VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

26/II. KÖTET

BUDAPEST 1976

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

26/II. KÖTET

ÉRTÉKTÖBBLET-ELMÉLETEK

(A „TŐKE" IV. KÖNYVE)

MÁSODIK RÉSZ

BUDAPEST 1976

Marx és Engels műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5
963 09 0508 6

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

[NYOLCADIK FEJEZET]

Rodbertus úr. Kitérő. A földjáradék új elmélete[1]

[*1. Extra-értéktöbblet a mezőgazdaságban*]

Rodbertus úr: *„Dritter Brief an von Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlin 1851.*

Elöljáróban megjegyzendő: Ha azt mondjuk, hogy a szükséges munkabér = 10 óra, akkor ez legegyszerűbben így magyarázható. Ha a 10 órai munka – átlagban – képessé teszi a falusi napszámost (tehát 10 órával egyenlő pénzösszeg), hogy minden szükséges létfenntartási eszközt, mezőgazdasági, ipari stb. terméket megvásároljon, akkor ez a tanulatlan munka átlagmunkabére. Itt tehát napi termékének *értékéről* van szó, amely őt illeti. Ez az érték először az általa termelt *áru* formájában létezik; tehát *ennek az árunak* meghatározott *mennyiségében*, amely mennyiség ellenében, annak levonása után, amit ebből az áruból maga fogyaszt el (ha fogyaszt belőle), előteremtheti magának a szükséges létfenntartási eszközöket. Szükséges „bevételének" felbecsülésébe itt tehát belekerül az ipar, a mezőgazdaság stb., nemcsak az a *használati érték*, amelyet maga termel. De ez benne rejlik az *áru* fogalmában. Árut termel, nem egyszerűen terméket. Erre tehát nem kell szót vesztegetni.

Rodbertus úr először azt vizsgálja, mi a helyzet egy olyan országban, ahol a föld- és a tőkebirtok *nem vált szét*, és ekkor arra a fontos eredményre jut, hogy a járadék (amin ő az egész *értéktöbbletet* érti) pusztán egyenlő a meg nem fizetett munkával, vagy azzal a termékmennyiséggel, amelyben ez jelentkezik.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Rodbertus csak a *relatív* értéktöbblet növekedését fogja fel, tehát az értéktöbbletnek azt a növekedését, amely a munka növekvő termelékenységéből keletkezik, nem az értéktöbbletnek azt a növekedését, amely magának a munkanapnak a meghosszabbí-

tásából fakad. Minden abszolút értéktöbblet természetesen egy oldalról tekintve relatív. A munkának elég termelékenynek kell lennie ahhoz, hogy a munkásnak ne az egész idejére legyen szüksége önmaga életbentartásához. Itt azonban kezdődik a különbség. Egyébként, ha eredetileg a munka kevéssé termelékeny, a szükségletek is igen egyszerűek (mint a rabszolgánál) és az urak maguk sem élnek sokkal jobban, mint a szolgák. A munkának az a relatív termelékenysége, amely szükséges ahhoz, hogy egy profitkalmár, egy élősdi létrejöjjön, igen csekély. Ha magas profitrátát találunk ott, ahol a munka még nagyon nem-termelékeny, gépi berendezést, munkamegosztást stb. nem alkalmaznak, ez csak azért van, mint részben Indiában, mert a munkás szükségletei abszolúte kicsik, és őt magát még e csekély szűkösség alá is leszorítják, részben pedig, mert a munka nem-termelékeny volta az állótőkének a munkabérre fordított tőkerészhez való alacsony arányával azonos, vagy ami ugyanaz, a munkára fordított tőkerésznek az össztőkéhez való magas arányával, vagy végül, mert a munkaidőt rendkívül meghosszabbítják. Az utóbbi az eset azokban az országokban (mint Ausztria stb.), ahol már létezik tőkés termelési mód, de az országnak konkurrálnia kell sokkal magasabban fejlett országokkal. A munkabér itt csekély lehet – részint mert a munkás szükségletei kevésbé fejlettek, részint a mezőgazdasági termékek olcsóbbak, vagy, ami a tőkés számára ugyanaz, csekélyebb a pénzértékük. Eszerint csekély az a termékmennyiség, amely pl. 10 óra mint szükséges idő alatt a munkás bérére elmegy. Ha azonban a munkás 17 órát dolgozik 12 helyett, akkor ez behozható. Egyáltalában nem kell azt képzelni, hogy mivel egy adott országban a munka relatív értéke a munka termelékenységének arányában csökken, azért a munkabér a különböző országokban a munka termelékenységével fordított arányban áll. Éppen fordítva van. Minél termelékenyebb egy ország a másikhoz képest a világpiacon, annál magasabbak ott a munkabérek, összehasonlítva a többi országgal. Angliában nemcsak a névleges, hanem a reális munkabér is magasabb, mint a kontinensen. A munkás több húst eszik, több szükségletét elégíti ki. Ez azonban nem áll a mezőgazdasági munkásra, hanem csak az ipari munkásra. De nem az angol munkások termelékenységének arányában magasabb a munkabér.

A földjáradék egyáltalában – tehát a földtulajdon modern formája – már azért lehetséges volna, a puszta létezése, eltekintve a földjáradéknak a földek termékenysége szerinti különbözetétől, mert a mezőgazdasági munkások átlagbére alacsonyabb az ipari munkásokénál. Minthogy itt a tőkés kezdettől fogva, eleinte hagyományosan (mivel a régi bérlő tőkéssé válik, mielőtt tőkések bérlővé válnak) átadta nyereségének egy részét a föld-

tulajdonosnak, azzal kárpótolja magát, hogy a munkabért leszorítja annak színvonala alá. A munkások faluról való szökésével a munkabéreknek emelkedniök kellett, és emelkedtek is. De alig válik érezhetővé egy ilyen nyomás, gépi berendezést stb. vezetnek be, és ismét (relatív) túlnépesedést hoznak létre a falun. (Lásd Angliát.) Az értéktöbblet fokozható, habár sem a munkaidőt nem hosszabbítják meg, sem a munka termelőerejét nem fejlesztik; tudniillik a munkabérnek hagyományos színvonala alá való leszorításával. És valóban ez az eset mindenütt, ahol a mezőgazdasági termelést tőkés módon űzik. Ahol ez nem sikerül a géppel, sikerül a földnek juhlegelővé változtatásával. Itt tehát már megvan a földjáradék *lehetősége*, mivel *ténylegesen* a mezőgazdasági munkások bére nem egyenlő az átlagbérrel. A földjáradék e lehetősége teljesen független volna a termék *árától*, amely egyenlő a termék értékével.

A földjáradék második emelkedését, hogy több termék után ugyanazon az áron szedik be, Ricardo is ismeri, de nem számítja, mivel a quarter szerint méri a földjáradékot, nem az acre szerint. Nem mondaná azt, hogy a földjáradék emelkedett (és *ezen a módon* a földjáradék emelkedhet áresés mellett), mert 20 quarter 2 sh.-jével több, mint 10 quarter 2 sh.-jével vagy 10 quarter 3 sh.-jével.

Egyébként, bárhogyan magyarázzák magát a földjáradékot, fennmarad *az a jelentős különbség* az iparral szemben, hogy ebben egy extra-értéktöbblet, többletérték olcsóbb, a mezőgazdaságban pedig drágább termelés révén jön létre. Ha egy font fonal átlagára = 2 sh. és én 1 sh.-ért tudom termelni, akkor szükségszerűen, hogy piacot nyerjek, 1 $^1/_2$ sh.-ért adom el, legalábbis 2 sh. alatt. Sőt ez abszolúte szükségszerű. Az olcsóbb termelés ugyanis nagyobb szinten való termelést előfeltételez. A korábbiakhoz képest tehát viszonylag túltelítem a piacot. *Többet* kell eladnom, mint korábban. Habár egy font fonal csak 1 sh.-be kerül, csak akkor van ez így, ha például 10 000 fontot termelek a korábbi 8000 helyett. Az olcsóság csak azért kerekedik ki, mert az állótőke 10 000 fontra oszlik el. Ha csak 8000-et adok el, akkor a gépi berendezés kopása már $^1/_5$-évvel = 20% -kal növelné egy-egy font árát. Tehát 2 sh. alatt adok el, hogy 10 000 fontot adhassak el. Emellett még mindig 6 d., tehát 50% többletprofitot kapok termékem értékére, = 1 sh., amely már magában foglalja a szokásos profitot. Mindenesetre ezzel leszorítom a piaci árat, és az eredmény az, hogy a fogyasztó egyáltalában olcsóbban kapja a terméket. De a mezőgazdaságban 2 sh.-ért adok el, mivel ha az én termékeny talajom elégséges volna, nem művelnék meg a kevésbé termékenyt. Természetesen ha a termékeny talaj mennyisége vagy a sovány talaj termékenysége annyira megnöveked-

nék, hogy ki tudnám elégíteni a keresletet, akkor vége volna a tréfának. Ezt Ricardo nemcsak nem tagadja, hanem nyomatékosan kiemeli.

Tehát elismerve, hogy maga a földjáradék nem – hanem csak a földjáradékok különbözete – magyarázható meg a talaj különböző termékenységéből, megmarad az a törvény, hogy míg átlagosan az iparban a többletprofit a termék olcsóbbodásából keletkezik, a mezőgazdaságban a járadék relatív nagysága nemcsak relatív drágulásból (a termékeny talaj terméke árának értéke fölé emelkedéséből), hanem abból, hogy az olcsó terméket a drágábbnak a költségén adják el. Ez azonban, mint már megmutattam (Proudhon[2]), pusztán a konkurrencia törvénye, ez nem a „földből", hanem magából a „tőkés termelésből" származik.

Továbbá Ricardónak egy másik pontban igaza lenne, csakhogy a közgazdászok módján egy történelmi jelenséget örök törvénnyé változtat. Ez a történelmi jelenség a manufaktúrának (a tulajdonképpeni polgári iparágnak) relatíve gyorsabb fejlődése a mezőgazdasággal ellentétben. Az utóbbi termelékenyebb lett, de nem olyan arányban, mint ahogy az ipar termelékenyebbé vált. Ahol annak termelékenysége 10-zel, ott ezé talán 2-vel növekedett. Tehát *relatíve* kevésbé termelékeny lett, bár pozitíve termelékenyebb. Ez csak a polgári termelés igen furcsa fejlődését és az inherens ellentmondásokat bizonyítja. De nem fosztja meg helyességétől azt a tételt, hogy a mezőgazdaság relatíve kevésbé termelékennyé válik, tehát az ipari termékhez képest emelkedik a mezőgazdasági termék értéke, s ezzel a földjáradék. Hogy a mezőgazdasági munka a tőkés termelés fejlődésének foka szerint relatíve kevésbé termelékennyé vált az ipari munkánál, ez csak azt jelenti, hogy a mezőgazdaság termelékenysége sem fejlődött ugyanolyan sebességgel és ugyanolyan mértékben.

A ipar aránya *B* iparhoz legyen 1:1. És eredetileg a mezőgazdaság a termelékenyebb, mert itt egy természet berendezte gép, nemcsak természeti erők működnek közre; az egyes munkás tüstént géppel dolgozik. Az ókorban és a középkorban ezért a mezőgazdasági termékek relatíve sokkal olcsóbbak, mint az ipari termékek, ami már abból is kiderül (lásd *Wade*[3]), hogy a kettő milyen arányt foglal el az átlagmunkabérben.

Mutassa 1°:1° egyszersmind a kettő termékenységét. Ha most az *A* ipar = 10°, ha megtízszereződik termékenysége, ezzel szemben *B* ipar csak megháromszorozódik = 3°, akkor a két ipar aránya, korábban 1:1, most = 10:3 vagy $1:{}^{3}/_{10}$. A *B* ipar termékenysége relatíve $^{7}/_{10}$-del csökkent, bár abszolúte a 3-szorosára nőtt. A legmagasabb járadék számára – relatíve az iparhoz képest – ez ugyanaz, mintha azáltal nőtt volna, hogy a legroszszabb föld $^{7}/_{10}$-del terméketlenebbé lett.

Ebből mármost semmiképp sem következik, mint Ricardo véli, hogy a profitráta esett, mert a munkabér a mezőgazdasági termékek relatív drágulása következtében emelkedett; hiszen az átlagmunkabért a belekerülő termékeknek nem a relatív, hanem az abszolút értéke határozza meg. De az csakugyan következik ebből, hogy a profitráta (tulajdonképpen az értéktöbblet rátája) nem abban az arányban emelkedett, amelyben az ipar termelőereje növekedett, mégpedig annak következtében, hogy a mezőgazdaság (nem a talaj) termékenysége relatíve kisebb. És ez abszolúte bizonyos. A szükséges munkaidő csökkentése csekélynek mutatkozik az ipar haladásával összehasonlítva. Ez megmutatkozik abban, hogy olyan országok, mint Oroszország stb. megverhetik Angliát mezőgazdasági termékek tekintetében. Az, hogy a pénz értéke a gazdagabb országokban csekélyebb (azaz a pénz relatív termelési költségei a gazdagabb országok számára csekélyek), itt semmiképpen nem esik latba. Hiszen éppen az a kérdés, hogy az ipari termékeket a gazdagabb országoknak a szegényebb országokkal folytatott konkurrenciájában miért nem befolyásolja ez, mezőgazdasági termékeiket pedig igen. (Egyébként ez nem azt bizonyítja, hogy szegény országok olcsóbban termelnek, hogy mezőgazdasági munkájuk termelékenyebb. Még az Egyesült Államokban is, mint nemrég statisztikai kimutatások bizonyították, az adott árú búza tömege megnőtt ugyan, de nem azért, mert egy acre föld többet szolgáltatott, hanem mert több acre-t műveltek meg. Ahol tömegesen vannak nagy földek, és ahol nagy területek, felszínesen megművelve, ugyanazzal a munkával abszolúte nagyobb terméket adnak, mint sokkalta kisebb területek a haladottabb országban, nem lehet azt mondani, hogy a talaj ott termelékenyebb.)

A *kevésbé termelékeny* talaj felé haladás nem bizonyítja szükségképpen, hogy a mezőgazdaság kevésbé termelékennyé vált. Fordítva, bizonyíthatja azt, hogy termelékenyebbé vált, hogy a terméketlen talajt nem[csak] azért művelik meg, mert a mezőgazdasági termék ára elég magasra emelkedett a tőkebefektetés pótlására, hanem fordítva is, mert a termelési eszközök annyira fejlődtek, hogy a nem-termelékeny talaj „termelékennyé" változott és nemcsak a szokásos profitot, hanem a földjáradékot is képes megfizetni. Ami termékeny a termelőerő valamely fejlettsége számára, az terméketlen egy alacsonyabb fejlettség számára.

A mezőgazdaságban a munkaidő abszolút meghosszabbítása – tehát az abszolút értéktöbblet megnövelése – csak csekély mértékben kivihető. A mezőgazdaságban nem lehet gázvilágításnál dolgozni stb. Persze nyáron és tavasszal lehet korán felkelni. Ezt azonban kiegyenlítik a tél rövidebb napjai, amikor egyáltalában csak relatíve csekély tömegű munkát lehet

végezni. E tekintetben tehát az *abszolút értéktöbblet nagyobb az iparban*, ha nem szabályozzák törvényes kényszerrel a normálmunkanapot. A hosszú periódus, amely alatt a termék a termelési folyamatban időzik, anélkül, hogy munkát fordítanának rá, egy második oka annak, hogy a mezőgazdaságban létrehozott *értéktöbblet* tömege csekélyebb. Ezzel szemben a mezőgazdaság néhány ágának kivételével, mint az állattenyésztés, juhlegeltetés stb., ahol a népességet abszolúte kiszorítják, az alkalmazott embertömeg az alkalmazott állandó tőkéhez képest – még a leghaladottabb nagybani mezőgazdaságban is – még mindig sokkalta nagyobb, mint az iparban, legalábbis az uralkodó iparágakban. Ezért ebből a szempontból, még ha az értéktöbblet tömege az említett okokból relatíve kisebb is, mint *ugyanazon* számú ember alkalmazása esetén az iparban – amely utóbbi körülményt részben ismét hatálytalanítja a munkabérnek átlagos színvonala alá süllyedése –, a profitráta nagyobb lehet, mint az iparban. De ha a mezőgazdaságban valamiféle okok állnak fenn (ezt csak jelezzük) a profitráta emelésére (nem időlegesen, hanem átlagosan az iparhoz viszonyítva), akkor a földtulajdonosok puszta létezése magával hozza azt, hogy ez a többletprofit – ahelyett, hogy részt venne az általános profitráta kiegyenlítődésében – megszilárdul és a földtulajdonosnak jut.

[2. *A profitráta az értéktöbbletrátához való viszonyában. A mezőgazdasági nyersanyag értéke mint az állandó tőke eleme a mezőgazdaságban*]

Általánosan felvetve, a Rodbertusnál megválaszolandó kérdés a következő:

Az előlegezett tőke általános formája:

állandó tőke	*változó tőke*
gépi berendezés – nyersanyag	*munkaerő.*

Az állandó tőke két eleme általánosan = munkaeszköz és munkatárgy. Az utóbbinak nem kell árunak, nem kell munka termékének lennie. Lehetséges tehát, hogy mint a *tőke eleme* nem létezik, bár mint a *munkafolyamat eleme* mindig létezik. A föld a földműves nyersanyaga, az akna a szénbányászé, a víz a halászé és maga az erdő a vadászé. A tőke legteljesebb formája azonban az, amikor a munkafolyamat eme három eleme a tőke három elemeként

is létezik, azaz amikor mind a három áru olyan használati érték, amelynek csereértéke van és munka terméke. Ebben az esetben mind a három elem belekerül az értékesítési folyamatba is, habár a gépi berendezés nem abban a terjedelemben, amelyben a munkafolyamatba belekerül, hanem csak abban a mértékben, amelyben ez elfogyasztja.

A kérdés mármost ez: Növelheti-e az egyik elem elmaradása a *profitrátát* (nem az értéktöbbletrátát) abban az iparágban, amelyben elmarad? Maga a képlet válaszol erre általánosságban:

Profitráta = az értéktöbblet aránya az előlegezett tőke teljes összegéhez.

Az egész vizsgálat annak előfeltételezésével folyik, hogy az *értéktöbblet rátája*, azaz a termék értékének megoszlása tőkés és bérmunkás közt, változatlan marad.

Az értéktöbblet rátája $= \frac{m}{v}$, a profit rátája $= \frac{m}{c+v}$. Mivel m', az értéktöbblet rátája adott, ezért v adott és $\frac{m}{v}$ állandó nagyságnak van előfeltételezve. Tehát $\frac{m}{c+v}$ csak akkor változtathatja nagyságát, ha $c+v$ változik, és mivel v adott, $\frac{m}{c+v}$ csak azért nőhet vagy csökkenhet, mert c csökken vagy nő. Éspedig $\frac{m}{c+v}$ nem $c:v$ arányában nő vagy csökken, hanem aszerint, ahogy c a $c+v$ összeghez aránylik. Ha $c = 0$, akkor $\frac{m}{c+v} = \frac{m}{v}$. Vagyis a profitráta ebben az esetben = az értéktöbblet rátája, és ez a profitráta lehető legmagasabb kifejezése, mivel m és v a *számítás* semmilyen formája révén nem változtathatja nagyságát. Ha $v = 100$ és $m = 50$, akkor $\frac{m}{v} = \frac{50}{100} = \frac{1}{2} = 50\%$. Ha most 100 állandó tőke járul hozzá, akkor a profitráta $= \frac{50}{100+100} = \frac{50}{200} = \frac{1}{4} = 25\%$. A profitráta a felére csökkenne. Ha a 100-hoz 150 járulna, akkor a profitráta $= \frac{50}{150+100} = \frac{50}{250} = \frac{1}{5} = 20\%$. Az első esetben az össztőke $= v =$ a változó tőke, ezért a profitráta = az értéktöbblet rátája. A második esetben az össztőke $= 2 \times v$, ezért a profitráta már csak félakkora, mint az értéktöbblet rátája. A harmadik esetben az össztőke $= 2\frac{1}{2} \times 100 = 2\frac{1}{2} \times v = \frac{5}{2} \times v$. v már csak $\frac{2}{5}$-e az össztőkének. Az értéktöbblet $= \frac{1}{2}$-e v-nek, $\frac{1}{2}$-e 100-nak, ezért csak $\frac{1}{2}$-e az össztőke $\frac{2}{5}$-ének = az össztőke $\frac{2}{10}$-e. $\frac{250}{10} = 25$ és 250-nek a $\frac{2}{10}$-e = 50. $\frac{2}{10}$ azonban $= 20\%$.

Ennyi tehát eleve biztos. Ha v és $\frac{m}{v}$ változatlan marad, akkor teljesen közömbös, hogyan tevődik össze c nagysága. Ha c meghatározott nagyságú,

pl. = 100, akkor teljesen közömbös, hogy 50 nyersanyagra és 50 gépi berendezésre oszlik-e meg, vagy 10 nyersanyagra és 90 gépi berendezésre, vagy 0 nyersanyagra és 100 gépi berendezésre, vagy fordítva, mivelhogy az $\frac{m}{c+v}$ arány az, amely a profitrátát meghatározza; hogy hogyan viszonylanak a *c*-t alkotó termelési elemek mint értékrészek *c* egészéhez, az itt közömbös. Pl. a széntermelésben a nyersanyagot (levonva azt a szenet, amely maga újból segédanyagul szolgál) tételezhetjük = 0-nak, és feltehetjük, hogy az egész állandó tőke gépi berendezésből áll (épületeket, munkaszerszámokat beleértve). Másrészt egy szabó esetében a gépi berendezést tételezhetjük = 0-nak (nevezetesen, ahol a nagy szabók még nem alkalmaznak varrógépet, és másrészt, mint most Londonban részint előfordul, még az épületet is megtakarítják, azáltal, hogy munkásaikat mint otthonmunkásokat dolgoztatják. Ez *új valami*, amiben a *munka* második *megosztása* ismét az elsőnek a *formájában* jelenik meg[4]) és az egész állandó tőkét feloldhatjuk nyersanyagban. Ha a szénbányász 1000-et gépi berendezésre és 1000-et bérmunkára fordít, ugyanígy a szabó 1000-et nyersanyagra és 1000-et bérmunkára, akkor, az értéktöbblet ugyanolyan rátája mellett, a profit rátája mindkét esetben ugyanaz lesz. Tegyük fel, az értéktöbblet = 20%, akkor a profitráta mindkét esetben = 10%, ugyanis = $^{200}/_{2000}$ = = $^{2}/_{20}$ = $^{1}/_{10}$ = 10%. Ha tehát *c* alkotórészeinek, nyersanyagnak és gépi berendezésnek aránya befolyást gyakorol a profitrátára, akkor ez csak két esetben lehetséges: 1. ha ez arányban bekövetkező változás révén *c* abszolút nagysága módosul; 2. ha *c* alkotórészeinek ezen aránya révén *v* nagysága módosul. Itt szerves változásoknak kell fellépniök magában a termelésben, nem arról a puszta identikus tételről van szó, hogy ha *c* egy meghatározott része kisebb, akkor a másik szükségképp nagyobb részét teszi az egész összegnek.

Egy angol bérlő költségjegyzékében *bérek* = 1690 £, *trágya* = 686, *vetőmag* = 150, *takarmány a teheneknek* = 100. Tehát 936 £ „nyersanyagra", több mint a fele a béreknek. (Lásd *F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", London 1851, 166. old.)

„*Flandriában*" (*a belgiumiban*): „*trágyát* és szénát e területekre Hollandiából hoznak be" (a lentermesztés számára stb. Ennek ellenében lent, *lenmagot* stb. visznek ki.)... „A szemét a holland városokban kereskedelem tárgya, és rendszeresen eladják magas áron Belgiumba... Mintegy 20 mérföldre Antwerpentől, a Schelde mentén láthatók a gyűjtőmedencék a Hollandiából hozott trágya számára. A kereskedelmet tőkések társasága intézi, holland hajókon" stb. (*Banfield.*[5])

Ilymódon még a trágya, a közönséges szemét is kereskedelmi cikké lett, és most a csontliszt, a guanó, a hamuzsír stb. is. Nemcsak arról a formai változásáról van szó a termelésnek, hogy a termelés elemét pénzben *becsülik fel. Termelési* okokból juttatnak a talajba új anyagokat és adják el régi anyagait. A különbség itt sem pusztán formai a tőkés és a korábbi termelési mód közt. Maga a vetőmagkereskedelem abban a mértékben vált fontosabbá, ahogy belátták a vetőmagcsere fontosságát. Nevetséges volna tehát a tulajdonképpeni mezőgazdaságról azt mondani, hogy nem kerül bele „nyersanyag" – mégpedig nyersanyag mint áru –, akár maga termeli újra azt, akár mint árut vásárolja, kívülről szerzi be. Éppoly nevetséges volna azt mondani, hogy a gépgyártó gépek gyárosának tőkéjébe nem kerül bele értékelemként az a gép, amelyet maga használ.

Egy német parasztnak, aki termelési elemeit, vetőmagot, trágyát stb. évről évre maga állítja elő és gabonájának egy részét, családjával együtt, maga eszi meg, pénzkiadása (magára a termelésre) csak néhány mezei szerszámra és munkabérre van. Tegyük fel, hogy összes költségeinek értéke = 100. A [termék] felét in natura elfogyasztja. (Termelési költségek.) A másik felét eladja, és mondjuk 100-at kap. Bruttóbevétele akkor = 100. És ha ezt az 50 tőkére számítja, ez 100 % [profit]. Ha most az 50-ből $^1/_3$ lemegy járadékra és $^1/_3$ adóra (együttesen $33\,^1/_3$), akkor $16\,^2/_3$ maradna neki, ami 50-re = $33\,^1/_3$ %. Valójában azonban csak $16\,^2/_3$ %-a lenne [az elköltött 100-ra]. A paraszt egyszerűen hibásan számított és becsapta önmagát. Hasonló számítási hibák tőkés bérlőnél nem fordulnak elő.

A felesbérleti szerződésben (pl. Berryben), mondja *Mathieu de Dombasle*, „Annales agricoles" etc. (4. füzet, Párizs 1828):

„a tulajdonos szolgáltatja a földet, az épületeket, és rendszerint az egész jószágot vagy egy részét, valamint a műveléshez szükséges szerszámokat; a bérlő a maga részéről munkáját hozza [. . .] és semmi vagy majdnem semmi többet; a föld termékeit felesben osztják el". (301. old.) „A részesbérlők általában nyomorba süllyedt emberek." (302. old.) „Ha a felesbérlő 1000 fr. előleg révén 1500 fr. bruttótermék-gyarapodáshoz jutott" (tehát 500 fr. bruttónyereséghez), „feleznie kell a tulajdonossal, ennélfogva 750-et kap, előlegéből tehát elveszt 250 fr.-t." (304. old.) „A művelés régi rendszerében a kiadásokat, illetve a termelés költségeit majdnem teljesen magukból a termékekből természetben kapják, a jószág, a földműves és családja fogyasztása révén; úgyszólván semmi pénzkiadásra sem kerül sor. Csak ez a körülmény adhatott alkalmat arra a hitre, hogy a tulajdonos és a bérlő feloszthatják maguk közt az aratásnak a

művelésben el nem fogyasztott egész termékét; de ez az eljárás csak ebben a fajta mezőgazdaságban alkalmazható, azaz a *nyomorúságos mezőgazdaságban*; mihelyt azonban valami javítást akarunk hozni a mezőgazdaságba, észrevesszük, hogy ez csak némi előleg révén lehetséges, ennek összegét el kell tenni a bruttótermékből, hogy a következő évi termelésben alkalmazzuk, úgyhogy a *bruttótermék* bármilyen megosztása a tulajdonos és a bérlő közt minden javításnak áthághatatlan akadálya." (307. old.)

[*3. Érték és átlagár*[6] *a mezőgazdaságban. Abszolút járadék*]

[*a) A profitráták kiegyenlítődése az iparban*]

Rodbertus úr úgy látszik a normálprofitnak vagy átlagprofitnak vagy általános profitrátának a konkurrencia révén történő szabályozását egyáltalában úgy gondolja el, hogy a konkurrencia az árukat *valóságos értékükre* vezeti vissza, vagyis tehát árarányaikat úgy szabályozza, hogy a pénzben — vagy ami egyéb az érték mércéje — azok a korrelatív munkaidő-mennyiségek fejeződnek ki, amelyeket a különféle árukban realizáltak. Ez természetesen nem olymódon történik [nála], hogy egy áru ára valamikor, valamilyen adott pillanatban egyenlő az értékével, vagy egyenlőnek kell vele lennie. Pl. az *A* áru ára meghaladja értékét, mégpedig úgy, hogy egy időre rögződik ezen a tetőponton, vagy folyton nő is. *A* profitja ezzel az átlagprofit fölé emelkedik, mivel nemcsak saját „meg nem fizetett" munkaidejét sajátítja el, hanem annak a meg nem fizetett munkaidőnek egy részét is elsajátítja, amelyet más tőkések „termeltek". Ez szükségképp kiegészül — a többi áru változatlan pénzára esetén — a profitnak az egyik vagy másik termelési területen való süllyedésével. Ha az áru általános létfenntartási eszközként belekerül a munkások fogyasztásába, akkor a profitrátát valamennyi többi ágban le fogja süllyeszteni; ha az állandó tőke részévé válik, akkor azokon a termelési területeken süllyeszti a profitrátát, ahol az állandó tőke elemét alkotja. Az utolsó lehetséges eset az volna, hogy sem valamilyen állandó tőkébe nem kerül bele elemként, sem a munkásoknak nem alkotja *szükséges* létfenntartási eszközét (mivel azokat az árukat, amelyeket a munkás tetszése szerint megvehet vagy nem vesz meg, mint egyáltalábanvaló fogyasztó fogyasztja el, nem mint munkás), hanem fogyasztási cikk, az egyáltalában-való egyéni fogyasztás tárgya. Ha az áru mint fogyasztási

cikk magának az ipari tőkésnek a fogyasztásába kerül bele, akkor áremelkedése semmi módon nem érintené az értéktöbblet összegét vagy az értéktöbblet rátáját. Ha azonban a tőkés fenn akarná tartani régi fogyasztási színvonalát, akkor a profitnak (értéktöbbletnek) az egyéni fogyasztásra fordított része növekednék az ipari újratermelésre fordítotthoz képest. Az utóbbi rész tehát csökkenne. Így a profit tömege egy meghatározott időszakaszban (melyet szintén az újratermelés határoz meg) csökkenne *B*-ben, *C*-ben stb., annak következtében, hogy az árak emelkednek *A*-ban, illetve hogy a profit *A*-ban átlagrátája fölé emelkedik. Ha az *A* cikk kizárólag nem-ipari tőkések fogyasztásába kerülne bele, akkor többet fogyasztanának – a korábbival összehasonlítva – *A* áruban, mint a *B*, *C* stb. árukban. A kereslet a *B*, *C* stb. áruk iránt csökkenne; áruk esnék, és ebben az esetben *A* árának növekedése, illetve *A* profitjának az átlagráta fölé emelkedése a profitnak *B*-ben, *C*-ben stb. az átlagráta alá esését idézné elő (eltérően az eddigi esetektől, amikor *B*, *C* stb. pénzárai változatlanok maradtak) azáltal, hogy *B*, *C* pénzárait lenyomná. *B*-ből, *C*-ből stb., ahol a profitráta lesüllyedt a színvonal alá, tőkék vándorolnának saját termelési területükről ki és az *A* termelési területre be; főképpen pedig ez történne a piacon folyton újonnan megjelenő tőke egy részével, amely tőke természetesen különösen tülekednék a profitálóbb *A* terület felé. Ennek következtében az *A* cikk ára némi idő múlva értéke alá esnék és hosszabb-rövidebb ideig tovább süllyedne, amíg az ellenkező mozgás ismét be nem állna. A *B*, *C* stb. területeken a fordított jelenség lépne fel, részint a *B*, *C* stb. cikkek csökkent kínálata következtében, a tőke kivándorlása következtében, tehát részint a magukon ezeken a területeken végbemenő szerves változások következtében, részint azonban az *A*-ban végbement változások következtében, amelyek most az ellenkező irányban hatással vannak *B*-re, *C*-re stb.

Mellékesen megjegyezve: lehetséges, hogy az imént ábrázolt mozgás esetén *B*, *C* stb. pénzárai (a pénz értékét állandónak előfeltételezve) soha többé nem érik el régi magasságukat, habár *B*, *C* stb. pénzárai a *B*, *C* stb. áruk értéke fölé, tehát a profitráták is *B*-ben, *C*-ben stb. az általános profitráta fölé emelkednek. Nem akkor, amikor az árak átlagszínvonaluk fölé emelkednek, hanem amikor átlagszínvonaluk alá esnek, tehát amikor a profit a szokásos rátája alá esik, alkalmaznak javításokat, találmányokat, a termelési eszközökben való nagyobb takarékosságot stb. *B*, *C* stb. áresésének periódusában tehát ezek *valóságos értéke* eshet, vagyis az ezeknek az áruknak a termeléséhez szükséges munkaidő minimuma csökkenhet. Ebben az esetben az áru csak akkor érheti el újra régi pénzárát, ha árának értéke fölé

emelkedése egyenlő az új értékét kifejező ár és a magasabb régi értékét kifejező ár közti különbözettel, eltéréssel. Ebben az esetben az áru *ára* változtatná meg annak értékét, azáltal, hogy hat a kínálatra – a termelési költségekre.

A fenti mozgás eredménye azonban: Az áru árának értéke fölé emelkedéseiből és alá süllyedéseiből az átlagot véve, illetve az emelkedések és süllyedések kiegyenlítődésének periódusát véve – ezek a periódusok folytonosan ismétlődnek –, az *átlagár* egyenlő az *értékkel*, tehát egy meghatározott terület átlagprofitja is egyenlő az általános profitrátával; mert bár e területen az árak emelkedésével vagy esésével – vagy a termelési költségek növekedésével vagy csökkenésével is változatlan ár esetén – a profit a régi rátája fölé emelkedett vagy alá esett, mégis az árut a periódus átlagában *értékén* adták el, *tehát* az elért profit egyenlő az általános profitrátával. Ez A. Smith elképzelése, még inkább *Ricardóé*, mivel ez határozottabban ragaszkodik az érték valóságos fogalmához. Tőlük veszi Rodbertus úr is. Mindamellett ez az elképzelés téves.

Mit visz végbe a tőkék konkurrenciája? Az áruk *átlagára* a kiegyenlítődés periódusainak egyikében olyan, hogy ezek az árak az árutermelőknek minden területen ugyanazt a profitrátát hozzák, például 10%-ot. Mit jelent ez továbbá? Hogy minden áru ára $^1/_{10}$-del áll a termelési költségek ára felett, amelyekbe a tőkésnek került, amelyeket ez termelésére kiadott. Ez általánosan kifejezve csak annyit tesz, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő profitokat szolgáltatnak, hogy minden áru ára egytizeddel magasabb, mint a benne előlegezett, elfogyasztott, illetve megtestesült tőke ára. Mármost azonban teljesen téves, hogy a tőkék nagyságuk arányában a különböző területeken ugyanazt az értéktöbbletet termelik {itt teljesen eltekintünk attól, hogy az egyik tőkés tovább dolgoztat-e, mint a másik; hanem az *abszolút* munkanapot minden területen egyenlőnek tételezzük. Egyrészt az abszolút munkanapok különbségét a különböző napokban kiegyenlíti a munka intenzitása stb., másrészt a különbségek csupán önkényes többletprofitokat jelentenek, kivételeket stb.}, még ha előfeltételezzük is, hogy az abszolút munkanapot minden területen egyenlővé tették, azaz, ha az értéktöbblet rátáját adottnak előfeltételezzük.

A tőkék *egyenlő* nagysága esetén – előfeltevésünk mellett – az általuk termelt értéktöbblet tömege különböző, *először* szerves alkotórészeiknek, azaz a változó és az állandó tőkének aránya szerint; *másodszor* forgalmi idejük szerint, amennyiben ezt az álló- és a forgótőke aránya, meg az állótőke különböző fajtáinak különböző újratermelési periódusa határozza meg; *harmadszor* a tulajdonképpeni termelési periódus tartama és magának a

munkaidőnek a tartama közötti arány szerint, ami a termelési és a forgalmi periódus arányában is lényeges eltérést tételez. (Az elsőként említett arány, az állandó és a változó tőke közötti, maga is igen különböző okokból eredhet, lehet pl. csupán formai, úgyhogy az egyik területen feldolgozott nyersanyag drágább, mint a másikon feldolgozott, vagy a munka különböző termelékenységéből eredhet stb.)

Ha tehát az árukat értékükön adnák el, vagy ha az áruk *átlagára* egyenlő lenne értékükkel, akkor a profitrátának a különböző területeken teljességgel különbözőnek kellene lennie; az egyik esetben 50-re, a másikban 40-re, 30-ra, 20-ra, 10-re stb. rúgna. Pl. egy *A* terület áruinak össztömegét véve egy éven át, értékük egyenlő volna a bennük előlegezett tőkével plusz a bennük foglalt meg nem fizetett munkával. A *B*, *C* területen úgyszintén. De mivel az *A*, *B*, *C*-ben foglalt meg nem fizetett munka tömege különböző, pl. *A*-ban nagyobb, mint *B*-ben, *B*-ben nagyobb, mint *C*-ben, ezért az áruk *A*-ban termelőiknek talán *3 m*-et (= értéktöbbletet) szolgáltatnak, $B = 2\,m$, $C = m$. Mivel pedig a profitrátát az értéktöbbletnek az előlegezett tőkéhez való aránya határozza meg, ez azonban az előfeltételek szerint ugyanakkora *A*-, *B*-, *C*-ben stb., ezért, ha az előlegezett tőke *C*, akkor a különböző profitráták $= \frac{\overbrace{3\,m}^{A}}{C}, \frac{\overbrace{2\,m}^{B}}{C}, \frac{\overbrace{m}^{C}}{C}$. A tőkék konkurrenciája tehát csak úgy egyenlítheti ki a profitrátákat, hogy pl. az említett esetben az *A*, *B*, *C* területen a profitrátákat $\frac{2\,m}{C}, \frac{2\,m}{C}, \frac{2\,m}{C}$-vel egyenlővé teszi. *A* 1 *m*-mel olcsóbban és *C* 1 *m*-mel drágábban adná el áruját értékénél. Az átlagár *A*-ban alatta és *C*-ben fölötte állna az *A*, *C* áruk értékének.

Mint a *B* eset mutatja, persze előfordul*hat*, hogy egy áru átlagára és értéke egybeesik. Ez az eset akkor áll fenn, ha a magán a *B* területén létrehozott értéktöbblet egyenlő az átlagprofittal, ha tehát ezen a területen a tőke különböző részei úgy viszonylanak egymáshoz, mint ahogy akkor viszonylanak, ha a tőkék együttes összegét, a tőkésosztályok tőkéjét egy *nagyságnak* gondoljuk el, és erre számítjuk az összes értéktöbbletet, közömbösen aziránt, hogy az össztőke melyik területén hozták létre. Ebben az össztőkében kiegyenlítődnek a forgalmi idők stb.; ezt az egész tőkét pl. úgy számítjuk, mintha egy év alatt végezné el körforgását stb. Akkor valóban ennek az *össztőkének* minden darabja a nagyságának arányában részesülne az összértéktöbbletből, ennek megfelelő hányada jutna rá. És minthogy minden egyes tőkét ezen össztőke részvényesének kellene tekinteni, helytálló volna az, hogy *először a profitráta* ugyanaz a számára, mint bármely másik számára, ugyanakkora tőkék ugyanakkora profitot szolgáltatnak,

és *másodszor*, ami az elsőből magától következik, hogy a profit tömege a tőke nagyságától függ, az erre az össztőkére szóló, a tőkés tulajdonában levő részvények számától. A tőkék konkurrenciája ilymódon arra törekszik, hogy minden tőkét az össztőke darabjaként kezeljen és eszerint szabályozza részesedését az értéktöbbletből, s ezért a profitot is. A konkurrenciának ez többé-kevésbé sikerül kiegyenlítései révén. (Az okokat, amelyek miatt egyes területeken különös akadályokba ütközik, itt nem kell vizsgálni.) Ez azonban magyarán nem jelent mást, mint hogy a tőkések a munkásosztályból kisajtolt meg nem fizetett munka mennyiségét – illetve e munkamennyiség termékeit – igyekeznek egymás közt elosztani (ez az igyekezet azonban a konkurrencia), nem abban az arányban, amelyben egy *különös* tőke közvetlenül többletmunkát termel, hanem abban az arányban, *először*, amelyben ez a különös tőke az össztőke hányadát alkotja, *másodszor* abban az arányban, amelyben az össztőke maga többletmunkát termel. A tőkések testvéri-ellenségesen osztoznak az elsajátított idegen munka zsákmányán, úgyhogy átlagban az egyik annyi meg nem fizetett munkát sajátít el, mint a másik.

Ezt a kiegyenlítődést a konkurrencia az átlagárak szabályozása révén viszi véghez. Magukban ezekben az átlagárakban azonban az áru az értéke fölé vagy alá kerül, úgyhogy nem szolgáltat nagyobb profitrátát, mint egy másik áru. Téves tehát az, hogy a tőkék konkurrenciája azáltal hoz létre egy általános profitrátát, hogy az áruk árát értékükre egyenlíti ki. Fordítva, azáltal hozza létre, *hogy az áruk értékét átlagárrá változtatja, amelyben az egyik áru értéktöbbletének egy részét egy másikra vitték át stb.* Az áru *értéke* egyenlő a benne *foglalt*, megfizetett plusz meg nem fizetett, munka mennyiségével. Az áru *átlagára* egyenlő a benne *foglalt* megfizetett (tárgyiasult vagy eleven) munka mennyiségével plusz egy átlaghányad meg nem fizetett munkával, amely nem függ attól, hogy ebben a terjedelemben tartalmazta-e maga az áru vagy sem, vagy hogy az áru értéke többet vagy kevesebbet tartalmazott-e belőle.

[*b*) *A földjáradék problémájának megformulázása*]

Lehetséges – ezt egy későbbi vizsgálatra halasztom, amely nem tartozik e könyv tárgyába –, hogy bizonyos termelési területek olyan körülmények között dolgoznak, amelyek ellenszegülnek annak, hogy értékeiket a *fenti* értelemben átlagárakra redukálják – amelyek nem engedik meg a konkurrenciának ezt a győzelmét! Ha ez volna az eset pl. a mezőgazdasági járadékkal vagy a bányajáradékkal (vannak járadékok, amelyek abszolúte csak

monopóliummal magyarázhatók, pl. vízjáradék Lombardiában, Ázsia egyes részein; a házjáradék is, amennyiben földtulajdonjáradék), akkor ebből az következnék, hogy míg minden ipari tőke termékét az átlagárig emelik vagy csökkentik, a mezőgazdaság terméke egyenlő értékével, amely az átlagár felett állna. Vannak-e itt akadályok, amelyek révén többet sajátítanak el az ezen a termelési területen *létrehozott értéktöbbletből* magának e területnek tulajdonaként, mint az a konkurrencia törvényei szerint megeshetne? mint ahogy az ebben az iparágban kiadott tőke hányadának arányában lennie kellene?

Ha olyan ipari tőkék, amelyek nem időlegesen, hanem a *maguk* termelési területének természetéből folyóan másokhoz képest 10 vagy 20 vagy 30%-kal több értéktöbbletet termelnek, mint ugyanolyan nagyságú ipari tőkék más termelési területeken, ha ezek, mondom, képesek lennének a konkurrenciával szemben ezt az extra-értéktöbbletet fogvatartani és megóvni attól, hogy belekerüljön az általános profitrátát meghatározó általános elszámolásba (elosztásba), ebben az esetben e tőkék termelési területein két bevételező volna megkülönböztethető, az egyik, aki megkapná az általános profitrátát, és a másik, aki megkapná a többletet, amely kizárólag e terület sajátja. Minden tőkés, azért, hogy tőkéjét itt befektethesse, megfizethetné, leadhatná ezt a többletet eme kiváltságosnak, és saját magának megtartaná az általános profitrátát, mint minden más tőkés, ugyanazon esélyekre utalva. Ha ez volna az eset a mezőgazdaságban stb., akkor az *értéktöbblet* szétesése *profitra* és *járadékra* semmiképp sem azt mutatná, hogy a munka itt önmagában „termelékenyebb" (értéktöbblet tekintetében), mint az iparban; tehát nem kellene a földnek csodatevő erőt tulajdonítani, ami egyébként önmagában nevetséges, mivel *érték = munka, tehát többletérték nem lehet = föld* (bár relatív többletérték esetleg köszönhető a talaj természetes termékenységének, de ebből semmi esetre sem következhet a föld termékeinek *magasabb ára*. Inkább a fordítottja). Nem kellene Ricardo elméletéhez sem menekülni, amely magamagában kellemetlenül összefonódik a malthusi szeméttel, utálatos következményei vannak és sajátlagosabban, ha nem áll is elméletileg szemben az én tanommal a relatív értéktöbbletről, de gyakorlatilag mégis megfosztja jelentőségének nagy részétől.

A dolog veleje Ricardónál ez: A földjáradék (tehát pl. a földművelésben) ott, ahol, mint ő előfeltételezi, a mezőgazdaságot tőkés módra folytatják, ahol *bérlő* van, nem lehet más, mint az általános profit feletti többlet. Teljesen közömbös, hogy az, amit a földtulajdonos kap, valóban egyenlő-e ezzel a járadékkal gazdasági-polgári értelemben. Lehet puszta levonás a munkabérből, lásd Írország, vagy állhat részben a bérlő profitjának a profit átlagszínvonala alá szorításából is. Mindezek a lehetőségek abszolúte közöm-

bösek. A *járadék* csak annyiban alkotja az értéktöbblet egy különös, jellegzetes formáját a polgári rendszerben, amennyiben az (általános) profit feletti többlet.

De hogyan lehetséges ez? A búza-árut, akárcsak minden más árut, *értékén* adják el, azaz más árukkal a benne foglalt munkaidő arányában cserélődik. {Ez az első hamis előfeltevés, amely a kérdést máris bonyolultabbá teszi, mesterségesen. Az áruk csak kivételesen cserélődnek értékükön. *Átlagáruk* másképp van meghatározva. Lásd fentebb.} A bérlő, aki búzát termeszt, ugyanazt a profitot csinálja, mint minden más tőkés. Ez azt bizonyítja, hogy *ő*, mint minden más tőkés, elsajátítja a munkásainak meg nem fizetett munkaidőt. Honnan van tehát még a járadék? Munkaidőt kell hogy képviseljen. Miért esnék szét a többletmunka a mezőgazdaságban profitra és járadékra, míg az iparban csak profittal egyenlő? És hogyan lehetséges ez egyáltalában, ha a mezőgazdasági profit egyenlő a minden más termelési területen elért profittal? {Ricardo helytelen elképzelései a profitról és a profitnak az értéktöbblettel való közvetlen összecserélése itt szintén károsak. Megnehezítik neki a dolgot.}

Ricardo úgy oldja meg a *nehézséget*, hogy azt állítja róla, hogy *elvben* nem létezik {és valóban ez *az egyetlen módja* egy nehézség elvi megoldásának. Csakhogy ez kétféleképp történhet. Vagy úgy, hogy megmutatjuk, hogy az elvnek való ellentmondás *látszat*, olyan látszat, amely magának a dologgnak a fejlődéséből áll elő. Vagy úgy, hogy a nehézséget, mint Ricardo teszi, *egy ponton eltagadjuk*, ezt aztán kiindulópontnak vesszük, amelyből létezését egy másik ponton meg tudjuk magyarázni}.

Olyan pontot tételez fel, ahol a bérlő tőkéje {mutatkozzék ez mármost földjáradékot nem fizető egyes bérletnek, vagy egy bérlet földje azon részének, amely nem fizet földjáradékot, tehát egyáltalában olyan általánosan a föld művelésébe fektetett tőkének, amely nem fizet járadékot}, akárcsak bárki másé, csak profitot fizet. Ez éppenséggel a kiindulópont, és így is kifejezhető: Eredetileg a bérlő tőkéje csak profitot fizet {bár ez a *hamisan történelmi* forma nem lényeges, és más „törvényekben" az összes polgári közgazdásszal közös}, földjáradékot nem. Nem különbözik bármely más ipari tőkétől. A járadék csak azért merül fel, mert a gabona iránti kereslet nő és mármost, eltérően más iparágaktól, „kevésbé" termékeny talajhoz kell menekülni. A létfenntartási eszközök [árának] emelkedését a bérlő (a feltevés szerinti eredeti bérlő) éppúgy megszenvedi, mint minden más ipari tőkés, amennyiben neki is többet kell fizetnie munkásainak. De nyer áruja árának értéke fölé emelkedése révén, amennyiben először az állandó tőkéjébe belekerülő más áruk relatív értéke esik az ő árujával szemben,

tehát olcsóbban veszi őket; másodszor amennyiben többletértékét a drágább áruban birtokolja. Tehát e bérlő profitja a profit átlagrátája fölé emelkedik, ez azonban esett. Ezért egy másik tőkés a rosszabb II. sz. talajra megy, amely e csekélyebb profitrátával az I. árán tud terméket szállítani, vagy talán még valamivel olcsóbban is. Akárhogy is, most II.-n megint a normális viszonyt látjuk, hogy az értéktöbblet pusztán profitban oldódik fel; de megmagyaráztuk a járadékot I.-re vonatkozóan, mégpedig azzal, hogy kettős termelési ár létezik, II. termelési ára azonban egyúttal I. piaci ára. Egészen úgy, mint annál a gyári árunál, amelyet kedvezőbb körülmények közt termelnek, időleges többletnyereségre tesznek szert. Bár a búzaár, amely a profiton kívül még járadékot tartalmaz, szintén csak tárgyiasult munkából áll, egyenlő az értékével, de nem a benne magában foglalt értékkel, hanem egyenlő a II. értékével. Két piaci ár lehetetlen. {Míg Ricardo a II. bérlőt azzal vezeti be, hogy a profitráta esett, Stirling azért lépteti fel, mert a munkabér *esett*, nem pedig emelkedett a gabonaárak következtében. Ez a csökkent munkabér teszi lehetővé a II.-nek, hogy egy II. sz. földet a régi profitrátával megműveljen, bár a talaj kevésbé termékeny.[7]} Ha már a földjáradék létezését így megkaptuk, a többi könnyűszerrel adódik. A *földjáradékok különbözete* a különböző termékenység stb. arányában természetesen helytálló marad. Az utóbbi nem foglalja magánvalóan magában, hogy mind rosszabb talaj felé kell haladni.

Ez tehát Ricardo elmélete. Mivel a búza megnövekedett ára, amely I.-nek többletprofitot szolgáltat, II.-nek még csak nem is ugyanazt a profitrátát szolgáltatja, mint korábban, hanem kisebbet, világos, hogy a II. sz. termék több értéket tartalmaz, mint az I. sz. termék, vagyis hogy nagyobb munkaidő terméke, több munkamennyiséget foglal magában, tehát több munkaidőt kell szolgáltatni, hogy ugyanazt a terméket fabrikálják, pl. egy quarter búzát. És a járadék emelkedése arányos lesz a föld e növekvő terméketlenségével, vagyis azoknak a munkamennyiségeknek a növekedésével, amelyeket fel kell használni, hogy pl. 1 quarter búzát termeljenek. Ricardo természetesen nem beszélne a járadék „emelkedéséről", amikor pusztán a quarterok száma emelkedik, amiből járadékot fizetnek, csak amikor ugyanaz az *egy* quarter pl. 30 sh.-ről 60 sh.-re emelkedik. Néha mindenesetre elfelejti, hogy *a járadék abszolút nagysága nőhet a járadék rátájának süllyedése esetén, mint ahogy a profit abszolút tömege nőhet a profit rátájának csökkenése mellett.*

Mások igyekeznek megkerülni a nehézséget (*Carey* pl.), amennyiben a nehézséget más módon egyenesen letagadják. A földjáradék pusztán a földbe korábban bekebelezett tőke kamata. Tehát szintén csak a profit egy

formája. Itt tehát a *földjáradék létezését* tagadják, amivel valóban *semmivé-magyarázták*.

Mások, pl. *Buchanan*, a monopólium puszta következményének tekintik. Lásd még *Hopkins*. Itt puszta *megtetézés* az *értéken* felül.[8]

Opdyke úrnál, jenkire jellemzően, a földtulajdon vagy földjáradék *„a tőkeérték törvényesített visszfénye"*.[9]

{Ahogy Opdyke a földtulajdont *„a tőkeérték törvényesített visszfényének"* nevezi, úgy *„a tőke mások munkájának törvényesített visszfénye"*.}[10]

Ricardónál a vizsgálatot megnehezíti a két téves feltevés. {Nem Ricardo ugyan a járadékelmélet felfedezője. West és Malthus már előtte kinyomtatták. De a forrás: *Anderson*. Ami azonban Ricardót kitünteti, az, hogy nála (bár Westnél sincs teljesen a helyes összefüggés nélkül) a járadék összefügg értékelméletével. Malthus, mint Ricardóval a járadékról folytatott későbbi vitája mutatja, magát az általa adoptált andersoni elméletet sem értette.}[11] Ha a helyes elvből indulunk ki, hogy az áruk értékét a termelésükhöz szükséges munkaidő határozza meg (és hogy az érték egyáltalában csak realizált társadalmi munkaidő), ebből következik, hogy az áruk *átlagárát* a termelésükhöz szükséges munkaidő határozza meg. Ez a következtetés helyes volna, ha be volna bizonyítva, hogy *átlagár = érték*. Mármost azonban kimutatom, hogy éppen *mert* az áru értékét a *munkaidő* határozza meg, az áruk átlagára (azon *egyetlen* eset kivételével, amikor egy különös termelési terület úgyszólván egyéni *profitrátája* – azaz a magán ezen a termelési területen létrehozott értéktöbblet által meghatározott profit –, amikor ez az egyéni profitráta egyenlő az össztőke átlagprofitrátájával) *sohasem lehet* egyenlő értékükkel, bár az átlagár e meghatározása csak a munkaidő által való meghatározásra alapozott értékből van leszármaztatva.

Ebből először is az következik, hogy olyan áruk is, amelyeknek átlagára (ha eltekintünk az állandó tőke értékétől) csupán munkabérben és profitban oldódik fel, úgyhogy mind a munkabér, mind a profit a normális rátáján áll, átlagmunkabér és átlagprofit, elkelhetnek saját értékük felett vagy alatt. Amilyen kevéssé bizonyítja ezért az a körülmény, hogy egy áru értéktöbblete pusztán a normális profit rubrikájában fejeződik ki, azt, hogy az áru értékén kelt el, éppoly kevéssé bizonyítja az a körülmény, hogy az áru a profiton kívül még földjáradékot is hoz, azt, hogy az áru immanens értéke *felett* kelt el. Ha a *tőke átlagprofitrátája*, illetve *általános profitrátája*, amelyet egy áru realizál, az áru saját, a valóságos értéktöbblete által meghatározott profitrátája *alatt* állhat, ebből következik, hogy ha egy *különös*

termelési terület árui a profit ezen átlagrátáján kívül még egy második értéktöbbletmennyiséget hoznak, amelynek külön neve van, így például *földjáradék*, akkor a profit plusz földjáradéknak, azaz a profit plusz földjáradék összegének nem szükséges nagyobbnak lennie a magában az áruban foglalt *értéktöbbletnél*. Mivel a profit lehet kisebb, mint az áru immanens értéktöbblete, vagyis a benne foglalt meg nem fizetett munka mennyisége, ezért a profit plusz földjáradéknak nem szükséges nagyobbnak lennie az áru immanens értéktöbbleténél.

Persze meg kellene még magyarázni azt a jelenséget, hogy miért megy végbe ilyesmi az egyik *különös* termelési területen, eltérően más termelési területektől. De a probléma már nagyon meg volna könnyítve. Ez az áru különbözik a többitől a következőben: E többi áru egy részének átlagára immanens értéke *felett* áll, de csak azért, hogy profitrátáját az általános profitrátához *felemelje*; a többi áru másik részének átlagára immanens értéke *alatt* áll, de csak annyira, amennyi ahhoz szükséges, hogy profitrátáját az általános profitrátához *lesüllyessze*; végül ezen áruk harmadik részének átlagára egyenlő immanens értékükkel, de csak *mert* az általános profitrátát hozzák, ha *immanens* értékükön kelnek el. Az az áru, amely földjáradékot hoz, mind e három esettől különbözik. Minden körülmények közt az ár, amelyen elkel, olyan, hogy ez az áru *az átlagprofitnál* – amelyet a tőke általános profitrátája határoz meg – *többet* hoz.

Mármost az a kérdés, hogy a három eset közül melyik, vagy a három eset közül hány következhet be? *Realizálódik* árában az *egész benne foglalt értéktöbblet*? Ebben az esetben ez kizárja a harmadik esetet, azon árukét, amelyeknek átlagárában egész értéktöbbletük realizálódik, mivel csak így hozzák meg a szokásos profitot. Ez az eset tehát nem jön tekintetbe. Éppily kevéssé, *ezen* előfeltevés mellett, az első eset, hogy az áru árában realizált értéktöbblet az áru immanens értéktöbblete *felett* áll. Hiszen épp azt tesszük fel, hogy árában „a benne foglalt értéktöbblet realizálódik". Tehát az eset analóg a második esettel, azon árukéval, amelyeknek immanens értéktöbblete nagyobb, mint az átlagárukban realizált értéktöbblet. Mint ezeknél az áruknál, ennek az értéktöbbletnek – amely süllyedés révén válik egyenlővé az általános profitrátával – profitformája itt a befektetett tőke profitját alkotja. *Az áru immanens értéktöbbletének* e profit *feletti többlete azonban*, eltérően a *második árutól*, ezekben a kivételes árukban realizálva van ugyan, de másnak jut, mint a tőke birtokosának, nevezetesen a föld, a természeti erő, bánya stb. birtokosának.

Vagy annyira felsrófolják az árát, hogy többet hoz az *átlagprofitrátánál*? Ez pl. az eset tulajdonképpeni monopoláraknál. *Ennek a feltételezése*

bármely olyan termelési területnél, amelyen tőkét és munkát szabadon lehet alkalmazni, amelynek termelése, ami az alkalmazott tőke tömegét illeti, az általános törvényeknek van alávetve – nemcsak *petitio principii** volna, hanem *egyenest ellentmondana* a tudomány alapjainak és a tőkés termelésnek, amelynek e tudomány csak elméleti kifejezése. Egy ilyen feltételezés ugyanis feltenné azt, amit éppen meg kell magyarázni, hogy egy különös termelési területen az áru árának többet *kell* hoznia az általános profitrátánál, többet az átlagprofitnál, és evégből értéke *felett kell elkelnie*. Feltenné tehát, hogy a mezőgazdasági termékek *ki* vannak *vonva* az áruérték és a tőkés termelés általános törvényei alól. Éspedig feltenné ezt, mert a járadék külön előfordulása a profit mellett *prima facie*** ilyen látszatot kelt. Ez tehát képtelenség.

Nem marad tehát más hátra, mint feltételezni, hogy ezen a különös termelési területen különös körülmények léteznek, olyan befolyások, melyek következtében az áruk immanens értéktöbbletüket realizálják áraikban, ahelyett, hogy mint a többi áru a második esetben, csak annnyit realizálnának értéktöbbletükből áraikban, amennyit az általános profitráta hoz, ahelyett, hogy átlagáruk oly mélyre süllyedne értéktöbbletük alá, hogy csak az általános profitrátát hozza, illetve hogy átlagprofitjuk nem nagyobb, mint a tőke valamennyi többi termelési területén.

Ezzel már nagyon leegyszerűsödött a probléma. Nem azt kell többé megmagyaráznunk, hogyan lehetséges, hogy egy áru ára profiton kívül még járadékot is hoz, tehát *látszólag* megsérti az értékek általános törvényét, és árát *immanens értéktöbblete* fölé emelve *az általános profitrátánál többet* hoz egy adott nagyságú tőkére; hanem inkább azt, hogyan lehetséges, hogy ennek az árunak, az áruk átlagárakká való kiegyenlítődésekor, nem kell a maga *immanens értéktöbbletéből* annyit átadnia más áruknak, hogy csak az *átlagprofitot* hozza, hanem még egy olyan részét is realizálja saját értéktöbbletének, amely többlet az átlagprofit *felett*, úgyhogy ezért lehetséges, hogy egy bérlő, aki tőkéjét ezen a termelési területen fekteti be, olyan árakon adja el az árut, hogy az számára a szokásos profitot hozza és ugyanakkor képessé tegye őt arra, hogy az áru értéktöbbletének e profit *feletti* realizált többletét egy harmadik személynek, a földtulajdonosnak kifizesse.

Ebben a formában a probléma puszta megformulázása már magával hozza saját megoldását.

---

* – *a bizonyítandónak az előfeltételezése – Szerk.*

** – *első pillantásra; első látásra; látszatra – Szerk.*

[c) *A földmagántulajdon mint az abszolút járadék feltétele. Az értéktöbblet szétesése a mezőgazdaságban profitra és járadékra*]

Egész egyszerűen bizonyos személyek *magántulajdona* a föld, bányák, vizek stb. felett az, ami képessé teszi őket arra, hogy az *értéktöbbletnek a profit* (átlagprofit, a profit általános rátája által meghatározott profitráta) *feletti többletét*, amelyet e különös termelési területnek, e különös tőkebefektetéseknek az árui magukban foglalnak, elfogják, lefogják, megfogják és megakadályozzák azt, hogy belekerüljön az általános profitrátát kialakító általános folyamatba. Sőt, ennek az értéktöbbletnek egy részét minden ipari üzletben elfogják, mert a használt földterületért (gyárépület, munkaház stb. területéért) mindenütt belekerül járadék, mivel még ott is, ahol a föld egész szabadon megszerezhető, csak a már többé-kevésbé benépesült és forgalmas vidékeken építenek gyárakat.

Ha azok az áruk, amelyeket a legrosszabb megművelt talajon termesztenek, az áruk harmadik kategóriájához tartoznának, amelyeknek átlagára egyenlő értékükkel, azaz amelyek egész immanens értéktöbbletüket realizálják árukban, mivel csak így hozzák a szokásos profitot, akkor ez a föld nem fizetne járadékot és a földtulajdon itt csak névleges volna. Ha itt *haszonbért* fizetnének, ez csak azt bizonyítaná, hogy kis tőkések, ahogy Angliában (lásd Newman[12]) részint ez az eset, beérik azzal, hogy az átlagprofiton *aluli* profitot csinálnak. Mindig ez az eset, ha a járadék rátája nagyobb, mint az áru *immanens* értéktöbblete és az *átlagprofit* közti különbözet. Sőt van olyan föld, amelynek művelése legfeljebb arra elég, hogy a munkabért megfizesse, mert bár itt a munkás egész munkanapján önmagának dolgozik, munkaideje a társadalmilag *szükséges* munkaidő felett áll. Munkája annyira nem-termelékeny – *ennek* a munkaágnak uralkodó termelékenységéhez viszonyítva –, hogy bár az ember 12 órát dolgozik magának, alig [ér el] annyi terméket, mint a kedvezőbb termelési feltételek között dolgozó munkás 8 óra alatt. Ez ugyanaz a viszony, mint a kéziszövőnél, aki a gépi szövőszékkel konkurrált. E kéziszövő terméke, igaz, egyenlő volt 12 munkaórával, de csak 8 vagy kevesebb társadalmilag *szükséges* munkaórával volt egyenlő, és terméke ezért csak 8 szükséges munkaóra értékű. Ha ilyen esetben egy kisbérlő haszonbért fizet, akkor ez pusztán levonás *szükséges* munkabéréből és nem képvisel értéktöbbletet, még kevésbé az átlagprofit feletti többletet.

Tegyük fel, hogy egy országban, mint pl. az Egyesült Államokban, a konkurráló farmerek száma még olyan csekély, és a föld elsajátítása

még olyan formális, hogy mindenki talál teret arra, hogy tőkéjét az eddigi földművelő tulajdonosok vagy bérlők engedelme nélkül föld művelésére fordítsa. Ilyen körülmények közt hosszabb időn át lehetséges – azon földek kivételével, amelyeknek népes tájakon fekvésük monopóliumot ad –, hogy a bérlő által az átlagprofiton felül termelt értéktöbblet nem realizálódik terméke árában, hanem – mint minden áru értéktöbbletét, amely ha árában realizálódnék, többletprofitot adna nekik, profitrátájukat az általános fölé emelné – el kell osztania tőkés testvérei közt. Ebben az esetben az általános profitráta emelkednék, mert a búzát stb., ugyanúgy, mint más, ipari árukat, értékén *alul* adnák el. Ez az értéken *aluli* eladás nem volna kivétel, sőt csak megakadályozná, hogy a búza kivétel legyen ugyanazon kategória többi árujával szemben.

Tegyük fel másodszor, hogy egy országban a talaj egyetlenegy minőségű, de úgy, hogy ha az áru egész értéktöbbletét realizálnák árában, akkor a szokásos profitot hozná a tőkének. Ebben az esetben nem fizetnének földjáradékot. A földjáradék ilyetén elmaradása egy fikarcnyit sem befolyásolná az általános profitrátát, sem fel nem emelné, sem le nem süllyesztené, ahogy nem befolyásolja az, hogy más, nem-mezőgazdasági termékek találhatók ugyanebben a kategóriában. Hiszen ezek az áruk éppen azért találhatók ebben a kategóriában, mert *immanens értéktöbbletük* egyenlő az *átlagprofittal*; tehát nem másíthatják meg e profit magasságát, sőt megegyeznek vele és egyáltalán nem hatnak rá, bár az hat rájuk.

Tegyük fel harmadszor, hogy az ország csak egy talajfajtából áll, de annyira terméketlen, s ezért a reá fordított tőke annyira nem-termelékeny, hogy terméke ahhoz a fajta áruhoz tartozik, amelynek értéktöbblete az átlagprofiton alul van. Az értéktöbblet itt természetesen (mivel a mezőgazdaság nem-termelékeny volta miatt a munkabér mindenütt emelkednék) csak ott lehetne magasabb, ahol az abszolút munkaidőt meg lehetne hosszabbítani, továbbá ahol a nyersanyag, mint pl. a vas stb., nem a földművelés terméke, vagy pedig, mint a gyapot, selyem stb., behozatali cikk és egy termékenyebb talaj terméke volna. Ebben az esetben az áru ára az immanensnél magasabb értéktöbbletet tartalmazna, hogy a szokásos profitot hozza. Az általános profitráta ezáltal esnék, bár nem léteznék járadék. Vagy tegyük fel a *második esetben*, hogy a talaj nagyon kevéssé termelékeny. Akkor a mezőgazdasági termék értéktöbblete az átlagprofittal való egyenlősége révén azt mutatná, hogy ez utóbbi egyáltalában alacsony, mivel a mezőgazdaságban talán a 12 munkaórából 11 szükséges egymagának a munkabérnek a létrehozására, az értéktöbblet csak 1 óra vagy kevesebb.

E különböző esetek a következőket példázzák:

Az első esetben a *földjáradék elmaradása vagy hiánya* egybe van kötve, együtt létezik egy – más országokhoz képest, ahol a földjáradék kifejlődött – *felemelkedett profitrátával.*

A második esetben a földjáradék elmaradása vagy hiánya egyáltalában nem befolyásolja a profitrátát.

A harmadik esetben, más országokhoz képest, ahol létezik földjáradék, egy *alacsony, relatíve alacsonyabb* általános profitrátával van egybekötve és ezt jelzi.

Ebből tehát kitűnik, hogy egy külön földjáradék kifejlődésének önmagában abszolúte semmi köze sincs a *mezőgazdasági munka termelékenységéhez*, mivel hiánya vagy elmaradása egybe lehet kötve emelkedő, változatlan és süllyedő profitrátával.

A kérdés itt nem az: miért fogják meg a mezőgazdaságban stb. az *értéktöbbletnek az átlagprofit feletti többletét*; a kérdés inkább a fordítottja volna: mely okokból kellene itt az ellenkezőjének történnie?

Az értéktöbblet nem egyéb, mint meg nem fizetett munka; az átlagprofit vagy a normális profit nem egyéb, mint a meg nem fizetett munka azon mennyisége, amelyet feltevés szerint minden adott értéknagyságú tőke realizál; az, hogy az átlagprofit 10%, nem egyebet jelent, mint hogy 100 tőkére 10 meg nem fizetett munka jut; illetve 100-zal egyenlő tárgyiasult munka a saját összegének $^1/_{10}$-ére rúgó *meg nem fizetett* munka felett parancsnokol. Az *értéktöbbletnek az átlagprofit feletti többlete* azt jelenti tehát, hogy egy áruban (árában, illetve árának értéktöbbletből álló részében) olyan meg nem fizetett munkamennyiség rejlik, amely nagyobb, mint az átlagprofitot alkotó meg nem fizetett munkamennyiség, amely tehát az áruk átlagárában *áruknak termelési költségeik ára feletti többletét alkotja.* A termelési költségek minden egyes áruban az előlegezett tőkét fejezik ki, az e termelési költségek feletti többlet pedig a *meg nem fizetett munkát*, amely felett az előlegezett tőke parancsnokol, tehát ennek a termelési költségek ára feletti ártöbbletnek az arányát is, azt a *rátát*, amely szerint adott nagyságú tőke – amelyet áruk termelési folyamatában alkalmaznak – meg nem fizetett munka felett parancsnokol, közömbös, hogy a *különös* termelési terület árujában foglalt meg nem fizetett munka egyenlő vagy nem egyenlő ezzel a *rátával.*

Mi az mármost, ami az egyes tőkést arra kényszeríti, hogy pl. áruját átlagáron adja el – hogy ez az átlagár létrejön, azt *vele teszik*, semmiképp sem az ő szabad tette, ő szívesebben adná el az árut értékén *felül* –, amely csak az átlagprofitot hozza neki és kevesebb meg nem fizetett munkát enged realizálnia, mint amennyi ténylegesen fel van dolgozva a saját árujá-

ban? A többi tőkének a konkurrencia révén gyakorolt kényszere. Hiszen bármelyik ugyanolyan nagyságú tőke szintén rávethetné magát az *A* termelési ágra, amelyben a meg nem fizetett munka aránya az előlegezett tőkéhez pl. 100 £-gel nagyobb, mint a *B*, *C* stb. termelési területen, melyeknek termékei használati értékükkel azonban ugyancsak társadalmi szükségletet elégítenek ki, éppúgy, mint az *A* termelési terület áruja.

Ha tehát vannak olyan termelési területek, ahol bizonyos természeti termelési feltételek – mint pl. szántóföld, szénréteg, vasbánya, vízesés stb., amelyek nélkül a termelési folyamat nem gyakorolható, amelyek nélkül e terület árui nem termelhetők – más kezekben találhatók, mint a tőkésekében, akik tárgyiasult munka tulajdonosai vagy birtokosai, akkor a *termelési feltételek tulajdonosainak* ez a második fajtája azt mondja: Ha használatra átengedem neked ezt a termelési feltételt, akkor meg fogod csinálni az átlagprofitodat, elsajátítod a meg nem fizetett munka normális mennyiségét. De termelésed értéktöbbletnek, meg nem fizetett munkának a profitrátán felüli többletét adja. Ezt a többletet nem adod be, ahogy nálatok, tőkéseknél szokásos, a közös számadásba, hanem ezt én sajátítom el, ez az enyém. Az alkuba belemehetsz, hiszen a tőkéd ezen a termelési területen hoz neked annyit, mint bármely másikon, és ezenkívül ez igen szolid termelési ág. Tőkéd itt a 10% meg nem fizetett munkán kívül, amely az átlagprofitot alkotja, még 20% *fölös* meg nem fizetett munkát hoz. Ezt nekem fizeted ki, és hogy ezt megtehesd, az áru árához hozzácsapod a 20% meg nem fizetett munkát, csak nem számolsz el vele a többi tőkésnek. Ahogy téged egy munkafeltétel – tőke, tárgyiasult munka – tulajdona képessé tesz arra, hogy meghatározott mennyiségű meg nem fizetett munkát elsajátíts a munkásoktól, úgy a másik termelési feltétel – a föld stb. – tulajdona engem tesz képessé arra, hogy tőled és az egész tőkésosztálytól lefogjam a meg nem fizetett munkának azt a részét, amely fölös a te átlagprofitod felett. A ti törvényetek azt akarja, hogy normális körülmények közt egyenlő tőke egyenlő mennyiségű meg nem fizetett munkát sajátítson el, és erre ti tőkések egymást kényszeríthetitek a konkurrencia révén. Well! Én éppen rajtad alkalmazom a törvényt. Te ne sajátíts el többet munkásaid meg nem fizetett munkájából, mint amennyit ugyanezzel a tőkével bármely más termelési területen elsajátíthatnál. De a törvénynek semmi dolga nincs a meg nem fizetett munka azon többletével, amelyet te ennek normálhányadán felül „termeltél". Ki akar meggátolni abban, hogy ezt a „többletet" elsajátítsam? Miért kellene nekem ezt, ahogy nálatok divat, a tőkésosztály közti elosztás végett a tőke közös fazekába dobnom, hogy mindenkinek megfelelő hányad jusson, annak a részvénynek

megfelelően, amelyet az össztőkéből birtokol? Én nem vagyok tőkés. A termelési feltétel, amelynek használatát neked átengedem, nem tárgyiasult munka, hanem természeti tárgy. Tudtok földet fabrikálni, vagy vizet, vagy bányát, vagy szénaknát? Quod non.* Velem szemben tehát nem létezik az a kényszereszköz, amelyet veled szemben alkalmazhatnak, hogy az általad megkaparintott többletmunka egy részét ismét kiköpessék veled! Tehát ide vele! Az egyetlen, amit tőkés testvéreid tehetnek, hogy nem nekem, hanem neked csinálnak konkurrenciát. Ha kevesebb többletprofitot fizetsz nekem, mint az általad csinált *többletidő* és a neked a tőke szabálya szerint járó többletmunka-hányad közti különbözet, akkor a te tőkés testvéreid beállítanak és konkurrenciájuk révén kényszeríteni fognak, hogy méltányosan fizesd meg nekem a *teljes összeget*, amelyet belőled kipréselni fel vagyok hatalmazva.

Mármost ki kellene fejteni: 1. az átmenetet a feudális földtulajdonból más, kereskedelmi, a tőkés termelés által szabályozott földjáradékba, illetve másfelől e feudális földtulajdon átmenetét szabad paraszti földtulajdonba; 2. hogyan jön létre a földjáradék olyan országokban, mint az Egyesült Államok, ahol a föld eredetileg nincs elsajátítva, és legalábbis formálisan kezdettől fogva polgári termelési mód uralkodik; 3. a földtulajdon még létező ázsiai formáit. Mindez nem tartozik ide.

Ezen elmélet szerint tehát a természeti objektumok, mint föld, víz, bánya stb. magántulajdona, e termelési feltételek, a termelés e természeti feltételének tulajdona nem olyan forrás, amelyből érték patakzik, mivel az érték csak tárgyiasult munkaidővel egyenlő; nem is az a forrás, amelyből extra-értéktöbblet patakzik, azaz meg nem fizetett munkának a profitban foglalt meg nem fizetett munkán felüli többlete. Ez a tulajdon azonban jövedelem forrása. Cím, eszköz, amely a termelési feltétel tulajdonosát képessé teszi arra, hogy azon a termelési területen, amelybe tulajdonának tárgya termelési feltételként belekerül, elsajátítsa a tőkés által kipréselt meg nem fizetett munkának azt a részét, amelyet különben mint a szokásos profiton felüli többletet a tőkepénztárba dobnának. Ez a tulajdon eszköz ennek a többi tőkés termelési területen végbemenő folyamatnak a megakadályozására és arra, hogy az ezen a különös termelési területen létrehozott értéktöbbletet fogvatartsák rajta magán, úgyhogy most megoszlik a tőkés és a földtulajdonos közt. Ezáltal a földtulajdon utalvánnyá válik meg nem fizetett munkára, ingyen munkára, ahogy a tőke

* – Még mit nem. – *Szerk.*

is az. És ahogy a tőkében a munkás tárgyiasult munkája felette való hatalomként jelenik meg, úgy a földtulajdonban az a körülmény, hogy tulajdonosát képessé teszi a meg nem fizetett munka egy részének a tőkéstől való elszedésére, úgy jelenik meg, hogy a földtulajdon érték forrása.

Ez megmagyarázza a modern földjáradékot, létezését. A földjáradék különböző nagyságát, *egyenlő tőkebefektetés mellett*, csak a földek különböző termékenységével lehet magyarázni. *Egyenlő termékenység mellett* különböző nagysága csak a *tőkebefektetés különböző nagyságával* magyarázható. Az első esetben azért nő a földjáradék, mert rátája a kiadott tőkére (és a föld terjedelmére is) vonatkoztatva emelkedik. A második esetben azért nő, mert egyenlő, vagy akár önmagában eltérő ráta (ha a második adag tőke nem ugyanolyan termelékeny) esetén a járadék tömege nő.

Ennél az elméletnél sem az nem szükséges, hogy a legrosszabb talaj ne fizessen földjáradékot, sem az, hogy fizessen. Továbbá egyáltalán nem szükséges, hogy a mezőgazdaság termékenysége csökkenjen, bár a termelékenység különbözősége, ha nem küszöbölik ki mesterségesen (ami lehetséges), sokkal nagyobb, mint egyazon ipari termelési területeken. Ha nagyobb vagy kisebb termékenységről beszélnek, *ugyanarról* a termékről van szó. Hogyan viszonylanak egymáshoz a különböző termékek, az más kérdés.

A földjáradék magára a földre számítva a járadékjövedelem [rental], a járadéktömeg. Ez emelkedhet anélkül, hogy a járadék rátája nőne. Ha a pénzérték változatlan, a mezőgazdasági termékek relatív értéke nőhet, nem azért, mert a mezőgazdaság kevésbé termékennyé válik, hanem mert bár termékenyebbé válik, de nem ugyanabban az arányban, mint az ipar. Ezzel szemben a mezőgazdasági termékek pénzárának emelkedése, változatlan pénzérték esetén, csak akkor lehetséges, ha maga az értékük emelkedik, tehát a mezőgazdaság terméketlenné válik (ha nem a keresletnek a kínálatra gyakorolt pillanatnyi nyomásáról van szó, mint a többi árunál).

A pamutiparban a nyersanyag ára folyton csökkent magának az iparnak a fejlődésével; ugyanígy a vasnál stb., a szénnél stb. A járadék növekedése itt csak azért lehetséges, mert több tőkét alkalmaztak, nem pedig azért, mert a rátája emelkedett.

Ricardo úgy véli:[13] az olyan természeti erők, mint levegő, fény, elektromosság, gőz, víz, ingyenesek, a föld – korlátozottsága miatt – nem. Így hát a mezőgazdaság már ezért is kevésbé termelékeny, mint más iparok. Ha talaj is ugyanúgy elsajátítatlan közösként minden tetszés szerinti mennyiségben megszerezhető volna, mint a többi elem és természeti erő, akkor a termelés sokkal termékenyebb volna.

Először is, ha a föld ilyen elemi módon mindenkinek szabad rendelkezésére állna, akkor hiányoznék egy főelem a *tőke képződéséhez*. Egy leglényegesebb termelési feltétel és – magán az emberen és munkáján kívül – az egyetlen eredeti termelési feltétel nem volna elidegeníthető, elsajátítható, és nem állhatna a munkással idegen tulajdonként szemben, s ennélfogva nem tehetné őt bérmunkássá. A munka termelékenysége a ricardoi, azaz a tőkés értelemben, az idegen, meg nem fizetett munka „termelése" ezáltal lehetetlen volna. Ezzel a tőkés termelésnek egyáltalában vége volna.

Ami a Ricardo felhozta természeti erőket illeti, ezek csakugyan részint ingyen megszerezhetők és a tőkésnek semmibe sem kerülnek. A szénre költsége van, de a gőz nem kerül neki semmibe, ha a vízhez ingyen jut. De vegyük most pl. a gőzt. A gőz tulajdonságai mindig léteztek. Ipari használhatósága új tudományos felfedezés, amelyet a tőkés elsajátított. E felfedezés következtében nőtt a munka termelékenysége és ezzel a relatív értéktöbblet. Azaz a tőkés által egy munkanapból elsajátított meg nem fizetett munka mennyisége növekedett a gőz segítségével. A gőznek és a földnek a termelőereje közti különbség tehát csak az, hogy az egyik a tőkésnek hoz meg nem fizetett munkát, a másik pedig a földtulajdonosnak, aki azt nem a munkástól, hanem a tőkéstől veszi el. Ezért lelkesedik a tőkés ennek az elemnek „tulajdonosnélküliségéért".

A helyes a dologban csak ez: Előfeltételezve a tőkés termelési módot, a tőkés nemcsak szükséges funkcionáriusa, hanem az uralkodó funkcionáriusa a termelésnek. Ezzel szemben a földtulajdonos ebben a termelési módban egészen felesleges. Mindaz, ami a tőkés termelési mód számára szükséges, az, hogy a föld *ne* legyen közös tulajdon, hogy a munkásosztállyal olyan termelési feltételként álljon szemben, amely *nem az övé*, és ezt a célt teljesen elérik, ha állami tulajdonná lesz, tehát az állam húzza a földjáradékot. A földtulajdonos, a termelésnek az antik és a középkori világban oly lényeges funkcionáriusa, az ipari világban haszontalan burján. A radikális burzsoá (eközben minden egyéb adó eltörlésére sandítva) ezért elméletileg elmegy a magánföldtulajdon tagadásáig, ezt állami tulajdon formájában a burzsoá osztály, a tőke közös tulajdonává óhajtaná tenni. A gyakorlatban azonban hiányszik a mersz, mivel a támadás az egyik tulajdonforma – a munkafeltételek magántulajdonának egyik formája – ellen igen aggályos lenne a másik forma szempontjából. Azonkívül a burzsoá saját magát is földbirtokosította.

[4. *A mezőgazdasági nyersanyag értékét számításon kívül hagyó nézet tarthatatlansága*]

Mármost térjünk Rodbertus úrra.

Rodbertus szerint a mezőgazdaságban nem jön számításba nyersanyag, mivel a német paraszt, erről Rodbertus biztosít minket, a vetőmagot, takarmányt stb. önmagának nem számítja fel ráfordításként, ezeket a termelési költségeket nem veszi számba, tehát *tévesen* számol. Angliában, ahol a bérlő már több mint 150 év óta helyesen számol, eszerint *nem* létezhetne földjáradék. A következtetés tehát nem az lenne, amit Rodbertus von le, hogy a bérlő azért fizet járadékot, mert profitrátája magasabb, mint az iparban, hanem mert egy téves számítás következtében beéri *alacsonyabb* profitrátával. Dr. Quesnaynél, aki maga is bérlő fia volt és pontosan ismerte a francia bérleti viszonyokat, Rodbertus megjárta volna ezzel. Quesnay az 1 milliárdnyi évi előlegben a „nyersanyagot", amelyre a bérlőnek szüksége van, bár in natura termeli újra, az „előlegek" közé számítja.[14]

Ha az ipar egy részében szinte semmi állótőke vagy gépi berendezés nem fordul elő, a másik részében – az egész szállítóipar, a helyváltoztatást létrehozó ipar, kocsik, vasutak, hajók stb. – semmi nyersanyag nincs, hanem csak termelési szerszámok. Hoznak ezek az iparágak a profiton kívül földjáradékot? Miben különbözik ez az iparág például a bányaipartól? Mindkettőben csak gépi berendezés fordul elő és segédanyag; tehát szén a gőzhajók, mozdonyok és bányák számára, abrak a lovak számára stb. Miért számítanák a profitrátát az egyik formában másképp, mint a másikban? Tegyük fel, hogy az az előleg, amelyet a paraszt *in natura* fordít a termelésre, egész előlegezett tőkéjének egyötödével egyenlő, amihez aztán négyötöd vásárolt előleg járul gépi berendezésre és munkabérre, és legyen ez a kiadás = 150 quarter. Ha aztán 10% profitot csinál, az = 15 quarter. A bruttótermék tehát = 165 quarter. Ha mármost $^1/_5$-öt = 30 quartert levonna és a 15 quartert csak 120-ra számítaná, akkor 12 $^1/_2$% profitot csinálna.

Vagy így is mondhatnók: Termékének értéke, illetve terméke = 165 quarter (= 330 £). 120 quarter (240 £) előleget számol. Erre 10% = 12 quarter (24 £). De bruttóterméke = 165 quarter, amiből tehát levonódik 132 quarter, marad 33 quarter. Ebből azonban 30 quarter in natura levonódik. Marad tehát extraprofit 3 quarter (= 6 £). Összprofitja = 15 quarter (30 £), 12 (24 £) helyett. Tehát 3 quarter, vagyis 6 £ járadékot fizethet, és

azt *képzelheti*, hogy 10% profitot csinált, mint minden más tőkés. De ez a 10% csak a képzeletben létezik. A valóságban előlege nem 120 quarter, hanem 150 quarter, és erre 10% 15 quarter, vagyis 30 £. A valóságban 3 quarterral kevesebbet kapott, ez a megkapott 12 quarter egynegyede, vagyis a neki járó összprofit egyötöde, mivel ugyanis az előleg egyötödét nem számította előlegnek. Mihelyt tehát megtanulna tőkés módra számolni, abbahagyná a földjáradék fizetését, amely csak a *maga* profitrátája és a szokásos profitráta különbözetével volna egyenlő.

Más szavakkal, a 165 quarterban rejlő meg nem fizetett munka terméke = 15 quarter = 30 £ = 30 munkahét. Ha ezt a 30 munkahetet vagy 15 quartert vagy 30 £-et most a 150 quarter összelőlegre számítanák, akkor ez csak 10% lenne; ha csak a 120 quarterra számítják, akkor több. Ugyanis 10% 120 quarterra 12 quarter lenne. És 15 quarter nem 10, hanem 12 $\frac{1}{2}$%-a 120 quarternak. Más szavakkal: Mivel a paraszt előlegének egy részét kiadta ugyan, de nem tőkésként vette számba, az általa megtakarított többletmunkát előlegének túlságosan csekély részére számítaná, s ezért az nagyobb profitrátát képviselne, mint a többi iparágban, ezért járadékot hozhatna, amely ennélfogva csupán számítási hibán nyugodnék. Ha a paraszt tudná, hogy egyáltalán nem szükséges előlegét előbb *valóságos pénzzé* változtatnia, tehát *eladnia* ahhoz, hogy pénzben becsülje fel és ezért árunak tekintse, akkor vége volna a dalnak.

E számítási hiba nélkül (amelyet egy csomó német paraszt elkövethet, de egyetlen tőkés bérlő sem) a rodbertusi járadék lehetetlen volna. Csak ott lehetséges, *ahol* nyersanyag kerül bele a termelési költségekbe, de ott nem, ahol *nem kerül bele*. Csak ott lehetséges, ahol a nyersanyag belekerül *anélkül*, hogy számbavennék. De lehetetlen ott, *ahol* nem kerül bele, habár Rodbertus úr *nem számítási hibából*, hanem az előlegek egy valódi tételének *hiányzásából* akarja levezetni.

Vegyük a bányaipart vagy a halászatot. Itt nem kerül bele nyersanyag a segédanyagon kívül, amelyet elhagyhatunk, mivel a gépi berendezés alkalmazása mindig egyben (nagyon kevés kivétellel) segédanyagoknak – a gép létfenntartási eszközeinek – fogyasztását előfeltételezi. Tegyük fel, hogy 10% az általános profitráta. 100 £-et fordítottak gépi berendezésre és munkabérre. Miért lenne azért a profit 100-ra több mint 10, mert teszem a 100-at nem nyersanyagra, gépi berendezésre és munkabérre fordították? Vagy 100-at nyersanyagra és munkabérre? Ha bármi különbség adódik, csak abból eredhet, hogy a *különböző esetekben* az állandó és a változó tőke értékaránya egyáltalában *különbözőképp alakul*. Ez a különböző arány különböző értéktöbbletet adna, még ha az értéktöbblet *rátáját* állandónak

tennők is fel. És a különböző értéktöbblet aránya *egyenlő nagyságú* tőkékhez természetesen egyenlőtlen profitokat kellene hogy adjon. De másrészt az általános profitráta elvégre nem jelent egyebet, mint ezeknek az egyenlőtlenségeknek kiegyenlítését, elvonatkoztatást a tőke szerves alkotórészeitől és az értéktöbblet redukálását, olymódon, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő profitokat adnak.

Hogy az értéktöbblet tömege *az alkalmazott tőke nagyságától* függ, az – az értéktöbblet általános törvényei szerint – semmiképpen sem *különböző* termelési területeken levő tőkék számára adódik, hanem *ugyanazon* termelési területen levő *különböző tőkék* számára, ahol a tőke *szerves* alkotórészeinek ugyanazon arányai előfeltételezve vannak. Ha pl. azt mondom, a profit tömege, pl. a *fonóiparban*, megfelel az alkalmazott tőkék nagyságának (ami szintén nem egész helyes, csak ha hozzátesszük: a termelékenységet *állandónak* előfeltételezve), akkor valójában csak azt mondom, hogy a fonók kizsákmányolásának rátáját előfeltételezve, a kizsákmányolás összege a kizsákmányolt fonók számától függ. Ha ezzel szemben azt mondom, hogy a profit tömege különböző termelési ágakban megfelel az alkalmazott tőkék nagyságának, akkor ez azt jelenti, hogy a profit rátája minden adott nagyságú tőke számára ugyanaz, tehát a profit tömege csak e tőke nagyságával változhat, ami más szavakkal megint azt jelenti, hogy a profit rátája független a tőke alkotórészeinek szerves arányától egy különös termelési területen, hogy egyáltalában független az értéktöbblet nagyságától, ahogy azt ezeken a különös termelési területeken realizálják.

A bányatermelést eleve az iparhoz kellene számítani, nem a földműveléshez. Mi okból? Mert a bánya semmilyen terméke sem kerül ismét bele in natura termelési elemként – in natura, ahogy kikerül a bányából –, nem kerül bele a bányakiaknázás állandó tőkéjébe (éppúgy a halászat, vadászat esetében, ahol a ráfordítás még sokkal nagyobb mértékben csupán munkaeszközre és munkabérre, illetve magára a munkára redukálódik). Tehát más szavakkal: Mivel a bánya minden termelési eleme, még ha nyersanyagát a bányából merítik is, előzőleg nemcsak formáját változtatja, hanem áruvá válik, meg kell *vásárolni*, mielőtt ismét belekerülhetne elemként a bányatermelésbe. Az egyetlen kivétel a szén. Ez azonban csak a fejlődésnek abban a stádiumában lép fel termelési eszközként, amikor a bánya kiaknázója kifejlett tőkés, aki kettőskönyvelést vezet, amelyben nemcsak önmagának tartozik előlegével, nemcsak ő adós saját pénztárával szemben, hanem saját pénztára is adós vele szemben. Éppen itt tehát, ahol valóban nem kerül nyersanyag a ráfordítások közé, már kezdettől fogva a tőkés számadásnak kell uralkodnia, tehát a paraszti önámítás lehetetlen.

Tekintsük most magát az ipart, mégpedig azt a részét, ahol a munkafolyamat minden eleme az értékesítési folyamat elemeként is megvan, tehát minden termelési elem egyben ráfordításként, értékkel bíró használati értékként, *áruként* kerül bele az új áru termelésébe. Itt lényeges különbség áll fenn az első félgyártmányt termelő gyáros, és a sorban második, valamint az összes későbbiek közt, akiknek nyersanyaga nemcsak áruként kerül bele, hanem már második hatványú áru, azaz már az első árutól, a nyerstermék természeti formájától különböző formát kapott, már a termelési folyamat egy második fázisán ment át. Pl. a fonó. Nyersanyaga gyapot, nyerstermék (szintén már áru), de a nyerstermék mint áru. Ezzel szemben a szövő nyersanyaga a fonal – a fonó terméke –, a nyomóé vagy festőé a szövet, a szövő terméke, és mindezek a termékek, amelyek a folyamat egy későbbi fázisában ismét nyersanyagként jelennek meg, egyúttal áruk.[15]

Itt nyilván visszajutottunk ahhoz a kérdéshez, amely már két ízben foglalkoztatott bennünket, egyszer John St. Millnél,[16] azután az állandó tőke és a jövedelem viszonyának általános vizsgálatánál.[17] A kérdés folytonos újrafelmerülése mutatja, hogy a dolognak van még egy bökkenője. Tulajdonképpen ez a profitról szóló, III. fejezetbe[18] való. Jobb azonban itt.

〈Tehát a példában:
4000 font gyapot = 100 £; 4000 font fonal = 200 £; 4000 yard kalikó = = 400 £.

E szerint az előfeltevés szerint 1 font gyapot = 6 d., 1 font fonal = = 1 sh., 1 yard = 2 sh.

Előfeltételezve, hogy a profit rátája 10 %,

A 100 £-ben a ráfordítás = $90\,^{10}/_{11}$ és a profit = $9\,^{1}/_{11}$
B 200 £-ben a ráfordítás = $181\,^{9}/_{11}$ és a profit = $18\,^{2}/_{11}$
C 400 £-ben a ráfordítás = $363\,^{7}/_{11}$ és a profit = $36\,^{4}/_{11}$.

A = *gyapot*, paraszt (I.), *B* = *fonal*, fonó (II.), *C* = *szövet*, szövő (III.).

Ez előfeltevés mellett egész közömbös, hogy *A* $90\,^{10}/_{11}$-je maga is tartalmaz-e profitot, vagy sem. Nem teszi az utóbbit, ha önmagát pótló állandó tőke. Éppígy közömbös *B* számára, hogy a 100 £ foglal-e magában profitot vagy sem, és ugyanez a helyzet *C*-vel *B*-re vonatkozóan.

Gy (gyapottermesztő) azaz I., *F* (fonó) azaz II., és *Sz* (szövő) azaz III. viszonya így alakul:

I. *Ráfordítás* = $90\ ^{10}/_{11}$ *Profit* = $9\ ^{1}/_{11}$
Összeg = 100
II. *Ráfordítás* = 100 (I.) + $81\ ^{9}/_{11}$ *Profit* = $18\ ^{2}/_{11}$
Összeg = 200
III. *Ráfordítás* = 200 (II.) + $163\ ^{7}/_{11}$ *Profit* = $36\ ^{4}/_{11}$
Összeg = 400.

Egész összeg = 700.
Profit = $9\ ^{1}/_{11} + 18\ ^{2}/_{11} + 36\ ^{4}/_{11}$ [= $63\ ^{7}/_{11}$].

Előlegezett tőke mind a 3 szakban: $90\ ^{10}/_{11} + 181\ ^{9}/_{11} + 363\ ^{7}/_{11} = 636\ ^{4}/_{11}$.

700 többlete $636\ ^{4}/_{11}$ felett = $63\ ^{7}/_{11}$. De $63\ ^{7}/_{11} : 636\ ^{4}/_{11} = 10 : 100$.

Ha tovább elemezzük ezt a vacakot, akkor ezt kapjuk:

I. *Ráfordítás* = $90\ ^{10}/_{11}$ *Profit* = $9\ ^{1}/_{11}$
Összeg = 100
II. *Ráfordítás* = 100 (I.) + $81\ ^{9}/_{11}$ *Profit* = $10 + 8\ ^{2}/_{11}$
Összeg = 200
III. *Ráfordítás* = 200 (II.) + $163\ ^{7}/_{11}$ *Profit* = $20 + 16\ ^{4}/_{11}$
Összeg = 400.

I.-nek nem kell profitot visszafizetnie, mert feltettük, hogy állandó tőkéje, = $90\ ^{10}/_{11}$, nem tartalmaz profitot, hanem puszta állandó tőkét jelenít meg. II. ráfordításába I. egész terméke belekerül állandó tőkeként. Az állandó tőke azon része, amely = 100-zal, $9\ ^{1}/_{11}$ profitot pótol I. számára. III. ráfordításába II. egész terméke, = 200, belekerül, tehát $18\ ^{2}/_{11}$ profitot pótol. Ez azonban nem akadályozza azt, hogy I. profitja egy fikarcnyival se nagyobb, mint II.-é és III.-é, hiszen a pótlandó tőke ugyanabban az arányban kisebb, a profit pedig a tőke nagyságához való viszony, egész közömbös, hogyan tevődik össze ez a tőke.

Tegyük fel mármost, hogy III. mindent maga termel. Így a dolog változni *látszik*. Ráfordításai ugyanis most ilyennek látszanak:

$90\ ^{10}/_{11}$ a gyapot termelésére, $181\ ^{9}/_{11}$ a fonal termelésére és $363\ ^{7}/_{11}$ a szövet termelésére. Mindhárom termelési ágat megvásárolja, tehát mindenkor mind a háromban lekötve kell lennie a meghatározott állandó tőkéjének.

Vegyük most ezt az összeget egybe, ez $= 90\,{}^{10}/_{11} + 181\,{}^{9}/_{11} + 363\,{}^{7}/_{11} = 636\,{}^{4}/_{11}$. Erre 10% pontosan $63\,{}^{7}/_{11}$-et ad, mint fent, csakhogy ezt egészében egy vágja zsebre, míg a $63\,{}^{7}/_{11}$ azelőtt I., II. és III. közt oszlott meg.

Miből eredt mármost az imént a hamis látszat?

Még elébb egy másik megjegyzés.

Ha a 400-ból, amiből $36\,{}^{4}/_{11}$ a szövő profitja, levonjuk ezt a profitot, marad $400 - 36\,{}^{4}/_{11} = 363\,{}^{7}/_{11}$, a ráfordítása. E ráfordításban 200-at fizettek fonalért. E 200-ból $18\,{}^{2}/_{11}$ a fonó profitja. Ha ezt a $18\,{}^{2}/_{11}$-et levonjuk a $363\,{}^{7}/_{11}$-nyi ráfordításból, marad $345\,{}^{5}/_{11}$. De abban a 200-ban, amelyet a fonónak pótolnak, ezenkívül $9\,{}^{1}/_{11}$ profit rejlik a gyapottermesztő részére. Ha ezt levonjuk a $345\,{}^{5}/_{11}$-ből, marad $336\,{}^{4}/_{11}$. És ha ezt a $336\,{}^{4}/_{11}$-et levonjuk a 400-ból – a szövet teljes értékéből –, kiderül, hogy $63\,{}^{7}/_{11}$-nyi profit rejlik benne.

De $63\,{}^{7}/_{11}$-nyi profit $336\,{}^{4}/_{11}$-re $= 18\,{}^{34}/_{37}\%$.

Az előbb ezt a $63\,{}^{7}/_{11}$-et $636\,{}^{4}/_{11}$-re számítottuk és ez 10%-os profitot adott. A 700 összérték többlete $636\,{}^{4}/_{11}$ felett ugyanis $63\,{}^{7}/_{11}$ volt.

E számítás szerint tehát ugyanazon tőkéből 100-ra $18\,{}^{34}/_{37}\%$-ot csinálnának, míg az előbbi szerint csak 10-et.

Mi itt az összefüggés?

Tegyük fel, I., II. és III. ugyanaz a személy, de nem alkalmaz egyidejűleg három tőkét, egyet gyapottermesztésben, egyet fonalban és egyet szövésben. Hanem mihelyt abbahagyja a termesztést, elkezdi a fonást, és mihelyt megfonta, abbahagyja és szőni kezd.

A számítás akkor így alakulna:

$90\,{}^{10}/_{11}$ £-et fordít gyapottermesztésre. Ebből 4000 font gyapotot kap. Hogy ezt felfonja, további $81\,{}^{9}/_{11}$ £ ráfordításra van szüksége gépi berendezésre, segédanyagra és munkabérre. Ezzel megcsinálja a 4000 font fonalat. Végül megszövi ezt 4000 yardra, ami további $163\,{}^{7}/_{11}$ £ ráfordításába kerül. Ha most összeszámítja ráfordításait, akkor előlegezett tőkéje $= 90\,{}^{10}/_{11} + 81\,{}^{9}/_{11} + 163\,{}^{7}/_{11}$ £; tehát $336\,{}^{4}/_{11}$ £. Erre 10% $33\,{}^{7}/_{11}$ volna, mivel $336\,{}^{4}/_{11} : 33\,{}^{7}/_{11} = 100 : 10$. De $336\,{}^{4}/_{11} + 33\,{}^{7}/_{11} = 370$ £. A 4000 yardot tehát 400 £ helyett 370 £-ért adná el, 30 £-gel olcsóbban, azaz $7\,{}^{1}/_{2}\%$-kal olcsóbban, mint azelőtt. Ha tehát az érték valóban $= 400$, akkor a 10%-os szokásos profittal adhatna el, és még 30 £ járadékot fizethetne, mert profitrátája $33\,{}^{7}/_{11}$ helyett $63\,{}^{7}/_{11}$ volna $336\,{}^{4}/_{11}$ előlegre, tehát $18\,{}^{34}/_{37}\%$, mint az imént láttuk. És ez úgy látszik valóban az a mód, ahogy Rodbertus úr kiszámítja magának a földjáradékot.〉

Miben áll mármost a tévedés? Először az derül ki, hogy ha a fonodát és a szövödét egyesítenék, éppúgy földjáradékot kellene hozniok, mint ha a fonoda a földműveléssel egyesül, vagy ha a földművelést egymagában űzik.

Itt nyilvánvalóan kétféle história van.

Először itt a 63 $^{7}/_{11}$ £-et csak egy 336 $^{4}/_{11}$ £-nyi tőkére számítjuk, holott három, 636 $^{4}/_{11}$ £ összértékű tőkére kellene számítanunk.

Másodszor az utolsó, III. tőkénél 336 $^{4}/_{11}$ £ ráfordítással számolunk 363 $^{7}/_{11}$ helyett.

Ezt a két pontot külön kell taglalni.

Először: Ha III., aki II.-t és I.-et egy személyben egyesíti magában, gyapottermésének egész termékét felfonja, akkor e termés abszolúte semmilyen részét sem használja mezőgazdasági tőkéje pótlására. Nem használja tőkéjének egyik részét gyapottermesztésre – a gyapottermesztést szolgáló kiadásokra, vetőmagra, munkabérre, gépi berendezésre – és egy másik részét fonásra, hanem először befekteti tőkéje egy részét a gyapottermesztésbe; aztán ezt a részt plusz egy másodikat a fonásba; aztán az egész most fonalban létező két első részt plusz a harmadik részt a szövésbe. Ha mármost a szövet kész, a 4000 yard, hogyan pótolja elemeit? Mialatt szőtt, nem font és nem is volt anyaga fonáshoz, és mialatt font, nem termesztett gyapotot. Termelési elemei tehát nem *pótolhatók*. Ha segítünk magunkon és azt mondjuk: Igen, a fickó eladja a 4000 yardot és aztán a 400 £-ből „megveszi" a fonalat és a gyapot elemeit, mire lyukad ez ki? Hogy valójában három tőkét feltételezünk, amelyek egyidőben vannak foglalkoztatva és lekötve és a termelésre előlegezve. Hogy fonalat vehessen, annak meg kell lennie, hogy gyapotot vehessen, annak ugyancsak meg kell lennie, és ahhoz, hogy meglegyenek, tehát a megszőtt fonalat és a felfont gyapotot pótolhassák, a szövödében lekötött tőkével egyidőben tőkéknek kell lekötve lenniök, amelyek ugyanakkor gyapottá és fonallá változnak, amikor a fonal szövetté változik.

Akár egyesíti tehát a III. mindhárom termelési ágat, akár három termelő osztozik rajtuk, három tőkének kell egyidőben meglennie. Nem űzhet ugyanazzal a tőkével, amellyel a szövést űzte, fonást és gyapottermesztést, ha *ugyanazon* a szinten akar termelni. E tőkék mindegyike le van kötve, és kölcsönös pótlásuknak semmi köze a dologhoz. Az egymást pótló tőkék az az állandó tőke, amelynek a három ág mindegyikében egyidejűleg befektetve kell lennie és működnie kell. Ha a 400-ban 63 $^{7}/_{11}$ profit rejlik, akkor csak azért, mert III.-mal saját 36 $^{4}/_{11}$ profitján kívül azt a profitot is beszedetjük, amelyet ki kell fizetnie II.-nek és I.-nek, és amely az előfeltevés szerint

az ő árujában realizálódik. Ezt a profitot azonban nem az ő 363 $^{7}/_{11}$ £-jére csinálták, hanem a paraszt a maga extra 90 $^{10}/_{11}$ £-jére és a fonó a maga 181 $^{9}/_{11}$-ére. Ha az egészet ő szedi be, akkor szintén nem arra a 363 $^{7}/_{11}$ £-re csinálta, amelyet a szövésbe fektetett, hanem erre a tőkéjére plusz a két másik tőkéjére, amelyek a fonásban és a gyapottermesztésben fekszenek.

Másodszor: Ha a III.-nál 336 $^{4}/_{11}$ £ ráfordítást számítunk 363 $^{7}/_{11}$ helyett, ez a következőkből ered:

100 helyett csak 90 $^{10}/_{11}$ ráfordítást számítunk a gyapottermesztésre. De hisz szüksége van egész termékére, és ez = 100 és nem = 90 $^{10}/_{11}$. A 9 $^{1}/_{11}$-nyi profit benne rejlik. Másképp olyan 90 $^{10}/_{11}$-nyi tőkét alkalmazna, amely *nem* hoz neki *profitot*. Gyapottermesztése nem adna neki profitot. Pusztán a 90 $^{10}/_{11}$-nyi ráfordítást pótolná. Ugyancsak nem hozna neki profitot a fonás, hanem az egész termék csak a ráfordításokat pótolná.

Ebben az esetben valóban redukálódnak ráfordításai 90 $^{10}/_{11}$+ +81 $^{9}/_{11}$+163 $^{7}/_{11}$ = 336 $^{4}/_{11}$-re. Ez volna akkor az előlegezett tőkéje. Erre 10% 33 $^{7}/_{11}$ £ volna. És a termék értéke = 370. Az érték egy fikarcnyival sem volna magasabb, hiszen az előfeltevés szerint a két adag, I. és II., nem hozott profitot. Eszerint III. sokkal jobban tette volna, ha nem dugja mancsát I.-be és II.-be és megmarad a régi termelési módszernél. Hiszen a 63 $^{7}/_{11}$ helyett, amelyet I., II. és III. falhatott fel egyébként, most III. csak 33 $^{7}/_{11}$ £-et falhat fel egyedül, holott korábban, amikor testvértársai együtt faltak vele, 36 $^{4}/_{11}$ £-et falhatott fel. Valóban nagyon rossz üzletrontó volna. Csupán azért takarított volna meg 9 $^{1}/_{11}$ £ ráfordítást II.-ben, mert I.-ben nem csinált volna profitot, és azért takarított volna meg 18 $^{2}/_{11}$ ráfordítást III.-ban, mert II.-ben nem csinált volna profitot. A 90 $^{10}/_{11}$ £ a gyapottermesztésben és a 81 $^{9}/_{11}$+90 $^{10}/_{11}$ a fonásban, mindkettő csak magamagát pótolta volna. Csak a harmadik, a szövödébe fektetett 90 $^{10}/_{11}$+81 $^{9}/_{11}$+163 $^{7}/_{11}$ tőke hozott volna 10% profitot. Ez azt jelentené tehát, hogy 100 £ 10% profitot hoz a szövödében, de egy fikarcnyit sem a fonodában és a gyapottermesztésben. Ez igen kellemes volna ugyan III. számára, ha I. és II. tőle különböző személyek, de semmiképp sem kellemes akkor, ha a három üzletágat becses személyében egyesíti, hogy e *megtakarított profitocskákat önmagának elsajátítsa*. A profitra (illetve az egyik állandó tőke azon alkotórészére, amely profit a többiek számára) adott előleg megtakarítása tehát onnan eredne, hogy valójában I. és II. nem tartalmazna profitot és I. és II. nem dolgoznék többletmunkát, hanem önmagát puszta bérmunkásként kezelve csak *termelési költségeit*, azaz állan-

dó tőkére és munkabérre való ráfordítását pótolná magának. Ezekben az esetekben tehát – ha I. és II. netán nem akarnának III. számára dolgozni, de akkor a profit *ennek* számlájára menne – egyáltalában kevesebbet dolgoztak volna, és III. számára egy és ugyanaz volna, hogy a munkát, amelyet meg kell fizetnie, pusztán munkabérre, vagy pedig munkabérre és profitra fordította. Ez számára ugyanaz, amennyiben a terméket, az *árut* megvásárolja és megfizeti.

Hogy az állandó tőkét egészen vagy részben *in natura* pótolják-e, azaz azon áru termelői révén, amelynek állandó tőkéül szolgál, az teljesen közömbös. Először is minden állandó tőkét végül *in natura* kell pótolni, gépet géppel, nyersanyagot nyersanyaggal, segédanyagot segédanyaggal. A mezőgazdaságba az állandó tőke szintén belekerülhet *áruként*, azaz lehet vétel és eladás révén egyenesen közvetített. Természetesen, amennyiben szerves anyagok kerülnek bele az újratermelésbe, ezeket ugyanazon termelési terület termékeivel kell pótolni. De nem szükséges, hogy ezen a termelési területen belül az egyes termelők pótolják. Minél jobban kifejlődik a földművelés, annál inkább kerülnek bele összes elemei, nemcsak formálisan, hanem reálisan áruként, azaz kívülről jönnek, más termelők termékei, vetőmag, trágya, jószág, állati anyagok stb. Az iparban pl. a vasnak a gépgyárba és a gépnek a vasbányába való folytonos ide-oda vándorlása éppoly állandó, mint a búzáé a csűrből a földbe és a földből a bérlő csűrébe. A mezőgazdaságban vannak azok a termékek, amelyek közvetlenül pótolják magukat. A vas nem tud pótolni gépeket. De a géppel egyenlő értékű vas pótolja az egyiknek a gépet és a másiknak a vasat, amennyiben magát a gépét értéke szerint a vas révén pótolják.

Nem látható át, milyen különbséget kellene a profitrátában okoznia annak, ha a paraszt a 90 $^{10}/_{11}$-et, amit 100 £ termékre fordít, netán úgy számítja, hogy 20 £-et fordít vetőmagra stb., 20-at gépi berendezésre stb. és 50 $^{10}/_{11}$-et munkabérre. Amire 10% profitot óhajt, az a teljes összeg. A termék azon 20 £-je, amelyet a vetőmaggal vesz egyenlőnek, nem tartalmaz profitot. Mindazonáltal csakúgy 20 £, mint a gépi berendezésben levő 20 £, amelyben talán 10% profit rejlik. Bár lehet, hogy ez csak formális. Lehet, hogy a 20 £ gépi berendezés valójában éppúgy nem képvisel egyetlen garas profitot sem, mint a 20 £ vetőmag. Pl. ha ez a 20 £ puszta pótlása a gépgyártó állandó tőkéje alkotórészeinek, olyan alkotórészeknek, amelyeket az pl. a mezőgazdaságból szerez be.

Amennyire nem igaz az, hogy minden gépi berendezés a mezőgazdaságba annak állandó tőkéjeként kerül bele, éppannyira téves az, hogy minden nyersanyag az iparba kerül bele. Egy igen nagy része a mezőgaz-

daságban reked, csupán állandó tőkének az újratermelése. Egy másik része közvetlenül létfenntartási eszközként a jövedelembe kerül bele, és részint, mint a gyümölcs, hal, jószág stb., nem megy át „ipari folyamaton". Helytelen volna tehát az ipart a mezőgazdaság által „gyártott" egész nyersanyag számlájával megterhelni. Persze az ipar azon ágaiban, amelyekbe a nyersanyag előlegként kerül bele a munkabérrel és gépi berendezéssel együtt, az előlegezett tőkének nagyobbnak kell lennie, mint a mezőgazdaság *azon* ágaiban, amelyek ezt az ilymódon belekerülő nyersanyagot szolgáltatják. Az is feltehető, hogy ha az ipar ezen ágainak *saját* (az általánostól különböző) profitrátájuk volna, akkor itt a profitráta kisebb lenne, mint a mezőgazdaságban, mégpedig azon körülménynél fogva, hogy kevesebb munkát alkalmaznak. Tehát nagyobb állandó tőke és kevesebb változó tőke, az értéktöbblet azonos rátája esetén, szükségszerűleg csekélyebb profitrátát tételez. Ez azonban éppúgy érvényes az ipar meghatározott ágaira másokkal szemben és a mezőgazdaság meghatározott ágaira (közgazdasági értelemben) másokkal szemben. A legkevésbé következnék ez be a tulajdonképpeni mezőgazdaságban, mert ez bár nyersanyagot szolgáltat az iparnak, de önmagában megkülönbözteti a nyersanyagot, a gépi berendezést és a munkabért ráfordításai közt; az ipar azonban semmiképp sem fizeti meg neki azt a *nyersanyagot*, azt a részét az állandó tőkének, amelyet önmagából és nem ipari termékekkel való csere révén pótol.

[*5. Rodbertus járadék-elméletének téves előfeltevései*]

Tehát foglaljuk össze röviden Rodbertus urat.

Először azt az állapotot ábrázolja, ahogy elképzeli, mikor a földtulajdonos (aki magamagát ellátja) egyben tőkés és rabszolgatartó. Ezután szétválás következik be. A „munkaterméknek" a munkásoktól elvont része – ami „egy természetes járadék" – most megoszlik „mint földjáradék és tőkenyereség". ([*Rodbertus*: Dritter Brief,] 81–82. old.) (*Hopkins* úr (lásd a füzetet[19]) ezt még sokkal egyszerűbben és brutálisabban magyarázza meg.) Rodbertus úr aztán a „nyersterméket" és a „gyártástermékét" (89. old.) osztja meg a földtulajdonos és a tőkés között – petitio principii. Az egyik tőkés nyerstermékeket, a másik gyártástermékeket fabrikál. A földtulajdonos *semmit* nem fabrikál, nem is „birtokosa a nyerstermékeknek". Ez egy német „földbirtokosnak" – amilyen Rodbertus úr – az elképzelése. A tőkés termelés Angliában egyidejűleg kezdődött az iparban és a mezőgazdaságban.

Azt a módot, ahogy egy „tőkenyereségkulcs" (profitráta) adódik, Rod-

bertus úr pusztán abból fejti ki, hogy most a pénzben van a nyereségnek egy „mércéje", hogy „a nyereség arányát a tőkéhez kifejezzük" (94. old.), amivel „zsinórmérték van adva a tőkenyereségek kiegyenlítésére" (94. old.). Sejtelme sincs arról, hogy a *profitnak* ez az *egyenlősége ellentmond* annak, hogy a járadék minden termelési ágban egyenlő legyen a meg nem fizetett munkával, ezért az áruk értéke és átlagára szükségképp eltér. Ez a profitráta a mezőgazdaság számára is normálissá lesz, mivel „a *vagyonhozamot* semmi másra nem számíthatjuk, mint tőkére" (95. old.), és a gyártásban sokkalta „nagyobb részét alkalmazzák a nemzeti tőkének" (95. old.). Sejtelme sincs arról, hogy a tőkés termeléssel maga a mezőgazdaság nemcsak formailag, de anyagilag is forradalmasodik és a földtulajdonos puszta persellyé fokozódik le, többé nem funkcionáriusa a termelésnek. Rodbertus szerint „a gyártásnál még a *mezőgazdaság valamennyi termékének értéke* is *anyagként* a tőkében" szerepel, „míg ez a nyerstermelésnél nem fordulhat elő". (95. old.) A „valamennyi" rész *téves.*

Rodbertus most felteszi a kérdést, hogy az ipari profiton, a tőke profitján kívül marad-e „egy járadékrész" a nyerstermék számára, és „milyen okokból". (96. old.)

Sőt, felteszi, „hogy a nyerstermék, mint a gyártástermék is, a költségmunka szerint cserélődik, hogy a nyerstermék értéke csak költségmunkájával egyenlő". (96. old.) Persze Ricardo is feltételezi ezt, mint Rodbertus mondja. De ez téves, *prima facie* legalábbis, mivel az áruk nem értékükön, hanem ettől megkülönböztetett átlagárakon cserélődnek ki, éspedig ez az áruk értékének a „munkaidő" által való meghatározásából fakad, ebből a látszólag ellentmondó törvényből. Ha a nyerstermék az átlagprofiton kívül még egy ettől megkülönböztetett földjáradékot is hoz, ez csak úgy lehetséges, ha a nyersterméket *nem* az átlagáron adják el, és hogy miért, ezt kellene éppen kifejteni. De lássuk, hogyan operál Rodbertus.

> „*Feltettem,* hogy a járadék" (az *értéktöbblet,* a meg nem fizetett munkaidő) „*a nyerstermék* és a *gyártástermék é r t é k é n e k arányában oszlik el,* és hogy ezt az értéket a *költségmunka*" (munkaidő) „határozza meg." (96–97. old.)

Ezt az első *feltevést* kell először felülvizsgálni. Ez más szavakkal nem jelent egyebet, mint hogy az árukban foglalt *értéktöbbletek* úgy aránylanak, mint az áruk *értékei,* vagy más szavakkal, az árukban *foglalt meg nem fizetett* munka úgy aránylik, mint a bennük egyáltalában *foglalt munka* mennyisége. Ha az *A* és *B* áruban foglalt munkamennyiség aránya = 3 : 1, akkor a bennük levő meg nem fizetett munka aránya – vagy az értéktöbbletek aránya =

= 3 : 1. Mi sem lehet tévesebb. Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő adva van, pl. = 10 óra, az egyik áru 30 munkás terméke, a másik 10-é. Ha a 30 munkás csak 12 órát dolgozik, akkor az általuk létrehozott értéktöbblet = 60 óra = 5 nap (5×12), és ha a 10 munkás 16 órát dolgozik naponta, akkor az általuk létrehozott értéktöbblet ugyancsak = 60 óra. Eszerint az *A* áru értéke = 30×12 = 120×3 = 360 = 30 munkanap volna {12 óra = 1 munkanap}, a *B* áru értéke pedig = 160 munkaóra = 13 $^1/_3$ munkanap. Az áruk *értéke* $A : B = 360 : 160 = 36 : 16 = 6 : {}^{16}/_6 = 6 : 2\,{}^4/_6 = 6 : 2\,{}^2/_3$. Az árukban foglalt értéktöbbletek aránya ezzel szemben 60 : 60 = 1 : 1. Egyenlők lennének, bár az értékek aránya 3 : 1 $^1/_3$.

Tehát az áruk értéktöbbletei nem úgy aránylanak, mint értékeik, először, ha az abszolút értéktöbbletek, a munkaidőnek a szükséges munkán túli meghosszabbítása, tehát az *értéktöbblet rátái* különbözők.

Másodszor, előfeltételezve, hogy az értéktöbblet rátái ugyanazok, akkor az értéktöbbletek – más, a forgalommal és az újratermelési folyamattal összefüggő körülményektől eltekintve – nem azoktól a relatív munkamennyiségektől függenek, amelyeket két áru magában foglal, hanem a munkabérre fordított tőkerésznek az állandó tőkére, nyersanyagra és gépi berendezésre fordított részhez való arányától, és ez az arány egyenlő értékű áruk esetében teljesen különböző lehet, akár „mezőgazdasági termékek" ezek az áruk, akár „gyártástermékek", aminek egyáltalában nincs semmi köze a dologhoz, legalábbis prima facie nincs.

Rodbertus úr első feltevése – hogy ha az áruk értékét a munkaidő határozza meg, ebből az következik, hogy a különböző árukban *foglalt* meg nem fizetett munkamennyiségek, vagyis értéktöbbleteik, egyenes arányban állnak az értékeikkel – ezért alapvetően téves. Az is téves tehát, hogy „a *járadék* a nyerstermék és a gyártástermék *értékének* arányában oszlik el", ha „ezt az értéket a *költségmunka* határozza meg". (96–97. old.)

> „Ezzel természetesen azt is megmondtuk, hogy e járadékrészek nagyságát nem a *tőke nagysága* határozza meg, *amely tőkére a nyereséget számítják*, hanem a *közvetlen munka*, legyen az mezőgazdasági vagy gyártási munka + az a munka, amelyet az elhasznált szerszámok és gépek miatt fel kell számítani." (97. old.)

Megint téves. Az értéktöbblet nagysága (és az értéktöbblet itt a *járadékrész*, mivel a járadékot fogja fel az általánosnak, megkülönböztetve a profittól és a földjáradéktól) csak a közvetlen munkától függ, az állótőke kopásától nem, éppúgy nem, mint a nyersanyag értékétől, egyáltalában az állandó tőke semelyik részétől.

Ez a kopás mindenesetre meghatározza azt az arányt, amelyben az állótőkét újra kell termelni. (Termelése ugyanakkor függ a tőke újonnanképzésétől, felhalmozásától.) De annak a többletmunkának, amely az állandó tőke termelésében létrejön, éppoly kevés köze van ahhoz a termelési területhez, amelybe ez az állótőke mint olyan belekerül, mint teszem annak a többletmunkának, amely a nyersanyag termelésébe kerül bele. Sőt, egyformán érvényes valamennyire, mezőgazdaságra, gépgyártásra és iparra, hogy az értéktöbbletet mindegyikben csakis az alkalmazott munka tömege határozza meg, ha az értéktöbblet rátája adott, és az értéktöbblet rátája határozza meg, ha az alkalmazott munka tömege adott. Rodbertus úr megkísérli a kopást „bevonszolni", hogy a „nyersanyagot" kivonszolja.

Ezzel szemben, véli Rodbertus úr, „az a tőkerész, amely az anyagértékben áll", [sohasem] gyakorolhat hatást a járadékrészek nagyságára, mivel

> „pl. a különös termék – fonal vagy szövet – költségmunkájának meghatározásában nem vehet részt az a költségmunka, amelyet a gyapjúra mint nyerstermékre kell számítani". (97. old.)

Az a munkaidő, amely a fonáshoz és szövéshez szükséges, éppen annyira vagy inkább éppoly kevéssé függ a gépben foglalt munkaidőtől – azaz a gép *értékétől* –, mint attól a munkaidőtől, amibe a nyersanyag kerül. Mindkettő, gép és nyersanyag, belekerül a munkafolyamatba; egyikük sem az értékesítési folyamatba.

> „Ezzel szemben a nyerstermék értéke, vagyis az anyagérték mégis szintén szerepel *tőkeráfordításként* abban a tőkevagyonban, amelyre a birtokosnak a gyártástermékre jutó járadékrészesedést mint nyereséget számítania kell. A *mezőgazdasági tőkében azonban hiányzik ez a tőkerész.* A mezőgazdaságnak *nincs szüksége anyagul egy őt megelőző termelés termékére, hanem egyáltalában elölről kezdi meg a termelést,* és az anyaggal analóg vagyonrész a mezőgazdaságban maga a talaj volna, ezt azonban költségmentesnek előfeltételezzük." (97–98. old.)

Ez német paraszti elképzelés. A mezőgazdaságban (kivéve a bányákat, halászatot, vadászatot, de az *állattenyésztést már nem is*) a vetőmag, takarmány, jószág, ásványi trágya stb. az anyag, amelyet feldolgoznak, és ez az anyag *munka* terméke. Abban az arányban, ahogy az ipari mezőgazdaság kifejlődik, fejlődnek ezek a *„ráfordítások"*. Minden termelés – mihelyt nem puszta megragadásról és elsajátításról van többé szó – újratermelés,

és ezért szüksége van „anyagul egy őt megelőző termelés termékére". Mindaz, ami a termelésben eredmény, ugyanakkor előfeltétel. És minél inkább kifejlődik a nagybani mezőgazdaság, annál inkább vásárolja „egy őt megelőző termelés" termékeit és adja el a sajátjait. Ezek a ráfordítások formailag árukként – számolási pénz révén áruvá változva – kerülnek bele a mezőgazdaságba, mihelyt a bérlő egyáltalában terméke eladásától kezd függeni és a különböző mezőgazdasági termékek (mint pl. a széna) ára megszilárdult, mivelhogy a mezőgazdaságban is bekövetkezik a termelési területek megosztása. Furcsa állapotok volnának a paraszt fejében is, aki az eladott quarter búzát *bevételnek* számítaná, de a földre bízott quarter búzát nem számítaná *„ráfordításnak"*. Egyébként „kezdje meg" Rodbertus úr pl. len vagy selyem „termelését" valahol egyáltalában „egy megelőző termelés termékei" nélkül. Ez merő ostobaság.

Tehát Rodbertus egész további következtetése is:

„A mezőgazdaságban a gyártással ennélfogva közös ugyan az a két tőkerész, amely befolyással van a járadékrészek *nagyságának* meghatározására, de nem közös az, amely ehhez nem járul hozzá, amelyre azonban az ama tőkerészek által meghatározott járadékrészt mint nyereséget szintén számítják; ez az utóbbi csakis a gyártási tőkében található meg. Ha tehát – annak feltevése mellett is, hogy mind a nyerstermeknek, mind a gyártásterméknek az értéke a költségmunkához igazodik, és mivel a járadék ennek az értéknek arányában oszlik meg a nyerstermeknek és a gyártásterméknek a birtokosa közt –, *ha* ezért *a nyerstermelésben és a gyártásban kijutó járadékrészek is arányosak azokkal a munkamennyiségekkel, amelyekbe az illető termék került, akkor a mezőgazdaságban és a gyártásban alkalmazott tőkék, amelyekre a járadékrészeket nyereségként elosztják* – mégpedig a gyártásban egészen, a mezőgazdaságban az *ott* kialakuló nyereségkulcs szerint –, mégsem állnak ugyanabban az arányban, mint ezek a munkamennyiségek és az általuk meghatározott járadékrészek. Sőt, *a nyerstermékre és a gyártástermékre eső járadékrész egyenlő nagysága esetén* a gyártási tőke az egész benne foglalt anyagértékkel nagyobb, mint a mezőgazdasági tőke, és mivel ez az anyagérték *megnöveli* ugyan *a gyártási tőkét, amelyre a kijutó járadékrészt nyereségként számítják, de nem növeli meg magát ezt a nyereséget*, s ezért ugyanakkor még arra is szolgál, hogy a *tőkenyereségkulcsot*, amely a *mezőgazdaságban* is normálva van, *lesüllyessze*, így a mezőgazdaságban kijutó járadékrésznek is szükségképp megmarad egy része, amelyet nem nyel el az *ezen nyereségkulcs szerinti nyereségszámítás.*" (98–99. old.)

Első téves előfeltevés: *Ha* az ipari termék és a mezőgazdasági termék *értékén* (azaz a termeléséhez megkívánt munkaidő arányában) cserélődik, birtokosának egyenlő nagyságú *értéktöbbletet* vagy meg nem fizetett munkamennyiséget hoz. Az értéktöbbletek *nem* úgy aránylanak, mint az értékek.

Második téves előfeltevés: Mivel Rodbertus már feltételezi a *profitrátát* (amit tőkenyereségkulcsnak nevez el), helytelen az az előfeltevés, hogy az áruk *értékük arányában cserélődnek*. Az egyik előfeltevés kizárja a másikat. Az áruk *értékének* már *átlagárrá* kell *módosulnia*, illetve e módosulás állandó folyamában kell lennie, hogy egy *profitráta* (általános) meglegyen. Ebben az általános rátában kiegyenlítődnek a *különös profitráták*, amelyeket mindegyik termelési területen kialakít az *értéktöbbletnek az előlegezett tőkéhez* való aránya. Miért nincs hát így a mezőgazdaságban? Ez épp a kérdés. Rodbertus azonban még csak nem is teszi fel helyesen, mert *először* előfeltételezi, hogy megvan egy általános *profitráta*, és másodszor előfeltételezi, hogy a *különös* profitráták (tehát úgyszintén különbözeteik) *nincsenek* kiegyenlítve, tehát az áruk *értékükön* cserélődnek.

Harmadik téves előfeltevés: A *nyersanyag értéke nem kerül bele a mezőgazdaságba*. Sőt, az előleg, itt vetőmagra stb., az állandó tőke alkotórésze és a bérlő *mint ilyent* számításba veszi. Ugyanabban a mértékben, amelyben a mezőgazdaság puszta iparággá válik – a tőkés termelés megtelepedik a falun –, ugyanabban a mértékben, amelyben a mezőgazdaság a piacra termel – *árukat* termel, eladásra termel cikkeket, nem pedig saját fogyasztására –, ugyanabban a mértékben veszi számításba ráfordításait, és ezek minden tételét árunak tekinti, akár önmagától (azaz a *termeléstől*), akár egy harmadiktól vásárolja. Ugyanabban a mértékben, amelyben a *termékek*, természetesen a *termelés elemei* is áruvá válnak, hiszen ezek az elemek pontosan ugyanazok a termékek. Minthogy tehát a búzát, szénát, jószágot, mindenfajta vetőmagot stb. áruként *eladják* – éspedig ez az eladás a lényeges, nem az általuk való létfenntartás –, *áruként* kerülnek a termelésbe is, és igazi tőkefejnek kellene lennie annak a bérlőnek, aki nem tudná a pénzt számolási pénzként használni. Ez azonban először a számítás formális oldala. De ugyanebben a mértékben *kifejlődik* az, hogy az egyik bérlő vásárolja a *ráfordításait*, vetőmagot, idegen jószágot, trágyát, ásványi anyagokat stb., míg *hozamait* eladja, tehát hogy az egyes bérlő számára ezek az előlegek formailag is előlegként kerülnek be, mivelhogy *vásárolt áruk*. (Mindig áruk már számára, tőkéjének alkotórészei. És úgy számítja, hogy magának mint termelőnek *eladta*, amikor természetben visszaadja ezeket a termelésnek.) Mégpedig ez abban az arányban megy végbe, amelyben a mezőgazdaság

fejlődik és a végterméket egyre inkább gyárszerűen és a tőkés termelés módjának megfelelően hozzák létre.

Tehát téves, hogy itt egy tőkerész belekerül az iparba, amely *nem* kerülne bele a mezőgazdaságba.

Ha tehát *Rodbertus* (*téves*) *előfeltevése* szerint a mezőgazdasági termék és az ipari termék által hozott „járadékrészek" (azaz az értéktöbbletben való részesedések) adottak, arányosak a mezőgazdasági termék és az ipari termék *értékével*, ha más szavakkal *egyenlő értékű* ipari termék és mezőgazdasági termék egyenlő *értéktöbbletet* hoz birtokosának, azaz *egyenlő mennyiségű meg nem fizetett munkát* tartalmaz, akkor semmiképpen sem lép fel aránytalanság azáltal, hogy az iparba belekerül *egy* tőkerész (a nyersanyag fejében), amely a mezőgazdaságba nem kerülne bele, úgyhogy pl. ugyanazt az értéktöbbletet az iparban ezen alkotórész *megnövelte* tőkére számítanak és ezért az csökkentett profitrátát adna. Mert ugyanaz a tőke*tétel* a mezőgazdaságba is belekerül. Csak az a kérdés maradna tehát még hátra, hogy *ugyanabban az arányban*-e? De hisz itt *pusztán mennyiségi különbségekhez* jutunk, míg Rodbertus úr *„minőségi"* különbséget óhajt. Ugyanezek a *mennyiségi különbségek* differenciálódnak a különböző *ipari* termelési területeken. Ezek kiegyenlítődnek az általános profitrátában. Miért nem egyenlítődnek ki az ipar és a mezőgazdaság közt (ha vannak ilyen különbségek)? Mivel Rodbertus úr részelteti a mezőgazdaságot az *általános profitrátából*, miért nem részelteti kialakításában? Ezzel persze véget érne a tudománya.

Negyedik téves előfeltevés: Téves és önkényes előfeltevés, hogy a *gépi berendezés kopása* stb., az *állandó tőke* ezen egyik része Rodbertus szerint belekerül a *változó tőkébe*, azaz a tőke azon részébe, amelyik az értéktöbbletet létrehozza és sajátlag az értéktöbblet rátáját meghatározza, a nyersanyag pedig *nem* kerül bele. Ezt a *számítási hibát* azért követi el, hogy a kezdettől óhajtott számítási végeredményt kihozza.

Ötödik téves előfeltevés: Ha már Rodbertus úr különbséget akar tenni mezőgazdaság és ipar között, akkor a gépi berendezésben, szerszámokban, állótőkében levő *tőkeelem* egészen *az iparhoz* tartozik. Ez a tőkeelem, amennyiben elemként belekerül egy tőkébe, mindig csak az *állandó tőkébe* kerül bele, az *értéktöbbletet* soha egy fikarcnyival sem növelheti. Másrészt az *ipar termékeként* egy meghatározott termelési terület eredménye. Ára, vagyis az az értékrész, amelyet a társadalom egész tőkéjében alkot, egyben tehát egy *meghatározott mennyiségű értéktöbbletet* jelenít meg (ugyanúgy, mint a nyersanyag esetében). Mármost bár belekerül a mezőgazdasági termékbe, de az iparból ered. Ha Rodbertus úr a nyersanyagot az iparban kívülről jövő tőkeelemként számítja, akkor a gépeket, szerszámokat, edényeket, építményeket

a mezőgazdaságnak kívülről jövő tőkeelemként kell felszámítania. S így azt kellene mondania, hogy az iparba csak munkabér és nyersanyag kerül bele (mivel az állótőke, amennyiben nem nyersanyag, az ipar terméke, saját terméke); a mezőgazdaságba ezzel szemben csak munkabér és gépi berendezés stb., állótőke kerül bele, mivel a *nyersanyag*, amennyiben nem a szerszámban stb. van, a mezőgazdaság terméke. Azután meg kellene vizsgálni, hogyan alakulna a számítás az iparban az egyik „tétel" elmaradása révén.

Hatodszor: Teljesen igaz, hogy a bányaiparba, halászatba, vadászatba, favágásba (amennyiben a faszaporulat természetes) stb., röviden a *kitermelő iparba* (a kitermelő nyerstermelésbe, amelyben nincs természetbeni *újratermelés*) *nem* kerül bele *nyersanyag*; kivéve a *segédanyagokban*. Ez *nem* áll a mezőgazdaságra.

De nem kevésbé igaz az, hogy *ugyanez* a helyzet az *ipar* egy igen nagy részében, a *szállítóiparban*. Itt a *ráfordítások* csak gépi berendezésből, segédanyagból és munkabérből állnak.

Végül biztos az, hogy más *iparágakba*, viszonylagosan szólván, csak nyersanyag és munkabér kerül bele, de gépi berendezés, állótőke stb. nem, mint a szabászatban stb.

Mindezekben az esetekben a *profit* nagysága, azaz az *értéktöbbletnek* az *előlegezett tőkéhez* való *aránya* nem attól függne, hogy az előlegezett tőke – a *változó, vagyis a munkabérre fordított tőkerész* levonása után – gépi berendezésből vagy nyersanyagból vagy mindkettőből áll-e, hanem attól, hogy milyen nagy a tőkének munkabérre fordított részéhez viszonyítva. Ezáltal (eltekintve a forgalom által előidézett módosulásoktól) a különböző termelési területeken különböző profitráták léteznének; ezek kiegyenlítődése alkotja éppen az általános profitrátát.

Amit Rodbertus úr sejt, az az értéktöbblet különbözősége sajátlagos formáitól, különösen a profittól. De elvéti a helyest, mert őt eleve *egy meghatározott* jelenség (a földjáradék) értelmezése, nem az általános törvény felkutatása érdekli.

Minden termelési ágban *újratermelés* megy végbe; de ez az ipari újratermelés csak a mezőgazdaságban esik egybe a természetessel; a *kitermelő iparban* azonban nem. Ezért az utóbbiban a termék {kivéve segédanyag formájában} természeti formájában nem válik ismét saját újratermelése elemévé.

Ami a mezőgazdaságot, állattenyésztést stb. megkülönbözteti a többi iparoktól, *először is nem* az, hogy egy termék termelési eszközzé válik, mert ez minden olyan ipari termékkel megtörténik, amely nem ölti egyéni

létfenntartási eszköz végső formáját, s mint ilyenek is termelési eszközévé válnak a *termelőnek*, aki elfogyasztásuk révén újratermeli magát, illetve fenntartja munkaképességét; *másodszor nem* az, hogy *árukként*, tehát tőkealkotórészekként kerülnek bele a termelésbe; a termelésbe úgy kerülnek bele, mint ahogy kikerülnek belőle; árukként kerülnek ki belőle és árukként kerülnek ismét bele; az áru éppannyira előfeltétele, mint eredménye a tőkés termelésnek; *harmadszor tehát csak* az, hogy sajátmaguk termelési eszközeiként kerülnek bele a termelési folyamatba, amelynek termékei. Ez végbemegy a gépi berendezéssel is. Gép gépet gyárt. Szén segít szenet az aknából kiemelni, szén szállít szenet stb. A mezőgazdaságban ez úgy jelenik meg, mint természeti folyamat, amelyet az ember irányít, habár „egy kicsinyég" a folyamat is csinálja az embert; a többi iparban közvetlenül mint az ipar hatása.

Ha azonban Rodbertus úr azt hiszi, hogy a *mezőgazdasági termékek* emiatt nem kerülhetnek bele *„árukként"* az újratermelésbe, a sajátságos forma miatt, amelyben mint „használati értékek" (technológiailag) belekerülnek ebbe, akkor teljesen tévúton jár és nyilván arra az emlékre alapoz, amikor a mezőgazdaság még nem volt szakma, termékének csak a termelő fogyasztásán felüli *többlete* vált *áruvá* és a mezőgazdaság számára ezek a termékek sem jelentek meg *árukként*, amennyiben a termelésbe belekerültek. Ez a tőkés termelési mód iparra való alkalmazásának alapvető félreértése. A tőkés termelési mód számára minden termék, amelynek értéke van – tehát magán-valóan *áru* –, a számolásban is áru.

[6. *Az átlagár és az érték között az iparban és a mezőgazdaságban fennálló különbség meg nem értése*]

Előfeltételezzük, hogy pl. a bányaiparban a pusztán gépi berendezésből álló állandó tőke = 500 £ és a munkabérre fordított tőke ugyancsak = 500 £, így ha az értéktöbblet = 40%, tehát 200 £, akkor a profit = 20%. Tehát:

Állandó tőke Gépi berendezés	Változó tőke	Értéktöbble
500	500	200

Ha az ipar ágaiban (vagy akár a mezőgazdaság ágaiban), amelyekbe nyersanyag kerül bele, ugyanazt a változó tőkét fordították volna rá, továbbá

ennek alkalmazása (tehát e meghatározott munkáslétszám foglalkoztatása) 500 £ gépi berendezést stb. kívánna meg, akkor valóban hozzájárulna harmadik elemként az anyagérték, mondjuk ugyancsak 500 £. Ebben az esetben tehát:

Állandó tőke				Változó tőke	Értéktöbblet
Gépi berendezés		Nyersanyag			
500	+	500	= 1000	500	200

Ezt a 200-at mármost 1500-ra kellene számítani, és ez csak $13\,{}^1/_3\,{}^0/_0$ volna. Ugyanez a példa helyes, ha az első eset a szállítóipar példája. Ha ezzel szemben a másodikban az volna az arány, hogy 100 gépi berendezés és 400 nyersanyag, akkor a profitráta nem változnék.

Rodbertus úr tehát azt képzeli, hogy míg a mezőgazdaságban 100-at fordítanak munkabérre plusz 100-at gépi berendezésre, az iparban 100-at fordítanak gépi berendezésre, 100-at munkabérre és x-et nyersanyagra. A szkéma ez volna:

I. Mezőgazdaság

Állandó tőke Gépi berendezés	Változó tőke	Értéktöbblet	Profitráta
100	100	50	$\frac{50}{200} = \frac{1}{4}$

II. Ipar

Állandó tőke		Változó tőke	Értéktöbblet	Profitráta
Nyersanyag	Gépi berendezés			
x	100	100	50	$\frac{50}{200 + x}$

tehát mindenesetre kevesebb mint $^1/_4$. Innen a földjáradék I.-ben.

Először, ez a különbség *képzetes*, nem-létező mezőgazdaság és ipar közt; tehát *semmi jelentősége* a földjáradék azon formája számára, amely meghatározza az összes többit.

Másodszor, ezt a profitrátáik közti különbözetet Rodbertus úr bármely két különös iparágban fellelhetné, olyan különbözet ez, amely az *állandó és a változó tőke nagyságának arányától* függ, s ezt az arányt magát ismét

meghatározhatja vagy sem a nyersanyag bekerülése. Azokban az iparágakban, amelyekbe nyersanyag és egyúttal gépi berendezés kerül bele, a nyersanyag értéke, tehát az össztőkében elfoglalt relatív nagysága persze nagyon fontos, mint korábban megmutattam. Ennek semmi köze a földjáradékhoz.

„Csak ha a nyerstermék értéke a költségmunka *alá* esik, lehetséges az, hogy a mezőgazdaságban is *elnyelje a tőkenyereségszámítás a nyerstermékre jutó egész járadékrészt*, mert akkor lehetséges, hogy ez a járadékrész annyira lecsökken, hogy ezáltal közte és a mezőgazdasági tőke közt, bár ebből egy anyagérték hiányzik, mégis ugyanolyan arány jön létre, mint amilyen a gyártástermékre jutó járadékrész és a gyártási tőke közt fennáll, bár az utóbbi egy anyagértéket tartalmaz; csak akkor lehetséges tehát, hogy a mezőgazdaságban se maradjon járadék a tőkenyereségen kívül. Amennyiben azonban a valóságos érintkezésben szabály legalábbis a gravitálás azon törvény felé, hogy az érték egyenlő a költségmunkával, annyiban a földjáradék is szabály, és az, ha nem adódik földjáradék, hanem csak tőkenyereség, nem az eredeti állapot, mint Ricardo véli, hanem csak rendellenesség." (100. old.)

Tehát. Az elképzelés a következő, hogy a fenti példánál maradjunk; de hogy valami kézzelfoghatóhoz jussunk, a nyersanyagot = 100 £-nek vesszük.

I. Mezőgazdaság

Állandó tőke Gépi berendezés	Változó tőke	Értéktöbblet	Érték	Ár	Profit
100	100	50	250	233 1/3	[33 1/3 =] 16 2/3 %

II. Ipar

Állandó tőke Nyersanyag	Állandó tőke Gépi berendezés	Változó tőke	Értéktöbblet	Érték	Ár	Profit
100	100	100	50	350	350	50 = 16 2/3 %

Itt a profitráta a mezőgazdaságban és az iparban kiegyenlítődnék, tehát semmi sem maradna fenn járadékra, mivel a mezőgazdasági terméket 16 2/3 £-gel *értéken alul* adják el. Még ha a példa éppoly helyes volna,

mint amilyen téves *a mezőgazdaságra vonatkozóan*, akkor is az a körülmény, hogy a nyerstermék értéke a „költségmunka *alá*" esik, éppenséggel csak megfelelne az *átlagárak* törvényének. Inkább azt kell megmagyarázni, *miért „kivételesen"* részint *nem* ez az eset a mezőgazdaságban, és miért *hagyják meg* itt a teljes értéktöbbletet (vagy legalábbis többet, mint a többi iparágakban; egy *többletet* az átlagprofitrátán felül) e különös termelési ág termékének árában, ahelyett, hogy az általános profitráta kialakulásában elszámolnák. Itt látható, hogy Rodbertus nem tudja, mi a profitráta (általános) és az átlagár.

Hogy, ami sokkal fontosabb, mint Rodbertus, ezt a *törvényt* megvilágítsuk, öt példát veszünk. Az értéktöbblet rátáját mindenütt egyenlőnek feltételezzük.

Éppenséggel nem volna szükséges *egyenlő* értékű árukat összehasonlítani; csak *értékük szerint* kell őket összehasonlítani. Az egyszerűség kedvéért egyenlő tőkék áruit hasonlítjuk itt össze.

	Állandó tőke		Változó tőke	Érték-	Érték-	Profit	Profit-	A termék
	Gépi berendezés	Nyers- anyag	Munkabér	többlet	többlet- ráta		ráta	értéke
I.	100	700	200	100	50 %	100	10 %	1100
II.	500	100	400	200	50 %	200	20 %	1200
III.	50	350	600	300	50 %	300	30 %	1300
IV.	700	nincs	300	150	50 %	150	15 %	1150
V.	nincs	500	500	250	50 %	250	25 %	1250

Itt az I., II., III., IV. és V. kategóriában (ötféle termelési területen) az áruk *értéke* rendre 1100, 1200, 1300, 1150 és 1250 £. Ezek volnának a pénzárak, amelyeken ezek az áruk kicserélődnének, ha *értékükön* cserélődnének. Valamennyiben az előlegezett tőke *ugyanolyan* nagyságú, = 1000 £. Ha ezek az áruk értékükön cserélődnének, akkor a profitráta I.-ben csak 10 % volna. II.-ben kétszer akkora, 20 %, III.-ban 30 %, IV.-ben 15 %, V.-ben 25 %. Ha ezeket a különös profitrátákat összeadjuk, összegük = =10 %+20 %+30 %+15 %+25 %, tehát = 100 %.

Ha mind az öt termelési terület egész előlegezett tőkéjét tekintjük, ennek egy adagja (I.) 10 %-ot, egy másik (II.) 20 %-ot ad stb. Az átlag, amelyet az egész tőke ad, egyenlő azzal az átlaggal, amelyet az 5 adag ad. És ez

$$\frac{100 \text{ (a profitráták teljes összege)}}{5 \text{ (a különböző profitráták száma)}},$$

azaz 20 %.

Valóban azt találjuk, hogy az 5 területen előlegezett 5000 tőke 100+ +200+300+150+250 = 1000 profitot ad. Tehát 1000 az 5000-re = $= {}^1/_5 = 20\,\%$. Éppígy, ha az *össztermék értékét* számítjuk, ez 6000, és a többlet az 5000 előlegezett tőkére = 1000, $= 20\,\%$ az *előlegezett tőkére* vonatkoztatva, $= {}^1/_6$-a, vagyis $16\,{}^2/_3\,\%$-a az *egész terméknek*. (Ez ismét egy másik számítás.) De mármost hogy az I., II., III. stb. előlegezett tőkék mindegyike – vagy ami ugyanaz, *egyenlő nagyságú tőkék*, vagy *a tőkék csak nagyságuk arányában, tehát csak abban az arányban, amelyben az előlegezett össztőkének a részei*, valóban részesüljenek az össztőkére jutó értéktöbbletben, mindegyikükre csak $20\,\%$ profitnak szabad jutnia, de ennyinek kell is jutnia. Hogy azonban ez lehetséges legyen, a különböző területek termékeinek hol értékükön *felül*, hol többé-kevésbé értékükön *alul* kell elkelniök. Vagyis a teljes értéktöbbletet nem abban az arányban kell elosztani közöttük, ahogy a *különös* termelési területeken létrehozzák, hanem az előlegezett tőkék *nagyságának* arányában. Mindegyiknek 1200 £-ért kell eladnia termékét, úgyhogy a termék értékének az előlegezett tőke fölötti többlete = az utóbbi ${}^1/_5$-ével $= 20\,\%$.

Ezen elosztás révén:

	A termék értéke	Érték-többlet	Átlagár			Számított profit
I.	1100	100	1200	Az átlagár többlete az érték felett 100	A profit többlete az értéktöbblet felett $100\,\%$	200
II.	1200	200	1200	Érték = az árral 0	0	200
III.	1300	300	1200	Az átlagár lesüllyedése az érték alá 100	A profit esése az értéktöbblet alá $33\,{}^1/_3\,\%$	200
IV.	1150	150	1200	Az ár többlete az érték felett 50	A profit többlete az értéktöbblet felett $33\,{}^1/_3\,\%$	200
V.	1250	250	1200	Az érték többlete az ár felett 50	Az értéktöbblet többlete a profit felett $25\,\%$ A profit esése az értéktöbblet alá $20\,\%$	200

Itt látjuk, hogy csak egy esetben (II.) egyenlő az átlagár az áru értékével, mivel véletlenül az *értéktöbblet* itt egyenlő a *200-nyi normális átlagprofittal.* Minden más esetben hol többet, hol kevesebbet elvesznek az egyiknek az értéktöbbletéből és odaadják a másiknak stb.

Ha Rodbertus úrnak valamit is meg kellett mutatnia, akkor azt, miért van az, hogy a *mezőgazdaságban nem* ez az eset, hanem benne az árut *értékén* és nem *átlagáron* kell eladni.

Amit a konkurrencia véghezvisz, az a profitok egyenlősítése – tehát az áruk *értékének átlagárra* redukálása. Ahogy az egyes tőkés, mint Malthus úr mondja, a *maga* tőkéjének minden részétől egyaránt vár profitot[20] – ami más szavakkal csak annyit tesz, hogy a tőke minden részét (függetlenül *szerves* funkciójától) a profit önálló forrásának tekinti, hogy így *jelenik meg* neki –, úgy minden tőkés, a tőkések osztályával szemben, a maga *tőkéjét* ugyanolyan nagy profit forrásának tekinti, mint amekkorát minden más *ugyanolyan nagyságú* tőke csinál; azaz minden tőkét, amelyik valamely különös termelési területen működik, csak az *össztermelésre előlegezett össztőke részének* tekintenek, amely az összértéktöbbletből – a meg nem fizetett munka vagy munkatermékek összességéből – nagyságának, részvényeinek arányában kéri részesedését, abban az arányban, amelyben hányada az össztőkének. Ez a *látszat* igazolja a tőkés számára – akinek a konkurrenciában egyáltalában minden fordítva *látszik*, mint amilyen –, és nemcsak számára igazolja, hanem legalázatosabb farizeusainak és írástudóinak egynémelyike számára is, hogy a tőke a munkától *független* jövedelemforrás, mivelhogy valóban a tőke profitját minden különös termelési területen semmiképpen sem az a meg nem fizetett munkamennyiség egymaga határozza meg, amelyet ő maga „*termel*", vet a nyereségtömeg fazekába, ahonnan az egyes tőkések össztőke-részvényeik arányában húznak részesedést.

Tehát Rodbertus ostobaság. Mellékesen még meg kell jegyezni, hogy a mezőgazdaság néhány ágában – mint az önálló állattenyésztésben – a változó, azaz a munkabérre fordított tőke rendkívül kicsi a tőke állandó részével összehasonlítva.

„A *haszonbér* a természeténél fogva mindig *földjáradék.*" (113. old.) Téves. A haszonbért mindig a földtulajdonosnak fizetik; voilà tout*. Ha azonban, ahogy ez a gyakorlatban igen sokszor megesik, a haszonbér részben vagy egészében levonás a normális profitból vagy levonás a normális munkabérből {a valódi értéktöbblet, tehát profit plusz járadék, sohasem

* – ez minden – *Szerk.*

levonás a munkabér *b ő l*, hanem a munkás termékének azon része, amely a munkabér *levonása után ebből* a termékből fennmarad}, akkor gazdaságilag tekintve nem földjáradék, és ezt azonnal gyakorlatilag be is bizonyítja, mihelyt a konkurrenciaviszonyok helyreállítják a normális munkabért és a normális profitot.

Az *átlagáraknál* tehát, amelyekre a konkurrencia az áruk *értékét* állandóan redukálni igyekszik, – a fenti táblázat II. esetének kivételével – állandó *értékhozzáadás* megy végbe az egyik termelési terület termékéhez, és *értéklevonás* a másiknak a termékéből, hogy az *általános profitráta* kijöjjön. Azon különös termelési terület áruinál, amelyben a változó tőke aránya az előlegezett tőke teljes összegéhez {a többletmunka rátáját adottnak, egyenlőnek előfeltételezve} a társadalmi tőke átlagarányának felel meg, az érték egyenlő az átlagárral, tehát sem *értékhozzáadás*, sem *értéklevonás* nem megy végbe. Ha azonban különös körülmények következtében, amelyek itt nem taglalhatók, meghatározott termelési területeken nem átmenetileg, hanem átlagosan az áruk értékéből – bár ez az átlagár *felett* áll – nem történik *levonás*, akkor az *egész értéktöbbletnek* ez a fogvatartása egy különös termelési területen – bár az áru *értékét* az *átlagár* fölé emeli és ezért az átlagprofitrátánál magasabbat hoz – az ilyen termelési területek kiváltságának tekintendő. Itt nem azt kell *sajátságosságként*, *kivételként* kezelni és magyarázni, hogy *átlagára* értéke *alá* süllyed – ami általános jelenség és a kiegyenlítődés szükséges előfeltétele –, hanem azt, hogy miért adják el éppen értékén, az átlagár felett, eltérően a többi áruktól.

Egy áru átlagára egyenlő *termelési költségével* (a benne – akár munkabérre, akár nyersanyagra, gépi berendezésre vagy bármi egyébre – előlegezett tőkével) plusz az átlagprofittal. Ha tehát, mint a fenti esetben, az átlagprofit = 20% = $^1/_5$, akkor minden áru átlagára = C (az előlegezett tőke) + $\frac{p}{C}$ (az átlagprofitráta).[21] Ha $C+\frac{p}{C}$ egyenlő ennek az árunak az *értékével*, tehát az ezen a termelési területen előállított értéktöbblet, $m = p$, akkor az áru értéke egyenlő átlagárával. Ha $C+\frac{p}{C}$ kisebb, mint az áru *értéke*, tehát az ezen a termelési területen előállított értéktöbblet, m nagyobb, mint p, akkor az áru értékét *lesüllyesztik* átlagárára és értéktöbbletének egy részét hozzácsapják más áruk értékéhez. Ha végül $C+\frac{p}{C}$ nagyobb, mint az áru *értéke*, tehát m kisebb, mint p, akkor az áru *értékét* felemelik átlagárára és más termelési területeken előállított értéktöbbletet csapnak hozzá.

Ha végül akadnak olyan áruk, amelyeket értékükön adnak el, ámbár értékük nagyobb, mint $C+\frac{p}{C}$, vagy amelyeknek értékét legalábbis nem süllyesztik le annyira, hogy normális átlagárával, $C+\frac{p}{C}$-vel egy színvonalra kerüljön, akkor olyan körülményeknek kell hatniok, amelyek kivételes helyzetet adnak ezeknek az áruknak. Ebben az esetben az ezeken a termelési területeken realizált profit az általános profitráta *felett* áll. Ha itt a tőkés az általános profitrátát kapja, akkor a *földtulajdonos* megkaphatja a többletprofitot földjáradék formájában.

[7. *Téves felfogás a profitrátát és a földjáradék rátáját meghatározó tényezőkről*]

Amit én profitrátának és kamatrátának, illetve a földjáradék rátájának nevezek, azt Rodbertus a „*tőkenyereség és a kamat magasságának*" nevezi. (113. old.) Ez a magasság

„a tőkenyereségnek és a kamatnak a tőkéhez való arányából adódik . . . Minden civilizált nemzetnél 100-nyi tőkeösszeget fogadnak el az egységnek, amely a számítandó magasságnak a mércéjét adja. Minél nagyobb tehát a viszonyszám, amelyet a tőkére jutó nyereség- vagy kamatösszeg 100-anként ad, más szavakkal, minél »több százalékot« hoz egy tőke, annál *magasabban* áll a nyereség és a kamat." (113—114. old.)

„*A földjáradék és a haszonbér* magassága egy meghatározott földdarabhoz való arányukból adódik." (114. old.)

Ez rossz. A földjáradék rátáját először is a tőkére kell számítani, tehát mint egy *áru árának* a *termelési költségeinek ára* feletti és az *árnak* a *profitot* alkotó része feletti többletét. Rodbertus úr az acre-rel vagy holddal való számítást választja, amelyben a belső összefüggés elesik, a dolog *megjelenő* formáját, mert az bizonyos jelenségeket megmagyaráz számára. A járadék, amelyet egy acre hoz, a járadékjövedelem; a járadék abszolút tömege. *Ez emlékedhet, ha a járadék rátája ugyanaz marad vagy éppenséggel süllyed.*

„*A földérték magassága* egy meghatározott földdarab földjáradékának tőkésítéséből adódik. Minél nagyobb a tőkeösszeg, amelyet egy meghatározott területmértékű földdarab földjáradékának tőkésítése ad, annál *magasabban* áll a földérték." (114. old.)

A „magasság" szó itt ostobaság. Mert mihez képest fejez ki arányt? Hogy 10% esetén ez többet ad, mint amennyit 20% esetén, az világos, de itt a mértékegység 100. Az egész *„földérték magassága"* ugyanaz az általános frázis, mint az áruárak *magassága* vagy *alacsonysága* egyáltalában.

Rodbertus úr most meg akarja vizsgálni:

„Mi *dönti el mármost a tőkenyereség és a földjáradék magasságát?*" (115. old.)

[*a*) *Rodbertus első tétele*]

Először is megvizsgálja: mi dönti el az *„egyáltalában-való járadék magasságát"*, tehát mi határozza meg az *értéktöbblet rátáját*?

„I. Adott termékérték esetén, vagy adott mennyiségű munka terméke esetén, vagy, ami megint ugyanaz, adott nemzeti termék esetén az egyáltalában-való járadék magassága fordított arányban áll a munkabér magasságával és egyenes arányban egyáltalában a munka termelékenységének magasságával. Minél alacsonyabb a munkabér, annál magasabb a járadék; minél magasabb egyáltalában a munka termelékenysége, annál alacsonyabb a munkabér és annál magasabb a járadék." (115–116. old.)

A járadék *„magassága"* – az értéktöbblet rátája –, mondja Rodbertus, függ „ennek a résznek a *nagyságától*, amely járadékul visszamarad" (117. old.), tudniillik azután, hogy levontuk a munkabért az össztermékből, miközben „a termékérték *azon* részét, amely tőke*pótlásul* szolgál . . . figyelmen kívül hagyhatjuk". (117. old.) Ez jó (úgy értem az, hogy az értéktöbblet ezen vizsgálatánál a tőke állandó részét „figyelmen kívül hagyják").

Kissé furcsa nézet az, hogy

„ha a munkabér esik, azaz ezentúl kisebb hánydaát teszi az egész termékértéknek, akkor a *teljes* tőke, amelyre a *járadék másik részét*" {azaz az ipari profitot} „nyereségként számítani kell, kisebb lesz. De mármost csakis az aránykulcs a között az érték között, amelyik tőkenyereséggé vagy földjáradékká lesz, és a tőke, illetőleg a földterület között, amelyre mint ilyet *számítani* kell, konstituálja a járadék *magasságát*. Ha tehát a munkabér nagyobb értéket hagy meg járadékul, akkor a *lecsökkent tőkére* és a változatlan nagyságú földterületre nagyobb értéket kell

nyereségként és földjáradékként számítani, e kettőnek ebből adódó arányszáma növekszik, tehát a kettő együttvéve, vagyis az egyáltalábanvaló járadék magasabbá vált ... előfeltételeztük, hogy az egyáltalábanvaló termékérték változatlan marad... Azért, *mert a bér, amelybe a munka kerül, csekélyebbé válik,* még *nem válik csekélyebbé a munka, amelybe a termék kerül.*" (117–118. old.)

Az utóbbi jó. Téves azonban az, hogy ha a változó tőke, a munkabérre fordított tőke esik, akkor az *állandó tőkének* csökkennie kell; más szavakkal, téves, hogy a *profitrátának* {a földterületre stb. való teljesen helytelen vonatkoztatást itt elmellőzzük} emelkednie kell azért, mert az *értéktöbblet rátája* emelkedik. A munkabér pl. azért esik, mert a munka termelékenyebbé válik, és e termelékenyebbé válás minden esetben abban fejeződik ki, hogy ugyanazon idő alatt ugyanaz a munkás több nyersanyagot dolgoz fel; tehát az állandó tőkének ez a része növekszik, a gépi berendezés és értéke úgyszintén. Tehát a profitráta süllyedhet a munkabér csökkenésével. A *profit rátája* függ az *értéktöbblet nagyságától,* amelyet nemcsak az értéktöbblet rátája határoz meg, hanem az alkalmazott munkások száma is.

Rodbertus helyesen határozza meg a szükséges munkabért úgy, mint amely egyenlő

„a *szükséges megélhetés összegével,* azaz egy meghatározott országra és egy meghatározott időszakaszra nézve *meglehetősen egyforma, meghatározott reális termékmennyiséggel*". (118. old.)

Rodbertus úr mármost a Ricardo által felállított tételeket a profit és a munkabér fordított arányáról és ennek az aránynak a munka termelékenysége által való meghatározásáról mutatja be felettébb *zavaros-nyakatekert módon,* nehézkes-ügyefogyottan. A zavarosság részben abból ered, hogy ahelyett, hogy a munkaidőt venné mértéknek, bambán *termékmennyiségeket* vesz és ostoba megkülönböztetéseket tesz a „*termékérték magassága*" és a „*termékérték nagysága*" közt.

Az ifjonc a „*termékérték magasságán*" nem mást ért, mint a terméknek a munkaidőhöz való arányát. Ha *ugyanaz* a munkaidő sok terméket szolgáltat, akkor a *termékérték,* azaz az egyes résztermék értéke alacsony; megfordított esetben megfordítva. Ha 1 munkanap 100 font fonalat szolgáltat és később 200 fontot, akkor a második esetben a fonal értéke még egyszer olyan kicsi, mint az elsőben. Az első esetben értéke = $^1/_{100}$ munkanap; a másodikban 1 font fonal értéke = $^1/_{200}$ munkanap. Mivel a munkás

ugyanazt a termékmennyiséget kapja, *akár magas, akár alacsony* annak *értéke*, azaz akár több, akár kevesebb munkát tartalmaz, ezért a munkabér és a profit fordítottan arányos és a munkabér a munka termelékenysége szerint többet vagy kevesebbet visz el az össztermékből. Rodbertus ezt a következő nyakatekert mondatokban fejezi ki:

„... Ha a munkabér, mint szükséges megélhetés, egy meghatározott reális termékmennyiség, akkor ennek, ha magas a termékérték, nagy értéknek, ha alacsony, csekély értéknek kell lennie, tehát, mivel azonos termékérték megosztásra kerülését tettük fel, ha magas a termékérték, nagy részét, ha alacsony, csekély részét kell is elnyelnie, és végül tehát a termékértéknek nagy, illetőleg kis hányadát kell is járadékul meghagynia. Ha azonban érvényes a szabály, hogy a termék értéke egyenlő azzal a munkamennyiséggel, amelybe ez került, akkor a *termékérték magasságát* megint *csakis a munka termelékenysége* dönti el, vagyis a termék tömegének és a termeléséhez felhasznált munkamennyiségnek az aránya ... ha ugyanaz a munkamennyiség több terméket hoz létre, más szavakkal, ha a termelékenység emelkedik, akkor ugyanahhoz a termékmennyiséghez kevesebb munka tapad; megfordítva, ha ugyanaz a munkamennyiség kevesebb terméket hoz létre, más szavakkal, ha a termelékenység süllyed, akkor ugyanahhoz a termékmennyiséghez több munka tapad. Mármost *a munka mennyisége* határozza meg *a termék értékét*, és egy *meghatározott termékmennyiség viszonylagos értéke a termékérték magasságát*"... Tehát szükségképp „az egyáltalábanvaló járadék ... *annál magasabb, minél magasabban áll egyáltalában a munka termelékenysége*". (119–120. old.)

Ez azonban csak akkor helyes, ha a termék, amelynek termeléséhez a munkást felhasználják, ahhoz a fajhoz tartozik, amely a munkás fogyasztásába létfenntartási eszközként belekerül – hagyományból vagy szükségességből. Ha nem, akkor ennek a munkának a termelékenysége teljesen közömbös mind a munkabér és a profit relatív magassága, mind egyáltalában az *értéktöbblet nagysága* szempontjából. Az egész terméknek *egyazon értékrésze* jut a munkásnak munkabérül, akár nagy, akár kicsi a termékeknek az a száma vagy mennyisége, amelyben ez az értékrész kifejeződik. A termék *értékének megosztásán* ebben az esetben semmit sem változtat a munka termelékenységének bármilyen változása.

[*b*) *Rodbertus második tétele*]

„II. Ha adott termékérték esetén az egyáltalában-való járadék magassága adott, akkor a földjáradéknak, illetőleg a tőkenyereségnek a magassága fordított arányban áll mind egymással, mind pedig a nyerstermelési munkának, illetőleg a gyártási munkának a termelékenységével. Minél magasabb vagy alacsonyabb a földjáradék, annál alacsonyabb vagy magasabb a tőkenyereség és megfordítva; minél magasabb vagy alacsonyabb a nyerstermelési munka vagy a gyártási munka termelékenysége, annál alacsonyabb vagy magasabb a földjáradék vagy a tőkenyereség, és váltakozva tehát annál magasabb vagy alacsonyabb a tőkenyereség vagy a földjáradék." (116. old.)

Először (I.) azt a ricardoi tételt láttuk, hogy munkabér és profit *fordított* arányban állnak.

Ez most a második ricardoi tétel — másképp fésülve, illetve inkább „összekuszálva" —, hogy profit és járadék fordított arányban állnak.

Igen világos, hogy ha egy *adott értéktöbblet* megoszlik tőkés és földtulajdonos közt, akkor az egyiknek a része annál nagyobb, minél kisebb a másiké és megfordítva. De Rodbertus úr itt még hoz valamit a sajátjából, amit közelebbről meg kell vizsgálni.

Rodbertus úr először is új felfedezésnek tekinti azt, hogy az *értéktöbblet egyáltalában* {„a munkaterméknek egyáltalában-való járadékként megosztásra kerülő *értéke*"}, a tőkések kikufárkodta teljes *értéktöbblet* „a nyerstermék értékéből + a gyártástermék értékéből áll". (120. old.)

Rodbertus úr először újból elismétli nekünk „felfedezését", hogy a mezőgazdaságban hiányzik az „anyagérték". Ezúttal a következő szóözönben:

„Azt a járadékrészt, amely a gyártástermékre jut és meghatározza a tőkenyereségkulcsot, nem csupán e termék előállításához valóban felhasznált tőke szerint osztják el nyereségként, hanem azon egész nyerstermékérték szerint is, amely mint *anyagérték* szintén szerepel a gyáros vállalkozói alapjában; abból a járadékrészből viszont, amely a nyerstermékre jut, és *amelyből a nyerstermelésben felhasznált tőke nyereségét a gyártásban adott nyereségkulcs*" (úgy ám! *adott* nyereségkulcs!) „szerint leszámítják, a maradék azonban megmarad földjáradékul, hiányzik egy ilyen anyagérték." (121. old.)

Ismételjük: quod non!

Feltesszük azt, amit Rodbertus úr *nem bizonyított* és a maga módján nem bizonyíthat, hogy *létezik* egy *földjáradék* – tehát a nyerstermék értéktöbbletének meghatározott része a földtulajdonosnak jut.

Továbbá feltesszük: „Az egyáltalában-való járadék magasságát" (az *értéktöbblet rátáját*) „egy adott termékérték szintén megadja." (121. old.) Ami annyit tesz, hogy pl.: 100 £-nyi áruban pl. 50 £, $= {}^1/_2$, egyenlő meg nem fizetett munkával; ez tehát az az alap, amelyből az értéktöbblet összes rubrikáit, járadékot, profitot stb. fizetik. Akkor igen nyilvánvaló, hogy az 50 £ egyik részvényese annál többet kap, minél kevesebbet kap a másik, és megfordítva, vagyis hogy profit és földjáradék fordított arányban állnak. Az a kérdés mármost, mi határozza meg a kettejük közti megosztást?

Mindenesetre helyes marad, hogy a gyártó (akár mezőgazda, akár iparos) jövedelme egyenlő az értéktöbblettel, amelyet gyártástermékének eladásából húz (amelyet termelési területe munkásaitól csent el), és hogy a földjáradék (ahol ez nem ered közvetlenül a *gyártástermékből*, mint például olyan *vízesés* esetében, amelyet az ipari vállalkozónak adnak el; ez az eset a *lakóházak* járadékával is, hiszen házak talán mégsem *nyerstermékek*) csak a többletprofitból ered (az értéktöbblet azon részéből, amely nem kerül bele az általános profitrátába), amely a nyerstermékekben rejlik és amelyet a bérlő megfizet a földtulajdonosnak.

Teljesen helyes, hogy ha a nyerstermék értéke [esik vagy] emelkedik, akkor a nyersanyagot alkalmazó iparágakban a profitráta emelkedni vagy esni fog, megfordítva, mint a nyerstermék értéke. Ha a gyapot értéke megkétszereződik, akkor adott munkabér és az értéktöbblet adott rátája esetén a profitráta süllyedni fog, mint azt korábban egy példán megmutattam.[22] De ugyanez áll a mezőgazdaságra. Ha rossz a termés és ugyanazon a termelési szinten kell tovább termelni (itt feltételezzük, hogy az árukat *értékükön* adják el), akkor az össztermeknek vagy értékének nagyobb részét kell visszaadni a földnek, és a munkabér levonása után, ha ez változatlan, csekélyebb mennyiségű termék alkotná a bérlő értéktöbbletét; tehát csekélyebb mennyiségű érték is lenne elosztandó közte és a földtulajdonos közt. Bár az egyes termék magasabb értékű volna, mint korábban, mégis nemcsak a termékmennyiség, hanem a megmaradó *értékadag* is csekélyebb volna. Más dolog, ha a termék a kereslet következtében értéke *fölé* emelkedik, és olyannyira felemelkedik, hogy csekélyebb termékmennyiségnek magasabb *ára* van, mint korábban nagy termékmennyiségnek.

Ez azonban *ellenkezik* a megállapodással, amely szerint a termékeket értékükön adják el.

Tegyük fel, megfordítva, hogy a gyapottermés kétszeres, és az a része, amelyet közvetlenül visszaadnak a földnek, pl. mint trágyát és vetőmagot, kevesebbe kerül, mint korábban. Ebben az esetben az az értékrész, amely a munkabér levonása után megmarad a gyapottermesztőnek, nagyobb, mint korábban. A profitráta itt éppúgy emelkednék, mint a pamutiparban. Ez ugyan teljesen helyes. Egy rőf kalikóban most az az értékrész, amely a nyersterméket alkotja, kisebb volna, mint korábban, és az, amely a gyártási értéket alkotja, nagyobb volna, mint korábban. Tegyük fel, hogy a kalikó rőfje 2 sh.-be kerül, ha a benne foglalt gyapot értéke = 1 sh. Ha most a gyapot leesik 1 sh.-ről 6 d.-re (ami azon előfeltevés mellett, hogy *értéke* egyenlő árával, csak azért lehetséges, mert a művelés termékenyebbé vált), akkor a kalikó rőfjének értéke = 18 d. Esett $^1/_4$-ével = = 25 %-kal. De míg a gyapottermesztő korábban 100 fontot adott el 1 sh.-jével, most 200-at kell eladnia 6 d.-jével. Korábban az érték = 100 sh., most szintén = 100 sh. Bár a gyapot korábban a terméknek nagyobb értékrészét alkotta – ugyanakkor az értéktöbblet rátája is esett a gyapottermesztésben –, a gyapotos a 100 sh.-nyi gyapotjáért, fontja 1 sh., csak 50 rőf kalikót kapott; most a 100 sh.-jéért, ahol fontja 6 d., 66 $^2/_3$ rőföt.

Előfeltételezve, hogy az árukat *értékükön* adják el, téves az, hogy a termék termelésében részt vevő termelők jövedelme *szükségképp* azoktól az érték-alkotórészektől függ, amelyeket termékeik a termék *összértékében* alkotnak.

Tegyük fel, hogy az összes ipari árukat illetően, a gépi berendezést beleértve, az össztermék értéke az egyik ágban 300 £, a másikban 900, a harmadikban 1800.

Ha igaz, hogy az az arány, amelyben az egész termék értéke megoszlik a nyerstermék értéke és a gyártástermék értéke közt, határozza meg az arányt, amelyben az értéktöbblet – a járadék, ahogy Rodbertus mondja – megoszlik profitra és földjáradékra, akkor ennek igaznak kell lennie különböző termelési területek különböző termékeire vonatkozóan is, amelyekben nyersanyag és gyártástermék különböző arányban vesznek részt.

Ha a 900 £ értékből 300 £ esik gyártástermékre és 600 £ nyersanyagtermékre, ha 1 £ = 1 munkanap, továbbá ha adott az *értéktöbblet rátája*, pl. 2 óra 10-re 12 órás normálmunkanap esetén, akkor a 300 £ 300 munkanapot tartalmaz, a 600 még egyszer annyit, 2×300-at. Az értéktöbblet

összege az egyikben = 600 óra, a másikban = 1200. Ez csak azt jelenti, hogy ha az értéktöbblet rátája adott, akkor a *nagysága* a munkások számától, vagyis az egyidejűleg foglalkoztatott munkások számától függ. Mivel továbbá *előfeltételeztük* (nem bizonyítottuk), hogy a mezőgazdasági termékek értékébe belekerülő értéktöbblet egy része a földtulajdonosnak jut földjáradékként, a továbbiakban az következnék, hogy a *földjáradék nagysága* valóban ugyanabban az arányban nő, mint a mezőgazdasági termék értéke a „gyártástermékhez" viszonyítva.

A fenti példában a mezőgazdasági termék úgy aránylik a gyártástermékhez, mint 2 : 1 = 600 : 300. Tegyük fel most, hogy az arány = 300 : 600. Mivel a földjáradék a mezőgazdasági termékben rejlő értéktöbblettől függ, ezért világos, hogy ha ez az első esetben 1200 óra, ezzel szemben a másodikban csak 600, akkor a földjáradéknak – ha ennek az értéktöbbletnek *meghatározott* részét alkotja – nagyobbnak kell lennie az első esetben, mint a másodikban. Vagy: minél *nagyobb értékrészét* alkotja a mezőgazdasági termék az egész termék értékének, annál nagyobb az *egész termék értéktöbbletéből* reá jutó részesedés, mivel a termék minden értékrészében egy meghatározott adag értéktöbblet rejlik; és minél nagyobb *az egész termék értéktöbbletéből* a mezőgazdasági termékre jutó *részesedés*, annál nagyobb a földjáradék, mivel a mezőgazdasági termék *értéktöbbletének* egy meghatározott arányos része jelentkezik *földjáradékként*.

Feltéve, hogy a földjáradék = a mezőgazdasági értéktöbblet $^1/_{10}$-ével, akkor = 120 óra, ha a mezőgazdasági termék értéke a 900 £-ből = 600, és csak = 60 óra, ha ez = 300 £. A földjáradék *nagysága* eszerint valóban együtt változnék a mezőgazdasági termék értékének nagyságával, tehát a mezőgazdasági termék értékének az ipari termékhez *viszonyított* relatív nagyságával is. De a földjáradék és a profit *„magasságának"* – rátáiknak – *abszolúte semmi dolguk nem volna ezzel*. Az első esetben a termék értéke = 900 £: ebből 300 ipari termék és 600 mezőgazdasági termék. Ebből 600 óra értéktöbblet az ipari termék és 1200 a mezőgazdasági termék számára. Összesen 1800 óra. Ebből a földjáradékra jut 120, a profitra 1680. A második esetben a termék értéke = 900 £. 600 = ipar, 300 = mezőgazdaság. Tehát az értéktöbblet 1200 óra az ipar és 600 a mezőgazdaság számára. Összesen 1800. Ebből a földjáradékra jut 60, a profitra pedig 1200 az ipar és 540 a mezőgazdaság számára. Összesen 1740. A második esetben az ipari termék kétszer akkora, mint a mezőgazdasági termék (értéke szerint), az első esetben megfordítva. Az első esetben a földjáradék = 120, a másodikban = 60. Csak egyszerűen nőtt, abban az arányban, mint a mezőgazdasági termék értéke. Ahogy ez a nagyság növekedett, úgy növekedett

a földjáradék nagysága. Ha az 1800 óra összértéktöbbletet tartjuk szem előtt, akkor a földjáradék az első esetben $^1/_{15}$, a másodikban $^1/_{30}$.

Ha itt a mezőgazdasági termékre jutó *értékrész* nagyságával a *földjáradék nagysága* is emelkedik, és e *nagyságával együtt az összértéktöbbletben* való *arányos részesedése* – tehát az a ráta is, amelyben az értéktöbblet a földjáradéknak jut, emelkedik ahhoz a rátához képest, amelyben a profit részesedik –, ez csak azért van így, *mert* Rodbertus felteszi, hogy a földjáradék *meghatározott arányban* részesedik a *mezőgazdasági termék értéktöbbletéből*. Ennek valóban így kell lennie, ha ez a tény *adott* vagy *előfeltételezett*. A tény maga azonban semmiképpen sem következik abból a badarságból, amit Rodbertus az „anyagértékről" megint előad, és amit fentebb a [*60.*] *oldalon* idéztem.

A földjáradék *magassága* azonban nem is növekszik azon termék [értéktöbbletéhez] *viszonyítva*, amelyből részesül, mivel [az arány] továbbra is = $^1/_{10}$; *nagysága* növekszik, mert ez a *termék növekszik*, és mert nagysága növekszik anélkül, hogy „magassága" nőtt volna, ezért „magassága" növekszik a profit mennyiségével vagy a profitnak ezen össztermék értékében való részesedésével összehasonlítva. Mivel *előfeltételeztük*, hogy az össztermék értékének nagyobb része hoz *járadékot*, az *értéktöbblet* nagyobb része lett járadékká változtatható, ezért természetesen az értéktöbblet járadékká változtatott része nagyobb. A dolognak abszolúte semmi köze sincs az „anyagértékhez". Az azonban, hogy egy „*nagyobb*" járadék ugyanakkor „*magasabbnak*" is mutatkozik, „mivel a terület vagy a holdak száma, amelyekre számítják, ugyanaz maradt, tehát az egyes holdra nagyobb értékösszeg jut" (122. old.), bárgyúság. Ez a járadék „magasságának" olyan „mércén" való mérése, amely által a kérdés nehézsége elől kitérnek.

Ha a fenti példát másként állítottuk volna fel, mivel még nem tudjuk, mi az a járadék, és a mezőgazdasági terméknél ugyanazt a *profitrátát* hagytuk volna, mint az ipari terméknél, csupán $^1/_{10}$-et hozzácsaptunk volna járadékra, akkor a dolog másként és világosabban mutatkoznék, ami tulajdonképpen szükséges, mivel *ugyanazt* a profitrátát tettük fel.

	Ipari termék	Mezőgazdasági termék			
I.	600 £	300 £	1200 óra értéktöbblet az ipar, 600 a mezőgazdaság és 60 a járadék számára.	Összesen 1860 óra.	1800 óra profitra.
II.	300 £	600 £	600 óra értéktöbblet az ipar, 1200 a mezőgazdaság és 120 a járadék számára.	Összesen 1920 óra.	1800 óra profitra.

A földjáradék a II. esetben kétszer akkora, mint az I.-ben, mivel a termékértéknek az a része, amelyen rajta ül mint a tető, a mezőgazdasági termék, megnövekedett az ipari termékhez képest. A profittömeg mindkét esetben ugyanaz marad = 1800. A földjáradék az első esetben $^1/_{31}$, a másodikban $^1/_{16}$ része az értéktöbbletnek.

Ha Rodbertus mindenképpen kizárólag az iparnak akarja vindikálni az „anyagértéket", akkor mindenekelőtt az lett volna a kötelessége, hogy az állandó tőke azon részével, amely gépi berendezésből stb. áll, kizárólag a mezőgazdaságot terhelje meg. A tőkének ez a része mint az ipar által szállított termék kerül bele a mezőgazdaságba – mint „gyártástermék", amely termelési eszköz a „nyerstermék" számára.

Ami az ipart illeti, a gépi berendezés „nyersanyagból" álló értékrészével már meg van *terhelve* – mivel itt két cég közti elszámolásról van szó – a „nyersanyag", illetve az „anyagérték" rovatban. Ezt tehát nem lehet kétszeresen a rovására írni. Az iparban használt *gépi berendezés* másik *értékrésze* hozzátett (múltbeli és jelenlegi) „gyártási munkából" áll, és ez munkabérben és profitban oldódik fel (megfizetett és meg nem fizetett munkában). A tőkének az a része tehát, amelyet itt előlegeznek (a gépek nyersanyagában foglalton kívül), *csak* munkabérből áll; tehát nemcsak az előlegezett tőke nagyságát gyarapítja, hanem gyarapítja az erre az előlegezett tőkére számítandó értéktöbblet tömegét is, tehát a profitot.

(A helytelen az ilyen számításnál mindig az, hogy pl. a gépi berendezésnek vagy a szerszámoknak a kopása, amely magában a gépben, értékében benne foglaltatik, jóllehet végső elemzésben visszavezethető *munkára* – akár arra, amely a nyersanyagban rejlik, akár arra, amely nyersanyagot géppé változtatott stb. –, ez a *múltbeli munka* soha többé nem kerül bele sem a profitba, sem a munkabérbe, hanem, amennyiben az újratermeléshez szükséges munkaidő nem változik, már csak mint termelt termelési feltétel működik, amely, bármi is használati értéke a munkafolyamatban, az értékesítési folyamatban csupán az állandó tőke értékeként szerepel. Ez igen fontos, s már tárgyaltam az állandó tőke és a jövedelem közti csere vizsgálatánál.[17] De ezenkívül ki kell még fejteni a tőkefelhalmozásról szóló szakaszban.)

Ami ezzel szemben a mezőgazdaságot illeti – azaz a puszta nyerstermék*termelést* vagy ún. őstermelést –, *az „Őstermelés" és „Gyártás" cégek elszámolásánál* semmiképpen sem lehet a tőkének gépi berendezést, szerszámokat stb. képviselő belekerülő értékrészét – az állandó tőke e részét – másképp felfogni, mint olyan tételt, amely belekerül a mező-

gazdasági tőkébe, anélkül, hogy annak *értéktöbbletét* megnövelné. Ha a mezőgazdasági munka gépi berendezés stb. alkalmazása következtében termelékenyebbé válik, annál kevésbé válik azzá, minél magasabb az ára ennek a gépi berendezésnek stb. A gépi berendezésnek a használati értéke és nem az *értéke* az, ami a mezőgazdasági munka vagy bármilyen munka termelékenységét növeli. Különben azt is lehetne mondani, hogy a gyártási munka termelékenységét mindenekelőtt a nyersanyag létezése és tulajdonságai szabják meg. De megint a nyersanyag használati értéke, nem pedig értéke az, ami termelési feltétel az ipar számára. Az érték inkább csak hátrány. A gépi berendezésre stb. tehát, mutatis mutandis*, szó szerint áll az, amit Rodbertus úr az „anyagértékről" az ipari tőke vonatkozásában mond:

„Pl. a különös termék – b ú z a vagy g y a p o t – *költségmunkájának* meghatározásában nem vehet részt az a költségmunka, amelyet a z e k é r e vagy a g i n r e** mint g é p r e kell számítani" (vagy akár az a költségmunka, amelyet egy lecsapolócsatornára vagy egy istállóépületre kell számítani). „Ezzel szemben a g é p értéke, vagyis a g é p é r t é k mégis szintén szerepel [. . .] abban a tőkevagyonban, amelyre a birtokosnak a n y e r s t e r m é k r e jutó járadékrészesedést mint nyereséget számítania kell."[23] (V. ö. Rodbertus, 97. old.)

Más szavakkal: Az az értékrész a búzában és a gyapotban, amely az elhasznált eke vagy gin értékét képviseli, nem a szántással vagy a gyapotszálnak a magtól való elválasztásával végzett munkának az eredménye, hanem annak a munkának az eredménye, amely az ekét és a gint gyártotta. Ez az érték-alkotórész belekerül a mezőgazdasági termékbe, anélkül, hogy a mezőgazdaságban termelnék. Csupán átmegy a kezén, mert a mezőgazdaság ezzel csak új ekéket és gineket pótol, amelyeket a gépgyártónál vásárol.

Ezek a mezőgazdaságban használatos gépi berendezések, szerszámok, építmények és egyéb gyártástermékek két alkotórészből állnak; 1. e gyártástermékek nyersanyagából. Ezek a nyersanyagok a mezőgazdaság terméke ugyan, de termékének olyan része, amely soha nem kerül bele sem munkabérbe, sem profitba. Ha tőkés egyáltalán nem léteznék, akkor a művelő továbbra sem róhatná fel magának munkabérként termékének

* – megváltoztatva a megváltoztatandókat – *Szerk.*
** – g y a p o t m a g t a l a n í t ó g é p r e – *Szerk.*

ezt a részét. Ténylegesen *ingyen* kellene átadnia a gépgyárosnak, hogy ez gépet csináljon neki belőle, és azonkívül meg kellene fizetnie az ehhez a nyersanyaghoz hozzátett munkát (= munkabér + profit). Valóban ez is történik. A gépész megveszi a nyersanyagot, de a gép megvásárlásakor a mezőgazdának vissza kell vásárolnia ezt a nyersanyagot. Ez tehát ugyanaz, mintha el sem adta volna, hanem kölcsönözte volna a gépésznek, hogy az gép formáját adja neki. *A mezőgazdaságban* alkalmazott gépi berendezés azon értékrésze tehát, amely nyersanyagban oldódik fel — jóllehet a mezőgazdasági munka terméke, és ennek értékrésze —, a termelésé, nem pedig a termelőé, s ezért úgy szerepel a termelő költségei között, mint a vetőmag. A másik rész viszont, amelyik a gépi berendezés gyártási munkáját jeleníti meg, „gyártástermék", amely termelési eszközként kerül bele a mezőgazdaságba, ugyanúgy, ahogy a nyersanyag termelési eszközként kerül bele az iparba.

Ha tehát helyes, hogy a „Nyerstermelés" cég az „Ipar" cégnek az „anyagértéket" szállítja, amely tételként belekerül a gyáros tőkevagyonába, akkor nem kevésbé helyes, hogy az „Ipar" cég a „Nyerstermelés" cégnek a gépértéket szállítja, amely teljesen (a *nyersanyagból álló részt beleértve*) belekerül a bérlő tőkevagyonába, anélkül, hogy ez az „értékalkotórész" értéktöbbletet szolgáltatna neki. Ez olyan körülmény, amiért a high agriculture-ben*, ahogy az angolok nevezik, a profitráta kisebbnek *jelenik meg*, mint a nyers mezőgazdaságban, bár az értéktöbblet rátája nagyobb.

Ez egyben csattanós bizonyságot szolgáltat Rodbertus úrnak arra, milyen közömbös egy *tőkeelőleg* lényege szempontjából, hogy a terméknek állandó tőkére fordított értékrészét in natura pótolják-e és ezért pusztán mint árut számítják-e — mint pénzértéket —, vagy pedig valóban elidegenítették és átment a vétel és eladás folyamatán. Ha pl. a nyerstermékes a gépében foglalt vasat, rezet, fát stb. ingyen adná a gépgyártónak, úgyhogy ez a gép eladásánál a hozzátett munkát és saját gépe kopását számítaná fel belőle neki, akkor ez a gép a mezőgazdának éppen annyiba kerülne, mint amennyibe most kerül, és ugyanaz az *érték-alkotórész* szerepelne állandó tőkeként, előlegként termelésében; éppúgy, ahogy egy és ugyanaz, ha a paraszt az egész termését eladja és annak azon értékrészéért, amely vetőmagot (nyersanyagot) képvisel, idegen vetőmagot vesz — talán hogy foganatosítsa a vetőmagfajta oly hasznos váltását és elkerülje a beltenyésztés

* — nagybani mezőgazdaságban — *Szerk.*

miatti elfajzást –, mint ha ezt az érték-alkotórészt közvetlenül levonja termékéből és visszaadja a talajnak.

Rodbertus úr azonban tévesen fogja fel az állandó tőkének gépi berendezésből álló részét, hogy számítását kihozza.

Egy második nézőpont, amelyet Rodbertus úr II. tételénél tekintetbe kell venni, a következő: Ő azokról a gyártás- és mezőgazdasági termékekről beszél, amelyekből a *jövedelem* áll, ami valami egészen más, mint ha azokról a gyártás- és mezőgazdasági termékekről beszélne, amelyekből a *teljes évi termék* áll. Ha mármost az utóbbinál helyes volna azt mondani, hogy a mezőgazdasági tőke gépi berendezésből stb. álló egész részének levonása után, úgyszintén a közvetlenül a mezőgazdasági termelésnek visszaadott mezőgazdasági termékrész levonása után, az *értéktöbbletnek* bérlő és gyáros közti elosztását, tehát a bérlőre jutó értéktöbbletnek önmaga és a földtulajdonos közti elosztását is, *nagyságát* tekintve annak a részesedésnek kell meghatároznia, amellyel gyártás és mezőgazdaság a termékek összértékében bír, akkor is nagyon kérdéses, vajon helyes-e ez, amikor azokról a termékekről van szó, amelyek a *jövedelem közös alapját* alkotják. A jövedelem (az ismét *új* tőkévé változtatott részét itt kizárjuk) olyan termékekből áll, amelyek az egyéni fogyasztásba kerülnek bele, és itt az a kérdés, mennyit húznak ki ebből a fazékból a tőkések, a bérlők és a földtulajdonosok. Az a részesedés határozza-e meg ezt a hányadot, amellyel gyártás és nyerstermelés a jövedelemtermékek *értékében* bírnak? Illetve azok a hányadok, amelyekben a teljes jövedelemtermék értéke megoszlik mezőgazdasági munkára és gyártási munkára?

Az a terméktömeg, melyből a jövedelem áll, mint korábban megmutattam,[17] kizár minden olyan terméket, amely mint munkaszerszám (gépi berendezés), segédanyag, félgyártmány és félgyártmány nyersanyaga, belekerül a termelésbe és a munka évi termékének egyik részét alkotja. Nemcsak a nyerstermelés *állandó tőkéjét* zárja ki, hanem a gépészek állandó tőkéjét, és a bérlőknek és tőkéseknek azt az egész állandó tőkéjét is, amely a munkafolyamatba ugyan belekerül, de az értékesítési folyamatba *nem*. Kizárja továbbá nemcsak az állandó tőkét, hanem az el nem fogyasztható termékeknek azt a részét is, amely termelőik *jövedelmét* jeleníti meg, és amely az elhasznált állandó tőke pótlására belekerül a jövedelemként elfogyasztható termékek termelőinek tőkéjébe.

Az a *terméktömeg*, amelyre a jövedelmet kiadják, amely tehát ténylegesen a gazdagság jövedelmet alkotó részét jeleníti meg, mind *használati értékét*, mind *csereértékét* tekintve – ez a terméktömeg, mint korábban megmutattam, úgy fogható fel, hogy csak (az év folyamán) *újonnan hozzá-*

tett munkából áll, ezért *csak* jövedelemben oldódik is fel, tehát munkabérben és profitban (ez megint *profitra, járadékra, adóra* stb. hasad), anélkül, hogy bármelyik részecskéje akár a termelésbe belekerülő nyersanyagnak, akár a gépi berendezés termelésbe belekerülő kopásának értékét, egyszóval a munkaeszközöknek értékét tartalmazná. Ha tehát szemügyre vesszük ezt a jövedelmet (a leszármazott jövedelemformákat egészen figyelmen kívül hagyva, mivel ezek csak azt mutatják, hogy a jövedelem birtokosa a mondott terméktömeg őt illető hányadát átengedi másnak, akár szolgálatokért stb., akár adósság fejében stb.), és feltesszük, hogy a munkabér alkotja ennek az $^1/_3$-át, a profit az $^1/_3$-át és a földjáradék az $^1/_3$-át, és a termék az értéke szerint = 90 £, akkor mindegyik annyi terméket húzhat ki a tömegből, amennyi = 30 £-gel.

Minthogy a jövedelmet alkotó terméktömeg csupán *újonnan hozzátett* (az év folyamán hozzátett) munkából áll, ezért nagyon egyszerűnek látszik, hogy ha a mezőgazdasági munka $^2/_3$-résznyire kerül bele a terméktömegbe, az ipari munka pedig $^1/_3$-résznyire, akkor a gyárosok és mezőgazdák ebben az arányban osztoznak az értéken. Az érték $^1/_3$-a jutna a gyárosokra, $^2/_3$-a a mezőgazdákra, és az iparban és mezőgazdaságban realizált értéktöbblet arányos nagysága (az értéktöbbletnek ugyanazt a rátáját előfeltételezve mindkettőben) megfelelne ezeknek a részesedéseknek, amelyekkel ipar és mezőgazdaság az össztermék értékében bír; a földjáradék azonban megint abban az arányban nőne, ahogy a bérlő profitjának tömege, mivel rajta ül ezen, mint a tetű. De a dolog mégis téves. Ugyanis a mezőgazdasági munkából álló érték egy része az állótőke-gyárosok stb. azon részének *jövedelmét* alkotja, akik az állótőkének a mezőgazdaságban elhasználódott részét pótolják. A *jövedelmet alkotó termékek érték-alkotórészeinek* mezőgazdasági munka és ipari munka közti aránya tehát semmiképpen sem mutatja azt az *arányt*, amelyben e terméktömeg értéke vagy maga ez a terméktömeg eloszlik gyárosok és bérlők közt, még azt az *arányt* sem, amelyben ipar és mezőgazdaság részt vesznek az össztermelésben.

Rodbertus azt mondja továbbá:

„De megint csak a nyerstermelési munkának, illetőleg a gyártási munkának a termelékenysége az, ami meghatározza a nyerstermékérték, illetőleg a gyártástermékérték viszonylagos magasságát, vagyis azt a részesedést, amelyet a kettő az egész termékértékben elfoglal. A nyerstermékérték annál magasabb lesz, minél alacsonyabban áll a nyerstermelési munka termelékenysége, és megfordítva. Éppígy a gyártástermékérték annál magasabb lesz, minél alacsonyabban áll a gyártás termelékenysége, és

megfordítva. Tehát az egyáltalában-való járadék adott magassága esetén is, mivel magas nyerstermékérték magas földjáradékot és alacsony tőkenyereséget, magas gyártási érték pedig magas tőkenyereséget és alacsony földjáradékot idéz elő, a földjáradék magassága és a tőkenyereség magassága szükségképpen nemcsak egymással áll fordított arányban, hanem az illető munkák, a nyerstermelési és a gyártási munka termelékenységével is." (123. old.)

Ha két *különböző* termelési terület termelékenységét hasonlítjuk össze, ez csak viszonylagosan történhet. Azaz kiindulunk egy tetszőleges pontból, ahol pl. a kender és a vászon értékének, tehát a bennük foglalt munkaidő viszonos mennyiségeinek aránya = 1 : 3. Ha ez az arány változik, akkor helyes azt mondani, hogy e különböző munkák termelékenysége megváltozott. De téves azt mondani, hogy mivel az egy uncia arany termeléséhez szükséges munkaidő = 3, és az egy tonna vas termeléséhez szükséges munkaidő ugyancsak = 3, ezért az aranytermelés „kevésbé termelékeny", mint a vasé.

Két áru értékaránya megmutatja, hogy az egyik áru több munkaidőbe kerül, mint a másik; nem lehet azért azt mondani, hogy az egyik „termelékenyebb", mint a másik. Ez csak akkor volna helyes, ha a munkaidőt mindkét oldalon *ugyanazoknak* a használati értékeknek a termelésére fordították volna.

Ha tehát a nyerstermék értéke az ipari termékéhez = 3 : 1, akkor semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy az ipar háromszorta termelékenyebb a mezőgazdaságnál. Csak ha az arány változik, pl. ha 4 : 1 vagy 3 : 2 vagy 2 : 1 stb. volna, lehetne azt mondani, hogy a két ág relatív termelékenysége megváltozott. Tehát emelkedés vagy süllyedés esetén.

[c) *Rodbertus harmadik tétele*]

„III. *A tőkenyereség magasságát* csakis egyáltalában a *termékértéknek*, különösen pedig a nyerstermékértéknek és a gyártástermékértéknek *a magassága*, vagyis egyáltalában a munkának, különösen pedig a nyerstermelési és a gyártási munkának a termelékenységi aránya határozza meg; a földjáradék *magassága* ezenkívül a *termékérték nagyságától* is függ, vagyis a *munkának vagy a termelőerőnek a mennyiségétől*, amelyet *adott termelékenységi arány mellett* a termelésre fordítanak." (116–117. old.)

Más szavakkal: a *profitráta* kizárólag az *értéktöbblet rátájától* függ, és ezt kizárólag a *munka termelékenysége* határozza meg; ezzel szemben a *földjáradék rátája* az alkalmazott munka *tömegétől* (a munkások számától) is függ a munka adott termelékenysége esetén.

Ebben az állításban csaknem annyi helytelenség van, ahány szó.

Először, a *profitrátát* semmiképpen sem csak az *értéktöbblet rátája* határozza meg, erről azonban alább. De már előzőleg téves, hogy az *értéktöbblet rátája* csak a munka termelékenységétől függ. A munka *adott termelékenysége* esetén az értéktöbblet rátája a *többletmunkaidő hossza* szerint változik. Tehát az értéktöbblet rátája nemcsak a munka termelékenységétől függ, hanem az alkalmazott munka *mennyiségétől* is, mert a *meg nem fizetett* munka mennyisége növekedhet (változatlan termelékenység esetén) anélkül, hogy a *megfizetett* mennyiség, tehát a tőke munkabérre fordított része növekedne. Értéktöbblet – abszolút vagy relatív (és Rodbertus csak az utóbbit ismeri Ricardo nyomán) – lehetetlen, ha a munka legalább annyira nem termelékeny, hogy többletmunkaidő marad fenn a munkás számára a saját újratermelésére megkövetelten kívül. De ha ez már előfeltételezve van – *a termelékenység adott minimuma esetén* –, az értéktöbbletráta a többletmunkaidő hosszával változik.

Tehát, *először*, *téves* az, hogy a profitrátát, vagyis a „tőkenyereség *magasságát*" – azért, mert az értéktöbbletrátát – csak a tőke által kizsákmányolt munka termelékenysége határozza meg. *Másodszor*: Az *értéktöbbletrátát*, amely a munka adott termelékenysége esetén a munkanap *hosszával* és adott normálnap esetén a *munka termelékenységével* változik, előfeltételezzük *adottnak*. Maga az *értéktöbblet* akkor különböző lesz a munkások *száma* szerint, akiknek minden munkanapjából meghatározott értéktöbbletmennyiséget sajtolnak ki; vagyis a változó, munkabérre fordított tőke *nagysága* szerint. A *profitráta* azonban *ennek az értéktöbbletnek* a változó tőkéhez plusz állandó tőkéhez való *arányától* függ. Az *értéktöbblet nagysága*, az *értéktöbblet* adott *rátája* esetén, persze a változó tőke nagyságától függ, de a *profit magassága*, a *profit rátája*, ennek az értéktöbbletnek az előlegezett össztőkéhez való arányától függ. Itt tehát a profitrátát persze a nyersanyag ára (ha van ilyen az iparágban) és a bizonyos hatékonyságú gépi berendezés értéke is meg fogja határozni.

Tehát alapjáig téves, amit Rodbertus mond:

„Ugyanabban az arányban, amelyben a *termékérték gyarapodásának* következtében a tőkenyereség összege gyarapszik, gyarapszik tehát a tőkeérték összege is, amelyre a nyereséget számítani kell, s a nyereség

és a tőke közti eddigi aránykulcsot egyáltalán nem másítja meg a tőkenyereség e gyarapodása." (125. old.)

Ez csak akkor helyes, ha a következő *tautológiát* jelenti: *adott profitráta* esetén {ez igen különböző az értéktöbblet rátájától és magától az értéktöbblettől} *az alkalmazott tőke nagysága közömbös*, éppen mert a profitrátát *állandónak* előfeltételeztük. Egyébként azonban a profitráta növekedhet, noha a munka *termelékenysége állandó*, vagy *eshet*, noha a munka termelékenysége növekszik, éspedig minden területen növekszik.

Aztán megint a rossz tréfa a földjáradékkal (125–126. old.), amelynek puszta gyarapodása felemeli rátáját, mert minden országban egy „változhatatlan holdszámra" (126. old.) számítják. Ha a profit tömege növekszik (adott profitráta esetén), akkor növekszik a tőke *tömege*, amelyből kapják; ezzel szemben ha a földjáradék növekszik, akkor hát csak egy tényező változik, maga a járadék, míg mércéje, a „holdszám", változatlanul rögzítve marad.

„A földjáradék ezért, egy a társadalom nemzetgazdasági fejlődésében mindenütt fellépő okból, a termelésre használt munka gyarapodásából, más szavakkal a *növekvő népességből* kifolyólag emelkedhet anélkül, hogy ebből szükségképpen a nyerstermékérték *megemelkedése* következnék be, mivel már annak, hogy földjáradékot *több* nyerstermékből kapnak, ilyen hatással kell járnia." (127. old.)

A 128. oldalon Rodbertus azt a furcsa felfedezést teszi, hogy még ha a nyersterméknek normális értéke *alá* történő süllyedése folytán a földjáradék egészen el is esnék, lehetetlen,

„hogy a tőkenyereség valaha 100%-ra rúghasson" (ugyanis ha az árut értékén adják el), „bármilyen magas legyen is, mindig jóval kevesebbre kell rúgnia". (128. old.)

És miért?

„Mivel ez" (a tőkenyereség) „csakis a termékérték megosztási arányának eredménye. Ezért mindig csak *töredéke* lehet ennek az egységnek." (127–128. old.)

Ez, Rodbertus úr, teljesen az *Ön számítási módjától* függ.

Tegyük fel: Az előlegezett állandó tőke = 100, az előlegezett munkabér = 50, és a munkának ezen az 50-en felüli terméke = 150. Akkor a következő számításunk volna:

Állandó tőke	Változó tőke	Érték-többlet	Érték	Termelési költség	Profit	Százalék
100	50	150	300	150	150	100

Hogy ez az eset következzék be, semmi más nem szükséges, mint hogy a munkás munkanapjának $^3/_4$-részében gazdájának dolgozzék, tehát azt előfeltételezzük, hogy munkaidejének $^1/_4$-e elégséges a saját újratermelésére. Persze ha Rodbertus úr az össztermékértéket = 300-nak veszi és nem a termelési költségeken felüli többlete szerint veszi szemügyre, hanem azt mondja: ezt a *terméket* kell elosztani tőkés és munkás közt, akkor a tőkés része valóban csak egy részére rúghat ennek a terméknek, még ha $^{999}/_{1000}$-re rúgna is. De ez a számítás téves, legalábbis majd minden vonatkozásban haszontalan. Ha valaki 150-et ad ki és 300-at csinál, akkor nem szokta azt mondani, hogy 50 %-ot profitál, merthogy a 150-et 150 helyett 300-ra számítja.

Tegyük fel, hogy a fenti példában a munkás 12 órát dolgozott, 3-at magának, 9-et a tőkésnek. Dolgozzék most 15-öt; tehát 3-at magának és 12-t a tőkésnek; akkor a régi termelési arány szerint 25 állandó tőkének kellene hozzájönnie ráfordításként (valójában kevesebbnek, mert a gépi berendezésre történő ráfordítás nem növekednék ugyanolyan mértékben, mint a munka mennyisége). Tehát:

Állandó tőke	Változó tőke	Érték-többlet	Érték	Termelési költség	Profit	Százalék
125	50	200	375	175	200	$114\ ^2/_7$

Aztán Rodbertus megint előáll a „*földjáradék végtelenbe*" növekedésével, mert először is nagyságának puszta gyarapodását emelkedésnek fogja fel, tehát akkor is emelkedéséről beszél, ha ugyanazt a földjáradékrátát nagyobb tömegű termékre fizetik. Továbbá mert az „egy hold" mércéjével számol. Két dolog, amelyekben semmi közös nincs egymással.

*

A következő dolgokat egész röviden kell jelezni, mivel semmi közük célomhoz.

A „*talajérték*" a „*tőkésített földjáradék*". Ezért a talajérték e pénzkifejezése azon fordul meg, hogy milyen magas az uralkodó kamatláb. 4 %-kal tőkésítve 25-tel kell szorozni, mivel 4 % = $^1/_{25}$-e 100-nak, 5 %-nál 20-szal,

mivel $5\% = {}^1/_{20}$-a 100-nak. Ez 20% különbség volna a talajértékben. (131. old.) Még a pénzérték süllyedése következtében is névlegesen emelkednék a *földjáradék* és ezért a *talajérték*, mivel nem úgy van, mint a tőke esetében, ahol a kamat vagy úgyszintén a profit (pénzben történő) többletkifejezése esetén a tőke pénzkifejezése egyformán emelkedik. A pénzben emelkedett földjáradékot ezzel szemben „a földdarab változatlan holdszámára" kell elosztani. (132. old.)

Rodbertus úr Európára alkalmazva a következőképpen foglalja össze bölcsességét:

1. „... az európai nemzeteknél a munka termelékenysége egyáltalában – a nyerstermelési munkáké és a gyártási munkáké – emelkedett ... ennek következtében a nemzeti terméknek az a hányada, amelyet munkabérre fordítanak, csökkent, az pedig, amely a járadékra marad fenn, megnagyobbodott ... tehát *az egyáltalában-való járadék emelkedett.*" (138–139. old.)

2. „... a gyártás termelékenysége *nagyobb arányban* gyarapodott, mint a nyerstermelésé ... ezért ma a nemzeti termékérték ugyanolyan mennyiségéből az a járadékhányad, amely a nyerstermékre jut, nagyobb, mint az, amelyik a gyártástermékre jut, ezért hát az egyáltalában-való járadék emelkedése ellenére mégis csak a *földjáradék emelkedett, a tőkenyereség viszont esett.*" (139. old.)

Itt tehát Rodbertus úr egészen úgy, mint Ricardo, a földjáradék emelkedését és a profitráta esését egymásból magyarázza; az egyik esése = a másik emelkedése, és az utóbbi emelkedése a *mezőgazdaság relatív nem-termelékenységéből* magyarázódik. Sőt Ricardo valahol kifejezetten azt mondja, hogy nem abszolút, hanem „relatív" nem-termelékenységről van szó.[24] De még ha az ellenkezőjét mondta volna is, ez nem az általa felállított elvben rejlik, mivel a ricardoi nézet eredeti szerzője, *Anderson* kifejezetten hangsúlyozza minden talaj abszolút megjavíthatóságát.[25]

Ha az „értéktöbblet" egyáltalában (profit és járadék) emelkedett, akkor az egész járadék rátája nemcsak hogy eshetett az állandó tőkéhez képest, hanem esnie kell azért, mert a termelékenység emelkedett. Habár az alkalmazott munkások száma és kizsákmányolásuk hányada nőtt, az egyáltalában munkabérre fordított tőke – bár abszolúte emelkedett – *relatíve* esett, mert az a tőke, amelyet mint előleget – a múlt termékét – ezek a munkások mozgásba hoznak, amely *előfeltételként* kerül bele a termelésbe, az össztőke állandóan növekvő részét alkotja. A profit plusz földjáradék

együttes rátája ezért esett, noha nemcsak az összegük emelkedett (abszolút nagyságuk), hanem éppígy a munka kizsákmányolásának rátája is. Ezt Rodbertus úr nem képes meglátni, mert nála az állandó tőke az ipar találmánya, amelyről a mezőgazdaság mit sem tud.

Ami azonban profit és földjáradék *relatív* nagyságát illeti, abból, hogy a mezőgazdaság relatíve kevésbé termelékeny, mint a gyártás, semmiképpen nem következik az, hogy emiatt a *profitráta* abszolúte esett. Ha a profit aránya a földjáradékhoz = 2 : 3 volt, és most 1 : 3, akkor korábban a földjáradék $^2/_3$-át alkotta, most pedig már csak $^1/_3$-át; vagy korábban az összértéktöbblet $^2/_5$-ét, most már csak $^1/_4$-ét, korábban $^8/_{20}$-át, most már csak $^5/_{20}$-át, tehát $^3/_{20}$-dal, vagyis 15%-kal esett.

Tegyük fel, hogy 1 font gyapot értéke 2 sh. volt. 1 sh.-re süllyed. 100 munkás, akik korábban 100 fontot fontak egy nap alatt, most 300-at fonnak.

300 fontra a ráfordítás korábban 600 sh. volt, most már csak 300 sh.; tegyük fel továbbá, hogy a gépi berendezés mindkét esetben $^1/_{10}$ = 60 sh. Végül a 300 font korábban 300 munkásnyi ráfordításba kerül = 300 sh., most már csak 100-nyiba = 100 sh. Mivel a munkások termelékenysége „gyarapszik", és fel kell tételeznünk, hogy itt saját termékükben fizetik őket, tegyük fel, hogy korábban az értéktöbblet 20%-a volt a munkabérnek, most = 40%.

Így tehát a 300 font kerül:

az I. esetben 600 nyersanyagba, 60 gépi berendezésbe, 300 munkabérbe, 60 értéktöbbletbe, összesen = 1020 sh.-be;

a II. esetben 300 nyersanyagba, 60 gépi berendezésbe, 100 munkabérbe, 40 értéktöbbletbe, összesen 500 sh.-be.

A termelési költség az első esetben 960. Profit 60. Százalék $6\,^1/_4$
A második esetben 460. Profit 40. Százalék $8\,^{16}/_{23}$.

Tegyük fel, hogy a járadék fontonként $^1/_3$ volt, akkor az első esetben = 200 sh. = 10 £, a másodikban = 100 sh. = 5 £. A járadék itt azért esett, mert a nyerstermék 50%-kal olcsóbb lett. De az egész termék több mint 50%-kal lett olcsóbb. Az iparilag hozzátett munka I.-ben [úgy aránylik a nyersanyag értékéhez,] mint 360 : 600 = 6 : 10 = 1 : $1\,^2/_3$, II.-ben mint 140 : 300 = 1 : $2\,^1/_7$. Az ipari munka magasabb arányban lett termelékeny, mint a mezőgazdasági munka; mégis az első esetben a profitráta alacsonyabb

és a járadék magasabb, mint a másodikban. Mindkét esetben a járadék $^1/_3$-a a nyersanyagnak.

Tegyük fel, hogy a nyersanyag tömege megkétszereződik II.-ben, úgyhogy 600 fontot fonnak, és az arány a következő:

II. 600 font – nyersanyag 600, gépi berendezés 120, munkabér 200, értéktöbblet 80, összesen termelési költség 920, profit 80, százalék 8 $^{16}/_{23}$.

A profitráta emelkedett I.-hez képest. A járadék éppen annyi volna, mint I.-ben. A 600 font csak 1000-be kerülne, míg korábban 2040-be került.

A mezőgazdasági termék relatív drágaságából semmiképpen sem következik, hogy járadékot hoz. Ha egyszer feltettük, hogy a járadék százalékként csimpaszkodik a mezőgazdasági termék minden értékrészébe – mint ahogy Rodbertus ezt felteszi, mert az állítólagos bizonyítása bárgyú –, akkor ebből persze következik, hogy a járadék a mezőgazdasági termék növekvő drágaságával emelkedik.

„... a népesség emelkedése következtében a nemzeti termékérték összege is rendkívül meggyarapodott ... ezért ma *több* bért, *több* nyereséget, *több* földjáradékot kapnak a nemzetben ... még ez a *többlet* kapása is emelte a földjáradékot, míg a *többet* kapás ilyen hatása a bérnél és a nyereségnél nem következhetett be." (193. old.)

[*8. A Rodbertus által eltorzított törvény igaz magva*]

Hántsunk le Rodbertus úrról minden ostobaságot (nem beszélve olyan hézagos felfogásokról, amilyeneket fentebb részleteztem, pl. hogy az értéktöbblet rátája („*a járadék magassága*") csak akkor emelkedhet, ha *a munka termelékenyebbé* válik, tehát hogy *nem látja* az *abszolút értéktöbbletet* stb.);

tudniillik azt az *ostobaságot*, hogy a tulajdonképpeni (tőkés) mezőgazdaságban nem kerül bele „*anyagérték*" az előlegbe;

azt a *második* ostobaságot, hogy az állandó tőkének a mezőgazdaságba és az iparba belekerülő második részét, a *gépi berendezést* stb., nem olyan „érték-alkotórészként" fogja fel, amely éppoly kevéssé jön létre azon termelési terület munkájából, amelybe gépi berendezésként belekerül, mint az „anyagérték"; amelyre tehát szintén számítják a mindegyik termelési területen elért nyereséget, bár a gépi berendezés *értéke* egy fikarcnyit

sem tesz hozzá ehhez a nyereséghez, éppúgy nem, mint az anyag „értéke", bár mindkettő termelési eszköz és mint ilyen a munkafolyamatba belekerül;

azt a *harmadik* ostobaságot, hogy a mezőgazdaságot nem terheli meg előlegként a belekerülő „gépi berendezés" stb. *egész* „érték-alkotórészével", és ennek az érték-alkotórésznek azt a részét, amelyik nem nyersanyag, nem tekinti a mezőgazdaság tartozik-jának az iparral szemben, amiért fizetségül a mezőgazdaság *ingyen* köteles az iparnak egy rész nyersanyagot szállítani, amely rész tehát nem tartozik az egységként felfogott ipar előlegei közé;

azt a *negyedik* ostobaságot, hogy azt hiszi, minden iparágba belekerül „anyagérték" a gépi berendezésen és ennek segédanyagán kívül, ami éppúgy nem következik be az egész szállító iparban, mint a kitermelő iparban;

azt az *ötödik* ostobaságot, hogy nem látja, hogy sok iparágba (mégpedig minél inkább késztermékeket szolgáltatnak a fogyasztás számára) belekerül ugyan a változó tőkén kívül „nyersanyag" is, de az állandó tőke másik alkotórésze majdnem teljesen elesik vagy minimális, aránytalanul kisebb, mint a nagyiparban és a mezőgazdaságban;

azt a *hatodik* ostobaságot, hogy összecseréli az áruk átlagárát értékükkel.

Ha lehántjuk mindezt, ami lehetővé teszi a *maga* földjáradék-magyarázatának levezetését a bérlő *téves számításából* és saját téves számításából, úgyhogy a földjáradéknak el kellene tűnnie abban a mértékben, ahogy a bérlő a *ráfordításait valóban számba is veszi*; akkor magként csupán a következő megállapítás marad:

Ha a nyerstermékeket *értékükön* adják el, akkor értékük a többi áru *átlagára* felett vagy *saját átlagáruk* felett áll, azaz nagyobb, mint a termelési költség plusz átlagprofit; tehát marad belőle egy *többletprofit*, ez alkotja a *földjáradékot*. Ez továbbá annyit tesz, hogy a változó tőke (az értéktöbblet ugyanazon *rátáját* előfeltételezve) nagyobb az állandó tőkéhez viszonyítva a nyerstermelésben, mint az iparhoz tartozó termelési területeken átlagosan (ami nem akadályozza meg, hogy az iparágak egy részében magasabb legyen, mint a mezőgazdaságban). Vagy még általánosabban: A mezőgazdaság az ipari termelési területek azon osztályához tartozik, amelyeknek változó tőkéje magasabb arányban áll az állandó tőkéhez, mint az ipari területeké átlagosan. Értéktöbblete a termelési költségeire számítva ezért szükségképp magasabban áll, mint az ipari területeken átlagosan. Ami megint annyit tesz, hogy a mezőgazdaság *különös* profitrátája az *átlagprofitráta*,

vagyis az *általános profitráta* felett áll. Ami megint annyit tesz: A termelés minden területének különös profitrátája, ha az értéktöbblet rátája ugyanaz és maga az értéktöbblet adott, attól függ, hogy milyen a változó tőke aránya az állandó tőkéhez a különös területeken.

Ez tehát csak az *általánosan* általam kifejtett törvény kimondása volna egy különös iparágra.

Ezután:

1. ki kellene mutatni, hogy a mezőgazdaság azokhoz a különös termelési területekhez tartozik, amelyeknek *áruértékei* az *átlagáraik* felett állanak, amelyeknek profitja tehát, ha azt önmaguk sajátítják el és nem adják oda az általános profitráta kiegyenlítéséhez, az *átlagprofit* felett áll, tehát ezenkívül még *többletprofitot* szolgáltat. Ez az 1. pont bizonyosnak látszik a mezőgazdaság átlagára, mert benne relatíve még túlsúlyban van a kétkezi munka, és a polgári termelési módnak sajátja, hogy az ipart gyorsabban fejleszti, mint a mezőgazdaságot. Ez egyébként *történelmi* különbség, amely elenyészhet. Egyszersmind benne van az, hogy egészében véve az ipar által a mezőgazdaságnak szállított termelési eszközök értékben süllyednek, ezzel szemben egészében véve a mezőgazdaság által az iparnak szállított nyersanyag értékben emelkedik; amiért az állandó tőke az ipar egy nagy részében viszonylag nagyobb értékű, mint a mezőgazdaságban. A kitermelő iparra ez persze nagyrészt nem érvényes.

2. Nem helyes, ahogy Rodbertus teszi, azt mondani: Ha a mezőgazdasági terméket – az általános törvény szerint – átlagában *értékén* adják el, többletprofitot kell szolgáltatnia, alias* földjáradékot. Mintha ez az *értéken*, az áru átlagára *felett* történő eladás a tőkés termelés általános törvénye volna. *Megfordítva*, ki kell mutatni, miért van az, hogy a nyerstermelésben – *kivételképpen* és *eltérően* az *ipari termékek azon osztályától, amelyeknek értéke ugyancsak átlagáruk f e l e t t* áll – az értékek *nem* süllyednek az átlagárakra és ezért többletprofitot, *alias* földjáradékot szolgáltatnak. Ez egyszerűen a *földtulajdonból* magyarázható. A kiegyenlítés csak tőke és tőke közt mehet végbe, mivel csak tőkének tőkén van hatalma végrehajtani a tőke immanens törvényeit. Ennyiben azoknak van igazuk, akik a földjáradékot a *monopóliumból* vezetik le; éppúgy, ahogy a tőkést csakis a tőke *monopóliuma* teszi képessé arra, hogy a munkásból többletmunkát sajtoljon ki, teszi képessé a földtulajdonost a földtulajdon monopóliuma arra, hogy a tőkésből kisajtolja a többletmunkának azt a részét, amely állandó *többlet-*

* – másképpen; másnéven – *Szerk.*

profitot alkotna. Akik a földjáradékot monopóliumból vezetik le, abban tévednek, hogy azt hiszik, a monopólium képessé teszi a földtulajdonost az *áru árának értéke fölé* hajtására. Megfordítva, a monopólium hatása abban áll, hogy *az áru értékét átlagára felett* tartja; nem abban, hogy az árut értéke *felett*, hanem hogy értékén adja el.

Így módosítva a dolog helyes. Megmagyarázza a *földjáradék létezését*, míg Ricardo csak a *különböző földjáradékok létezését* magyarázza meg és a *földtulajdonnak* valójában nem tulajdonít *gazdasági* hatást. Ezenkívül félretolja a magánál Ricardónál egyébként csak önkényes és fejtegetése szempontjából szükségtelen felépítményt, hogy a mezőgazdaság ipara fokozódóan kevésbé termelékennyé válik; eszerint ellenkezőleg, termelékenyebbé válhat. Csak a burzsoá-alapzaton *relative kevésbé termelékeny*, vagyis fejleszti lassabban a munka termelőerőit, mint az ipar. Ricardónak igaza marad abban, hogy a mezőgazdaság „[extra-]értéktöbbletét" nem nagyobb termékenységből, hanem nagyobb terméketlenségből vezeti le.

[*9. Különbözeti járadék és abszolút járadék, kölcsönös viszonyukban*]

Ami mármost a *földjáradékok különbözetét* illeti, ezt egyenlő nagyságú földterületekre történő egyenlő tőkebefektetés esetén a *természetes termékenység különbözete* magyarázza, sajátlag mindenekelőtt azoknál a termékeknél, amelyek a kenyeret, a fő tápanyagot szolgáltatják; egyenlő termékenységű egyenlő földterületek esetén az *egyenlőtlen tőkebefektetés*. Az első, *természetes* különbözet nemcsak a földjáradék nagyságának, hanem magasságának, vagyis rátájának különbözetét is szolgáltatja, a ráfordított tőkéhez viszonyítva; a második, *ipari különbözet* csak *nagyobb* földjáradékot szolgáltat, arányosan a ráfordított tőke nagyságával. *Lehetséges* különbség az ugyanarra a talajra fordított egymást követő tőkebefektetések eredményében is. A *különböző többletprofitok* vagy *különböző földjáradékok* létezése különböző termékenységű földeken nem különbözteti meg a mezőgazdaságot az ipartól. Ami megkülönbözteti, az ezeknek a többletprofitoknak a *megrögződése*, mivel itt természetes bázison nyugszanak (amely ugyan többé-kevésbé kiegyenlíthető), míg az iparban – egyenlő átlagprofit esetén – mindig csak *eltűnően* merülnek fel, és mindig *csak* azért lépnek fel, mert termékenyebb gépekhez és munkakombinációkhoz nyúlnak. Az iparban mindig az utoljára érkező, *legtermelékenyebb* tőke az, amelyik többletprofitot szolgáltat az átlagárak *lesüllyesztése* révén. A mezőgazdaság-

ban nem a legjobb szántóföldek abszolút termékenyebbé válása, hanem relatív termékenyebbé válásuk *lehet* és *igen gyakran kell* hogy szolgáltassa, mert *kevésbé termelékeny* földet vesznek művelésbe. Az iparban a magasabb *relatív* termékenység, a többletprofit (amely eltűnik) *mindig* szükségképpen az újonnan befektetett tőke termékenységében, termelékenységében a régihez képest bekövetkezett abszolút gyarapodásnak köszönhető. Egy tőke sem hozhat az iparban *többletprofitot* (nem beszélünk itt a kereslet pillanatnyi emelkedéséről) azért, *mert* kevésbé termelékeny tőkék lépnek be *újonnan* az iparágba.

A mezőgazdaságban is *lehetséges* azonban (ezt Ricardo elismeri), hogy termékenyebb talaj – talaj, amely vagy természettől fogva termékenyebb, vagy a technológia újonnan kifejlődött előrehaladásai közepette termékenyebbé válik, mint a régi talaj a régiek közepette – sorrendben később lép fel, sőt a réginek egy részét *kiveti a művelésből* (mint pl. a bányaiparban és a gyarmati termékeknél), vagy átveti a mezőgazdaság egy másik *fajába*, amely *más* terméket szolgáltat.

Hogy a földjáradékok (többletprofitok) *különbözetei* többé vagy kevésbé *megrögződnek*, ez különbözteti meg a mezőgazdaságot az ipartól. De hogy a termelési feltételek átlaga határozza meg a *piaci árat*, és ennélfogva azt a termékárat, amely ezen átlag alatt áll, *ára*, sőt *értéke* fölé emeli, ez semmiképpen sem a talajból fakad, hanem a *konkurrenciából*, a *tőkés termelésből*, tehát nem természeti, hanem társadalmi törvény.

Ezen elmélet szerint sem az nem szükséges, hogy a legrosszabb talaj *földjáradékot* fizessen, sem az, hogy *ne* fizessen. Éppúgy lehetséges az, hogy ahol *nem* hoz *földjáradékot*, ahol csak a szokásos profitot, sőt ahol *még csak ezt sem* hozza, *haszonbért* fizetnek, a földtulajdonos tehát *földjáradékot* húz, jóllehet *gazdaságilag a földjáradék nincs meg.*

Először. Tegyük fel, hogy *csak a jobb* (*termékenyebb*) *talaj* után *fizetnek földjáradékot* (*többletprofitot*). Itt a földjáradék „mint olyan" nem létezik. Ilyen esetekben a *többletprofit* ritkán is jelenik meg rögződve földjáradékként, éppoly kevéssé, mint a többletprofit az iparban (mint az Észak-Amerikai *Egyesült Államok nyugati részén*).[10]

Ez az eset ott, ahol egyrészt rendelkezésre álló föld nagy tömege viszonylag *nincs elsajátítva*, másrészt a természetes termékenység elég nagy, úgyhogy a tőkés termelés *csekély fejlettsége* ellenére – tehát a változó tőkének az állandó tőkéhez való magas aránya ellenére – a mezőgazdasági termékek értéke egyenlő *átlagárukkal* (néha *alatta* van). Ha felette állnának, akkor a konkurrencia lenyomná őket odáig. Azt mondani ezellen, mint pl.

Rodbertus teszi, hogy pl. az állam acre-enként körülbelül egy dollárt – csekély, majdnem névleges árat – fizettet: bárgyúság. Mintha valaki azt akarná felhozni, hogy az állam minden iparág űzésére „iparadót" fizettet. *Ebben az esetben* létezik a ricardoi törvény. A földjáradék csak relatíve termékenyebb földek számára létezik – de többnyire nem is megrögződve, hanem folyékonyan, mint a többletprofit az iparban. A földjáradékot *nem* fizető talaj nem terméketlensége miatt *nem* fizet, hanem ellenkezőleg, *termékenysége miatt*. A jobb fajták azért fizetnek, mert az átlagtermékenységnél *többel* bírnak; *relatíve magasabb* termékenységük miatt.

De olyan országokban is, *ahol létezik földtulajdon*, lehetséges volna ugyanez az eset *fordított* okokból, ugyanis hogy az utoljára művelésbe vett talaj *nem* fizet *földjáradékot*. Ez volna ugyanis az eset, ha a gabona *értéke* pl. olyan alacsony volna (és ennek az alacsonyságnak semmi köze sem volna ahhoz, hogy *földjáradékot* fizetnek), hogy az utoljára művelésbe vett talaj számára, ennek relatíve csekély termékenysége következtében, csak az *átlagárral* volna egyenlő – azaz tehát, hogy itt, ha erre ugyanazt a munkát fordítanák, mint a járadékot hozó talajra, a *quarterok száma* pl. olyan kicsi volna (a ráfordított tőkére), hogy a kenyértermékek átlagértékével csak pl. a búza *átlagára* jönne ki.

Tegyük fel pl., hogy az utolsó talaj, amely *járadékot* hoz (és az a talaj, amely a *legkisebb járadékot* hozza, a *tiszta* járadékot képviseli; a többi már különböztetett járadékot), 100 £ tőkebefektetéssel 120 £-nyi vagy 360 quarter búzát termel, quarterja $^1/_3$ £. Ebben az esetben 3 quarter = 1 £. 1 £ legyen egyenlő 1 heti munkával. 100 £ = 100 heti munka és 120 £ = 120 heti munka. 1 quarter = $^1/_3$ hét = 2 nap, és ennek a 2 napnak, vagyis 24 órának (ha a normálmunkanap = 12 óra) $^1/_5$-e, vagyis $4\,^4/_5$ óra meg nem fizetett munka, = a quarterban foglalt értéktöbblettel. 1 quarter = $^1/_3$ £ = $= 6\,^2/_3$ sh., vagyis $6\,^6/_9$ sh.

Ha tehát a quartert értékén adják el és az átlagprofit = 10%, akkor a 360 quarter *átlagára* = 110 £, vagyis a quarter átlagára = $6\,^1/_9$ sh. Az érték 10 £-gel az átlagár felett állna. És mivel az átlagprofit = 10%, ezért a járadék = az értéktöbblet felével = 10 £, vagyis 1 quarterra $^5/_9$ sh. Magasabb talajfajták, amelyek ugyanazon 120 munkahét ráfordítással (amiből azonban csak 100 a megfizetett munka, akár tárgyiasult, akár eleven) több quartert hoznának, a quarteronkénti $6\,^6/_9$ sh. ár esetén magasabb járadékot fizetnének. A legalacsonyabb megművelt föld azonban 100 £ tőkére 10 £ járadékot fizetne, vagyis a búza quarterjára $^5/_9$ sh.-et.

Tegyük fel, hogy egy új talajt művelnek meg, amelyik 120 munkahéttel csak 330 quartert hoz. Ha 3 quarter értéke = 1 £, akkor 330 quar-

teré = 110 £. De 1 quarter most = *2 nap* és $2^{2}/_{11}$ *óra*, míg korábban csak = 2 nap volt. 1 quarter korábban = $6^{6}/_{9}$ sh., vagyis 1 quarter = 6 sh. 8 d. volt; most, mivel 1 £ = 6 nap, = 7 sh. 3 d. $1^{1}/_{11}$ f. Quarterját most 7 d. $1^{1}/_{11}$ f.-gal drágábban kellene eladni, hogy *értékén* adják el, amelyen úgyszintén hozná a quarteronkénti $^{5}/_{9}$ sh. járadékot. A jobb talajon termett búza *értéke* itt a legrosszabb talajon termettnek az *értéke alatt* áll; ha ez a legrosszabb talaj a következő jobbik, vagyis járadékot hozó talaj quarterjának árán ad el, akkor értéke *alatt* ad el, de *átlagárán*, tehát azon az áron, amelyen a szokásos 10% profitot hozza. Tehát meg lehet művelni és a tőkésnek a szokásos átlagprofitot hozhatja.

Két esetben hozna itt a legrosszabb föld a profiton kívül járadékot. Vagy ha a búza quarterjának *értéke* $6^{6}/_{9}$ sh. felett állana (az *ára* $6^{6}/_{9}$ sh. felett, azaz értéke felett állhatna a kereslet következtében, de ezt nem vizsgáljuk; a $6^{6}/_{9}$ sh., a quarter ára, amely 10 £ járadékot hozott a korábban legrosszabb megművelt talajnak, egyenlő volt az *ezen* a nem különböztetett földjáradékot hozó talajon termelt búza *értékével*); tehát ha a korábban legrosszabb megművelt talaj és az összes többi, hogy *ugyanazt* a járadékot hozza, relatíve terméketlenebb volna, úgyhogy értéke magasabban volna átlagára és a többi áru átlagára *felett*. Hogy tehát az *új* legrosszabb talaj *nem* hoz földjáradékot, az nem terméketlenségének, hanem a *többi föld relatív termékenységének* a következménye. A legrosszabb megművelt, járadékot hozó talaj az új tőkebefektetésű új talajfajtával szemben az *egyáltalában-való járadékot*, a nem *különböztetett* járadékot képviseli. És járadéka e járadékot hozó talaj *termékenysége* miatt nem magasabb.

Tegyük fel, hogy még három osztály létezik az utolsó járadékot hozó talajon kívül. A II. osztály (az I., az utolsó járadékot hozó talaj felett) $^{1}/_{5}$-del több járadékot hoz, mert ez a talaj $^{1}/_{5}$-del termékenyebb, mint az I. osztály; a III. osztály megint $^{1}/_{5}$-del többet, mert $^{1}/_{5}$-del termékenyebb, mint a II. osztály, ugyanígy a IV. osztály, mert $^{1}/_{5}$-del termékenyebb, mint a III. osztály. Mivel a járadék az I. osztályban = 10 £, ezért a II. osztályban = $10 + {}^{1}/_{5}$-e = 12 £, a III. osztályban = $12 + {}^{1}/_{5}$-e = $14\,{}^{2}/_{5}$ £ és a IV.-ben = $14\,{}^{2}/_{5} + {}^{1}/_{5}$-e = $17\,{}^{7}/_{25}$ £.[26]

Ha IV. termékenysége kisebb volna, akkor III–I. járadéka nagyobb lenne és IV.-é abszolúte is nagyobb (de az arány ugyanaz volna?). Ezt kétféleképpen lehet felfogni. *Ha I. termékenyebb volna, akkor II., III., IV. járadéka arányosan kisebb.* Másrészt I. úgy aránylik a II.-höz, II. a III.-hoz, III. a IV.-hez, mint az újonnan hozzájuk járuló, járadékot nem hozó talajfajta az I.-hez. Az új talajfajta nem hoz járadékot, mert I. búzájának *értéke* nem áll az új talaj átlagára felett. Felette állna, ha I. terméketlenebb

lenne. Akkor az új talaj ugyancsak hozna járadékot. Ez a helyzet azonban I.-gyel is. Ha II. termékenyebb volna, akkor I. nem hozna járadékot, vagy csak kisebbet, ugyanez a helyzet II. és III., III. és IV. esetében. Végül tehát megfordítva: IV. abszolút termékenysége meghatározza III. járadékát. Ha IV. még termékenyebb volna, akkor III., II., I. kisebb járadékot hozna, vagy semmilyet sem. A járadékot, amelyet I. hoz, a nem különböztetett járadékot tehát IV. termékenysége határozza meg, mint ahogy azt a körülményt, hogy az új talaj nem hoz járadékot, I. termékenysége határozza meg. Itt tehát érvényes *Storch törvénye*, hogy a *legtermékenyebb* talaj járadéka határozza meg az utolsó egyáltalában járadékot hozó talaj járadékát, tehát a nem különböztetett járadékot hozó talajnak és a semmilyen járadékot nem hozó talajnak a különbözetét is.[27]

Az a jelenség tehát, hogy itt az ötödik osztály, az újonnan megművelt I' talaj (megkülönböztetve I.-től) *nem* hoz *járadékot*, nem saját *terméketlenségének* tulajdonítható, hanem annak, hogy I.-hez képest *relatíve* terméketlen, tehát hogy I. relatíve termékeny I'-hez képest.

A járadékot hozó talajfajták, I., II., III., IV. [termékének] értéke — 6 sh. 8 d. quarteronként (a quarter helyébe a nagyobb valószínűség kedvéért *bushel* tehető), egyenlő I' *átlagával*, és a saját értéke *alatt* áll. Mármost sok közbülső fokozat lehetséges. Ha I' 100 £ tőkebefektetésre bármely mennyiségű bushelt hozna valóságos hozama, 330 bushel és I. hozama = 360 bushel közt, tehát 333, 340, 350 bushelt 360–*x-ig*, akkor a bushel értéke, = 6 sh. 8. d., I' átlagára felett állna (bushelonként), és ez az utoljára megművelt talaj járadékot hozna. Hogy egyáltalában hoz *átlagprofitot*, az I., tehát I—IV. relatív terméketlenségének tulajdonítható. Hogy *nem* hoz járadékot, az I. relatív termékenységének és saját relatív terméketlenségének tulajdonítható. Az utoljára megművelt I' talaj járadékot hozhatna, ha a bushel értéke 6 sh. 8 d. *felett* állna, tehát I., II., III., IV. terméketlenebb volna, mivel a búza értéke magasabban állna. De akkor is hozhatna járadékot, ha a bushel értéke = 6 sh. 8 d., tehát ha I., II., III., IV. termékenysége *ugyanaz*, *adott* volna, ha ő maga termékenyebb volna, többet hozna 330 bushelnál, *tehát* a bushelonkénti 6 sh. 8. d. érték az *átlagára* felett állna, más szavakkal, átlagára most 6 sh. 8 d. *alatt*, tehát az I., II., III., IV.-en termelt búza értéke *alatt* állna. Ha az érték az átlagár felett áll, akkor többletprofit létezik az átlagprofiton felül, tehát megvan a *járadék* lehetősége.

Látjuk: *Különböző* termelési területeken — pl. ipar és mezőgazdaság között — az értéknek az átlagár felett állása azon termelési terület nagyobb *terméketlenségére* mutat, amely a többletprofitot, az értéknek az átlagár

feletti többletét szolgáltatja. *Ugyanazon* a területen ezzel szemben a tőke *nagyobb termelékenységére* mutat ugyanannak a termelési területnek más tőkéivel összehasonlítva. A fenti példában I. azért szolgáltat egyáltalában földjáradékot, mert a mezőgazdaságban a változó tőke aránya az állandóhoz nagyobb, mint az iparban, azaz több új munkát kell hozzátenni a tárgyiasulthoz – és mert a földtulajdon következtében az értéknek ez az átlagár *feletti* többlete nem egyenlítődik ki a tőkék konkurrenciája révén. De I. egyáltalában azért szolgáltat még földjáradékot, mert a bushelonkénti 6 sh. 8 d. érték nem áll az átlagára *alatt*, mert I. nem olyan terméketlen, hogy saját értéke bushelonként 6 sh. 8 d. felett álljon, és *nem saját értéke* az, ami *árát* meghatározza, hanem a II.-, III.-, IV.-en, vagy pontosan a II.-n termelt búza értéke. Hogy ez a *piaci ár* mármost pusztán egyenlő-e *saját átlagárával* vagy felette áll-e, hogy *értéke átlagára felett* áll-e, az a saját termelékenységétől függ.

Ezért is téves a rodbertusi nézet, hogy minden tőkének, amely a mezőgazdaságban az átlagprofitot meghozza, földjáradékot *kell* hoznia. Ez a téves konzekvencia Rodbertus téves alapzatából következik. Így okoskodik: A tőke a mezőgazdaságban pl. 10 £-et hoz. De a 10 £-et itt, mivel ebbe az ipartól eltérően *nyersanyag nem* kerül bele, kisebb összegre számítják. Tehát ez több, mint 10%. [. . .] A dolog veleje azonban a következő: Nem a nyersanyag nem-belekerülése (a tulajdonképpeni mezőgazdaságban, ellenkezőleg, belekerül; egykutya volna, ha *nem* kerülne bele, ha a *gépi berendezés* stb. arányosan nagyobb) az, ami a mezőgazdasági termékek értékét (a saját és a többi áruk) *átlagára* fölé emeli. Hanem az, hogy a változó tőkének az állandóhoz való aránya magasabb – nem mint az iparnak *különös termelési területein*, hanem mint az iparban *átlagosan*. Ez az *általános* különbség határozza meg nagysága révén a földjáradék nagyságát és létezését az I. számú talajon, az abszolút, nem különböztetett és ezért *legkisebb* földjáradékét. Az újonnan megművelt, földjáradékot nem hozó talaj, I' búzájának árát azonban *nem* saját termékének *értéke* határozza meg, hanem I. értéke, tehát az I., II., III., IV. szolgáltatta búza átlagos *piaci ára*.

A mezőgazdaságnak ama kiváltsága (a földtulajdon következtében), hogy termékét nem *átlagáron*, hanem *értékén* adja el, ha ez az érték az átlagár *felett* áll, semmiképpen nem érvényes a különböző talajfajtákon termett termékekre egymással szemben, az *ugyanazon* a termelési területen belül termelt különböző értékű termékekre. Az ipari termékekkel szemben csak az az igényük van, hogy értékükön adják el őket. Ugyanazon terület többi termékeivel szemben a piaci ár által meghatározottak; és I. termékeny-

ségétől függ, hogy az érték – itt egyenlő az átlagos piaci árral – elég magas vagy alacsony, tehát I. termékenysége elég magas vagy alacsony ahhoz, hogy I', ha *ezen* az értéken ad el, kevéssel, sokkal vagy semmivel se részesüljön a búza értéke és átlagára közti általános különbözetből. De Rodbertus úrnak – mivel az értékeket az átlagáraktól egyáltalában nem különbözteti meg, mivel minden áru általános törvényének, nem a mezőgazdasági termékek kiváltságának tartja, hogy a *maguk* értékén adják el őket – természetesen azt kell hinnie, hogy a legrosszabb talaj termékét is a *maga* egyéni értékén kell eladni. Ez a kiváltsága azonban elvész az *ugyanazon* fajtájú termékekkel való konkurrenciában.

Mármost lehetséges volna, hogy I' átlagára I. értéke, a bushelonkénti 6 sh. 8 d. felett áll. Ahhoz, hogy az I' talajt egyáltalán megműveljék, feltételezhető (bár ez nem egész helyes), hogy a keresletnek emelkednie kell. Tehát I. búzája árának *értéke fölé*, 6 sh. 8 d. fölé kell emelkednie, mégpedig tartósan. Ebben az esetben megművelik az I' talajt. Ha a 6 sh. 8 d. áron meg tudja csinálni az átlagprofitot, bár értéke 6 sh. 8 d. *felett* áll, és ki tudja elégíteni a keresletet, akkor az ár 6 sh. 8 d.-re fog csökkenni, mivel a kereslet most megint megfelel a kínálatnak, tehát I.-nek megint 6 sh. 8 d.-ért kell eladnia, úgyszintén II.-, III.- és IV.-nek, tehát I'-nek is. Ha ezzel szemben az *átlagár* I'-ben 7 sh. 8 d.-re rúgna, úgyhogy csak ezen az áron (amely mélyen egyéni értéke alatt állna) hozná a szokásos profitot, akkor, ha a keresletet nem lehetne másképp kielégíteni, a bushel értékének 7 sh. 8 d.-n kellene rögződnie és I. keresleti ára értéke fölé emelkednék. II.-, III.- és IV.-é már *ezek* egyéni értéke felett áll. Még jobban emelkednék. Ha azonban gabonabehozatal volna várható, ami semmilyen körülmények között nem engedne meg ilyen rögződést, I' mindazonáltal megművelhető volna, ha akadnának kis bérlők, akik az átlagprofitnál kevesebbel megelégszenek. Ez mind a mezőgazdaságban, mind az iparban állandóan megtörténik. És mind ebben az esetben, mind akkor, ha I' az átlagprofitot szolgáltatja, lehetne földjáradékot fizetni, ez azonban pusztán levonás volna a bérlő profitjából. Ha ez sem tehető, akkor a földtulajdonos bérbeadhatja a földet zselléreknek, akik, mint a kéziszövő, főképp azzal törődnek, hogy munkabérüket kicsiholják, és a többletet, akár nagy, akár kicsi, járadék formájában a földtulajdonosnak fizetik. Ez a többlet, az is meglehet, mint a kéziszövőnél, nem a munkatermékből, hanem a *munka béréből* való puszta levonás. Mindezekben az esetekben lehetne földjáradékot fizetni. Az egyik esetben ez levonás volna a tőkés profitjából. A másikban a földtulajdonos a munkás többletmunkáját sajátítaná el, amelyet különben a tőkés sajátít el. És az utolsó esetben a föld-

tulajdonos a munkás bérének terhére élne, ahogy ezt a tőkések is gyakran teszik. *Tőkés termelés* nagyban csak ott lehetséges, ahol az utoljára művelésbe vett föld legalább az átlagprofitot meghozza, tehát I. értéke I' számára legalább az átlagárat szolgáltatja.

Látjuk, hogy *érték* és *átlagár* megkülönböztetése hogyan oldja meg meglepően a kérdést, és mutatja meg, hogy Ricardónak is, ellenfeleinek is igaza van.[28]

Ha I., az abszolút földjáradékot hozó talaj, volna az egyetlen megművelt talaj, akkor ez tehát a búza bushelját *értékén* adná el, 6 sh. 8 d.-ért, vagyis $6^{6}/_{9}$ sh.-ért, és nem süllyesztené az átlagárra, $6^{1}/_{9}$ sh.-re, vagyis 6 sh. $1^{1}/_{3}$ d.-re. Ha a kereslet növekednék, ha az ország minden talaja ugyanabból a fajtából való volna, és megtízszereződnék a megművelt talaj, akkor, mivel I. 10 £ járadékot hoz 100 £-enként, a járadék 100 £-re növekednék, habár csak *egyetlenegy talajfajta* léteznék. De nem növekednék rátáját vagy magasságát tekintve, sem az *előlegezett tőkéhez*, sem pedig a *megművelt földhöz* képest. Tízszer annyi acre-t művelnének meg és tízszer annyi tőkét előlegeznének. Ez tehát pusztán a *járadékjövedelemnek* a gyarapodása, a járadék tömegének, nem a magasságának. A profitráta nem süllyedne; hiszen a mezőgazdasági termékek értéke és ára ugyanaz maradna. Egy tízszerte nagyobb tőke természetesen tízszerte nagyobb járadékot adhat, mint egy tízszerte kisebb. Ha ezzel szemben ugyanazon a földterületen tízszerte több tőkét alkalmaznának, ugyanazzal az eredménnyel, akkor a járadék rátája, a ráfordított tőkéhez viszonyítva, *ugyanaz* maradna; emelkednék a földterülethez viszonyítva, de a profitrátán szintén nem változtatna semmit.

Mármost azonban feltéve, hogy I. művelése nem azért válik termékenyebbé, mert a talaj megváltozott, hanem mert több állandó és kevesebb változó tőkét fordítanak rá, több tőkét gépi berendezésre, lovakra, ásványi trágyára stb. és kevesebbet munkabérre, akkor a búza értéke közelednék átlagárához és az ipari termékek átlagárához, mert a változó tőkének az állandó tőkéhez való arányában a többlet csökkenne. Ebben az esetben a járadék esnék, a profitráta változatlan maradna. Ha olyan változás következnék be a termelési módban, hogy a változó és az állandó tőke aránya kiegyenlítődnék az iparbeli átlagos arányukkal, akkor elesnék a búza értékének átlagára fölötti többlete és ezzel a járadék, a többletprofit. I. többé nem fizetne járadékot és a földtulajdon névlegessé lenne (amennyiben a megváltozott termelési módot netán nem kísérné tőke pótlólagos bekebelezése a talajba, úgyhogy a tulajdonos a bérlet lejárta után olyan tőke után húzna kamatot, amelyet ő nem előlegezett, ami szintén egyik

fő eszköze a földtulajdonosok meggazdagodásának, és ami körül forog az írországi bérleti jogról folyó perpatvar[29]). Ha mármost I.-en kívül még II., III. és IV. is léteznék, s mindezekben bekövetkezett volna ez a termelési mód, akkor mégis hoznának járadékot I.-nél nagyobb természetes termékenységük következtében és abban a fokban, amelyben termékenyebbek. I. ebben az esetben többé nem hozna földjáradékot, és II., III., IV. járadéka ehhez mérten esnék, mert a termelékenység általános aránya a mezőgazdaságban kiegyenlítődnék az iparbeli arányával. II., III. és IV. járadéka megfelelne a ricardoi törvénynek; pusztán akkora volna és úgy is *léteznék* csak, mint a termékenyebb talajnak a terméketlenebb feletti többletprofitja, ahogy hasonló többletprofitok az iparban, csakhogy ott hiányzik a természeti bázis rögződésükhöz.

A ricardoi törvény éppúgy uralkodnék akkor is, ha *nem* léteznék *földtulajdon*. A földtulajdon eltörlése és a tőkés termelés megtartása esetén ez a termékenység különbözetéből eredő többletprofit megmaradna. Ha az állam elsajátítaná a földtulajdont és a tőkés termelés megmaradna, akkor II., III. és IV. járadékát az államnak fizetnék, de maga a járadék megmaradna. Ha a földtulajdon *néptulajdonná* válnék, akkor egyáltalában vége volna a tőkés termelés bázisának, annak az alapzatnak, amelyen a munkafeltételeknek a munkással szembeni önállósulása nyugszik.

Egy kérdés, amelyet később a földjáradéknál kell taglalni: Hogyan emelkedhet a földjáradék, *értékét* és *tömegét* tekintve, intenzívebb művelés esetén, holott a földjáradék rátája az előlegezett tőkére vonatkoztatva süllyed? Ez nyilván csak azért lehetséges, mert az *előlegezett tőke tömege* emelkedik. Ha a földjáradék $^1/_5$, és $^1/_{10}$-dé válik, akkor $20 \times {}^1/_5 = 4$ és $50 \times {}^1/_{10} = 5$. Ez az egész hatás. Ha azonban az intenzív művelés ugyanazt a termelési arányt öltené fel, mint az ipar átlagában, ahelyett, hogy csak *közelednék* hozzá, akkor a járadék a legterméketlenebb talajnál elesnék, és a legtermékenyebbnél puszta talajkülönbözetre redukálódnék. Az *abszolút* járadék elesnék.

Tegyük fel mármost, hogy az emelkedő kereslet következtében I.-ről áttérnének II.-re. I. az abszolút járadékot fizeti, II. különböztetettet fizetne, de a búza *ára* (érték I., többletérték II. számára) ugyanaz maradna. Szintúgy a profitráta sem módosulna. És ugyanígy tovább IV.-ig. Tehát a járadék a *magasságát*, rátáját tekintve is emelkednék, ha az I.-, II.-, III.- és IV.-re fordított tőkét összeadnók. De II., III. és IV. átlagprofitrátája egyenlő maradna I.-évl, amely egyenlő az iparéval, az általános profitrátával. Ha tehát termékenyebb talajhoz emelkednek fel, akkor a járadék tömege és rátája növekedhet, holott a profitráta változatlan és

a búza ára állandó marad. A tőke növekvő termékenysége II.-, III.- és IV.-ben, nem pedig csökkenő termékenysége I.-ben volna az, ami a járadék magasságának és tömegének emelkedését okozta volna. Csakhogy a növekvő termelékenység nem késztetné a profitot emelkedésre, az áru árát és a munkabért süllyedésre, mint szükségszerűen az iparban.

Ha azonban a fordított folyamat menne végbe: IV.-ről III.-ra, II.-re, I.-re, akkor az ár 6 sh. 8 d.-ig emelkednék, amely árnál I.-en 100 £-re még 10 £ járadékot hoz. Tudniillik IV. búzájának járadéka 17 $^{7}/_{25}$ £ 100 £-re, ebből azonban 7 $^{7}/_{25}$ árának az I. értéke feletti többlete. I. 100 £-ért (és 10 £ járadékkal és *bushelonként 6 sh. 8 d.-s* értéken) 360 bushelt, II. 432 bushelt, III. 518 $^{2}/_{5}$ bushelt és IV. 622 $^{2}/_{25}$ bushelt adott. De IV. busheljának ára 6 sh. 8 d.-vel 100-anként 7 $^{7}/_{25}$ többletjáradékot hozott neki. IV. 3 bushelt 1 £-ért ad el, vagyis 622 $^{2}/_{25}$ bushelt 207 $^{9}/_{25}$ £-ért. Értéke azonban csak 120 £, mint I. esetében; ami e fölött van, az árának többlete értéke felett. IV. értékén adná el a quartert, jobbanmondva a bushelt, ha 3 sh. 10 $^{8}/_{27}$ d.-ért adná el, és ennél az árnál 100-ra 10 £ járadéka volna. Ha mármost IV.-ről III.-ra, III.-ról II.-re és II.-ről I.-re térnek át, akkor a bushel ára emelkedik (és ezzel a járadék), míg végül I. esetében 6 sh. 8 d.-re rúg, ahol ez az ár most ugyanazt a földjáradékot hozza, mint korábban IV. esetében. Az ár emelkedésével a profitráta esnék, részint amennyiben a létfenntartási eszközök és nyersanyagok értéke emelkedik. IV.-ről III.-ra a következőképpen térhetnének át. A kereslet következtében IV. ára értéke fölé emelkedik, tehát nemcsak járadékot, hanem többletjáradékot is hoz. Ennek következtében megművelik III.-at, amelynek ezen az áron a szokásos átlagprofittal semmi járadékot nem kell hoznia. Ha IV. árának emelkedése következtében nem a profitráta esett, hanem a munkabér, akkor III. az átlagprofitot fogja hozni. III. kínálatának következtében azonban a munkabérnek ismét normális magasságára kell emelkednie; akkor a profitráta esik III.-ban stb.

Ennél a leszálló mozgásnál tehát a profitráta csökken – *előfeltevéseink* mellett, hogy III. nem hozhat járadékot IV. árán és III. a *régi* profitrátával csak azért művelhető, mert a munkabér pillanatnyilag színvonala alá süllyedt.

Ezen előfeltevések mellett a ricardoi törvény ismét [lehetséges]. De nem szükséges; még az ő felfogása mellett sem. Csak *lehetséges* bizonyos konjunktúrákban. A valóságban a mozgások kereszteződnek.

Ezzel lényege szerint a járadék-elmélet el van intézve.

Rodbertus úrnál, az ő „anyagértéke" miatt, a földjáradék az örök természetben rejlik, legalábbis a tőkés termelés természetében. Nálunk

a tőke szerves alkotórészeiben mutatkozó *történelmi különbségben* – amely részint kiegyenlíthető, sőt a mezőgazdaság fejlődésével teljesen eltűnhet. Mindenesetre a különbözet, amennyiben pusztán a föld természetes termékenységének különbségéből ered, fennmarad, ha az *abszolút* járadék el is esnék. De – teljesen eltekintve a természetes különbségek lehetséges kiegyenlítésétől – ez a *különbözeti járadék* a piaci ár szabályozásával függ össze, tehát az árral és a tőkés termeléssel együtt elesik. Csak az marad meg, hogy a *társadalmi munka különböző termékenységű talajokat művel meg*, amikor is az alkalmazott munka különbözete ellenére a munka minden számban termelékenyebbé válhat. A rosszabb talaj megkívánta munkatömeg azonban semmiképp sem hatna oda, mint a burzsoánál, hogy a jobbat is több munkával kell megfizetni. Ellenkezőleg, a IV.-en megtakarított munkát III. feljavítására, a III.-on megtakarított munkát II. feljavítására, végül a II.-n megtakarított munkát I. feljavítására használnák fel; tehát az az egész tőke, amelyet a földtulajdonosok fölzabálnak, a talajmunka kiegyenlítésére és a mezőgazdaságban egyáltalában felhasznált munka csökkentésére szolgálna.

{Ha A. Smith, mint fentebb láttuk,[30] először helyesen fogja fel az értéket és a profitnak, a munkabérnek stb. mint ezen érték alkotórészeinek viszonyát, de azután fordítva folytatja, és a munkabér, profit, földjáradék árát előfeltételezi és önállóan akarja meghatározni, hogy aztán belőlük tegye össze az *áru árát*, e fordulatnak az értelme: először a dolgot *belső összefüggése* szerint fogja fel; aztán pedig a *megfordított formában, ahogy a konkurrenciában megjelenik*. Ez a két felfogás naivul kereszteződik nála, anélkül, hogy az ellentmondást észrevenné. Ricardo ezzel szemben tudatosan *elvonatkoztat* a konkurrencia formájától – a konkurrencia látszatától –, hogy a *törvényeket mint olyanokat* fogja fel. Egyrészt szemére kell vetni, hogy nem elég messzemenő, nem elég teljes az elvonatkoztatásában, tehát pl. ha az áru *értékét* fogja fel, rögtön befolyásoltatja magát mindenféle konkrét viszonyok tekintetbevételétől, másrészt, hogy a megjelenési formát *közvetlenül, egyenesen* az általános törvények beigazolódásaként, illetve kifejeződéseként fogja fel, semmiképp sem *fejti ki* azt. Az elsőt illetően elvonatkoztatása túlságosan hiányos, a másodikat illetően pedig formális elvonatkoztatás, amely önmagában véve téves.}

[*10. Járadékráta és profitráta. A mezőgazdasági és az ipari termelékenység aránya a történelmi fejlődés különböző fokain*]

Most még röviden vissza ahhoz, ami megmaradt Rodbertusból.

„A nemzeti termékérték *gyarapodásából* eredő munkabér-, tőkenyereség-, illetőleg földjáradék*gyarapodás* nem *emelheti fel* sem a nemzet munkabérét, sem tőkenyereségét, mivel a több munkabér most már több munkás közt is oszlik el, és a több tőkenyereség egy ugyanabban az arányban meggyarapodott tőkére jut, ezzel szemben a földjáradéknak mindenesetre *emelkednie* kell, mivel ez mindig *változatlan nagyságú* földdarabokra jut. Így ez az elmélet elégségesen megmagyarázhatja a *talajértéknek* – amely semmi más, mint a szokásos kamatlábbal tőkésített földjáradék – nagy *emelkedését*, anélkül, hogy a mezőgazdasági munka csökkenő termelékenységéhez menekülne, ami homlokegyenest ellentmond az emberi társadalom tökéletesíthetősége eszméjének, valamint minden mezőgazdasági és statisztikai ténynek." (160–161. old.)

Először is meg kell jegyezni, hogy Ricardo *sehol sem* igyekszik megmagyarázni a „*talajértéknek nagy emelkedését*". Ez számára egyáltalán *nem probléma*. Továbbá maga Ricardo mondja (lásd később Ricardónál), nyomatékosan kiemelve, hogy a gabona, illetve mezőgazdasági termék változatlan értéke mellett – adott járadékráta esetén – a járadék *gyarapodhat*. Ez a gyarapodás ismét nem probléma számára. A járadékjövedelem emelkedése, ha a járadékráta ugyanaz marad, nem probléma számára. Számára a *járadékrátának* az emelkedése, azaz a járadéknak az előlegezett mezőgazdasági tőkéhez viszonyított emelkedése a probléma; ezért úgyszintén nem a mezőgazdasági termék *tömegének* értékemelkedése, hanem pl. egy quarter búza, a mezőgazdasági termék ugyanazon mennyisége értékének emelkedése, amivel értékének az átlagár feletti többlete és ezzel a járadéknak a profitráta feletti többlete növekszik. Rodbertus úr itt kiküszöböli a ricardoi problémát (nem beszélve téves „anyagértékéről").

Persze a *járadékráta* is emelkedhet, relatíve az előlegezett tőkéhez képest, azaz a mezőgazdasági termék relatív értéke az ipari termékhez viszonyítva, bár a mezőgazdaság állandóan *termékenyebbé* válik. Mégpedig ez

két okból történhet meg: Először vegyük a *fenti példát*, ahol I.-ről II.-re, III.-ra, IV.-re térnek át, tehát állandóan termékenyebb talajra (anélkül azonban, hogy ezek kínálata elég nagy volna, hogy I.-et kivessék a művelésből, illetve az érték és átlagár közti különbözetet annyira leszorítsák, hogy IV., III., II. arányosan alacsonyabb járadékot, I. pedig semmilyen járadékot nem fizetne). Ha I. járadéka 10, II.-é 20, III.-é 30, IV.-é 40, és mind a négy fajtában 100 £.-et fektettek be, akkor I. járadéka az előlegezett tőkére $^{1}/_{10}$, vagyis 10%, II.-é $^{2}/_{10}$, vagyis 20%, III.-é $^{3}/_{10}$, vagyis 30% és IV.-é $^{4}/_{10}$, vagyis 40%. Összesen 100 £ 400 előlegezett tőkére; ami a járadék átlagrátájául $^{100}/_{4} = 25$ %-ot ad. A mezőgazdaságba fektetett egész tőkét tekintve a járadék most 25%. Ha csupán az I. talajt művelnék tovább (a terméketlenebb talajt), akkor a járadék 40 lenne 400-ra, továbbra is 10 %, és nem emelkedett volna 15%-kal. De az első esetben (330 bushel 100 £ ráfordításra I.-en) bushelonként 6 sh. 8 d. áron csak *1320* bushelt termelnének, a második esetben ugyanazon az áron $1771\,^{11}/_{25}$ bushelt termelnek. Mindkét esetben ugyanazt a tőkét előlegezik.

De a járadék *magasságának* emelkedése itt csak látszólagos. Ha ugyanis a tőkeráfordítást a termékre vonatkoztatva számítjuk, akkor I.-ben 100 szükséges, hogy 330 bushelt termeljen, és 400, hogy *1320* bushelt termeljen. Most azonban csak 100+90+80+70, azaz 340 £,[31] hogy 1320 bushelt termeljen. 90 £ II.-ben annyit termel, mint 100 I.-ben, 80 III.-ban annyit, mint 90 II.-ben és 70 IV.-ben annyit, mint 80 III.-ban. A földjáradék rátája II.-, III.-, IV.-ben emelkedett I.-gyel összehasonlítva.

Az egész társadalmat tekintve, hogy *ugyanazt* a terméket előállítsák, 340 tőkét alkalmaztak 400 helyett, azaz az előbbi tőke 85 %-át.

Az 1320 bushel csak másképp van elosztva, mint az első esetben. A bérlőnek 90-re ugyanannyit kell leadnia, mint korábban 100-ra, 80-ra ugyanannyit, mint korábban 90-re és 70-re ugyanannyit, mint korábban 80-ra. De 90, 80, 70 tőkeráfordítással ugyanannyi termékhez jut, mint korábban 100-zal. Többet ad le, nem mert nagyobb tőkét kell alkalmaznia, hogy ugyanazt a terméket szolgáltassa, hanem mert kevesebb tőkét alkalmaz, nem mert tőkéje terméketlenebbé, hanem mert termékenyebbé vált, de továbbra is I. árán ad el, úgy ad el, mintha továbbra is ugyanarra a tőkére volna szüksége, hogy ugyanazt a termékmennyiséget termelje.

A *járadékrátának* ezen az emelkedésén kívül, amely egybeesik az egyes iparágak többletprofitjának egyenlőtlen emelkedésével, habár itt nem rög-

ződik – csak egy második eset lehetséges, amikor a *járadékráta* emelkedhet, bár a termék értéke ugyanaz marad, tehát a munka nem válik terméketlenebbé. Mégpedig, ha vagy a mezőgazdaság termelékenysége *ugyanaz* marad, mint azelőtt, de az ipar termelékenysége emelkedik, és ez az emelkedés a profitráta süllyedésében fejeződnék ki. Tehát ha a változó tőkének az állandóhoz való aránya csökkenne.

Vagy pedig ha a termelékenység a mezőgazdaságban is emelkedik, de nem ugyanabban az arányban, mint az iparban, hanem kisebben. Ha a termelékenység emelkedése a mezőgazdaságban = 1 : 2, és az iparban = 1 : 4, ez *relatíve* ugyanaz, mintha a mezőgazdaságban eggyel egyenlő maradt volna, az iparban pedig megkétszereződött volna. Ebben az esetben a változó tőke az állandóhoz képest az iparban kétszerte gyorsabban csökkenne, mint a mezőgazdaságban.

Mindkét esetben esnék a profitráta az iparban, és minthogy ez *esnék*, a földjáradék *rátája* emelkednék. A többi esetben a profitráta nem abszolúte esik (sőt *állandó* marad), de relatíve a földjáradékhoz képest esik, nem mert *önmaga* esik, hanem mert a földjáradék emelkedik; a földjáradék rátája az előlegezett tőkére vonatkoztatva. Ricardo nem különbözteti meg ezeket az eseteket. Ezeknek az eseteknek kivételével – (amikor tehát állandó tőke és változó tőke általános aránya az ipar meggyarapodott termelékenysége következtében változik, és *ezért* emelkedik a mezőgazdaság értékének átlagára feletti többlete, vagy amikor a profitráta, bár állandó, relatíve esik a termékenyebb talajfajtákon alkalmazott tőke különbözeti járadékai miatt) – a földjáradék rátája csak akkor emelkedhet, ha a profitráta anélkül esik, hogy az ipar termelékenyebbé válna. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a munkabér emelkedik, vagy a nyersanyag – értékét tekintve – a mezőgazdaság kis termelékenysége következtében. Ebben az esetben a profitráta esése és a földjáradék magasságának emelkedése ugyanazon oknak a következménye – a mezőgazdaság, a mezőgazdaságban alkalmazott tőke kevésbé termelékennyé válásának. Ez Ricardo elképzelése. Ennek aztán *változatlan* pénzérték esetén a nyerstermékek *árának* emelkedésében kell megmutatkoznia. Ha az emelkedés *relatív*, mint fentebb tekintettük, akkor a pénzár semmilyen változása nem emelheti fel abszolúte a mezőgazdasági termékek pénzárát az ipari termékekkel szemben. Ha a pénz 50 %-kal süllyedne, akkor 1 quarter, amely 3 £-et ért, 6 £-et érne, de 1 font fonal, amely 1 sh.-et ért, 2 sh.-et érne. A pénzváltozásból tehát soha nem lehet megmagyarázni a mezőgazdasági termékek pénzárának *abszolút* emelkedését az ipari termékekkel összehasonlítva.

Egészében feltehető, hogy a nyersebb, kapitalizmus-előtti termelési módban a mezőgazdaság *termelékenyebb*, mint az ipar, mert a természet itt közreműködik mint gép és organizmus, míg az iparban a természeti erőket majdnem egészen még emberi erővel pótolják (mint a kézműszerű iparban stb.); a tőkés termelés forrongási időszakában az ipar termelékenysége gyorsan fejlődik a mezőgazdasággal szemben, habár kifejlődése *előfeltételezi*, hogy a mezőgazdaságban állandó és változó tőke közt már jelentős változás következ*ett* be, azaz töméntelen embert elűztek a földművelésből. Később mindkettőben előrehalad a termelékenység, bár nem egyenlő lépésben. De az ipar egy bizonyos csúcspontján az aránytalanságnak csökkennie kell, azaz a mezőgazdaság termelékenységének relatíve gyorsabban kell gyarapodnia, mint az iparénak. Ehhez szükséges: 1. A tunya bérlőnek az üzletemberrel, a gazdálkodó tőkéssel való helyettesítése, a földművelők tiszta bérmunkásokká változtatása, nagy szinten, tehát koncentrált tőkékkel folytatott mezőgazdaság. 2. Főleg azonban: a nagyipar tulajdonképpeni tudományos alapzata, a mechanika, ez a XVIII. században bizonyos fokig befejezett volt. Csak a XIX.-ben, sajátlag a későbbi évtizedekben fejlődnek ki azok a tudományok, amelyek *közvetlenül* nagyobb fokban a mezőgazdaság sajátos alapzatai, mint az iparéi, – kémia, geológia és fiziológia.

Értelmetlen két *különböző* iparág nagyobb vagy csekélyebb termelékenységéről beszélni áruik értékének puszta összehasonlítása útján. Ha 1 font gyapot 1800-ban egyenlő volt 2 sh.-gel és a fonal 4-gyel, és 1830-ban a gyapot értéke = 2 sh. vagy 18 d. és a fonalé = 3 sh. vagy 1 sh. 8 d., akkor össze lehet hasonlítani az arányt, amelyben a termelékenység a két ágban nőtt. De csak mert az 1800-as tételt kiindulópontul vesszük. Ezzel szemben azért, mert 1 font gyapot = 2 sh. és 1 font fonal = 3, tehát a gyapotot termelő munka még egyszer akkora, mint a fonásé, ostobaság volna azt mondani, hogy az egyik kétszer olyan termelő, mint a másik, éppoly ostobaság, mint ha azt mondanók, hogy mert a vászon olcsóbban csinálható, mint a festő festménye a vásznon, ezért az utóbbi munkája kevésbé termelő, mint az előbbié.

Csak a következő helyes, ha a *termelő* szó tőkés értelmét – értéktöbbletet termelő –, s egyszersmind a termék relatív tömegeit is belefoglaljuk:

Ha átlagosan a pamutiparban 100 munkás foglalkoztatásához, = 100 £, a termelési feltételeknek megfelelően nyersanyagra, gépi berendezésre stb. 500 £ szükséges {az utóbbiak adott értéke esetén}; másrészt a búzatermesztésben 100 munkás foglalkoztatásához, = 100 £, nyersanyagra és gépi be-

rendezésre 150 £ szükséges, akkor a változó tőke I.-ben a 600 £ össztőke $^1/_6$-a és az állandó tőke $^1/_5$-e lenne, II.-ben a változó tőke a 250 £ össztőke $^2/_5$-e és az állandó tőke $^2/_3$-a. Minden 100 £ tehát, amelyet I.-re fordítottak, csak 16 $^2/_3$ £ változó tőkét tartalmazhat és szükségképp 83 $^1/_3$ £ állandó tőkét tartalmaz; II.-ben ezzel szemben 40 £ változó tőkét és 60 £ állandót. I.-ben a változó tőke $^1/_6$, vagyis 16 $^2/_3$ %, II.-ben pedig 40 %. Hogy milyen siralmasak a mostani ártörténetek, az világos. De csak siralmasak lehetnek, amíg az elmélet meg nem mutatja nekik, hogy mit kell vizsgálniok. Ha az értéktöbblet rátája adott volna, pl. 20 %, akkor az értéktöbblet I.-ben = = 3 $^1/_3$ £ (tehát a profit 3 $^1/_3$ %). II.-ben ezzel szemben 8 £ (tehát a profit 8 %). A munka I.-ben azért nem volna olyan termelékeny, mint II.-ben, mert termelékenyebb volna (azaz azért nem volna olyan termelékeny többletértékben, mert termelékenyebb volna termékben). Mellékesen szólva világos, hogy pl. a pamutiparban az 1 : $^1/_6$ arány csak akkor lehetséges, ha talán 10 000 £ összegű állandó tőkét fordítanának rá (ez a gépektől stb. függ), tehát 2000 £ összegű munkabért, tehát 12 000 £-nyi össztőkét. Ha csak 6000-et fordítanának rá, amikor is a munkabér = 1000, akkor a gépi berendezés kevésbé termelékeny volna stb. 100-zal egyáltalán nem lehetne az ipart folytatni. Másrészt lehetséges, hogy ha 23 000 £-et fordítanak rá, a gépi berendezés hatékonyságának olyan megnagyobbodása következik be, egyéb megtakarítás stb., hogy talán nem az egész 19 166 $^2/_3$ £ menne állandó tőkére, hanem több nyersanyaghoz és ugyanahhoz a munkatömeghez *kevesebb* gépi berendezés stb. (értékét tekintve) kell, úgyhogy az utóbbiban 1000 £-et megtakarítanának. Akkor tehát ismét növekszik a változó tőke aránya az állandóhoz, de csak mert az abszolút tőke növekedett. Ez gátja a profitráta esésének. Két 12 000-es tőke ugyanazt az árumennyiséget fogja termelni, mint az egy 23 000-es, de először az áruk drágábbak lesznek, mivel 1000 £-gel több ráfordításba kerülnek, és másodszor a profitráta kisebb lesz, mert a 23 000-es tőkében a változó tőke nagyobb, mint az össztőke $^1/_6$-a, tehát nagyobb, mint a két 12 000-es összegében.

(Ha egyrészt az ipar haladásával a gépi berendezés hatékonyabb lesz és olcsóbb, tehát a mezőgazdaság állandó tőkéjének ez a része csökken, ha gépi berendezést csak *ugyanabban a mennyiségben* alkalmaznának, mint eddig, de ez a mennyiség gyorsabban növekszik, mint a gépi berendezés olcsóbbodása, mivel ez az elem még gyengén fejlett a mezőgazdaságban, akkor másrészt a mezőgazdaság nagyobb termelékenységével esik a nyersanyag ára – lásd gyapot –, úgyhogy a nyersanyag nem ugyanabban az arányban,

ahogy a munkafolyamat alkotórészeként növekszik, növekszik az értékesítési folyamat alkotórészeként is.)[32]

*

Már *Petty* elmondja, hogy a földtulajdonosok az ő idejében féltek a mezőgazdasági javításoktól, merthogy ezáltal a mezőgazdasági termékek ára és a földjáradék (magasságát tekintve) esik; ugyancsak a *talaj gyarapításától* és eddig fel nem használt talaj megművelésétől = a talaj gyarapításától. (Hollandiában a talajnak (földnek) ezt a gyarapítását még közvetlenebbül kell venni.) Azt mondja:

„A mocsarak kiszárítása, az erdők megjavítása, a községi földek bekerítése[33], baltacim és lóhere vetése ellen a földtulajdonosok morognak, mint az élelmiszerárak leszorításának módja ellen." („Political Arithmetic", London 1699, 230. old.) („Egész Anglia, Wales és a Skót Alföld járadéka körülbelül évi 9 millióra rúg". i. m. 231. old.)[32]

Petty harcol e nézet ellen, és D'Avenant tovább fejtegeti, hogyan lehetséges az, hogy a *járadék magassága* csökken, de a járadéktömeg, vagyis a járadékjövedelem gyarapodik. Azt mondja:

„A járadékok egyes helyeken és grófságokban eshetnek és mégis a nemzet földje" (a föld értékét érti) „közben folyton javulhat; pl. ha a parkokat kiirtják, az erdőket és a községi földeket elsajátítják és bekerítik; ha a mocsárföldeket alagcsövezik és ha" (az ország) „sok részét iparkodás és trágyázás révén megjavítják, az biztosan elértéktelenîti azt a talajt, amelyet már teljesen megjavítottak azelőtt, illetve nem alkalmas további javításra [...] Ennélfogva a magánszemélyek járadékjövedelme süllyed, de a királyság általános járadékjövedelme az ilyen javítások révén ugyanekkor emelkedik." (*D'Avenant*: „Discourses on the Public Revenues etc.", II. köt. London 1698, 26–27. old.) „1666-tól 1688-ig estek a magánjáradékok [...] de a királyság általános járadékjövedelmének emelkedése, arányát tekintve, nagyobb volt ebben az időben, mint a megelőző években, mert a talajjavítások nagyobbak és egyetemesebbek voltak a két időpont közt, mint bármikor azelőtt." (28. old.)

Azt is látjuk itt, hogy az angol a járadék magasságán mindig a tőkére vonatkoztatott járadékot érti, de soha nem a királyság *összföld-területére* vonatkoztatottat (vagy egyáltalában az acre-re, mint Rodbertus úr).

[KILENCEDIK FEJEZET]

Megjegyzések az úgynevezett ricardoi törvény felfedezésének történetéről (Kitérő)

[*1. Anderson mint a különbözeti járadék felfedezője. Anderson nézeteinek eltorzítása a földtulajdonosok érdekében Malthusnál. Ricardo tudományos becsületessége, szemben Malthusszal*]

Anderson gyakorló bérlő volt. Első írása, amelyben *mellékesen* taglalja a járadék természetét, 1777-ben jelent meg,[34] oly időben, amikor még Sir James Steuart az uralkodó közgazdász a közönség egy nagy része számára, ugyanakkor pedig az általános figyelem az egy évvel azelőtt megjelent „Wealth of Nations"-re irányul. Ezzel szemben a skót bérlőnek egy közvetlenül gyakorlati vitakérdés alkalmából megírt műve, amely a járadékról nem „ex professo"* beszélt, hanem csak mellékesen világította meg természetét, nem kelthetett figyelmet. Anderson a járadékot ebben az írásban csak mellesleg tárgyalta, nem ex professo. Éppily mellékesen vegyül megint közbe ez az elmélete egy vagy két tanulmányában a sajátmaga által kiadott gyűjteményben, amely három kötetben jelent meg, ezzel a címmel: „Essays relating to Agriculture and Rural Affairs", 3 köt., Edinburgh 1775–96. Éppígy az 1799–1802-ben kiadott „Recreations in Agriculture, Natural History, Arts etc."-ben, London (megnézni a British Museumban[35]), csupa olyan írás, amely közvetlenül bérlőknek és mezőgazdáknak van szánva. Ha Andersonnak sejtelme lett volna leletének fontosságáról és külön odatárta volna a közönség elé mint „Inquiry into the Nature of Rent"-et**, vagy ha a legcsekélyebb mértékben is meglett volna a tehetsége ahhoz, hogy oly sike-

* – „hivatásszerűen" – *Szerk.*

** – „Vizsgálódás a járadék természetéről"-t – *Szerk.*

resen kereskedjék a saját eszméivel, mint honfitársa, McCulloch idegen eszmékkel, akkor másképp lett volna. Elméletének reprodukciói 1815-ben azonnal mint a járadék természetéről való önálló *elméleti* vizsgálódások jelentek meg, ahogy West és Malthus megfelelő írásainak már a címe is mutatja:

Malthus: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent". *West*: „Essay on the Application of Capital to Land".

Malthus felhasználta továbbá az andersoni járadék-elméletet arra, hogy népesedési törvényének, első ízben, nemzetgazdaságtani és egyszersmind reális (természettörténeti) alapzatot adjon, míg a mértani és számtani haladványról szóló, korábbi íróktól elkölcsönzött ostobaság tisztán agyrémes hipotézis volt. Malthus úr egycsapásra „kihasználta"* az alkalmat. *Ricardo* mármost ezt a járadékról szóló tant, ahogy maga mondja az előszóban,[36] a politikai gazdaságtan összrendszerének egyik legfontosabb láncszemévé tette és – a gyakorlati oldalától teljesen eltekintve – egészen új elméleti fontosságot adott neki.

Ricardo nyilván nem ismerte Andersont, mivel politikai gazdaságtanának előszavában Westet és Malthust tekinti a felfedezőknek. *Westnél*, tekintettel arra az eredeti módra, ahogy a törvényt ábrázolja, lehetséges, hogy éppúgy nem ismerte Andersont, mint Tooke Steuartot. Nem így Malthus úr. Írásának pontos összehasonlítása megmutatja, hogy ismeri és felhasználja Andersont. Malthus egyáltalában hivatásos *plagizátor* volt. Csak össze kell hasonlítanunk népesedésről szóló írásának *első kiadását*[37] Townsend tiszteletes korábban idézett írásával[38], hogy meggyőződjünk róla, hogy nem mint szabad termelő feldolgozza Townsendet, hanem mint szolgai plagizátor lemásolja és körülírja, bár *sehol sem nevezi meg*, létezését *eltitkolja*.

Az a mód, ahogy Malthus Andersont felhasználta, jellegzetes. Anderson védelmezte a gabonakivitel exportprémiumait és a gabonabehozatal elleni gabonavámokat, semmiképpen nem a földtulajdonosokhoz fűződő érdekből, hanem mert azt hitte, hogy ez a fajta törvényhozás *„mérsékli* a gabona átlagárát" és biztosítja a mezőgazdaság termelőerőinek egyenletes fejlődését. Malthus azért vette át Andersonnak ezt a gyakorlati következtetését, mert – mint az angol államegyház hamisítatlan tagja – hivatásos tányérnyalója volt a földbirtokos arisztokráciának, melynek járadékait, szinekúráit, tékozlását, szívtelenségét stb. *gazdaságilag* igazolta. Malthus

* – „improved": „megjavította" *és* „kihasználta" – *Szerk.*

csak annyiban képviseli az ipari burzsoázia érdekét, amennyiben ez azonos a földtulajdon, az arisztokrácia érdekével, azaz a nép tömege, a proletariátus *ellen*; de ahol a két érdek széthasad és ellenségesen szembelép egymással, ott az arisztokrácia oldalára áll a burzsoázia ellen. Ezért védi a „*nem-termelő* munkásokat", a túlfogyasztást stb.

Ezzel szemben Anderson a járadékot fizető és a járadékot nem fizető talaj közti, illetve az egyenlőtlen nagyságú járadékot fizető talajok közti különbséget azzal magyarázta, hogy a *semmilyen* járadékot vagy *kisebb* járadékot hozó talaj *relatíve* terméketlen a járadékot vagy nagyobb járadékot hozó talajhoz képest. De nyomatékosan megmondta, hogy a *különböző* talajfajták relatív termékenysége e fokainak, tehát úgyszintén a rosszabb talajfajták jobbakhoz hasonlított relatív terméketlenségének abszolúte semmi köze sincs a mezőgazdaság *abszolút* termékenységéhez. *Fordítva*, nemcsak azt hangsúlyozta, hogy az *összes* talajfajták abszolút termékenysége állandóan növelhető és a népesedés haladásával növelni kell, hanem továbbment és azt állította, hogy a különböző talajfajták *termékenységének egyenlőtlensége* fokozódóan *kiegyenlíthető*. Azt mondja, hogy az angliai mezőgazdaság fejlődésének jelenlegi foka nem is sejteti *lehetséges* fejlődését. Ezért azt mondta, hogy az egyik országban a gabonaár magas és a járadék alacsony, egy másik országban a gabonaár alacsony és a járadék magas lehet; és ez az elvéből következett, mivel mindkét országban a termékeny és terméketlen talaj közti *különbözet*, egyikükben sem az abszolút termékenység, mindegyikben csak a meglevő talajfajták termékenységének fokozati különbségei, egyikben sem ezeknek a talajfajtáknak az átlagtermékenysége, határozzák meg a járadékok magasságát és létezését. Ebből arra következtetett, hogy a mezőgazdaság abszolút termékenységének abszolúte semmi köze a járadékhoz. Ezért később, mint ahogy az alábbiakban látni fogjuk, a malthusi népesedési elmélet határozott ellenségének jelentette ki magát, és nem sejtette, hogy saját járadék-elmélete az, ami alapzatul szolgál ehhez a szörnyszülötthöz. Anderson azt, hogy az angliai gabonaárak 1750 és 1801 között 1700–1750-nel összehasonlítva emelkedtek, semmiképp sem fokozódóan terméketlenebb talajfajták megműveléséből magyarázta, hanem a törvényhozásnak e két időszak alatt a mezőgazdaságra gyakorolt befolyásából.

Mit tett mármost Malthus?

A mértani és számtani haladvány (szintén plagizált) agyréme helyett, amelyet „frázisként" megtartott, Anderson elméletét tette a maga népesedési elméletének igazolásává. Megtartotta Andersonnak elméletéből levont gyakorlati következtetését, amennyiben ez a földtulajdonosok érdekében állt – amely tény egymagában is bizonyította, hogy ennek az elméletnek

az összefüggését a polgári gazdaságtan rendszerével éppoly kevéssé értette meg, mint Anderson maga; anélkül, hogy kitért volna az elmélet felfedezőjének ellenbizonyítékaira, a proletariátus ellen fordította. Az elméleti és gyakorlati előrehaladást, amelyre ez az elmélet módot adott – elméletileg az áru *értékének* meghatározása stb. és a földtulajdon természetébe való betekintés szempontjából – gyakorlatilag az ellen, hogy a magánföldtulajdon a *polgári termelés alapzatán* szükségszerű, és közelebbről minden olyan állami rendszabály ellen, mint a gabonatörvények, amelyek ezt a földtulajdont növelték –, átengedte Ricardónak. Az egyetlen gyakorlati következtetés, amelyet leszűrt, annak a védővámnak a védelme volt, amelyet a földtulajdonosok óhajtottak 1815-ben – tányérnyaló szolgálat az arisztokráciának, valamint a gazdagságot termelők nyomorának *igazolása*, a munka kizsákmányolóinak új apológiája. Ebben a tekintetben – tányérnyaló szolgálat az ipari tőkéseknek.

Az érzület *mélységes aljassága* jellemzi Malthust; olyan aljasság, amelyet csak egy pap engedhet meg magának, aki az emberi nyomorban a bűnbeesés büntetését ismeri fel, és akinek egyáltalában szüksége van „földi siralomvölgyre", ugyanakkor, tekintettel az általa húzott egyházi javadalmakra és a kegyelmi kiválasztás dogmájának segítségével, nagyon is előnyösnek találja, hogy az uralkodó osztályok siralomvölgyi időzését „megédesítse". Ennek az érzületnek az „aljassága" tudományosan is megmutatkozik. *Először* szemérmetlenül és kézműszerűen űzött *plagizálásában*. Másodszor abban a *kíméletes*, nem *kíméletlen* következtetésben, amelyet a tudományos előtételekből levon. Ricardo a maga korában joggal tekinti a tőkés termelési módot a legelőnyösebbnek egyáltalában a termelés számára, a legelőnyösebbnek a gazdagság létrehozására. A *termelést a termelés végett* akarja, és *joggal*. Ha azt akarná valaki állítani, mint Ricardo szentimentális ellenfelei tették, hogy a termelés nem mint olyan a cél, akkor elfelejti, hogy termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*. Aki, mint Sismondi, az egyesek jólétét szembeállítja ezzel a céllal, az azt állítja, hogy az emberi nem fejlődését *fel kell tartóztatni*, hogy az egyesek jólétét biztosítsuk; hogy tehát pl. nem lenne szabad háborút viselni, amelyben egyesek mindenesetre odavesznek. (Sismondinak csak azokkal a közgazdászokkal szemben van igaza, akik ezt az ellentétet *elkenik*, tagadják.) Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben

az egyedeket feláldozzák, ezt nem értik meg, eltekintve az ilyen épületes szemlélődések terméketlenségétől, mivel a nem előnyei az embervilágban, mint az állat- és növényvilágban is, mindig egyedek előnyeinek rovására törnek keresztül, mert a nem ilyen előnyei egybeesnek *különös egyedek előnyeivel*, s ebben van egyszersmind ezeknek az előnyt élvezőknek az ereje. Ricardo kíméletlensége tehát nemcsak *tudományosan becsületes* volt, hanem *tudományosan kötelező* is álláspontja számára. De ezért számára egész közömbös is, hogy a termelőerők továbbfejlődése földtulajdont üt-e agyon vagy munkást. Ha ez a haladás elértékteleníti az ipari burzsoázia tőkéjét, ezt ő éppúgy üdvözli. Ha a munka termelőerejének fejlődése a *meglevő* állótőkét felére értékteleníti, mi van abban, mondja Ricardo. Az emberi munka termelékenysége megkétszereződött. Itt van tehát *tudományos becsületesség*. Ha Ricardo felfogása egészében az *ipari burzsoázia* érdekében áll, akkor csak *mert* és *amennyiben* ennek érdeke egybeesik a termelésnek vagy az emberi munka termelő kifejlődésének az érdekével. Ahol ellentétbe kerül vele, ott Ricardo éppoly *kíméletlen* a burzsoáziával szemben, mint egyébként a proletariátussal és az arisztokráciával szemben.

De *Malthus*! Ez a nyomorult a tudományosan adott (és általa mindig *lopott*) előfeltételekből csak olyan következtetéseket von le, amelyek az arisztokráciának a burzsoáziával szemben és mindkettőnek a proletariátussal *szemben „kellemesek"* (hasznosak). Ezért a *termelést* nem *a termelés végett* akarja, hanem csak amennyiben a *fennállót* fenntartja vagy kidomborítja, amennyiben az uralkodó osztályok előnyének megfelel. Mindjárt első írásának[37] – amely az egyik legfigyelemreméltóbb irodalmi példa arra, hogy a plágium sikert arat az eredeti művek rovására – az volt a *gyakorlati* célja, hogy a francia forradalomnak és *angliai követőinek* tökéletesítési tendenciáiról a *fennálló* angol kormányzat és a *földbirtokos arisztokrácia* érdekében „gazdaságilag" kimutassa, hogy utópia. Azaz a fennálló állapotokat magasztaló röpirat volt a történelmi fejlődés ellen; ezenfelül a forradalmi Franciaország elleni háború igazolása. 1815-ös, védővámokkal és földjáradékkal foglalkozó írásainak[39] egyrészt a termelők nyomorának korábbi apológiáját kellett alátámasztaniok, kiváltképpen azonban a reakciós földtulajdont kellett védelmezniök a „felvilágosult", „liberális" és „haladó" tőke ellen, legkiváltképpen pedig az angol törvényhozásnak egy szándékolt *hátrafelé lépését* kellett igazolniok, amely az ipari burzsoázia ellen irányult az arisztokrácia érdekében. Végül az ő „Principles of Political Economy"-jának, Ricardóval *szemben*, lényegileg az volt a célja, hogy az „ipari tőkének" és azoknak a törvényeknek, amelyek között termelékenysége fejlődik, abszolút követeléseit visszavezesse a földbirtokos arisztokrácia, az „államegyház" (amelyhez

Malthus tartozott), a kormányjáradékosok és adófelemésztők létező érdekeinek „előnyös" és „kívánatos határok" közé. Az olyan embert azonban, aki a tudományt egy nem abból magából eredő (bármily téves legyen is), hanem *kívülről*, attól *idegen*, *külsőleges érdekektől* átvett álláspontho*z idomítani* próbálja, *„aljasnak"* nevezem. Nem aljas, ha Ricardo a proletárokat a gépi berendezéssel vagy az igavonó barommal vagy az áruval egy sorba állítja, mert a „termelést" (az ő álláspontjáról) előmozdítja az, hogy a proletárok pusztán gépi berendezések vagy igavonó barmok, illetve mert a polgári termelésben valóban pusztán áruk. Ez sztoikus, objektív, tudományos. Amennyiben ez tudománya elleni *bűn* nélkül megtörténhet, Ricardo mindig emberbarát, mint ahogy a *gyakorlatban* is az volt. A pap Malthus ezzel szemben a termelés végett a munkásokat lefokozza igavonó barommá, sőt éhhalálra és cölibátusra kárhoztatja őket. Ahol a termelésnek ugyanazok a követelései a földtulajdonos „járadékát" megcsappantják, vagy az állam egyház „tizedét", illetve az „adófelemésztők" érdekét fenyegetik, vagy akár az ipari burzsoázia azon részét, amelynek érdeke a haladást gátolja, feláldozzák a burzsoázia azon részének, amely a termelés haladását képviseli – ahol tehát az arisztokráciának valamilyen érdekéről van szó a burzsoáziával szemben vagy a konzervatív és tespedő burzsoázia valamilyen érdekéről a haladó burzsoáziával szemben –, mindezekben az esetekben Malthus „pap" nem áldozza fel a különérdeket a termelésnek, hanem *igyekszik*, amennyire rajta áll, a termelés követeléseit feláldozni a fennálló uralkodó osztályok vagy osztálytöredékek különérdekének. És e célból *meghamisítja* tudományos végkövetkeztetéseit. Ez Malthus *tudományos* aljassága, bűne a tudomány ellen, eltekintve szemérmetlen és kézműszerűen űzött plagizálásától. Malthus tudományos következtetései *„kíméletesek"* általában az uralkodó osztályok és különösen ez uralkodó osztályok reakciós elemei iránt; azaz ezekért az érdekekért *meghamisítja* a tudományt. *Kíméletlenek* viszont, amennyiben ez a leigázott osztályokat érinti. Malthus nemcsak *kíméletlen*. Kíméletlenséget *szenveleg*, cinikusan tetszeleg benne és *túlhajtja* a következtetéseket, amennyiben ezek a nyomorultak ellen irányulnak, *túl* azon a mértéken is, amely az ő álláspontjáról tudományosan igazolt volna.

Ricardo pl. (lásd fent), amikor elmélete arra vezeti, hogy a munkabérnek minimuma fölé emelkedése az áruk *értékét* nem emeli, ezt nyíltan kimondja. Malthus alacsonyan akarja tartani a munkabért, hogy a burzsoá profitáljon.[40]

Az angol munkásosztályok gyűlölete Malthusszal szemben – a *„kókler pappal"* szemben, ahogy őt Cobbett *nyersen* nevezi (Cobbett, igaz, Anglia

legnagyobb *politikai* írója ebben az évszázadban; hiányzott azonban belőle a lipcsei professzoros műveltség[41] és egyenes ellensége volt a „pallérozott beszédnek") – tehát teljesen igazolt; és a nép itt helyes ösztönnel sejtette meg, hogy nem a *tudomány emberével*, hanem ellenfeleinek megvásárolt prókátorával, az uralkodó osztályok szemérmetlen tányérnyalójával áll szemközt.

Egy eszme feltalálója túlhajthatja azt becsületesen; a plagizátor, aki túlhajtja, mindig „üzletet" csinál ebből a túlhajtásból.

Malthus írása „On Population" – első kiadásában –, mivel egyetlen *új* tudományos *szót* sem tartalmaz, pusztán tolakodó papolásnak tekintendő, Townsend, Steuart, Wallace, Herbert stb. fejtegetései valamiféle Abraham a Santa Clara-változatának. Mivel valóban csak *népi* formája által akar benyomást kelteni, joggal fordul ellene a *népi* gyűlölet.

Malthus egyetlen érdeme, a polgári gazdaságtan nyomorult harmóniahirdetőivel szemben, éppen a diszharmóniák hangsúlyozott kiemelése, bár egyetlen esetben sem *ő fedezte fel* ezeket, de valamennyi esetben paposan önelégült cinizmussal megragadja, kifesti és közhírré teszi őket.

*

Charles Darwin, „On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life", London 1860 (5. ezer), a bevezetésben [4–5. old.] azt mondja:

> „A következő fejezetben az egész világ valamennyi szerves lénye közötti *létezésért való küzdelmet* fogjuk tárgyalni, amely elkerülhetetlenül következik gyarapodásuk magas mértani arányából. Ez *Malthus* tana, az egész állat- és növénybirodalomra alkalmazva."

Darwin a maga kitűnő írásában nem látta, hogy Malthus elméletét *megdöntötte* azzal, hogy felfedezte a „mértani" haladványt az állat- és a növényvilágban. Malthus elmélete éppen azon nyugszik, hogy az emberek Wallace-féle mértani haladványát az állatok és növények agyrémes „*számtani*" haladványával állította szembe. Darwin művében, pl. a fajták kihalásáról, részleteiben is megtalálható (eltekintve a mű alapelvétől) a malthusi elmélet természettörténeti cáfolata. Amennyiben azonban Malthus elmélete Anderson járadékelméletén nyugszik, annyiban már *maga Anderson* megcáfolta.[40]

[2. *Roscher elmélet-történeti hamisításai. Ricardo tudományos becsületességének példái*]

Anderson első írása, amelyben mellékesen kifejti a járadék-elméletet, *gyakorlati* vitairat volt, nem a járadékról, hanem a vámvédelemről. 1777-ben jelent meg, s már címe elárulja, először, hogy gyakorlati célt követ, másodszor, hogy egy közvetlen törvényhozási aktusra vonatkozik, amelyben a manufaktúrásoknak és a földtulajdonosoknak ellenkező az érdekük: „An Inquiry into the Nature of the Corn Laws, with a View to the new Corn Bill proposed for Scotland", Edinburgh 1777.

Az 1773-as törvényt (Angliában, megnézni erre vonatkozóan *McCulloch* katalógusát[42]) 1777-ben Skóciában szándékoztak (úgy látszik) bevezetni (megnézni a Museumban).

> „Az 1773-as törvény" – mondja Anderson – „abból a *bevallott* szándékból indult ki, hogy manufaktúrásaink számára leszállítsa a gabonaárat, a külföldi behozatal bátorításával saját népünket [...] olcsóbb rátán ellátva." („A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain", London 1801, 50. old.)

Anderson írása tehát vitairat volt a mezőgazdák érdekében (vámvédelem) (és beleértve a földtulajdonosokat), a manufaktúrások érdekei ellen. „Bevallottan" ilyen vitairatként tette közzé. A járadék elmélete itt csak közbevegyül, és későbbi írásaiban is, amelyek folyton többé vagy kevésbé erre az *érdekharcra* vonatkoznak, csak mellékesen ismétli meg egy- vagy kétszer, sohasem tartva igényt tudományos érdekre, vagy akár csak arra, hogy előadásának *önálló* tárgya legyen. Eszerint ítélhetjük meg *Wilhelm Thukydidész Roscher*[43] következő megjegyzésének helyességét, aki Anderson írásait nyilvánvalóan *nem* ismeri:

> „Figyelemre méltó, hogy egy tant, amely 1777-ben *szinte* észrevétlen maradt, 1815 után mindjárt a legnagyobb érdekkel védelmeznek és támadnak, mivel a monied és landed interest* közben oly élesen kialakult ellentétét érintette." („Die Grundlagen der Nationalökonomie", III. kiad., 1858, 297–298. old.)

Ebben a mondatban ahány szó, annyi tévedés. *Először* Anderson a nézetét nem állította fel *„tanként"*, ahogy ezt West, Malthus és Ricardo tette.

---

* *Szó szerint*: pénzes érdek és földes érdek – *Szerk.*

Másodszor nem „*szinte*", hanem „*teljesen*" észrevétlen maradt. *Harmadszor* egy olyan írásba vegyült bele első ízben, amely *hivatásszerűen csak* a manufaktúrások és földtulajdonosok 1777-ben jelentősen kifejlődött ellentéte körül forgott, csak ezt a gyakorlati érdekharcot „érintette", a nemzetgazdaságtan általános elméletét pedig „érintetlenül" hagyta. *Negyedszer* ezt az elméletet 1815-ben egyik reprodukálója, Malthus, egészen úgy a gabonatörvények érdekében tanította, ahogy ezt Anderson tette. *Ugyanazt* a tant felfedezője és Malthus a földtulajdon *javára*, Ricardo a földtulajdon *ellen* fordította. Legfeljebb azt lehetne tehát mondani, hogy egyesek, akik felállították, a földtulajdon érdekét *védelmezték*, mások, akik felállították, *ugyanazt* az érdeket *támadták*, de azt nem lehetne mondani, hogy ezt az elméletet 1815-ben a földtulajdon védelmezői támadták (mivel Malthus védelmezte *Ricardo előtt*), sem azt, hogy a földtulajdon támadói *védelmezték* (mivel Ricardónak nem kellett ezt az elméletet Malthusszal szemben „védelmeznie", hiszen ő maga Malthust ezen elmélet egyik felfedezőjének és saját előfutárának tekinti. Csak Malthus belőle levont gyakorlati következtetését kellett „támadnia"). *Ötödször* a Wilhelm Thuküdidész Roscher által „érintett" ellentétnek „*monied*" és „*landed interest*" között mind a mai napig *abszolúte semmi* köze nem volt sem az andersoni járadék-elmélethez, sem reprodukciójához, védelméhez vagy támadásához. „Monied class"-on*, mint ezt Wilhelm Thuküdidész láthatta volna John St. Millből („Essays on some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844, 109–110. old.), az angol 1. a pénzkölcsönzőket érti; 2. ezek a pénzkölcsönzők olyan emberek, akik egyáltalában kamatokból élnek, vagy pedig *hivatásos pénzkölcsönzők*, mint bankárok, váltóalkuszok stb. Mindezek az emberek mint „monied class", ahogy ugyanez a Mill megjegyzi, ellentétben vagy legalábbis különbségben állnak a „*producing class*"-*szal*** (amelyen Mill „ipari tőkéseket" ért, a munkásokon kívül). Tehát Wilhelm Thuküdidésznek látnia kellene, hogy a „producing class"-nak, tehát egyben a manufaktúrásoknak, az ipari tőkéseknek az érdeke és a „monied class"-nak az érdeke két nagyon különböző dolog és ezek az osztályok különböző osztályok. Az ipari tőkések és a földtulajdonosok közti harc tehát, Wilhelm Thuküdidésznek továbbá ezt is látnia kellene, semmiképp sem a „*monied* interest" és a „*landed* interest" közti harc volt. Ha Wilhelm Thuküdidész ismerné az 1815-ös gabonatörvényhozás történetét és a körülötte folyó harcot, akkor már Cobbettből is

* – „pénzes osztály"-on – *Szerk.*
** – „*termelő osztály*"-*lyal* – *Szerk.*

tudná, hogy a borough-mongerok* (landed interest) és a loan-mongerok** (monied interest) együtt mentek az industrial interest*** ellen. De Cobbett „nyers". Az 1815 és 1847 közti történelemből Wilhelm Thuküdidésznek továbbá azt is tudnia kellene, hogy a monied interest legnagyobbrészt, sőt részben a commercial interest° is (pl. Liverpool), a gabonatörvények körül folyó harcban a landed interest *szövetségese* volt a manufacturing interest°° ellen.

(Roscher úr legfeljebb azon csodálkozhatott volna, hogy *ugyanaz* a „tan" 1777-ben a „landed interest" *javára*, 1815-ben pedig *ellene* szolgált és csak *akkor* keltett feltűnést.)[44]

Ha valamennyi hasonló durva történelemhamisítást, amelyet Wilhelm Thuküdidész elkövet irodalomtörténeti jegyzeteiben, éppily részletesen akarnék megvilágítani, akkor olyan vastag művet kellene írnom, mint az ő „Grundlagen"-ja, és egy ilyen mű valóban „nem érné meg a papírt, amelyre íródott". Hogy egy Wilhelm Thuküdidész tudós tudatlansága milyen károsan hathat vissza más tudományok kutatóira, azt láthatjuk *A. Bastian* úr esetében, aki „Der Mensch in der Geschichte" c. írásában, 1860. I. köt. 374. old., jegyzet, Wilhelm Thuküdidész fenti tételét egy „lélektani" állítás bizonyítékaként idézi. Bastianról mellesleg nem lehet azt mondani, hogy „materiam superabat opus"°°°. Sőt, az „opus"+ itt nem birkózik meg saját nyersanyagával. Ezenkívül a csekélyszámú tudomány révén, amelyet „ismerek", azt találtam, hogy *Bastian* úr, aki „*valamennyi*" tudományt ismeri, igen gyakran hagyatkozik Wilhelm Thuküdidész-szerű tekintélyekre, ami „egyetemes tudósnál" egyáltalában elkerülhetetlen.

Remélhetőleg nem vetnek a szememre „szeretetlenséget" Wilhelm Thuküdidésszel szemben. Milyen „szeretetlenséggel" kezeli ez a vaskalapos magát a tudományt! Mindenesetre megvan ugyanaz a jogom „teljes valótlanságairól" beszélni, mint ahogy neki szabad önelégült leereszkedéssel Ricardo „féligazságairól" beszélnie. Azonfelül Wilhelm Thuküdidész semmiképp sem „becsületes" a maga katalógustanulmányával. Aki nem „tiszteletreméltó", az számára történelmileg sem létezik, pl. Rodbertus nem

* – választókerület-kufárok – *Szerk.*
** – kölcsön-kufárok – *Szerk.*
*** – ipari érdek – *Szerk.*
° – kereskedelmi érdek – *Szerk.*
°° – manufaktúrás érdek – *Szerk.*
°°° – „az anyagon diadalmaskodott a mű"[45] – *Szerk.*
+ – „mű" – *Szerk.*

létezik számára mint a földjáradék-elmélet teoretikusa, mert „kommunista". Azonkívül még a „tiszteletreméltó írók" tekintetében is pontatlan Wilhelm Thuküdidész. Pl. Bailey McCulloch számára létezik, sőt korszakalkotó. Wilhelm Thuküdidész számára nem létezik. Ha a politikai gazdaságtan *tudományát* Németországban elő akarnák mozdítani és népszerűsíteni, akkor olyan embereknek, mint Rodbertus, lapot kellene alapítaniok, amely minden kutató számára (nem pedánsok, vaskalaposok és vulgarizátorok számára) nyitva állna és fő feladata az volna, hogy kimutassa a céhbeli tudósok tudatlanságát mind magában a tudományban, mind ennek történetében.

*

„A *földbirtokosok* és az *iparűzők* örökösen civakodnak és féltékenyek egymás előnyeire." ([N. Forster:] „An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions etc.", London 1767, 22. old., jegyzet.)[46]

*

Andersontól távol állt minden olyan vizsgálódás, hogy hogyan viszonyul járadék-elmélete a politikai gazdaságtan rendszeréhez, ami annál kevésbé kelthet csodálkozást, mert első könyve egy évvel A. Smith „Wealth of Nations"-e után jelent meg, tehát olyan pillanatban, amikor egyáltalában a „politikai gazdaságtan rendszere" még csak megszilárdulóban volt, hiszen Steuart rendszere is csak néhány évvel azelőtt jelent meg. De ami azt az anyagot illeti, amellyel Anderson a *szemügyre vett sajátlagos tárgyon belül rendelkezett, ez feltétlenül tágabb volt Ricardóénál.* Ahogy Ricardo a pénzelméletében, a hume-i elmélet reprodukciójában, sajátlag csak az 1797 és 1809 közötti eseményeket tartotta szem előtt, úgy a járadék-elméletben, az andersoni elmélet reprodukciójában – csupán a gabonaárak 1800 és 1815 közötti emelkedésének gazdasági jelenségeit.

*

Ricardo jellemzésére vonatkozóan fontosak, csattanósak az alábbi tételek:

„Nagyon fogom sajnálni, ha megengedik, hogy *bármely különös osztály iránti kímélet* feltartóztassa az ország gazdagságának és népességének előrehaladását." (*Ricardo*: „An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock etc.", II. kiad., London 1815, 49. old.)

A szabad gabonabehozatal esetén „*földet feladnak*" (46. old.). Tehát földtulajdont feláldoznak a termelés fejlődéséért.

De ugyanazon szabad gabonabehozatal esetén:

„Hogy *valamelyes tőke elveszne*, az vitathatatlan, de a *tőke birtoklása, illetve fenntartása* cél-e vagy eszköz? Eszköz, kétségtelenül. Amit kívánunk, az az *áruk bősége*" (gazdagság egyáltalában), „és ha be lehetne bizonyítani, hogy *tőkénk egy részének feláldozása árán növelni fogjuk* azoknak a tárgyaknak *az évi termékét*" (évi termelését), „amelyek élvezetünkre és boldogságunkra szolgálnak, akkor nem szabad [. . .] zúgolódnunk *tőkénk egy részének elvesztése miatt.*" („On Protection to Agriculture", IV. kiad., London 1822, 60. old.)

„*Tőkénk*"-nek nevezi Ricardo azt a tőkét, amely nem a *miénk* vagy az *övé*, hanem amelyet a *tőkések* a földbe rögzítettek. De *mi*! – ez a nemzet átlaga. A „*mi*" gazdagságunk gyarapítása a *társadalmi* gazdagság gyarapítása, amely mint ilyen a cél, közömbösen az ebben a gazdagságban részesedők iránt.

„Egy egyén számára, akinek 20 000 £ tőkéje van, és a profitja évenként 2000 £, teljesen közömbös dolog lenne, hogy tőkéje 100 vagy 1000 embert foglalkoztat-e, hogy a termelt áru 10 000 vagy 20 000 £-ért kerül-e eladásra, mindig feltéve, hogy profitja semmi esetre sem csökken 2000 £ alá. Vajon a nemzet reális érdeke nem hasonlatos-e? Feltéve, hogy reális nettójövedelme, járadéka és profitja ugyanaz, semmi jelentősége nincs annak, hogy ez a nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e." („Principles of Political Economy", III. kiad., 416. old.)

Itt a „proletariátus" fel van áldozva a gazdagságnak. Amennyiben a proletariátus közömbös a gazdagság létezése számára, a gazdagság közömbös az ő létezése iránt. A puszta tömeg – embertömeg – semmit sem ér. Itt három példán szemléltettük Ricardo tudományos pártatlanságát!

[*3. A járadék a természeti elemek kihasználásánál. A konkurrencia kettős hatása*]

[*A föld* (természet) stb. az az elem, *amelybe* a mezőgazdaságban alkalmazott tőkét befektetik. A földjáradék itt ezért egyenlő az ebben az elemben létrehozott munkatermék *értékének* átlagára *feletti* többletével. Ha ezzel

szemben egy természeti elem (vagy anyag), amely egy egyén magántulajdonában van, belekerül egy másik termelésbe, amelynek (fizikai) alapzatát nem képezi, akkor a földjáradék, ha pusztán az elem e bekerülése révén jön létre, nem állhat e termék *értékének* az átlagár feletti többletéből, hanem csak e termék *általános* átlagárának *saját átlagára* feletti többletéből. Pl. pótolja egy vízesés egy manufaktúrásnak a gőzgépet és takarítson meg számára szénfogyasztást. E vízesés birtokában a fonalat pl. állandóan ennek *átlagára* felett adná el és többletprofitot csinálna. Ez a többletprofit a földtulajdonosnak jut járadékként, ha ennek birtokában van a vízesés, és Hopkins úr a „Járadékról" szóló könyvében megjegyzi, hogy Lancashire-ben a vízesések nemcsak járadékot, hanem természetes esési erejük foka szerint *különbözeti járadékot* is fizetnek.[47] Itt a járadék nem más, mint a termék *átlagos piaci árának egyéni átlagára* feletti többlete.}[44]

*

{A *konkurrenciában* a kiegyenlítődés kettős mozgását kell megkülönböztetni. Ugyanazon termelési területen *belüli* tőkék az ezeken a területeken *belül* termelt áruk árát ugyanazon *piaci árrá* egyenlítik ki, bárhogyan viszonyul is ezeknek az áruknak az értéke ehhez az árhoz. Az *átlagos piaci árnak egyenlőnek* kellene lennie az áru *értékével*, ha nem volna kiegyenlítődés a *különböző* termelési területek közt. E különböző területek közt a konkurrencia az értékeket *átlagárakká* egyenlíti ki, amennyiben a tőkék egymásra hatását nem gátolja, zavarja egy harmadik elem – a földtulajdon stb.}

[4. *Rodbertus tévedése és zűrzavara az érték és értéktöbblet közti arány kérdésében*]

Egészen téves Rodbertusnak az a nézete, hogy mert egy áru *drágább* a másiknál, tehát több munkaidőt realizál, ezért több *meg nem fizetett munkaidőt, többletmunkaidőt* is kell tartalmaznia – ha egyenlő az *értéktöbblet rátája, vagyis egyenlő a munkások kizsákmányolása a különböző területeken.* Ha *ugyanaz* a munka terméketlen talajon 1 quartert ad, termékenyen 3 quartert (ugyanígy jó vagy rossz év esetén); ha ugyanaz a munka erősen aranytartalmú földben 1 uncia aranyat ad, míg kevésbé aranytartalmú vagy kimerült földben csak $^1/_3$ unciát; ha ugyanaz a munkaidő, amely 1 font gyapjút termel, 3 font gyapjút fon fel, akkor először is az 1 quarter és 3 quarter, az 1 uncia és $^1/_3$ uncia, az 1 font gyapjú és a 3 font gyapjúfonal értéke (mínusz

a bennefoglalt gyapjú értéke) egyenlő. Ugyanannyi munkaidőt tartalmaznak, tehát, az előfeltevés szerint, *ugyanannyi* többletmunkaidőt. Mindenesetre az 1 quarterban foglalt többletmunkamennyiség nagyobb, de hát ezért ez csak 1 quarter is, míg a másik esetben 3 quarter; illetve 1 font gyapjú, míg a másik esetben 3 font fonal (mínusz az anyag értéke). Tehát a [többletmunka-]*tömegek* egyenlőek. De az *értéktöbblet arányos nagysága* is, az egyes árut az egyes áruval összehasonlítva, egyenlő. Az 1 quarterban vagy az 1 font gyapjúban, az előfeltevés szerint, éppannyi munka foglaltatik, mint a 3 quarterban vagy a 3 font fonalban. A munkabérre fordított tőke ezért ugyanannyiszor nagyobb, ahányszor az értéktöbblet. Az 1 font gyapjúban háromszor annyi munka foglaltatik, mint az 1 font fonalban. Ha az értéktöbblet háromszor nagyobb, akkor a munkabérre fordított háromszorta nagyobb tőkére vonatkozik. Az arány tehát *ugyanaz* marad.

Rodbertus itt egész tévesen számol, vagyis egészen tévesen a *munkabérre* fordított tőkét hasonlítja össze az áruk nagyobb vagy csekélyebb *mennyiségével*, amelyben ez a munkabér realizálódik. Ez azonban egész téves számítás, ha, mint ahogy *felteszi*, a *munkabér adott*, vagyis az *értéktöbblet rátája*. Ugyanaz a *munkamennyiség*, pl. 12 óra, x vagy 3 x áruban jelenhet meg. Az egyik esetben 1 x áru tartalmazzon annyi munkát és többletmunkát, mint a másikban 3 x; de *egy* esetben *sem* volna a ráfordítás több, mint 1 munkanap, és egy esetben sem volna az értéktöbblet rátája több, mint pl. $^1/_5$. Az első esetben az 1 x $^1/_5$-e úgy aránylanék x-hez, mint a másodikban a 3 x $^1/_5$-e 3 x-hez, és ha a 3 x-et rendre x', x'', x'''-nek nevezzük, akkor mindegyik x'-, x''-, x'''-ben $^4/_5$ megfizetett és $^1/_5$ meg nem fizetett munka volna. Teljesen helyes ezzel szemben, hogy ha a kevésbé termelékeny feltétel mellett *ugyanannyi árut* kell termelni, mint a *termelékenyebb* mellett, akkor az áru több munkát, tehát több többletmunkát is tartalmaz. Akkor azonban viszonylag nagyobb tőkét is fordítanak rá. Hogy 3 x-et termeljenek, háromszorta több tőkét kellene ráfordítani (munkabérre), mint ahhoz, hogy 1 x-et termeljenek.

Mármost helyes, hogy az ipar nem dolgozhat fel több nyersanyagot, mint amennyit a mezőgazdaság szolgáltat, tehát pl. nem fonhat fel több font gyapjút, mint ahány font gyapjút termeltek. Ha tehát a gyapjúfonás termelékenysége megháromszorozódik, akkor, ha a gyapjú termelési feltételei *ugyanazok* maradtak, háromszor annyi időt kell alkalmazni, mint korábban, háromszor annyi tőkét kell a gyapjútermelés munkájára felhasználni, mialatt csak *ugyanaz* a munkaidő volna szükséges a fonodában, hogy ezt a megháromszorozódott gyapjút megfonják. De a *ráta* ugyanaz maradna. Ugyanannak a fonómunkának ugyanaz az értéke volna,

mint korábban, és ugyanazt a többletértéket tartalmazná. A gyapjútermelő munkának háromszorta nagyobb többletértéke volna, de ennélfogva a bennefoglalt munka, illetve a munkabérre előlegezett tőke is *megháromszorozódott* volna. Tehát a háromszorta nagyobb többletértéket háromszorta nagyobb tőkére számítanók. *Ez okból* tehát nem lehetne azt mondani, hogy az értéktöbblet rátája a fonodában alacsonyabban áll, mint a gyapjútermelésben. Csak azt lehetne mondani, hogy a munkabérre fordított tőke az egyikben háromszor olyan nagy, mint a másikban (mivel itt feltettük, hogy a gyapjú fonásában és termelésében bekövetkezett változások nem állandó tőkéjük megváltozásából folynak).

Itt különbséget kell tenni. Ugyanaz a munka plusz állandó tőke kevesebb *terméket* ad a kedvezőtlen, mint a kedvező évben, a terméketlen, mint a termékeny földben, a kevesebb fémkincsű, mint a nagyobb fémkincsű aknában. Az előbbi *termék* tehát drágább, *több* munkát és több *többletmunkát* tartalmaz *egyazon* számú termékben; de a másik esetben e termékek *száma* annál nagyobb. Továbbá: A két kategória minden egyes termékében a megfizetett és a meg nem fizetett munka közti *arányt* ez nem érinti, mert ha az egyes termék kevesebb meg nem fizetett munkát tartalmaz, akkor, az előfeltevés szerint, ugyanabban az arányban kevesebb megfizetett munkát tartalmaz. Itt ugyanis nem előfeltételeztünk változást a tőke szerves alkotórészeinek arányaiban – a változó és az állandó tőke közt. Azt előfeltételeztük, hogy *a változó és az állandó tőke ugyanazon összege* a különböző feltételek között *különböző, nagyobb vagy kisebb termékmennyiségeket* szolgáltat.

Úgy látszik, Rodbertus úr ezt állandóan összecseréli és a termék puszta drágulásából magától értetődően *nagyobb értéktöbbletre* következtet. Ez a *ráta* tekintetében már az előfeltevés szerint téves; az összeg tekintetében pedig csak akkor helyes, ha több tőkét előlegeznek az egyik, mint a másik esetben, azaz a drágább termékből annyit termelnek, mint korábban az olcsóbból, vagyis ha az olcsóbb termék megsokszorozása (mint fent a fonoda esetében) a drágább megfelelő megsokszorozását előfeltételezi.

[*5. Az abszolút járadék tagadása Ricardónál – értékelméletbeli hibáinak következménye*]

Hogy a járadék, tehát a talajérték is, emelkedhet, habár a *járadékráta* ugyanaz marad vagy éppenséggel csökken, hogy tehát a mezőgazdaság termékenysége is növekszik, ezt Ricardo néha elfelejti, de tudja.

Mindenesetre Anderson tudja, és tudta már Petty meg D'Avenant. Nem ez a kérdés.

Ricardo elvonatkoztat az *abszolút* járadék *kérdésétől* – amelyet *az elmélet kedvéért tagad*, mivel abból a *téves* előfeltevésből indul ki, hogy *ha* az áruk értékét a munkaidő határozza meg, akkor az *áruk átlagárának* egyenlőnek *kell* lennie *értékükkel* (emiatt vonja le azt a téves gyakorlati következtetést is, hogy termékeny talajfajták konkurrenciájának ki kell vetnie a művelésből a kevésbé termékenyeket, akkor is, ha ezek korábban járadékot hoztak). Ha az áruk *értéke* és az áruk *átlagára* azonos volna, akkor az abszolút földjáradék – azaz a legrosszabb megművelt talajnak vagy az *eredetileg* megművelt talajnak a földjáradéka – mindkettő egyaránt lehetetlen. Mi az, hogy az áru *átlagára*? A termelésére fordított össztőke (állandó plusz változó) plusz az átlagprofitban, pl. 10 %-ban foglalt munkaidő. Ha tehát a tőke egy elemben, pusztán mert ez *különös* természeti elem, pl. föld, *magasabb értéket* termelne, mint az *átlagár*, akkor ennek az árunak értéke a maga értéke *felett* állana, és ez a *többletérték* ellentmondana az érték fogalmának, hogy az érték egyenlő egy meghatározott mennyiségű munkaidővel. Egy természeti elem, a társadalmi munkaidőtől különnemű valami *hozna létre* értéket. Ez azonban nem történhet meg. A földbe mint olyanba fektetett tőkének tehát *nem* szabad *járadékot* hoznia. A legrosszabb talaj [schlechtester Boden], az a talaj *mint olyan* [Boden *schlechthin*]. Ha a *jobb* föld járadékot hoz, ez csak azt bizonyítja, hogy az *egyénileg szükséges* és a *társadalmilag szükséges* munka közti különbözet a mezőgazdaságban rögződik, mivel természeti bázisa van, míg az iparban állandóan eltűnik.

Nem szabad *abszolút földjáradéknak* léteznie, hanem csak a *különbözeti földjáradéknak*. Mert az abszolútat elismerni annak elismerését jelentené, hogy *ugyanaz a munkamennyiség* (tárgyiasult, állandó tőkére fordított és munkabérrel megvásárolt) – *különböző értékeket* hoz létre, aszerint, hogy milyen elemben, illetve milyen anyagot dolgoz fel. Ha azonban elismerjük az *érték* ilyen *különbözőségét* – jóllehet a termelési területek mindegyikében *ugyanaz* a munkaidő anyagiasul a termékben –, akkor elismerjük, hogy *nem a munkaidő határozza meg az értéket*, hanem valami tőle különnemű. Az *értéknagyságoknak* ez a különbözete megszüntetné az érték fogalmát, megszüntetné azt, hogy szubsztanciája társadalmi munkaidő, különbsége tehát csak mennyiségi és ez a mennyiségi különbség csak az alkalmazott társadalmi munkaidő mennyiségeinek különbségével lehet egyenlő.

Az *érték* fenntartása – nemcsak az értéknagyságnak a munkaidő különböző nagysága által való meghatározása, hanem az érték szubsztan-

ciájának a társadalmi munka által való meghatározása – tehát az *abszolút földjáradék tagadását* kívánja meg. Az abszolút földjáradék tagadását azonban kettősen lehet kifejezni.

Először. A *legrosszabb* talajnak nem szabad járadékot hoznia. A jobb talajfajtáknál a járadék azzal magyarázható, hogy a piaci ár ugyanaz azoknak a termékeknek számára, amelyeket kedvezőbb, mint azoknak a termékeknek számára, amelyeket kedvezőtlenebb talajfajtákon termeltek. De a legrosszabb talaj *a talaj mint olyan.* Önmagában nincs különböztetve. Csak mint a tőkebefektetés *különös* területe különbözik az ipari tőkebefektetéstől. Ha járadékot hozna, ez abból fakadna, hogy *ugyanaz a munkamennyiség különböző értékekben* jelentkezik, ha *különböző termelési területeken* fektetik be, tehát hogy nem maga a munkamennyiség határozza meg az értéket, és az egyenlő mennyiségű munkát tartalmazó termékek nem egyenlők egymással.

Vagy pedig az *eredetileg megművelt talajnak* sem szabad földjáradékot hoznia. Mert mi az az eredetileg megművelt talaj? Ez sem nem jobb, sem nem rosszabb talaj, amit „eredetileg" megművelnek. Ez talaj mint olyan. Nem különböztetett talaj. A mezőgazdasági tőkebefektetés az ipari befektetéstől eredetileg csak a *területben* különbözhet, amelyen ezeket a tőkéket befektették. Minthogy azonban egyenlő munkamennyiségek *egyenlő értékekben* jelentkeznek, abszolúte nincs meg az alap arra, hogy a talajba fektetett tőke a profiton kívül miért hozzon még járadékot, hacsak az ezen a *területen* befektetett *ugyanazon* munkamennyiség nem termel *magasabb* értéket, úgyhogy ennek az értéknek az iparban létrehozott érték feletti többlete többletprofitot = járadékot termel. Ezzel azonban azt mondanók, hogy a talaj mint olyan értéket hoz létre, azaz megszüntetjük magát az értéknek a fogalmát.

Az *eredetileg* megművelt talajnak tehát *eredetileg* nem szabad járadékot hoznia, különben halomra dönti az egész értékelméletet. Ehhez aztán igen könnyen kapcsolódik (*bár nem szükségképp*, mint Anderson mutatja) az az elképzelés, hogy az emberek *eredetileg* természetesen nem a legrosszabb, hanem a legjobb földet választják megművelésre. Hogy tehát az eredetileg járadékot nem hozó talaj később hoz járadékot, mert kénytelenek rosszabb talajfajtákhoz leszállni, és hogy így a descensus ad Avernummal*, az egyre rosszabb talajhoz való leszállással, a civilizáció és a népesedés továbbhaladásával a járadéknak emelkednie kell az *eredetileg megművelt legtermékenyebb talajon* és aztán fokonként a következőn, míg a *legrosszabb talaj*,

* – pokolra szállással[48] – *Szerk.*

amely mindig a talajt mint olyant képviseli – a tőkebefektetés *különös* területét –, *sohasem* hoz járadékot; mindez többé-kevésbé logikusan összefügg.

Ha ezzel szemben tudjuk, hogy az átlagárak és az értékek nem azonosak; hogy egy áru átlagára egyenlő, nagyobb vagy kisebb lehet, mint az értéke, akkor elesik maga a kérdés, a probléma, és ezzel a megoldására készített *hipotézisek* is. Csak az a kérdés marad, hogy a mezőgazdaságban az *áru értéke* vagy mindenesetre az *ára* miért áll – nem *értéke felett*, hanem *átlagára felett*? Az utóbbi kérdésnek azonban már semmi köze nincs az elmélet alapzatához, az értékmeghatározáshoz mint olyanhoz.

Ricardo persze tudja, hogy az áruk „*relatív* értéke" módosul a termelésükbe belekerülő állótőkének és munkabérre fordított tőkének a különböző aránya szerint {ez azonban egyáltalán nem ellentét; az állótőke és a forgótőke ellentétek, a forgótőke pedig felöleli nemcsak a munkabért, hanem a nyersanyagot és segédanyagot is. Pl. a bányaiparban és a halászatban ugyanannak az aránynak kellene fennállnia a munkára fordított és az állótőkére fordított tőke közt, mint a szabászatban a munkabérre fordított és a nyersanyagra fordított közt}. De ugyanakkor azt is tudja, hogy ezek a relatív értékek a konkurrencia révén kiegyenlítődnek. Sőt csak azért szerepelteti a különbséget, hogy *ugyanaz az átlagprofit* adódjék ezekben a különböző tőkebefektetésekben. Azaz ezek a *relatív* értékek, amelyekről beszél, csupán az *átlagárak*. El sem jut ahhoz az ötlethez, hogy *érték* és *átlagár* különbözik. Csak *azonosságukhoz* jut el. De minthogy ez az azonosság a tőke szerves alkotórészeinek különböző aránya esetén *nem létezik*, meg nem magyarázott, a konkurrencia által véghezvitt tényként feltételezi. Tehát nem jut el ehhez a kérdéshez sem: Miért nem egyenlítődnek ki a mezőgazdasági termékek értékei átlagárakká? Ellenkezőleg, feltételezi, hogy *megteszik ezt*, és ebből a nézőpontból állítja fel a problémát.

Abszolúte nem látható át, hogy miért hevülnek fel Wilhelm Thuküdidész-féle fickók Ricardo földjáradék-elméletéért. Az *ő* álláspontjukról Ricardo – ahogy Thuküdidész leereszkedően mondja – „féligazságai" *egész* értéküket elvesztik.

A probléma Ricardo számára csak azért létezik, mert az értéket a munkaidő határozza meg. Ezeknél a fickóknál nem ez az eset. Roscher szerint a természetnek *mint olyannak* értéke van. Lásd később.[49] Azaz abszolúte nem tudja, mi az az érték. Mi akadályozza tehát abban, hogy azt mondja, a *földértéknek* eredetileg belekerül a termelési költségekbe és a járadékot formálja, hogy a földértéket, azaz a járadékot, előfeltételezze a járadék megmagyarázásához?

A „termelési költségek" frázisa ezeknél a fickóknál semmit sem jelent. Látjuk ezt Saynél. Az áru értékét a termelési költségek, tőke, talaj, munka határozzák meg. Ezeket azonban a kereslet és kínálat határozza meg. Azaz semmiféle meghatározás nem történik. Minthogy a föld „termelő szolgálatokat" teljesít, miért ne lenne e „szolgálatok" ára a kereslet és kínálat révén meghatározva, miként azok a szolgálatok, amelyeket a munka vagy a tőke teljesít? És minthogy a „föld-szolgálatok" bizonyos eladók birtokában vannak, miért ne lenne cikküknek piaci ára, tehát miért ne léteznék a földjáradék az ár elemeként?

Látjuk, mennyire nem volt Wilhelm Thuküdidésznek a legcsekélyebb alapja sem arra, hogy a ricardoi elméletért oly jóakaróan „felgerjedjen".

[6. *Ricardo tétele a gabonaárak állandó emelkedéséről. Az átlagos gabonaárak táblázata 1641–1859*]

De az abszolút földjáradéktól eltekintve, Ricardónál megmarad a kérdés:

A népesség és ezzel a mezőgazdasági termékek iránti kereslet növekszik. A mezőgazdasági termékek ára ezzel emelkedik, ahogy ez hasonló esetekben az iparban történik. De az iparban ez az áremelkedés véget ér, mihelyt a kereslet kifejtette hatását és az áruk meggyarapodott kínálatát létrehozta. A termék most a régi értékszínvonalra, sőt az alá süllyed. De a mezőgazdaságban ezt a *pótlólagos terméket* nem ugyanazon, és nem is alacsonyabb áron dobják piacra. *Többe kerül*, s a piaci árak állandó emelkedését és ezzel a járadék emelkedését idézi elő. Hogyan magyarázható ez, ha nem azzal, hogy egyre terméketlenebb talajfajtákhoz folyamodnak, egyre több munka válik szükségessé ugyanazon termék létrehozásához, a mezőgazdaság fokozódóan mind meddőbbé válik? Miért emelkedtek, eltekintve az elértéktelenedés befolyásától, a mezőgazdasági termékek Angliában 1797-től 1815-ig a népesség gyors fejlődésével? Semmit sem bizonyít, hogy később megint süllyedtek. Semmit sem bizonyít, hogy az idegen piacok kínálata el volt vágva. Éppen megfordítva. Ez hozta csak létre a *valódi* feltételeket ahhoz, hogy a földjáradék törvénye *tisztán* megmutatkozzék. Mert éppen a külföldtől való elvágatás kényszerített a belföldön arra, hogy *egyre terméketlenebb talajhoz* meneküljenek. Ez nem magyarázható a járadék *abszolút gyarapodásával*, mert nem egyedül a járadékjövedelem emelkedett, hanem a járadékráta is. A búza stb. quarterjának ára emelkedett. Nem magyarázható az *elértéktelenedésből*, mert

ez megmagyarázná ugyan, hogy miért estek az ipari termékek az ipar termelékenységének nagy fejlődésekor, tehát miért emelkedett relatíve a mezőgazdasági termékek ára. Nem magyarázná meg, hogy ezen a *relatív emelkedésen kívül* a mezőgazdasági termékek ára miért emelkedett folyton abszolúte. Éppoly kevéssé magyarázható a profitráta esésének *következményeként*. Ez *soha* nem magyarázná meg az *árak* változását, hanem csak az érték vagy az *ár* földtulajdonos, manufaktúrás és munkás közti elosztásának *változását*.

Ami az *elértéktelenedést* illeti, tegyük fel, hogy 1 £ most = 2 £-gel. Egy quarter búza, amely korábban = 2 £, most = 4. Ha az ipari termék $^1/_{10}$-ére esett, akkor korábban az értéke 20 sh., most 2 sh. Ez a 2 sh. azonban most = 4 sh. Az elértéktelenedésnek persze köze lehet a dologhoz, továbbá a rossz terméseknek.

De mindettől eltekintve feltehetjük, hogy a *mezőgazdaság akkori állása* szerint (búza számára) *terméketlen* földet műveltek meg. Ugyanaz a föld később termékeny, mivel a különbözeti járadékok – rátájukat tekintve – süllyedtek, ahogy a legjobb barométer, a búzaár bizonyítja.

A legmagasabbak az árak 1800- és 1801-ben és 1811- és 1812-ben; az előbbiek a rossz termésnek, az utóbbiak az elértéktelenedés tetőpontjának évei. Éppígy 1817 és 1818 az elértéktelenedés évei. Ha pedig ezeket az éveket levonjuk, akkor alkalmasint (később utánanézni) az átlagár marad meg.

A búzaárak stb. különböző év-periódusokban való összehasonlításakor fontos egyúttal a quarteronként ennyi meg ennyiért *termelt tömegeket* összehasonlítani, mivel éppen így derül ki, mennyire befolyásolja az árat a pótlólagos gabonagyártás.

Átlagos gabonaárak

I

	Évi átlagár	Legmagasabb ár	Legalacsonyabb ár
1641—1649	60 sh. $5^2/_3$ d.	[75 sh. 6 d. (1645)]	[42 sh. 8 d. (1646)]
1650—1659	45 " $8^9/_{10}$ "	68 " 1 " (1650)	23 " 1 " (1651)
1660—1669	44 " 9 "	65 " 9 " (1662)	32 " — " (1666 és 1667)
1670—1679	44 " $8^9/_{10}$ "	61 " — " (1674)	33 " — " (1676)
1680—1689	35 " $7^8/_{10}$ "	41 " 5 " (1681)	22 " 4 " (1687)
1690—1699	50 " $^4/_{10}$ "	63 " 1 " (1695)	30 " 2 " (1691)

Ha *1650-től 1699-ig* számolunk, akkor ebben az 50 évben az átlagár (évi): *44 sh. $2^1/_5$ d.*

Az 1641–1649-es időszakban (9 év) a legmagasabb évi átlagár 75 sh. 6 d., a forradalmi 1645. évben, aztán 71 sh. 1 d. 1649-ben, 65 sh. 5 d. 1647-ben és a legalacsonyabb ár 42 sh. 8 d. 1646-ban.

II

	Évi átlagár	Legmagasabb ár mindegyik tízéves periódusban	Legalacsonyabb ár mindegyik tízéves periódusban
1700—1709	35 sh. $^{1}/_{10}$ d.	69 sh. 9 d. (1709)	25 sh. 4 d. (1707)
1710—1719	43 " $6^{7}/_{10}$ "	69 " 4 " (1710)	31 " 1 " (1719)
1720—1729	37 " $3^{7}/_{10}$ "	48 " 5 " (1728)	30 " 10 " (1723)
1730—1739	31 " $5^{5}/_{10}$ "	58 " 2 " (1735)	23 " 8 " (1732)
1740—1749	31 " $7^{9}/_{10}$ "	45 " 1 " (1740)	22 " 1 " (1743 és 1744)

Átlagár (évi) az *1700–1749-es* 50 évben: *35 sh.* $9^{29}/_{50}$ *d.*

III

	Évi átlagár	Legmagasabb ár mindegyik tízéves periódusban	Legalacsonyabb ár mindegyik tízéves periódusban
1750—1759	36 sh. $4^{5}/_{10}$ d.	53 sh. 4 d. (1757)	28 sh. 10 d. (1750)
1760—1769	40 " $4^{9}/_{10}$ "	53 " 9 " (1768)	26 " 9 " (1761)
1770—1779	45 " $3^{2}/_{10}$ "	52 " 8 " (1774)	33 " 8 " (1779)
1780—1789	46 " $9^{2}/_{10}$ "	52 " 8 " (1783)	35 " 8 " (1780)
1790—1799	57 " $6^{5}/_{10}$ "	78 " 7 " (1796)	43 " — " (1792)

Évi átlag az *1750–1799-es 50 évben : 45 sh.* $3^{13}/_{50}$ *d.*

IV

	Évi átlagár	Legmagasabb ár mindegyik tízéves periódusban	Legalacsonyabb ár mindegyik tízéves periódusban
1800—1809	84 sh. $8^{5}/_{10}$ d.	119 sh. 6 d. (1801)	58 sh. 10 d. (1803)
		113 „ 10 „ (1800)	
1810—1819	91 " $4^{8}/_{10}$ "	126 „ 6 „ (1812)	65 " 7 " (1815)
		109 „ 9 „ (1813)	74 " 4 " (1814)
		106 „ 5 „ (1810)	74 " 6 " (1819)
1820—1829	58 " $9^{7}/_{10}$ "	68 „ 6 „ (1825)	44 " 7 " (1822)
1830—1839	56 " $8^{5}/_{10}$ "	66 „ 4 „ (1831)	39 " 4 " (1835)
1840—1849	55 " $11^{4}/_{10}$ "	69 „ 5 „ (1847)	44 " 6 " (1849)
1850—1859	53 " $4^{7}/_{10}$ "	74 „ 9 „ (1855)	40 " 4 " (1850)

Évi átlag az 1800–1849-es 50 évben : 69 sh. $6^{9}/_{50}$ *d.*
Évi átlag az 1800–1859-es 60 évben: 66 sh. $9^{14}/_{15}$ *d.*

Tehát az évi átlagok

1641–1649	60 sh. 5 $^{2}/_{3}$ d.
1650–1699	44 „ 2 $^{1}/_{5}$ „
1700–1749	35 „ 9 $^{29}/_{50}$ „
1750–1799	45 „ 3 $^{13}/_{50}$ „
1800–1849	69 „ 6 $^{9}/_{50}$ „
1850–1859	53 „ 4 $^{7}/_{10}$ „

*

West maga azt mondja:

„A mezőgazdaságnak egy megjavított állapotában a második vagy harmadik minőségű földön olyan kevés költséggel lehet termelni, mint a régi rendszerben az első minőségűn lehetett." (*Sir Edw. West*: „Price of Corn and Wages of Labour", London 1826, 98. old.)

[7. *Hopkins az abszolút járadék és a különbözeti járadék különbségéről; a földjáradéknak a föld magántulajdonával való magyarázata*]

Hopkins helyesen fogalmazza meg az *abszolút* és a *különbözeti járadék* közti különbséget:

„A konkurrencia elve lehetetlenné tesz két profitrátát ugyanabban az országban [. . .] de ez határozza meg a [. . .] *relatív járadékokat*"; de nem a *járadék általános átlagát*. (*Th. Hopkins*: „On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population", London 1828, 30. old.)

Hopkins a következő különbséget teszi termelő és nem-termelő munka közt, vagy mint ő mondja, elsődleges és másodlagos közt:

„Ha *minden* munkást ugyanazon célból vagy indítékból alkalmaznának, mint a gyémántcsiszolót és az operaénekest, rövid idő múlva nem volna *gazdagság* fenntartásukra, mert *a termelt gazdagságból semmi sem válnék akkor tőkévé*. Ha egy tekintélyes hányadot alkalmaznának így, a bérek alacsonyak volnának, mert annak, amit termeltek, csak viszonylag kis részét használnák tőkeként; de ha a munkások közül csak kevesen volnának így alkalmazva, és persze majdnem mind földműves, cipész, takács stb. volna [. . .] akkor sok tőkét termelnének és a bérek arányosan magasak *lehetnének*."

(I. m. 84–85. old.) „A gyémántcsiszolóval és az énekessel együvé kell sorolni mindazokat, akik a földtulajdonosoknak vagy az évjáradékosoknak dolgoznak, s akik ezek jövedelmének egy részét kapják bérként: valójában mindazokat, akiknek munkái pusztán a földtulajdonosok és évjáradékosok kedvére való dolgok termelésére *korlátozódnak*, és akik munkáik fejében a földtulajdonos járadékának vagy az évjáradékos jövedelmének egy részét kapják. Ezek mind termelő munkások, de minden munkájuk avégett van, hogy a földjáradékok és évjáradékok alakjában létező gazdagságot átváltoztassa valamely más formába, amely másik formában az jobban kedvére van a földtulajdonosnak és az évjáradékosnak, és ezért ezek *másodlagos* termelők. Valamennyi többi munkás *elsődleges* termelő." (I. m. 85. old.)

Gyémántot és éneket, mindkettő realizált munka, – mint minden árut – *pénzzé* és *mint pénzt* tőkévé lehet változtatni. De a pénznek ennél a tőkévé változtatásánál kétfélét kell megkülönböztetni. Minden árut pénzzé és mint pénzt tőkévé lehet változtatni, mert *pénz* formájában használati értéke és különös természeti formája kihunyt. Ezek tárgyiasult munkák abban a társadalmi formában, amelyben minden reális munkával cserélhetők, tehát reális munka minden formájába átválthatók. Hogy ezzel szemben az áruk – amelyek munka termékei – mint ilyenek ismét belekerülhetnek-e elemekként a termelő tőkébe, az attól függ, hogy használati értékük természete megengedi-e, hogy ismét belekerüljenek a termelési folyamatba – akár mint objektív munkafeltételek (szerszám és anyag), akár mint szubjektív munkafeltételek (a munkások létfenntartási eszközei) (tehát az állandó vagy a változó tőke elemei).

Írországban mérsékelt számítás és az 1821-es cenzus szerint az egész nettótermék, amely a földtulajdonosoknak, a kormánynak és a tizedtulajdonosoknak jut, $20\,^{3}/_{4}$ millió £, az összes munkabér azonban csak 14 114 000 £. (*Hopkins*, i. m. 94. old.)

„A földművelők" Itáliában „általánosságban a termék felét, sőt több mint felét fizetik járadékként a földtulajdonosnak, mérsékelt mezőgazdasági jártasság és szűkös állótőke-készlet mellett. A népesség nagyobbik része [. . .] másodlagos termelőkből és földtulajdonosokból áll, és az elsődleges termelők általában szegény és lealacsonyodott osztály." (101–102. old.)

Ugyanez a helyzet Franciaországban XIV. Lajos alatt. Young szerint 140 905 304 £ a járadék, tized és adó. Emellett a földművelés nyomorúságos. „Franciaország népessége akkoriban 26 363 074. Még ha [. . .] 6 millió

is a dolgozó népesség, ami túl magas becslés [. . .] akkor is minden családnak évente, közvetlenül vagy közvetve, átlag mintegy 23 £ nettógazdagságot kellett szolgáltatnia a földtulajdonosok, az egyház és a kormány számára." Young adatai szerint, még mindenfélét hozzászámítva, egy munkáscsaládra „évente 42 £ 10 sh. termék jut, ebből 23-at másoknak fizetett el és 19 £ 10 sh. maradt önmaga fenntartására". (I. m. 102–104. old.)

A népesedés függése a tőkétől.

„Malthus úrnak és követőinek tévedése abban a feltevésben lelhető fel, hogy a dolgozó népesség csökkenését *nem* követné *a tőke megfelelő csökkenése.*" (I. m. 118. old.) „Malthus úr [. . .] elfeledi, hogy a keresletet [. . .] korlátozzák azok az *eszközök, amelyekkel bért fizetnek*", és hogy „ezek az eszközök nem keletkeznek spontánul, hanem mindig *munka hozza létre előzetesen*". (I. m. 122. old.)

Ez a helyes nézet a *tőke felhalmozásáról.* De az eszközök – azaz a többlettermék-, illetve többletmunka-mennyiség – növekedhetnek anélkül, hogy a munka tömege egyenlő mértékben növekednék.

„Furcsa ez az erős hajlam [. . .] arra, hogy a *nettó*gazdagságot a dolgozó osztályra nézve *jótékonynak* tüntessék fel, amiért [. . .] *alkalmaztatást* nyújt!, bár nyilvánvaló, hogy nem azért, mert *nettó*-, van meg ez a képessége, hanem mert *gazdagság – amelyet munka hozott létre*; míg ugyanakkor a munka egy további mennyiségét a dolgozó osztályokra nézve *ártalmasnak* tüntetik fel, bár ez a munka háromszor annyit termel, mint amennyit fogyaszt." (I. m. 126. old.)

„Ha jobb gépi berendezés felhasználásával az egész elsődleges terméket 200-ról 250-re vagy 300-ra lehetne emelni, míg a *nettó*gazdagság és profit csak 140-et vinne el, világos, hogy az elsődleges termelők béralapja számára 110 vagy 160 maradna 60 helyett." (I. m. 128. old.)

„A dolgozók helyzetét vagy az teszi *rosszá*, hogy megbénítják termelőerejüket, vagy az, hogy elveszik tőlük, amit termeltek." (129. old.)

„Nem, mondja Malthus úr, *terhed súlyosságának* semmi köze sincs az ínségedhez, amely csakis abból fakad, hogy *túl sok személy* van, aki *hordja* e terhet." (I. m. 134. old.)

„Az általános elvben [. . .] hogy a *termelési költség* szabályozza minden áru csereértékét, az *ősanyagok* nem foglaltatnak benne; de az igény, amelyet ezeknek *tulajdonosai* a termékre érvényesítenek, okozza a *járadék* bekerülését az értékbe." (*Th. Hopkins*: „Economical Inquiries relative

to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages and the Value of Money", London 1822, 11. old.)

„A *járadék* vagy a használati díj természetesen fakad a *tulajdonból* [*ownership*], vagyis egy *tulajdonjog* [*right of property*] létesítéséből." (I. m. 13. old.)

„Bármi hozhat járadékot, ha megvannak a következő tulajdonságai: – először, szűkös mértékben kell léteznie; másodszor, azzal a képességgel kell bírnia, hogy segíti a munkát a termelés nagy művében." (I. m. 14. old.) Természetesen nem szabad azt az esetet feltételezni, „amikor oly sok [...] a föld, *a rajta alkalmazandó munkához és tőkéhez képest*" {a föld bősége vagy szűkössége természetesen *relatív*, a rendelkezésre álló munka- és tőkemennyiségre vonatkozik}, „hogy nem lehetne járadékot felszámítani, mivel nincsenek szűkében földnek". (I. m. 21. old.)

„Egyes országokban a földtulajdonos [...] 50%-ot tud kipréselni [...] másokban 10-et sem. A Kelet termékeny vidékein az ember a földre alkalmazott munkája termékének egyharmadából megélhet [...] de Svájc vagy Norvégia egyes részein 10% kikényszerítése elnépteleníténé a vidéket... nem látjuk a kikényszeríthető járadéknak más *természetes* határait, mint fizetőinek korlátozott képességeit" (31. old.), és „ha rosszabb talajok léteznek, *e rosszabb talajok konkurrenciáját a jobbal szemben.*" (33–34. old.)

„Angliában sok a községi föld [...] amelynek természetes termékenysége ugyanakkora, mint *a most megművelt föld* nagy részéé *volt, mielőtt művelésbe vették volna*; és mégis *az ilyen községi földek művelésbe vételének költsége* oly nagy, *hogy emiatt nem hozzák meg a szokásos kamatot a megjavításukra kiadott pénzre*, és *semmit sem* hagynak *járadékul a talaj természetes termékenységéért*: és mindezt [...] a munka közvetlen alkalmazásának minden előnye ellenére, amely munkát hozzáértően alkalmazott tőke segíti, és olcsón termelt gyártmányokkal van ellátva; azonkívül [...] jó utak vannak a szomszédságban stb. ... A jelenlegi földtulajdonosok *mindazon felhalmozott munka birtokosainak* tekinthetők, *amelyet korszakokon át kiadtak, hogy az országot a jelenlegi termelékeny állapotába hozzák.*" (I. m. 35. old.)

Ez igen fontos körülmény a földjáradéknál, jelesül, ha a népesség hirtelen jelentősen megnövekszik, mint 1780 és 1815 között az ipar haladása következtében, és ezért egy nagy rész eleddig meg nem művelt földterületet *hirtelen* művelésbe vesznek. Az újonnan megművelt föld éppoly termékeny, sőt termékenyebb lehet, mint a régi volt, *mielőtt évszázadok művelése* felhal-

mozódott benne. Amit azonban az új földtől megkívánnak – ahhoz, hogy ne *drágább* áron adjon el –, az az, hogy termékenysége akkora legyen, *először*, mint a megművelt talaj természetes termékenysége, plusz *másodszor*, mint ennek *mesterséges*, művelés révén előállított, de most *természetessé vált termékenysége*. Az újonnan megművelt talajnak tehát sokkal termékenyebbnek kellene lennie, mint a régi volt megművelése *előtt*.

De azt fogják mondani: A megművelt talaj termékenysége először is természetes termékenységéből ered. Az újonnan megművelt talaj természetes adottságától függ tehát, hogy megvan-e ez a természetből fakadó és ennek köszönhető termékenysége vagy sem. Ez a termékenység egyik esetben sem kerül semmibe. A megművelt talaj termékenységének másik része mesterséges termék, a művelésnek köszönhető, tőke befektetésének. A termelékenységnek ez a része azonban termelési költségekbe került; ezeket a földbe süllyesztett állótőke kamatában fizetik meg. A földjáradéknak ez a része pusztán a földdel eljegyzett állótőke kamata. Ezért belekerül a régóta megművelt talaj termékének termelési költségeibe. Tehát csak rá kell vetni ugyanazt a tőkét az újonnan megművelt talajra, és ez megkapja a termékenységnek ezt a második részét is; az ennek a termékenységnek az előteremtésére alkalmazott tőke kamatai, mint az elsőnél, belekerülnek a termék árába. Miért ne lehetne tehát új talajt – anélkül, hogy aránytalanul termékenyebb volna – a termék árának emelkedése nélkül megművelni? Ha a természetes termékenység ugyanaz, akkor a különbséget csak a tőkebefektetés teszi – és ennek a tőkének a kamata mindkét esetben egyaránt belekerül a termelési költségekbe.

Ez az okoskodás mindamellett téves. A művelésbevétel stb. *költségeinek* egy részét nem fizetik tovább, mert az általa létrehozott termékenység, mint már *Ricardo* megjegyzi, részben összeforrt a talaj *természetes minőségével* (tehát az irtásnak, lecsapolásnak, kiszárításnak, egyengetésnek, a talaj folytatólagos vegyi folyamatok következtében való vegyi megváltoztatásának stb. költségei). Az újonnan megművelt talajnak tehát – ha ugyanazon az áron kell tudnia eladni, mint az utoljára megművelt talajnak – eléggé termékenynek kell lennie ahhoz, hogy ez az *ár* fedezze számára a művelésbevétel költségeinek azt a részét, amely belekerül saját termelési költségeibe, de amely többé már nem kerül bele a régóta megművelt talaj *költségeibe*, hanem itt összeforrt a talaj természetes termékenységével.

„Egy kedvező fekvésű *folyóvíz* példát nyújt olyan járadékra, amelyet egy elsajátított természeti adományért fizetnek, egy természeti adományért, amely van annyira kizárólagos fajta, mint bármi, amit fel lehet

hozni. Ezt jól megértik az ipari kerületekben, ahol jelentős járadékokat fizetnek kis folyóvizekért, különösen ha esésük jelentős. Minthogy az ilyen folyóvizekből nyert erő egyenlő a nagy gőzgépek által nyújtottal, ezért használatuk, habár súlyos járadékot kell fizetni érte, van olyan előnyös, mint ha nagy összegeket adnak ki gőzgépek felállítására és működtetésére. A folyóvizek között is vannak nagyobbak és kisebbek. Az ipar székhelyéhez való közelség szintén előny, amely magasabb járadékot nyújt. York és Lancaster grófságban valószínűleg sokkal nagyobb különbség van a legkisebb és a legnagyobb folyóvízért fizetett járadék közt, mint a közönséges művelésben levő 50 legkevésbé és 50 leginkább termékeny acre-ért fizetett járadék közt." (*Hopkins*, i. m. 37–38. old.)

*

Hopkinsnál (utánanézni a passzusnak) naivul a *földjáradék* mint az értéktöbblet eredeti formája és a profit mint ebből leszármazott szerepel.

A passzus így hangzik:

„Mikor a ... termelők egyaránt voltak mezőgazdák és gyárosok, akkor a földtulajdonos *földjáradékként* 10 £ értéket kapott. Tegyük fel, hogy ezt a járadékot felerészt nyerstermékben és másik felerészt iparcikkekben fizették; – a termelőknek a mezőgazdák és a gyárosok két osztályára való *megoszlása* után" ezt folytathatták volna. „A gyakorlatban azonban kényelmesebbnek találták, hogy a föld művelői *fizessék a járadékot* és ezzel megterheljék terméküket, amikor elcserélik a gyárosok munkájának termékére, úgy, hogy a fizetést két méltányos részre osszák meg a két osztály közt és a bér és profit egyenlő maradjon mindegyik területen." (*Th. Hopkins*: „Inquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit etc.", London 1822, 26. old.)[50]

[*8. Művelésbevételi költségek. A gabonaárak emelkedésének és esésének periódusai*]

Ha összehasonlítjuk fent az átlagárakat és levonjuk azt, ami először az elértéktelenedésnek tulajdonítható (1809–1813), másodszor a különösen rossz éveknek, mint 1800 és 1801 – akkor igen fontos elem, hogy *mennyi új talajt* műveltek meg egy adott pillanatban vagy egy adott periódus alatt. Az ár emelkedése a megművelt földeken itt a *népesség növekedését* mutatja

és ezért ártöbbletet, másrészt a kereslet ugyanezen megnövekedése új talaj megművelését idézi elő. Ha a megművelt föld tömege *viszonylag* nagyon megnövekedett, akkor az emelkedő ár és a korábbi periódusnál *magasabb ár* csak azt bizonyítja, hogy a *művelésbevétel költségének* egy nagy része belekerül a pótlólagosan előállított élelmiszermennyiségbe. Ha az ár nem emelkedett volna, akkor az előállítás nem következett volna be. *Ugyanennek* hatása, az ár esése, csak később mutatkozhat meg, mivel az újabban előállított élelmiszer árába a termelési költségnek vagy árnak olyan eleme kerül bele, amely a földre régebben alkalmazott tőkéknél, illetve a megművelt talaj régebbi adagjain régóta elenyészett. A különbség még nagyobb is lenne, ha a munka megnövekedett termelékenysége következtében nem estek volna nagyon a talaj művelésbevételének költségei, összehasonlítva korábbi, elmúlt periódusok művelési költségeivel.

Az új föld átalakítását – akár inkább, akár ugyanannyira, akár kevésbé termékeny, mint a régi föld – egy olyan állapotba (és ez az állapot adva van a művelésre alkalmassá tételnek a már megművelt földön uralkodó általános rátája által), *hogy lehetővé váljék* tőkét és munkát alkalmazni rajta – *ugyanazon feltételekkel*, amelyekkel a tőkét és munkát a megművelt talaj átlagos mennyiségén alkalmazzák –, ezt az alkalmassá tételt meg kell fizetni a parlagföld művelt földdé átváltoztatásának költségeivel. Ezt a költségkülönbözetet az újonnan megművelt földnek kell viselnie. Ha nem kerül bele termékének árába, csak két eset lehetséges, amelyben ilyen eredmény realizálható. *Vagy* az újonnan megművelt föld termékét nem *reális értékén* adják el. Ára értéke alatt áll, ahogy valóban legtöbbnyire ez az eset a járadékot nem hozó földdel, mivel árát nem *saját értéke* alkotja, hanem a termékenyebb talajokról származó termék értéke. *Vagy* az újonnan megművelt földnek *olyan termékenynek* kell lennie, hogy ha immanens, saját értékén adnák el, a benne realizált munkamennyiségnek megfelelően, akkor alacsonyabb áron adnák el a korábban megművelt talajon termett termék áránál.

Ha az *inherens értéke* és a megművelt talaj értéke által megszabott *piaci ár* közti különbözet akkora, hogy *pl. 5 %-ra rúg*, és ha másrészt annak a tőkének, amelyet az új talajnak a régiek termőképességének általános színvonalára hozásához alkalmaztak, a termelési költségekbe belekerülő *kamata* szintén 5%-ra rúg, akkor az újonnan megművelt földön olyan termék teremne, amely meg bírja fizetni a régi piaci áron a szokásos bért, profitot és járadékot. Ha az alkalmazott tőke kamata csak 4%-ra rúgna, míg az újonnan megművelt föld termékenységének foka, a régebbi talajokkal összehasonlítva, meghaladná a 4%-ot, akkor a piaci árból az új föld

„művelhető" állapotba hozásához alkalmazott tőke 4% kamatának levonása után egy többlet maradna fenn, vagyis a termék alacsonyabb áron volna eladható, mint a legkevésbé termékeny talaj *értéke által megszabott piaci ár*. A járadékok következésképpen általánosan csökkennének, a termék piaci árával együtt.

Az *abszolút járadék* a nyerstermék *értékének* többlete *átlagára* felett. A *különbözeti járadék* a kedvező talajokon termett termék *piaci árának* többlete saját termékük *értéke* felett.

Ha ezért a *nyerstermék ára* emelkedik vagy állandó marad olyan periódusokban, amikor a népesség növekedése megkövetelte pótlólagos táplálék relatíve nagy részét termelik olyan talajon, amelyet a parlagföld állapotából változtattak át a művelt föld állapotába, akkor az árak ilyen állandósága vagy emelkedése nem azt bizonyítja, hogy a föld termékenysége csökkent, hanem csak azt, hogy nem növekedett olyan fokban, hogy ellensúlyozná a termelés új elemét – ezt annak a tőkének a kamata alkotja, amelyet avégett alkalmaztak, hogy a műveletlen földet a termelés általános feltételeinek színvonalára hozzák, amelyek közt – a fejlődés egy adott állapotában – a régi talajokat művelik.

Még az *állandó vagy emelkedő ár* sem bizonyítja tehát – ha az újonnan megművelt talaj relatív mennyisége különböző időszakokban különböző –, hogy az új talaj terméketlen, illetve *kevesebb terméket* szolgáltat, hanem csak azt, hogy egy olyan költségelem kerül bele termékeinek értékébe, amely a régebben megművelt talajokban már elenyészett, és ez az új költségelem megmarad, bár az új termelési feltételek között a művelésbevétel költségei nagyon estek, összehasonlítva azokkal a költségekkel, amelyek szükségesek voltak, hogy a régi talajt termékenységének *eredeti, természetes* állapotából jelen állapotába hozzák. Meg kellene tehát állapítani a különböző periódusok során a bekerítések[33] *relatív arányát*.

Egyébiránt a fenti lista ([116–118.] old.) megmutatja:

A *tízéves* periódusokat tekintve az

1641–1649-es periódus magasabban áll, mint akármelyik tízéves periódus 1860-ig, az 1800–1809-es és 1810–1819-es tízéves periódust kivéve.

Az *ötvenéves periódusokat* tekintve az *1650–1699-es* jelentősen magasabban áll, mint az *1700–1749-es*, az *1750–1799-es* pedig magasabban áll, mint az 1700–1749-es, és alacsonyabban, mint az 1800–1849 (vagy 1859)-es.

Az árak süllyedése szabályos az 1810–1859-es periódusban, míg az 1750–1799-es periódusban, habár az ötvenéves átlagár alacsonyabb, a mozgás emelkedő; éppoly szabályosan emelkedő, ahogy az 1810–1859-es mozgás eső.

Valóban, az 1641–1649-es tízéves periódussal összehasonlítva, egészében a tízéves átlagárak folytonos süllyedése megy végbe, míg ez a süllyedés a XVIII. század első felének két utolsó tízéves periódusában el nem éri *tetőpontját* (*a legalacsonyabb pontot*).

A XVIII. század közepétől emelkedés következik be; ez olyan árról indul ki (36 sh. 4 $^{5}/_{10}$ d., 1750–1759), amely a XVII. század második felének ötvenéves átlagáránál alacsonyabb és körülbelül annyi, valamelyest magasabb, mint a XVIII. század *első* felének, az 1700–1749-es ötvenéves periódusnak az átlagára (35 sh. 9 $^{29}/_{50}$ d.). Ez az emelkedő mozgás fokozatosan tovább tart az 1800–1809-es és 1810–1819-es két tízéves periódusban. Az utóbbiban eléri csúcspontját. Innen kezdve ismét eső mozgás megy végbe szabályosan. Ha az 1750—1819-es emelkedő periódus átlagát vesszük, akkor átlagára (valamivel több, mint 57 sh. quarteronként) egyenlő az 1820-szal kezdődő csökkenő periódus kiindulópontjával (ti. valamivel 58 sh. felett az 1820–1829-es tízéves periódusban), egészen úgy, ahogy a XVIII. század második felének kiindulópontja egyenlő első felének átlagárával.

Hogy mennyire befolyásolhatják egyes körülmények – rossz termés, a pénz elértéktelenedése stb. – az átlagszámot, megmutatja minden számítási példa. Pl. 30, 20, 5, 5, 5 = 65. Átlag = 13, holott itt a három utolsó szám egyre csak = 5. Ezzel szemben 12, 11, 10, 9, 8 [= 50]. Átlag = 10, holott ha a kivételes 30 és 20 számokat töröljük az első sorból, akkor bármely három év átlaga nagyobb a másodikban.

Ha levonjuk a művelésbevételbe folytatólagosan befektetett tőke különbözeti költségeit – ez a tőke egy bizonyos periódusra belekerül tételként a költségbe –, akkor talán 1820–1859 árai alacsonyabbak, mint bármelyik korábbi periódusé. És részben bizonyára ez lebeg azoknak a fajankóknak a szeme előtt, akik a járadékot a földbe süllyesztett állótőke kamatából magyarázzák.

[*9. Anderson Malthus ellen. Tétele a mezőgazdaság fokozódó termelékenységéről és ennek a különbözeti járadékra való hatásáról*]

Anderson azt mondja

– „A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain", London 1801 –:

„1700-tól 1750-ig az árak folyton [. . .] estek [. . .] 1 quarter búzánál 2 £ 18 sh. 1 d.-ről 1 £ 12 sh. 6 d.-re [. . .]; 1750-től 1800-ig [. . .]

folyton emelkedtek [...] 1 quarter búzánál 1 £ 12 sh. 6 d.-ről 5 £ 10 sh.-re." (11. old.)

Tehát Westtől, Malthustól, Ricardótól eltérően nem egyoldalúan a gabonaárak (1750-től 1813-ig) emelkedő skálájának jelenségét tartotta szem előtt, hanem inkább a kettős jelenséget, egy egész évszázadot, amelynek első fele a gabonaárak folytonosan eső, a második folytonosan emelkedő skáláját mutatja. Nyomatékosan megjegyzi:

„A népesség [...] éppannyira növekvőben volt a XVIII. század első, mint a második felében." (I. m. 12. old.)

Határozott ellensége a népesedési elméletnek, és nyomatékosan állítja a föld növekvő és örök javíthatóságát.

„A földet vegyi behatások és megmunkálás révén *egyre jobbá* lehet tenni."[51] (I. m. 38. old.)

„Okos gazdálkodási rendszerben a talaj termelékenysége évről évre növelhető, határtalanul hosszú időn át, míg végül a termelékenység oly foka érhető el vele, amelyről most talán még fogalmat se tudunk alkotni." (35–36. old.) „Bizonyossággal mondhatjuk, hogy a mostani népesség oly jelentéktelen azzal összehasonlítva, amelyet ez a sziget eltartani képes, hogy mélyen alatta van minden komolyan figyelembe vehetőnek." (37. old.) „Bárhol növekedik a népesség [...] vele együtt növekednie kell az ország termékének, hacsak nem *engedték, hogy valamely morális befolyás összezavarja a természet ökonómiáját.*" (41. old.)

A „népesedési elmélet" „a legveszedelmesebb előítélet". (54. old.) A „mezőgazdaság termelékenysége", mint történelmileg kimutatni igyekszik, növekvő népesség mellett emelkedik és csökkenő mellett esik. (55., 56., 60., 61. skk. old.)

A *járadék* helyes felfogásánál az első természetesen az volt, hogy nem a talajból ered, hanem a *mezőgazdaság termékéből*, tehát a munkából, a *munkatermék árából*, pl. a búzából. A mezőgazdasági termék *értékéből*, a földre alkalmazott munkából, nem a földből, és ezt Anderson helyesen emeli ki.

„Nem [...] a föld járadéka határozza meg termékének árát, hanem e termék ára határozza meg a föld járadékát, bár e termék ára gyakran azokban az országokban a legmagasabb, amelyekben a föld járadéka a legalacsonyabb." {A járadéknak tehát semmi köze a mezőgazdaság *abszolút* termelékenységéhez.} „Ez paradoxonnak tűnik, amely

magyarázatot érdemel. Minden országban sokféle talaj van, amelyek jelentékenyen különböznek egymástól termékenység tekintetében. A jelen esetben feltesszük, hogy ezek az *A*, *B*, *C*, *D*, *E*, *F* stb. betűkkel jelölt különböző osztályokba vannak rendezve, az *A* osztály tartalmazza a legtermékenyebb talajokat és a többi betű különböző talajosztályokat fejez ki, amelyek termékenysége fokonként csökken, ahogy az elsőtől távolodunk. Mármost mivel *a legkevésbé termékeny talaj művelésének költsége akkora vagy nagyobb, mint a legtermékenyebb földé*, szükségszerűen következik, hogy *ha egyenlő mennyiségű gabonát, mindegyik föld termékét, ugyanazon az áron lehet eladni*, a legtermékenyebb talaj műveléséből eredő profitnak sokkal nagyobbnak kell lennie, mint a többi műveléséből eredőnek" {ti. az ár többletének a költségek, illetve az előlegezett tőke ára felett}; „és mivel ez egyre csökken" {ti. a profit}, „ahogy a meddőség növekszik, végtére *meg* kell *történnie* annak, hogy egyes rosszabb osztályok *művelésének költsége egyenlő az egész termék értékével.*" ([„Inquiry into the Nature of the Corn Laws",] 45–48. old.)

Az utolsó talaj nem fizet járadékot. (Ezt *McCulloch* alapján idéztem: „The Literature of Political Economy", London 1845 [69. old.].) (Vajon *Mc* itt az „Inquiry into the Nature of the Corn Laws"-ból vagy a „Recreations in Agriculture, Natural History, Arts etc."-ből, London 1799–1802, idéz? Ezt megnézni a Museumban.) Amit Anderson itt „az egész termék *értékének*" nevez, az az ő elképzelésében nyilvánvalóan nem egyéb, mint a *piaci ár*, amelyen a termék, akár jobb, akár rosszabb talajon terem, elkel. Ebből az „árból" (értékből) a termékenyebb talajfajták esetében nagyobb vagy kisebb többlet marad meg a költségek felett. Az utolsó termék esetében semmi sem. Ennek számára az *átlagár* – azaz a termelési költségek plusz az átlagprofit által [meghatározott] ár – egybeesik a termék piaci árával, tehát nem ad többletprofitot, s csak ez alkothatja a járadékot. Andersonnál a járadék egyenlő a termék *piaci árának átlagára* feletti többletével. (Az érték elmélete még egyáltalán nem nyugtalanítja Andersont.) Ha tehát a talaj különös terméketlensége következtében e talaj termékének *átlagára* egybeesik a termék *piaci árával*, akkor ez a többlet elesik, azaz nincs alap járadék képződésére. Anderson nem mondja, hogy az utoljára megművelt talaj *nem hozhat járadékot*. Csak azt mondja, hogy ha „megtörténik", hogy a költségek (a termelési költségek plusz az átlagprofit) oly nagyok, hogy a termék piaci ára és átlagára közti különbözet elesik, akkor a járadék is elesik, és szükségképpen ez az eset, ha egyre mélyebbre megyünk

a skálán. Hogy egy meghatározott, *egyenlő piaci ár* a különböző kedvezőségű termelési feltételek közt előállított termékek egyenlő mennyiségei számára előfeltétele ennek a járadékképződésnek, azt Anderson határozottan megmondja: "A többletprofit, vagyis a jobb talajfajták profitjának többlete a rosszabbaké felett, mondja, szükségszerű, *„ha egyenlő mennyiségű gabonát, mindegyik* föld termékét, *ugyanazon az áron* lehet eladni". Tehát ha egy általános piaci árat előfeltételeztünk.

Anderson semmiképp sem teszi fel, ahogy ez az előbbi passzusból tűnhetne, hogy a különböző *termékenységi fokozatok* pusztán a természet termékei. Sőt, a „talajok végtelen különfélesége" részint abból ered, hogy e

„talajokat [. . .] annyira meg lehet változtatni eredeti állapotukból a művelés módjai révén, amelyeknek korábban alá voltak vetve, a trágyázással stb.". („An Inquiry into the Causes etc.", Edinburgh 1779, 5. old.)

Egyrészt az általános munka termelékenységének haladása megkönnyíti a föld művelésbevételét; másrészt azonban a művelés megnöveli a talajok közti különbségeket, amennyiben *A* talaj, amely meg van művelve, és *B* talaj, amely nincs megművelve, ugyanolyan eredeti termékenységűek lehettek, ha *A* termékenységéből levonjuk azt az adag termékenységet, amely bár e talajnak most természetes adottsága, korábban azonban *mesterségesen* kapta. Maga a művelés tehát növeli a természetes termékenység különféleségét a megművelt és a parlagföldek közt.

Hogy az a talaj, amelynek terméke számára átlagár és piaci ár egybeesik, *nem* fizethet járadékot, azt Anderson határozottan megmondja:

„Ahol két föld van, amelyeknek terméke megközelítőleg olyan, mint a fentemlített", tudniillik az egyiké 12 bushel, ami megtéríti a költséget, a másiké 20, „anélkül, hogy *megjavításukra* bármi *azonnali ráfordítást* kívánnának meg, a bérlő még több járadékot is fizetne" az utóbbiért, mint pl. 6 bushelt, míg a másikért semmit se. „Ha 12 bushel [. . .] éppen hogy elég a művelés költségére [. . .] akkor semmiféle járadékot nem lehet adni olyan *megművelt* földért, amely csak 12 bushelt hoz." („Essays relating to Agriculture and Rural Affairs", London 1775–96, III. köt., 107–109. old.)

Aztán nyomban így folytatja:

„Mégsem lehet elvárni azt, ha a jobb terméket *közvetlenül* a bérlő saját tőkeráfordítása és iparkodása *hozta létre*, hogy a terméknek meg-

közelítőleg ugyanakkora *részét* járadékként *tudja* kifizetni; de miután a föld *bizonyos időn át ilyen fokú tartós termékenység állapotában* volt, a bérlő, habár *ez a termékenység eredetileg* a saját iparkodásából *származik*, hajlandó lesz fizetni járadékként olyan részt, amilyet itt említettünk." (I. m. 109–110. old.)

Tehát a legjobb megművelt talaj terméke legyen acre-enként pl. 20 bushel, ebből 12 bushel az előfeltevés szerint a költségeket (előleg plusz átlagprofit) fizeti meg. Akkor *tud* 8 bushelt járadékként fizetni. Tegyük fel, a bushel = 5 sh. Akkor 8 bushel, vagyis 1 quarter = 40 sh., vagyis 2 £ és 20 bushel = 5 £ (2 $^1/_2$ quarter). Ebből az 5 £-ból a költség = 12 bushel, vagyis 60 sh. = 3 £. Akkor fizet járadékot, = 2 £-et, vagyis 8 bushelt. A 3 £ költségből, ha a profitráta = 10%, a ráfordítások = 54 $^6/_{11}$ sh. és a profit = 5 $^5/_{11}$ sh. (54 $^6/_{11}$: 5 $^5/_{11}$ = 100 : 10). Tegyük fel most, hogy a bérlő meg nem művelt földön, amely éppen olyan termékeny, mint a 20 bushelt termő volt *eredetileg*, kénytelen mindenféle javítást alkalmazni, hogy a művelésnek olyan állapotába hozza, amely megfelel a mezőgazdaság általános állapotának. Ez kerüljön neki az 54 $^6/_{11}$ sh.-nyi ráfordításon, vagy ha a profitot is a költségek közé számítjuk, a 60 sh.-en kívül még 36 $^4/_{11}$ ráfordításába; akkor erre 10% = 3 $^7/_{11}$ és csak 10 év múltán, ha a bérlő állandóan 20 bushelt ad el 5 sh.-jével, tudna járadékot fizetni; csak tőkéjének újratermelése után. Ettől kezdve a talaj mesterségesen létrehozott termékenysége eredetinek számítana és a földtulajdonosnak jutna.

Habár az újonnan megművelt talaj olyan termékeny, mint a legjobb megművelt talaj volt eredetileg, mégis terméke számára most piaci ár és átlagár egybeesik, mivel belekerül egy költségtétel, amely a legjobb talajban elenyészett, ahol a mesterségesen előidézett és a természetes termékenység bizonyos mértékig egybeesik. Az újonnan művelésbe vett talaj esetében azonban a termékenység mesterségesen, tőkebefektetés révén előidézett része még teljességgel meg van különböztetve a talaj természetes termékenységétől. Az újonnan megművelt talaj tehát, habár eredeti termékenysége ugyanaz, mint a legjobb megművelt talajé, *nem* tudna *járadékot* fizetni. 10 év után azonban nemcsak hogy tudna járadékot fizetni, hanem ugyanannyi járadékot, mint a korábban *megművelt* legjobb talajfajta. Anderson itt tehát mindkét jelenséget megragadja:

1. hogy a földtulajdonosok különbözeti járadéka részben a bérlő által a talajnak mesterségesen adott termékenység eredménye;

2. hogy ez a mesterséges termékenység bizonyos idő elmúltával maga a talaj eredeti termékenységeként jelenik meg, mivel magát a talajt

változtatták meg és a folyamat, amely ezt a megváltozást előidézte, eltűnt, többé nem látható.

Ha ma 100 000 £-ért felállítok egy pamutfonodát, akkor nagyobb hatásfokú fonodához jutok, mint elődöm, aki 10 év előtt állította fel. A mai és a 10 év előtti gépépítés, egyáltalában építés stb. termelékenységének különbségét nem fizetem meg; ellenkezőleg. Ez a különbség módot ad arra, hogy *kevesebbet* fizessek ugyanolyan hatásfokú fonodáért vagy csak *ugyanannyit* magasabb hatásfokú fonodáért. Másképp a mezőgazdaságban. A talajok eredeti termékenysége közti különbséget megnagyobbítja a talaj úgynevezett természetes termékenységének az a része, amelyet valójában egykor emberek *hoztak létre*, de most már bekebeleződött a talajba és többé nem különböztethető meg annak eredeti termékenységétől. Hogy ugyanolyan eredeti termékenységű meg nem művelt talajt erre a *fokozott* termékenységre emeljenek, ahhoz az általános munka termelőerejének fejlődése következtében nem ugyanaz a költség szükséges, mint amely szükséges volt, hogy a megművelt talaj eredeti termékenységét a mostani látszólag eredeti termékenységére emeljék, de még mindig több-kevesebb költség szükséges e kiegyenlítés végbeviteléhez. Az új termék átlagára ennélfogva magasabban áll, mint a régié, a piaci ár és átlagár közti különbözet ennélfogva kisebb, és egészen eltűnhet. De tegyük fel, hogy a fenti esetben az újonnan megművelt talaj olyan termékeny, hogy 40 sh.-nyi pótlólagos költséggel (profitot beleszámítva) 20 bushel helyett 28-at szolgáltat. Ebben az esetben a bérlő 8 bushel, vagyis 2 £ járadékot fizethetne. De miért? Mert az újonnan megművelt talaj 8 bushellal többet szolgáltat, mint a régi, úgyhogy a magasabb átlagár ellenére ugyanazon piaci ár esetében ugyanannyi ártöbbletet szolgáltat. Termékenysége, ha nem került volna extra-költségbe, kétakkora volna, mint a régié. A költséggel együtt pontosan akkora.

*

„Csökkenő felszín elegendő az ember élelemmel való ellátására, ahogy a népesség szaporodik." („The Natural and Artificial Right of Property contrasted etc." (Hodgskin, névtelenül), London 1832, 69. old.)

(Szintúgy Anderson, korábban.)[52]

[*10. A ricardoi járadék-elmélet Rodbertus-féle kritikájának tarthatatlansága*]

Mármost vissza Rodbertushoz, véglegesen és utoljára.

„Ez" (Rodbertus járadék-elmélete) „megmagyarázza . . . *a munkatermék egy megosztásából*, amely szükségszerűen fellép, ha két előfeltétel, a munka elégséges termelékenysége és a föld- és tőketulajdon adva van, a munkabér és a járadék stb. minden jelenségét. Megmagyarázza, hogy csak a munka elégséges termelékenysége konstituálja egy *ilyen megosztás gazdasági lehetőségét*, mivel ez a termelékenység a termékértéknek annyi reális tartalmat ad, hogy még más személyek is, akik nem dolgoznak, megélhetnek belőle, és megmagyarázza, hogy csak a földtulajdon és a tőketulajdon konstituálja egy *ilyen megosztás jogi valóságosságát*, mivel a munkásokat kényszeríti, hogy *termékük*et a nem-dolgozó föld- és tőkebirtokosokkal méghozzá olyan arányban *osszák meg*, hogy éppen ők, a munkások, csak annyit kapjanak belőle, hogy élni tudjanak." (*Rodbertus*, i. m. 156–157. old.)

A. Smith kettősen ábrázolja a dolgot. *A munkatermék megosztása* – ahol is ezt adottnak tekinti; és valójában a *használati értékben való részesedésről* van szó. Ezen a felfogáson van Rodbertus úr is. Ricardónál is fellelhető ez, és neki annál inkább szemére vetendő, mert ő nem marad meg csak az általános frázisnál, hanem komolyan akarja venni az *értéknek a munkaidő által való meghatározását*. Ez a felfogás plus ou moins, mutatis mutandis*, minden termelési módra ráillik, amelyben a munkások és az objektív munkafeltételek birtokosai különböző osztályokat alkotnak.

Smith második felfogása ezzel szemben jellegzetes a tőkés termelési módra. Ezért csakis ez elméletileg termékeny formula. Itt ugyanis Smith úgy fogja fel a profitot és a járadékot, mint ami a *többletmunkából* fakad, amelyet a munkás hozzátesz a munkatárgyhoz a munkának azon részén kívül, amellyel csak újratermeli saját bérét. Ez az egyetlen helyes álláspont ott, ahol a termelés egyedül a csereértéken nyugszik. Benne van a fejlődési folyamat, míg az első felfogásban a *munkaidőt* állandónak feltételezik.

Ricardónál az egyoldalúság abból is ered, hogy egyáltalában be akarja bizonyítani, hogy a különböző gazdasági kategóriák, illetve viszonyok

* – többé-kevésbé, megváltoztatva a megváltoztatandókat – *Szerk.*

nem mondanak ellent az értékelméletnek, ahelyett, hogy fordítva, ezeket látszólagos ellentmondásaikkal egyetemben ebből az alapzatból *fejlesztené ki*, illetve magának ennek az alapzatnak a fejlődését ábrázolná.

„Ön tudja, hogy *minden nemzetgazdász*, már A. Smith óta, azt mondja, hogy a *termék értéke munkabérre, földjáradékra és tőkenyereségre esik szét*, tehát az az eszme, hogy a különböző osztályok jövedelmét és nevezetesen a járadékrészeket is *a termék egy megosztására* alapozzák, nem új." (Minden bizonnyal nem!) „Csakhogy a nemzetgazdászok azonnal tévutakra jutnak. Mindnyájan – még a ricardoi iskola sem kivétel – *legelsőbb* azt a hibát követik el, hogy nem az *egész* terméket, a *befejezett* jószágot, az *egész nemzeti terméket* fogják fel annak az egységnek, amelyből munkások, földbirtokosok és tőkések részesednek, hanem a *nyerstermék megosztását* egy *különös megosztásnak* fogják fel, amelyből *három résztvevő*, és a gyártástermék elosztását megint egy különös megosztásnak, amelyből *csak két* résztvevő részesedik. Ilymódon ezek a rendszerek már a puszta nyersterméket és a puszta gyártásterméket, mindegyiket önmagában, különös jövedelmi jószágnak tekintik." (162. old.)

Először is A. Smith valóban *„tévutakra"* vezetett *minden* későbbi közgazdászt, beleértve Ricardót és beleértve Rodbertus urat, azzal, hogy a „termék *egész* értékét munkabérben, földjáradékban és tőkenyereségben" oldja fel, és ezzel megfeledkezik az állandó tőkéről, amely szintén az érték részét alkotja. E megkülönböztetés hiánya minden tudományos ábrázolást, mint fejtegetéseim bizonyítják,[53] éppenséggel lehetetlenné tett. A fiziokraták ebben a vonatkozásban előbbre voltak. „Eredeti és évi előlegeiket" megkülönböztették az évi termék értékének vagy magának az évi terméknek olyan részeként, amely éppúgy a nemzet, mint az egyes számára nem oldódik fel ismét bérben, profitban vagy járadékban. A mezőgazdák nálunk nyersanyagban pótolják a meddőknek ezek előlegeit (hiszen e nyersanyag gépekké változtatása maguknak a meddőknek a dolga), míg másrészt a mezőgazdák termékükből önmaguk pótolják előlegeik egy részét (vetőmagot, tenyész- és hízóállatot, trágyát stb.), részint pedig a gépi berendezést stb. a meddők pótolják nekik a nyersanyagért cserébe.

Másodszor Rodbertus úr téved, amikor az *érték megosztását* és a *termék megosztását* azonosítja. A *„jövedelmi jószágnak"* egyenesen semmi dolga a termék *értékének* ezzel a *megosztásával*. Hogy azok az értékrészek, amelyek pl. a fonal termelőinek jutnak, és amelyek meghatározott aranymennyiségekben fejeződnek ki, mindenfajta – mezőgazdasági vagy ipari

– termékben *realizálódnak*, azt a közgazdászok éppoly jól tudják, mint Rodbertus. Ez *feltételezve* van, mert *árukat* termelnek és nem maguknak a termelőknek közvetlen fogyasztására szolgáló termékeket. Minthogy a megosztásra kerülő értéket, azaz az értéknek egyáltalában jövedelemben feloldódó alkotórészét minden egyes termelési területen belül a többitől függetlenül állítják elő – habár a munka megosztása miatt előfeltételezi a többit –, ezért Rodbertus hátrafelé lép és zűrzavart okoz, mivel ahelyett, hogy ezt az értékelőállítást tisztán venné szemügyre, már eleve összezilálja azzal a kérdéssel, hogy milyen részesedést biztosítanak ezek az érték-alkotórészek birtokosaiknak a nemzet meglevő össztermékéből. Nála a *termék értékének* megosztása azonnal a *használati értékek megosztásává* válik. Azáltal, hogy ezt a zűrzavart a többi közgazdászra fogja, szükségessé válik az ő helyesbítése, hogy a gyártás- és nyerstermékeket együttesen kell szemlélni – egy olyan szemléletmód, amely nem vág az érték előállításába, tehát téves, ha ezt kell megmagyaráznia.

A gyártástermék *értékében*, amennyiben ez jövedelemben oldódik fel, **és** amennyiben a gyáros nem fizet földjáradékot, akár az építmények telkéért, akár vízesésekért stb., csak a *tőkésnek és a bérmunkásnak* van része. A *mezőgazdasági termék értékén* többnyire hárman osztoznak. Ezt Rodbertus úr is elismeri. Az a mód, ahogy ezt a jelenséget magának megmagyarázza, mit sem változtat ezen a tényen. Ha azonban a többi közgazdász, sajátlag Ricardo, a tőkés és bérmunkás közti *kettéosztásból* indul ki és a földjáradékost csak később lépteti fel, sajátlagos burjánként, akkor ez teljesen megfelel a tőkés termelés álláspontjának. Tárgyiasult munka és eleven munka az a két tényező, amelynek szembeállításán a tőkés termelés nyugszik. Tőkés és bérmunkás a termelés egyedüli funkcionáriusai és tényezői, akiknek kapcsolata és szembehelyezkedése a tőkés termelési mód lényegéből fakad.

Azok a körülmények, amelyek közt a tőkésnek az általa zsákmányolt többletmunka vagy többletérték egy részét ismét meg kell osztania harmadik, nem-dolgozó személyekkel, csak másodsorban következnek. Az is a termelés ténye, hogy a termék munkabérként kifizetett értékrészének kivételével és az állandó tőkével egyenlő értékrész levonása után az *egész többletérték a munkás kezéből egyenesen a tőkésébe* megy át. Ő a munkással szemben az egész többletérték *közvetlen* birtokosa, bárhogy osztja is meg később a pénzkölcsönző tőkéssel, a földtulajdonossal stb. A termelés ezért, mint James Mill megjegyzi[54], zavartalanul tovább folyhatna, ha a földjáradékos eltűnnék és az állam lépne helyébe. Ő – a magánföldtulajdonos – nem szükséges termelési szereplő a tőkés termelés számára,

bár az szükséges számára, hogy a földtulajdon valakié, csak ne a munkásé, tehát pl. az államé legyen. A közvetlenül a termelésben részt vevő osztályoknak, tehát szintúgy a termelt értékben – és továbbá abban a termékben, amelyben ez az érték realizálódik – közvetlenül részesedőknek ez a *tőkés termelési mód* lényegében megalapozott – és a feudálistól, antiktól stb. eltérő – redukálása *tőkésekre és bérmunkásokra*, a *földtulajdonos kizárásával*, aki csak post festum* kerül be, a természeti erőket illető, nem a tőkés termelési módból *kinőtt*, hanem reá *hagyományozott* tulajdonviszonyok következtében, ez nemcsak hogy nem hiba Ricardónál stb., hanem a tőkés termelési mód adekvát elméleti kifejezésévé teszi őket, differentia specificáját** fejezi ki. Rodbertus úr még túlontúl óporosz „földbirtokos", semhogy ezt megértené. Csak akkor válik is ez érthetővé és véteti magát észre, mihelyt a tőkés hatalmába kerítette a mezőgazdaságot és mindenütt, mint Angliában legtöbbnyire, a mezőgazdaság vezetőjévé tette magát, éppúgy mint az iparévá, a *földtulajdonost* pedig *kizárta* a termelési folyamatban való minden közvetlen részvételből. Amit tehát Rodbertus úr itt „tévútnak" tart, az csak az általa meg nem értett helyes út, míg ő még olyan szemléletek foglya, amelyek a kapitalizmus-előtti termelési módból fakadtak.

„Ő" (Ricardo) „sem a *kész* terméket osztja meg a résztvevők közt, hanem éppúgy, mint a többi nemzetgazdász, mind a mezőgazdasági terméket, mind a gyártásterméket, mindegyiket különös, a megosztásnak alávetett terméknek tekinti." (I. m. 167. old.)

Nem a terméket, Rodbertus úr, hanem a termék *értékét*, és ezt igen helyesen. Az Ön „kész" termékének és e termék megosztásának abszolúte semmi köze sincs ehhez az értékmegosztáshoz.

„A tőketulajdon az ő" (Ricardo) „számára adott, *éspedig még korábban*, mint a földtulajdon. . . Ennélfogva nem a termék megosztásának alapjaival, hanem *tényével* kezdi, és egész elmélete azokra az okokra korlátozódik, amelyek ennek *megosztási viszonyát* meghatározzák és módosítják. . . A terméknek csupán *bérre* és *tőkenyereségre* való megosztása az *eredeti* és eredetileg az egyetlen is számára." (I. m. 167. old.)

Ezt Ön, Rodbertus úr, megint nem érti. A tőkés termelés álláspontjáról a *tőketulajdon* valóban mint az „eredeti" jelenik meg, mert mint

*– ünnep után; utólag – *Szerk.*
** – sajátos, fajlagos különbségét – *Szerk.*

az a fajta tulajdon jelenik meg, amelyen a tőkés termelés nyugszik, és amely *ugyanebben* tényezőként és funkcionáriusként lép fel, ami a földtulajdonról nem áll. Az utóbbi mint leszármazott *jelenik meg*, mert a modern földtulajdon valójában a *feudális*, de megváltozva a tőke ráhatásától; tehát modern földtulajdonkénti formájában *leszármazott*, a tőkés termelés eredménye. Hogy Ricardo a dolgot, ahogy van, és amilyennek megjelenik a modern társadalomban, a *történelmileg* eredetinek is tekinti (míg Ön, ahelyett, hogy a modern formához tartaná magát, nem tud szabadulni földbirtokosemlékeitől), az öncsalás, amit a polgári közgazdászok minden polgári gazdasági törvényre vonatkozóan elkövetnek; ezek számukra „természettörvényeknek" és ezért történelmi „prius-nak"* is jelennek meg.

Hogy azonban Ricardo, ahol nem a termék *értékéről*, hanem *magáról a termékről* van szó, az *egész* „kész" terméket felosztatja, azt Rodbertus úr mindjárt előszavának első mondatából láthatta:

„*A föld terméke* – mindaz, ami felszínéről származik munka, gépi berendezés és tőke egyesült alkalmazása révén, a közösség három osztálya között osztódik el; nevezetesen a föld tulajdonosa, a műveléséhez szükséges készlet, vagyis tőke birtokosa és a munkások között, kiknek iparkodása megműveli." („Principles of Political Economy", Előszó; III. kiad., London 1821 [V. old.].)

Nyomban így folytatja:

„De a társadalom különböző fokain a föld *össztermékének* arányos részei, amelyek egy-egy ilyen osztálynak jutnak járadék, profit és munkabér néven, lényegileg különbözők lesznek." (I. h.)

Itt az „*össztermék*" elosztásáról van szó, nem a gyártástermékéről vagy a nyerstermékéről. De az „össztermékben" való e részesedéseket, ha ezt az „össztermeket" adottnak előfeltételezzük, kizárólag azok a részesedések határozzák meg, amelyekkel mindegyik termelési területen belül mindegyik részvényes saját termékének „*értékében*" bír. Ez az „érték" átváltható és kifejezhető az „*össztermék*" bizonyos hányadában. Ricardo itt csak abban téved, A. Smith nyomán, hogy feledi, hogy „*az össztermék*" nem osztódik el járadékra, profitra és bérekre, hanem egy része tőke alakjában e három osztály egyikének vagy néhányának „jut".

„Ön esetleg azt állíthatná, hogy amiként *eredetileg* a tőkenyereség egyenlősége törvényének annyira le kellett szorítania a nyerstermék-

* – „előzménynek"; „előzetesen meglevőnek" – *Szerk.*

árakat, hogy a földjáradéknak el kellett tűnnie, s így aztán csak áremelkedés következtében a termékenyebb és a kevésbé termékeny talaj hozamkülönbözetéből jön ismét létre, hogy így *ma* is a szokásos tőkenyereség melletti földjáradékot-kapás előnyei arra indítanak majd tőkéseket, hogy addig használjanak fel tőkét új művelésbevételekre és javításokra, mígcsak a piac ezáltal előidézett túltelítése révén az árak elégségesen le nem csökkennek ahhoz, hogy a legkevésbé előnyös tőkebefektetéseknél a földjáradékot-kapást eltüntessék. *Más szavakkal ez annak állítása volna, hogy a tőkenyereségek egyenlőségének törvénye a másik törvényt, azt, hogy a termékek értéke a költségmunkához igazodik, a nyerstermék számára megszünteti*, míg éppen *Ricardo*, műve első fejezetében, az előbbit használja az utóbbinak megmutatására." ([*Rodbertus*] I. m. 174. old.)

Valóban, Rodbertus úr! A „*tőkenyereségek egyenlőségének törvénye*" nem szünteti meg azt a törvényt, hogy a termékek „*értéke*" a „költségmunkához" igazodik. De viszont megszünteti Ricardo előfeltevését, hogy a termékek *átlagára* egyenlő „*értékükkel*". De megint nem a „nyerstermék" az, amelynek értékét az átlagárra csökkentik; hanem *ellenkezőleg*. A „nyerstermék" – a földtulajdon következtében – azzal a kiváltsággal tűnik ki, hogy értékét *nem* csökkentik az átlagárra. Ha *értéke* valóban lecsökkenne – ami „anyagértéke" ellenére lehetséges volna – az áruk átlagárával egy színvonalra, akkor eltűnnék a földjáradék. Azok a talajfajták, amelyek ma, meglehet, nem fizetnek földjáradékot, ezt azért nem teszik, mert a nyerstermékek *piaci ára* számukra egyenlő saját *átlagárukkal*, és mert – a termékenyebb talajfajták konkurrenciája következtében – *elvesztik* azt a kiváltságukat, hogy terméküket a *maga* „értékén" adják el.

„Igaz lehet-e az, hogy *mielőtt* egyáltalában a földműveléshez fognának, már léteznek tőkések, akik nyereséget húznak és a nyereség egyenlőségének törvénye szerint fektetik be tőkéiket?" (Mennyire buta!)... „Elismerem, hogy ha ma civilizált országokból egy új, meg nem művelt országba expedíciót vezetnek, amelynek gazdagabb résztvevői el vannak látva egy már régi kultúra készleteivel és szerszámaival – tőkével – és a szegényebbek azzal a kilátással tartanak velük, hogy az előbbiek szolgálatában magas bérhez jutnak, hogy akkor a tőkések azt, ami a munkások bérén felül nekik megmarad, nyereségüknek fogják tekinteni, mivel régóta meglevő dolgokat és fogalmakat visznek magukkal az anyaországból." (174–175. old.)

No tessék, Rodbertus úr. Ricardo egész szemlélete csak a tőkés termelési módot uralkodónak előfeltételezve áll helyt. Hogy hogyan fejezi ki ezt az *előfeltételezést*, hogy közben történelmi hüszteron próteront* követ-e el, ez magának a dolognak szempontjából közömbös. Az *előfeltételezést* meg kell tenni, tehát nem lehet, ahogy Ön teszi, paraszti gazdálkodást bevezetni, amely nem ért a tőkés könyvvitelhez és ezért a vetőmagot stb. nem számítja az előlegezett tőkéhez! Nem Ricardo, hanem Rodbertus „értelmetlensége", ha az utóbbi szerint az előbbinél „a talaj művelésbevétele *előtt*" léteznek tőkések és munkások. (176. old.)

„Csak amikor ... a társadalomban tőke jött létre, és a tőkenyereséget ismerik és fizetik ... kezdődik meg a ricardoi felfogás szerint a talaj művelése." (178. old.)

Micsoda ostobaság! Csak amikor egy tőkés mint bérlő a földművelő és a földtulajdonos közé tolakodott – akár a régi árendás szédelegte fel magát tőkés-bérlővé, akár egy ipari vállalkozó fekteti be tőkéjét az ipar helyett a mezőgazdaságba –, csak akkor kezdődik meg, dehogyis a „talaj művelése", hanem a „tőkés" talajművelés, amely formáját és tartalmát tekintve igen különbözik a korábbi művelési formáktól.

„Minden országban a talaj legnagyobb része már sokkal korábban tulajdonban volt, mielőtt művelésbe vették volna; nevezetesen már rég tulajdonban volt, amikor az iparokban adva van egy tőkenyereségkulcs." (179. old.)

Hogy Rodbertus itt Ricardo szemléletét megértse, ahhoz angolnak kellene lennie, nem pomerániai földbirtokosnak, és meg kellene értenie a községi és parlagföldek bekerítésének[33] történetét. Rodbertus úr Amerikára hivatkozik. Az állam itt a földet eladja

„parcellánként elsőbb a megművelőknek, persze csekély áron, amelynek azonban mégis *mindenesetre* már földjáradékot kell képviselnie". (179–180. old.)

Dehogyis. Ez az ár éppoly kevéssé alkot földjáradékot, ahogy teszem egy általános iparadó nem alkotna *iparjáradékot*, vagy egyáltalában bármely adó nem alkot „járadékot".

„Az emelkedés b) alatt foglalt oka" {a népesség gyarapodása vagy az *alkalmazott munkamennyiség* gyarapodása miatt} „azonban, állítom,

* – felcserélést (a későbbit előbbre) – *Szerk.*

a földjáradéknak kedvez a tőkenyereséggel szemben. A tőkenyereség *sohasem* emelkedhet azért, mert a nemzeti termékértéknek *egyenlő termelékenység*, de meggyarapodott termelőerő (megnövekedett népesség) esetén jelentkező gyarapodása következtében *több* tőkenyereség jut a nemzetben, hiszen ez a *több* tőkenyereség mindig egy ugyanabban az *arányban meggyarapodott tőkére* jut, a nyereségkulcs tehát egyenlő magas marad." (184–185. old.)

Ez téves. A meg nem fizetett többletmunka mennyisége növekszik pl., ha 3, 4, 5 óra többletmunkaidőt dolgoznak 2 óra helyett. E *meg nem fizetett* többletmunka tömegével nem nő az előlegezett tőke tömege, először, mert a többletmunka e további többletét *nem* fizetik meg, tehát nem okoz tőkeráfordítást; másodszor, mert az állótőkére történő tőkeráfordítás nem emelkedik ugyanabban az arányban, ahogy itt használata növekszik. Nincs szükség több orsóra stb. Persze gyorsabban elhasználódnak; de nem ugyanabban az arányban, amennyire *többet* használják őket. Tehát, egyenlő termelékenység esetén, itt növekszik a profit, mert nemcsak az értéktöbblet, hanem az *értéktöbblet rátája* nőtt. A mezőgazdaságban ez keresztülvihetetlen a természeti feltételek miatt. Másrészt a *termelékenység* könnyen változik a ráfordított tőke megnagyobbodásával. A munka megosztásától és a gépi berendezéstől eltekintve, a ráfordított tőke, habár abszolúte nagy, a termelési feltételek gazdaságossága következtében relatíve nem olyan nagy. A *profitráta* tehát növekedhetne, még ha az értéktöbblet (nemcsak *rátája*) ugyanaz maradna is.

Pozitíve hibás és pomerániai földbirtokosi, mikor Rodbertus ezt mondja:

„Lehetséges, hogy e 30 év folyamán" (1800-tól 1830-ig) „parcellázások révén vagy *éppen művelésbevétel révén több* birtok keletkezett és ennélfogva a meggyarapodott földjáradék *több* birtokos közt is oszlott meg, de *1830-ban nem oszlott el több holdra, mint 1800-ban*; azok az új, leágazott vagy újonnan megművelt birtokok egész holdszámukkal azelőtt *bele voltak foglalva a régebbi birtokokba*, s 1800 csekélyebb földjáradéka ennélfogva akkoriban éppúgy reájuk *is eloszlott* és akkoriban éppúgy segédkezett egyáltalában az angol földjáradék magasságának meghatározásában, mint 1830-ban a nagyobb." (186. old.)

Drága pomeránom! Miért viszed át folyton porosz viszonyaidat lenézően Angliára? Az angol nem úgy számol, hogy ha, ahogy ez volt az eset (ennek utánanézni[55]), 3–4 millió acre-t „bekerítettek" 1800-tól 1830-ig, akkor a járadék erre a 4 millió acre-re 1830 előtt is eloszlott,

1800-ban is. Ellenkezőleg, ezek parlag- vagy községi földek voltak, amelyek nem hoztak járadékot, nem is voltak senkiéi.

Ha Rodbertus, mint Carey (de eltérő módon), azt igyekszik kimutatni Ricardónak, hogy a „legtermékenyebb" talajt többnyire nem elsőnek művelik meg, fizikai és más okokból, akkor ennek semmi köze Ricardóhoz. „Legtermékenyebb" talaj, ez mindenkor az adott termelési feltételek közt „legtermékenyebb".

Rodbertus Ricardóval szembeni ellenvetéseinek igen nagy része abból ered, hogy naiv módon azonosítja a „pomerániai" és az „angol" termelési viszonyokat. Ricardo feltételezi a tőkés termelést, amelynek, ahol keresztülvitték, mint Angliában, megfelel a bérlő-tőkés és a földtulajdonos szétválása is. Rodbertus olyan viszonyokat von be, amelyek önmagukban véve idegenek a tőkés termelési módtól, s amelyeknek ez csak fölébe épült. Amit Rodbertus úr pl. a gazdasági központok helyzetéről mond a gazdasági komplexumokon belül, abszolúte illik Pomerániára, de nem Angliára, ahol a tőkés termelési mód, mely a XVI. század utolsó harmada óta egyre inkább túlerőben van, minden feltételt magához hasonított és különböző periódusokban a történelmi előfeltételeket – falvakat, építményeket és embereket – progresszíve a pokolba söpörte, hogy a tőke „legtermelékenyebb" befektetését elérje.

Éppen olyan hibás, amit Rodbertus a „tőkebefektetésről" mond.

„Ricardo arra korlátozza a talajjáradékot, amit a földbirtokosnak az *eredeti, természetes és elpusztíthatatlan talajerők* használatáért fizetnek. Ezzel mindazt le kívánja vonni a földjáradékból, amit már megművelt birtokok esetében a tőke javára kellene írni. Csakhogy világos, hogy egy birtok hozamából sohasem tudhat be többet a tőkének, mint *a teljes, országosan szokásos kamatokat*. Hisz különben egy ország nemzetgazdasági fejlődésében két különböző nyereségkulcsot kellene feltennie, egy mezőgazdaságit, amely nagyobb nyereséget hozna a gyártásban uralkodónál, és ezt az utóbbit – mindazonáltal ez olyan feltevés, amely éppen az ő rendszerét, mely a nyereségkulcs egyenlőségére van alapozva, borítaná fel." (215–216. old.)

Megint a pomerániai földbirtokos elképzelése, aki kölcsönvesz tőkét, hogy földtulajdonát megjavítsa, a hitelezőnek tehát, elméleti és gyakorlati okokból, csak az „országosan szokásos kamatokat" óhajtja megfizetni. Angliában azonban másképp áll a dolog. A bérlő, a bérlő-tőkés az, aki tőkét ráfordít, hogy megjavítsa a talajt. Ettől a tőkétől, éppúgy, mint attól, amelyet a termelésre közvetlenül ráfordít, nem az országosan szokásos

kamatot kívánja, hanem az *országosan szokásos profitot*. Nem ad kölcsön a földbirtokosnak tőkét, az „országosan szokásos" kamatra. Talán maga vesz kölcsön tőkét vagy saját többlettőkéjét alkalmazza, hogy ez „országosan szokásosan" meghozza neki az ipari profitot, az országosan szokásos kamatoknak legalább kétszeresét.

Egyébként Ricardo tudja, amit már Anderson tudott, és ráadásul határozottan megmondja, hogy a talajnak ilymódon a tőke által létrehozott termelőereje később egybeesik „természetes" termelőerejével, tehát a járadékot megduzzasztja. Rodbertus mit sem tud ezekről a viszonyokról, tehát fecseg a levegőbe.

A modern földtulajdont már teljesen helyesen megmagyaráztam:

„A földjáradék, ricardoi értelemben, a polgári állapotban levő földtulajdon: vagyis a hűbéri tulajdon, amely alávetette magát a polgári termelés feltételeinek." („Misère de la philosophie", Párizs 1847, 156. old.[56])

Ugyancsak megjegyeztem már helyesen:

„Ricardo, miután a földjáradék meghatározásához szükségesként előfeltételezte a polgári termelést, a földjáradék fogalmát mégis minden kor és minden ország földtulajdonára alkalmazza. Ez közös tévedése mindazoknak a közgazdászoknak, akik a polgári termelés viszonyait örök kategóriáknak tüntetik fel." (I. m. 160. old.)

Ugyancsak helyesen megjegyeztem, hogy a „földtőkék", mint minden más tőke, növelhetők:

„A földtőkék éppúgy *növelhetők*, mint valamennyi többi termelési szerszám. Az emberek az anyaghoz, hogy Proudhon úr nyelvén beszéljünk, semmit sem tesznek hozzá, de *szaporítják azokat a földeket, amelyek termelési szerszámul szolgálnak*. Csupán azzal, hogy további tőkebefektetéseket eszközölnek a már termelési eszközzé változtatott földeken, máris növelték a földtőkét, noha semmivel sem növelték a földanyagot, azaz a föld terjedelmét." (I. m. 165. old.)

Helyes marad iparnak és mezőgazdaságnak az a különbsége, amelyet akkor kiemeltem:

„Először is, nem lehet, mint az iparban, az *ugyanolyan termelékenységű termelési szerszámokat*, vagyis az ugyanolyan termékenységű földeket *tetszés szerint szaporítani*. Továbbá a népesség szaporodásának

mértékében áttérnek a gyengébb minőségű földek megművelésére, vagy pedig ugyanabba a földbe újabb tőkebefektetéseket eszközölnek, amelyek aránylag kevésbé termelékenyek, mint az elsők." (I. m. 157. old.)

Rodbertus azt mondja:

„De fel kell még hívnom a figyelmet egy másik körülményre, amely, persze sokkal fokozatosabban, de egyben még sokkalta általánosabban, rosszabb mezőgazdasági gépekből[57] jobbakat csinál. Ez maga a *folytatólagos gazdálkodás* egy birtokon, csupáncsak valamely ésszerű rendszer szerint, anélkül, hogy a legcsekélyebb rendkívüli tőkebefektetés járulna hozzá." ([*Rodbertus*, i. m.] 222. old.)

Ezt már Anderson megmondta. A művelés javítja a talajt.

„Önnek be kellene bizonyítania, hogy a földműveléssel foglalkozó munkásnépesség az idő folyamán nagyobb arányban növekedett, mint a létfenntartási eszközök termelése vagy akárcsak egy ország népességének többi része. Csakis ebből tűnhetne ki cáfolhatatlanul, hogy a mezőgazdasági termelés növekedésével növekedőleg több munkát is kellene rá felhasználni. De épp ebben ellentmond Önnek a statisztika." (274. old.) „Sőt Ön azt a szabályt látja [...] általánosan uralkodni, hogy minél sűrűbb egy ország népessége, annál kisebb arányban foglalkoznak az emberek a földműveléssel... Ugyanez a jelenség mutatkozik egyazon ország népességének növekedése esetén: az a rész, amely *nem* foglalkozik földműveléssel, majdnem mindenütt erősebb arányban fog növekedni." (275. old.)

De részint azért, mert több szántóföldet változtatnak át marhalegelővé, juhlegelővé. Részint azért, mert a termelés nagyobb szintjén – a nagybani mezőgazdaságban – a munka termelékenyebbé válik. *De azért is*, és ez olyan körülmény, amelyet Rodbertus úr teljesen szem elől téveszt, mert a *nem-mezőgazdasági népesség* egy nagy része közreműködik a mezőgazdaságban, állandó tőkét – ez a művelés haladásával nő – szolgáltat, mint ásványi trágyát, külföldi vetőmagot, mindenféle gépi berendezést.

Rodbertus úr szerint (78. old.)

„ma" (Pomerániában) „a mezőgazda a saját gazdaságában termesztett igásállat-takarmányt nem tekinti tőkének".

„A tőke magán-valóan vagy nemzetgazdasági értelemben termék, amelyet tovább használnak a termeléshez... De egy különös »nyereség«

vonatkozásában, amelyet hoznia kell, vagyis a *mai vállalkozók* értelmében, »*ráfordításként*« kell fellépnie, hogy tőke legyen." (77. old.)

Csakhogy ez a fogalom, „ráfordítás", nem kívánja meg, ahogy Rodbertus véli, hogy a terméket áruként megvásárolják. Ha a termék egy része, ahelyett, hogy áruként *eladnák*, ismét belekerül a termelésbe, mint *áru* kerül bele. Előzőleg „pénzként" felbecsülik, és ezt annál pontosabban tudják, mivel mindezek a „ráfordítások" a mezőgazdaságban is ugyanakkor megvannak mint „áruk" a piacon, jószág, takarmány, trágya, gabona, amely vetőmagul szolgál, mindenfajta vetőmag. De „Pomerániában" úgy látszik ezt nem számítják a „ráfordítások" közé.

„E különböző munkák" (ipar és nyerstermelés) „különös eredményeinek *értéke* még nem maga a birtokosuknak jutó jövedelem, hanem csak a folyósítási mércéje ennek. Maga ez a megfelelő jövedelem része a társadalmi jövedelemnek, amelyet csupán a mezőgazdaság és gyártás együttműködő munkája állít elő, és amelynek *részeit* ennélfogva szintén csak ez az együttműködés állítja elő." (36. old.)

Hát ez mire jó? Ennek az *értéknek* a realizálása csak használati értékben történő realizálása lehet. Egyáltalán nem erről van szó. Azonkívül a *szükséges munkabérbe* már belekerül, hogy mennyi érték jelentkezik a munkás fenntartásához szükséges létfenntartási eszközökben — mezőgazdasági termékből és ipari termékből.

Ezen túlestünk.

[TIZEDIK FEJEZET]

Ricardo és Adam Smith elmélete a költségárról (Cáfolat)

[A) Ricardo]

[*1. A fiziokrata elmélet megdőlése és a földjáradékra vonatkozó nézetek további fejlődése*]

Anderson tételével (részint megvan A. Smithnél is): „Nem a föld járadéka határozza meg termékének *árát*, hanem e termék *ára* határozza meg a föld járadékát"*, a fiziokraták tana halomra volt döntve. A mezőgazdasági termék *ára* lett ezzel a járadék forrásává, és nem maga ez a termék, sem a föld. Ezzel megdőlt az a nézet, hogy a járadék a mezőgazdaság kivételes termelékenységének sarjadéka, s ez megint a talaj különös termékenységének sarjadéka volna. Hiszen ha *ugyanaz a munkamennyiség* egy különösen termékeny elemben gyakorolta magát és ezért maga is kivételesen termékeny volt, ez csak abban fejeződhetne ki, hogy egy viszonylag *nagy* tömegű *termékben* jelentkezik és ezért az egyes termék ára relatíve alacsony, nem pedig a fordított eredményben, hogy termékének *ára magasabb*, mint a többi termékeké, amelyekben ugyanaz a munkamennyiség realizálódott, és hogy *ára* ezért profiton és munkabéren kívül, más áruktól eltérően, *még járadékot is* hoz. (*A. Smith* a járadékra vonatkozó vizsgálódásában részben ismét visszatér a fiziokrata nézethez, miután előbb eredeti felfogásával, azzal, hogy a járadék a többletmunka része, megcáfolta vagy legalábbis tagadta azt.)

A fiziokrata nézetnek ezt a félretolását Buchanan e szavakban foglalja össze:

„Az a felfogás, hogy a mezőgazdaság azért hoz terméket, és következésképpen járadékot, mert a természet együttműködik az emberi

* *V. ö. 127. old. – Szerk.*

iparkodással a művelés folyamatában, merő képzelgés. A járadék nem a termékből származik, hanem az árból, amelyen a terméket eladják; és ezt az árat nem azért kapják, mert a természet segédkezik a termelésben, hanem mert ez az az ár, amely a fogyasztást összhangba hozza a kínálattal."[58]

Miután félretolták a fiziokratáknak ezt a nézetét – amelynek azonban teljes jogosultsága volt mélyebb értelmében, mert ők a járadékot az egyetlen többletnek, a tőkést és a munkásokat együtt csak a földtulajdonos bérezettjeinek tekintik –, csak a következő nézetek maradtak lehetségesek:

Az a nézet, hogy a *járadék* a mezőgazdasági termékek *monopolárából* származik; a monopolár pedig onnan, hogy a földtulajdonosok a föld *monopóliumát* birtokolják. E nézet szerint a mezőgazdasági termék *ára* állandóan *értéke felett* áll. Az *ár megtetézése* történik meg, és az áruértékek törvényét a földtulajdon *monopóliuma* áttöri.

A járadék a mezőgazdasági termékek *monopolárából* származik azért, mert a kínálat állandóan a kereslet színvonala *alatt*, illetve a kereslet állandóan a kínálat színvonala *felett* áll. De hát miért nem emelkedik a kínálat a kereslet *színvonalára*? Miért nem egyenlíti ki ezt az arányt egy *pótlólagos* kínálat és szüntet meg ezzel, ezen elmélet szerint, *minden* járadékot? Hogy ezt megmagyarázza, Malthus egyrészt ahhoz a fikcióhoz menekül, hogy a mezőgazdasági termékek közvetlenül létrehozzák fogyasztóikat (erről később, Ricardóval való perpatvaránál), másrészt az andersoni elmélethez, merthogy a *pótlólagos kínálat* több munkába kerül, a mezőgazdaság terméketlenebbé válik. Amennyiben tehát ez a nézet nem puszta fikción nyugszik, egybeesik a ricardoi elmélettel. Itt is az *ár* az érték *f e l e t t* áll, megtetézés.

A ricardoi elmélet: *Nem létezik abszolút földjáradék*, hanem csak *különbözeti járadék*. A járadékot hozó mezőgazdasági termékek *ára* itt is egyéni értékük *felett* áll, és amennyiben a járadék egyáltalában létezik, a *mezőgazdasági termékek árának értékük feletti többlete* révén létezik. Csakhogy itt az árnak ez az érték *feletti* többlete nem mond ellent az általános értékelméletnek (jóllehet a tény megmarad), mert minden termelési területen belül az ide tartozó áruk *értékét* nem az áru egyéni értéke határozza meg, hanem *az az értéke*, amellyel a terület *általános* termelési feltételei közt bír. A járadékot hozó termékek ára itt is *monopolár*, de olyan monopólium, amilyen az ipar minden területén előfordul, s csak ezen a területen rögződik és ezért ölti a járadéknak a többletprofittól megkülönböztetett formáját. Itt is megvan a *keresletnek a kínálat feletti* többlete, vagy ami ugyanaz, a pótlólagos

keresletet nem lehet kiegyenlíteni pótlólagos kínálattal azokon az *árakon*, amelyek az eredeti kínálatnál voltak, mielőtt árai a keresletnek a kínálat feletti többlete következtében megnövekedtek. A *járadék* (a különbözeti járadék) itt is az *árnak az érték feletti többlete* révén *keletkezik*, a jobb talajon termett termék árának értéke *fölé* emelkedése révén, ami a pótlólagos kínálatot előidézi.

A járadék pusztán a földbe süllyesztett tőke kamata. Ebben a nézetben a ricardoival közös, hogy tagadja az *abszolút földjáradékot*. A *különbözeti járadékot* el kell ismernie, ha birtokok, amelyekbe ugyanannyi tőkét fektettek be, különböző nagyságú járadékokat hoznak. Valójában ezért a ricardoi nézetre lyukad ki, hogy bizonyos talaj nem hoz *járadékot*, és hogy ahol *tulajdonképpeni* járadék van, ez különbözeti járadék. Csak abszolúte nem tudja megmagyarázni annak a talajnak a járadékát, amelybe *nem* fektettek tőkét, a vízesésekét, bányákét stb. Ez a nézet valójában nem volt más, mint *tőkés álláspontról* kiinduló kísérlet a járadékot Ricardóval szemben megmenteni – a *kamat* neve alatt.

Végül: Ricardo felteszi, hogy a járadékot nem hozó talajon a termék ára egyenlő értékével, mert egyenlő az *átlagárral*, azaz előleg plusz átlagprofittal. Tehát tévesen felteszi, hogy az áru értéke egyenlő az áru átlagárával. Ha ez a téves előfeltevés elesik, akkor az abszolút járadék lehetséges marad, mert a mezőgazdasági termékek *értéke*, mint valamennyi többi áru egy egész nagy kategóriájának értéke is, átlagára *felett* áll, a földtulajdon következtében azonban nem egyenlítődik ki az átlagárra, mint ennél a többi árunál. Ez a nézet tehát a monopólium elméletével együtt felteszi, hogy a földtulajdonnak mint ilyennek köze van a járadékhoz; Ricardóval együtt felteszi a különbözeti járadékot, és végül felteszi, hogy az abszolút járadék révén semmiképp sem támad törés az értékek törvényében.

[*2. Az érték munkaidővel való meghatározása – Ricardo elméletének alapzata. Ricardo vizsgálati módja*]

Ricardo az áruk relatív értékeinek (illetve csereértékeinek) „a *munka mennyisége*" által való meghatározásából indul ki. (A végén áttekinthetjük a különböző értelmet, amelyben Ricardo az értéket használja. Ezen alapszik Bailey bírálata*, egyúttal a *fogyatékosság* Ricardónál.) Ennek a „munkának"

* *V. ö. 154., 373. old. – Szerk.*

a jellegét nem vizsgálja tovább. Ha két áru egyenértékű – vagy *meghatározott arányban* egyenértékű, vagy pedig, ami ugyanaz, *nem-egyenlő nagyságú*, a bennük foglalt „*munka*" *mennyisége* szerint –, akkor azonban világos az is, hogy a *szubsztanciát* illetően, amennyiben csereértékek, egyenlők. Szubsztanciájuk munka. Ezért „értékek". Nagyságuk aszerint különbözik, hogy ebből a szubsztanciából többet vagy kevesebbet tartalmaznak. Mármost az alakot – a munka különös meghatározását, amelyben csereértéket létrehozó vagy csereértékekben jelentkező –, ennek a munkának a *jellegét Ricardo nem vizsgálja*. Ezért nem érti meg *ennek a munkának* összefüggését a *pénzzel*, vagyis azt, hogy *pénzként* kell megjelennie. Ezért semmiképp sem érti meg az összefüggést az áru csereértékének munkaidő által való meghatározása és aközött, hogy az áruk szükségszerűen a pénzképződéshez vezetnek. Ebből ered téves pénz-elmélete. Nála már eleve csupán az *értéknagyságról* van szó. Azaz, hogy az áruértékek nagyságai úgy aránylanak egymáshoz, mint a termelésükhöz szükséges munkamennyiségek. Ebből indul ki Ricardo. A. Smitht kifejezetten megjelöli kiindulópontjaként (I. fej. 1. szakasz).

Ricardo módszere mármost ebben áll: Kiindul az áru értéknagyságának a munkaidő által való meghatározásából és aztán *megvizsgálja*, hogy a többi gazdasági viszony, kategória az érték e meghatározásának *ellentmond-e* vagy ezt mennyiben módosítja. Első pillantásra látni ennek az eljárásmódnak a történelmi jogosultságát – tudományos szükségszerűségét a gazdaságtan történetében, de ugyanakkor tudományos elégtelenségét is, amely elégtelenség nemcsak az ábrázolásmódban (formálisan) mutatkozik meg, hanem téves eredményekhez vezet, mert szükséges középtagokat átugrik és *közvetlen* módon igyekszik a gazdasági kategóriák egymás közti egybevágóságát kimutatni.

Történelmileg ez a vizsgálati mód jogosult és szükségszerű volt. A politikai gazdaságtan A. Smithben bizonyos totalitásig fejlődött ki, bizonyos mértékig lezárta az általa felölelt területet, annyira, hogy Say egy iskoláskönyvben lapos rendszerességgel összefoglalhatta. Smith és Ricardo között már csak részletkutatások fordulnak elő a termelő és nem-termelő munkáról, pénzügyről, népesedési elméletről, földtulajdonról és adókról. Smith maga nagy naivitással folytonos ellentmondásban mozog. Az egyik oldalon nyomon követi a gazdasági kategóriák belső összefüggését, vagyis a polgári gazdasági rendszer rejtett szerkezetét. A másik oldalon melléállítja az összefüggést, ahogyan az a konkurrencia jelenségeiben látszólag adva van, tehát a nem-tudományos megfigyelőnek jelentkezik, éppúgy, mint annak, aki a polgári termelés folyamatának gyakorlatilag foglya és

érdekelt benne. Ez a két felfogási mód – amelyek közül az egyik behatol a polgári rendszer belső összefüggésébe, úgyszólván fiziológiájába, a másik csak leír, katalogizál, elbeszél és szkematizáló fogalmi meghatározások alá sorolja azt, ami az életfolyamatban külsőleg megmutatkozik, úgy, ahogyan megmutatkozik és megjelenik – Smithnél nemcsak elfogulatlanul egymás mellett, hanem keresztül-kasul fut és folytonosan ellentmond egymásnak. Nála ez jogosult (egyes részletvizsgálatokat kivéve, – a pénzről), mivel az ő dolga valóban kettős volt. Egyrészt az a kísérlet, hogy behatoljon a polgári társadalom belső fiziológiájába; másrészt azonban részben az, hogy előbb leírja külsőleg megjelenő életformáit, ábrázolja külsőleg megjelenő összefüggését, részben pedig még az, hogy ezekhez a jelenségekhez nómenklatúrát találjon és megfelelő értelmi fogalmakat, tehát részben hogy előbb reprodukálja ezeket a nyelvben és a gondolkodási folyamatban. Az egyik munka éppúgy érdekli, mint a másik, és minthogy a kettő egymástól függetlenül megy végbe, itt egy egészen ellentmondó elképzelési mód jön létre; az egyik többé-kevésbé helyesen kimondja a belső összefüggést, a másik ugyanezzel a jogosultsággal és bárminő belső viszony nélkül – minden összefüggés nélkül a másik felfogási móddal – a *megjelenő* összefüggést mondja ki. A. Smith követői mármost, amennyiben nem régebbi, meghaladott felfogási módok reakcióját képviselik vele szemben, részletvizsgálódásaikat és szemlélődéseiket zavartalanul folytathatják és mindenkor A. Smitht tekinthetik alapvetésüknek, akár az a helyzet, hogy művének ezoterikus vagy exoterikus részéhez kapcsolódnak, akár, s majdnem mindig ez az eset, a kettőt összevissza hányják. De végre közbelép Ricardo és Megállj!-t kiált a tudománynak. A polgári rendszer fiziológiájának – belső szerves összefüggése és életfolyamata megértésének – alapzata, kiindulópontja az *értéknek a munkaidő által* való meghatározása. Ebből indul ki Ricardo és most kényszeríti a tudományt, hogy zökkenjen ki eddigi kerékvágásából és adjon számot magának arról, mennyiben felel meg vagy mond ellent ennek az alapzatnak, a kiindulópontnak a többi általa kifejtett, ábrázolt kategória – termelési és érintkezési viszonyok –, mennyiben felel meg egyáltalában a pusztán a folyamat megjelenési formáit visszaadó, reprodukáló tudomány (tehát maguk ezek a jelenségek is) annak az alapzatnak, amelyen a polgári társadalom belső összefüggése, valódi fiziológiája nyugszik, illetve amely a kiindulópontja; egyáltalában hogyan áll a dolog ezzel az ellentmondással a rendszer látszólagos és valóságos mozgása közt. Ez tehát Ricardo nagy történelmi jelentősége a tudomány számára, ami miatt az ízetlen Say, akinek lába alól kihúzta a talajt, a következő mondatban önti ki mérgét: „Azzal az ürüggyel, hogy kiszélesítik" (a tudományt),

„az űrbe taszították."[59] Ezzel a tudományos érdemmel szorosan összefügg az, hogy Ricardo az osztályok gazdasági ellentétét – ahogy azt a belső összefüggés megmutatja – felfedi, kimondja; s ennélfogva gyökerében felfogják, felfedezik a közgazdaságban a történelmi harcot és fejlődési folyamatot. *Carey* (lásd később a passzust) ezért a kommunizmus atyjaként denunciálja.

„Ricardo úr rendszere a viszálykodás rendszere . . . az egész arra irányul, hogy *ellenségeskedést* szítson *osztályok* és nemzetek *között* . . . Könyve igazi kézikönyve a demagógnak, aki földreform követelésével, háborúval és fosztogatással tör hatalomra." (*H. Carey*: „The Past, the Present and the Future", Philadelphia 1848, 74–75. old.)

Ha így egyrészt kitűnik a ricardoi vizsgálati mód tudományos jogosultsága és nagy történelmi értéke, akkor másrészt kézenfekvő az eljárásának tudományos fogyatékossága, amely a későbbiek folyamán részleteiben meg fog mutatkozni.

Ebből ered Ricardo művének rendkívül furcsa és szükségszerűen visszás felépítése is. Az egész mű (a harmadik kiadásban) 32 fejezetből áll. Ebből 14 fejezet az *adókról* szól, tehát az elméleti elveknek csak *alkalmazását* tartalmazza.[60] A XX. fejezet, „Érték és gazdagság, megkülönböztető tulajdonságaik", nem egyéb, mint vizsgálódás használati érték és cserevalue különbségéről, tehát kiegészítés az első fejezethez, *„Az értékről"*. A XXIV. fejezet, „A. Smith tanítása a földjáradékról", éppígy a XXVIII. fejezet, „Az arany, a gabona és a munka összehasonlító értékéről stb.", és a XXXII. fejezet, „Malthus úr nézetei a járadékról", pusztán kiegészítései és részben védelme Ricardo földjáradék-elméletének, tehát pusztán függelék a járadékról szóló II. és III. fejezethez. A XXX. fejezet, „A kereslet és kínálat befolyásáról az árakra", pusztán függelék a IV. fejezethez, „A természetes és a piaci árról". Ennek a fejezetnek egy második függeléke a XIX. fejezet, „A kereskedelem csatornáiban keletkező hirtelen változásokról". A XXXI. fejezet, *„A gépi berendezésről"*, pusztán függelék az V. és VI. fejezethez, „A munkabérről" és „A profitról". A VII. fejezet, „A külkereskedelemről", és a XXV. fejezet, „A gyarmati kereskedelemről", akár az adókról szóló fejezetek, puszta alkalmazása a korábban felállított elveknek. A XXI. fejezet, „A felhalmozás hatásai a profitra és a kamatra", függelék a földjáradékról, a profitról és a munkabérről szóló fejezetekhez. A XXVI. fejezet, „A bruttó- és a nettójövedelemről", függelék a munkabérről, profitról és járadékról szóló fejezetekhez. Végül a XXVII. fejezet, *„A forgalmi eszközről és a bankokról"*, teljesen elszigetelten áll a műben és

pusztán további kifejtése, részben módosítása a pénzről korábbi írásaiban felállított nézeteinek.

A ricardoi elméletet tehát kizárólag a mű első hat fejezete tartalmazza. Ha a mű hibás felépítéséről beszélek, akkor ez erre a részre vonatkoztatva történik. A másik rész (a pénzről szóló szakasz kivételével) alkalmazásokból, magyarázatokból és pótlásokból áll, amelyek a dolog természeténél fogva összevissza vannak dobálva és nem tartanak igényt felépítésre. A hibás felépítés az elméleti részben (az első hat fejezetben) azonban nem véletlen, hanem magából Ricardo vizsgálati módjából adódik és abból a meghatározott feladatból, amelyet kutatása elé tűzött. Magának ennek a vizsgálati módnak tudományosan elégtelen mivoltát fejezi ki.

Az I. fejezet „*Az értékről*" szól. Ez megint szétesik hét szakaszra. Az első szakasz tulajdonképpen azt vizsgálja: *Ellentmond-e* a *munkabér* annak, hogy az áruértékeket a bennük foglalt munkaidő határozza meg? A harmadik szakasz kimutatja, hogy annak belekerülése az áru értékébe, amit én állandó tőkének nevezek, *nem* mond ellent az értékmeghatározásnak, és hogy a munkabér emelkedése vagy esése éppily kevéssé érinti az áruértékeket. A negyedik szakasz azt vizsgálja, mennyiben másítja meg a cseréértékeknek munkaidő által való meghatározását a gépi berendezés meg más álló- és tartós tőke alkalmazása, amennyiben ez különböző termelési területeken különböző arányban kerül bele az össztőkébe. Az ötödik szakasz azt vizsgálja, mennyire módosítja a munkabér emelkedése vagy esése az értékek munkaidő által való meghatározását, ha különböző termelési területeken nem-egyenlő tartósságú és különböző megtérülési idejű tőkéket alkalmaznak. Mint látjuk tehát, ebben az első fejezetben nemcsak *áruk* vannak feltételezve – és semmi mást nem kell feltételezni, ha az értéket mint olyant vesszük szemügyre –, hanem munkabér, tőke, profit, maga az általános profitráta is, mint majd meglátjuk, a tőkének a forgalmi folyamatból eredő különböző formái és éppígy a „természetes és a piaci ár" különbsége, mely utóbbi a következő fejezetekben, II. és III. fejezet, „A járadékról" és „A bányajáradékról", éppenséggel döntő szerepet játszik. Ezt a II. fejezetet, „*A járadékról*" – a III. fejezet, „A bányajáradékról", pusztán kiegészítés hozzá –, vizsgálati módja menetének megfelelőleg helyesen megint ezzel a kérdéssel nyitja: *Ellentmond-e* a földtulajdon és a földjáradék annak, hogy az áruértékeket a munkaidő határozza meg?

„Meg kell azonban még vizsgálni" – így kezdi a II. fejezetet, „*A járadékról*" –, „vajon a föld elsajátítása és a járadék ebből következő megteremtése

okoz-e valamilyen változást az áruk relatív értékében, függetlenül a termelésükhöz szükséges munka mennyiségétől." („Principles of Political Economy", III. kiad., London 1821, 53. old.)

E vizsgálathoz mármost nemcsak hogy mellékesen bevezeti a „piaci ár" és a „reális ár" (az érték pénzkifejezése) viszonyát, hanem feltételezi az egész tőkés termelést és a maga egész felfogását a munkabér és a profit közti viszonyról. A IV. fejezetet, „A természetes és a piaci árról", az V.-et, „A munkabérről", és a VI.-at, „A profitról", ezért nemcsak feltételezi, hanem teljesen kifejti az első két fejezetben, „Az értékről" és „A járadékról", és a III. fejezetben mint a II. függelékében. A későbbi három fejezet, amennyiben *elméletileg* újat hoz, csak itt-ott hézagokat tölt ki, közelebbi meghatározásokat pótol, amelyek legtöbbjének igazság szerint már az I.-ben és a II.-ban kellett volna helyet kapnia.

Az egész ricardoi mű tehát benne foglaltatik az első két fejezetében. Ezekben kerülnek a kifejlett polgári termelési viszonyok, tehát a politikai gazdaságtan kifejtett kategóriái is szembesítésre elvükkel, az értékmeghatározással, és kérik számon tőlük, hogy mennyire felelnek meg ennek közvetlenül, vagy hogyan is áll a dolog a látszólagos eltérésekkel, amelyeket az áruk értékviszonyába belevisznek. Ezek a fejezetek tartalmazzák az addigi politikai gazdaságtan egész ricardoi bírálatát, a kategorikus szakítást A. Smithnek az ezoterikus és exoterikus szemléleti módban végigvonuló ellentmondásával, és e bírálat révén ugyanakkor néhány egészen új és meglepő eredményt szolgáltatnak. Innen ered az a nagy elméleti élvezet, melyet ez a két első fejezet nyújt, mert tömör rövidséggel adják a szerteáradt és holtágba tévedt réginek a bírálatát és a gazdaság egész polgári rendszerét egy alaptörvénynek alávetettként ábrázolják, összesűrítve a kvintesszenciát a jelenségek szétszóródottságából és sokféleségéből. De az az elméleti kielégülés, amelyet ez a két első fejezet az eredetisége, alapszemléletének egysége, az egyszerűsége, koncentráltsága, mélysége, újszerűsége és tömörsége miatt nyújt, szükségképpen elvész a mű további menetében. Egyes kifejtések eredetisége helyenként itt is lebilincsel bennünket. De az egész ernyedést és unalmat vált ki. A további menet már nem továbbfejlődés. Ahol ez nem egyazon elveknek különféle, külsőlegesen behozott anyagra való egyhangú formális alkalmazásából vagy ezeknek az elveknek polemikus érvényesítéséből áll, ott csak ismétel vagy pótol, legfeljebb, az utolsó részekben, itt-ott levon egy találó végkövetkeztetést.

Ricardo bírálatában mármost meg kell különböztetnünk azt, amit ő maga nem különböztetett meg. Az *értéktöbblet-elméletét*, amely természe-

tesen létezik nála, habár az *értéktöbbletet* nem rögzíti különös formáitól, profittól, járadéktól, kamattól való különbségében. Másodszor a *profitelméletét*. Az utóbbival fogjuk kezdeni, habár ez nem ebbe a szakaszba, hanem a *III. szakasz* történeti függelékébe[18] tartozik.

[*3. Zűrzavar az „abszolút" és „relatív" érték kérdésében. Az értékformák meg nem értése*]

Előzetesen még néhány megjegyzést arról, hogyan hányja Ricardo összevissza az „érték" meghatározásait. Bailey ellene irányuló polémiája ezen alapszik. Ez azonban számunkra is fontos.

Ricardo az értéket először *„csereértéknek"* nevezi és A. Smithszel együtt úgy határozza meg, mint „a *más javak vásárlására való képességet*". („Principles", 1. old.) Ez a csereérték, ahogyan az mindenekelőtt *megjelenik*. Azután azonban rátér az érték valóságos meghatározására:

> „Az áruk összehasonlító mennyisége, amelyet a munka termelni tud, határozza meg jelenlegi vagy múltbeli *relatív értéküket*." (I. m. 9. old.)

„Relatív érték" itt nem jelent egyebet, mint a munkaidő által meghatározott csereértéket. De a *relatív értéknek* más értelme is lehet; amennyiben ugyanis egy árunak a csereértékét egy másik árunak a használati értékében fejezem ki: például a cukor csereértékét a kávé használati értékében:

> „Két áru *relatív értéke* megváltozik, és mi meg akarjuk tudni, hogy melyikben következett be [...] *a változás*." (9. old.)

Milyen változás? Ezt a „relatív értéket" Ricardo később *„összehasonlító értéknek"* is nevezi. (448. sk. old.) Tudni akarjuk, melyik áruban következett be „a változás"? Azaz az „érték" változása, melyet fent relatív értéknek nevezett. Pl. 1 font cukor = 2 font kávé. Később 1 font cukor = 4 font kávé. A „változás", amit tudni akarunk, az, hogy vajon a cukorhoz vagy a kávéhoz *„szükséges munkaidő"* változik-e, hogy vajon a cukor kerül-e kétszer annyi munkaidőbe, mint korábban, vagy a kávé kerül-e feleannyi munkaidőbe, mint korábban, és a termelésükhöz szükséges munkaidőben történt e „változások" közül melyik idézte elő ezt a változást *cserearányukban*. A cukornak és a kávénak ez a „relatív vagy össze-

hasonlító értéke" – az az arány, amelyben kicserélődnek – tehát különbözik az első értelemben való relatív értéktől. Az első értelemben a cukor relatív értékét az a cukortömeg határozza meg, melyet meghatározott munkaidő alatt termelni lehet. A második esetben a cukor [és a kávé] relatív értéke azt az arányt fejezi ki, amelyben egymásra kicserélődnek, és az ebben az arányban bekövetkező változást akár a cukor, akár a kávé első értelemben való „relatív értékének" a változása eredményezheti. Az az arány, amelyben egymásra kicserélődnek, *ugyanaz* maradhat, jóllehet az első értelemben való „relatív értékeik" megváltoztak. 1 font cukor továbbra is egyenlő lehet 2 font kávéval, jóllehet a cukor és a kávé termeléséhez szükséges munkaidő kétszeresére emelkedett vagy felére csökkent. *Változások összehasonlító értékükben*, azaz ha a cukor csereértéke kávéban kerül kifejezésre és megfordítva, csak akkor fognak mutatkozni, ha az első értelemben való *relatív értékeik*, azaz a munkamennyiség által meghatározott értékek *nem-egyenlően változtak*, tehát *összehasonlítólag* változások következtek be. Abszolút változások – ha nem változtatják meg az eredeti arányt, tehát egyenlők és ugyanabban az irányban történnek, nem fognak változást előidézni az összehasonlító értékekben, – sem pedig ezeknek az áruknak a *pénzáraiban*, hiszen ha a pénz értéke változnék, mindkettő számára egyformán változik. Ennélfogva akár saját kölcsönös használati értékeikben fejezem ki két áru értékét, akár pénzárukban, mindkét értéket egy harmadik áru használati értékében ábrázolom, ezek a *relatív* vagy *összehasonlító* értékek, illetve árak ugyanazok, és ezek változásait meg kell különböztetni az első értelemben való *relatív értékeik* változásaitól, azaz amennyiben nem fejeznek ki egyebet, mint a *saját* termelésükhöz szükséges, tehát *bennük magukban realizált* munkaidő változását. Az utóbbi *relatív érték* tehát *„abszolút értékként"* jelenik meg, összehasonlítva a második értelemben – egy áru csereértékének a másik használati értékében vagy pénzben történő reális kifejezése értelmében – való relatív értékekkel. Ezért is fordul elő Ricardónál az első értelemben való „relatív értékre" az *„abszolút érték"* kifejezés.*

* Ha a fenti példában 1 font cukor továbbra is ugyanannyi munkaidőbe kerül, mint azelőtt, akkor az első értelemben való „relatív értéke" nem változott. Ha azonban a kávé feleannyi munkába kerül, akkor a cukor kávéban kifejezett értéke megváltozott. mert a kávé – első értelemben való – „relatív értéke" megváltozott. Cukor és kávé relatív értéke így „abszolút értéküktől" különbözőnek jelenik meg és ez a különbség megmutatkozik, mert pl. a cukor összehasonlító értéke sem változott olyan árukhoz hasonlítva, amelyeknek abszolút értéke *ugyanaz* maradt. – *Marx jegyzete.*

„Az a vizsgálódás, amelyre az olvasó figyelmét fel kívánom hívni, az *áruk relatív értékében*, nem pedig *abszolút értékükben* bekövetkező *változások* hatására vonatkozik." (15. old.)

Ezt az „abszolút" értéket Ricardo másutt „reális értéknek" is nevezi, vagy egyszerűen *értéknek*. (Pl. 16. old.)

Lásd Bailey egész polémiáját Ricardo ellen:

„A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions", London 1825 (lásd még ugyanőtőle: „A Letter to a Political Economist; occasioned by an Article in the Westminster Review etc.", London 1826); ez a polémia részben az érték fogalmi meghatározásának e különböző mozzanatai körül forog, melyek Ricardónál nincsenek kifejtve, csak ténylegesen előfordulnak és összekeveredtek, s amelyekben Bailey csak „ellentmondásokat" talál. Másodszor az *összehasonlító értéktől* (illetve második értelemben való relatív értéktől) eltérő „abszolút érték" vagy „reális érték" ellen van.

„Ahelyett hogy az értéket" – mondja Bailey az elsőnek említett írásban – „két dolog közti viszonynak tekintenék, ők" (Ricardo és követői) „pozitív eredménynek tekintik, melyet egy meghatározott mennyiségű munka termelt." (I. m. 30. old.) „Az értéket valami bensőnek és abszolútnak" tekintik. (I. m. 8. old.)

Az utóbbi szemrehányás Ricardo hiányos ábrázolásának folyománya mert az értéket formája szerint egyáltalán nem vizsgálja – a meghatározott formát, melyet a munka mint az érték szubsztanciája ölt –, hanem csak az értéknagyságokat, ennek az elvont-általános s ebben a formában társadalmi munkának a mennyiségeit, amelyek az áruk *értéknagyságának* különbségét létrehozzák. Különben Bailey látta volna, hogy az értékfogalom relativitása semmiképpen sem szűnik meg azáltal, hogy az összes áruk, amennyiben csereértékek, csak „*relatív*" kifejezései a társadalmi munkaidőnek, és relativitásuk semmiképpen sem csak abban a viszonyban áll, amelyben egymásra kicserélődnek, hanem mindannyiuknak ehhez a társadalmi munkához mint szubsztanciájukhoz való viszonyában.

Ricardónak, mint később látni fogjuk, inkább megfordítva, azt kell szemére vetni, hogy ezt a „reális" vagy „abszolút értéket" igen gyakran elfelejti és csak a „relatív" vagy „összehasonlító értékek" mellett tart ki.

Tehát:

[4.] *A profit, a profitráta, az átlagárak stb. ábrázolása Ricardónál*

[a) *Az állandó és változó, illetőleg álló- és forgótőke felcserélése*]

Az első fejezet 3. szakaszában Ricardo kifejti, hogy ha azt mondom, az áru értékét a munkaidő határozza meg, ez kiterjed mind az utolsó munkafolyamatban közvetlenül az árukra ráfordított munkára, mind pedig arra a munkaidőre, amelyet az áru termeléséhez szükséges nyersanyag és munkaeszközök magukban foglalnak. Tehát nemcsak arra a munkaidőre, melyet az újonnan hozzátett, a munkabérben megfizetett, megvásárolt munka foglal magában, hanem arra a munkaidőre is, amelyet az árunak az a része foglal magában, amelyet én állandó tőkének nevezek. A fogyatékosság megmutatkozik mindjárt ennek az I. fejezet 3. szakaszának a feliratában. Így hangzik:

„Nemcsak a közvetlenül az árukra alkalmazott munka érinti értéküket, hanem az azon kellékekre, szerszámokra és épületekre fordított munka is, amelyekkel az ilyen munkát segítik." (16. old.)

Itt a nyersanyag el van hagyva, pedig a nyersanyagra fordított munka éppúgy különbözik a „közvetlenül az árukra alkalmazott munkától", mint a munkaeszközökre, „kellékekre, szerszámokra és épületekre" fordított munka. De Ricardónak már a következő szakasz jár a fejében. A 3. szakaszban feltételezi, hogy az alkalmazott munkaeszközök *egyenlő érték-alkotórészekkel* kerülnek bele a különböző áruk termelésébe. A következő szakasz azt a különbséget vizsgálja, amely az állótőke *különböző arányokban* történő bekerüléséből keletkezik. Ricardo nem jut tehát el az *állandó tőke* fogalmához, amelynek egy része állótőkéből és a másik, nyersanyag és segédanyag, forgótőkéből áll, egészen úgy, ahogy a *forgótőke* nemcsak a változó tőkét foglalja magában, hanem felöleli a nyersanyagot stb. és minden *az egyáltalában-való fogyasztásba* (nemcsak a munkások fogyasztásába) belekerülő létfenntartási eszközt.

Az az arány, amelyben állandó tőke belekerül az áruba, nem érinti az áruk *értékét*, azokat a relatív munkamennyiségeket, melyeket az áruk tartalmaznak, de közvetlenül érinti azokat a különböző *értéktöbblet- vagy többletmunka*-mennyiségeket, melyeket egyenlő sok munkaidőt tartalmazó áruk tartalmaznak. Ezért létrehozza – ez a különböző arány – az értékektől megkülönböztetett *átlagárakat*.

Az I. fejezet 4. és 5. szakaszát illetően először is meg kell jegyezni,

hogy ama felette fontos és *az értéktöbblet közvetlen termelését* érintő aránybeli különbség helyett, amelyben állandó és változó tőke különböző termelési területek egyazon tőketömegének alkotórésze, Ricardo kizárólag a tőke formáinak és ama különböző aránynak a különbségeivel foglalkozik, amelyben egyazon tőke ezeket a különböző formákat alkalmazza, *formakülönbségekkel, ahogy azok a tőke forgalmi folyamatából* erednek, tehát álló- és forgótőke, többé vagy kevésbé álló tőke (azaz különböző tartósságú állótőke) és a tőke egyenlőtlen forgási sebessége vagy megtérülései. Mégpedig az eljárás, ahogyan Ricardo a vizsgálatot folytatja, a következő: Feltételez *egy általános profitrátát*, illetve egy *egyenlő nagyságú átlagprofitot* az egyenlő nagyságú különböző tőkebefektetésekre, illetve a különböző termelési területekre, melyeken egyenlő nagyságú tőkét alkalmaznak – vagy ami ugyanaz, a különböző termelési területeken alkalmazott tőkék *nagyságával* arányos profitot. Ennek az *általános profitrátának az előfeltételezése* helyett Ricardónak éppenséggel meg kellett volna vizsgálnia, mennyiben felel meg *létezése* egyáltalában az értékek munkaidő által való meghatározásának, s azt találta volna, hogy ahelyett, hogy megfelelne, prima facie* *ellent*mond neki, létezését tehát előbb egy csomó középtag útján ki kell fejteni, amely kifejtés nagyon különbözik az értékek törvénye alá való egyszerű besorolástól. Ezzel egyáltalában egész más betekintést nyert volna a profit természetébe és nem azonosította volna közvetlenül az értéktöbblettel.

Ezt az előfeltételezést már megtévén – Ricardo azt kérdi tovább, milyen hatással lesz a munkabér emelkedése vagy esése a *„relatív értékekre"*, ha az álló- és forgótőke különböző arányban kerül bele? Vagyis inkább *képzeli*, hogy így tárgyalja a kérdést. Valójában egészen másképpen tárgyalja. Így tárgyalja: Felteszi a kérdést, milyen hatással lesz a munkabér emelkedése vagy esése olyan tőkéknél, amelyek forgási ideje különböző, és amelyek a különböző tőkeformákat különböző arányban tartalmazzák, ezek *profitjára*? S itt természetesen azt találja, hogy aszerint, hogy sok vagy kevés állótőke stb. kerül-e bele, a munkabérek emelkedésének vagy esésének nagyon különböző hatással kell lennie a tőkékre aszerint, hogy nagyobb vagy kisebb részük áll-e változó tőkéből, azaz olyan tőkéből, amelyet közvetlenül munkabérre fordítanak. Hogy tehát a profitokat a különböző termelési területeken megint kiegyenlítsék, alias** hogy *az általános profitrátát* megint helyreállítsák, az áruk árainak

* – első pillantásra; első látásra; látszatra – *Szerk.*

** – másképpen; másnéven – *Szerk.*

– eltérően *értékeiktől* – különbözőképpen kell szabályozódniok. *Tehát*, következtet tovább, ezek a különbségek a munkabérek emelkedésekor vagy esésekor hatással vannak a „relatív értékekre". Megfordítva, azt kellett volna mondania: Noha ezeknek a különbségeknek az értékekhez önmagukban semmi közük, a profitokat érintő különböző hatásuk folytán a különböző területeken maguktól az értékektől különböző átlagárakat – vagy, mondjuk úgy, *költségárakat* hoznak létre, amelyeket nem közvetlenül az áruk értéke határoz meg, hanem az árukban előlegezett tőke plusz az átlagprofit. Azt kellett volna tehát mondania: Ezek az átlagos *költségárak* különböznek az áruk *értékeitől*. Ehelyett úgy következtet, hogy *azonosak*, és ezzel a *téves* előfeltevéssel fog a földjáradék szemügyrevételéhez.

Akkor is téved Ricardo, amikor úgy véli, hogy csak az általa vizsgált három eseten át jut el a „relatív értékek" „változásaihoz", függetlenül a bennük foglalt munkaidőtől; tehát valójában az áruk költségárai és értékei közti különbséghez. Ezt a *különbséget* már *feltételezte* azzal, hogy egy *általános profitrátát* előfeltételez és ennélfogva előfeltételezte, hogy a tőkék, szerves alkotórészeik különböző arányai ellenére, *nagyságukkal* arányos profitot hoznak, míg az általuk hozott értéktöbbletet abszolúte meghatározza az a meg nem fizetett munkaidőmennyiség, amelyet felszívnak, s ez adott munkabér esetén teljességgel a tőke munkabérre fordított részének tömegétől függ, nem pedig a tőke abszolút nagyságától.

Amit Ricardo valójában vizsgál, az a következő: Az áruk értékétől *megkülönböztetett* költségárakat előfeltételezve – és egy *általános profitrátá*a feltételezésével ezt a különbséget előfeltételezte –, ezek a költségárak (amelyeket most a változatosság kedvéért „relatív értékeknek" nevez) maguk is hogyan módosulnak megint kölcsönösen, hogyan módosulnak viszonylagosan a munkabér emelkedése vagy esése következtében és a tőke szerves alkotórészeinek különböző arányai esetén? Ha mélyebbre hatolt volna a dologba, Ricardo azt találta volna, hogy egy *általános profitrátá*a puszta létezése – a tőke szerves alkotórészeinek különbözőségei esetén, ahogyan ezek először is a közvetlen termelési folyamatban mint változó és állandó tőke különbsége megjelennek, később pedig a forgalmi folyamatból fakadó különbségekkel még tovább növekednek – az *értékektől* eltérő *költségárakat* szab meg, még ha előfeltételezzük is, hogy *a munkabér állandó marad*, tehát a munkabér emelkedésétől vagy esésétől *teljesen független* különbséget és új formameghatározást. Azt is látta volna, hogy az összelmélet szempontjából mily összehasonlíthatatlanul fontosabb és döntőbb e különbség megértése, mint az áruk *költségárainak* a munkabér emelkedése vagy esése okozta változásáról folytatott vizsgálódása. Az eredmény,

amellyel megelégszik – s ez a megelégedés megfelel vizsgálata egész módjának –, a következő: Miután már elismertük és számításba vettük az áruk *költségárainak* (vagy ahogy ő mondja, „relatív értékeinek") *változásait*, amennyiben ezek a különböző területeken befektetett tőkék szerves összetételének különbözősége esetén a munkabér változásaival, emelkedésével vagy esésével következnek be, – a törvény helyes marad, mindez nem *mond ellent* annak a törvénynek, hogy az áruk „relatív értékeit" a munkaidő határozza meg, mert az áruk költségárainak minden más, több mint átmeneti változása továbbra is csak a termelésükhöz szükséges munkaidő változásából magyarázható meg.

Nagy érdemnek kell viszont tekinteni, hogy Ricardo az álló- és forgótőke különbségeit egybeveti a tőke különböző megtérülési idejével és mindezeket a különbségeket a különböző *forgalmi* időből, tehát valójában a *tőke forgalmi* vagy *újratermelési idejéből* vezeti le.

Először is magukat ezeket a különbségeket fogjuk megvizsgálni annyiban, amennyiben ezeket a 4. szakaszban (I. fej.) először ábrázolja, s csak azután azt az eljárást, ahogyan működteti őket, illetve a „relatív értékek" változását létrehozatja velük.

1. „A társadalom minden állapotában a különböző szakmákban alkalmazott szerszámok, kellékek, épületek és gépi berendezés *tartóssága különböző fokú* lehet és *termelésükhöz különböző mennyiségű munkát* kívánhatnak meg." (I. m. 25. old.)

Ami a „termelésükhöz megkívánt különböző mennyiségű munkát" illeti, ez magában foglalhatja azt – s ez látszik itt Ricardo egyetlen nézőpontjának –, hogy a kevésbé tartósak részint javításukhoz, részint újratermelésükhöz *több* munkát (ismétlődő közvetlen munkát) kívánnak meg, vagy azt is, hogy az *ugyanazon tartóssági fokú* gépi berendezés stb. többé vagy kevésbé drága, hogy több vagy kevesebb munka terméke lehet. Ennek az utóbbi nézőpontnak, amely a változó és állandó tőke aránya tekintetében fontos, semmi köze Ricardo vizsgálódásához, s ezért nem is veszi fel sehol önálló nézőpontként.

2. „Úgyszintén az arányok, amelyben a munka eltartására szolgáló tőke" (a változó tőke) „és a szerszámokba, gépi berendezésbe és épületekbe befektetett tőke" (állótőke) „*változóan kombinálható.*" (25. old.) Tehát van itt egy „különbség az *állótőke tartóssági fokában* és ez a változóság az arányokban, amelyekben *a két tőkefajta kombinálható*". (25. old.)

Rögtön látni, miért nem érdekli őt az állandó tőke nyersanyagként létező része. Az utóbbi maga a forgótőkéhez tartozik. Ha emelkedik a munkabér, akkor ez nem okoz *többletkiadást* a tőkének azt a részét illetően, amely gépi berendezésben áll, s amelyet nem kell *pótolni*, hanem megmarad; ámde okoz többletkiadást abban a részben, amely *nyersanyagból* áll, mert ezt állandóan ki kell egészíteni, tehát állandóan újra is kell termelni.

„Az élelem és a ruházat, amelyet a munkás elfogyaszt, az épületek, amelyekben dolgozik, a kellékek, amelyek munkáját segítik, mind *mulandó természetűek*. Roppant különbség van azonban az idő tekintetében, ameddig e különböző tőkék el fognak tartani... A tőkét aszerint, hogy gyorsan mulandó és *gyakran* szükséges *újratermelni* vagy lassan fogyasztják el, a forgó- vagy az állótőke rovata alá sorolják be." (26. old.)

Itt tehát az álló- és forgótőke közti különbség az *újratermelési idő* (amely egybeesik a forgalmi idővel) különbségére van visszavezetve.

3. „Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a *forgótőke nagyon egyenlőtlen idők* alatt *foroghat*, vagyis *térhet vissza alkalmazójához*. A *bérlő által vetőmagnak vásárolt búza** állótőke ahhoz a búzához viszonyítva, amelyet a pék vett azért, hogy cipókká változtassa. Az egyik a búzát a földben hagyja és csak egy év múlva kaphatja vissza; a másik lisztté őröltetheti, mint kenyeret eladhatja vevőinek, és így tőkéje egy hét alatt felszabadul, hogy megismételje ugyanazt a vállalkozást vagy valamilyen másikat kezdjen." (26–27. old.)

A különböző forgótőkék forgalmi idejének *ez a* különbsége, honnan ered ez? Onnan, hogy ugyanaz a tőke az egyik esetben hosszabb ideig tartózkodik a *tulajdonképpeni termelési területen*, anélkül, hogy ugyanakkor a *munkafolyamat* továbbtartana. Így van a borral, amely a pincében áll, hogy kiforrjon, bizonyos vegyi folyamatokkal a cserzésnél, festésnél stb.

„Két szakma tehát *ugyanakkora összegű tőkét* alkalmazhat; de ez igen különbözőképpen oszolhat meg az álló és a forgó részt illetően." (27. old.)

4. „Továbbá két gyáros ugyanakkora összegű álló- és ugyanakkora összegű forgótőkét alkalmazhat; de *állótőkéik tartóssága*" (tehát

* Itt láthatja Rodbertus úr, hogy Angliában a vetőmagot „vásárolják". – *Marx jegyzete.*

újratermelési idejük is) „nagyon egyenlőtlen lehet. Az egyiknek lehetnek 10 000 £ értékű gőzgépei, a másiknak ugyanilyen értékű hajói." 27–28. old.)

„A ... tőkék tartósságának különböző foka, vagy, ami ugyanaz, ... *az idő, amelynek el kell telnie*, mielőtt az áruk egy tétele piacra vihető." (30. old.)

5. „Aligha szükséges mondani, hogy áruk, melyeknek *termelésére ugyanolyan mennyiségű munkát fordítottak*, csereértékben különbözőek lesznek, ha nem lehet őket *ugyanannyi idő alatt piacra* vinni." (34. old.)

Tehát: 1. Különbség az álló- és forgótőke arányában. 2. Különbség a *forgótőke* megtérülésében annak következtében, hogy a munkafolyamat megszakad, miközben a termelési folyamat továbbtart. 3. Különbség az állótőke *tartósságában*. 4. Különbség azon arányban, amelyben egy áru egyáltalában (a munkaidő megszakítása nélkül, a termelési idő és munkaidő közti különbség nélkül) a munkafolyamatnak alá marad vetve, mielőtt a tulajdonképpeni forgalmi folyamatba beléphet. Az utóbbi esetet Ricardo a következőképpen tisztázza:

„Tegyük fel, hogy húsz embert alkalmazok 1000 £ költséggel egy évre egy áru termelésében, és az év végén ismét húsz embert alkalmazok újabb egy esztendőre további 1000 £ költséggel, hogy ugyanazt az árut kikészítsék vagy befejezzék, és az árut a két év végén piacra viszem, akkor, ha a *profit 10%*, az árumnak 2310 £-ért kell elkelnie; mert 1000 £ tőkét alkalmaztam egy évre és 2100 £ tőkét egy további évre. Egy másik ember pontosan ugyanezt a munkamennyiséget alkalmazza, de az első évben alkalmazza az egészet; negyven embert alkalmaz 2000 £ költséggel, és az első év végén 10% profittal eladja, vagyis 2200 £-ért. Itt van tehát két áru, *amelyre pontosan ugyanazt a munkamennyiséget fordították*, közülük az egyik 2310 £-ért, a másik 2200 £-ért kel el." (34. old.)

De hogyan hoz létre mármost akár ez a különbség az állótőke tartósságának fokában vagy a forgótőke forgási idejében, akár egy változóság az arányokban, amelyekben a két tőkefajta kombinálható, akár végül a különböző idő, amely alatt áruk, melyeknek termelésére ugyanolyan mennyiségű munkát fordítottak, [a piacra kerülnek] – változást ezeknek az áruknak a *relatív értékeiben*? Ricardo azt mondja, először is, mert

„*ez a különbség ... és* [...] *változóság az arányokban* stb. az áruk megtermeléséhez szükséges munkamennyiség nagyobb vagy kisebb

voltán kívül *bevezeti egy másik okát is* az áruk relatív értéke változásainak – *ez az ok a munka értékének az emelkedése vagy esése*". (25–26. old.)

S ezt hogyan mutatja ki?

„A munkabér emelkedése okvetlenül egyenlőtlenül kell hogy érintse az ilyen különböző körülmények között termelt *árukat*" (27. old.),

tudniillik ott, ahol *különböző* szakmákban alkalmazott *egyenlő nagyságú* tőkék közül az egyik tőke főképpen állótőkéből s csak kis részben „a munka eltartására alkalmazott" tőkéből áll, míg a másik tőkénél éppen fordítva áll a dolog. Először is ostobaság az „áruk" érintéséről beszélni. Az áruk *értékére* gondol. De mennyiben érintik ezeket e körülmények? Semennyiben. Amit érintenek, az mindkét esetben a profit. Az az ember, aki pl. tőkéjének csak $^1/_5$-ét fordítja változó tőkére, – egyenlő munkabér és a többletmunka egyenlő rátája esetén – ha az értéktöbblet rátája = $20^0/_0$, 100-ra csak 4-et termelhet; a másik ellenben, aki $^4/_5$-öt fordított változó tőkére, 16 értéktöbbletet fog termelni. Mert az első esetben a munkabérre fordított tőke = $^{100}/_5 = 20$, és 20-nak az $^1/_5$-e, vagyis $20^0/_0$-a = 4. És a második esetben a munkabérre fordított tőke = $^4/_5 \times 100 = 80$. És 80-nak az $^1/_5$-e, vagyis $20^0/_0$-a = 16. Az első esetben a profit = 4, a másodikban pedig = 16. Az átlagprofit a kettő számára $\frac{16+4}{2}$, vagyis $^{20}/_2 = 10^0/_0$ volna. Ez tulajdonképpen az az eset, amelyről Ricardo beszél. Ha tehát mindkettő – s Ricardo ezt *felteszi* – költségáron adna el, akkor áruját mindegyik 110-ért adná el. Tegyük fel mármost, hogy a munkabér pl. $20^0/_0$-kal emelkedik korábbi összegéhez képest. Korábban egy ember 1 £-be került, most 1 £ 4 sh.-be, vagyis 24 sh.-be. Az elsőnek továbbra is 80 £-et kell fordítania állandó tőkére (minthogy Ricardo itt elvonatkoztat az anyagtól, mi is megtehetjük) s az alkalmazott 20 munkásra a 20 £-en kívül még 80 sh.-et, azaz 4 £-gel többet kell kiadnia. Tehát tőkéje most 104 £. És a 110 £-ből, mivelhogy a munkások több helyett kevesebb értéktöbbletet szolgáltattak, csak 6 £ profitja maradna. 6 £ 104-re = $5\,^{10}/_{13}\,^0/_0$. A másiknak ellenben, aki 80 munkást alkalmaz, 320 sh.-gel többet kellene fizetnie, tehát 16 £-gel többet. 116 £-et kellene tehát ráfordítania. Ha tehát 110-ért kellene eladnia, akkor nyereség helyett 6 £ vesztesége volna. Ez az eset azonban csak azért következik be, mert az átlagprofit már módosította az illető által ráfordított munka és az ő maga által termelt értéktöbblet közti arányt.

Annak a fontos jelenségnek a vizsgálata helyett tehát, hogy milyen változásoknak kell történniök, hogy az egyik, aki 100 £-ből 80-at fordít munkabérre, ne csináljon négyszer akkora profitot, mint a másik, aki 100 £-ből csak 20-at fordít munkabérre, Ricardo azt a mellékkérdést vizsgálja, hogyan van az, hogy miután ez a nagy különbség kiegyenlítődött – tehát adott profitráta esetén –, ennek a profitrátának minden, pl. a munkabér emelkedése miatt bekövetkező változása [alteration] sokkal inkább zavarja [alteriert] azt, aki 100 £-gel sok munkást alkalmaz, mint azt, aki 100 £-gel kevés munkást alkalmaz, s hogy ezért – egyenlő profitráta esetén – az egyik áruárainak emelkedniök, a másik áruárainak pedig esniök kell, hogy a profitráta, illetve a *költségárak* továbbra is egyenlők maradjanak.

Az első illusztrációnak, amelyet Ricardo ad, abszolúte semmi köze *„a munka értékének bármilyen emelkedéséhez"*; bár eredetileg bejelentette, hogy „a relatív értékek" egész változásának ebből az okból kell erednie. Ez az illusztráció a következő:

„Tegyük fel, hogy két ember száz-száz embert alkalmaz egy évre két gép előállításában, egy másik pedig ugyanolyan számú embert alkalmaz gabona termesztésében, akkor az év végén mindegyik gépnek ugyanaz lesz az értéke, mint a gabonának, mert mindegyiket ugyanolyan mennyiségű munka termelte. Tegyük fel, hogy az egyik gépet tulajdonosa a következő esztendőben, száz ember segítségével, posztó készítésében alkalmazza és a másik gép tulajdonosa is alkalmazza a sajátját, ugyancsak száz ember segítségével, pamutcikkek készítésében, míg a bérlő továbbra is száz embert alkalmaz, mint azelőtt, gabona termesztésében. A második esztendő folyamán mindannyian ugyanazt a munkamennyiséget alkalmazzák" {azaz ugyanazt a tőkét fordítják munkabérre, de semmiképpen sem *ugyanazt a munkamennyiséget* alkalmazzák}, „de míg a posztós áruja és gépe együttesen, és a pamutgyárosé is, egy évre alkalmazott kétszáz ember munkájának vagy, helyesebben, két évre alkalmazott száz ember munkájának az eredménye, addig a gabonát egy évre alkalmazott száz ember munkája termeli, ennélfogva ha a gabona 500 £-et ér, akkor a posztós gépe és posztója együttesen 1000 £-et kell hogy érjen; a pamutgyáros gépe és pamutcikkei pedig szintén *kétszer annyit kell hogy érjenek, mint a gabona.* De *ezek többet fognak érni, mint a gabona értékének a kétszerese*, mert *a posztós és a pamutgyáros a tőkéje első évi profitját hozzátette a tőkéhez*, míg a bérlő elköltötte és élvezte. Tehát *tőkéjük különböző tartóssági fokánál* fogva vagy, ami ugyanaz, az *időnél fogva, amely-*

nek el kell telnie, mielőtt az áruk egy tétele piacra vihető, az áruk értéke nem pontosan *a rájuk fordított munkamennyiség arányában* – nem kettő az egyhez arányban alakul, hanem valamivel több lesz, *hogy kiegyenlítse azt a hosszabb időt, amelynek el kell telnie, mielőtt az értékesebb áru piacra vihető*. Tegyük fel, hogy egy-egy munkás munkájáért évi 50 £-et fizetnek, vagyis hogy 5000 £ tőkét alkalmaznak, és a *profit 10%*, akkor az első év végén mindegyik gépnek, éppúgy, mint a gabonának, 5500 £ lenne az értéke. A második évben a gyárosok és a bérlő ismét egyenként 5000 £-et alkalmaznak a munka eltartásában és ezért ismét 5500 £-ért adják el áruikat; de azoknak az embereknek, akik a gépeket használják, ahhoz, hogy *a bérlővel egyenlő helyzetben legyenek*, nemcsak 5500 £-et kell kapniok a munkára alkalmazott 5000 £ egyenlő tőkére, hanem még további *550 £ összeget is, annak az 5500 £-nek a profitja fejében, amelyet gépi berendezésbe fektettek be, és következésképpen*" (azért ugyanis, mert *egyenlő évi profitrátát, 10%-ot, előfeltételezett* mint szükségszerűséget és törvényt) „áruiknak *6050 £-ért* kell *elkelniök*". {Tehát az átlagprofit – a Ricardo által *előfeltételezett általános profitráta* – következtében az áruk értékétől *megkülönböztetett átlagárak* vagy *költségárak* keletkeznek.} „Itt tehát olyan tőkések vannak, akik pontosan *ugyanazt a munkamennyiséget* alkalmazzák *évente* áruik termelésére, s *az általuk termelt javak értéke* mégis *különbözik, annálfogva*, hogy az általuk különkülön alkalmazott *állótőke*, vagyis felhalmozott munka *mennyiségei különbözők*." {Nem ennélfogva, hanem annálfogva, hogy mindkét csirkefogónak az a rögeszméje, hogy mindegyiküknek ugyanarra a zsákmányra kell szert tennie az „eltartásért, amelyet a munkának adtak"; vagyis hogy bármi legyen is áruik *értéke*, ezeket az árukat *átlagárakon* kell eladni, amelyek mindegyiküknek ugyanazt a profitrátát adják.} „A posztó- és pamutcikkek értéke ugyanaz, mert egyenlő munkamennyiségek és egyenlő állótőkemennyiségek termékei, de a gabona *értéke*" {helyesen költségára} „nem *ugyanakkora*, mint ezeké az áruké, *mivel, ami az állótőkét illeti, eltérő körülmények között termelték*." (29–31. old.)

Ez a szerfelett suta illusztrációja egy szerfelett egyszerű dolognak azért lett ilyen bonyolódottá, hogy ne kelljen egyszerűen azt mondani: Minthogy egyenlő nagyságú tőkék, bármilyen is szerves részeik aránya vagy forgalmi idejük, *egyenlő nagy profitokat* hoznak, ami lehetetlen, ha az áruk *értékükön* kelnek el stb., létezik az áruknak ezektől az értékektől különböző *költségára*. Éspedig ez benne rejlik egy *általános profitráta* fogalmában.

Menjünk végig a bonyolult példán és csökkentsük nagyon kevéssé „bonyolult" valódi méreteire. S ebből a célból kezdjük el hátulról és a világosabb megértés végett ugyanakkor jegyezzük meg elöljáróban, hogy Ricardo „felteszi", hogy a bérlőnek és a pamutfickónak a nyersanyag semmibe sem kerül, hogy továbbá a bérlő nem fordít semmi tőkét munkaszerszámokra, hogy végül a pamutkutya által ráfordított állótőke egyetlen része sem kerül bele kopásként a termékébe. Mindezek az előfeltevések idétlenek ugyan, de önmagukban véve mit sem ártanak az illusztrációnak.

Mindezt előfeltételezve, Ricardo példája, hátulról kezdve, ez: a bérlő 5000 £-et fordít munkabérre; a pamutsöpredék 5000-et munkabérre és 5500-at gépi berendezésre. Tehát az első 5000 £-et, a második pedig 10 500-at ad ki, a második tehát mégegyszer annyit, mint az első. Hogy tehát mindkettő 10% profitot csináljon, a bérlőnek 5500-ért kell áruját eladnia, a pamutfickónak pedig a magáét 6050-ért (mivel feltettük, hogy a gépi berendezésben levő 5500-ból egyetlen rész sem képezi kopásként a termék érték-alkotórészét). Abszolúte nem lehet átlátni, hogy Ricardo ezzel mit világított meg maga előtt, ha nem azt, hogy az áru költségárai, amennyiben ezeket az áruban foglalt előlegek értéke plusz ugyanaz az évi profitszázalék határozza meg, *különböznek* az áruk értékeitől, és hogy ez a különbség abból ered, hogy az árukat olyan árakon adják el, hogy az előlegezett tőkére ugyanazt a *profitrátát* hozzák; röviden, hogy ez a *költségárak* és *értékek* közti különbség azonos egy *általános profitrátával*. Még az állótőke és forgótőke különbsége is, amelyet itt behoz, ebben a példában merő szájjártatás. Mert ha például az az 5500 £, amellyel a pamutfonó többet alkalmaz, nyersanyagban állna, míg a bérlőnek nem kellene vetőmag stb., akkor is teljesen ugyanaz lenne az eredmény. A példa azt sem mutatja, amit Ricardo mond, hogy „az általuk" (a pamutgyáros és a bérlő által) „termelt javak értéke mégis különbözik *annálfogva, hogy* az általuk külön-külön alkalmazott *állótőke*, vagyis felhalmozott munka *mennyiségei különböznek*". (31. old.) Mert előfeltevése szerint a pamutgyáros 5500 £ állótőkét alkalmaz és a bérlő nullát; az egyik alkalmaz állótőkét, a másik nem alkalmaz. Semmiképpen sem alkalmazzák tehát „különböző mennyiségekben", éppoly kevéssé, mint ahogy nem lehet azt mondani, hogy valaki, aki húst fogyaszt, s valaki, aki nem fogyaszt, „különböző mennyiségekben" fogyasztanak húst. Ezzel szemben helyes, hogy ezek – s ezt nagyon hibásan egy „vagyis"-sal csempészi be – „felhalmozott munkát", azaz tárgyiasult munkát „különböző mennyiségekben" alkalmaznak, nevezetesen az egyik 10 500, a másik csak 5000 £-nyit. Az

azonban, hogy „különböző mennyiségű felhalmozott munkát" alkalmaznak, nem jelent egyebet, mint azt, hogy szakmáikban „különböző mennyiségű tőkét" fordítanak rá, hogy a profit tömege arányban áll alkalmazott tőkéik e nagyságkülönbségével, mert *ugyanazt a profitrátát* feltételeztük, s hogy végül a tőkék nagyságával arányosított profittömegeknek ez a különbsége az áruk megfelelő költségáraiban fejeződik ki, jelentkezik. De honnan a sutaság Ricardo illusztrációjában? „Itt tehát olyan tőkések vannak, akik pontosan *ugyanazt a munkamennyiséget* alkalmazzák *évente* áruik termelésére, s az általuk termelt javak értéke mégis különbözik." (30–31. old.) Vagyis nem ugyanazt a munkamennyiséget alkalmazzák – közvetlen és felhalmozott munkát együttvéve –, de ugyanakkora mennyiségű változó, munkabérre fordított tőkét, ugyanakkora mennyiségű eleven munkát alkalmaznak. S minthogy pénz felhalmozott munkára, azaz gépi berendezés stb. formájában létező árukra csak az áruk törvénye szerint cserélődik ki, minthogy az *értéktöbblet* csak az alkalmazott eleven munka egy részének fizetés nélküli elsajátításából keletkezik, világos (mivel az előfeltevés szerint a gépi berendezés egyetlen része sem kerül bele kopásként az áruba), hogy mindkettő csak akkor csinálhat ugyanakkora profitot, ha a profit és az értéktöbblet azonos. A pamutgyáros 5500 £-ért kellene hogy eladja áruját, mint a bérlő, noha ő több mint kétakkora tőkét fordít rá. S még ha az egész gépi berendezés belekerülne az áruba, akkor is csak 11 000 £-ért adhatná el áruját, vagyis 5% profitot sem csinálna, miközben a bérlő 10-et csinál. De a bérlő és a gyáros ezekkel az *egyenlőtlen* profitokkal *értékükön* adták volna el az árukat, előfeltételezve, hogy az a 10%, amit a bérlő csinál, valóságos, árujában benne foglalt meg nem fizetett munkát képvisel. Ha tehát áruikat egyenlő profittal adják el, akkor két dolog közül az egyik szükséges: Vagy a gyáros önkényesen 5%-ot hozzácsap áruihoz, s akkor a gyáros és a bérlő árui együttvéve értékük *felett* kerülnek eladásra. Vagy pedig a bérlő által csinált valóságos értéktöbblet mintegy 15%. S mindkettő hozzácsapja az átlagos 10%-ot árujához. Ebben az esetben, jóllehet mindegyikük árujának költségára mindenkor értéke felett vagy alatt áll, az áruk *összegét értékükön adják el*, s magát a profitok kiegyenlítődését az árukban foglalt értéktöbblet összege határozza meg. Itt, Ricardo fenti tételében, ha helyesen módosítjuk, benne van a helyes – hogy a változó és állandó tőke arányának, a ráfordított tőke egyenlő nagysága esetén, egyenlőtlen értékű s ezért különböző profitú árukat kell létrehoznia; hogy e profitok kiegyenlítődésének ezért az áruk értékeitől *különböző költségárakat* kell létrehoznia. „Itt tehát olyan tőkések vannak, akik pontosan ugyanazt a" (közvetlen, eleven) „munkamennyiséget alkalmazzák évente áruik termelé-

sére, s az általuk termelt javak értéke mégis különbözik" (vagyis értéküktől különböző költségáruk van) „annálfogva, hogy az általuk külön-külön alkalmazott . . . felhalmozott munka mennyiségei különbözők." Ez a sejtés azonban Ricardónál nem tör keresztül. Csupán a csűrés-csavarását és a nyilvánvaló tévességét magyarázza meg az illusztrációnak, melynek eddig semmi köze sem volt az „alkalmazott *állótőke* különböző mennyiségeihez".

Gyerünk most tovább vissza az elemzésben. A gyáros az első évben egy gépet épít 100 emberrel; a bérlő ezalatt gabonát termel ugyancsak 100 emberrel. A második évben a gyáros fogja a gépet és pamutot gyárt vele, s ehhez ismét 100 embert alkalmaz. A bérlő viszont ismét 100 embert alkalmaz a gabonatermesztésre. Feltesszük, mondja Ricardo, hogy a gabona értéke évenként 500 £. Tételezzük fel, hogy ebben a meg nem fizetett munka 25 % (tehát 400-ra 100). Akkor a gép értéke az első év végén ugyancsak 500 £ volna; ebből 400 £ = megfizetett munka és 100 £ a meg nem fizetett munka értéke. Tegyük fel, hogy a második év végén az egész gép elhasználódott, belekerült a pamutcikk értékébe. Ricardo valóban felteszi ezt, mivel a második év végén nemcsak a pamutcikkek értékét, hanem „a pamutcikkek és a gép értékét" hasonlítja össze „a gabona értékével".

Well. Akkor a pamutcikkek értékének a második év végén = 1000 £-nek kell lennie, tudniillik 500 a gép értéke és 500 az újonnan hozzátett munka értéke. A gabona értéke viszont 500, tudniillik a 400 munkabér értéke és a 100 meg nem fizetett munka. Eddig még semmi nincs ebben az esetben, ami *ellentmond az értékek törvényének*. A pamutgyáros 25% profitot csinál, éppúgy, mint a gabonagyáros; de az elsőnek az áruja = 1000, a másodiké pedig = 500, mert az első árujában 200 ember munkája van, a másodikéban pedig minden évben csak 100 emberé; továbbá az a 100 profit (értéktöbblet), melyet a pamutgyáros a géppel az első évben csinált – azzal, hogy a gépet gyártó munkások munkaidejének $^1/_5$-ét felszívta benne, anélkül hogy megfizette volna –, csak a második évben realizálódik számára, mivel csak most a pamutcikkek értékében realizálja egyszersmind a gép értékét. De most jön a dolog veleje. A pamutgyáros több mint 1000 £-ért ad el, tehát magasabb értéken, mint amennyit áruja tartalmaz, míg a bérlő 500 £-ért, tehát a gabona előfeltevés szerinti értékén ad el. Ha tehát csupán e két személynek kellene cserélnie, a gyárosnak a bérlő gabonáját és a bérlőnek a gyáros pamutját, akkor ez ugyanaz volna, mint ha a bérlő az árut értéke *alatt* adná el, 25%-nál kevesebb profitot csinálna, s a gyáros a pamutcikkeket értékük *felett* adná el. Hagyjuk el a két tőkést (posztós

és pamutos), akit Ricardo itt még ráadásul bevon, és módosítsuk tételét akként, hogy csak a pamutosról van szó. Az illusztrációhoz, amennyire az mostanáig terjed, teljesen haszontalan ez a kettős alkalmazás. Tehát:

„Ezek" (a pamutcikkek) „*többet fognak érni, mint a gabona értékének a kétszerese,* mert a . . . *pamutgyáros a tőkéje első évi profitját* hozzátette a tőkéhez, míg a bérlő elköltötte és élvezte." (Ez az utóbbi polgárian szépítgető frázis itt elméletileg teljesen értelmetlen. Morális megfontolásoknak a dologhoz nincs semmi közük.) „*Tehát tőkéjük különböző tartóssági fokánál fogva, v a g y* ami ugyanaz, az *időnél fogva, amelynek el kell telnie, mielőtt az áruk egy tétele piacra vihető,* az áruk értéke nem pontosan a rájuk fordított munkamennyiség arányában – nem kettő az egyhez arányban alakul, hanem valamivel több lesz, hogy *kiegyenlítse azt a hosszabb időt, amelynek el kell telnie, mielőtt az értékesebb áru piacra vihető.*" (30. old.)

Ha a gyáros az árut értékén adná el, akkor 1000 £-ért adná el, kétszer olyan drágán, mint a gabonát, mert kétszer annyi munka rejlik benne, 500 £ felhalmozott munka a gépi berendezésben (amiből 100 £-et nem fizetett meg) és 500 a pamutmunkában, amiből megint 100-at nem fizetett meg. Ő azonban így számol: Az első évben 400 ráfordításom volt, s a munkások kizsákmányolása révén ezzel egy gépet alkottam, amely 500 £-et ér. Tehát 25 %-os profitot csináltam. A második évben 900 £ a ráfordításom – tudniillik 500 a mondott gépre és 400 megint munkára. Ahhoz, hogy most megint 25 % profitot csináljak, a pamutcikkeket 1125 £-ért, tehát 125 £-gel értéke *felett* kell eladnom. Mert ez a 125 £ nem képvisel semmiféle a pamutcikkekben foglalt munkát, sem az első évben felhalmozottat, sem a második évben hozzátettet. A pamutcikkekben rejlő munka teljes összege csak = 1000 £. Másrészt tegyük fel, hogy ez a kettő cserél, vagy a tőkések egyik fele a pamutgyáros helyzetében, a másik fele a bérlő helyzetében van. Miből fizessék meg mármost az első félnek a 125 £-et? *Milyen alapból? Nyilvánvalóan csak a második féltől. De akkor világos,* hogy ez a második fél nem csinál 25 %-os profitot. Az első fél tehát egy *általános profitráta* ürügyén becsapná a másodikat, míg a valóságban a gyáros profitrátája 25, a bérlőé pedig 25 % alatt lenne. A dolognak tehát másképpen kell végbemennie.

Hogy az illusztrációt helyesebbé és szemléletesebbé tegyük, tételezzük fel, hogy a bérlő a második évben 900 £-et alkalmaz. Így 25 % profit esetén az *első évben* a 400-ból, amelyet ráfordít, 100 £ profitot

csinált, a másodikban 225-öt, összesen 325 £. Ezzel szemben a gyáros az első évben 25 %-ot a 400 £-re, de a másodikban csak 100-at 900-ra (mivelhogy a gépi berendezésben levő 500 nem hoz értéktöbbletet, csak a munkabérben levő 400), csak $11\frac{1}{9}$ %-ot. Vagy fordítson rá a bérlő megint 400-at; akkor az első évben, akár a másodikban, 25%-ot csinál, összesen 25%, vagyis 200 £ két évi 800 £ ráfordításra. Ezzel szemben a gyáros az első évben 25 %-ot, a másodikban $11\frac{1}{9}$-et, 200 £ két évi 1300 £ ráfordításra = $15\frac{5}{13}$ %. A gyárosnak tehát kiegyenlítődés esetén $20\frac{5}{26}$ %-ot[61] kellene hozzácsapnia és ugyanígy a bérlőnek. Vagyis ez volna az átlagprofit. Ez a bérlő áruja számára 500 £ alatti, a gyáros áruja számára 1000 £ feletti árat adna.

Mindenesetre itt a gyárosnak az első évben 400 £ ráfordítása van, a másodikban 900, míg a bérlőnek mindenkor csak 400 £ a ráfordítása. Ha a gyáros pamutcikkek helyett épített volna egy házat (ha építőmester volna), akkor a készülő házban az első év végén 500 £ rejlenék, és 400 £-et kellene még munkára kiadnia, hogy befejezze. A bérlő, akinek a tőkéje az év alatt megtérült, a 100 £ profit egy részét, pl. 50-et ismét tőkésíthet, újból munkára fordíthat, amit a gyáros a feltételezett esetben nem tehet meg. Hogy a profitráta mindkét esetben *ugyanaz* legyen, az egyiknek értéke *felett*, a másiknak pedig értéke *alatt* kell eladnia áruját. Minthogy a konkurrencia az értékeket költségárakká kiegyenlíteni igyekszik, ez meg is történik.

De téves az, amit Ricardo mond, hogy itt a „tőkék különböző tartósági fokánál fogva" jön létre változás a relatív értékekben vagy „az időnél fogva, amelynek el kell telnie, mielőtt az áruk egy tétele piacra vihető". Ellenkezőleg, egy *általános profitráta* feltételezése az, amely a forgalmi folyamat által megszabott különböző értékek ellenére egyenlő és ezektől a csak a munkaidő által meghatározott értékektől *különböző költségárakat* idéz elő.

Ricardo illusztrációja két példára esik szét. Az utóbbiba a tőke *tartóssága*, illetve a tőke álló jellege bele sem kerül. Csak különböző nagyságú tőkékről van szó, melyek azonban ugyanakkora tömegű tőkét fordítanak munkabérre, ugyanakkora változó tőkét fordítanak rá, és ahol a profitoknak ugyanazoknak kell lenniök, noha az értéktöbbletek és az értékek szükségképpen különbözők.

Az első példába a *tartósság* megint csak nem kerül bele. *Hosszabb munkafolyamatról* van szó – az árunak a termelés területén való hosszabb tartózkodásáról, mielőtt forgalomba léphet, mígnem *elkészül*. Itt Ricardónál a gyáros is a második évben nagyobb tőkét alkalmaz, mint a bérlő,

bár mindkét évben ugyanazt a változó tőkét alkalmazza. A bérlő azonban annak következtében, hogy áruja rövidebben időzik a munkafolyamatban és korábban átváltozik pénzzé, a második évben nagyobb változó tőkét alkalmazhatna. Ezenkívül a profitnak jövedelemként elfogyasztott része a bérlő számára az első év végén elfogyasztható, a gyáros számára csak a második év végén. Létfenntartására tehát extratőkét kell kiadnia, *előlegeznie* kell ezt magának. Itt egyébként teljesen attól, hogy az egy év alatt megtérülő tőkék mennyire tőkésítik ismét profitjaikat, tehát a létrehozott profitok valóságos nagyságától függ az, hogy a II. eset kárpótolható-e, hogy a profitok *kiegyenlíthetők*-e. Ahol semmi nincs, ott nincs mit kiegyenlíteni. Itt a tőkék megint nem nagyságuk arányában termelnek értékeket, tehát értéktöbbleteket, tehát profitokat. Hogy arányos profitok legyenek, az értékektől különböző *költségáraknak* kell létezniök.

Ricardo egy harmadik illusztrációt is ad, ez azonban megint *pontosan* egybeesik az első illusztráció első példájával és egyetlen új szót sem tartalmaz:

„Tegyük fel, hogy húsz embert alkalmazok 1000 £ költséggel egy évre egy áru termelésében, és az év végén ismét húsz embert alkalmazok újabb egy esztendőre további 1000 £ költséggel, hogy ugyanazt az árut kikészítsék vagy befejezzék, és az árut a két év végén piacra viszem, akkor, ha a profit 10%, az árumnak 2310 £-ért kell elkelnie; *mert* 1000 £ tőkét alkalmaztam egy évre és 2100 £ tőkét egy további évre. Egy *másik* ember pontosan ugyanezt a munkamennyiséget alkalmazza, de az első évben alkalmazza az egészet; negyven embert alkalmaz 2000 £ költséggel, és az első év végén 10% *profittal* eladja, vagyis 2200 £-ért. Itt van tehát két áru, amelyre pontosan ugyanazt a munkamennyiséget fordították, közülük az egyik 2310 £-ért, a másik 2200 £-ért kel el. Ez az eset *látszólag* különbözik a legutóbbitól, de *valójában* ugyanaz." (34–35. old.)

Nem csupán „valójában", hanem „látszólag" is ugyanaz, csakhogy az egyik esetben az árut „gépnek" hívják, itt meg egyszerűen „árunak". Az első példa szerint a gyáros az első évben 400-at és a másodikban 900-at fordított rá, ezúttal meg az első évben 1000-et és a másodikban 2100-at, a bérlő az első évben 400-at és a másodikban 400-at. Ezúttal a másik ember az első évben 2000-et fordít rá és a második évben semennyit sem. Ez az egész különbség. De a fabula docet* mind-

* – a mese arra tanít (a tanulság) – *Szerk.*

két esetben arra vonatkozik, hogy az egyik a második évben az első év egész termékét (értéktöbbletet beleértve) plusz egy pótlólagos összeget fordít rá.

E példák sutasága mutatja, hogy Ricardo olyan nehézséggel birkózik, amely neki magának sem válik világossá, s amelyet még kevésbé küzd le. A sutaság ebben áll: Az első illusztráció első példájának be kellene hoznia a tőke *tartósságát*; semmi ilyet nem művel; Ricardo ezt magának *lehetetlenné* tette, mert nála az állótőke egyetlen része sem kerül bele kopásként az áruba, tehát épp azt a mozzanatot hagyja ki, amelyben az *állótőke sajátságos forgási módja* megjelenik. Amit demonstrál, az csupán az, hogy a munkafolyamat hosszabb időtartama következtében *nagyobb* tőkét alkalmaznak, mint ott, ahol a munkafolyamat rövidebb ideig tart. A harmadik példának valami ettől különbözőt kellene illusztrálnia, de valójában ugyanazt illusztrálja. Az első illusztráció *második példájának* pedig azt kellene megmutatnia, milyen különbségek lépnek fel az állótőke különböző arányai következtében. Ehelyett csak két olyan tőke különbségét mutatja, amelyek *egyenlőtlen* nagyságúak, bár munkabérre mindkettő ugyanakkora tőkerészt fordít. S ráadásul a gyáros, aki gyapot és fonal nélkül, és a bérlő, aki vetőmag és szerszám nélkül ügyködik! Ennek az illusztrációnak teljes tarthatatlansága, sőt idétlensége szükségszerűen fakad a belső homályosságból.

[*b*) *A költségár összekeverése az értékkel*]

Mindezen illusztrációk tanulságát végül ebben mondja ki:

„Az értékkülönbség mindkét esetben a *profitok* tőkeként való felhalmozásából ered és csak *igazságos kárpótlás*" (mintha itt az igazságosságról volna szó) „*az időért, ameddig a profitokat visszatartották.*" (35. old.)

Mi egyebet jelent ez, mint hogy *egy meghatározott forgalmi idő, pl. egy év alatt* valamely tőkének $10^0/_0$-ot kell hoznia, bármekkora is a sajátos forgalmi ideje és teljesen függetlenül a *különböző értéktöbbletektől*, melyeket *egyenlő nagyságú tőkéknek* a különböző szakmákban, a forgalmi folyamatot nem tekintve, szerves alkotórészeik aránya szerint termelniök kell.

Ami következtetést Ricardónak le kellett volna vonnia, az ez:

Egyenlő nagyságú tőkék egyenlőtlen *értékű* árukat termelnek és ennélfogva *egyenlőtlen értéktöbbleteket* vagy *profitokat* hoznak, mert az értéket a munkaidő határozza meg és a valamely tőke által realizált munkaidő tömege nem e tőke abszolút nagyságától, hanem a változó tőkének, a munkabérre fordított tőkének a nagyságától függ. *Másodszor*: Még ha feltesszük is, hogy egyenlő nagyságú tőkék *egyenlő értékeket* termelnek (bár a termelés területén fellépő egyenlőtlenség többnyire egybeesik a forgalom területén fellépő egyenlőtlenséggel), akkor is *forgalmi folyamatuk* szerint különböző az az *időtartam*, amely alatt *meg nem fizetett munka egyenlő mennyiségeit elsajátíthatják* és *pénzzé változtathatják*. Ez tehát egy második különbséget eredményez azokban az értékekben, értéktöbbletekben és profitokban, amelyeket *egyenlő nagyságú* tőkéknek különböző szakmákban egy meghatározott *időtartam* alatt hozniok kell.

Ezért ahhoz, hogy a *profitok* egyenlők legyenek, tőke utáni — pl. évi — százalékként, úgyhogy tehát egyenlő nagyságú tőkék egyenlő időtartam alatt egyenlő profitokat hozzanak, az áruk *árainak* különbözniök kell *értékeiktől*. Az összes áruk e *költségárai* együttvéve, ezek összege *egyenlő lesz értékükkel*. Ugyanígy az összprofit egyenlő lesz az összértéktöbblettel, melyet ezek a tőkék együttvéve pl. egy év alatt hoznak. Az *átlagprofit*, tehát a költségárak is, csupán imaginárius és tartásnélküli volna, ha nem vennők alapzatul az értékmeghatározást. Az értéktöbbleteknek a különböző szakmákban való kiegyenlítődése mit sem változtat ennek az összértéktöbbletnek abszolút nagyságán, hanem csak a különböző szakmákbeli *eloszlását* változtatja meg. De magának *ennek az értéktöbbletnek a meghatározása* csak az értéknek munkaidő által való meghatározásából származik. Enélkül az átlagprofit *semminek* az átlaga, puszta agyrém. S akkor ugyanúgy lehetne 1000, mint 10%.

Ricardo minden illusztrációja csak arra szolgál neki, hogy becsempésszen egy *általános profitráta előfeltevését*. S ez megtörténik az I. fejezetben, „Az értékről", holott állítólag csak az V. fejezetben fejti ki a bért és a VI.-ban a profitot. Hogy az áruk „*értékének*" puszta meghatározásából hogyan származik értéktöbbletük, a profit, s aztán éppenséggel egy *általános profitráta* is, azt Ricardo előtt homály fedi. Az egyetlen, amit a fenti illusztrációkban valóban kimutat, az az, hogy az áruk *árai*, amennyiben általános profitráta határozza meg őket, mindenképpen különbözőek az áruk *értékeitől*. S erre a különbségre azáltal bukkan rá, hogy feltételezi a *profitrátát* mint törvényt. Láthatjuk, ha túlságosan nagy elvonatkoztatást vetnek Ricardo szemére, a fordított szemrehányás volna jogosult; az elvonatkoztató erő hiánya; képtelenség arra, hogy az áruk

értékénél elfelejtse a profitot, egy olyan tényt, amely a konkurrenciából lép elébe.

Mivel Ricardo, ahelyett, hogy a költségáraknak az értékektől való különbségét magából az értékmeghatározásból kifejtené, elismeri, hogy a munkaidőtől független befolyások magukat az „értékeket" meghatározzák – itt helyénvaló lett volna az „abszolút" vagy „reális érték" vagy egyszerűen „érték" fogalma mellett kitartania – és törvényüket helyenként megszüntetik, ellenfelei, mint pl. Malthus, innen rugaszkodnak egész értékelméletének megtámadására, amennyiben Malthus joggal jegyzi meg, hogy a különböző szakmákban a tőke szerves alkotórészei közti és a tőkék megtérülési idői közti különbségek a termelés haladásával együtt fejlődnek ki, úgyhogy az A. Smith-féle állásponthoz jutnánk, hogy az értéknek a munkaidő által való meghatározása „civilizált" időknek nem felel meg többé. (Lásd Torrenst is.) Másrészt tanítványai, hogy ezeket a jelenségeket az alapelvhez hozzáillesszék (lásd [James] Millt és a nyomorúságos fickó McCullochot), a legnyomorúságosabb skolasztikus kitalálásokhoz menekültek.[62]

Anélkül, hogy ennél *a saját illusztrációiból következő eredménynél elidőzne* – hogy, *teljesen eltekintve* a munkabér emelkedésétől vagy esésétől, állandó munkabért előfeltételezve, az áruk költségárainak különbözniök kell értékeiktől, ha a költségárakat egyazon profitszázalék határozza meg –, Ricardo ebben a szakaszban rátér arra a befolyásra, amelyet a munkabér emelkedése vagy esése gyakorol a *költségárakra*, melyekké az értékek már kiegyenlítődtek.

A história önmagában véve rendkívül egyszerű.

A bérlő 5000 £-et fordít rá $10^0/_0$-kal; áruja = 5500 £. Ha a profit $1^0/_0$-kal csökken, 10-ről $9^0/_0$-ra, mert a munkabér emelkedett, a munkabér emelkedése idézte elő ezt a csökkenést, akkor a bérlő továbbra is (mivel feltettük, hogy az egész tőkéjét munkabérre fordította) 5500-ért ad el. De ebből az 5500-ból már nem 500, hanem csak $454\,^{14}/_{109}$ az övé. A gyáros tőkéje 5500 £-ből, gépi berendezésre, és 5000 £-ből, munkára, áll. Az utóbbi 5000 továbbra is 5500-ban jelentkezik, csakhogy most nem 5000-et fordít rá, hanem $5045\,^{95}/_{109}$-et és erre csak $454\,^{14}/_{109}$ profitot csinál, mint a bérlő. Ellenben az 5500 állótőkére többé már nem számíthat $10^0/_0$-ot, vagyis 550-et, hanem csak $9^0/_0$-ot, vagyis 495-öt. Áruját tehát 6050 helyett 5995 £-ért fogja eladni, s ilymódon a munkabér emelkedése következtében a bérlő árujának pénzára ugyanaz maradt, a gyáros árujáé azonban csökkent, úgyhogy a bérlő árujának értéke a gyáros árujáéval összehasonlítva emelkedett. Az egész história oda lyukad

ki, hogy ha a gyáros ugyanazon az értéken adná el áruját, mint korábban, az átlagprofitnál nagyobb profitot csinálna, mert a munkabér emelkedése a tőkének csak a munkabérre fordított részét érinti közvetlenül. Ebben az illusztrációban már *fel* vannak *tételezve* 10% átlagprofit által szabályozott és az *áruk értékeitől megkülönböztetett* költségárak. A kérdés az, hogyan hat ezekre a profit emelkedése vagy esése a különböző arány szerint, amelyet álló- és forgótőke alkot benne. A lényeges kérdéshez, az *értékeknek költségárakká való átváltozásához* ennek az illusztrációnak (Ricardónál 31–32. old.) nincs semmi köze. Takaros illusztráció, mert itt Ricardo egyáltalában megmutatja, hogy a bér emelkedése, amely a tőkék egyenlő összetétele esetén csak a profit csökkenését idézné elő anélkül, hogy – a vulgáris nézettel ellentétben – érintené az áruk értékét, egyenlőtlen összetételük esetén csak egynéhány áru árának *esését*, nem pedig, mint a vulgáris nézet hiszi, az *összes áruk árának* emelkedését idézi elő. Itt az áruárak esnek a profitráta esésének vagy, ami ugyanaz, a munkabér emelkedésének következtében. A gyáros esetében az áru *költségárának* nagy részét az az átlagprofit határozza meg, amelyet az állótőkére számít. Ha tehát ez a profitráta a munkabér emelkedése vagy esése következtében esik vagy emelkedik, akkor *ezeknek* az áruknak az *ára* megfelelően esni (ami az állótőkére számított profitból eredő árrészt illeti) vagy emelkedni fog. Ugyanez érvényes „olyan forgótőkékre, amelyek *távoli* időszakokban *áramlanak vissza* és megfordítva". (*McCulloch* [„The Principles of Political Economy", 300. old.].) Ha a kevesebb változó tőkét alkalmazó tőkések állótőkéjüket továbbra is egyazon profitrátával rónák fel az áru árában, akkor profitrátájuk emelkednék, és abban az arányban emelkednének, amelyben több állótőkét alkalmaznak azokhoz képest, akiknek tőkéjében nagyobb adag a változó tőke. Ezt kiegyenlítené a konkurrencia.

„Ricardo" – mondja Mac fickó – „volt az első, aki [...] megvizsgálta, mi a munkabér [...] ingadozásainak hatása az áruk értékére, ha a termelésükben lekötött tőkék nem ugyanolyan tartósságúak." „Ricardo nemcsak azt mutatta meg, hogy a bérek emelkedése nem emelheti *minden* áru árát; hanem [...] azt is, hogy sok esetben a *bérek emelkedése* szükségképpen *áresésre* és *a bérek esése áremelkedésre* vezet." (*McCulloch*: „The Principles of Political Economy", Edinburgh 1825, 298–299. old.)

Ricardo azzal bizonyítja históriáját, hogy, először, egy *általános profitráta által szabályozott költségárakat* tételez fel.

Másodszor: „*A munka értékének semmilyen emelkedése nem lehetséges a profit esése nélkül.*" ([*Ricardo*, i. m.] 31. old.) Tehát már az I. fejezetben, „*Az értékről*", feltételezi azokat a törvényeket, amelyeket az V. és VI. fejezetben, „A munkabérről" és „A profitról", kellene levezetnie „*Az értékről*" fejezetből. Mellékesen megjegyezve, Ricardo teljesen tévesen következtet, hogy mivel „a munka értékének semmilyen emelkedése nem lehetséges a profit esése nélkül", ezért nem lehetséges a profit semmilyen emelkedése a munka értékének esése nélkül. Az első törvény az értéktöbbletre vonatkozik. Minthogy azonban a profit egyenlő az értéktöbblet arányával az előlegezett össztőkéhez, a profit emelkedhet a munka változatlan értéke mellett, ha az állandó tőke értéke esik. Ricardo egyáltalában összecseréli az értéktöbbletet és a profitot. Ezért tévesek törvényei a profitról és a profitrátáról.

Az utolsó illusztráció általános fabula docet-je:

„A javak relatív értékében a munka emelkedésénél vagy esésénél" (vagy, ami ugyanaz, a profitráta emelkedésénél vagy esésénél) „fogva bekövetkező változás foka attól függne, hogy milyen arányban áll az állótőke az alkalmazott össztőkéhez. Mindazoknak az áruknak relatív értéke, melyeket igen értékes gépi berendezéssel vagy igen értékes épületekben termelnek, vagy amelyek igen hosszú időt igényelnek, mielőtt piacra vihetők, esnék, míg mindazok relatív értéke, amelyeket főként munkával termelnek, vagy amelyeket hamar piacra lehetne vinni, emelkednék." (32. old.)

Ricardo ismét ahhoz érkezik, ami tulajdonképpen egyedül foglalkoztatja a vizsgálatban. Az áruk költségárainak ezek a munkabér emelkedéséből vagy eséséből eredő változásai jelentéktelenek azokhoz képest, amelyek ugyanazon költségárakban az áruk értékének, a termelésükben alkalmazott munkamennyiségnek a változásaiból erednek {Ricardo korántsem ezekkel az adekvát szavakkal fejezi ki ezt az igazságot}. Tehát lehet nagyjában és egészében „elvonatkoztatni" tőlük és az értékek törvénye ezután gyakorlatilag is helyes marad. (Hozzá kellett volna fűznie, hogy maguk a költségárak megmagyarázhatatlanok maradnak a munkaidő által meghatározott értékek nélkül.) Ez vizsgálatának igazi menete. Valójában világos, hogy az áruk értékeinek *költségárakká* átváltozása ellenére, az utóbbiakat előfeltételezve, ezek *megváltozása* {és e költségárakat meg kell különböztetni a *piaci áraktól*; ezek a különböző szakmák áruinak átlagos piaci árai. A *piaci ár* maga annyiban már egy átlagot foglal magában, hogy *egyazon terület áruit* azoknak az áruknak ára határozza meg, *amelyeket e*

terület *közepes, átlagos termelési feltételei közt* termeltek. Semmiképp sem a *legrosszabb feltételek* közt, mint Ricardo felteszi a járadék esetében; mert az átlagkereslet egy meghatározott ártól függ, még e gabona esetében is. Egy bizonyos mennyiségű kínálat tehát nem kel el e *felett* az ár felett. Különben esnék a kereslet. A közepes feltételek *alatt* (below), nem közepes feltételek *közt* termelők ezért gyakran kénytelenek árujukat nemcsak értéke alatt, hanem *költségára* alatt is eladni}, amennyiben ez nem a profitráta tartós eséséből vagy emelkedéséből, tartós változásából fakad, mely csak sok év folyamán válhat megállapodottá, annyiban egyesegyedül az áruk *értékében*, a termelésükhöz szükséges munkaidőben bekövetkező *változásnak* tulajdonítható.

„Az olvasó azonban jegyezze meg, hogy az áruk" (jobbanmondva: az áruk költségárai vagy, mint *véli*, relatív értékei) „változásainak ez az oka viszonylag csekély hatású . . . Nem így, ha az áruk értéke a másik nagy okból változik meg, tudniillik ha a megtermelésükhöz szükséges munka mennyisége nő vagy csökken . . . A profit tartós rátájában bekövetkező nagyobb mérvű változás olyan okok hatása, amelyek csak évek folyamán érvényesülnek, míg az áruk megtermeléséhez szükséges munka mennyiségében bekövetkező változások naponként előfordulnak. Minden javítás gépi berendezésben, szerszámokban, épületekben, nyersanyagelőállításban munkát takarít meg és módot ad arra, hogy az árut, amelyre a javítást alkalmazzák, könnyebb szerrel termeljük, s következésképpen *értéke* megváltozik. Az áruk értékében bekövetkező változások okait felbecsülve tehát hibás lenne ugyan teljesen figyelmen kívül hagyni a munka emelkedésének vagy esésének hatását, de ugyanolyan helytelen lenne nagy fontosságot tulajdonítani neki." (32–33. old.)

Ezért el fog ettől tekinteni.

Az I. fejezetnek, *„Az értékről"*, ez az egész 4. szakasza oly rendkívül zavaros, hogy noha Ricardo bevezetőben bejelenti, ő azoknak a *változásoknak* a befolyását akarja *szemügyre venni, amelyeket a munkabér emelkedése vagy esése* a tőke különböző összetétele következtében előidéz az értékekben, valójában ezt csak közbevetőleg illusztrálja; ellenben a valóságban a 4. szakasz fő részét olyan illusztrációkkal tölti meg, amelyek kimutatják, hogy a munkabér *emelkedésétől vagy esésétől teljesen függetlenül* – sajátmaga által *állandónak* előfeltételezett munkabér esetén – egy *általános profitráta feltételezésének* az áruk értékeitől különböző költségárakat kell előidéznie, mégpedig megintcsak magától az álló- és forgótőke különbségétől függetlenül. A szakasz végén ezt megint elfelejti.

A 4. szakaszban a vizsgálatot ezekkel a szavakkal jelenti be:

„Ez a különbség az állótőke *tartóssági* fokában és ez a *változóság az arányokban*, melyekben a két tőkefajta kombinálható, az áruk megtermeléséhez szükséges munkamennyiség nagyobb vagy kisebb voltán kívül bevezeti egy *másik okát* is az áruk relatív értéke változásainak — *ez az ok a munka értékének az emelkedése vagy esése.*" (25–26. old.)

Valójában először is azt mutatja meg illusztrációival, hogy csak az *általános profitráta* adja meg a tőkefajták (tudniillik változó és állandó stb.) különböző kombinációinak ezt a befolyást, hogy az áruk árát értéküktől különbözővé tegye, hogy tehát ez, nem pedig a munka értéke, amelyet állandónak előfeltételezett, az *oka* ezeknek a változásoknak. Azután, csak másodsorban, az értékektől az általános profitráta következtében már különbözővé lett költségárakat tételez fel, s megvizsgálja, hogyan hatnak ezekre a munka értékének változásai. A N° 1.-et, a fődolgot nem vizsgálja; teljesen megfeledkezik róla, és úgy fejezi be a szakaszt, ahogy elkezdte:

„Ebben a szakaszban megmutattuk, hogy a munka mennyiségének bármilyen változása nélkül pusztán *értékének az emelkedése* esést okoz azoknak a javaknak a csereértékében, amelyeknek termelésében *állótőkét* alkalmaznak; minél nagyobb az állótőke tömege, annál nagyobb lesz az esés." (35. old.)

És a következő, 5. szakaszban (I. fej.) ezen a vonalon folytatja is; azaz csak azt vizsgálja, hogyan változtathatók az áruk *költségárai a munka értékének vagy a munkabérnek a változtatása* által, nem akkor, ha két különböző elfoglaltságbeli két egyenlő tőkénél az álló- és a forgótőke aránya különböző, hanem akkor, ha „*egyenlőtlen* az állótőke *tartóssága*", vagy pedig „*egyenlőtlen* a *sebesség*, amellyel a tőkék *visszatérnek tulajdonosukhoz*". A helyes sejtés, mely még a 4. szakaszban van meg, a *költségárak és értékek közti*, az általános profitráta következtében fellépő *különbségről*, itt már nem csillan át. *Egy másodlagos kérdés* kerül *csak tárgyalásra maguk a költségárak változását illetően.* Ezért ennek a szakasznak valójában alig van valami elméleti érdekessége, kivéve amit a tőkéknek a forgalmi folyamatból eredő formakülönbözőségeiről alkalmilag előad.

„Abban az arányban, ahogy kevésbé tartós az állótőke, közeledik a forgótőke természetéhez. *Rövidebb idő alatt* fogyasztják el és *termelik értékét újra*, hogy a gyáros tőkéjét megőrizzék." (36. old.)

Tehát a kisebb tartósság és egyáltalában az álló- és forgótőke közti különbség szintén az *újratermelési idő* különbségére van visszavezetve. Ez persze

döntően fontos meghatározás. Korántsem az egyetlen. Az állótőke egészen belekerül a munkafolyamatba és csak folytatólagosan és részletekben az értékesítési folyamatba. Ez egy másik fő különbség forgalmi formájuk tekintetében. Továbbá: Az állótőke, *szükségképpen*, csak *csereértéke* szerint kerül bele a forgalmi folyamatba, míg *használati értéke* a munkafolyamatban feloldódik s ezt sohasem hagyja el. Ez egy másik fontos különbség a *forgalmi forma* tekintetében. A forgalmi forma mindkét különbsége a forgalmi időt is érinti; de nem azonos ennek fokaival és különbségeivel.

Kevésbé tartós tőke több *állandó munkát* kíván meg

„eredeti hatékonysági állapotának a megtartására; de az így felhasznált munka úgy tekinthető, mint amit valóban a gyártott árura fordítottak, s ennek az ilyen munkával arányos értékkel kell bírnia". (36–37. old.) „Ha a gép elhasználódása nagy lenne, ha hatékony állapotban tartása évenként ötven ember munkamennyiségét kívánná meg, akkor javaimért egy pótlólagos árat kívánnék, egyenlőt azzal, amelyet bármely más gyáros elér, aki más javak termelésében ötven embert alkalmaz és gépi berendezést egyáltalán nem használ. A munkabér emelkedése azonban nem egyenlően érintené azokat az árukat, melyeket gyorsan elhasználódó, és azokat az árukat, melyeket lassan elhasználódó gépi berendezéssel termeltek. Az egyik termelésében *nagy mennyiségű munkát vinnének át folytonosan* a termelt *árura*" {de nem látja, mert általános profitrátája jár a fejében, hogy ezzel relatíve nagy mennyiségű többletmunkát is vinnének át folytonosan az árura}, „a másikban igen keveset vinnének át így" {ennélfogva igen kevés többletmunkát, ennélfogva sokkal kevesebb értéket, ha az árukat értékükön cserélik ki}. „Ezért a munkabér minden emelkedése vagy, ami ugyanaz, a profit minden esése csökkentené a tartós természetű tőkével termelt áruk relatív értékét és arányosan emelné a mulandóbb tőkével termelt árukét. A munkabér esése pontosan az ellenkező hatást váltaná ki." (37–38. old.)

Más szóval: A kevésbé tartós állótőkét alkalmazó gyáros viszonylag kevesebb álló- és több munkabérre fordított tőkét alkalmaz, mint a tartósabb tőkét alkalmazó. Ez az eset tehát egybeesik az előzővel, hogyan hat a bérváltozás olyan tőkékre, amelyek közül az egyik relatíve, aránylag több állótőkét alkalmaz, mint a másik. Itt nincs semmi új.

Ami egyebet Ricardo 38–40. old. a *gépi berendezésről* mond, azt félre kell tennünk, amíg el nem jutunk a XXXI. fejezethez, „*A gépi berendezésről*".

Figyelemreméltó, ahogy Ricardo a végén szinte *szavával* súrolja a helyeset, hogy aztán elszalassza, s e mindjárt idézendő súrolás után ismét visszatér a rajta uralkodó eszméhez, a munka értéke változásának a költségárakra gyakorolt hatásához, és ezzel a *mellékvizsgálódással* véglegesen lezárja a vizsgálatot.

A helyeset súroló passzus ez:

„Láthatjuk tehát, hogy a társadalom korai fokain, mielőtt még sok gépi berendezést vagy tartós tőkét használnának, az *egyenlő tőkékkel* termelt áruk közel *egyenlő értékűek* és egymáshoz viszonyítva csak aszerint emelkednek vagy esnek, hogy termelésükhöz több vagy kevesebb munka szükséges" {ez az utótétel rossz; nem is az értékre, hanem az *árukra* vonatkozik, mikor is nincs értelme, hacsak nem *áraikról* van szó; mert az, hogy az *értékek* olyan arányban esnek [vagy emelkednek], mint a munkaidő, azt jelenti, hogy az értékek úgy esnek vagy emelkednek, ahogy esnek vagy emelkednek}; „de miután ezeket a költséges és tartós szerszámokat bevezették, az *egyenlő tőkék alkalmazásával termelt áruk értéke igen egyenlőtlen lesz*; és jóllehet egymáshoz viszonyítva továbbra is aszerint hajlanak emelkedésre vagy esésre, ahogy több vagy kevesebb munka válik szükségessé termelésükhöz, egy másik, bár kisebb változásnak is alá vannak vetve, a munkabérek és a profitok emelkedése vagy esése miatt. Minthogy 5000 £-ért elkelő javak ugyanakkora összegű tőke termékei lehetnek, mint amellyel más, 10 000 £-ért elkelő javak termelhetők, *gyártásuk profitja ugyanaz lesz*; de ezek a *profitok egyenlőtlenek lennének*, ha *a javak ára* nem változnék *a profitráta* emelkedésével vagy esésével." (40–41. old.)

Itt Ricardo valójában ezt mondja:

Egyenlő *nagyságú tőkék egyenlő értékű* árukat termelnek, ha szerves alkotórészeik aránya *ugyanaz*, ha egyenlő nagyságú adagot adtak ki munkabérre és munkafeltételekre. Áruikban ekkor ugyanakkora munkamennyiségek, tehát egyenlő értékek testesülnek meg {eltekintve attól a különbségtől, amelyet a forgalmi folyamat hozna magával}. Ellenben *egyenlő nagyságú* tőkék *igen egyenlőtlen értékű* árukat termelnek, ha szerves összetételük különböző, nevezetesen ha az állótőkeként létező rész nagyon különbözően aránylik a munkabérre fordított részhez. Először, az állótőkének csak egy része kerül bele érték-alkotórészként az áruba, ezáltal tehát az *értéknagyságok* már igen különbözőek lesznek, aszerint, hogy sok vagy kevés állótőkét alkalmaztak-e az áru termelésében. Másodszor, a munkabérre fordított rész – egyenlő tömegű tőkére százalékosan szá-

mítva – sokkal kisebb, tehát az áruban megtestesült összmunka is, tehát {egyenlő hosszúságú, adott munkanap esetén} az értéktöbbletet alkotó többletmunka is. Hogy tehát ezek az egyenlő nagyságú tőkék, melyek áruinak *értéke egyenlőtlen*, s ezekben az egyenlőtlen értékekben *egyenlőtlen értéktöbbletek* és ezért *egyenlőtlen profitok rejlenek*, egyenlő nagyságuk miatt egyenlő profitokat hozzanak, ahhoz a *javak árainak* (amennyiben ezeket, adott ráfordításra, az általános profitráta határozza meg) nagyon különbözniök kell a *javak értékeitől*. Nem az következik tehát, hogy az értékek megváltoztatták természetüket, hanem az, hogy az *árak* különböznek az *értékektől*. Annál feltűnőbb, hogy Ricardo nem jutott erre a következtetésre, mert hiszen látja, hogy még a költségárakat – melyeket az általános profitráta határoz meg – előfeltételezve is, a profitráta (vagy bérráta) változásának ezeket a költségárakat meg kell változtatnia, hogy a profitráta a különböző szakmákban ugyanaz maradjon. Mennyivel inkább meg kellene tehát változtatnia az egyenlőtlen értékeket egy általános profitráta létrejöttének, mert hiszen ez az *általános profitráta* egyáltalában nem egyéb, mint az egyenlő tőkék által termelt különböző árukban levő különböző értéktöbbletráták kiegyenlítődése.

Miután Ricardo ilymódon a költség és érték, az áruk költségára és értéke közti különbséget ha nem is kifejtette és megértette, de mindenesetre ténybelileg megállapította, ezzel a mondattal végzi:

„Úgy látszik, Malthus úr azt gondolja, hogy az én tanomban egy dolog *költsége* és *értéke* ugyanaz; – *így is van*, ha költségen »*termelési költséget*« ért, *beleértve a profitot*." (46. old., jegyzet.)

(Tehát a ráfordításokat plusz az általános profitráta által meghatározott profitot.)

A költségárak és az értékek e téves és önmaga által megcáfolt összecserélésével fog azután hozzá a járadék szemügyrevételéhez.

Amit Ricardo az I. fejezet 6. szakaszában arra vonatkozólag mond, hogyan befolyásolják a munka értékének változásai az arany költségárát:

„Nem lehet-e az aranyat olyan árunak tekinteni, amelynek termelésénél a tőke két fajtájának az aránya olyan, hogy leginkább megközelíti a legtöbb áru termelésében alkalmazott átlagos mennyiséget? Nem lehet-e, hogy ez az arány oly megközelítően egyenlő távolságra van a két végléttől, attól, amelyben kevés állótőkét használnak, és attól, amelyben kevés munkát alkalmaznak, hogy a kettő között helyes középet alkot?" (I. m. 44. old.),

az éppenséggel azokra az árukra vonatkozólag érvényes, amelyeknek összetételébe a különböző szerves alkotórészek átlagos arányban kerülnek bele, forgalmi és újratermelési idejük meg ugyancsak az átlagos. Ezek számára költségár és érték egybeesik, mert náluk az átlagprofit egybeesik valóságos értéktöbbletükkel, de csakis ezeknél.

Amennyire fogyatékosnak jelenik meg az I. fejezet 4. és 5. szakasza abban, hogy a munka értékváltozásainak a „relatív értékekre" való befolyását vizsgálja, amely (elméletileg) mellékes dolog az értékeknek az átlagprofitráta révén költségárakká való átalakulásával szemben, annyira jelentős következtetést von le Ricardo belőle és halomra dönti az A. Smith óta továbbhurcolt egyik fő tévedést, amely szerint a munkabér emelése ahelyett, hogy a profitot csökkentené, az áruk árát emeli. Bár ez már az *értékek* puszta fogalmában benne rejlik és semmiképpen sem módosul költségárakká való átalakulásuk által, mivel ez egyáltalában csak az *össztőke által csinált értéktöbbletnek* a különböző szakmák közti vagy különböző termelési területek különböző tőkéi közti *elosztását* érinti. De fontos volt, hogy Ricardo a dolgot kiemelte, és megmutatta, hogy éppen az ellenkezője áll fenn. Ezért joggal mondja az I. fejezet 6. szakaszában:

„Mielőtt ezt a tárgyat elhagyom, talán helyénvaló megjegyezni, hogy Adam Smith és mindazok az írók, akik őt követik, tudomásom szerint egyetlen kivétel nélkül, azt állították, hogy a munka árának emelkedését egyöntetűen az összes áruk árának az emelkedése követi." {Ez megfelel A. Smith második értékmagyarázatának, amely szerint az érték egyenlő azzal a munkamennyiséggel, melyet valamely áru megvásárolhat.} „Remélem, sikerült kimutatnom, hogy az ilyen vélemény alaptalan, és hogy csak azoknak az áruknak az ára emelkednék, amelyekhez kevesebb állótőkét alkalmaznak, *mint a közeghez, amelyben az árat felbecsülik*" (itt a relatív érték egyenlővé válik az érték pénzbeli kifejezésével), „mindazok ára pedig, amelyekhez többet alkalmaznak, pozitíve esnék, ha a bérek emelkednek. Megfordítva, ha a bérek esnek, csak azoknak az áruknak az ára esnék, amelyekhez kisebb arányban alkalmaznak állótőkét, mint a közeghez, amelyben az árat felbecsülik; mindazok ára pedig, amelyekhez többet, pozitíve emelkednék." (45. old.)

Ez a *pénz*árak tekintetében *tévesnek* látszik. Ha az arany értéke, bármilyen okból, emelkedik vagy esik, akkor egyenletesen esik valamennyi árura vonatkozólag, melyet benne felbecsülnek. Minthogy így változékonysága ellenére egy relatíve változatlan közeg, abszolúte nem látható át,

hogyan hozhat létre álló- és forgótőke közti valamiféle relatív kombináció benne különbséget az árukhoz képest. De itt van Ricardo *téves előfeltevése*, hogy a pénz, amennyiben forgalmi eszközként szolgál, áruként cserélődik ki árura. Az árukat felbecsülik benne, még mielőtt forgatja őket. Tegyük fel, hogy arany helyett búza a közeg. Ha pl. a munkabér emelkedése következtében a búza termelési ára, mint olyan árué, amelybe állandó helyett az átlagosnál több változó tőke kerül bele, relatíve emelkednék, akkor minden árut magasabb „relatív értékű" búzában becsülnének fel. Azok az áruk, amelyekbe több állótőke kerülne bele, kevesebb búzában fejeződnének ki, mint azelőtt, nem azért, mert sajátos áruk a búzához képest esett, hanem azért, mert egyáltalában esett. Olyan áru, mely ugyanannyi munkát tartalmaz a felhalmozott munkával ellentétben, mint a búza, azáltal fejezné ki emelkedését, hogy több búzában fejeződnék ki, mint egy olyan áru, amelynek ára a búzához képest esett. Ha ugyanazok az okok, amelyek emelik a búza árát, emelik pl. a ruhák árát, akkor a ruhák ugyan nem fejeződnének ki több búzában, mint korábban, de azok az áruk, amelyeknek az ára a búzához képest esett, pl. pamutcikkek, kevesebb búzában. A pamutcikkek és a ruhák áraik különbségét a búzában mint közegükben fejeznék ki.

De amire Ricardo gondol, az valami más. Azt gondolja: A búza a munkabér emelkedése következtében emelkedett volna a pamutcikkekhez képest, a ruhákhoz képest azonban nem. Ruhák tehát a régi árú búzára cserélődnének, pamutcikkek emelkedett árú búzára. Önmagában véve szerfelett idétlen az az előfeltevés, hogy az angliai munkabér árváltozásai pl. megmásítanák az arany költségárát Kaliforniában, ahol a munkabér nem emelkedett. Ebben a közvetlen formában nem létezik az *értékek* kiegyenlítődése munkaidő révén és még sokkal kevésbé a *költségáraké* egy általános profitráta révén különböző országok között. De vegyük akár a búzát, egy belföldi terméket. Emelkedjék a búza quarterja 40 sh.-ről 50-re, azaz 25 %-kal. Ha a ruha ugyancsak 25 %-kal emelkedett, akkor továbbra is 1 quarter búzát ér. Ha a pamut 25 %-kal esett, akkor ugyanakkora tömegű pamut, amely korábban 1 quarter búzát ért, már csak 6 bushelt ér. S ez a búzában történő kifejezés pontosan ábrázolja pamut és ruhák ararányát, mert *ugyanazzal* a mértékkel mérik magukat, 1 quarter búzával.

Egyébként ez a nézet ezenfelül is idétlen. Az értékmérőként és ezért pénzként szolgáló árunak az *ára* egyáltalában nem létezik; mert különben a pénzként szolgáló árun kívül még egy második pénzként szolgáló árumnak is kellene lenni — kettős értékmérő. A pénz relatív értéke kifejeződik az összes áruk számtalan árában: mert ez árak mindegyikében,

melyben az áru csereértéke pénzben, a pénz csereértéke az áru használati értékében van kifejezve. Nem lehet tehát beszélni arról, hogy a pénznek *az* ára emelkedik vagy esik. Mondhatom azt, hogy a pénz búzaára vagy ruhaára ugyanaz maradt; pamutára emelkedett, ami ugyanaz, mint hogy a pamut pénzára esett. De nem mondhatom, hogy a pénz *ára* emelkedett vagy esett. Ricardo azonban a valóságban azt gondolja, hogy pl. a pénz pamutára emelkedett vagy a pamut pénzára esett, mert a pénz relatív értéke a pamuthoz képest emelkedett, míg a ruhához vagy búzához képest megtartotta ugyanazt az értékét. A kettőt tehát *egyenlőtlen* mértékkel méri.

Ez a 6. szakasz, „*Egy változhatatlan értékmérőről*", az „*értékmérőről*" szól; de nincs benne semmi jelentős. Az összefüggést érték, ennek immanens mértéke — a munkaidő — és az áruértékek egy *külső* mértékének szükségessége között nem érti meg, még csak fel sem veti kérdésként.

Mindjárt a bevezető mutatja a felszínes eljárást:

„Ha az áruk relatív értéke változik, *kívánatos volna*, hogy meglegyen az eszközünk, amellyel megállapítható, melyikük esett és melyikük emelkedett reális értékben, ez pedig csak úgy volna keresztülvihető, ha egyiket a másik után összehasonlítanók valamely változhatatlan mérvadó mértékkel [. . .] amely önmaga nincs alávetve semmiféle olyan ingadozásnak, amelynek más áruk ki vannak téve." (41—42. old.) De „nincs olyan áru, amely maga nincs kitéve ugyanazoknak a változásoknak . . . azaz nincs olyan, amely ne lenne alávetve annak, hogy több vagy kevesebb munkát kíván meg termeléséhez". (42. old.)

Ha azonban volna ilyen áru, akkor részint a bérek emelkedésének vagy esésének és az álló- és forgótőke különböző kombinációinak, az állótőke különböző tartóssági fokának, a piacraviteléig eltelő idő hosszúságának stb. a befolyásai megakadályoznák, hogy

„tökéletes értékmérő legyen, amellyel szabatosan megállapíthatnók a minden más dologban végbemenő változásokat". (43. old.) „Tökéletes értékmérő lenne mindazon dolgok számára, amelyeket pontosan ugyanazon körülmények között termeltek, mint őt magát, de mások számára nem." (I. h.)

Azaz, ha ezek a „más dolgok" változnának, akkor (ha a pénz értéke nem emelkednék vagy esnék) azt mondhatnók, hogy a változás „*értékük*nek", a termelésükhöz szükséges munkaidőnek, emelkedéséből vagy eséséből ered. A többi dolgok esetében nem tudhatnók, vajon pénzáraik „vál-

tozásai" a *más okokból* következnek-e be stb. Később erre a semmiképp sem jóra vissza kell térni. (A pénz-elmélet egy későbbi revíziójánál.)

I. fejezet 7. szakasz. A „*relatív*" bérről, a profitról és a járadékról szóló fontos tanon kívül, amire később vissza kell térni, ez a szakasz nem tartalmaz egyebet, mint azt a tanítást, hogy ha a pénz értéke esik vagy emelkedik, a munkabér stb. megfelelő emelkedése vagy esése mit sem változtat a viszonyokon, csak azok pénzkifejezésén. Ha ugyanaz az áru kétszer annyi font sterlingben fejeződik ki, akkor ennek az a része is, amely profitban, munkabérben vagy járadékban oldódik fel. De e háromnak egymás közti aránya és a reális értékek, amelyeket képviselnek, ugyanazok maradnak. Úgyszintén, ha a profit kétszer annyi £, de akkor 100 £ is most 200 £-ben fejeződik ki, tehát a profit és a tőke közti arány, a profitráta is változatlan marad. A pénzkifejezés változásai a profitot és a tőkét egyidejűleg érintik; úgyszintén a profitot, a munkabért és a járadékot. Ez az utóbbira is áll, amennyiben nem acre-re, hanem a mezőgazdaságban stb. előlegezett tőkére számítják. Röviden, ebben az esetben a változás nem az árukban stb. van:

„A munkabérek ez okból eredő emelkedését persze változhatatlanul az áruk árának emelkedése kíséri; de ilyen esetekben azt találjuk, hogy a munka és minden áru egymáshoz viszonyítva nem változott, és hogy a változás a pénzre korlátozódott." (47. old.)

[5.] *Átlag- vagy költségárak és piaci árak*

[a) *Egyéni érték és piaci érték; piaci érték és piaci ár*]

A különbözeti járadék kifejtéséhez Ricardo a *II. fejezetben*, „*A járadékról*", a következő tételt állítja fel:

„*Minden áru csereértékét*, akár ipari az, akár a bányák terméke vagy a föld terméke, mindig nem az a legkisebb munkamennyiség szabályozza, amely a termeléséhez szerfelett kedvező körülmények között elegendő, melyeket kizárólag azok élveznek, akiknek különös termelési könnyebbségeik vannak, hanem az a nagyobb munkamennyiség, amelyet szükségképpen fordítanak termelésére azok, akiknek nincsenek ilyen könnyebbségeik, akik a legkedvezőtlenebb körülmények között *tovább* termelik; legkedvezőtlenebb körülményeken *azokat a legkedvezőtlenebbeket* értve, *amelyek közt* a termelés folytatását *a megkívánt termékmennyiség szükségessé teszi.*" (60—61. old.)

Az utolsó mondat nem egészen helyes. A „megkívánt termékmennyiség" nem rögzített nagyság. Bizonyos árhatárokon belül megkívánt bizonyos termékmennyiség. Ha az ár e határokon túl emelkedik, akkor a „megkívánt mennyiség csökken a kereslettel együtt".

A fenti mondatot általánosan így lehet kifejezni: Az árunak — amely egy különös termelési terület terméke — értékét az a munka határozza meg, amely az e termelési területnek megfelelő áruk *egész tömege*, *teljes összege* megtermeléséhez megkívánt; nem az a különös munkaidő, amely e termelési területen belül minden egyes tőkés vagy vállalkozó számára megkívánt. Az általános termelési feltételek és a munka általános termelékenysége ezen a különös termelési területen, pl. a pamutgyártásban, = az átlagos termelési feltételek és az átlagos termelékenység ezen a területen, a pamutgyártásban. Az a munkamennyiség tehát, amely pl. egy rőf kartont meghatároz, nem az a munkamennyiség, amely benne rejlik, amelyet gyárosa ráfordított, hanem az az átlagos mennyiség, mellyel a piac összes pamutgyárosai egy rőf kartont termelnek. Azok a különös feltételek mármost, melyek közt az egyes tőkések pl. a pamutgyártásban termelnek, szükségképpen három osztályra esnek szét. Egyesek *közepes* feltételek közt termelnek; azaz az egyéni termelési feltételek, melyek közt termelnek, egybeesnek a terület *általános* termelési feltételeivel. Az átlagos viszony a *valóságos* viszonyuk. Munkájuk termelékenysége az átlagos magasságú. Áruik *egyéni* értéke egybeesik ezen áruk *általános* értékével. Ha pl. a rőf kartont 2 sh.-ért — az átlagértéken — adják el, akkor azon az *értéken* adják el, amelyet az általuk termelt rőfök in natura képviselnek. Egy másik osztály az átlagosnál *jobb* feltételek közt termel. Áruik *egyéni* értéke általános értékük *alatt* áll. Ha áruikat ezen az általános értéken adják el, akkor egyéni értékük *felett* adják el. Végül egy harmadik osztály az átlagos termelési feltételek *alatt* termel. Mármost e különös termelési terület „megkívánt termékmennyisége" nem rögzített nagyság. Ha az áruk értéke az átlagérték bizonyos határain túlmegy, akkor esik a „megkívánt termékmennyiség", illetve ezt a mennyiséget csak egy adott áron — vagy legalábbis bizonyos árhatárokon belül — kívánják meg. Éppúgy *lehetséges* tehát, hogy az utolsó osztálynak áruit egyéni értékük *alatt* kell eladnia, ahogy a legjobb helyzetű osztály mindig egyéni értékük *felett* adja el áruit. Nevezetesen az osztályok számszerű viszonyától vagy arányos nagyságviszonyától fog függni, hogy az átlagértéket melyik szabja meg véglegesen. Ha a középső osztály számszerűen messze túlsúlyban van, akkor ez fogja megszabni. Ha ez az osztály számszerűen gyenge s az *átlagos feltételek alatt* dolgozó számszerűen erős és túlnyomó, akkor ez szabja meg e terület termékének általános értékét,

bár ezzel még korántsem mondtuk, sőt nagyon valószínűtlen, hogy éppen az az utolsó osztálybeli egyes tőkés, akinek itt megint a *legkedvezőtlenebb* a helyzete, lenne a döntő. (Lásd Corbet.[63])

De hagyjuk ezt. Az általános eredmény ez: Az *általános* érték, amellyel ezen osztály termékei bírnak, *ugyanaz* valamennyi számára, bárhogyan aránylik is ez minden egyes áru egyéni értékéhez. Ez a *közös* érték ezeknek az áruknak a *piaci értéke*, az az érték, amellyel a piacon fellépnek. Ez a piaci érték pénzben kifejezve a *piaci ár*, mint ahogy egyáltalában érték pénzben kifejezve ár. A valóságos piaci ár hol felette, hol alatta áll e piaci értéknek s csak véletlenül felel meg neki. Egy bizonyos periódus alatt azonban az ingadozások kiegyenlítődnek, és azt mondhatjuk, hogy a valóságos piaci árak átlaga az a *piaci ár*, amely *a piaci értéket* képviseli. Akár megfelel a valóságos piaci ár, nagyságát tekintve, *mennyiségileg*, egy adott pillanatban ennek a piaci értéknek, akár nem, mindenesetre közös ezzel az a *minőségi* meghatározása, hogy ugyanazon termelési terület valamennyi a piacon levő árujának (a minőséget természetesen egyenlőnek előfeltételezve) *ugyanaz* az ára, vagyis ténylegesen e terület áruinak *általános* értékét képviselik.

A Ricardo által a járadék-elmélet végett felállított fenti tételt tanítványai ezért úgy mondták ki, hogy *két különböző piaci ár* egyidejűleg ugyanazon a piacon nem létezhet, vagy úgy, hogy egyidőben a piacon levő *egyazon* fajta termékeknek *egyazon áruk* van, vagy, mivel itt ennek az árnak a véletlenszerűségétől elvonatkoztathatunk, *egyazon piaci értékük*.

A konkurrencia, részint a tőkéseké egymás közt, részint az áru vevőié ezekkel és maguk között, azt viszi véghez tehát itt, hogy egy különös termelési terület minden egyes árujának értékét a *társadalmi munkaidőnek az az össztömege* határozza meg, amelyet e *különös társadalmi termelési terület áruinak össztömege* megkíván, nem pedig az *egyes áruk egyéni értékei* vagyis az a munkaidő, amelybe az egyes áru a maga *különös* termelőjének és eladójának került.

Ezzel azonban magától adódik, hogy az első osztályba tartozó tőkések, akiknek a termelési feltételei kedvezőbbek az átlagos termelési feltételeknél, minden körülmények között többletprofitot csinálnak, tehát profitjuk e terület általános profitrátája *felett* áll. A konkurrencia tehát a *piaci értéket* vagy *piaci árat* nem a *profitoknak* egy különös termelési területen *belüli kiegyenlítése* révén hozza létre. (E vizsgálat szempontjából a piaci érték és a piaci ár különbsége közömbös, mivel a termelési feltételekben meglevő különbségek, s ezért a különböző profitráták *egyazon* terület egyes tőkései számára megmaradnak, bármilyen is a piaci ár viszonya a piaci értékhez.)

Megfordítva: A konkurrencia itt a *különböző egyéni értékeket* azáltal egyenlíti ki egyazon, *egyenlő, különbségnélküli piaci értékké*, hogy a *különbséget az egyéni profitokon*, az egyes tőkések profitjain *belül* és *eltéréseiket* a terület *átlagprofitrátájától* meghagyja. Sőt a konkurrencia megteremti ezeket az eltéréseket azáltal, hogy *ugyanazt a piaci értéket* hozza létre nem-egyenlően kedvező termelési feltételek között, tehát a munka nem-egyenlő termelékenységével előállított, tehát egyéni, *nem-egyenlő munkaidőmennyiségeket* képviselő áruk számára. A kedvezőbb feltételek közt termelt áru kevesebb munkaidőt *tartalmaz*, mint a kedvezőtlenebb feltételek közt termelt, de ugyanazon az áron kel el, ugyanaz az értéke, mint ha ugyanazt a munkaidőt tartalmazná, amelyet nem tartalmaz.

[*b) A piaci érték és a költségár képződési folyamatának összecserélése*]

Mármost járadék-elmélete felállításához Ricardónak két tételre van szüksége, melyek a konkurrenciának nemcsak hogy *nem ugyanazon*, hanem *ellenkező* hatását fejezik ki. Az első az, hogy ugyanazon terület termékei *egy és ugyanazon piaci értéken* kelnek el, hogy tehát a konkurrencia *különböző profitrátákat*, az általános profitrátától való eltéréseket kényszerít ki. A második az, hogy a *profitrátának ugyanannak* kell lennie minden tőkebefektetés számára, vagyis hogy a konkurrencia egy *általános profitrátát* hoz létre. Az első törvény a különböző önálló tőkékre érvényes, melyek *ugyanazon termelési területen* vannak befektetve. A második érvényes a tőkékre, amennyiben ezek *különböző termelési területeken* vannak befektetve. Az első működés által a konkurrencia megteremti a *piaci* értéket, azaz *ugyanazt az értéket* ugyanazon termelési terület árui számára, bár ennek az azonos *értéknek különböző profitokat* kell létrehoznia; tehát *ugyanazt* az értéket *különböző profitráták ellenére, vagy jobbanmondva révén*. A második működés által (mely egyébként másképp is eszközlődik; ez a *különböző* területek tőkéseinek konkurrenciája, amely a tőkét az egyik területről a másikra dobja; míg a másik konkurrencia, amennyiben nem a vevőkre vonatkozik, *ugyanazon* terület tőkéi közt megy végbe) a konkurrencia megteremti a *költségárat*, azaz *egyazon profitrátát* a különböző termelési területeken, bár ez az *azonos profitráta* ellentmond az értékek egyenlőtlenségének, tehát csak az értékektől *megkülönböztetett árak* révén kényszeríthető ki.

Minthogy Ricardónak földjáradék-elméletéhez mindkettőre szüksége van, *egyenlő értékre* vagy *árra egyenlőtlen profitrátával* és egyenlő *profitrátára egyenlőtlen értékekkel*, ezért fölöttébb figyelemreméltó, hogy nem

érzi ki ezt a kettős meghatározást, és hogy még abban a részben is, amelyben ex professo* beszél a *piaci árról, IV. fejezet, „A természetes és a piaci árról"*, egyáltalán nem a *piaci árról* vagy a *piaci értékről* beszél, ahogy pedig ezt a fent idézett passzusban alapul veszi a *különbözeti járadék*, a járadékokká kristályosodó többletprofitok magyarázatához. Itt éppenséggel csupán a *különböző termelési területek árainak költségárakká* vagy *átlagárakká* való redukálódásáról beszél, tehát a különböző termelési területek piaci értékeiről egymáshoz való viszonyukban, nem a piaci érték kialakulásáról mindegyik különös területen, s e kialakulás nélkül egyáltalában nem állnak fenn piaci értékek.

Mindegyik különös terület *piaci értékei*, tehát mindegyik különös terület *piaci árai* (ha a piaci ár a *„természetes árnak"* megfelelő — azaz pusztán pénzben kifejezi az értéket) igen különböző profitrátákat szolgáltatnának, mivel egyenlő nagyságú tőkék a *különböző* területeken (a különböző forgalmi folyamataikból eredő különbségektől egészen eltekintve) igen egyenlőtlen arányokban alkalmaznak állandó és változó tőkét, tehát igen egyenlőtlen értéktöbbleteket s ezért profitokat szolgáltatnak. A különböző piaci értékek kiegyenlítődése — úgyhogy a különböző területeken *egyazon* profitráta jön létre, egyenlő nagyságú tőkék egyenlő átlagprofitokat szolgáltatnak — csak azáltal lehetséges tehát, hogy a *piaci értékek* átalakulnak *költségárakká*, melyek a valóságos értékektől különbözőek.**

Amit *ugyanazon* termelési terület konkurrenciája véghezvisz, az az *e területi áru értékének* az ebben átlagosan megkívánt munkaidő által való meghatározása; tehát a *piaci érték* létrehozása. Amit a *különböző* termelési területek közti konkurrencia véghezvisz, az *egyazon általános profitráta létrehozása a különböző* területeken, annak révén, hogy a különböző piaci értékek kiegyenlítődnek piaci árakká, amelyek a valóságos piaci értékektől különböző *költségárakat* képviselik. A konkurrencia ebben a második esetben semmiképp sem arra törekszik tehát, hogy az áruk árát értékükhöz hasonítsa, hanem fordítva, hogy értékeiket tőlük különböző költségárakra redukálja, hogy megőrizve-megszüntesse értékeiknek a költségáraiktól való különbségeit.

Ricardo a IV. fejezetben csupán ezt az utóbbi mozgást szemléli és — furcsa módon — úgy szemléli, mint az áruáraknak — a konkurrencia révén — értékükre való redukálását, a piaci árnak (az értéktől megkülön-

* — hivatásszerűen — *Szerk.*

** Lehetséges, hogy az *értéktöbblet rátája* (pl. egyenlőtlen munkaidő-hosszúság miatt) nem egyenlítődik ki a különböző termelési területeken. Ez azért *nem szükséges*, mert maguk az értéktöbbletek kiegyenlítődnek. — *Marx jegyzete.*

böztetett árnak) a természetes árra (a pénzben kifejezett értékre) való redukálását. Ez a baklövés azonban a már az I. fejezetben, *„Az értékről"*, elkövetett hibából ered, költségár és érték azonosításából, ami megint abból eredt, hogy olyan ponton, ahol még csak az „értéket" kell kifejtenie, tehát még csak az *„áru"* van előtte, bepottyan az *általános profitrátával* és a fejlettebb tőkés termelési viszonyokból fakadó összes előfeltételekkel.

S az a menet is, melyet ezért Ricardo a IV. fejezetben követ, egészen felszínes. Az áruknak a kereslet és kínálat változó arányai következtében előforduló „véletlen és időleges árváltozásaiból" (80. old.) indul ki.

„Az ár emelkedésével vagy esésével a *profitok általános színvonaluk* fölé emelkednek vagy alá süllyednek, és a tőkét ez vagy felbátorítja arra, hogy belépjen *abba a különös alkalmaztatásba*, amelyben a változás történt, vagy óvja, hogy távozzék el attól." (80. old.)

Itt már előfeltételezte a *profit általános színvonalát* a különböző termelési területek, „a különös alkalmaztatások" között. Előbb azonban azt kellett volna szemügyre vennie, hogyan jön létre az *árak általános színvonala* ugyanabban az alkalmaztatásban és a *profit általános színvonala* a különböző alkalmaztatások között. Akkor Ricardo látta volna, hogy az utóbbi művelet már előfeltételezi a tőkének keresztül-kasul vonulását — vagyis *az egész társadalmi tőkének* a konkurrencia által meghatározott *eloszlását különböző alkalmaztatási területei között.* Ha már előfeltételeztük, hogy a különböző területeken a piaci értékek vagy átlagos piaci árak redukálva vannak egyazon átlagos profitrát át hozó*költségárakra* {ez azonban csak azokon a területeken van így, ahol nem lép közbe a földtulajdon; ahol közbelép, ott a konkurrencia ugyanazon területeken belül az árakat értékké és az értéket piaci árrá alakíthatja ki, de az utóbbit nem szállíthatja le költségárrá}, akkor a piaci árnak a költségártól való állandóbb eltérései, különös területeken a költségár fölé emelkedése vagy a költségár alá esése a társadalmi tőke új vándorlásait és új eloszlását fogja okozni. Az első vándorlás azért történik, hogy létrehozza az *értékektől* különböző *költségárakat*, a második azért, hogy a *valóságos piaci árakat*, mihelyt ezek a költségárak fölé emelkednek vagy alá esnek, kiegyenlítse a költségárakkal. Az egyik az értékek átváltozása költségárakká. A második a valóságos véletlen piaci árak keringése a különböző területeken a költségár körül, amely most a *természetes árként* jelenik meg, jóllehet meg van különböztetve az értéktől s csak társadalmi működés eredménye. Mármost ez az utóbbi, felszínesebb mozgás az, amelyet Ricardo szemügyre vesz és alkalmilag

tudattalanul összezavar a másikkal. Természetesen „ugyanaz az elv" viszi véghez mindkettőt, tudniillik az az elv, hogy

„mindenkinek [. . .] szabadságában áll ott alkalmazni tőkéjét, ahol neki tetszik . . . természetesen a legelőnyösebb alkalmaztatást fogja keresni számára; természetesen nem éri be 10 %-os profittal, ha tőkéje áthelyezésével 15 %-os profitot szerezhet. Az *összes tőkealkalmazók eme nyughatatlan vágyának, hogy a kevésbé hasznothajtó üzlettel az előnyösebbért felhagyjanak, erős tendenciája van arra, hogy valamennyiük profitrátáját egyenlősítse,* illetve *olyan arányokban* rögzítse, ami a felek becslése szerint kárpótolhat bármely előnyért, amellyel egyikük bír vagy bírni látszik a többihez képest." (81. old.)

Ez a tendencia oda hat, hogy a társadalmi munkaidő össztömege a társadalmi szükséglethez mérten eloszlik a *különböző termelési területek közt.* Ezáltal ugyanakkor az értékek a különböző területeken átváltoznak költségárakká, másrészt a valóságos árak változásait a különös területeken a költségárak kiegyenlítik.

Mindez A. Smith. Ricardo maga mondja:

„Egyetlen író sem mutatta meg dr. Smithnél kielégítőbben és rátermettebben a tőkének azt a tendenciáját, hogy elmozduljon az olyan alkalmaztatásokból, amelyekben a termelt javak *ára* nem fizeti vissza a termelés és piacravitel *összes költségeit, beleértve a rendes profitokat*" (tehát a *költségárakat*). (342. old., jegyzet.)

Ricardónak, akinek baklövése egyáltalában abból ered, hogy A. Smithszel szemben itt *nem kritikus,* az az érdeme, hogy közelebbről meghatározza a tőkének ezt az egyik területről a másikra vándorlását — vagyis inkább azt a működési módot, ahogyan ez végbemegy. Ezt azonban csak azért, mert a hitelügy az ő idejében fejlettebb volt, mint Smith idejében. Ricardo ezt mondja:

„Talán igen nehéz nyomon követni a *lépéseket,* amelyekkel ez a változás *végbemegy :* valószínűleg egy olyan gyáros viszi végbe, *aki nem abszolúte változtatja meg alkalmaztatását, hanem csupán csökkenti az ebben az alkalmaztatásban levő tőkéje mennyiségét.* Minden gazdag országban van bizonyos számú ember, akik az úgynevezett *pénzes osztályt** alkotják; ezek nem foglalkoznak *semmilyen szakmával,* hanem pénzük kamatából

* Itt Roscher megint láthatta volna, mit ért az angol „pénzes osztály"-on. Itt a „pénzes osztály" egészen ellentételezett a „közösség iparkodó részével".[64] — *Marx jegyzete.*

élnek, amelyet váltók leszámítolásában vagy a közösség *iparkodóbb* részének adott kölcsönökben alkalmaznak. A bankárok is nagy tőkét alkalmaznak ugyanezekre a célokra. Az így alkalmazott tőke nagy mennyiségű forgalomban levő tőkét alkot, s azt nagyobb vagy kisebb arányokban az ország összes különböző szakmái alkalmazzák. Talán nincs olyan gyáros, bármilyen gazdag is, aki üzletét arra a terjedelemre korlátozná, amelyet pusztán saját alapjai megengednek: mindig van nála ennek az áramló tőkének bizonyos adagja, amely nő vagy csökken aszerint, hogy milyen élénk a kereslet az árui iránt. Ha a selyemcikkek iránti kereslet nő és a posztó iránti csökken, a posztós nem tér át tőkéjével a selyemszakmára, hanem elbocsátja néhány munkását, nem kér több kölcsönt bankároktól és pénzes emberektől, míg a selyemgyáros esete ennek fordítottja [. . .] *több kölcsönt vesz fel, és ilymódon tőke tevődik át az egyik alkalmaztatásból a másikba anélkül, hogy egy gyárosnak abba kellene hagynia szokásos foglalkozását.* Ha szemügyre vesszük egy nagy város piacait és megfigyeljük, hogy milyen rendszeresen vannak ellátva mind hazai, mind külföldi árukkal a megkívánt mennyiségben, bármennyire változik is a kereslet akár az ízlés szeszélyéből, akár a népesség számának változása folytán, megfigyeljük, hogy nem gyakran fordul elő túltelítettség túlságosan bőséges kínálat miatt vagy mértéktelenül magas ár a kereslettel nem egyenlő kínálat miatt, akkor el kell ismernünk, hogy *az az elv, amely a tőkét mindegyik szakmára* pontosan a megkívánt mennyiségben *osztja el*, hatékonyabb, mint azt általában feltételezik." (81—82. old.)

Tehát a *hitel* az, amelyben az egész tőkésosztály tőkéjét mindegyik terület rendelkezésére bocsátják, nem e terület tőkéseinek tőketulajdona, hanem termelési szükségleteik arányában — míg a konkurrenciában az egyes tőke önállóan jelenik meg a másikkal szemben —, amely hitel a tőkés termelésnek mind eredménye, mind feltétele, és ez szép átmenetet nyújt nekünk a *tőkék konkurrenciájából a tőkébe mint hitelbe.*

[c) *A „természetes ár" két különböző meghatározása. A költségárak változásai a munka termelékenységének változásai szerint*]

A IV. fejezet elején Ricardo azt mondja, hogy *természetes áron az áruk értékét*, azaz a relatív munkaidejük által meghatározott *árat* érti, s *piaci áron* a véletlen és időleges eltéréseket ettől a természetes ártól = értéktől. A fejezet egész további menetében — méghozzá kifejezett szavakkal — *természetes áron* valami egészen mást ért, tudniillik az érték-

től különböző *költségárat*. Ahelyett tehát, hogy azt ábrázolná, hogyan változtatja át a konkurrencia az értékeket költségárakká, tehát hogyan hoz létre az értékektől való tartós eltéréseket, A. Smith nyomán azt ábrázolja, hogyan redukálja a konkurrencia a különböző szakmákbeli piaci árakat egymással szemben költségárakká.

Így a IV. fejezet kezdetén ezt mondja:

„Amikor a *munkát* tesszük az áruk értékének az *alapzatává*, a termelésükhöz szükséges *összehasonlító munkamennyiséget* pedig ama szabállyá, amely meghatározza a javak megfelelő mennyiségeit, amelyeket cserébe kell adni egymásért, nem szabad azt feltételeznünk, hogy ezzel tagadjuk az áruk *tényleges* vagy *piaci árának véletlen és időleges eltéréseit* ettől, *elsődleges és természetes áruktól.*" (80. old.)

Itt tehát *természetes ár = érték*, és a piaci ár nem egyéb, mint a tényleges ár eltérése az értéktől.

Ezzel szemben:

„Tegyük fel azt, hogy valamennyi áru a *természetes árán* áll, és *következésképpen* hogy a *tőkeprofitok* is *minden alkalmaztatásban* pontosan *egyazon rátájúak* vagy csupán annyira különböznek, amennyi a felek becslése szerint egyenértékű valamely valóságos vagy képzelt előnnyel, amellyel bírnak vagy amelyről lemondanak." (83. old.)

Itt tehát *természetes ár = költségár*, azaz egyenlő azzal az árral, amelyben a profit aránya az áruban rejlő előlegekhez ugyanaz, noha különböző szakmák tőkéi által szolgáltatott áruk egyenlő *értékei* igen *egyenlőtlen* értéktöbbleteket, tehát *egyenlőtlen profitokat* tartalmaznak. Az árnak tehát, hogy ugyanazt a profitot szolgáltassa, különböznie kell az áru értékétől. Másrészt egyenlő nagyságú tőkék *igen különböző értéknagyságú árukat* szolgáltatnak aszerint, hogy az állótőkének nagyobb vagy kisebb része kerül bele az áruba. Erről azonban a tőkék forgalmánál.

A konkurrencia által való kiegyenlítésen ezért Ricardo csak a tényleges áraknak vagy tényleges piaci áraknak a *költségárak* vagy az *értéktől* megkülönböztetett *természetes ár* körüli keringését is érti, a különböző szakmák piaci árainak kiegyenlítését általános költségárakká, tehát éppen olyan árakká, amelyek a különböző szakmák reális értékeitől különböznek:

„Ennélfogva az a minden tőkésben meglevő vágy, hogy alapjait kevésbé hasznothajtó alkalmaztatásból hasznothajtóbb felé irányítsa,

akadályozza meg, hogy az áruk *piaci ára* hosszabb időn át jóval felette vagy alatta maradjon *természetes áruknak*. Ez a konkurrencia igazítja el az áruk *csereértékét*" {a *különböző reális* értékeket is} „úgy, hogy a termelésükhöz szükséges munka bérének és minden egyéb költségnek, amelyet az alkalmazott tőke eredeti hatékonysági állapotának megtartása megkíván, kifizetése után a *megmaradó érték vagy többlet minden szakmában* arányos lesz az alkalmazott *tőke értékével*." (84. old.)

Pontosan ez a helyzet. A konkurrencia igazítja el az árakat a különböző szakmákban úgy, hogy a *megmaradó érték vagy többlet*, a profit, megfelel az *alkalmazott tőke értékének*, de nem az áru reális értékének, nem annak a reális többletértéknek, melyet ez a költségek levonása után tartalmaz. Ezen eligazítás végbeviteléhez az egyik áru árát a maga reális értéke fölé kell emelni, a másikét pedig alá kell szorítani. Nem az áruk értéke, hanem költségára, azaz a bennük foglalt költségek plusz az általános profitráta az, amely körül a konkurrencia keringésre kényszeríti a piaci árakat a különböző szakmákban.

Ricardo így folytatja:

„A »Wealth of Nations« VII. fejezete igen rátermetten tárgyalja mindazt, ami erre a kérdésre vonatkozik." (84. old.)

Valóban. Ricardót a smithi hagyományba vetett kritikátlan hite vezeti itt tévutakra.

A fejezetet Ricardo szokás szerint azzal zárja, hogy a piaci áraknak a költségártól való véletlen eltéréseit „teljesen figyelmen kívül fogja hagyni" (85. old.) a következő vizsgálatokban, nem veszi azonban észre, hogy a piaci áraknak, amennyiben ezek megfelelnek a költségáraknak, az áruk reális értékeitől való *állandó* eltéréseit egyáltalán nem vette figyelembe és a költségárral helyettesítette az értéket.

XXX. fejezet, „A kereslet és a kínálat befolyásáról az árakra".

Amit itt Ricardo védelmez, az az, hogy a tartós árat a *költségár* határozza meg, nem a *kereslet vagy kínálat*: hogy tehát a tartós árat az áruk *értéke* csak annyiban határozza meg, amennyiben ez az érték meghatározza a költségárat. Előfeltételezve, hogy az áruk árai úgy vannak eligazítva, hogy mind 10% profitot hoznak, minden állandó változásukat értéküknek, a termelésükhöz megkívánt munkaidőnek a változása fogja meghatározni. Ahogyan ez az érték továbbra is meghatározza az általános profitrátát, úgy változásai meg fogják határozni a költségárak változásait, noha ezzel természetesen *e költségáraknak az értékektől való különbsége*

nem szűnik meg. Ami megszűnik, csak az, hogy az érték és a tényleges ár közti különbség nem lehet nagyobb, *mint az általános profitráta által a költségárak és az értékek közt előidézett különbség.* Az áruk értékének változásaival megváltoznak a költségáraik. Egy *„új természetes ár"* (460. old.) képződik. Ha pl. a munkás 20 kalapot tud termelni ugyanannyi idő alatt, mint korábban 10 kalapot, és a munkabér a kalap ráfordításának fele volt, akkor a 20 kalap ráfordítása, termelési költsége, amennyiben ez munkabérből áll, felével csökkent. Mivel most ugyanannyi munkabért fizetnek 20 kalap termeléséért, mint korábban 10-ért. Mindegyik kalapban tehát már csak felényi munkabér-ráfordítás rejlik. Ha a kalapkészítő a kalapokat ugyanazon az áron adná el, akkor a költségár felett adná el. Ha a profit 10 % volt, akkor most (ha feltesszük, hogy a kiadás egy bizonyos mennyiségű kalap meggyártásához eredetileg 50 volt nyersanyagra stb., 50 munkára) $46\,^2/_3\,\%$. Most 50 a kiadás nyersanyagra stb., 25 munkabérre. Ha a régi áron adják el, akkor a profit $= {}^{35}/_{75}$, vagyis $46\,^2/_3\,\%$. Az új természetes ár tehát az érték süllyedése következtében annyira fog süllyedni, hogy az ár csak 10 % profitot hoz. Az értéknek, illetve az áru termeléséhez szükséges munkaidőnek a csökkenése abban mutatkozik meg, hogy *ugyanazon mennyiségű* árura kevesebb munkaidőt fordítanak, tehát kevesebb *megfizetett munkaidőt*, kevesebb *munkabért* is, és ugyancsak süllyed az a ráfordítás, az a munkabér (*mennyisége szerint*; ez nem előfeltételezi a *munkabér rátájának* süllyedését), amelyet arányosan *minden egyes* áru termeléséért fizetnek. Ez az eset, ha az értékváltozás magában a kalapkészítésben ment végbe. Ha a változás a nyersanyagban vagy a munkaszerszámban ment volna végbe, akkor ez e területeken ugyancsak bizonyos adott termékmennyiség termeléséhez szükséges bérráfordítás csökkenésében fejeződnék ki, a kalapgyáros számára pedig úgy jelentkeznék, hogy állandó tőkéje kevesebbe kerülne. A *költségárak* vagy *„természetes árak"* (melyeknek semmi közük a „természethez") kétféleképpen süllyedhetnek az áruk *értékének* változása – itt esése – következtében:

azáltal, hogy egy adott árumennyiség termelésére költött munkabér süllyed, mert az erre a mennyiségre fordított munka – megfizetett munka és meg nem fizetett munka – abszolút tömege esett;

másodszor: ha a munka gyarapodott vagy csökkent termelékenysége következtében (mindkettő meglehet; az egyik, ha a változó tőke esik az állandóhoz képest; a másik, ha a munkabér emelkedik a létfenntartási eszközök drágulása következtében) az értéktöbblet aránya az áru értékéhez, illetve a benne foglalt munka értékéhez változik, tehát a profitráta emelkedik vagy esik, a munka tömege különbözően oszlik el.

Ez utóbbi a termelési árakat vagy költségárakat csak annyira változtathatja, amennyire a munka értékének változásai hatnak rájuk. Az első esetben a munka értéke ugyanaz marad. Az utóbbi esetben azonban nem az áruk *értékei* változnak, hanem csak a munka és többletmunka közti eloszlás. Mindamellett ebben az esetben is változnék a termelékenység, tehát az *egyes* áruk értéke. Ugyanaz a tőke az egyik esetben több, a másikban kevesebb árut állít elő, mint korábban. Az árutömegnek, amelyben jelentkezik, *ugyanaz az értéke*, de az *egyes árunak* különböző. A munkabér értéke nem határozza ugyan meg az áruk értékét, de a (munkás fogyasztásába belekerülő) áruk értéke meghatározza a munkabér értékét.

Ha az áruk költségárai a különböző szakmákban már adottak, akkor egymáshoz viszonyítva az áruk értékváltozásával együtt emelkednek vagy esnek. Ha emelkedik a munka termelékenysége, csökken az egy *meghatározott áru* termeléséhez megkívánt munkaidő, tehát *esik az értéke* — akár a legutoljára alkalmazott munkában, akár az állandó tőkében következik be mármost ez a termelékenységváltozás —, megfelelően esnie kell ezen áru költségárának is. A *ráfordított munka abszolút tömege* csökkent, tehát a benne foglalt megfizetett munkának, a ráfordított munkabérnek a tömege szintén, ha a munkabér rátája ugyanaz maradt is. Ha az árut a régi költségárán adnák el, akkor az általános profitrátánál magasabb profitot hozna, mert korábban ez a profit a magasabb ráfordításokra 10% volt. Most tehát több mint 10% volna a csökkent ráfordításokra. Megfordítva, ha a munka termelékenysége csökken, az áruk reális értékei emelkednek. Ha a profitráta adott — vagy ami ugyanaz, a költségárak adottak —, akkor relatív emelkedésük vagy esésük az áruk reális értékeinek emelkedésétől vagy esésétől, változásaitól függ. Ennek következtében új költségárak, vagy, ahogy Ricardo Smith nyomán mondja, „új természetes árak" lépnek a régiek helyébe.

A legutoljára idézett XXX. fejezetben Ricardo név szerint is azonosítja a természetes árat, azaz a költségárat a természetes értékkel, azaz a munkaidő által meghatározott értékkel:

> „Áruknak" (a monopolizált áruk árának) „nincs szükségszerű kapcsolata *természetes értékükkel*; de a konkurrenciának alávetett áruk *árai* ... végső fokon ... *termelésük költségétől* ... függnek." (465. old.)

Itt tehát a költségárakat vagy természetes árakat közvetlenül azonosítja a *„természetes értékkel"*, azaz az *„értékkel"*.

Ebből a zűrzavarból magyarázódik, hogyan fogadhatta el egy csomó későbbi, Ricardo utáni fickó, mint maga Say, „a termelés költségét"

az árak végső szabályozójának, anélkül, hogy a legcsekélyebb sejtelme lett volna az értéknek a munkaidő által való meghatározásáról, sőt az utóbbit egyenesen tagadta, miközben a másikat érvényesítette.

Ricardónak ez az egész baklövése és a földjáradék stb. ebből következő téves ábrázolása, éppígy a *profit rátájára* stb. vonatkozó téves törvények onnan erednek, hogy az *értéktöbbletet* nem választja el a *profittól*, mint ahogy egyáltalában, a többi közgazdászhoz hasonlóan, nyersen és fogalom nélkül jár el a *formameghatározásokkal*. A következőkből megmutatkozik majd az a mód, ahogyan Smithnek foglyul esett.

*

(A korábbiakhoz még meg kell jegyezni, hogy Ricardo *érték* és *természetes ár* közt nem ismer más különbséget, mint hogy az utóbbi az érték pénzkifejezése, tehát a nemesfémek értékének változása révén megváltozhat, anélkül, hogy az érték változnék. Ez a változás azonban csak a becslést érinti, az értéknek pénzben való kifejezését. Így azt mondja pl.:

„Ez" (a külkereskedelem) „csak a *természetes árnak* — nem a *természetes értéknek* — a változtatásával szabályozható, amelyen áruk ezekben az országokban termelhetők, ezt pedig a nemesfémek megoszlásának a változása okozza." (I. m. 409. old.))[65]

[B) Smith]

[*1. A költségár-elmélet téves előfeltevései. Az érték és költségár Smith-féle azonosításának megtartása Ricardónál*]

Először is A. Smithnél meg kell jegyezni, hogy szerinte is

„mindig van néhány áru, amelynek ára csak *két* részre oldódik fel, a munkabérre és a tőkeprofitra". (I. könyv VI. fej., I. köt. 103. old.)[66]

Tehát *ez* az eltérés Ricardótól itt teljesen figyelmen kívül hagyható.

Miután Smith előbb kifejti, hogy a csereérték munkamennyiségben oldódik fel, hogy a csereértékben foglalt érték a nyersanyag stb. levonása után a munkának azon részében oldódik fel, amelyet a munkásnak megfizetnek, és azon részében, amelyet nem fizetnek meg neki, mely utóbbi rész profitban és járadékban (a profit ismét esetleg profitban és kamatban)

oldódik fel, hirtelen átvált és ahelyett, hogy a csereértéket bérben, profitban és járadékban oldaná fel, ellenkezőleg, az utóbbiakat a csereérték alkotóivá teszi, mint önálló csereértékekkel velük alkottatja a termék csereértékét, az áru csereértékét a bérnek, profitnak és járadéknak önállóan és az árutól függetlenül meghatározott értékéből teszi össze. Ahelyett, hogy az érték lenne az ő forrásuk, ezek lesznek az érték forrása.

„*Munkabér, profit és földjáradék*, ez a *három eredeti forrása* minden jövedelemnek, éppúgy, mint *minden csereértéknek*." (I. könyv VI. fej., I. köt. 105. old.)

Miután a belső összefüggést kimondta, hirtelen ismét eluralkodik rajta a jelenség szemlélete, a *dolognak a konkurrenciában megjelenő összefüggése*, és a konkurrenciában mindig fordítva, folyvást a feje tetejére állítva jelenik meg minden.

Mármost ez az utóbbi fordított kiindulópont az, amelyből Smith az „*áruk természetes árának*" és „*piaci áruknak*" különbségét kifejti. Ricardo elfogadja ezt tőle, elfelejti azonban, hogy A. Smith „természetes ára" semmi egyéb, Smith előfeltételei szerint, mint a konkurrenciából eredő *költségár*, és hogy ez a költségár magánál Smithnél csak annyiban azonos az áru „*értékével*", hogy Smith elfelejti mélyebb nézetét és megáll annál a téves, a felszín *látszatából* merített nézetnél, hogy az áruk csereértékét a bér, profit és járadék önállóan meghatározott értékének összetétele alkotja. Miközben Ricardo mindenütt harcol e nézet ellen, elfogadja a *csereérték* és a *költségár* vagy *természetes ár ugyanerre* alapozott A. Smith-féle összezavarását vagy azonosítását. Ez az összezavarás Smithnél jogosult, mert a *természetes árra* vonatkozó egész vizsgálata az *értékről* alkotott második, téves nézetéből *indul ki*. Ricardónál azonban teljességgel jogosulatlan, mert sehol sem fogadja el Smith e téves nézetét, hanem ex professo harcol ellene mint következetlenség ellen. Smithnek azonban a *természetes árral* ismét sikerült őt foglyul ejtenie.

Miután Smith az áru értékét a *munkabér, profit* és *járadék* tőle függetlenül és önállóan meghatározott *értékéből összetette*, felveti a kérdést, hogyan határozzák meg ezeket az elemi értékeket? És itt Smith a jelenségből indul ki, ahogyan az a konkurrenciában előttünk fekszik.

I. könyv VII. fej., „Az áruk természetes és piaci áráról".

„Minden társadalomban vagy környéken *van* a bérnek ... profitnak ... járadéknak egy *rendes* vagy *átlagrátája*." (I. m. I. köt. 110. old.) Ez az „átlagráta a bér, profit és járadék *természetes rátájának* nevezhető

abban az időben és azon a helyen, ahol ez a ráta rendszerint uralkodó". (110–111. old.) „Ha valamely áru *ára* sem több, sem kevesebb, mint amennyi elegendő, hogy megfizesse *természetes* rátájuk szerint a [. . .] járadékot, a [. . .] bért és a [. . .] profitot [. . .] akkor az áru [. . .] *természetes árán* [. . .] kelt el." (111. old.)

Ez a természetes ár aztán az áru *költségára*, és a költségár egybeesik az áru *értékével*, hiszen előfeltételeztük, hogy az utóbbi értékét a bér, profit és járadék értéke alkotja.

„Az áru akkor *pontosan annyiért kelt el, amennyit ér*" (az áru akkor *értékén* kelt el), „vagy" (vagy) „amennyibe reálisan *kerül* annak a személynek, aki piacra viszi" (*értékén vagy költségárán* annak a személynek, aki piacra viszi); „mert bár köznapi nyelven az, amit egy áru *önköltségének* neveznek, *nem foglalja magában* azon személy *profitját*, aki azt megint eladja, mégis ha ez olyan *áron* adja el, *amely nem szolgáltatja neki* a környékén *rendes profitrátát*, nyilvánvaló, hogy veszítene szakmáján, mivel *ha valamilyen más módon alkalmazza tőkéjét*, megcsinálhatta volna *ezt a profitot*." (111. old.)

Íme a természetes ár egész keletkezéstörténete, méghozzá egészen a megfelelő nyelven és logikával, mivel az áru értékét a bér, profit és járadék ára alkotja, az utóbbiak igazi értékét azonban megint az alkotja, ha *természetes rátájukon* állnak, ilymódon világos, hogy az *áru* értéke azonos *költségárával* és az utóbbi az áru *természetes árával*. A profitrátát, szintúgy a bér rátáját is *adottnak* előfeltételezik. A költségár *alkotása* szempontjából azok is. *Előfeltételei* ennek. Tehát az egyes tőkés számára is adottnak jelennek meg. Hogyan, hol és miért, ezzel nem törődik. Smith itt az egyes tőkésnek, a tőkés termelés szereplőjének álláspontjára helyezkedik, aki árujának költségárát megállapítja. Ennyi munkabérre stb., ennyire rúg az általános profitráta. *Tehát*. Így *jelenik meg* ennek a tőkésnek számára a művelet, amellyel megállapíttatik az áru *költségára*, vagy ahogy ez tovább megjelenik neki, az áru *értéke*, mert szintúgy tudja, hogy a piaci ár majd felette, majd alatta áll e költségárnak, amely ezért neki az áru eszményi árának, áringadozásaitól megkülönböztetett abszolút árának, röviden *értékének* jelenik meg, amennyiben egyáltalában van ideje ilyesféléken elmélkedni. És azáltal, hogy Smith a konkurrencia kellős közepébe helyezkedik, azonnal a tőkésnek, e terület foglyának sajátságos logikájával okoskodik és oktalankodik. Ellenveti: *Költségen* a köznapi életben nem értik a *profitot*, amelyet az eladó csinál (amely szükségképp többletet alkot ráfordításai felett). Miért számítod hát be te a profitot a költségárba?

A. Smith a mélygondolatú tőkéssel, akinek ezt a kérdést feladják, így válaszol:[67]

A *profitnak egyáltalában* bele kell kerülnie a költségárba, mert be volnék csapva, ha a költségárba 10% helyett *csak egy* 9%-os profit kerülne bele.

Ez a naivság, amivel Smith egyrészt a tőkés termelés szereplőjének lelkéből beszél és a dolgokat egészen úgy ábrázolja, hangosan és teljesen, ahogy ezek neki megjelennek, és ahogy ő gondolja ezeket, és ahogy ezek a gyakorlatban meghatározzák őt és látszatra valóban végbemennek, míg másrészt helyenként felfedi a mélyebb összefüggést, adja a nagy bájt könyvének.

Itt is látjuk, hogy Smith — e pontot illető nagy belső aggálya ellenére — miért oldja fel az áru értékét csak járadékra, profitra és bérre s hagyja el az állandó tőkét, habár természetesen minden „egyes" tőkés esetében elismeri. Hiszen különben ezt kellene mondania: Az áru értéke bérből, profitból, járadékból és az áru azon értékrészéből áll, amely nem áll bérből, profitból, járadékból. Ennélfogva szükséges volna az értéket a bértől, profittól és járadéktól függetlenül megállapítani.

Ha az átlagbérre stb. történő ráfordításon kívül az áru ára az átlagprofitot és, ha járadék kerül bele, az átlagjáradékot szolgáltatja, akkor *természetes* vagy *költségárán* kelt el, éspedig ez a költségár egyenlő *értékével*, mert hisz értéke nem egyéb, mint a bér, profit és járadék természetes értékének összegezése.

Egyebekben mármost, miután már a konkurrenciába helyezkedett, a profitrátát stb. *adottnak előfeltételezte*, Smith a *természetes árat* vagy *költségárat* helyesen fejti ki; tudniillik ezt a költségárat a piaci ártól való különbségében.

„A *természetes ár*, *vagyis* a járadék, munka és profit egész *értéke*, amelyet meg kell fizetni avégett, hogy ezt" (az árut) „a piacra vigyék." (I. m. 112. old.)

Az árunak ez a költségára különbözik az áru *tényleges árától* vagy *piaci árától*. (112. old.) Az utóbbi a kereslettől és kínálattól függ.

Az áru *termelési költségei*, illetve az áru *költségára* éppen „a járadék, bér és profit *teljes értéke, amelyet meg kell fizetni avégett, hogy ezt a piacra vigyék*". [113. old.] Ha a kereslet és a kínálat megfelel egymásnak, akkor a piaci ár egyenlő a természetes árral.

„Ha a piacra vitt mennyiség éppen elegendő a hatékony kereslet ellátására és nem több, akkor a *piaci ár* természetesen pontosan . . . ugyanaz

lesz, mint a *természetes ár.*" (I. m. I. köt. 114. old.) „A *természetes* ár ezért mintegy a középponti ár, amely felé minden áru ára folytonosan gravitál. Különböző véletlenek néha jócskán efelett tarthatják, néha pedig valamelyest ez alá kényszeríthetik ezeket." (I. m. I. köt. 116. old.)

Ezért következtet aztán Smith arra, hogy egészében „a valamely áru piacra vitele végett évenként alkalmazott iparkodás teljes mennyisége" meg fog felelni a társadalom szükségleteinek vagy a „hatékony keresletnek". (117. old.) Amit Ricardo az általános tőke különböző szakmák közti elosztásának fog fel, itt még „egy *meghatározott* áru" termeléséhez szükséges iparkodás naivabb formájában jelenik meg. Az árak kiegyenlítődése *ugyanazon* áru eladói közt *piaci* árrá és a *különböző* áruk *piaci árainak kiegyenlítődése* költségárakká itt még egész tarkabarkán keresztül-kasul fut.

Smith itt csak egész alkalmilag tér ki arra, hogy milyen befolyást gyakorol az áruk reális értékének változása a természetes árra vagy a költségárakra.

Tudniillik a mezőgazdaságban „az iparkodás ugyanazon mennyisége különböző években igen különböző mennyiségű árut fog termelni, míg más alkalmaztatásokban mindig ugyanannyit vagy igen közel ugyanannyit fog termelni. A mezőgazdaságban ugyanazon számú munkás különböző években igen különböző mennyiségű gabonát, bort, olajat, komlót stb. fog termelni. De ugyanazon számú fonó és szövő minden évben ugyanazon vagy igen közel ugyanazon mennyiségű vásznat és posztót fog termelni... Az iparkodás másik" (nem mezőgazdasági) „fajában, *mivel egyenlő munkamennyiségek terméke mindig ugyanaz* vagy igen közel ugyanaz" (azaz, amíg a termelési feltételek *ugyanazok* maradnak), „pontosabban lehet alkalmazkodni a hatékony kereslethez." (117–118. old.)

Itt Smith látja, hogy „egyenlő munkamennyiségek" termelékenységének – tehát az áruk valóságos értékének – puszta változása megváltoztatja a költségárakat. Ezt ismét ellaposítja azzal, hogy redukálja a kínálat és kereslet viszonyára. Saját fejtegetései szerint a dolog, ahogy ő ábrázolja, téves. Hiszen ha a mezőgazdaságban „egyenlő munkamennyiségek" az időjárás stb. következtében különböző tömegű terméket szolgáltatnak, ő maga kifejtette, hogyan szolgáltatnak a gépi berendezés, a munka megosztása stb. következtében „egyenlő munkamennyiségek" igen különböző tömegű terméket az iparban stb. Tehát nem ez a különbség az, amely a mezőgazdaságot a többi iparágtól megkülönbözteti. A megkülönböztető az a kö-

rülmény, hogy az egyik esetben a „termelőerőt előre-meghatározott fokban" alkalmazzák, a másikban természeti véletlenektől függ. Marad azonban mint eredmény az, hogy az *áruk értéke*, vagyis az a munkamennyiség, amelyet a munka termelékenysége szerint egy adott árura rá kell fordítani, változtatja költségáraikat.

A következő mondatban A. Smith is látja már, hogyan hozza létre a tőkéknek egyik szakmából a másikba való vándorlása a költségárat a különböző szakmákban. Ámde nála ez nem olyan világos, mint Ricardónál. Mert ha az áru ára a *természetes ára alá* esik, akkor ez, fejtegetése szerint, azért történik, mert ennek az árnak egyik eleme a természetes ráta *alá* esik. Tehát nem *kizárólag a tőkék* elvonása vagy a tőkék vándorlása miatt, hanem mivel munka, tőke vagy föld az egyik ágból a másikba vándorol. Ebben következetesebb a nézete a Ricardóénál, de téves.

„Bármelyik részét" (a természetes árnak) „fizették is *természetes* rátája alatt, azok a személyek, akiknek érdekét ez érintette, azonnal megéreznék a veszteséget, és azonnal *elvonnának vagy annyi földet vagy annyi munkát vagy annyi tőkét ebből az alkalmaztatásból*, hogy a piacra vitt mennyiség hamarosan nem lenne több, mint amennyi elegendő a hatékony kereslet ellátására. *Piaci ára* ennélfogva hamarosan *természetes árára* emelkednék. Legalábbis ez lenne az eset ott, ahol teljes szabadság van." (I. m. 125. old.)

Ez lényeges különbség, hogyan fogja fel Smith és Ricardo a *természetes árrá* való kiegyenlítődést. Smith felfogása téves előfeltevésén nyugszik, hogy a három elem önállóan határozza meg az áru értékét, míg Ricardóé azon a helyes előfeltevésen, hogy kizárólag a *profit átlagrátája* az (amikor a bér adott), ami a költségárakat létrehozza.

[2. *A munkabér, a profit és a járadék „természetes rátája"*]

„A *természetes ár* maga is változik mindegyik alkotórészének, a bérnek, a profitnak és a járadéknak *természetes rátájával.*" (I. m. 127. old.)

Mármost Smith az I. könyv VIII., IX., X. és XI. fejezetében igyekszik meghatározni ezen „alkotórészek", a bér, járadék és profit természetes rátáját és e ráta változásait.

VIII. fejezet, „A munkabérről".

A bérről szóló fejezet kezdetén Smith — a konkurrencia-látszatállás-pontot elhagyva — először is kifejti az értéktöbblet igazi természetét, és a profitot és járadékot mint az értéktöbblet puszta formáit.

A bér esetében van egy álláspontja a természetes ráta meghatározására, tudniillik magának a munkaképességnek[68] az értéke: a *szükséges munkabér.*

„Az embernek mindig munkájából kell élnie, és bérének legalább létfenntartására elegendőnek kell lennie. A legtöbb esetben a bérnek még valamivel többnek is kell lennie, máskülönben nem tudna családot eltartani és az ilyen munkások faja kiveszne az első nemzedékkel." (I. m. 136. old.)

Ez ismét jelentőségnélkülivé válik, mert soha nem kérdi, hogyan határozódik meg a szükséges létfenntartási eszközök, azaz egyáltalában az *áru* értéke. És itt Smith, mivelhogy fő felfogásától letért, kénytelen azt mondani: A munkabér árát a létfenntartási eszközök ára, a létfenntartási eszközök árát pedig a munkabér ára határozza meg. Ha már előfeltételezte, hogy a munkabér *értéke* rögzített, ennek ingadozásait, ahogy ezek a konkurrenciában megmutatkoznak, és a körülményeket, amelyek ezeket az ingadozásokat kiváltják, megint szabatosan írja le. Ez az exoterikus részbe tartozik és itt nem törődünk vele. {Nevezetesen leírja a tőke növekedését, *felhalmozását*, de nem mondja meg, mi határozza meg ezt, mivel ez a növekedés csak akkor lehet gyors, ha vagy a munkabér rátája relatíve alacsony és a munka termelékenysége nagy (ebben az esetben a bérek emelkedése mindig csak megelőző tartós alacsonyságuk következménye), vagy ha a felhalmozás rátája alacsony, de a munka termelékenysége nagy. Az első esetben az ő álláspontjáról kiindulva a munkabér rátáját a profit rátájából (azaz a munkabér rátájából) kellene levezetnie, a második esetben a profit bruttótömegéből, ami azonban ismét az áru *értékét* illető vizsgálatokra kényszerítene.} Az áru értékét a munkának mint egyik alkotóelemnek értékéből akarja kifejteni. És másrészt a munkabér magasságát abból fejti ki, hogy

„a munkabér . . . nem követi az élelmiszerek áringadozását" (149. old.), és hogy „a munkabér jobban változik egyik helyről a másikra, mint az élelmiszerek ára". (I. m. 150. old.)

Valójában a fejezet nem tartalmaz semmi a dologhoz tartozót, a *bér minimumának*, alias* a munkaképesség értékének meghatározásán

* – másképpen; másnéven – *Szerk.*

kívül. Itt Smith ösztönösen megint a mélyebb szemléletéhez kapcsolódik, aztán ismét elhagyja ezt, úgyhogy még a fenti meghatározás is semmi. Mert mivel határozzuk meg a szükséges létfenntartási eszközök — tehát egyáltalában áruk *értékét*? Részint a munka természetes árával. És mivel határozzuk meg ezt? A létfenntartási eszközök, vagyis általában áruk értékével. Nyomorúságos ide-oda játék. Egyebekben a fejezet nem tartalmaz egy szót sem a dologról, a munka *természetes áráról*, hanem csak azt illető vizsgálatokat, hogyan emelkednek a bérek a természetes ráta színvonala fölé, tudniillik abban az arányban, amilyen gyorsan tőke felhalmozódik, a tőkefelhalmozás fokozódó. Aztán megvizsgálja a különböző társadalmi állapotokat, amelyekben ez a helyzet, és végül arcul csapja az áru értékének a munkabér által és a munkabérnek a létfenntartási eszközök értéke által való meghatározását annak kimutatásával, hogy Angliában úgy látszik nem ez a helyzet. Közben — mivel a munkabért nemcsak az élethez, hanem a népesség újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközök határozzák meg — jön egy darab malthusi népesedési elmélet.

Miután ugyanis A. Smith megpróbálta kimutatni, hogy a munkabér a XVIII. században sajátlag Angliában *emelkedett*, felveti a kérdést, hogy ez „a társadalom szempontjából előnynek vagy hátránynak" tekintendő-e. (I. m. 159. old.) Ez alkalommal aztán átmenetileg ismét visszatér a mélyebb szemléletéhez, amely szerint a profit és a járadék csupán része a munkás *termékének*.

A munkások — mondja — először is „messze legnagyobb részét alkotják a [. . .] társadalomnak. De ami a nagyobb rész körülményeit megjavítja, azt sohasem tekinthetjük hátránynak az egésznek a szempontjából. Bizonyos, hogy egy társadalom sem lehet boldog és virágzó, ha tagjainak messze legnagyobb része szegény és nyomorult. Azonkívül a puszta méltányosság megkívánja, hogy azoknak, akik a *nemzet egész testét* táplálékkal, ruházattal és lakással látják el, *olyan részesedésük* legyen *saját munkájuk termékében*, hogy ők maguk tűrhetően táplálkozzanak, ruházkodjanak és lakjanak." (159—160. old.)

Ez alkalommal rátér a népesedési elméletre.

„A szegénység, habár kétségtelenül elveszi a kedvet a házasságtól, mégsem akadályozza meg mindig. Sőt, úgy látszik, kedvező a nemzésre. . . A meddőség, amely oly gyakori az előkelő asszonyoknál, igen ritka az alsóbb helyzetűeknél . . . De a szegénység, habár nem akadályozza is

meg gyermekek nemzését, rendkívül kedvezőtlen felnevelésükre. A zsenge palánta létrejött, de oly hideg talajban és oly zord éghajlat alatt, hogy csakhamar elhervad és elpusztul... Minden állatfaj természetesen létfenntartási eszközeinek arányában szaporodik, és egyetlen faj sem szaporodhat soha ezenfelül. De civilizált társadalomban csak a nép alsóbb osztályai között szabhat határt a létfenntartás szűkössége az emberi faj további szaporodásának... *Az emberek iránti kereslet*, mint a bármely más áru iránti kereslet, *szabályozza szükségszerűen az emberek termelését*: meggyorsítja, ha túl lassan megy, és megállítja, ha túl gyorsan halad." (160—163. old., elszórtan.)

A bér minimumának összefüggése a különböző társadalmi állapotokkal a következő:

„A bérnek, amelyet a mindenféle napszámosoknak és szolgáknak fizetnek, olyannak kell lennie, hogy ezek, egyik és másik is, képesek legyenek *folytatni a napszámosok és szolgák fajá*t, aszerint, amint ezt a társadalom irántuk való növekvő, csökkenő vagy változatlan kereslete éppen megkívánja." (I. m. 164. old.)

(A társadalom! azaz a tőke.) Azután megmutatja, hogy a rabszolga „drágább", mint a szabad munkás, mert az utóbbi *maga ügyel „kopására"*, *míg az előbbinél* ezt „egy nemtörődöm gazda vagy gondatlan felügyelő kezeli". (164. old.) A „kopás" pótlására rendeltetett „alappal" a szabad munkás „takarékoskodik", míg a rabszolga esetében ezt eltékozolják, rendetlenül kezelik.

„Azt az alapot, amely a rabszolga, ha lehet így mondani, *kopásának* pótlására és javítására rendeltetett, rendszerint egy nemtörődöm gazda vagy gondatlan felügyelő kezeli. A szabad emberre vonatkozóan az ugyanezen feladat ellátására rendeltetett alapot a szabad ember maga kezeli. Az előbbi kezelésében természetesen fellép az a rendetlenség, amely általánosan uralkodik a gazdagok gazdálkodásában; az utóbbi kezelésében éppily természetesen kialakul a szegények szigorú takarékossága és zsugori vigyázatossága." (164. old.)

Ez a bér minimumának, vagy a munka természetes árának meghatározásához tartozik, hogy alacsonyabb a szabad bérmunkás, mint a rabszolga esetében. Ez közbevegyül Smithnél.

„A szabad emberek elvégezte munka végül is olcsóbb, mint az, amelyet rabszolgák végeznek." (165. old.) „Ezért ahogy a munka bőkezű

díjazása a gazdagság növekedésének okozata, ugyanúgy a népesség növekedésének oka. Emiatt panaszkodni annyi, mint siránkozni a legnagyobb köz-virágzás szükségszerű okozatán és okán." (165. old.)

Smith folytatja perbeszédét a magas munkabér mellett:

Ez nemcsak „a szaporodást bátorítja", hanem „növeli a köznép iparkodását. A munkabér bátorítja az iparkodást, amely, mint minden más emberi minőség, a kapott bátorítás arányában tökéletesedik. A bőséges létfenntartás növeli a munkás testi erejét, és helyzete javulásának kellemetes reménye . . . ezen ereje végső megfeszítésére serkenti. Ott, ahol a bérek magasak, ennek megfelelően mindig tevékenyebbnek, szorgalmasabbnak és ügyesebbnek fogjuk találni a munkásokat, mint ahol alacsonyak." (I. m. 166. old.)

De a magas bér a munkásokat túlmunkára és munkaképességük idő előtti tönkretételére is ösztökéli.

„Az olyan munkások [. . .] akiket bőkezűen fizetnek darabbérrel, nagyon hajlamosak arra, hogy túldolgozzák magukat és néhány év alatt tönkretegyék egészségüket és szervezetüket." (166–167. old.) „Ha a főnökök mindig hallgatnának az ész és az emberiesség parancsaira, akkor gyakran volna indítékuk inkább mérsékelni, semmint serkenteni sok munkásuk igyekezetét." (168. old.) Folytatja perbeszédét azellen, hogy „a [. . .] nagyobb bőség [. . .] munkásokat restté tehet". (169. old.)

Aztán megvizsgálja, igaz-e, hogy a munkás a jó években restebb, mint a rosszakban, és hogyan áll a dolog egyáltalában a munkabér és az élelmiszerek ára közti viszonnyal. Itt megint fellép a következetlenség.

„*A munka pénzárát* szükségképpen két körülmény szabályozza, a munka iránti kereslet és a létfenntartási és kényelmi eszközök *ára* . . . A munka pénzárát az határozza meg, ami szükséges e mennyiség" (létfenntartási és kényelmi eszköz) „megvásárlásához." (I. m. 175. old.)

Miért lehet, hogy — a munka iránti kereslet miatt — a munkabér növekszik termékeny években, csökken terméketlenekben. (176. skk. old.)

Az okok a jó és rossz években hatálytalanítják egymást.

„Egy drága év szűkösségének, azáltal, hogy csökkenti a munka iránti keresletet, az a tendenciája, hogy süllyessze a munka árát, mint ahogy

az élelmiszerek magas árának az, hogy emelje. Ezzel szemben egy olcsó év bőségének, azáltal, hogy növeli a keresletet, az a tendenciája, hogy emelje a munka árát, mint ahogy az élelmiszerek olcsóságának az, hogy süllyessze. Az élelmiszerek árának szokásos változásaiban ez a két ellenkező ok úgy látszik kiegyensúlyozza egymást; valószínűleg részben ez az indoka annak, hogy a munkabér mindenütt miért annyival szilárdabb és állandóbb, mint az élelmiszerek ára." (177. old.)

Végezetül mindezen cikcakk után a munkabérrel mint az áruk értékének forrásával megint szembeállítja az eredeti mélyebb szemléletét, hogy az áruk értékét a munkamennyiség határozza meg; és ha a munkás jó években vagy a tőke növekedésével *több* árut kap, akkor sokkal több árut is termel; vagyis az egyes áru csekélyebb mennyiségű munkát tartalmaz. Nagyobb mennyiségű árut kaphat tehát úgy, hogy ennek csekélyebb az értéke, és ilymódon, ez a bennefoglalt következtetés, a profit az emelkedő abszolút munkabér ellenére növekedhet.

„A munkabér növekedése szükségképpen megnöveli sok áru árát, *azáltal, hogy megnöveli az árnak azt a részét, amely bérben oldódik fel,* és ennyiben az a tendenciája, hogy csökkentse ezeknek mind belföldi, mind külföldi fogyasztását. Ámde ugyanannak az oknak, amely emeli a munkabért, a tőke növekedésének, az a tendenciája, hogy növelje a munka termelőerőit és kisebb mennyiségű munkával nagyobb mennyiségű művet termeltessen"... A munka megosztása, gépi berendezés alkalmazása, találmányok stb. ... „Sok áru van tehát, amelyek e tökéletesítések következtében *annyival kevesebb munkával* állíthatók elő, mint *azelőtt*, hogy *e munka árának megnövekedését több mint kiegyenlíti mennyiségének csökkenése.*" (177—178. old.)

A munkát jobban megfizetik, de kevesebb munka foglaltatik az egyes áruban, tehát kevesebbet kell megfizetni. Ilymódon téves elméletét, amely szerint a munkabér az áru értékét mint az érték alkotóeleme határozza meg, megszünteti, vagy helyesebben hatálytalanítja, kiegyenlíti helyes elméletével, amely szerint az áru értékét a benne foglalt munka mennyisége határozza meg.

IX. fejezet, „A tőke profitjáról".

Itt kell tehát meghatározni a természetes rátáját a második elemnek, amely az áruk természetes árát, *vagyis* értékét meghatározza és alkotja. Amit Smith a *profitráta esésének* okáról mond (179., 189., 190., 193., 196., 197. stb. old.), később veendő szemügyre.

Itt mármost Smith nagy zavarban van. Azt mondja, hogy már az „átlagos munkabér" meghatározása is arra lyukad ki, hogy ez nem egyéb, mint a „szokásos munkabér" (179. old.), a munkabér ténylegesen adott rátája.

„De *még ez a meghatározás is ritkán tehető* a tőke *profitjára vonatkozóan.*" (179. old.) A vállalkozó szerencséjén és balszerencséjén kívül „a profitot ... az áruk árának minden változása érinti" (180. old.),

pedig nekünk mégis ezeknek az áruknak éppen a természetes árát a profit természetes rátája mint az „érték" egyik alkotóeleme révén kell meghatároznunk. Ez nehéz már egyetlenegy szakmában egyetlen tőkés tekintetében is.

„Még sokkal nehezebb lesz megállapítani, mi az átlagos profitja az összes különböző szakmáknak, amelyeket egy nagy királyságban folytatnak." (180. old.)

De a „tőke átlagos profitjáról" alkothatunk „némi fogalmat a *pénz kamata* alapján. Irányelvként fektethetjük le, hogy ahol sok profitot lehet csinálni a pénz használatával, rendszerint sokat fognak adni használatáért, és ahol keveset lehet csinálni vele, rendszerint kevesebbet fognak adni érte". (180–181. old.)

Smith nem mondja, hogy a kamatráta határozza meg a profitrátát. Kifejezetten a fordítottját mondja. De a különböző korszakok stb. kamatrátáiról évkönyveink vannak, s ez a profitok tekintetében hiányzik. A kamatráták tehát olyan tünetek, amelyekből a profitráta körülbelüli állását meg lehet ítélni. A feladat azonban nem az volt, hogy adott különböző profitráták állását összehasonlítsuk, hanem hogy a *profit természetes rátáját* meghatározzuk. Smith egy mellékes vizsgálatba menekül, a kamatláb állásáról különböző időkben, ami azt a problémát, amelyet maga elé állított, nem is érinti. Különböző korszakokat vesz nyersen szemügyre Angliában, aztán összehasonlítja Skóciával, Franciaországgal, Hollandiával és azt találja, hogy az amerikai gyarmatok kivételével

„*a magas munkabérek és a magas tőkeprofitok alkalmasint olyan dolgok, amelyek ritkán járnak együtt,* kivéve új gyarmatok különös körülményei között". (187. old.)

Itt Smith már közelítőleg úgy, mint Ricardo, de egy bizonyos pontig jobban, próbálja megmagyarázni a magas profitokat:

„Egy új gyarmatnak szükségképp mindig kevesebb bizonyos ideig a tőkéje, területe terjedelméhez viszonyítva, és kevesebb a népessége, tőkéje terjedelméhez viszonyítva, mint a más országok nagyobb részének. Több földjük van, mint amennyi tőkéjük a művelésére. Ezért ami tőkéjük van, azt *csak* azoknak a *földeknek a művelésére fordítják, amelyek a legtermékenyebbek és a legkedvezőbb fekvésűek*, a tengerparthoz közel vagy a hajózható folyók mentén terülnek el. Az ilyen föld szintén gyakorta még természetes termésének értékén is alul maradó áron kel el." (Tehát valójában *semmibe* sem kerül.) „Az ilyen földek megvásárlására és megjavítására alkalmazott tőkének igen nagy profitot kell hoznia és következésképpen lehetővé tennie igen nagy kamat fizetését. Gyors felhalmozódása egy ily hasznothajtó alkalmaztatásban módot ad arra az ültetvényesnek, hogy munkáskezeinek számát gyorsabban növelje, semmint egy új településen megtalálhatja őket. Ezért azokat, akiket találhat, nagyon bőkezűen fizeti. *Ahogy a gyarmat növekszik, a tőkeprofit fokozatosan csökken. Mikor a legtermékenyebb és legjobb fekvésű földeket már mind elfoglalták, az akár talajuk, akár fekvésük tekintetében rosszabbak művelésével kisebb profitot lehet csinálni* és kisebb kamatot lehet adni az így alkalmazott tőkére. Gyarmataink nagyobb részében ennek megfelelően a kamat ... rátája meglehetősen csökkent a jelen évszázad folyamán." (187–189. old.)

Ez, bár másféle okoskodással, a profit esése ricardoi magyarázatának egyik bázisa. Egészében Smith itt mindent a tőkék konkurrenciájából magyaráz; a tőkék növekedésével a profit esik és esésükkel növekszik, aminek megfelelően aztán a munkabér is, megfordítva, emelkedik vagy esik.

„A társadalom tőkekészletének, illetve az ipar fenntartására rendeltetett alapnak csökkenése, ahogy süllyeszti a munkabért, emeli a tőkeprofitot és következésképpen a pénzkamatot. Mivel a munkabér süllyedt, a társadalom maradék tőkéjének tulajdonosai kevesebb ráfordítással vihetik javaikat a piacra, mint azelőtt, és mivel kevesebb tőkét alkalmaztak a piac ellátására, mint azelőtt, drágábban adhatják el őket." (191–192. old.)

Azután a lehető legmagasabb és lehető legalacsonyabb rátáról beszél.

A „legmagasabb ráta" az, „amely az áruk nagyobb részének árából felemészti azt az egészet, aminek a föld járadékára kellene jutnia, és csak azt hagyja meg, ami az árut elkészítő és piacra vivő munka megfizetésére elegendő a legalacsonyabb ráta szerint, amelyen munka valahol fizethető – a munkás puszta létfenntartását". (197–198. old.)

„A legalacsonyabb rendes profitrátának mindig valamivel többnek kell lennie annál, ami elegendő, hogy kiegyenlítse az esetleges veszteségeket, amelyeknek a tőke minden alkalmaztatása ki van téve. Csak ez a többlet az, ami nettó-, vagyis tiszta profit." (196. old.)

Smith valójában maga jellemzi azt, amit a *profit természetes rátájáról* mond:

„Nagy-Britanniában a kamat kétszeresét tekintik annak, amit a kereskedők *tisztes, mérsékelt, ésszerű profitnak* neveznek; e kifejezések nézetem szerint nem jelentenek többet, *mint egy közönséges és szokásos profitot.*" (198. old.)

És valójában Smith ezt a „közönséges és szokásos profitot" nem nevezi ugyan sem mérsékeltnek, sem tisztesnek, hanem a „profit *természetes rátája*" nevet adja neki, de éppenséggel nem mondja meg nekünk, hogy mi az, vagy hogyan határozzák meg, noha ezen „profit természetes rátája" révén kell meghatároznunk az áru „természetes árát".

„Azokban az országokban, amelyek gyorsan haladnak a gazdagság felé, a profit alacsony rátája kiegyenlítheti a magas munkabért sok áru árában és módot adhat ezeknek az országoknak, hogy ugyanolyan olcsón adjanak el, mint kevésbé virágzó szomszédaik, melyeknél a munkabér meglehet alacsonyabb." (199. old.)

Alacsony profit és magas bér itt nem mint kölcsönhatás áll egymással szemben, hanem ugyanaz az ok – a tőke sebes növekedése vagy felhalmozása idézi elő mindkettőt. Mindkettő belekerül az árba, *alkotója* ennek. Ezért ha az egyik magas, míg a másik alacsony, akkor az ár ugyanaz marad stb.

Smith itt a profitot tisztán megtetézésnek fogja fel, mert a fejezet végén ezt mondja:

„A valóságban a magas profitnak sokkal inkább van meg az a tendenciája, hogy a termék *árát* emelje, mint a magas bérnek." (199. old.) Pl. ha a vászongyárakban foglalkoztatott összes munkások bére napi 2 denier-vel (pennyvel) emelkedik – akkor ez a „vég vásznat" csak annyiszor 2 d.-vel emeli, ahány munkást foglalkoztatnak, „szorozva a napok számával, amelyek alatt így voltak alkalmazva. Az áru árának az a része, amely bérben oldódik fel, a gyártás valamennyi különböző fokozatán keresztül a bér ezen emelkedésének csak számtani arányában emelkedik. De ha e munkások valamennyi különböző munkáltatójának profitja 5 %-

kal emelkedik, az áru árának az a része, amely profitban oldódik fel, a gyártás valamennyi különböző fokozatán keresztül a profit ezen emelkedésének *mértani arányában* emelkedik ... Az áruk árának emelésében a béremelkedés ugyanolyan módon működik, mint az egyszerű kamat az adósság felhalmozódásában. A profit emelkedése úgy működik, mint a kamatos kamat." (200–201. old.)

A fejezet végén azt is megmondja Smith, *honnan* veszi ezt az egész szemléletét, hogy az áru árát – vagy értékét – a bér és a profit értéke képezi, tudniillik az amis du commerce-től*, a gyakorlati konkurrenciahívőktől.

„Kereskedőink és manufaktúratulajdonosaink sokat panaszkodnak a magas bérek rossz hatásaira, hogy ezek emelik javaik árát és ezzel csökkentik kelendőségüket mind belföldön, mind külföldön. Nem beszélnek a magas profitok rossz hatásairól. Hallgatnak saját nyereségeik káros hatásairól. Csak mások nyereségeire panaszkodnak." (201. old.)

X. fejezet, „A bérről és a profitról a munka és a tőke különböző alkalmaztatásaiban". Ez csak a részletet érinti; tehát a konkurrenciáról szóló fejezet, és a maga fajában igen jó. Teljesen exoterikus.

{Termelő és nem-termelő munka:

„A jog lutrija tehát igen távol van attól, hogy teljesen igazságos lutri legyen; és ez éppúgy, mint sok más szabad és tisztes foglalkozás, pénzbeli nyereség szempontjából nyilvánvalóan rosszul van díjazva." (I. könyv X. fej., I. köt. 216–217. old.)

Éppígy mondja a *katonákról*:

„Fizetségük kisebb, mint a közönséges munkásoké, s tényleges szolgálatban fáradságaik sokkalta nagyobbak." (I. könyv X. fej., I. köt. 223. old.)

A flotta matrózairól:

„Bár ügyességük és jártasságuk jóval felette áll majd minden kézművesének, és bár egész életük folytonos fáradalom és veszély ... bérük nem nagyobb, mint a közönséges munkásoké a kikötőben, amely szabályozza a tengerészek bérének rátáját." (I. könyv X. fej., I. köt. 224. old.)

* – a kereskedelem barátaitól – *Szerk.*

Ironikusan:

„Kétségtelenül nem illendő egy segédlelkészt vagy káplánt összehasonlítani valamely közönséges szakma napszámosával. Mégis egy segédlelkész vagy káplán fizetségét nagyon helyénvalóan ugyanolyan természetűnek tekinthetjük, mint egy napszámos bérét." (I. könyv X. fej., I. köt. 271. old.)

A *„tollforgatókról"* kifejezetten azt mondja, hogy rosszul vannak fizetve túlságosan nagy számuk miatt, és emlékeztet arra, hogy a nyomtatás feltalálása előtt *„deák és koldus"* (I. könyv X. fej., I. köt. 276–277. old.) azonos volt, s úgy látszik ezt bizonyos értelemben a tollforgatókra alkalmazza.}

A fejezet tele van finom megfigyeléssel és fontos megjegyzésekkel.

„Egyazon társadalomban vagy környéken a profit átlagos és rendes rátája a tőke különböző alkalmaztatásaiban inkább lesz majdnem egy színvonalon, mint a munka különböző fajainak pénzbére." (I. m. 228. old.)

„A *piac kiterjedése*, azáltal, hogy nagyobb tőkéknek ad alkalmaztatást, csökkenti a *látszólagos* profitot; de azáltal, hogy nagyobb távolságról jövő szállítmányokat kíván meg, növeli az önköltséget. Az egyiknek ez a csökkenése és a másiknak a növekedése a legtöbb esetben majdnem ellensúlyozni látszik egymást." (Olyan cikkekben, mint kenyér, hús stb.) (I. m. 232. old.)

„Kisvárosokban és falvakban a *piac szűk voltánál* fogva az üzlet nem mindig terjeszthető ki úgy, ahogy a tőke kiterjed. Ilyen helyeken tehát, bár egy különös személy profitjának rátája igen magas lehet, e profit összege vagy tömege sohasem lehet nagyon nagy, következésképpen évi felhalmozásának összege sem. Ezzel szemben nagyvárosokban az üzlet úgy terjeszthető ki, ahogy a tőke növekszik, és egy takarékos és sikeres ember hitele még sokkal gyorsabban növekszik, mint tőkéje. Üzlete a kettő összegének arányában terjeszkedik." (I. m. 233. old.)

Smith igen helyesen megjegyzi a munkabér, pl. a XVI., XVII. stb. századbeli munkabér, *hamis statisztikai* ábrázolásairól, hogy a bérek itt csak pl. zsellérek bérei voltak, akik abban az időben, amikor nem kunyhójuk körül dolgoztak vagy gazdájuknak (aki nekik házat adott, „kis kertet veteménynek, annyi legelőt, amennyi egy tehén táplálására kell, és talán egy vagy két acre rossz szántóföldet", és amikor foglalkoztatta őket, nagyon gyenge bért),

„ráérő idejüket szívesen odaadták igen kis díjazásért bárkinek és csekélyebb bérért dolgoztak, mint más munkások". (241. old.) „Ezt az *alkalmi*,

napi vagy heti díjazást úgy látszik *egész bérüknek* tekintette sok író, aki összegyűjtötte a munka és az élelmiszerek régi időkbeli árait, és akinek ínyére volt, hogy mindkettőt csodálatosan alacsonynak tüntesse fel." (242. old.)

Egyáltalában helyesen jegyzi meg általánosságban:

„Ez az egyenlőség a munka és a tőke különböző alkalmaztatási előnyeinek és hátrányainak egésze tekintetében csak olyan alkalmaztatásokban következhet be, amelyek egyetlen vagy fő alkalmaztatásai azoknak, akik foglalkoznak velük." (240. old.)

Egyébként ezt Steuart, nevezetesen a mezőgazdasági bérekre vonatkozóan – mihelyt az idő becsessé válik –, már egész jól kifejtette.[69]

A *városi tőke középkori felhalmozódására* vonatkozóan Smith igen helyesen jegyzi meg ebben a fejezetben, hogy ez főleg a falu kizsákmányolásának (mind a kereskedelem, mind a kézművességek által) köszönhető. (Hozzájárultak az uzsorások. Már a haute finance* is, egyszóval a pénzkereskedők.)

„Az ilyen szabályzatok következtében csakugyan mindegyik osztály" (*a céhes városokon belül*) „kénytelen volt azokat az árukat, amelyekre a városon belül bármely más osztálytól volt szüksége, valamivel drágábban megvásárolni, mint máskülönben tehette volna. De viszonzásul módja volt a sajátjait éppen annyival drágábban eladni; úgyhogy, mint mondják, a dolog egyre megy; és azokban az ügyletekben, amelyeket a különböző osztályok a városon belül egymással kötöttek, egyikük sem volt vesztes e szabályzatok miatt. *De azokban az ügyletekben, amelyeket a faluval kötöttek, mindannyian nagy nyertesek voltak*; és ezekben az utóbbi ügyletekben áll az az egész üzlet, amely fenntart és gazdagít minden várost. Minden város a falutól húzza egész létfenntartását és iparának minden anyagát. Ezekért főként két módon fizet: először azzal, hogy visszaküldi a falura ezeknek az anyagoknak egy részét feldolgozva és elkészítve, ebben az esetben ezeknek árát megnöveli *a munkások bére és gazdáik vagy közvetlen alkalmazóik profitja*; másodszor azzal, hogy a falura küldi azoknak a nyers- és késztermékeknek egy részét, amelyeket a városba behoztak akár más országokból, akár ugyanazon ország távoli részeiről, ebben az esetben ezeknek a javaknak az eredeti árát szintén

* – a pénzarisztokrácia – *Szerk.*

megnöveli *a fuvarosok vagy hajósok bére és az őket alkalmazó kereskedők profitja*. Amit e két kereskedelmi ág közül az elsőn nyernek, az a *városnak manufaktúráival szerzett haszna*; amit a másodikon nyernek, az *bel- és külkereskedelmének haszna*. A munkások bére és különböző alkalmazóik profitja alkotja annak egészét, amit mindkettőn nyernek. Ennélfogva mindenféle szabályzat, amely arra irányul, *hogy ezeket a béreket és profitokat afölé emelje, amekkorák különben lennének*, arra irányul, hogy *a városnak módot* adjon *a maga munkájának kisebb mennyiségével megvásárolni a falu nagyobb mennyiségű munkájának termékét.*"

{Itt tehát Smith visszatér a helyes értékmeghatározáshoz. Az utóbbi, I. könyv X. fej., I. köt. 259. old., az értéknek a *munka mennyisége* által való meghatározása. Ezt példának felhozni az értéktöbblet Smith-féle kifejtésénél. Ha azoknak az áruknak, amelyeket a város és a falu kicserél, az árai olyanok, hogy egyenlő mennyiségű munkát képviselnek, akkor egyenlők értékeikkel. A profit és a bér, amely mindkét oldalon van, nem határozhatja meg tehát ezeket az értékeket, hanem ezeknek az értékeknek megoszlása határozza meg a profitot és a bért. Ezért találja Smith azt is, hogy a város, amely kisebb mennyiségű munkát cserél a falu nagyobb mennyiségű munkájára, a faluhoz viszonyítva többletprofitot és többletbért húz. Nem volna ez az eset, ha áruját nem értékén *felül* adná el a falunak. Ebben az esetben a „profitok és bérek" nem emelkednének „afölé, *amekkorák különben lennének*". Ha tehát a profit és bér akkorák, „amekkorák különben lennének", akkor nem határozzák meg az áru értékét, hanem az határozza meg ezeket. A profit és bér akkor csak az áru *adott*, nekik előfeltételezett *értékének* megoszlásából eredhetnek, de ezt az értéket nem tételezhetik, nem eredményezhetik neki magának előfeltételezett profitok és bérek.}

„Előnyt adnak a városi kereskedőknek és kézműveseknek a falusi földtulajdonosokkal, bérlőkkel és munkásokkal szemben és letörik azt a természetes egyenlőséget, amely különben fennállna a köztük folyó kereskedelemben. A *társadalom munkájának évi össztermékéből* évenként a nép e két különböző csoportja közt *oszlik meg*. Ezen" (városi) „szabályzatok révén kapnak a város lakói *nagyobb részesedést* az össztermékből, mint ami különben nekik jutna, és a falu lakói kisebbet. Az *ár*, amelyet a város valóban fizet az évenként oda behozott élelmiszerekért és anyagokért, az onnan évenként kivitt gyártmányok és egyéb javak mennyisége. *Minél drágábban adják el az utóbbiakat*, annál olcsóbban vásárolják meg az előbbieket. A város ipara előnyösebbé s a falué hátrányosabbá válik." (258—260. old.)

Ha tehát maga a Smith-féle ábrázolás szerint a városi és a falusi áruk azon *munkamennyiség* arányában kelnének el, amelyet kölcsönösen tartalmaznak, akkor *értékükön* kelnének el, s a profit és bér, amely mindkét oldalon van, nem határozhatná meg tehát *ezeket az értékeket*, hanem ezek határoznák meg azokat. A profitok kiegyenlítődésével – amelyek a tőkék különböző szerves összetétele miatt különbözők – itt nem törődünk, mert ahelyett, hogy különbséget hozna a profitokba, egyenlővé teszi ezeket.

„Egy város lakói, mivel *egy helyen összegyűltek*, könnyen szövetkezhetnek egymással. Ennek megfelelően a városokban űzött legjelentéktelenebb szakmák is az egyik vagy a másik helyen céhbe szerveződtek." (261. old.) „A falu lakói, akik távoli helyeken szétszórva élnek, nem könnyen szövetkezhetnek egymással. Nemcsak hogy sohasem szerveződtek céhbe, de a céhes szellem sem uralkodott soha köztük. Semmiféle tanulóidőt nem tartottak soha szükségesnek ahhoz, hogy valaki képesítést szerezzen a mezőgazdasághoz, a falu nagy szakmájához." (262. old.)

Ez alkalommal tér ki Smith a „munka megosztásának" hátrányaira. A paraszt értelmesebb foglalkozást űz, mint a munka megosztásának alávetett manufaktúramunkás.

„Olyan műveletek irányítása, amelyeknek változniok kell az időjárás minden változásával, valamint sok más véletlen miatt, sokkal több ítélőképességet és körültekintést kíván meg, mint azoké, amelyek mindig ugyanazok vagy majdnem ugyanazok." (263. old.)

A munka megosztása kifejleszti a munka *társadalmi* termelőerejét, vagyis a *társadalmi* munka termelőerejét, de a munkás *általános termelőképessége* rovására. És ezért a *társadalmi termelőerő* e növekedése *nem* mint a *maga* munkájának, hanem az azon uralkodó hatalomnak, a *tőkének* megnövekedett termelőereje lép is vele szembe. Ha a városi munkás fejlettebb, mint a falusi, ez csak annak a körülménynek köszönhető, hogy munkamódja folytán *társadalomban* él, míg a másik közvetlenül a *természettel* él munkamódja folytán.

„A fölény, amelyben a városok ipara van Európa-szerte a faluéval szemben, nem kizárólag a céheknek és céhtörvényeknek köszönhető. Sok más szabályzat is tartja fenn ezt. A külföldi gyártmányokra és idegen kereskedők által behozott összes javakra kivetett *magas vámok* mind ugyanerre a célra irányulnak." (265. old.) Ezek a „szabályzatok biztosítják őket" (a városokat) „a külföldiek konkurrenciája ellen". (I. h.)

Ez többé nem a városi burzsoáziának, hanem a már corps de nationként*, vagy akár a birodalmi gyűlések harmadik rendjeként vagy alsóházaként nemzeti méretekben törvényhozó burzsoáziának a ténykedése. A városi burzsoázia sajátossága – ami a falu ellen irányul – a városkapuknál szedett illetékek és vámok, egyáltalában a közvetett adók, amelyek városi eredetűek (lásd Hüllmann[70]), míg a közvetlenek vidéki eredetűek. Úgy tűnhetne, mintha az illeték pl. olyan adó volna, amelyet a város közvetve önmagára vet ki. A falusi kénytelen előlegezni ezt, de a termék árában megtérítteti magának. Ámde a középkorban nem ez az eset. A termékei iránti kereslet – amennyiben ezeket egyáltalában áruvá és pénzzé változtatta – a városra, többnyire erőszakkal a városi határra volt korlátozva, úgyhogy nem állt hatalmában terméke árát a városi adó teljes összegével emelni.

„Nagy-Britanniában a városok iparának fölénye a faluéval szemben azelőtt úgy látszik, hogy nagyobb volt, mint a jelen időkben. A falusi munka bére jobban közeledik a manufaktúramunka béréhez és a mezőgazdaságban alkalmazott tőke profitja a kereskedelmi és manufaktúratőkééhez, mint ahogy, úgy mondják, a múlt" (XVII.) „században vagy a jelen" (XVIII.) „század elején tette. Ezt a változást úgy tekinthetjük, mint a városok iparának adott rendkívüli bátorítás szükségszerű, bár igen késői következményét. A tőke, amely a városokban felhalmozódik, idővel oly naggyá válik, hogy többé nem alkalmazható a régi profittal abban a fajta iparban, amely sajátos a városokra. Ennek az iparnak, mint mindegyik másiknak, megvannak a határai; és a *tőke növekedése, növelve a konkurrenciát*, szükségképp csökkenti a profitot. *A profitnak a városban való süllyedése a tőkét kikényszeríti a falura*, ahol új keresletet teremtve a falusi munka iránt szükségképp emeli ennek bérét. *A tőke tehát szétterjed*, ha lehet így mondani, *a föld felszínén*, és azáltal, hogy a mezőgazdaságban alkalmazzák, *részben visszaadják a tőkét a falunak, amelynek rovására történt, nagy mértékben, hogy eredetileg felhalmozták a városban.*" (266–267. old.)

Az *I. könyv XI. fejezetében* mármost Smith az áru értékét alkotó harmadik elemnek, a *járadéknak természetes rátáját* próbálja meghatározni. Mi félretesszük ezt, miután előbb megint visszatérünk Ricardóhoz.

Ennyi világos az előzőkből: Mikor A. Smith az *áru természetes árát* vagy *költségárát* azonosítja ennek *értékével*, ez úgy történik, hogy előbb feladta helyes nézetét az *értékről* és felcserélte vele a konkurrencia jelenségeiből

* – a nemzet testeként – *Szerk.*

felkínálkozva kisugárzó nézetet. A konkurrenciában a *költségár*, nem az *érték* jelenik meg a *piaci árak* szabályozójaként, úgyszólván az áruk *immanens áraként* – értékeként. Maga ez a költségár azonban a konkurrenciában megint a bér, profit és járadék adott átlagrátája révén adottnak jelenik meg. Ezeket Smith igyekszik ezért önállóan, az áru *értékétől* függetlenül, sőt éppenséggel a természetes ár elemeként megállapítani. Ricardo pedig, akinek fő foglalatossága ennek a smithi eltévelyedésnek a cáfolása, átveszi *szükségszerű*, de nála, ha következetes, *lehetetlen* eredményét – *az értékek és költségárak azonosságát.*

[TIZENEGYEDIK FEJEZET]

Ricardo járadék-elmélete

[*1. A járadék-elmélet kifejtésének történelmi feltételei Andersonnál és Ricardónál*]

A fődolgot elintéztük Rodbertusnál. Itt már csak némi tallózás.

Először is történelmileg meg kell jegyezni:

Ricardo előtt elsősorban az a periódus lebeg, amelyet maga is jószerivel átélt, 1770—1815, amikor a búza ára állandóan emelkedett; Anderson előtt a XVIII. század, amelynek végén írt — amikor a század elejétől egészen a közepéig esés, a közepétől a végéig pedig emelkedés ment végbe. Ezért Anderson az általa felfedezett törvényt semmiképp sem kapcsolja össze a mezőgazdaság valamilyen csökkenő termelékenységével vagy a termék normális {Anderson szerint nem-természetes} drágulásával. Ricardo igen. Anderson azt hitte, hogy a gabonatörvények (akkoriban kiviteli jutalmak) megszüntetése okozta az árak emelkedését a XVIII. század második felében. Ricardo tudta, hogy gabonatörvényeknek a bevezetése (1815) az áresés megakadályozására irányult és, bizonyos fokig, meg is kellett azt akadályoznia. Nála tehát az hangsúlyozandó, hogy a földjáradék magára hagyott törvénye — *egy meghatározott területen belül* — szükségképp a terméketlenebb talajhoz folyamodást, tehát a mezőgazdasági termékek drágulását, a járadék növekedését idézi elő az iparnak és a népesség tömegének rovására. És Ricardónak itt gyakorlatilag és történelmileg igaza volt. Anderson megfordítva: hogy a gabonatörvények — a behozatali vámnak is mellette van — szükségképp előmozdítják a mezőgazdaság egyenletes fejlődését *egy meghatározott területen* belül, hogy az erre az egyenletes fejlődésre való biztosíték szükséges a mezőgazdaság számára, hogy tehát ez az *előrehaladó fejlődés önmagában* az általa fellelt földjáradék-törvény révén szükségképp a mezőgazdaság termelékenységének gyarapodását és ezáltal a mezőgazdasági termék átlagárainak esését idézi elő.

De mindketten abból a kontinensen oly csudálatosnak tűnő nézetből

indulnak ki, 1. hogy nem létezik a földtulajdon mint a földbe való tetszőleges tőkebefektetés béklyója; 2. hogy a jobb talajról a rosszabbra térnek át (Ricardónál ez, a tudomány és ipar visszahatása okozta megszakításokat leszámítva, abszolút; Andersonnál a rosszabb talajt megint jobbá változtatják át – relatív); 3. hogy mindig megvan a tőke, kellő tőketömeg, hogy a mezőgazdaságban alkalmazzák.

Ami mármost 1.-et és 2.-t illeti, a kontinensiek szemében igen furcsának kell megjelennie, hogy abban az országban, ahol az ő elképzelésükben a feudális földtulajdon a legcsökönyösebben fennmaradt, a közgazdászok, Anderson éppúgy, mint Ricardo, abból az elképzelésből indulnak ki, hogy *nem* létezik földtulajdon. Ennek magyarázata:

Először: Az angol „bekerítési törvény"[33] sajátságossága, amelynek semminemű analógiája sincs a községi földek kontinentális felosztásaival.

Másodszor: Sehol a világon nem bánt a tőkés termelés VII. Henrik óta oly kíméletlenül a földművelés *hagyományos* viszonyaival, nem tette feltételeit annyira adekvátté és nem vetette annyira alá magának. Anglia e tekintetben a világ legforradalmibb országa. Minden történelmileg hagyományozott viszonyt, nemcsak a falvak fekvését, hanem magukat a falvakat, nemcsak a mezőgazdasági népesség lakhelyeit, hanem magát ezt a népességet, nemcsak a gazdálkodás eredeti központjait, hanem magát ezt a gazdálkodást kíméletlenül elseperték, ahol ellentmondtak vagy nem feleltek meg a falusi tőkés termelés feltételeinek. A német pl. a gazdasági viszonyokat a mezsgyék hagyományos viszonyai, a gazdasági központok fekvése, a népesség meghatározott tömörülései által meghatározottnak találja. Az angol a mezőgazdaság történelmi feltételeit a tőke által fokozódóan *megteremtettnek* találja a XV. század vége óta. Az Egyesült Királyság szakkifejezése, a „*clearing of estates*"*, egy kontinentális országban sem található meg. Mit jelent azonban ez a „clearing of estates"? Hogy – minden tekintet nélkül az ottlakó népességre, amelyet elkergetnek, létező falvakra, amelyeket leborotválnak a föld színéről, gazdasági épületekre, amelyeket lerombolnak, a mezőgazdaság fajaira, amelyeket egycsapásra átváltoztatnak, pl. szántóból legelővé változtatnak – egyetlen termelési feltételt sem fogadnak el úgy, ahogy hagyományosan van, hanem történelmileg olyanná *teszik*, amilyennek az adott körülmények között a tőke legelőnyösebb befektetése számára lennie kell. Ennyiben tehát *nem* létezik *földtulajdon*; engedi a tőkét – a bérlőt – szabadon gazdálkodni, mivel csak a pénzjövedelemmel törődik. Egy pomerániai földbirtokos, akinek feje tele van ősi-örökletes határmezsgyéivel,

* – *„birtokok megtisztítása"* – *Szerk.*

gazdasági központjaival és mezőgazdászati kollégiumával stb., összecsaphatja a kezét a „történelmietlen" nézet miatt, amelyet Ricardo a mezőgazdasági viszonyok fejlődéséről vall.[71] Ezzel csak azt mutatja, hogy naivul összecseréli a pomerániai és az angol viszonyokat. Nem mondhatjuk azonban, hogy Ricardo, aki itt angol viszonyokból indul ki, éppoly korlátolt, mint a pomerániai földbirtokos, aki pomerániai viszonyokban gondolkozik. Az angol viszonyok az egyetlenek, amelyekben a *modern földtulajdon*, azaz a tőkés termelés által *módosított* földtulajdon adekvát módon kifejlődött. Az angol szemlélet itt – a modern, a tőkés termelési mód számára – a klasszikus. A pomerániai ezzel szemben a kifejlődött viszonyt egy történelmileg alacsonyabb, még nem adekvát forma szerint ítéli meg.

Sőt, Ricardo kontinentális megítélőinek legtöbbje éppenséggel olyan viszonyokból indul ki, amelyek közt egyáltalában a tőkés termelési mód, sem adekvát, sem nem-adekvát módon, még nem is létezik. Ez ugyanaz, mintha egy céhmester A. Smith törvényeit, amelyek előfeltételezik a szabad konkurrenciát, szőröstül-bőröstül alkalmazni akarná a maga céhgazdálkodására.

A jobb talajról rosszabb talaj felé haladás – ez relatív, a munka termelőereje fejlődésének mindenkori állása szempontjából, mint Andersonnál, nem abszolút, mint Ricardónál – előfeltételezése csak egy olyan országban keletkezhetett, mint Anglia, ahol viszonylag igen kis területen belül a tőke oly kíméletlenül gazdálkodott és a mezőgazdaság minden hagyományos viszonyát könyörtelenül próbálta évszázadok óta magának megfelelővé tenni. Tehát csak ott, ahol a tőkés termelés a mezőgazdaságban nem tegnapról kelteződik, mint a kontinensen, és nem harcol régi hagyománnyal.

Egy második körülmény volt az angoloknál a *gyarmataikból* merített szemlélet. Láttuk, hogy már Smithnél megtalálható – közvetlen utalással a gyarmatokra – az egész ricardoi szemlélet alapzata.* Ezeken a gyarmatokon – éspedig sajátlag azokon a gyarmatokon, amelyek pusztán kereskedelmi termékeket, mint dohányt, gyapotot, cukrot stb., nem közönséges létfenntartási eszközöket termeltek –, ahol a gyarmatosok eleve nem létfenntartást kerestek, hanem üzletet létesítettek – *ha a fekvés volt adva*, a termékenység, és ha a termékenység volt adva, a föld *fekvése* volt természetesen a döntő. Nem úgy jártak el, mint a germánok, akik Németországban letelepedtek, hogy ott felüssék lakhelyüket, hanem mint olyan emberek, akik a *polgári termelés* indítékaitól vezettetve *árukat* akartak termelni olyan szem-

* *V. ö. 207. old. – Szerk.*

pontokból kiindulva, amelyeket eleve nem a termék, hanem a termék eladása határozott meg. Hogy *Ricardo* és más angol írók ezeket a szempontokat a gyarmatokról – amelyek olyan emberektől eredtek, akik maguk is már a tőkés termelési mód terméke voltak – átvitték a világtörténelem menetére, hogy a *tőkés termelési módot* prius-nak* előfeltételezték egyáltalában a mezőgazdaság számára, mint ahogy az *ő* gyarmatosaik számára az volt, ez abból magyarázódik, hogy ők ezeken a gyarmatokon egyáltalán csak szemléletes módon, *hagyományos viszonyokkal való harc nélkül*, tehát *zavaró mozzanatok nélkül* a tőkés termelésnek a mezőgazdaságban való ugyanazt az uralmát lelték fel, amely saját országukban minden oldalról szembeszökik. Ha ezért egy német professzor vagy földbirtokos – olyan országhoz tartozva, amely minden más néptől a gyarmatok abszolút hiánya által különbözik – az ilyen szemléletet „tévesnek" találja, ez igen érthető.

Végül a tőke egyik szakmából a másikba való állandó áramlásának előfeltételezése, *Ricardónak* ez az *alap-előfeltételezése* nem jelent egyebet, mint a kifejlődött tőkés termelés uralmának előfeltételezését. Ahol ez még nem jött létre, ott ez az előfeltételezés nem létezik. Egy pomerániai földbirtokos pl. meg fog ütközni azon, hogy sem Ricardo, sem valaha is egyetlen angol író nem sejti azt a lehetőséget, hogy a mezőgazdaság *hijával* lehet *tőkének*. Az angol panaszkodik alkalmasint arról, hogy a tőkéhez viszonyítva hiány van földben, de *soha* arról, hogy a földhöz viszonyítva hiány van tőkében. Az előbbi körülményből igyekszik *Wakefield, Chalmers* stb. a profitráta esését megmagyarázni. Az utóbbi nem létezik egyetlen írónál sem Angliában, ahol, mint Corbet magától értetődő tényként megjegyzi, *tőke mindig fölösen van minden szakmában*. Ha ezzel szemben német viszonyokra gondolunk, a földtulajdonos pénzkölcsönzési nehézségeire – mert többnyire ő maga, nem egy tőle egészen független tőkésosztály űzi a földművelést –, akkor megértjük, hogy mennyire csodálkozik Rodbertus úr pl. „a ricardoi fikción, mintha a tőke *készlete* a befektetése iránti *óhaj* szerint igazodnék". ([„Dritter Brief",] 211. old.) Ami az angolnak hiányzik, az a „működés tere", befektetési hely a meglevő tőkekészlet számára. De „tőke iránti óhaj" egy „befektetést" illetően nem létezik Angliában az egyetlen osztály számára, amelynek tőkét be kell fektetnie – a tőkésosztály számára.

Ezek a „tőkeóhajok" pomerániaiak.

Amit angol írók Ricardóval szemben felhoztak, nem az volt, hogy tőke nincs meg tetszőleges készletben különös befektetés számára, hanem hogy

* – előzménynek; előzetesen meglevőnek – *Szerk.*

a tőkének a mezőgazdaságból való visszaáramlása sajátos technikai stb. akadályokba ütközik.

A Ricardo elleni effajta kritikai-kontinentális gáncsoskodás tehát csak a termelési feltételek alacsonyabb fokát mutatja, amelyről ezek a „bölcsek" kiindulnak.

[2. *Ricardo járadék-elméletének összefüggése költségár-magyarázatával*]

Mármost a tárgyra.

Először is, hogy a problémát tisztán fogjuk fel, a *különbözeti járadékot*, Ricardónál *egyedül* ez létezik, teljesen mellőznünk kell. *Különbözeti járadékon* a járadék *nagyságkülönbségét* értem – a nagyobb vagy kisebb járadékot, amely a *talajfajták termékenységének különbségéből* származik. (Ha egyenlő termékenység van adva, a különbözeti járadék csak a befektetett tőke különböző nagyságából fakadhat. Ez az eset nem létezik problémánk számára, nem érinti azt.) Ez a különbözeti járadék pusztán azoknak a *többletprofitoknak* felel meg, amelyeket adott *piaci ár* vagy helyesebben *piaci érték* esetén minden iparágban, pl. a pamutfonásban, *az* a tőkés csinál, akinek termelési feltételei *jobbak*, mint ennek a meghatározott szakmának átlagfeltételei, mert egy meghatározott termelési terület árujának *értékét* nem az a *munkamennyiség* határozza meg, amelybe az egyes áru kerül, hanem amelybe *az* az áru kerül, amelyet a terület *átlagos* feltételei közt termeltek. Itt ipar és mezőgazdaság csak abban különböznek, hogy a többletprofitok az egyikben magának a tőkésnek a zsebébe hullanak, a másikban a földtulajdonoséba; továbbá abban, hogy az elsőben *folyékonyak*, nem szilárdulnak meg, majd ez, majd az a tőkés csinálja őket és folytonosan ismét megszűnnek, míg a másodikban *rögződnek*, tartós (legalábbis hosszabb ideig tartó) természeti bázisuk miatt, amely a *talajkülönbözőségekben* áll.

Ettől a különbözeti járadéktól tehát el kell tekinteni, de meg kell jegyezni, hogy éppoly lehetséges akkor is, ha jobb talajról rosszabb, mint ha rosszabbról jobb felé haladnak. Mindkét esetben csak azt előfeltételezzük, hogy az újonnan megművelt talaj szükséges, de éppen csak elegendő is, hogy a pótlólagos keresletet kielégítse. Ha az újonnan megművelt jobb talaj *többhöz* volna elégséges, mint ehhez a pótlólagos kereslethez, akkor a rosszabb talaj egy részét vagy – a pótlólagos kereslet terjedelme szerint – egészét kivetnék a *művelésből*, legalábbis annak a *terméknek műveléséből*, amely a mezőgazdasági járadék bázisát alkotja, tehát Angliában a búzáéból,

Indiában a rizséből. A különbözeti járadék tehát nem előfeltételezi a *mezőgazdaság fokozódó rosszabbodását*, hanem éppígy fakadhat *fokozódó javulásából*. Még ahol előfeltételezi is a rosszabb talajfajtákhoz való leszállást, először is lehet, hogy ez a *leszállás* a mezőgazdaság termelőerői megjavulásának köszönhető, amennyiben *csak* a magasabb termelőerő teszi lehetővé a rosszabb talaj megművelését olyan *áron*, amelyet a kereslet megenged. Másodszor a *rosszabb talajt* meg lehet javítani, mindazonáltal megmaradnak a különbségek, habár kiegyenlítettebbekké válnak, úgyhogy az eredményben a termelékenységnek csak *relatív, összehasonlító* csökkenése megy végbe, míg az *abszolút* termelékenység *növekszik*. Sőt, ez az előfeltételezése Andersonnak, a ricardoi törvény első szerzőjének.

Azután, másodsorban, itt csak a *tulajdonképpeni mezőgazdasági járadékot* szabad figyelembe venni, azaz annak a talajnak a járadékát, amely a fő növényi létfenntartási eszközt szolgáltatja. Már Smith kifejtette,[72] hogy a más termékeket szolgáltató, mint állattenyésztési stb. talaj járadékait *ezen járadék* határozza meg, tehát azok már *leszármazott*, a járadék törvénye révén meghatározott, nem ezt meghatározó járadékok, tehát magukban tekintve nem szolgáltatnak anyagot a járadék törvényének megértéséhez annak eredeti tiszta feltételei szerint. Semmi eredeti nincs bennük.

Ezt leszögezve a kérdés erre redukálódik: Létezik-e *abszolút járadék*? Azaz olyan járadék, amely abból fakad, hogy a tőkét a mezőgazdaságban fektetik be az ipar helyett, és amely teljesen független a *különbözeti járadéktól*, vagyis a *többletprofitoktól*, amelyeket a jobb talajba fektetett tőke szolgáltat?

Mármost világos, hogy Ricardo erre a kérdésre helyesen válaszol *nemmel*, miután egyszer *abból a téves* előfeltételezésből indult ki, hogy az *áruk értéke* és *átlagára azonos*. Ha ez volna az eset, akkor tautológia, hogy – ha a mezőgazdasági termékek állandó ára az átlagprofiton kívül *még extra járadékot* szolgáltat, egy állandó többletet ezen átlagprofit felett – a mezőgazdasági termékek ára *költségáruk felett* áll, hiszen ez a költségár egyenlő az előlegekkel plusz az átlagprofittal és semmi többel. Azáltal, hogy a mezőgazdasági termékek ára költségáruk *felett* állna, szükségszerűen többletprofitot hozna, tehát értékük *felett* állna. Nem maradna más hátra, mint feltenni, hogy állandóan értékük *felett* kelnek el, ami azonban éppannyira előfeltételezi, hogy minden más termék értéke *alatt* kel el, vagyis hogy az érték egyáltalában valami egészen különböző attól, amit az elméletben szükségszerűen értenek rajta. *Ugyanaz a munkamennyiség* (közvetlen és felhalmozott), mindazon kiegyenlítődések beszámítása után, amelyek a különböző tőkék közt a forgalmi folyamatból fakadó különbségeik következtében végbemennek, a mezőgazdaságban *magasabb* értéket állítana elő, mint az

iparban. Az áru értékét tehát *nem* a benne foglalt munkamennyiség határozná meg. A gazdaságtan egész alapzata ezzel halomra volna döntve. Tehát, következtet helyesen Ricardo, nincsenek abszolút járadékok. Csakis a különbözeti járadék lehetséges; azaz a legrosszabb talajon előállított mezőgazdasági termék értéke egyenlő a termék *költségárával*, ahogy minden más áru értéke. A legrosszabb talajba fektetett tőke olyan tőke, amely az iparba fektetettől csak a *befektetés módja* által, mint a befektetés különös faja különbözik. Itt tehát megjelenik az értékek törvényének általános érvénye. A *különbözeti járadék* – és ez az egyetlen járadék – a jobb talajon nem más, mint a többletprofit, amelyet az átlagfeltételeknél jobbak közt dolgozó tőkék az *azonos piaci érték* következtében *mindegyik* termelési területen hoznak, és amelyek csak a mezőgazdaságban rögződnek, *természeti bázisuk* miatt; azonkívül e természeti bázis képviselője, a *földtulajdonos* miatt a tőkés zsebe helyett a földtulajdonoséba folynak.

Ricardo előfeltételezésével együtt, amely szerint *költségár = érték*, az egész okoskodás elesik. Elesik az *elméleti érdek*, amely az abszolút földjáradék tagadására kényszeríti. Ha az áru értéke különbözik költségárától, ha az áruk szükségképp három kategóriára esnek szét, amelyek közül az egyiknek a költségára egyenlő értékével, a másiknak az értéke költségára *alatt* áll és a harmadiknak az értéke költségára *felett*, akkor az a körülmény, hogy a mezőgazdasági termék *ára* földjáradékot hoz, csak azt bizonyítaná, hogy a mezőgazdasági termék az áruknak azon osztályához tartozik, amelyeknek az értéke költségáruk *felett* áll. Az egyetlen probléma, amelyet még meg kellene oldani, az volna: Miért van az, hogy a többi árutól eltérően, amelyeknek az értéke szintén költségáruk *felett* áll, a mezőgazdasági termékek értékét nem szállítja le a tőkék konkurrenciája *költségárukra*? A felelet már benne van a kérdésben. Mert az előfeltételezés szerint ez csak annyiban esik meg, amennyiben a tőkék konkurrenciája ezt a kiegyenlítést végbe tudja vinni, ez azonban megint csak annyiban eshet meg, amennyiben minden termelési feltétel vagy magának a tőkének a teremtménye, vagy ennek számára egyformán – elemi módon – rendelkezésre áll. Ez a föld esetében nincs így, mert *földtulajdon* létezik és a tőkés termelés a nem belőle fakadt, hanem *előtte* már meglevő *földtulajdon előfeltétele* mellett kezdi meg pályafutását. A földtulajdon puszta létezése választ ad tehát a kérdésre. Mindaz, amit a tőke tehet, az, hogy a mezőgazdaságot aláveti a tőkés termelés feltételeinek. De nem vonhatja meg a *földtulajdontól* a mezőgazdasági termék ama részének jussát, amelyet a tőke nem a saját működése révén, hanem *csak a földtulajdon nem-létezésének* előfeltételezésével sajátíthatna el. A földtulajdont előfeltételezve a tőke ellenkezőleg, kénytelen a földtulajdonosnak

meghagyni az értéknek a költségár feletti többletét. Ez a különbség maga azonban csak a tőke *szerves* alkotórészei összetételének különbségéből fakad. Minden áru, amelynek az értéke e szerves összetételhez mérten a költségár *felett* áll, ezzel megmutatja, hogy *relatíve* kevésbé termelékeny, mint azok, amelyeknek az értéke egyenlő a költségárral, és méginkább, mint azok, amelyeknek az értéke a költségár *alatt* áll; mert nagyobb mennyiségű *közvetlen* munkát kívánnak meg az állandó tőkében foglalt *múltbeli munkához* viszonyítva, több munkát, hogy egy meghatározott tőkét működésbe helyezzenek. Ez a különbség *történelmi*; tehát eltűnhet. Ugyanaz a végkövetkeztetés, amely az *abszolút földjáradék* létezését lehetségesnek mutatja, megmutatja, hogy valóságossága, létezése pusztán történelmi tény, amely a mezőgazdaság egy *bizonyos* fejlődési fokának sajátja, egy magasabb fokon eltűnhet. Ricardo a különbözeti járadékot a mezőgazdaság *termelékenységének abszolút csökkenéséből* magyarázta, amelyet ez semmiképpen sem előfeltételez, s amelyet Anderson nem előfeltételezett. Ezzel szemben tagadja az abszolút földjáradékot, mert a tőke *szerves összetételét* az iparban és a mezőgazdaságban egyenlőnek előfeltételezi, tagadja tehát a munka termelőerejének pusztán történelmileg meglevő *alacsonyabb fejlettségét* a mezőgazdaságban az iparhoz képest. Ezért kettős történelmi hibába esik: Egyfelől a munka termelékenységét a mezőgazdaságban és az iparban *abszolút egyenlőnek veszi*, tehát adott fejlődési fokuk egy pusztán *történelmi* különbségét tagadja; másrészt a *mezőgazdaság termelékenységének abszolút csökkenését* feltételezi és fejlődési törvényévé teszi. Az egyiket azért cselekszi, hogy a legrosszabb talaj *költségárát* egyenlővé tegye az *értékkel*; a másikat, hogy a jobb talajfajták *költségárainak* különbségeit *értékükből* magyarázza. Az egész baklövés *költségár* és *érték* összecseréléséből származik.

Ezzel tehát a ricardoi elmélet ki van küszöbölve. A továbbiakról fent Rodbertusnál.

[3. *A ricardoi járadék-definíció elégtelensége*]

Már utaltam rá,* hogy Ricardo azzal kezdi a fejezetet: meg kell vizsgálni, „vajon a föld *elsajátítása* és a járadék ebből következő megteremtése" (53. old.) összeütközik-e az érték munkaidő által való meghatározásával. És így később:

* *V. ö. 151. old. – Szerk.*

„Adam Smithnek ... nem lehet igaza abban a feltevésében, hogy az *áruk csereértékét szabályozó eredeti szabály*, tudniillik az az összehasonlító munkamennyiség, amely termelte ezeket, *egyáltalán módosulhat a föld elsajátítása és a járadék fizetése révén.*" (67. old.)

Ez a közvetlen és tudatos összefüggés, amelyben a járadék-elmélet Ricardónál az *érték* meghatározásával van, ez járadék-elméletének elméleti érdeme. Egyebekben ez a

II. fejezet, „A járadékról", talán rosszabb, mint West fejtegetése. Sok benne a ferde, a petitio principii* és a probléma nem korrekt kezelése.

A *tulajdonképpeni mezőgazdasági járadék* esetében, amelyet Ricardo itt joggal a κατ' ἐξοχήν** járadékként tárgyal, a járadék az, amit annak engedélyezéséért fizetnek, hogy a *föld elemében* tőkét befektessenek, tőkés módon termeljenek. A föld itt a *termelési elem*. Másképp áll a dolog pl. épületek, vízesések stb. járadéka esetében. A természeti erők, amelyekért itt fizetnek, mint *feltétel* belekerülnek a termelésbe; akár mint termelőerő, akár mint sine qua non***, de ezek nem az *eleme* magának e meghatározott termelési területnek. Ismét az ércbányák, szénbányák stb. járadékaiban a föld a használati értékek tartálya, s ezeket méhéből ki kell szakítani. Itt nem azért fizetnek a földért, mert ez az az *elem*, amelyben termelni kell, mint a mezőgazdaságban, sem mert a termelési feltételek egyikeként belekerül a termelés*be*, mint a vízesés vagy az épület-telek esetén, hanem mert tartályként tartalmazza a *használati értékeket*, amelyeket hatalmunkba kell keríteni az ipar révén.

Ricardo magyarázata:

„*Járadék* a föld termékének az az adagja, amelyet a földtulajdonosnak fizetnek a *talaj eredeti* és *elpusztíthatatlan erőinek használatáért*" (53. old.) –

rossz. Először is a talajnak nincsenek „elpusztíthatatlan erői". (Erről e fejezet végén megjegyzést csinálni.) Másodszor annyiban nincsenek „eredeti" erői sem, amennyiben a talaj egyáltalában nem „eredeti" valami, hanem egy természettörténeti folyamat terméke. De hagyjuk ezt. A talaj „eredeti" erőin itt azokat kell érteni, amelyekkel ez az emberi iparkodás működésétől függetlenül bír; habár másrészt az emberi iparkodás által neki adott erők

* – a bizonyítandónak az előfeltételezése – *Szerk.*

** – sajátképpeni – *Szerk.*

*** – (feltétel) ami nélkül nincsen; elengedhetetlen feltétel – *Szerk.*

egészen úgy eredeti erővé válnak, mint azok, amelyeket a természeti folyamat adott neki. Egyébként helyes marad az, hogy a járadékot természeti dolgok „*használatáért*" fizetik, egész eltekintve attól, hogy ez a használat a talaj „eredeti erőire" vagy egy vízesés esési erejére vagy építkezéshez szolgáló talajra vagy a vízben vagy a föld méhében tartalmazott felhasználandó kincsekre vonatkozik-e.

A tulajdonképpeni *mezőgazdasági járadéktól* megkülönböztetve A. Smith beszél (mondja Ricardo) őserdők fájáért fizetett járadékról, szénbányák és kőfejtések járadékáról. Az a mód, ahogy ezt Ricardo félretolja, elég furcsa.

Azzal kezdi, hogy a földjáradékkal nem szabad összetéveszteni a tőke kamatát és profitját (53. old.), tudniillik

„a föld minőségének javítására és a termék biztosításához és megőrzéséhez szükséges épületek emelésére alkalmazott [. . .] tőkéét". (54. old.)

Innen azonnal A. Smith fenti eseteire tér át. Az őserdőre vonatkozóan:

„Nem nyilvánvaló-e azonban, hogy a személy, aki azt, amit ő" (Smith) „járadéknak nevez, kifizette, arra az *értékes árura* való tekintettel fizette ki, amely akkor azon a földön állt, és hogy valóban *visszafizeti ezt magának profittal együtt a fa eladása révén*?" (54. old.)

Éppígy a kőfejtések és szénbányák esetében.

„A szénbányáért vagy kőfejtésért adott térítést a belőlük kitermelhető szén vagy kő *értékéért* fizetik és nincs összefüggése a föld eredeti és elpusztíthatatlan erőivel. Ez nagy fontosságú megkülönböztetés egy a járadékot és profitot illető vizsgálódásban; mert megállapíttatott, hogy azok a törvények, amelyek a járadék előrehaladását szabályozzák, nagyon különböznek azoktól, amelyek a profit előrehaladását szabályozzák, és ritkán működnek egyazon irányban." (54–55. old.)

Ez igen furcsa logika. Megkülönböztetést kell tenni a *járadék* között, amelyet a föld tulajdonosának a „*talaj eredeti és elpusztíthatatlan erőinek használatáért* fizetnek, és a *kamat és profit* között, amelyet az általa talaj*javításokba* stb. befektetett tőkéért fizetnek. A „*térítés*", amelyet természetes erdők tulajdonosának a fa „kitermelésének" jogáért, vagy a kőfejtések és szénbányák birtokosának a kő és szén „kitermelésének" jogáért fizetnek, nem *járadék*, mert nem a „talaj eredeti és elpusztíthatatlan erőinek használatáért" fizetik. Very well! De Ricardo úgy tesz okoskodásában, mintha ez a „térítés" ugyanaz volna, mint a profit és a kamat, amelyet a föld javításaiba

befektetett tőkéért fizetnek! De mennyire téves ez! Befektetett-e a birtokos „tőkét" egy „őserdőbe", hogy ez „fát" teremjen, vagy a kőfejtések és szénbányák birtokosa „tőkét" ezekbe, hogy „követ" és „szenet" tartalmazzanak? Honnan tehát a „térítése"? Ez semmi esetre sem tőke profitja vagy kamata, ahogy Ricardo be akarja csempészni. Tehát *„járadék"* és semmi más, ha nem is abban az értelemben járadék, ahogy Ricardo a *járadékot* definiálta. Ez azonban csak azt mutatja, hogy járadék-definíciója kizárja az olyan formákat, ahol a „térítést" puszta *természeti dolgokért* fizetik, amelyekben nem valósult meg emberi munka – mégpedig e természeti dolgok *tulajdonosának*, és csak mert ez „tulajdonos", *földtulajdonos*, akár szántóföldből, erdőségből, halastóból, vízesésből, építkezéshez szolgáló talajból stb. áll ez a föld. De, mondja Ricardo, az ember, aki *fizet* azért a jogért, hogy fát dönthessen ki az őserdőben, „arra az *értékes árura* való tekintettel fizet, amely akkor azon a *földön állt*, és valóban *visszafizeti ezt magának profittal együtt*, a fa eladása révén". Megállj! Ha Ricardo itt a fát *„értékes* árunak" nevezi, a fát, amely az őserdőben *„a földön áll"*, akkor ez nem jelent mást, mint hogy az δυνάμει* *használati érték*. És ez a használati érték van itt az „értékes" szóban kimondva. De nem *„áru"*. Mert ehhez ugyanakkor csereértéknek kellene lennie, azaz egy bizonyos mennyiségű ráfordított munka realizálódásának. Áruvá csak azáltal lesz, hogy az őserdőtől elválasztják, ledöntik, kitermelik, elszállítják, élőfából haszonfává változtatják. Vagy pusztán azáltal lesz áruvá, hogy *eladják*? Akkor a művelhető föld szintén az *eladás* puszta aktusa révén áruvá válik? Akkor tehát azt kellene mondanunk: *Járadék az az ár, amelyet a természeti erők vagy puszta természeti termelvények tulajdonosának fizetnek* ezen erők használata vagy e termelvények (munka révén történő) elsajátítása jogáért. Ez valóban az a forma, amelyben minden járadék eredetileg *megjelenik*. De akkor megoldandó marad éppen az a kérdés, hogyan van olyan dolgoknak *áruk*, amelyeknek nincs *értékük*, és hogyan egyeztethető ez össze az *értékek* általános elméletével. Annak a kérdésnek: *milyen célból* fizet az ember „térítést" a jogért, hogy fát kitermeljen arról a földről, amelyen az áll, semmi köze nincs a valóságos kérdéshez. A kérdés az: milyen *alapból* fizeti? Nos, mondja Ricardo: *„a fa eladása révén"*. Tehát a fa *árából*. Mégpedig ez az ár olyan volt, hogy az ember, mint Ricardo mondja, „valóban visszafizeti ezt magának *profittal együtt"*. Most hát tudjuk, hányadán állunk. A fa árának mindenesetre egyenlőnek kell lennie azzal a pénzösszeggel, amely a fa ledöntéséhez, kitermeléséhez, elszállításához, piacraviteléhez

* – potenciálisan; lehetőség szerint – *Szerk.*

szükséges munkamennyiséget képviseli. Mármost a profit, amivel együtt az ember „visszafizet" magának, megtetézés e felett az *érték* felett, a fának éppen a rá fordított munka által juttatott csereérték felett? Ha Ricardo ezt mondaná, a legnyersebb elképzelésbe esnék vissza, a saját tana alá. Nem. A profit, feltéve, hogy az ember tőkés volt, az a része az általa a „fa" termelésére fordított munkának, amelyet *nem fizetett meg*, és emberünk, mondjuk, ugyanazt a profitot csinálta volna, ha ugyanazt a munkatömeget a pamutfonásban hozta volna mozgásba. (Ha emberünk nem tőkés, akkor a profit egyenlő munkájának azzal a mennyiségével, amely többet pótol bérénél, és amely a tőkés profitját alkotta volna, ha egy tőkés alkalmazta volna őt, amely azonban most saját profitját alkotja, mivel ő a sajátmaga bérmunkása és a sajátmaga tőkése *egyazon* személyben.) Itt jön azonban a *csúf szó*, hogy ez a fás „valóban *visszafizeti* ezt magának profittal együtt". Ez az egész ügyletnek igen közönséges küllemet ad és annak a nyers elképzelésmódnak felel meg, amely magában ebben a tőkésben, aki fát termel ki, élhet profitja forrására vonatkozóan. Először fizet az őserdő birtokosának a használati értékért, a fáért, amelynek azonban nincs „értéke" (csereértéke), sőt, ameddig „a földön áll", még használati értéke sincs. Fizet neki talán 5 £-et tonnánként. És aztán eladja a közönségnek ugyanezt a fát (nem számítva egyéb költségeit) 6 £-ért és így valóban visszafizeti magának az 5 £-et egy 20%-os profittal együtt. „Valóban visszafizeti magának profittal együtt." Ha az erdőbirtokos csak 2 £ (40 sh.) „térítést" kért volna, akkor a fás 2 £ 8 sh.-ért adta volna el tonnáját 6 helyett. Minthogy mindig ugyanazzal a profitkulccsal tetézi meg, itt a fa ára ennélfogva magas vagy alacsony volna, mert a járadék magas vagy alacsony. Az utóbbi alkotórészként belekerülne az árba, de semmiképp sem volna az ár eredménye. Hogy a „járadékot" – térítést – a föld tulajdonosának a föld „erejének" használatáért, vagy a föld „természeti termelvényeinek" „használatáért" fizetik-e, abszolúte semmit sem változtat a gazdasági viszonyon, semmit sem változtat azon, hogy a pénzt „egy természeti dologért" (a föld erejéért vagy termékéért) szurkolják le, amelyre nem fordítottak előzetesen emberi munkát. S ilymódon Ricardo „*A járadékról*" című fejezetének második oldalán – hogy egy nehézséget elkerüljön – egész elméletét halomra döntené. Úgy tűnik, hogy A. Smith itt sokkal tovább látott.

Ugyanaz az eset a kőfejtésekkel és szénbányákkal.

„A szénbányáért vagy kőfejtésért *adott* térítést a belőlük kitermelhető szén vagy kő *értékéért* fizetik és nincs összefüggése a föld *eredeti* és elpusztíthatatlan *erőivel*." (54–55. old.)

Nincs! De igen jelentős összefüggése van a „föld *eredeti* és elpusztítható *termelvényeivel*". Az „*érték*" szó itt éppoly csúf, mint fent a „*visszafizeti* profittal együtt".

Ricardo sohasem használja az *érték* szót hasznosságra vagy használhatóságra vagy „használati értékre". Azt akarja tehát mondani, hogy a „térítést" a kőfejtések és szénbányák tulajdonosának azért az „*értékért*" fizetik, amellyel szén és kő bírnak, mielőtt kitermelték volna ezeket a kőfejtésből és a szénbányából – eredeti állapotukban? Akkor megszünteti az értékről szóló egész tanát. Vagy az *érték* itt, mint ahogy lennie kell, a szén és kő *lehetséges* használati értékét és ezért egyben *várható* csereértékét jelenti? Akkor semmi mást nem jelent, mint hogy tulajdonosuknak *járadékot* fizetnek annak engedélyezéséért, hogy a „talaj eredeti összetételét" szén és kő termelésére felhasználják. És abszolúte nem lehet belátni, miért ne hívják ezt éppúgy „járadéknak", mintha azt engedélyeznék, hogy a föld „erőit" búza termelésére használják fel. Vagy megint az egész járadék-elméletnek a fa esetében kifejtett megszüntetéséhez jutunk el. A helyes elmélet szerint a dologban semmi nehézség sincs. A fa, szén, kő „termelésére" {nem újratermelésére} fordított munka (amely nem teremti ugyan e természeti termékeket, de elválasztja földdel való elemi összefüggésüktől és ilymódon mint használható fát, szenet, követ „termeli" őket) vagy tőke nyilvánvalóan azokhoz a termelési területekhez tartozik, ahol a tőke munkabérre fordított része nagyobb, mint az állandó tőkére fordított, a közvetlen munka nagyobb, mint a „múltbeli", melynek eredménye termelési eszközül szolgál. Ha tehát itt az áru értékén kel el, akkor ez az érték a *költségára* – azaz a szerszámok kopása, a munkabér és az átlagprofit – felett áll. A *többletet* tehát járadékként az erdő, kőfejtés vagy szénbánya tulajdonosának *lehet* fizetni.

De miért Ricardo e suta mesterkedései, az érték téves használata stb.? Miért e ragaszkodás a járadék azon magyarázatához, hogy a „talaj eredeti és elpusztíthatatlan erőinek" használatáért fizetik? A feleletet talán később megtaláljuk. Mindenesetre Ricardo meg akarja különböztetni a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadékot, meg akarja mutatni sajátosságait és ugyanakkor már a különbözeti járadék útját akarja egyengetni, hogy ezért az elemi erőért csupán annyiban lehet fizetni, amennyiben különböző erő-fokokat fejt ki.

[TIZENKETTEDIK FEJEZET]

Magyarázatos táblázatok a különbözeti járadékról

[*1. Változások a járadék tömegében és rátájában*]

Még a fentiekhez: Tegyük fel, hogy termékenyebb szénbányákat és kőfejtéseket fedeznének fel, vagy kedvezőbb fekvésűeket, úgyhogy ezek ugyanazzal a munkamennyiséggel nagyobb terméket szolgáltatnának, mint a régebbiek, mégpedig *olyan nagy terméket*, hogy az egész keresletet fedezné. Akkor a szén, kő, fa ára esnék, mert értéke esnék, és ennek következtében a régi szénbányákat és kőfejtéseket be kellene zárni. Sem profitot, sem munkabért, sem járadékot nem hoznának. Mindazonáltal az *újak* hoznának járadékot, mint ahogy azelőtt a régiek, habár *kevesebbet* (a rátáját tekintve). Mert a munka termelékenységének minden növekedése csökkenti a munkabérre fordított tőkét az állandó tőkére, itt a szerszámokra fordítotthoz viszonyítva. Helyes ez? Helyes-e itt is, ahol a munka termelékenységének változása nem magának a *termelési módnak* a megváltozásából fakad, hanem a szénbánya vagy a kőfejtés természetes termékenységéből vagy fekvéséből? Az egyetlen, amit itt mondhatunk, hogy *ugyanaz* a tőkemennyiség itt több tonna szenet vagy követ szolgáltat, hogy tehát az egyes tonna kevesebb munkát tartalmaz, az összes együttesen azonban ugyanannyit vagy még többet, ha az új bányák vagy fejtések a régi bányák és fejtések ellátta régi keresleten kívül még egy pótlólagos keresletet is ellátnak, mégpedig olyan pótlólagos keresletet, amely nagyobb, mint a régi és új bányák és fejtések termékenysége közti különbözet. De az *alkalmazott* tőke szerves *összetételét* ez nem változtatná meg. Igaz, hogy egy tonna ára, az egyes tonnáé, kevesebb járadékot tartalmazna, de csak mert egyáltalában kevesebb munkát tartalmaz, tehát kevesebb munkabért és kevesebb profitot is. A *járadékrátának* a profithoz való *arányát* azonban ez nem érintené. Tehát csak azt mondhatjuk:

Ha a kereslet ugyanaz marad, ha tehát továbbra is *ugyanolyan* mennyiségű szenet és követ kell termelni, akkor *kevesebb tőkét* alkalmaznak most

az új, termékenyebb bányákban és fejtésekben, mint korábban a régiekben, hogy *ugyanazt* az árutömeget megtermeljék. Az utóbbi összértéke ezzel esik, tehát a járadék, profit, munkabér és alkalmazott állandó tőke teljes tömege is. De a járadék és a profit arányai éppúgy nem változnak, mint a profité és a munkabéré vagy a profité és a ráfordított tőkéé, mert nem ment végbe *szerves* változás az alkalmazott tőkében. Az alkalmazott tőkének csak *nagysága* változott meg, *összetétele* nem, tehát a termelési mód sem.

Ha *pótlólagos keresletet* kell kielégíteni, de az új és a régi bányák és fejtések termékenységének különbözetével egyenlő pótlólagos keresletet, akkor továbbra is *ugyanolyan nagyságú tőkét* alkalmaznak. Az egyes tonna értéke esik. De a tonnák össztömegének ugyanaz az értéke, mint korábban. Az egyes tonnát tekintve a benne foglalt értékkel együtt azoknak az értékrészeknek nagysága is csökkent, amelyek profitban és járadékban oldódnak fel. De minthogy a *tőke* ugyanakkora maradt és ezzel termékének összértéke is, összetételében sem ment végbe *szerves* változás, ezért a *járadék és profit abszolút tömege* ugyanaz maradt.

Ha a *pótlólagos kereslet* olyan nagy, hogy nem fedezi, egyenlő tőkebefektetés esetén, az új és a régi bányák és fejtések termékenységének különbözete, akkor hát az új bányákban pótlólagos tőkét kell alkalmazni. Ebben az esetben – ha az összes befektetett tőke növekedésével nem következik be változás a munka elosztásában, a gépi berendezés alkalmazásában, ha tehát *nem* következik be változás a tőke *szerves* összetételében – növekszik *a járadék és profit tömege*, mert megnövekedett az összes termék értéke, az össztonnaszám értéke, habár minden egyes tonna értéke esett, tehát ennek az az értékrésze is, amely járadékban és profitban oldódik fel.

Mindezen esetekben *nem* megy végbe *változás* a járadékrátában, mert nem megy végbe *változás* az alkalmazott tőke *szerves összetételében* (bármilyen is a *nagyságváltozása*). Ha ellenben a változás egy ilyen változásból fakadna, a munkabérre fordított tőke csökkenéséből a gépi berendezésre stb. fordítotthoz képest – úgyhogy tehát maga a termelési mód változnék –, akkor esnék a *járadékráta*, mert az áru értéke és a költségár közti különbözet csökkenne. A fent szemügyre vett három esetben ez nem csökken. Mert ha az érték esik, akkor éppúgy esik az egyes áru költségára is, mivel kevesebb munkát fordítottak rá, kevesebb megfizetett plusz meg nem fizetett munkát.

Eszerint tehát, ha a munka nagyobb termelékenysége – vagy a termelt áruk bizonyos mennyiségének csekélyebb értéke – csak a természeti ele-

mek termelékenységének változásából fakad, a talajok, bányák, fejtések stb. természetes termékenységi fokának különbségéből, akkor a járadék tömege eshet, mert a megváltozott viszonyok közt kisebb mennyiségű tőkét alkalmaznak; állandó maradhat pótlólagos kereslet esetén; növekedhet, ha a pótlólagos kereslet nagyobb, mint a régen alkalmazott és újonnan alkalmazott természeti erők termelékenységének különbözete. A járadék rátája azonban csak az alkalmazott tőke szerves összetételének megváltozásával növekedhetne.

Nem szükséges tehát, hogy a *járadék tömege* essék, ha otthagyják a rosszabb talajt, kőfejtést, szénbányát stb. Sőt, a *járadék rátája* sohasem eshet, ha ez az otthagyás pusztán a *csekélyebb* természetes termékenység következménye.

Ricardo kiforgatja a helyeset, azt, hogy ebben az esetben a *járadék tömege* a kereslet meghatározott állásánál eshet – azaz attól függ, hogy az *alkalmazott tőke nagysága* esik-e vagy ugyanaz marad vagy növekszik –, azzá az alapvetően tévessé, hogy a *járadék rátájának* esnie kell, ami az előfeltételezés mellett *lehetetlen*, mivel feltettük, hogy *nem* ment végbe *változás a tőke szerves összetételében*, tehát olyan változás, amely az *érték és a költségár közti arányt* érinti, az egyetlen arányt, amely meghatározza a *járadék rátáját*.

[*2. A különbözeti és az abszolút járadék különböző kombinációi*]

Mi a helyzet azonban ez esetben a *különbözeti járadékokkal*?

Tegyük fel, hogy a szénbányák három osztályát művelték: I., II., III.; ezek közül I. az abszolút járadékot hozta, II. kétszer akkora járadékot és III. kétszer akkorát, mint II., vagyis négyszer akkorát, mint I. Ez esetben I. *J*-t, az abszolút járadékot hozza, II. 2 *J*-t és III. 4 *J*-t. Mármost feltárják a IV. számút, amely termékenyebb, mint I., II. és III., s oly terjedelmes, hogy akkora tőkét lehet befektetni, mint I.-be. Ez esetben, ha a *kereslet* korábbi *állása változatlan marad*, IV.-be ugyanazt a tőkét fektetik be, mint korábban I.-be. I.-et ezzel bezárnák. És a II.-be befektetett tőke egy részét ki kellene vonni. IV. elegendő lenne, hogy I.-et és II. egy részét pótolja, de III. és IV. nem lenne elegendő, hogy az egész keresletet ellássa, ha II. egy részét nem művelnék továbbra is. Előfeltételezzük az illusztráció kedvéért, hogy IV. ugyanazzal a tőkével, amennyi I.-be volt befektetve, I. egész kínálatát és II. fele kínálatát képes szolgáltatni. Ha tehát a korábbi

tőke felét fektetnék be II.-be, a régi tőkét III.-ba és az újat IV.-be, akkor az egész piac el lenne látva.

Mik lennének hát a végbement változások, illetve a végbement változások hogyan érintenék az általános járadékjövedelmet, I., II., III. és IV. járadékát?

A IV.-ből eredő *abszolút járadék*, tömegét és rátáját tekintve, abszolúte ugyanaz lenne, mint a korábban az I.-ből eredő; valóban az *abszolút járadék*, tömegét és rátáját tekintve, azelőtt is ugyanaz volt I.-en, II.-n és III.-on, mindig feltéve, hogy *ugyanazt a tőketömeget* alkalmazták ezekben a különböző osztályokban. IV. termékének értéke pontosan azonos lenne a korábban I.-en termeltével, mert az *ugyanolyan nagyságú* és *ugyanolyan szerves összetételű* tőke terméke volt. Ezért az érték és költségár különbözetének ugyanakkorának kell lennie; ezért a járadék rátájának is. Egyébként a tömegnek ugyanakkorának kell lennie, mert – a járadék *adott rátája* esetén – ugyanolyan nagyságú tőkéket alkalmaztak volna. De mivel a szén értékét nem a IV.-ből eredő szén értéke határozza meg, ezért ez többletjáradékot hozna, vagyis többletet *abszolút járadéka* felett; e járadék nem a költségár és érték valamilyen különbözetéből ered, hanem a IV. számú termék *piaci értéke* és *egyéni értéke* közti különbözetből.

Ha azt mondjuk, hogy az abszolút járadék, vagyis az érték és a költségár közti különbözet I.-, II.-, III.-, IV.-en *ugyanaz*, előfeltételezve, hogy a beléjük fektetett tőke *nagysága*, tehát adott járadékráta esetén a járadék tömege ugyanaz, akkor ezt így kell érteni: I. szenének (egyéni) értéke magasabb, mint II.-é, és II.-é magasabb, mint III.-é, mert I. *egy* tonna szene több munkát tartalmaz, mint II. tonnája, és II. tonnája többet, mint III. tonnája. De minthogy a tőke *szerves összetétele* mind a három esetben ugyanaz, ez a változás nem érinti az *egyéni abszolút járadékot*, amelyet I., II., III. szolgáltat. Hiszen ha I. tonnájának értéke nagyobb, akkor költségára is; csak abban az arányban nagyobb, amelyben ugyanolyan szerves összetételű *nagyobb tőkét* alkalmaznak *egy* tonna termeléséhez I.-en, mint II.-n, és II.-n, mint III.-on. Tehát értékeiknek ez a különbsége pontosan egyenlő *költségáraik* különbségével, azaz annak a relatív tőkének a különbségével, amelyet egy tonna szén megtermelésére fordítottak I.-en, II.-n és III.-on. Az értéknagyságok különbözősége a három osztályban nem érinti tehát az *érték és költségár közti különbözetet* a különböző osztályokban. Ha az érték nagyobb, akkor a *költségár ugyanabban az arányban nagyobb*, hiszen az érték csak abban az arányban nagyobb, amelyben több *tőkét* vagy munkát fordítottak rá; tehát az érték és a költségár közti arány ugyanaz marad, tehát az *abszolút járadék* is.

Nézzük azonban tovább, hogy mi a helyzet a *különbözeti járadékkal.*

Először is II., III. és IV. egész széntermelésében most *kevesebb* tőkét alkalmaznak. Hiszen IV. tőkéje akkora, mint I. tőkéje volt. Ezenkívül azonban a II.-ben alkalmazott tőke felét kivonják. Tehát a járadék tömege II.-n minden körülmények között felével süllyed. A tőkebefektetés csak II.-ben változott, mert IV.-be annyi tőkét fektetnek be, mint korábban I.-be. Továbbá feltettük, hogy I.-be, II.-be és III.-ba egyenlő nagyságú tőkéket fektettek be, pl. mindegyikbe 100-at, együttesen 300-at; most tehát II.-be, III.-ba és IV.-be már csak 250-et, vagyis egyhatod tőkét elvontak a széntermelésből.

Továbbá azonban a szén *piaci értéke* esett. Láttuk, hogy I. *J*-t, II. 2 *J*-t és III. 4 *J*-t hoz. Tegyük fel, hogy 100 terméke I.-en = 120, amiből *J* = 10 és 10 = profit, akkor II. piaci értéke 130 (10 profit és 20 járadék), III.-é 150 (10 profit és 40 járadék). Ha I. terméke = 60 tonna volt (tonnája 2 £), akkor II.-é = 65 tonna, III.-é = 75 tonna és az összetermelés = 60+65+ +75 tonna = 200 tonna. Minthogy mármost 100 IV.-ben annyit termel, mint I. egész és II. fele terméke, ennélfogva 60+32 $^1/_2$ tonna = 92 $^1/_2$ tonna; ez a régi piaci érték szerint 185 £-be került volna. Tehát 75 £ járadékot szolgáltatott volna, minthogy a profit = 10; tehát, minthogy az abszolút járadék = 10 £, 7 $^1/_2$ *J*-t.

II., III., IV. továbbra is ugyanazt a 200-as tonnaszámot állítja elő, mivelhogy 32 $^1/_2$+75+92 $^1/_2$ = 200 tonna.

Mi a helyzet azonban most a piaci értékkel és a különbözeti járadékokkal?

Hogy erre válaszoljunk, meg kell néznünk, mi az összege II. *abszolút egyéni járadékának.* Feltesszük, hogy az *érték és költségár* közti abszolút különbözet e termelési területen = 10 £ = az a járadék, amelyet a legrosszabb bánya hozott, jóllehet ez nem szükséges, kivéve ha I. az értéke révén abszolúte meghatározná *a piaci értéket.* Ha ez valóban így történt, akkor I. járadéka (ha I. szenét értékén adják el) egyáltalában az érték többletét képviselte ezen a *termelési területen* saját költségára és az áruk általános költségára felett. II. tehát értékükön adja el termékeit, ha a tonnaszámot, a 65 tonnát 120 £-ért adja el, tehát az egyes tonnát 1 $^{11}/_{13}$ £-ért. Hogy ehelyett 2 £-jével adta el, az csupán az I. által meghatározott piaci érték saját egyéni értéke feletti többletének volt köszönhető, nem *értéke*, hanem *piaci értéke* többletének *költségára felett.*

Továbbá II. az előfeltevés szerint 65 helyett már csak 32 $^1/_2$ tonnát ad el, mivel 100 tőke helyett már csak 50 tőkét fektet a bányába.

II. tehát most $32\,^1/_2$ tonnát ad el 60 £-ért. 50-re 10, az $20\,^0/_0$. A 60 £-ből 5 profit és 5 járadék.

Ennélfogva II. számára ezt kapjuk: A termék értéke tonnánként $=1\,^{11}/_{13}$ £; a tonnák száma $=32\,^1/_2$; a termék összértéke $=60$ £; *járadék* $=5$ £. A járadék 20-ról 5-re esett. Ha még *ugyanakkora tömegű* tőkét alkalmaznának, akkor csak 10-re esett volna. Rátáját tekintve tehát csak felével esett. Azaz az egész különbözettel esett, amellyel az I. által meghatározott *piaci érték* II. saját értéke felett és ezért azon különbözet felett állt, amely a saját értéke és költségára közti különbözetből ered. Különbözeti járadéka 10-zel volt egyenlő; most járadéka egyenlő 10-zel, egyenlő abszolút járadékával. II.-ben tehát a piaci értéknek az *értékre* (II. szenének értékére) való redukálódásával elesett a különbözeti járadék, tehát az ezzel a különbözeti járadékkal felduzzadt, kétszeres járadékráta. Ilymódon a járadék 20-ról 10-re redukálódott. Továbbá azonban 10-ről 5-re, mert e mellett az *adott járadékráta* mellett a II.-be fektetett tőke a felével esett.

Minthogy a *piaci értéket* most II. értéke határozza meg, tonnánként $1\,^{11}/_{13}$ £, ezért a 75 tonna *piaci értéke*, amelyet III. termel, most $=138\,^6/_{13}$ £. Ebből járadék $=28\,^6/_{13}$ £. Korábban a járadék 40 £-gel volt egyenlő. Tehát esett $11\,^7/_{13}$ £-gel. Különbözete az abszolút járadéktól 30 volt. Most már csak $18\,^6/_{13}$ (mert $18\,^6/_{13}+10=28\,^6/_{13}$). Korábban $=$ volt $4\,J$-vel. Most már csak $=2J+8\,^6/_{13}$ £. Mivel a III.-ba fektetett tőke ugyanakkora maradt, ez az esés kizárólag a *különbözeti járadék rátájában* bekövetkezett esésnek, tehát III. piaci értékének egyéni értéke feletti többletében bekövetkezett esésnek köszönhető. Korábban III. járadékának egész tömege a *magasabb piaci értéknek* a termelési ár feletti többletével volt egyenlő; most már csak az *alacsonyabb* piaci értéknek a költségár feletti többletével egyenlő;[73] a különbözet tehát közeledik III. abszolút járadékához. III. 100 tőkével 75 tonnát termel, ennek értéke $=120$ £, tehát 1 tonna $=1\,^3/_5$ £. Ehelyett III. a korábbi piaci ár mellett 2 £-en adott el, tehát $^2/_5$ £-gel drágábban tonnánként. Ez 75 tonnára $^2/_5\times 75=30$ £-et tett ki, és ez volt valóban a III. járadék különbözeti járadéka; mert járadéka 40 volt (10 abszolút járadék és 30 különbözeti járadék). Most tonnáját az új piaci érték szerint már csak $1\,^{11}/_{13}$ £-ért adja el. Tehát mennyivel értéke felett? $1\,^3/_5=1\,^{39}/_{65}$ és $1\,^{11}/_{13}=1\,^{55}/_{65}$. Tehát tonnáját $^{16}/_{65}$-del drágábban adja el. Ez 75 tonnára $18\,^6/_{13}$, és ez pontosan a különbözeti járadék; ez tehát mindig egyenlő a tonnák számával, szorozva a tonna piaci értékének a tonna értéke feletti többletével. Amit most még ki kell számítani, az a járadék esése $11\,^7/_{13}$-dal. A piaci értéknek III. értéke feletti többlete tonnánként $^2/_5$ £-ről (mikor 2 £-ért adta

el) tonnánként $^{16}/_{65}$-re esett (1 $^{11}/_{13}$ £-ért), tehát $^{2}/_{5} = {}^{26}/_{65}$-ről $^{16}/_{65}$-re, $^{10}/_{65}$-del. Ez 75 tonnára $^{750}/_{65} = {}^{150}/_{13} = 11\,{}^{7}/_{13}$, és pontosan ez az a tömeg, amellyel a járadék III.-ban esett.

IV. 92 $^{1}/_{2}$ tonnája 1 $^{11}/_{13}$ £-jével 170 $^{10}/_{13}$ £-be kerül. Itt a járadék $= 60\,{}^{10}/_{13}$ és a különbözeti járadék $= 50\,{}^{10}/_{13}$.

Ha a 92 $^{1}/_{2}$ tonna értékén kelne el, 120 £-ért, akkor 1 tonna 1 $^{11}/_{37}$ £-be kerülne. Ehelyett 1 $^{11}/_{13}$-ért kel el. De 1 $^{11}/_{13} = 1\,{}^{407}/_{481}$ és 1 $^{11}/_{37} = 1\,{}^{143}/_{481}$. Ez IV. piaci értékének értéke feletti $^{264}/_{481}$ többletét adja. Ez 92 $^{1}/_{2}$ tonnára pontosan 50 $^{10}/_{13}$ £, IV. különbözeti járadéka.

Állítsuk mármost össze a két esetet *A* és *B* alatt.

A

Osztály	Tőke £	Abszolút járadék £	Tonnák száma	Piaci érték tonnánként £	Egyéni érték tonnánként £	Összérték £	Különbözeti járadék £
I.	100	10	60	2	2	120	0
II.	100	10	65	2	1 $^{11}/_{13}$	130	10
III.	100	10	75	2	1 $^{3}/_{5}$	150	30
Összesen	300	30	200			400	40

Az össztonnatartalom = 200. Összes abszolút járadék = 30.
Teljes *különbözeti járadék* = 40. Összjáradék = 70.

B

Osztály	Tőke £	Abszolút járadék £	Tonnák száma	Piaci érték tonnánként £	Egyéni érték tonnánként £	Összérték £	Különbözeti járadék £
II.	50	5	32 $^{1}/_{2}$	1 $^{11}/_{13}$	1 $^{11}/_{13}$	60	0
III.	100	10	75	1 $^{11}/_{13}$	1 $^{3}/_{5}$	138 $^{6}/_{13}$	18 $^{6}/_{13}$
IV.	100	10	92 $^{1}/_{2}$	1 $^{11}/_{13}$	1 $^{11}/_{37}$	170 $^{10}/_{13}$	50 $^{10}/_{13}$
Összesen	250	25	200			369 $^{3}/_{13}$	69 $^{3}/_{13}$

Össztőke = 250. Abszolút járadék = 25. Különbözeti járadék = 69 $^{3}/_{13}$. *Összjáradék* = 94 $^{3}/_{13}$. A 200 tonna összértéke 400-ról 369 $^{3}/_{13}$-ra esett.

Ez a két táblázat igen fontos vizsgálódásokra ad alkalmat.

Mindenekelőtt látjuk, hogy az *abszolút járadék*, összegét tekintve, emelkedik vagy esik a mezőgazdaságba [ill. bányászatba] befektetett

tőkéhez viszonyítva; az I.-, II.-, III.-on befektetett tőke össztömegeihez viszonyítva. *Ennek az abszolút járadéknak rátája* – minthogy teljesen független a talajfajták különbözőségebeli különbözettől, hanem éppenséggel az érték és költségár közti különbözetből ered, magát ezt a különbözetet azonban a mezőgazdasági tőke *szerves összetétele* határozza meg, a termelési mód és nem a talaj – teljesen független a befektetett tőkék nagyságától. II. *B*-ben mármost az abszolút járadék *összege* 10-ről 5-re esik, mert a tőke 100-ról 50-re esett, a tőke felét elvonták.

Mielőtt további vizsgálódásokba bocsátkoznánk a két táblázatra vonatkozóan, még más táblázatokat fogunk felállítani. Láttuk, *B*-ben a piaci érték tonnánként $1\,{}^{11}/_{13}$ £-re esett. Ezzel az *értékkel* azonban sem I. *A*-nak nem kell teljesen eltűnnie a piacról, sem II. *B* nem lesz kénytelen a korábbi tőkének csak a felét alkalmazni. Minthogy I.-nél az áru 120 összértékéből a járadék = 10, vagyis = az összérték $^1/_{12}$-e, ezért ez úgyszintén áll az egyes tonna értékére, amely 2 £-et ér. $^2/_{12}$ £ azonban = $^1/_6$ £, vagyis $3\,{}^1/_3$ sh. ($3\,{}^1/_3$ sh.$\times 60 = 10$ £). I. tonnájának *költségára* tehát 1 £ $16\,{}^2/_3$ sh. A piaci érték $1\,{}^{11}/_{13}$ £, vagyis 1 £ $16\,{}^{12}/_{13}$ sh. 1 £ $16\,{}^2/_3$ sh. azonban = 1 £ 16 sh. 8 d. vagy 1 £ $16\,{}^{26}/_{39}$ sh. Ezzel szemben 1 £ $16\,{}^{12}/_{13}$ sh. = 1 £ $16\,{}^{36}/_{39}$ sh., vagyis $^{10}/_{39}$ sh.-gel több. Ez volna a tonnánkénti járadék az új piaci érték mellett és 60 tonnára $15\,{}^5/_{13}$ sh. összjáradékot adna. Tehát $1\,{}^0/_0$ járadékom sem lenne a 100 tőkére. Hogy I. *A* egyáltalán ne hozzon járadékot, ahhoz a piaci értéknek *ennek* költségárára kellene esnie, tehát 1 £ $16\,{}^2/_3$ sh.-re, vagyis $1\,{}^5/_6$ £-re (vagy $1\,{}^{10}/_{12}$ £-re). Ez esetben I. *A*-n eltűnnék a járadék. De továbbra is kiaknázható lenne $10\,{}^0/_0$ profittal. Ez csak akkor szűnnék meg, ha a piaci érték tovább esik, $1\,{}^5/_6$ £ alá.

Ami azonban most II. *B*-t illeti, a *B* táblázatban feltettük, hogy a tőke felét elvonják. De minthogy az $1\,{}^{11}/_{13}$ £-es piaci érték még $10\,{}^0/_0$-os járadékot szolgáltat, éppannyira szolgáltatja 100-ra, mint 50-re. Ha tehát feltettük, hogy a tőke felét elvonták, ezt csak azért tettük, mert e viszonyok közt II. *B* még a $10\,{}^0/_0$-os abszolút járadékot szolgáltatja. Hiszen ha II. *B* továbbra is 65 tonnát termelne $32\,{}^1/_2$ helyett, akkor a piac túlterhelődnék és IV. piaci értéke, amely uralkodik a piacon, annyira esnék, hogy redukálni kellene a tőkebefektetést II. *B*-n, hogy az abszolút járadékot hozza. Mindamellett világos, hogy ha az egész 100 tőke $9\,{}^0/_0$ járadékot hoz, akkor a teljes összeg több, mint ha 50 hoz $10\,{}^0/_0$-ot. Ha tehát csak 50 tőke szükséges II.-ben a kereslet számára a piac állása szerint, akkor a járadékot 5 £-re kellene hogy leszorítsák. Valójában azonban mélyebbre esnék, ha feltesszük, hogy a $32\,{}^1/_2$ tonna többlet állandóan elhelyezhetetlen

lenne, tehát kivetnék a piacról. A piaci érték olyan mélyre esnék, hogy II. *B*-n nemcsak a járadék tűnnék el, hanem a profit is érintve lenne. Akkor tőkeelvonás következnék be, hogy a kínálatot csökkentse, amíg a tőke el nem éri a helyes 50-et, és akkor helyreállna a piaci érték $1\,{}^{11}/_{13}$ £-en, ahol ismét hoz abszolút járadékot II. *B* számára, de csak a korábban beléje fektetett tőke felére. Ez esetben is a működés IV.-ből és III.-ból indulna ki, amelyek uralkodnak a piacon.

Semmiképp sem mondjuk azonban, hogy ha a piac tonnánként $1\,{}^{11}/_{13}$ £-ért csak 200 tonnát szív fel, akkor nem szív fel $32\,{}^{1}/_{2}$ tonnával többet, ha a piaci érték esik, ha tehát a $32\,{}^{1}/_{2}$ fölös tonnának a piacra nehezedő nyomása a $232\,{}^{1}/_{2}$ tonna piaci értékét leszorítja. II. *B* költségára $1\,{}^{9}/_{13}$£, vagyis 1 £ $13\,{}^{11}/_{13}$ sh. A piaci érték azonban $1\,{}^{11}/_{13}$ £, vagyis 1 £ $16\,{}^{12}/_{13}$ sh. Ha a piaci érték annyira esnék, hogy I. *A* többé nem hozna járadékot, tehát I. *A* költségárára, 1 £ $16\,{}^{2}/_{3}$ sh.-re, vagyis $1\,{}^{5}/_{6}$ £-re, vagyis $1\,{}^{10}/_{12}$ £-re, akkor a keresletnek, hogy II. *B* az egész tőkéjét alkalmazza, már jelentősen növekednie kellene; hiszen I. *A*-t továbbra is kiaknázhatnák, minthogy a szokásos profitot hozza. A piacnak nem $32\,{}^{1}/_{2}$, hanem $92\,{}^{1}/_{2}$ tonnával többet, 200 helyett $292\,{}^{1}/_{2}$ tonnát kellene felszívnia, tehát csaknem felével többet. Ez már igen jelentős emelkedés. A piaci értéknek tehát – hogy az emelkedés mérsékelt legyen – oly mélyre kellene esnie, hogy I. *A*-t kiüldözze a piacról. Azaz a piaci árnak I. *A* költségára alá kellene esnie, tehát $1\,{}^{10}/_{12}$ £ alá. Mondjuk $1\,{}^{9}/_{12}$ £-re, vagyis 1 £ 15 sh.-re. Akkor még mindig jelentősen II. *B* költségára felett állna.

Tehát az *A* és *B* táblázatokhoz még három táblázatot fogunk csatolni, *C*-t, *D*-t és *E*-t. És *C*-ben feltesszük, hogy a kereslet növekszik, hogy *A* és *B* minden osztálya folytathatja a termelést, de *B* piaci értékén, amelyen I. *A* még járadékot hoz. *D*-ben feltesszük, hogy a kereslet elég nagy ahhoz, hogy I. *A* már ne hozzon járadékot, de a szokásos profitot még igen. És *E*-ben feltesszük, hogy az ár annyira süllyed, hogy kiveti I. *A*-t a piacról, de süllyedése egyszersmind előidézi II. *B* $32\,{}^{1}/_{2}$ többlettonnájának felszívását.

Az eset, amelyet *A*-ban és *B*-ben feltételeztünk, lehetséges. Lehetséges, hogy I. *A* a járadéknak 10 £-ről alig 16 sh.-re csökkenése esetén földjét elvonja az ilyen kiaknázás elől és egy másik kiaknázási területnek adja bérbe, ahol az magasabb földjáradékot hozhat. Ez esetben azonban II. *B*-t a fent leírt folyamat arra kényszerítené, hogy tőkéje felét kivonja, ha a piac az új piaci érték beálltával nem bővülne ki.

C

Osztály	Tőke £	Abszolút járadék £	Tonnák száma	Piaci érték tonnánként £	Egyéni érték tonnánként £	Összertek £	Különbözeti járadék £
I.	100	$^{10}/_{13}$	60	$1\,^{11}/_{13}$	2	$110\,^{10}/_{13}$	$(-\ 9\ ^{3}/_{13})$
II.	100	10	65	$1\,^{11}/_{13}$	$1\,^{11}/_{13}$	120	0
III.	100	10	75	$1\,^{11}/_{13}$	$1\,^{3}/_{5}$	$138\,^{6}/_{13}$	$+18\ ^{6}/_{13}$
IV.	100	10	$92\,^{1}/_{2}$	$1\,^{11}/_{13}$	$1\,^{11}/_{37}$	$170\,^{10}/_{13}$	$+50\ ^{10}/_{13}$
Összesen	400	$30\,^{10}/_{13}$	$292\,^{1}/_{2}$			540	$69\,^{3}/_{13}$

D

Osztály	Tőke £	Abszolut járadék £	Tonnák száma	Piaci értek tonnánként £	Költségar tonnánként £	Összerték £	Kulonbozeti járadék £
I.	100	0	60	$1\,^{5}/_{6}$	$1\,^{5}/_{6}$	110	0 (—)
II.	100	$9\,^{1}/_{6}$	65	$1\,^{5}/_{6}$	$[1\,^{9}/_{13}]$	$119\,^{1}/_{6}$	— (rejtett)
III.	100	10	75	$1\,^{5}/_{6}$	$[1\,^{7}/_{15}]$	$137\,^{1}/_{2}$	$+17\,^{1}/_{2}$
IV.	100	10	$92\,^{1}/_{2}$	$1\,^{5}/_{6}$	$[1\,^{7}/_{37}]$	$169\,^{7}/_{12}$	$+49\,^{7}/_{12}$
Összesen	400	$29\,^{1}/_{6}$	$292\,^{1}/_{2}$			$536\,^{1}/_{4}$	$67\,^{1}/_{12}$

E

Osztaly	Tőke £	Abszolút járadék £	Tonnak szama	Piaci érték tonnánként £	Költségár tonnánként £	Összertek £	Kulonbozeti járadek £
II.	100	$3\,^{3}/_{4}$	65	$1\,^{3}/_{4}$	$1\,^{9}/_{13}$	$113\,^{3}/_{4}$	— (üresen áll)
III.	100	10	75	$1\,^{3}/_{4}$	$[1\,^{7}/_{15}]$	$131\,^{1}/_{4}$	$+11\,^{1}/_{4}$
IV.	100	10	$92\,^{1}/_{2}$	$1\,^{3}/_{4}$	$[1\,^{7}/_{37}]$	$161\,^{7}/_{8}$	$+41\,^{7}/_{8}$
Összesen	300	$23\,^{3}/_{4}$	$232\,^{1}/_{2}$			$406\,^{7}/_{8}$	$53\,^{1}/_{8}$

Mármost összeállítjuk az *A*, *B*, *C*, *D* és *E* táblázatokat; de úgy, ahogy mindjárt kellett volna. *Tőke*, *Összérték*, *Össztermék*, *Piaci érték tonnánként*, *Egyéni érték*, *Különbözeti érték*, *Költségár*, *Abszolút járadék*, *Abszolút járadék tonnákban*, *Különbözeti járadék*, *Különbözeti járadék tonnákban*, *Összjáradék*. És aztán valamennyi osztály végösszege mindegyik táblázatban.

C = tőke; ÖÉ = összérték; ÖT = össztonnaszám; PÉ = piaci érték; EÉ = egyéni érték; KÉ = különbözeti érték; KÁ = költségár; AJ = abszolút járadék; KJ = különbözeti járadék; AJT = abszolút járadék tonnákban; KJT = különbözeti járadék tonnákban; ÖJ = összjáradék.[74]

Osztály	C Tőke £	ÖT Tonnaszám	ÖÉ Összérték £	PÉ Piaci érték tonnánként	EÉ Egyéni érték tonnánként	KÉ Különbözeti érték tonnánként	KÁ Költségár tonnánként	AJ Abszolút járadék £	KJ Különbözeti járadék £	AJT Abszolút járadék tonnákban	KJT Különbözeti járadék tonnákban	ÖJ Járadékjövedelem £	ÖJT Tonnajáradékjövedelem
						A							
I.	100	60	120	2 £	2 £	0	1 5/6 £ = 1 £ 16 2/3 sh.	10	0	5	0	10	5
II.	100	65	130	2 £	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	2/13 £ = 3 1/13 sh.	1 9/13 £ = 1 £ 13 11/13 sh.	10	10	5	5	20	10
III.	100	75	150	2 £	1 3/5 £ = 1 £ 12 sh.	2/5 £ = 8 sh.	1 7/15 £ = 1 £ 9 1/3 sh.	10	30	5	15	40	20
Összesen	300	200	400					30	40	15	20	70	35
						B							
II.	50	32 1/2	60	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	0	1 9/13 £ = 1 £ 13 11/13 sh.	5	0	2 17/24	0	5	2 17/24
III.	100	75	138 6/13	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	1 3/5 £ = 1 £ 12 sh.	16/65 £ = 4 12/13 sh.	1 7/15 £ = 1 £ 9 1/3 sh.	10	18 6/13	5 5/12	10	28 6/13	15 5/12
IV.	100	92 1/2	170 10/13	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	1 11/37 £ = 1 £ 5 35/37 sh.	264/481 £ = 10 470/481 sh.	1 7/37 £ = 1 £ 3 29/37 sh.	10	50 10/13	5 5/12	27 1/2	60 10/13	32 11/12
Összesen	250	200	369 3/13					25	69 3/13	13 13/24	37 1/2	94 3/13	51 1/24
						C							
I.	100	60	110 10/13	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	2 £ = 40 sh.	— 2/13 £ = — 3 1/13 sh.	1 5/6 £ = 1 £ 16 2/3 sh.	10/13 £ = 15 5/13 sh.	0	5/12	0	10/13 £ = 15 5/13 sh.	5/12
II.	100	65	120	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	0	1 9/13 £ = 1 £ 13 11/13 sh.	10	0	5 5/12	0	10	5 5/12
III.	100	75	138 6/13	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	1 3/5 £ = 1 £ 12 sh.	+ 16/65 £ = + 4 12/13 sh.	1 7/15 £ = 1 £ 9 1/3 sh.	10	18 6/13	5 5/12	10	28 6/13	15 5/12
IV.	100	92 1/2	170 10/13	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	1 11/37 £ = 1 £ 5 35/37 sh.	+264/481 £ = +10 470/481 sh.	1 7/37 £ = 1 £ 3 29/37 sh.	10	50 10/13	5 5/12	27 1/2	60 10/13	32 11/12
Összesen	400	292 1/2	540					30 10/13	69 3/13	16 2/3	37 1/2	100	54 1/6
						D							
I.	100	60	110	1 5/6 £ = 1 £ 16 2/3 sh.	2 £ = 40 sh.	— 1/6 £ = — 3 1/3 sh.	1 5/6 £ = 1 £ 16 2/3 sh.	0	0	0	0	0	0
II.	100	65	119 1/6	1 5/6 £ = 1 £ 16 2/3 sh.	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	— 1/78 £ = — 10/39 sh.	1 9/13 £ = 1 £ 13 11/13 sh.	9 1/6	0	5	0	9 1/6	5
III.	100	75	137 1/2	1 5/6 £ = 1 £ 16 2/3 sh.	1 3/5 £ = 1 £ 12 sh.	+ 7/30 £ = + 4 2/3 sh.	1 7/15 £ = 1 £ 9 1/3 sh.	10	17 1/2	5 5/11	9 6/11	27 1/2	15
IV.	100	92 1/2	169 7/12	1 5/6 £ = 1 £ 16 2/3 sh.	1 11/37 £ = 1 £ 5 35/37 sh.	+119/222 £ = +10 80/111 sh.	1 7/37 £ = 1 £ 3 29/37 sh.	10	49 7/12	5 5/11	27 1/22	59 7/12	32 1/2
Összesen	400	292 1/2	536 1/4					29 1/6	67 1/12	15 10/11	36 13/22	96 1/4	52 1/2
						E							
II.	100	65	113 3/4	1 3/4 £ = 1 £ 15 sh.	1 11/13 £ = 1 £ 16 12/13 sh.	[— 5/52 £] = —1 12/13 sh.	1 9/13 £ = 1 £ 13 11/13 sh.	3 3/4	0	2 1/7	0	3 3/4	2 1/7
III.	100	75	131 1/4	1 3/4 £ = 1 £ 15 sh.	1 3/5 £ = 1 £ 12 sh.	[+ 3/20 £] = +3 sh.	1 7/15 £ = 1 £ 9 1/3 sh.	10	11 1/4	5 5/7	6 3/7	21 1/4	12 1/7
IV.	100	92 1/2	161 7/8	1 3/4 £ = 1 £ 15 sh.	1 11/37 £ = 1 £ 5 35/37 sh.	[+67/148 £] = +9 2/37 sh.	1 7/37 £ = 1 £ 3 29/37 sh.	10	41 7/8	5 5/7	23 13/14	51 7/8	29 9/14
Összesen	300	232 1/2	406 7/8					23 3/4	53 1/8	13 4/7	30 5/14	76 7/8	43 13/14

Magyarázat a táblázathoz ([*238/239.*] *old.*).

Feltesszük, hogy 100 tőke (állandó és változó tőke) a ráfordítás, és hogy az ezzel mozgásba hozott munka többletmunkát (meg nem fizetett munkát) szolgáltat, amely egyenlő az előlegezett össztőke $^1/_5$-ével, illetve értéktöbbletet = $^{100}/_5$. Ha tehát az előlegezett tőke = 100 £, akkor az össztermék *értéke* = 120 £ kellene hogy legyen. Továbbá előfeltételezve, hogy az átlagprofit = 10%, akkor 110 £ a *költségára* az össztermléknek, a fenti példában a szénnek. A 100 £ tőke az értéktöbbletnek vagy többletmunkának az adott rátája mellett 120 £-nyi *értékké* változik át, akár termékeny, akár terméketlen bányákat aknáznak ki; egyszóval: a munka *különböző termelékenysége*, akár a munka különböző természeti feltételeinek, akár különböző társadalmi feltételeinek, akár különböző technológiai feltételeinek következménye ez a különbözőség, mit sem változtat azon, hogy az áruk értéke egyenlő a bennük anyagiasult munkamennyiséggel.

Tehát ha azt mondjuk, hogy a 100 tőke által létrehozott *termék értéke* = *120*, akkor ez csak azt jelenti, hogy a *termék* a 100 tőkében anyagiasult munkaidőt plusz $^1/_6$ meg nem fizetett, de a tőkés által elsajátított munkaidőt tartalmaz. A termék összértéke = 120 £, akár 60 tonnát termel a 100 tőke a bányák egyik osztályában, akár 65-öt vagy 75-öt vagy 92 $^1/_2$-et egy másikban. De világos, hogy, akár tonnával mérik, mint itt, akár quarterral, rőffel stb., az egyes hányad értéke teljességgel különböző a termelékenység szerint. Hogy táblázatunknál maradjunk (ugyanez érvényes minden más árutömegre mint a tőkés termelés eredményére), 1 tonna értéke = 2 £, ha a tőke össztermléke = 60 tonna; tehát 60 tonna 120 £-et ér, vagyis olyan munkaidőt képvisel, amely egyenlő azzal, amely 120 £-ben anyagiasul; ha az össztermék = 65 tonna, akkor az egyes tonna értéke = 1 £ 16 $^{12}/_{13}$ sh., vagyis 1 $^{11}/_{13}$ £; ha 75 tonna, akkor az egyes tonna értéke = 1 $^9/_{15}$ £, vagyis 1 £ 12 sh.; ha végül 92 $^1/_2$ tonna, akkor tonnájának értéke = 1 $^{11}/_{37}$ £, vagyis = 1 £ 5 $^{35}/_{37}$ sh. Minthogy a 100 tőke által termelt áruk vagy tonnák össztömegének mindig ugyanaz az *értéke*, = 120 £, mert mindig ugyanazt az *összmunkamennyiséget* jeleníti meg, amelyet *120* £ tartalmaz, éppen ezért az egyes tonna *értéke* különböző aszerint, hogy *ugyanaz* az érték 60, 65, 75 vagy 92 $^1/_2$ tonnában jelentkezik; tehát a munka termelékenységének különbözősége szerint. Épp a munka termelékenységének ez a különbözősége viszi véghez azt, hogy *ugyanaz a munkamennyiség* az áruknak hol kisebb, hol nagyobb össztömegében jelentkezik, ennek az össztömegnek *egyes hányada* tehát hol többet, hol kevesebbet tartalmaz a munka ráfordított abszolút tömegéből, tehát ehhez mérten hol nagyobb, hol kisebb értéke van. Az egyes tonnáknak ez a különböző értéke – aszerint, hogy a

100 £ tőkét termékenyebb vagy terméketlenebb bányákba fektették-e be, tehát a munka különböző termelékenysége szerint – az, ami a táblázatban az egyes tonna *egyéni értékeként* szerepel.

Ezért mi sem tévesebb, mint az az elképzelés, hogy ha az egyes áru értéke a munka termelékenységének emelkedésével esik, akkor a valamely meghatározott tőke – pl. 100 – által termelt termék *összértéke* emelkedik az áruk megnövekedett tömege miatt, amelyben jelentkezik. Hiszen az egyes áru értéke csak azért esik, mert az *összérték* – a ráfordított munka összmennyisége – nagyobb tömegű használati értékben, termékben jelentkezik, az egyes termékre ezért az összérték vagy a ráfordított munka kisebb hányada jut; mégpedig csak *abban a mértékben* esik, amelyben kisebb mennyiségű munkát szív fel, illetve az összérték csekélyebb része jut rá.

Eredetileg az *egyes árut* egy meghatározott munkamennyiség eredményének és közvetlen termékének fogtuk fel. Most, mikor az áru a *tőkés termelés termékeként* jelentkezik, a dolog formálisan a következőre változik. A használati értékek termelt tömege olyan *munkaidőmennyiséget* jelenít meg, amely egyenlő azzal a munkaidőmennyiséggel, melyet a termelésében felemésztett tőke (állandó és változó) tartalmaz plusz a tőkés által elsajátított meg nem fizetett munkaidővel. Ha a tőkében foglalt munkaidő pénzben kifejezve 100 £, ha ez a 100 £ tőke 40 £ munkabérre fordított tőkét tartalmaz, és ha a többletmunkaidő a változó tőkére 50%, azaz az értéktöbblet rátája = 50%, akkor a 100 tőke által termelt áruk össztömegének értéke = 120 £. Hogy az áruk a forgalomba kerülhessenek, ahhoz csereértéküket, ahogy ezen írás első részében láttuk,[75] előbb *árrá* kell változtatni, azaz pénzben kell kifejezni. Tehát mielőtt a tőkés az árukat a piacra dobná, előbb ki kell számítania az egyes áru *árát* – hacsak az össztermék nem egyetlenegy oszthatatlan dolog, amilyen pl. egy ház, amelyben az egész tőke jelentkezik, *egyetlenegy áru*, amelynek ára akkor az előfeltevés szerint = 120 £, = az összérték, pénzben kifejezve. Az *ár* itt = az érték pénzkifejezése.

A munka különböző termelékenysége szerint a 120 £ összérték mármost több vagy kevesebb termékre oszlik el; az *egyes* termék értéke tehát ehhez mérten – arányosan – 120 £ nagyobb vagy kisebb hányadával lesz egyenlő. A művelet igen egyszerű. Ha az össztermék pl. = 60 tonna szén, akkor 60 tonna = 120 £ és 1 tonna = $^{120}/_{60}$ £ = 2 £; ha a termék 65 tonna, akkor az egyes tonna értéke = $^{120}/_{65}$ £ = 1 $^{11}/_{13}$ £, vagyis 1 £ 16 $^{12}/_{13}$ sh. (= 1 £ 16 sh. 11 $^{1}/_{13}$ d.); ha a termék 75 tonna, akkor az egyes tonna értéke = $^{120}/_{75}$ = 1 £ 12 sh.; ha = 92 $^{1}/_{2}$ tonna, akkor = 1 $^{11}/_{37}$ £ =

= 1 £ $5^{35}/_{37}$ sh. Az egyes áru értéke (ára) tehát = a termék *összértéke* osztva a termékek össz-számával, amelyet az őket mint használati értéket megillető mértékek szerint mérnek, mint amilyen a tonna, a quarter, a rőf stb.

Ha ilymódon az egyes áru ára = a 100 tőke által termelt árutömeg összértéke osztva az áruk össz-számával, akkor az összérték = az egyes áru értéke szorozva az egyes áruk össz-számával, vagyis = az egyes áru meghatározott mértékének ára szorozva az árutömegnek e mércével mért össz-számával. Továbbá: Az összérték a termelésben előlegezett tőke értékéből plusz az értéktöbbletből áll; az előlegezett tőkében foglalt munkaidőből plusz a tőke által elsajátított többletmunkaidőből vagy meg nem fizetett munkaidőből. Az árutömeg egyes hányada tehát ugyanabban az arányban tartalmaz értéktöbbletet, amelyben értéket tartalmaz. Aszerint, ahogy a 120 £ eloszlik 60, 65, 75 vagy $92\,^1/_2$ tonnára, úgy oszlik el rájuk a 20 £ értéktöbblet. Ha a tonnaszám = 60, tehát az egyes tonna értéke = $^{120}/_{60}$ = = 2 £, vagyis 40 sh., akkor e 40 sh.-nek vagy 2 £-nek $^1/_6$-a az értéktöbblet azon része, amely az egyes tonnára jut, = $6\,^2/_3$ sh.; az értéktöbblet aránya az egy tonnában, amely 2 £-be kerül, ugyanaz, mint a 60-ban, amely 120 £-be kerül. Az értéktöbblet aránya az értékhez az egyes áru árában ugyanaz marad, mint az árutömeg összértékében. A fenti esetben minden egyes tonnában az összértéktöbbletből van = $^{20}/_{60} = {}^2/_6 = {}^1/_3$ £ = $^1/_6$ a 40 sh.-ből, mint fent. Az egy tonna értéktöbblete szorozva 60-nal ezért egyben egyenlő az összértéktöbblettel, amelyet a tőke termelt. Ha az egyes termékre jutó értékrész — az összérték hányada — kisebb a termékek nagyobb száma miatt, azaz a munka nagyobb termelékenysége miatt, akkor a rá jutó értéktöbbletrész is kisebb, az összes értéktöbblet hozzá tapadó hányada. Ez azonban nem érinti az értéktöbbletnek, az újonnan létrehozott értéknek az előlegezett és csak újratermelt értékhez való arányát. Láttuk persze,[76] hogy bár a munka termelékenysége a termék összértékét nem érinti, de az értéktöbbletet növelheti, ha a termék belekerül a munkás fogyasztásába, ha tehát a *normális munkabért*, vagy ami ugyanaz, a *munkaképesség értékét* az egyes áruk — vagy ami ugyanaz, egy adott árumennyiség — süllyedő ára csökkenti. Amennyiben a munka nagyobb termelékenysége létrehozza a relatív értéktöbbletet, nem gyarapítja a termék összértékét, de ennek az összértéknek azt a részét igen, amely értéktöbbletet, azaz meg nem fizetett munkát képvisel. Ha tehát a munka nagy termelékenysége esetén kis értékrész jut az egyes termékre — mert az áruk össztömege, amelyben az érték jelentkezik, megnagyobbodott —, ha tehát az egyes termék ára süllyed, akkor mégis, az imént említett körülmények közt, ennek az árnak az a része, amely *értéktöbbletet*

jelenít meg, emelkedik, tehát az értéktöbblet aránya az újratermelt értékhez növekszik {tulajdonképpen itt, ahol még nem profitról van szó, még mindig elsősorban a változó tőkére vonatkozóan kell beszélni}. Ez azonban csak azért van így, mert a termék *összértékében* a munka megnagyobbodott termelékenysége következtében nőtt az értéktöbblet. Ugyanaz az ok, a munka megnövekedett termelékenysége, amely ugyanazt a munkamennyiséget nagyobb terméktömegben jeleníti meg, s ezért e tömeg hányadának értékét, vagyis az egyes áru *árát* süllyeszti, – csökkenti a munkaképesség értékét, s ezért gyarapítja az *össztermék értékében*, ennélfogva az egyes áru *árában* foglalt többletmunkát, vagyis meg nem fizetett munkát. Habár ezért az *egyes áru ára* süllyed, habár a *benne foglalt munka összmennyisége* s ezért értéke csökken, ennek az értéknek arányos alkotórésze, amely értéktöbbletből áll, növekszik, vagyis az egyes áruban rejlő csekélyebb összmunkamennyiségben *nagyobb mennyiségű meg nem fizetett munka* rejlik, mint korábban, mikor a munka kevésbé termelékeny volt, ezért az egyes áru ára magasabban állt, ezért az egyes áruban rejlő összmunkamennyiség nagyobb volt. Habár egy tonna ez esetben kevesebb munkát tartalmaz, ezért olcsóbb, mégis több többletmunkát tartalmaz és ezért több értéktöbbletet hoz.

Mivel a konkurrenciában minden hamisan ábrázolódik, fonákul, ezért az egyes tőkés azt képzeli, 1. hogy az egyes árun való profitját ennek árcsökkentésével leszállítja, de nagyobb profitot csinál a *nagyobb* tömeg *miatt* (itt méghozzá összecseréli a nagyobb profittömeget, amely az alkalmazott tőke megnagyobbodásából még a profit alacsonyabb rátája esetén is adódik); 2. hogy ő az egyes áru árát állapítja meg és szorzás révén határozza meg a termék összértékét, míg az eredeti folyamat az osztás, és a szorzás csak másodlagosan, ennek az osztásnak előfeltételezésével helyes. A vulgáris közgazdász valójában semmi mást nem csinál, mint hogy a konkurrenciában foglyul ejtett tőkések ferde fogalmait egy látszólag elméletibb nyelvre fordítja és igyekszik ezeknek az elképzeléseknek a helyességét megkonstruálni.

Mármost térjünk vissza táblázatunkhoz.

A 100 tőkével létrehozott termék vagy árutömeg *összértéke* = 120 £; az árutömeg lehet nagy vagy kicsi, a munka termelékenységének különböző foka szerint. Ennek az össztermléknek, bármekkora is nagysága, a *költségára* = 110 £, ha, mint feltettük, az átlagprofit = 10 %. Az össztermék – bármekkora is nagysága – *értékének* többlete = 10 £, = az összérték $^1/_{12}$-e vagy = az előlegezett tőke $^1/_{10}$-e. Az *értéknek* ez a többlete az össztermék *költségára* felett – ez a 10 £ – alkotja a *járadékot*. Ez nyilvánvalóan telje-

sen független attól, hogy a bányáknak, talajfajtáknak, egyszóval a természeti elemnek, amelyben a 100 tőkét alkalmazták, különböző fokú természetes termékenysége következtében a munka termelékenysége különböző, mert az alkalmazott munka termelékenységének e különböző fokai, amelyek a természeti erő termékenységének különböző fokaiból erednek, nem akadályozzák meg az összterméket abban, hogy 120 £ értéke, 110 £ költségára legyen, tehát hogy az értéknek a költségár feletti 10 £-nyi többletét nyújtsa. Mindaz, amit a *tőkék konkurrenciája* véghezvihet, az, hogy azoknak az áruknak, amelyeket egy tőkés 100 £-gel a széntermelésben, ezen a különös termelési területen létrehoz, a *költségára* = 110 £. Nem viheti azonban véghez azt, hogy a tőkés a terméket 110 £-ért adja el, habár 120 £-et ér – olyan kényszer ez, amelyet pedig a többi iparban gyakorol. Mert közbelép a földtulajdonos és ráteszi a kezét a 10 £-re. Ezt a járadékot ezért *abszolút járadéknak* nevezem. Ez a táblázatban ezért mindig *ugyanaz* marad, bárhogy változzék a szénbányák termékenysége és ezért a munka termelékenysége. De nem *ugyanabban a tonnaszámban* fejeződik ki a bányák termékenységének és ezért a munka termelékenységének különböző fokai esetén. Mert a munka különböző termelékenysége szerint a 10 £-ben foglalt munkamennyiség több vagy kevesebb használati értékben, több vagy kevesebb tonnában jelentkezik. Hogy ezt az *abszolút járadékot*, a termékenység fokának különbözősége esetén, egészen vagy részben mindig megfizetik-e, az a táblázat további elemzésénél meg fog mutatkozni.

De továbbá a piacon olyan szenek találhatók, amelyek különböző termelékenységű bányák termékei; ezeket a termékenység legcsekélyebb fokával kezdve I.-, II.-, III.-, IV.-gyel jelöltem. Tehát pl. az első osztály az, ahol 100 £ tőke terméke 60, a második, ahol 65 tonna stb. Egyenlő nagyságú tőke – 100 £, ugyanolyan szerves összetétellel, ugyanazon termelési területen belül – tehát itt egyenlőtlenül termelékeny, mivel a munka termelékenységének foka különböző a bánya, a talajfajta, egyszóval a természeti erő termelékenységének foka szerint. A konkurrencia azonban *egy piaci értéket* hoz létre ezen termékek számára, amelyeknek különböző az *egyéni értékük*. Ez a piaci érték maga *soha nem* lehet *nagyobb*, mint *a legkevésbé termékeny* osztály termékének egyéni értéke. Ha magasabb volna, ez csak azt bizonyítaná, hogy a *piaci ár* a *piaci érték* felett áll. A piaci *értéknek* azonban valóságos *értéket* kell képviselnie. Mármost lehetséges, hogy az egyes osztályok termékeit tekintve, *értékük* a piaci érték felett vagy alatt áll. Ha a piaci érték *felett* áll, akkor a piaci érték és költségáruk közti különbözet *kisebb*, mint az egyéni értékük és költségáruk közti különbözet.

Minthogy azonban az abszolút járadék egyenlő az egyéni értékük és költségáruk közti különbözettel, ezért a piaci érték ebben az esetben az ilyen helyzetű termékeknek nem hozhatja meg az *egész abszolút járadékot*. Ha a piaci érték az *ő* költségárukig esnék, akkor *semmilyen járadékot nem* hozna ezeknek. Nem fizethetnének járadékot, mivel a járadék csak érték és költségár közti különbözet, számukra azonban, egyénileg, a piaci érték következtében ez a különbözet elesnék. Ez esetben az egyéni értékük és a piaci érték közti különbözet *negatív*. Azaz a piaci érték egy *negatív nagysággal* különbözik egyéni értéküktől. A piaci érték és az egyéni érték közti különbséget egyáltalában *különbözeti értéknek* nevezem. Azon áruk esetében, amelyek a leírt helyzetben vannak, a különbözeti érték elé mínuszt tettem.

Ha ezzel szemben egy bányaosztály (talajosztály) termékének *egyéni értéke* a piaci érték *alatt* áll, akkor ilymódon a *piaci érték* az egyéni értéke *f e l e t t* áll. A termelési területén uralkodó érték vagy piaci érték tehát *többletet* ad egyéni értéke *felett*. Ha pl. a tonna piaci értéke = 2 £, akkor annak a tonnának, amelynek egyéni értéke = 1 £ 12 sh., a különbözeti értéke = 8 sh. És mivel a 100 tőke 75 tonnát termel abban az osztályban, ahol a tonna egyéni értéke = 1 £ 12 sh., ezért az összes különbözeti érték e 75 tonnára = 8 sh. × 75 = 30 £. Az osztály összes terméke piaci értékének ez a termék egyéni értéke *feletti* többlete, amely a talaj vagy bánya relatíve nagyobb termékenységének köszönhető, alkotja a *különbözeti járadékot*, mivel a tőke számára a költségár továbbra is ugyanaz marad. Ez a különbözeti járadék nagyobb vagy kisebb aszerint, hogy nagyobb vagy kisebb a *piaci értéknek* az *egyéni érték* feletti többlete, amely többlet maga megint nagyobb vagy kisebb aszerint, hogy *relatíve nagyobb vagy kisebb termékenységű-e* az a bánya- vagy talajosztály, amelyhez ez a termék tartozik, összehasonlítva a terméketlenebb osztállyal, amelynek terméke meghatározóan kihat a piaci értékre.

Végül még meg kell jegyezni, hogy a különböző osztályok termékeinek *egyéni költségára* különböző. Pl. abban az osztályban, ahol 100 £ tőke 75 tonnát szolgáltat, az egyes áru költségára, minthogy az összérték 120 £ és a *költségár* = 110 £, 1 £ $9^1/_3$ sh.-gel lenne egyenlő; és ha a piaci érték egyenlő volna ennek az osztálynak az egyéni értékével, azaz = 1 £ 12 sh., akkor a 75 tonna 120 £-ért eladva 10 £ járadékot szolgáltatna, míg 110 £ a költségárát képviselné.

Az egyes tonna *egyéni költségára* azonban természetesen különböző aszerint, hogy a 100 tőke hány tonnában jelentkezik, vagyis a különböző osztályok egyes termékének *egyéni értéke* szerint. Ha pl. a 100 tőke 60 tonnát termel, akkor a tonna értéke = 2 £ és költségára = 1 £ $16^2/_3$ sh. 55

tonna egyenlő lenne 110 £-gel, vagyis az össztermék költségárával. Ha ellenben a 100 tőke 75 tonnát termel, akkor a tonna értéke = 1 £ 12 sh., költségára = 1 £ $9^1/_3$ sh., és az össztermékből $68^3/_4$ tonna kerülne 110 £-be, vagyis pótolná a költségárat. Ugyanabban az arányban, amelyben az *egyéni érték* különböző, különböző az egyéni *költségár*, azaz az *egyes tonna költségára* a különböző osztályokban.

Mármost mind az öt táblázatban megmutatkozik, hogy az *abszolút járadék* mindig egyenlő az áru értékének az áru saját költségára feletti többletével, a *különbözeti járadék* viszont egyenlő a piaci értéknek az áru egyéni értéke feletti többletével; az összjáradék, ha van ilyen (az abszolút járadékon kívül), a piaci értéknek az egyéni érték feletti többletével plusz az egyéni értéknek a költségár feletti többletével egyenlő, vagyis a piaci értéknek az egyéni költségár feletti többletével.

Minthogy itt csak arról van szó, hogy érték- és költségár-elméletem illusztrációjaként kifejtsem a járadék általános törvényét, a földjáradék részletes ábrázolását pedig csak akkor adnám meg, mikor a földtulajdon ex professo* tárgyalásához érek – ezért minden olyan körülményt eltávolítottam, ami a dolgot bonyolítja; tehát a bányák vagy talajfajták *fekvésének befolyását*; az *egyazon* bányában vagy *egyazon* talajfajtán alkalmazott tőkeadagok termékenységének eltérő fokát; azon járadékok egymáshoz való arányát, amelyeket ugyanazon termelési ág különböző változatai adnak, tehát pl. a földművelés különböző ágai; azon járadékok egymáshoz való arányát, amelyeket különböző, de egymásra átváltoztatható termelési ágak adnak, mint pl. amikor földet elvonnak a mezőgazdaságtól, hogy házépítésre használják stb. Mindez nem tartozik ide.

[*3. A táblázatok elemzése. Az egyéni érték és a piaci érték viszonya. Ricardo járadék-elméletének összefüggése a csökkenő termelékenység tételével*]

Térjünk rá a táblázatok vizsgálatára. Ezek megmutatják, hogyan magyarázza meg az általános törvény a kombináció nagy sokféleségét, míg Ricardo, minthogy félreismerte a járadék általános törvényét, a különbözeti járadék lényegét is csak egyoldalúan fogta fel és ezért erőszakos elvonatkoz-

* – hivatásszerű – *Szerk.*

tatással a jelenség nagy sokféleségét egyetlenegy esetre akarja visszavezetni. Maguk a táblázatok nem kell hogy a kombinációk totalitását megmutassák, hanem csak a legfontosabbakat, nevezetesen sajátos célunk szempontjából.

[*a*)] *Az A táblázathoz*

Az *A* táblázatban a tonna szén piaci értékét az I. osztály tonnájának egyéni értéke határozza meg, ahol a bánya a legterméketlenebb, tehát a munka termelékenysége a legcsekélyebb, ahol tehát a 100 £-nyi tőkebefektetés szolgáltatta termékek tömege a legkisebb, ezért az egyes termék ára (az értéke által meghatározott ára) a legmagasabb.

Előfeltételezzük, hogy a piac 200 tonnát szív fel, sem többet, sem kevesebbet.

A *piaci érték* nem állhat I. tonnájának, azaz a legkedvezőtlenebb termelési feltételek közt termelt árunak az értéke *felett*. Hogy II. és III. az *egyéni értéke* felett adja el tonnáját, annak az a magyarázata, hogy termelési feltételei kedvezőbbek, mint a többi *ugyanazon* területen (szakmán) belül termelt áruéi, tehát ez nem vét az érték törvénye ellen. Ha viszont a piaci érték I. tonnájának értéke felett állna, ez csak azért lehetséges, mert I. terméke a piaci értékre való *minden* tekintet nélkül értéke *felett* kelne el. A piaci érték és az érték különbsége egyáltalában csak azért fordul elő, nem mert termékek abszolúte értékük *felett* kelnek el, hanem mert az az érték, amelylyel egy egész terület terméke bír, különbözhet az egyes termék értékétől, azaz mert az össztermék – itt a 200 tonna – szolgáltatásához *szükséges munkaidő* különbözhet attól a munkaidőtől, amely a tonnák egy részét – itt II. és III. tonnáit – termeli, egyszóval, mert a szolgáltatott *össztermék* különböző termelékenységi fokú munkák terméke. Egy termék piaci értékének és egyéni értékének különbsége ezért csak a különböző *termelékenységi fokokra* vonatkozhat, amelyekkel meghatározott munkamennyiség az össztermeknek különböző adagjait hozza létre. Soha nem vonatkozhat arra, hogy az értéket attól a munkamennyiségtől, amelyet ezen a területen egyáltalában alkalmaznak, *függetlenül* határozzák meg. Ha a tonna piaci értéke 2 £ felett állna, ez csak azért lehetséges, mert I. – II.-höz és III.-hoz való arányaitól eltekintve – egyáltalában értéke *felett* adná el termékét. Ebben az esetben a piacnak, a keresletnek és kínálatnak az állása következtében a *piaci ár* a *piaci érték* felett állna. A piaci érték azonban, amelyről itt szó van – és amellyel a piaci árat itt egyenlőnek előfeltételezzük –, nem állhat *önmaga felett*.

A piaci érték itt *egyenlő* I. értékével, amely azonfelül a piacon levő egész terméknek $^3/_{10}$-ét szolgáltatja, mert II. és III. csak arra elegendő terméket szolgáltatnak, hogy az egész keresletet kielégítsék, a pótlólagos keresletet azon kívül, amelyet I. lát el. II.-nek és III.-nak tehát nincs oka, hogy 2 £ alatt adjon el, minthogy az egész terméket el lehet adni 2 £-ért. Nem adhatnak el 2 £ *felett*, mert I. 2 £-ért adja el tonnáját.

Ezt a törvényt, hogy a *piaci érték* nem produkálható annak a terméknek egyéni *értéke felett*, amelyet a *legrosszabb termelési feltételek* közt termelnek, de amely a szükséges kínálat egy részét szolgáltatja, Ricardo akként forgatja ki, hogy a piaci érték nem eshet ennek a terméknek értéke *alá*, tehát mindig ennek kell meghatároznia. A továbbiakban látni fogjuk, hogy ez mennyire téves.

Minthogy I.-ben a tonna piaci értéke és a tonna egyéni értéke egybeesik, ezért az általa szolgáltatott *járadék* az értéknek a költségára feletti abszolút többletét képviseli, az *abszolút járadékot*, = 10 £-et. II. 10 £ különbözeti járadékot szolgáltat, III. pedig 30 £-et, mert az I. által meghatározott piaci érték II. számára 10 £ és III. számára 30 £ többletet szolgáltat *egyéni értékükön* felül és ezért a 10 £ abszolút járadék felett, amely az egyéni értéknek a költségár feletti többletét képviseli. II. ezért 20 és III. 40 £ összjáradékot szolgáltat, mert a piaci érték 20, illetőleg 40 többletet képvisel a költségáruk felett.

Feltesszük, hogy I.-től, a legterméketlenebbtől a termékenyebb II. bánya felé, és ettől a még termékenyebb III. bánya felé haladnak. II. és III. termékenyebbek ugyan, mint I., de a teljes keresletnek csak $^7/_{10}$-ét elégítik ki és ezért, mint az imént kifejtettük, terméküket 2 £-ért adhatják el, habár annak értéke csak 1 £ 16 $^{12}/_{13}$ sh., illetőleg 1 £ 12 sh. Világos, hogy ha a meghatározott mennyiséget szolgáltatják, amelyet a kereslet megkíván, és az e kereslet különböző adagjait kielégítő munka termelékenységében fokozatosság áll fenn — aszerint, hogy az egyik vagy a másik irányba haladnak —, mindkét esetben a termékenyebb osztályok piaci értéke *egyéni értékük fölé* emelkedik; az egyik esetben, mert a piaci értéket a terméketlen osztály által *meghatározottnak találják* és a pótlólagos kínálat, amelyet ők szolgáltatnak, nem elég nagy, hogy bármi alkalmat adjon az I. osztály által meghatározott piaci érték megváltoztatására, a másik esetben, mert a piaci értéket, amelyet eredetileg meghatároztak, amelyet a III. vagy II. osztály határozott meg, most az I. osztály határozza meg, amely a piac által megkövetelt pótlólagos kínálatot szolgáltatja és ezt csak magasabb értékben tudja szállítani, amely most meghatározza a piaci értéket.

Ricardo pl. a szóbanforgó esetben azt mondaná: Kiindulnak a III.

osztályból. A pótlólagos kínálatot először II. szolgáltatja. Végül az utolsó pótlólagos kínálatot – amelyet a piac megkövetel – I., és minthogy I. a 60 tonna pótlólagos kínálatot csak 120 £-ért tudja szolgáltatni, tonnánként 2 £-ért, ezt a kínálatot azonban megkívánják, ezért a tonna piaci értéke, amely eredetileg 1 £ 12 sh., később 1 £ 16 $^{12}/_{13}$ sh. volt, most 2 £-re növekszik. De éppoly helyes fordítva, hogy ha I.-ből indulnak ki, amely a 60 tonna iránti keresletet 2 £-ért elégítette ki, azután azonban a pótlólagos kínálatot II. szolgáltatja, akkor II. a 2 £ piaci értéken fog eladni, habár termékének egyéni értéke csak 1 £ 16 $^{12}/_{13}$ sh.; hiszen a megkívánt 125 tonnát továbbra is csak úgy lehet szolgáltatni, ha I. a maga 60 tonnáját tonnánként 2 £ értékben szolgáltatja. Éppígy, ha 75 tonnás új pótlólagos kínálat szükséges, de III. *csak* 75 tonnát szolgáltat, csak a pótlólagos keresletet látja el, tehát továbbra is szolgáltatni kell I. 60 tonnáját 2 £-ért. Ha I. szolgáltatta volna az egész 200 tonna keresletet, akkor az 400 £-ért kelt volna el. És így kel el most is, mert II. és III. nem azon az áron ad el, amelyen a 140 tonna pótlólagos keresletet ki tudják elégíteni,[77] hanem azon az áron, amelyen I., amely a terméknek csak $^{3}/_{10}$-ét szolgáltatja, kielégíthetné. A megkívánt termék tömege, = 200 tonna, itt tonnánként 2 £-ért kel el, mert $^{3}/_{10}$-ét csak tonnánként 2 £ értékben lehet szolgáltatni, akár III.-tól II.-n át I.-ig, akár I.-től II.-n át III.-ig történt a kereslet pótlólagos adagjainak szolgáltatása.

Ricardo azt mondja: Ha III.-ból és II.-ből indulnak ki, akkor ezek piaci értékének I. értékére (nála költségárára) kell emelkednie, mert az a $^{3}/_{10}$, amelyet I. szolgáltat, szükséges a kereslet számára, tehát itt a *megkívánt termékтömegről* van szó, nem e tömeg különös adagjainak egyéni értékéről. De éppúgy helyes az, hogy ha I.-ből indulnak ki és II. meg III. *csak* a pótlólagos kínálatot szolgáltatják, I. $^{3}/_{10}$-e továbbra is ugyanolyan szükséges marad; tehát ha I. meghatározta a piaci értéket a leszálló vonalon, *ugyanazon okokból* a felszálló vonalon is meghatározza. Tehát az *A* táblázat megmutatja, hogy téves a ricardoi felfogás, hogy a különbözeti járadék a termékenyebb bányáról vagy talajról a kevésbé termékenyre való áttérést, a munka csökkenő termelékenységét *feltételezi*. A különbözeti járadék ugyanúgy összeegyeztethető a *fordított* menettel és ezért a munka növekvő termelékenységével. Hogy az egyik vagy a másik megy végbe, annak a különbözeti járadék lényegéhez és létezéséhez semmi köze sincs, hanem *történelmi* kérdés. A valóságban a felszálló és leszálló vonalak keresztezni fogják egymást, a pótlólagos keresletet hol termékenyebb, hol kevésbé termékeny talajfajtára, bányára, természeti erőre való áttérés révén látják el; mindig feltételezve, hogy az új, különböző osztályba – akár termékenyebb

az, akár kevésbé termékeny – tartozó természeti erő által szolgáltatott kínálat csupán egyenlő a pótlólagos kereslettel, tehát nem idéz elő változást a *kereslet és kínálat viszonyában*, tehát magában a *piaci értékben* is csak akkor idéz elő *változást*, ha a kínálatot nem kisebb költséggel, hanem nagyobb költséggel lehet csak ellátni.

Az *A táblázat* tehát már eleve leleplezi Ricardo ezen alapelőfeltételezésének tévességét, amely, mint Anderson mutatja, még az abszolút járadék téves felfogása esetén sem volt szükséges.

Ha III.-ról II.-re és II.-ről I.-re térnek át – tehát a leszálló vonalon, fokozatosan csökkenő termékenységű természeti erőkhöz folyamodva –, akkor először III., ahol 100 tőke van befektetve, adja el áruit értékükön, *120* £-ért. Ez tonnánként 1 £ 12 sh.-et ad, mivel 75 tonnát termel. Ha 65 tonnás pótlólagos kínálat válik szükségessé, akkor II., amely 100 tőkét fektet be, adja el termékét szintúgy *120* értéken. Ez tonnánként 1 £ $16^{12}/_{13}$ sh.-et ad. Ha végül 60 tonnás pótlólagos kínálat válik szükségessé, amelyet csak I. szolgáltathat, akkor ez adja el termékét szintúgy a maga *120* £ értékén, ami tonnánként 2 £-et ad. E folyamat esetén III. $18^{6}/_{13}$ £ különbözeti járadékot szolgáltatna, mihelyt II. a piacra kerül, míg korábban csak a 10 £ abszolút járadékot szolgáltatta. II. 10 £ különbözeti járadékot szolgáltatna, mihelyt I. bekerül a játszmába, és III. különbözeti járadéka 30 £-re emelkednék.

Ha Ricardo III.-ról I.-re leszállva I.-nél nem talál már járadékot, ez azért van, mert III.-nál abból indult ki, hogy nem létezik abszolút járadék.

Persze van különbség a felszálló és leszálló vonalnál. Ha I.-ről III. felé haladnak, úgyhogy II. és III. csak a pótlólagos kínálatot szolgáltatja, akkor a piaci érték egyenlő marad I. egyéni értékével = 2 £-gel. És ha az átlagprofit, mint itt előfeltételeztük = 10 %, akkor feltehetjük, hogy számításába a szénár (búzaár; tonna szén helyett mindenüvé quarter búzát stb. tehetünk) belekerült, mivel a szén éppúgy belekerül létfenntartási eszközként a munkások fogyasztásába, ahogy, jelentős mértékben, segédanyagként az állandó tőkébe. Tehát éppúgy feltehetjük, hogy az értéktöbblet rátája magasabb, ezzel maga az értéktöbblet nagyobb, tehát a *profitráta* is magasabb lett volna 10 %-nál, ha I. termékenyebb vagy a tonna szén értéke 2 £ *alatt* áll. De ez volt az eset, ha III.-ból indultunk ki. A tonna szén értéke akkor csak = 1 £ 12 sh., és mikor II. belépett, 1 £ $16^{12}/_{13}$ sh.-re, végül mikor I. belépett, 2 £-re emelkedett. Feltehetjük tehát, hogy – valamennyi többi körülményt, a többletmunka hosszát, egyéb termelési feltételeket stb. állandónak és változatlannak előfeltételezve – a profitráta magasabban állt (az *értéktöbbletráta*, mert a munkabér egy ele-

me olcsóbb; már a magasabb értéktöbbletráta miatt az értéktöbblet, tehát a profit is magasabb; de ezenkívül – így módosítva az értéktöbbletet – a profitráta magasabb azért is, mert az állandó tőke egy költségeleme alacsonyabb), amikor csupán III.-at munkálták meg, hogy alacsonyabb lett II.-n, végül hogy 10%-ra mint legalacsonyabb színvonalára süllyedt I.-en. Ez esetben tehát előfeltételezni kellene, hogy pl. (az adatokra való tekintet nélkül) a profitráta = 12% volt, amikor csupán III.-at munkálták meg; hogy 11%-ra süllyedt, mikor II. belépett a játszmába, és végül 10%-ra, mikor I. belépett. Ez esetben az abszolút járadék III.-nál = 8 £ lett volna, mert a költségár = 112 £; 9 £ lett volna, mihelyt II. belépett a játszmába, mert a költségár most = 111 £, és végül 10 £-re emelkedett volna, mert a költségár 110 £-re esett. Itt tehát magának az *abszolút járadéknak* a rátájában ment volna végbe változás, mégpedig a *profit rátájának* változásával fordított arányban. A járadék rátája fokozódóan növekedett volna, *mert* a profit rátája fokozódóan esett. Az utóbbi azonban a bányamunka, mezőgazdasági munka stb. növekvő nem-termelékenysége miatt és a létfenntartási eszközök és segédanyagok ennek megfelelő növekvő drágulása miatt esett.

[*b*)] *Vizsgálódások, hogyan befolyásolja a létfenntartási eszközök és a nyersanyag értékében (tehát a gépi berendezés értékében is) bekövetkező változás a tőke szerves összetételét*

A *járadékráta* itt azért emelkedett, *mert* a *profitráta* esett. Mármost azért esett-e, mert változás ment végbe a tőke szerves összetételében? Ha a tőke átlagos összetétele 80_c+20_v volt, megmaradt-e ez az összetétel? Előfeltételeztük, hogy a normálmunkanap ugyanaz marad. Különben hatálytalaníthatja a létfenntartási eszközök megdrágulásának befolyását. Kétfélét kell itt megkülönböztetni. Először a létfenntartási eszközök drágulását, ezért a többletmunka és a többletérték csökkenését. Másodszor az állandó tőke drágulását, mert, mint a szén esetében, a segédanyagnak, a búza esetében az állandó tőke egy másik elemének, a vetőmagnak értéke emelkedik, vagy pedig mert a búza drágulása következtében egy másik nyerstermék (anyag) költségára emelkedhet. Ha végül a termék vas, réz stb. volt, akkor bizonyos iparágak nyersanyaga emelkedett és minden iparág gépi berendezésének (edényeket beleértve) nyersanyaga. Az egyik oldalon előfeltételeztük, hogy nem ment végbe változás a tőke szerves összetételében; azaz nem ment végbe olyan változás a termelési módban, amely az alkalmazandó eleven munka tömegét csökkentette vagy növelte volna az alkalmazott

állandó tőke tömegéhez viszonyítva. Továbbra is *ugyanaz a munkáslétszám* kívántatik meg (mivel a normálmunkanap határai ugyanazok maradtak), hogy a nyersanyag ugyanazon tömegét a gépi berendezés stb. ugyanazon tömegével feldolgozzák, vagy ahol nem létezik nyersanyag, a gépi berendezés, szerszámok stb. ugyanazon tömegét mozgásba hozzák. Ehhez az első nézőponthoz, amelyet a tőke szerves összetételénél tekintetbe kell venni, még egy második is járul azonban; tudniillik a tőke elemei *értékének* változása, habár mint használati értékeket továbbra is ugyanazokban az adagokban alkalmazzák őket. Itt megint meg kell különböztetni:

Először: Az *értékváltozás* mindkét elemet érinti – a változó és az állandó elemet *egyformán*. Ez a gyakorlatban *soha* nem eshetne meg. Bizonyos mezőgazdasági termékek, mint búza stb. emelkedése megdrágítja a munkabért (a szükségeset) és a nyersanyagot (pl. a vetőmagot). A szén megdrágulása emeli a szükséges munkabért és a legtöbb ipar segédanyagát. Mindamellett az első esetben a munkabér emelkedése az összes iparágakban végbemegy; a nyersanyagé csak némelyekben. A szénnél az az arány, amelyben a munkabérbe belekerül, csekélyebb, mint az, amelyben a termelésbe belekerül. Az *általános tőkénél* [*general capital*] tehát a szén és a búza értékváltozása aligha érinthetné *egyformán* a tőke mindkét elemét. De tegyük fel ezt az esetet.

A 80_c+20_v tőke termékének értéke legyen = 120. Az *általános tőkénél* a termék *értéke* és *költségára* egybeesik. Ez a különbözet az általános tőke számára éppen ki van egyenlítve. Egy olyan cikknek, mint a szén, amely az előfeltevés szerint *egyforma arányban* kerül bele a tőke mindkét alkotórészébe, az értékemelkedése idézze elő mindkét elem $^1/_{10}$-nyi költségemelkedését. Akkor 80_c-vel már csak annyi árut lehetne vásárolni, mint korábban [kb.] 70_c-vel, és 20_v-vel már csak annyi munkást lehetne fizetni, mint korábban [kb.] 18_v-vel. Vagy, hogy a termelést a régi szinten folytassák, most [kb.] 90_c-t és 22_v-t kell ráfordítani. A termék értéke továbbra is 120, amiből azonban a ráfordítás = 112 (90 állandó tőke és 22 változó). Tehát a profit = 8, és ez 112-re = $^1/_{14} = 7\,^1/_7\,^0/_0$. A ráfordított tőke termékének értéke, = 100, most tehát = $107\,^1/_7$.

Milyen arányban kerül mármost bele ebbe az új tőkébe *c* és *v*? Korábban *v* és *c* úgy aránylott, mint 20:80 = 1:4; most mint 22:90 = 11:45. $^1/_4 = {}^{45}/_{180}$; $^{11}/_{45} = {}^{44}/_{180}$. Azaz a változó tőke $^1/_{180}$-dal csökkent az állandóhoz képest. Ha tehát, az előfeltevés szerint, feltételezzük, hogy a szén stb. drágulása *egyforma arányban* hat a tőke mindkét részére, akkor 88_c+22_v-t kell tételeznünk. Mert a termék értéke = 120, ráfordításként lemegy 88+22 = 110. Marad 10 profit. 22:88=20:80. *c* és *v* *aránya ugyanaz*

maradt volna, mint a régi tőkében. v és c továbbra is úgy aránylanék, mint 1:4. De 10 profit 110-re = $^1/_{11} = 9\ ^1/_{11}\%$. Hogy tehát a termelést ugyanazon a szinten folytathassák, 110 tőkét kell befektetni, ahogy korábban 100-at, és a termék értéke továbbra is 120.[78] 100 tőke számára azonban $80_c + 20_v$ összetétel adódnék, $109\ ^1/_{11}$ termékértékkel.

Ha a fenti esetben 80_c értéke állandó maradt volna és csak v-é változott volna, tehát 20_v helyett 22_v, akkor, ha korábban az arány = $^{20}/_{80}$ vagy $^{10}/_{40}$ volt, most = $^{22}/_{80}$ vagy $^{11}/_{40}$. Ha mármost ez a változás végbement volna, akkor a tőke $80_c + 22_v$, a termék értéke 120; tehát a ráfordítás 102 és a profit 18. Azaz $17\ ^{33}/_{51}\%$. 22:18 = $21\ ^{29}/_{51} : 17\ ^{33}/_{51}$. Ha 22_v munkabérre fordított tőke szükséges 80 értékű állandó tőke mozgatásához, akkor $21\ ^{29}/_{51}$ szükséges $78\ ^{22}/_{51}$ értékű állandó tőke mozgatásához. Ezen arány szerint 100 tőkéből csak $78\ ^{22}/_{51}$ juthatna gépi berendezés- és nyersanyagkiadásokra; $21\ ^{29}/_{51}$-nek kellene jutnia munkabérre, míg korábban 80 jutott nyersanyagra stb. és csak 20 munkabérre. A termék értéke most = $117\ ^{33}/_{51}$. A tőke összetétele pedig: $78\ ^{22}/_{51c} + 21\ ^{29}/_{51v}$. De $21\ ^{29}/_{51} + 17\ ^{33}/_{51} = 39\ ^{11}/_{51}$. Az összes hozzátett munka a korábbi összetételnél = 40 volt, most = $39\ ^{11}/_{51}$, vagyis $^{40}/_{51}$-del kevesebb, nem *mert* az állandó tőke változtatta értékét, hanem kevesebb állandó tőkét kell megmunkálni, tehát a 100 tőkével a korábbinál valamivel kevesebb, habár drágábban megfizetett munkát lehet mozgásba hozni.

Ha tehát az egyik költségelem változása, itt drágulás, értékemelkedés, pusztán a munkabért (a szükségeset) változtatja meg, akkor a következő történik: Először is süllyed az értéktöbblet rátája. Másodszor egy adott tőke esetén kevesebb állandó tőkét, kevesebb nyersanyagot és gépi berendezést lehet alkalmazni. A tőke e részének abszolút tömege viszonylagosan csökken a változó tőkéhez képest, aminek máskülönben *változatlan* körülmények közt mindig a profitráta emelkedését kell előidéznie (ha az állandó tőke értéke ugyanaz marad). *Tömege* csökken, habár *értéke ugyanaz* marad. De az *értéktöbblet rátája* és maga az *értéktöbblet* csökken, mert az eső ráta mellett nem növekszik az alkalmazott munkások száma. Az értéktöbblet – a többletmunka – rátája jobban esik, mint a változó és állandó tőke közti viszony rátája. Tudniillik továbbra is *ugyanazt a munkáslétszámot* kell alkalmazni, hogy az *állandó tőke ugyanazon tömegét* mozgásba hozzák, tehát ugyanazt az abszolút munkamennyiséget. Csak ebből az abszolút munkamennyiségből több a szükséges és kevesebb a többletmunka. *Ugyanazt a munkamennyiséget* tehát drágábban kell megfizetni. *Ugyanaz* a tőke – pl. 100 – tehát kevesebbet fordíthat állandó tőkére, mivel többet kell változó tőkére fordítania, hogy egy kisebb állandó tőkét mozgásba hozzon. Az érték-

többlet rátájának esése itt nem függ össze a meghatározott tőke által alkalmazott abszolút munkamennyiség gyarapodásával vagy az általa alkalmazott munkáslétszám gyarapodásával. Maga az értéktöbblet tehát itt nem emelkedhet, habár az értéktöbblet rátája süllyed.

Ha tehát a tőke szerves összetétele ugyanaz marad, amennyiben alkotórészeit anyagilag, mint használati értékeket tekintjük, ha tehát ennek az összetételnek változása nem azon terület *termelési módja* megváltozásának köszönhető, amelyben a tőke be van fektetve, hanem csak a *munkaképesség értéke* emelkedésének és ezért a szükséges munkabér növekedésének = a többletmunka vagy az értéktöbbletráta csökkenésének, amelyet ebben az esetben sem egészen, sem részlegesen nem hatálytalaníthat az adott nagyságú tőke – pl. 100 – által alkalmazott munkáslétszám gyarapítása, akkor a profitráta esése egyszerűen magának az értéktöbblet esésének köszönhető. Ugyanennek az oknak köszönhető aztán a tőke szerves összetételének változása, amely – változatlan termelési mód esetén és a közvetlen munka és felhalmozott munka alkalmazott tömegeinek változatlan aránya esetén – csak abból származik, hogy az *alkalmazott tömegek értéke* (*arányos értéke*) változott. Ugyanaz a tőke ugyanabban az arányban alkalmaz kevesebb közvetlen munkát, amelyben kevesebb állandó tőkét alkalmaz, de ezt a kevesebb munkát drágábban fizeti meg. Ezért csak kevesebb állandó tőkét alkalmazhat, mert a kevesebb munka, amely ezt a kevesebb állandó tőkét mozgásba hozza, az össztőke nagyobb részét szívja fel. Hogy 78 állandó tőkét mozgásba hozzon, ahhoz pl. 22-t kell változó tőkére fordítania, míg korábban 20_v elég volt ahhoz, hogy 80_c-t mozgásba hozzon.

Ez tehát az az eset, amikor a földtulajdonnak alávetett termék megdrágulása csupán a munkabért érinti. A fordított eredmény következnék be ennek a terméknek az olcsóbbodása esetén.

Vegyük azonban mármost a fent feltételezett esetet. A mezőgazdasági termék drágulása *egyforma arányban* érintse az állandó és a változó tőkét. Itt tehát, az előfeltevés szerint, nem megy végbe változás a *tőke szerves összetételében*. Először is nincs *változás a termelési módban*. A közvetlen munka ugyanazon abszolút mennyisége továbbra is a *felhalmozott munkának* ugyanazt a mennyiségét hozza mozgásba. A tömegarányok ugyanazok maradnak. Másodszor nincs *változás* a felhalmozott és a közvetlen munka *értékarányában*. Ha az egyik értéke emelkedik vagy esik, akkor a másiké is, relatív nagyságához képest ugyanabban az *arányban*, tehát változatlan marad. De korábban: 80_c+20_v. *A termék értéke = 120*. Most 88_c+22_v. A termék értéke = 120. Ez 10-et ad 110-re, vagyis $9\,^1/_{11}\,^0/_0$-ot. Tehát 80_c+20_v-re $109\,^1/_{11}$ értéket.

Korábban:

Állandó tőke	Változó	Értéktöbblet	Profitráta	Értéktöbbletráta
80	20	20	20%	100%

Most:

Állandó tőke	Változó	Értéktöbblet	Profitráta	Értéktöbbletráta
80	20	$9\,^{1}/_{11}$	$9\,^{1}/_{11}$%	$45\,^{5}/_{11}$%

80_c itt kevesebb nyersanyagot stb. képvisel; 20_v ugyanabban az arányban kevesebb abszolút munkát. A nyersanyag stb. drágább lett; a 80-ért vásárolt nyersanyag stb. mennyisége ezért kisebb lett; tehát minthogy a *termelési mód ugyanaz* maradt, kevesebb közvetlen munkát kíván meg. De ez a kevesebb közvetlen munka annyiba kerül, mint korábban a több közvetlen munka, és éppúgy megdrágult, tehát ugyanabban az arányban csökkent, mint a nyersanyag stb. Ha tehát az értéktöbblet ugyanaz maradt volna, akkor a profitráta abban az arányban süllyedne, amelyben a nyersanyag stb. drágult, amelyben a változó tőkének az állandó tőkéhez való értékaránya változott. Az értéktöbbletráta azonban nem maradt ugyanaz, hanem ugyanabban az arányban változott, amilyenben a változó tőke értéke nőtt.

Vegyünk egy példát.

A gyapot fontjának értéke 1 sh.-ről 2 sh.-re emelkedett. 80 £-gel {a gépet stb. vegyük itt = 0-nak} korábban 1600 fontot lehetett vásárolni. Most 80 £-gel már csak 800 fontot lehet vásárolni. Hogy az 1600 fontot felfonják, korábban 20 £ volt szükséges munkabérre, = mondjuk 20 munkás. Hogy a 800 fontot felfonják, ahhoz csak 10, mivel a termelési mód *ugyanaz* maradt. A 10 munkás korábban 10 £-be került volna, most 20 £-be kerül, éppen úgy, ahogy a 800 font korábban 40 £-be került volna s most 80-ba kerül. Tegyük fel, hogy a profit korábban 20% volt. Ez előfeltételezné a következőket:

	Állandó tőke	Változó	Érték-többlet £	Érték-többletráta %	Profitráta %	Termék	A fonal fontjának ára
I.	80 £ = 1600 font gyapot	20 £ = 20 munkás	20	100	20	1600 font fonal	1 sh. 6 d.
II.	80 £ = 800 font gyapot	20 £ = 10 munkás	10	50	10	800 font fonal	2 sh. 9 d.

Ha ugyanis az értéktöbblet, amelyet 20 munkás hoz létre, = 20, akkor az, amelyet 10 hoz létre, = 10; de hogy ezt megtermeljék, továbbra is 20 £-et kell fizetni, míg a korábbi arány szerint csak 10-et fizettek. A termék, a fonal fontja értékének itt mindenesetre emelkednie kell, mert több munkát tartalmaz, felhalmozott munkát (a gyapotban, amely belé kerül) és közvetlen munkát.

Ha csak a gyapot emelkedett és a munkabér ugyanaz maradt volna, akkor továbbra is csak 10 munkás font volna 800 font gyapotot. Ámde ez a 10 munkás csak 10 £-be is került volna. Tehát 10 értéktöbblete továbbra is = 100%. Hogy 800 font gyapotot felfonjon, ahhoz 10 munkás szükséges, 10 tőkeráfordítással. Tehát az összes tőkeráfordítás = 90. Az előfeltevésben mármost 80 font gyapotra mindig 1 munkás jut. Ezért 800 fontra 10 és 1600 fontra 20. Az egész 100 tőke tehát most hány fontot fonhatna fel? $88\,^8/_9$ £-ért lehetne gyapotot vásárolni és $11\,^1/_9$ £-et lehetne munkabérre fordítani.

Az arány ez lenne:

Állandó tőke	Változó	Értéktöbblet £	Értéktöbbletráta %	Profitráta %	Termék	A fonal fontjának ára
III. $88\,^8/_9$ £ = $888\,^8/_9$ font	$11\,^1/_9$ £ = $11\,^1/_9$ munkás	$11\,^1/_9$	100	$11\,^1/_9$	$888\,^8/_9$ font fonal	2 sh. 6 d.

Ebben az esetben, ahol nem megy végbe *értékváltozás* a *változó* tőkében, az értéktöbblet rátája tehát ugyanaz marad:

I.-ben a változó tőke úgy aránylik az állandóhoz, mint 20 : 80 = 1 : 4. III.-ban úgy aránylik, mint $11\,^1/_9 : 88\,^8/_9 = 1 : 8$, tehát viszonylagosan a felével esett, mert az állandó tőke *értéke* megkétszereződött. Ugyanaz a munkáslétszám ugyanazt a gyapottömeget fonja fel, de 100 £-gel most már csak $11\,^1/_9$ munkást lehet foglalkoztatni, míg a maradék $88\,^8/_9$ £ csak $888\,^8/_9$ font gyapotot vásárol ahelyett, hogy, mint I.-ben, 1600 fontot. Az *értéktöbblet rátája* ugyanaz maradt. Az állandó tőke értékének változása következtében azonban nem lehet többé 100 tőkével ugyanazt a munkáslétszámot foglalkoztatni; a változó és az állandó tőke közti arány megváltozott. Következésképp süllyed az értéktöbblet tömege és ezzel a profit, mivel ezt az értéktöbbletet továbbra is ugyanarra a tőkeráfordításra számítják. Az első esetben a változó tőke az állandó $^1/_4$-e volt (20 : 80) és az össztőke $^1/_5$-e (= 20). Most már csak az állandó tőke $^1/_8$-a ($11\,^1/_9 : 88\,^8/_9$) és 100-nak, az össztőkének $^1/_9$-e ($11\,^1/_9$). De $^{100}/_5$ vagyis 20 100%-a = 20,

és $^{100}/_{9}$ vagyis $11\,^{1}/_{9}$ $100\,^{0}/_{0}$-a csak $11\,^{1}/_{9}$. Itt változatlan munkabér, illetve a változó tőke változatlan értéke mellett csökken a változó tőke abszolút nagysága, mert az *állandó tőke értéke* emelkedett. Ennélfogva csökken a változó tőke százalékkulcsa, ezzel maga az értéktöbblet, ennek abszolút nagysága s ezért a profit rátája.

Az *állandó tőke értékének változása a változó tőke változatlan értéke és változatlan termelési mód* — tehát a munka, nyersanyag és gépi berendezés alkalmazott tömegeinek változatlan aránya — esetén a tőke összetételének ugyanolyan változását idézi elő, mintha az *állandó tőke értéke* ugyanaz maradt volna, de a változatlan értékű tőke *nagyobb tömegét* (*tehát nagyobb értékösszegét* is) alkalmazták volna a munkára fordított tőkéhez viszonyítva. A következmény szükségképp a profi -sése. (Megfordítva, ha az állandó tőke értéke süllyed.)

Megfordítva, a *változó tőke értékének változása* (itt emelkedés) megnagyobbítja a *változó tőke* arányát az *állandóhoz*, tehát a változó tőke százalékkulcsát is, vagyis azt az arányos részt, amelyet az össztőkéből alkot. Mégis *itt a profitráta esik*, ahelyett, hogy emelkednék. Mert a *termelési mód ugyanaz* maradt. Továbbra is ugyanolyan tömegű eleven munkát alkalmaznak, hogy ugyanolyan tömegű nyersanyagot, gépi berendezést stb. termékké változtassanak. Itt, mint a fenti esetben, ugyanazzal a tőkével, 100-zal, a közvetlen és a felhalmozott munkának csak csekélyebb össztömegét lehet mozgásba hozni; de a csekélyebb mennyiségű munka többe kerül. A szükséges munkabér emelkedett. Ennek a csekélyebb munkamennyiségnek nagyobb része pótol szükséges munkát, tehát csekélyebb része alkot többletmunkát. Az értéktöbblet rátája esett, miközben egyidejűleg csökkent az egyazon tőke által parancsnokolt munkáslétszám vagy összmunkamennyiség. A változó tőke emelkedett az állandó tőkéhez és ezért az össztőkéhez viszonyítva is, habár az állandó tőke tömegéhez viszonyítva az alkalmazott *munkatömeg* csökkent. Az értéktöbblet ezért esik s vele a profitráta. Az előbb azért esett a profitráta, mert az *értéktöbblet változatlan rátája* mellett a változó tőke az állandó tőkéhez s ezért az össztőkéhez viszonyítva *esett;* vagyis az értéktöbblet azért esett, mert *változatlan ráta mellett* a munkások létszáma csökkent, szorzója kisebbedett. Ezúttal azért esik a profitráta, mert a változó tőke *emelkedik* az állandóhoz, tehát az össztőkéhez viszonyítva is; a változó tőkének ezt az emelkedését azonban az alkalmazott munka (az *egyazon* tőke által alkalmazott munka) tömegének esése kíséri; vagyis az értéktöbblet azért esett, mert *csökkenő rátája* az alkalmazott munka csökkenő létszámával van egybekötve. A *megfizetett* munka gyarapodott az állandó tőkéhez viszonyítva, de az alkalmazott összmunkamennyiség csökkent.

Az értéknek ezek a változásai tehát mindig magára az értéktöbbletre hatnak, s ennek abszolút tömege mindkét esetben csökken, mert két tényezőjének egyike esik vagy mindkettő esik; az egyik alkalommal azért csökken, mert az értéktöbblet egyenlő rátája mellett csökken a munkások létszáma; a másik alkalommal azért csökken, mert csökken a ráta, valamint a tőke száz egységére foglalkoztatott munkások létszáma.

Végül a II. esethez érünk, ahol egy mezőgazdasági termék értékének változása *egyforma arányban* hat a tőke mindkét részére; ezt az *értékváltozást* tehát nem kíséri a tőke szerves összetételének változása.

A fonal fontja ebben az esetben (lásd [254.] old.) 1 sh. 6 d.-ről 2 sh. 9 d.-re emelkedik, mivel több munkaidő terméke, mint korábban. *Ugyanannyi közvetlen* munkát (habár több megfizetett és kevesebb meg nem fizetett munkát) tartalmaz ugyan, mint azelőtt, de több felhalmozott munkát. A gyapot értékének 1-ről 2 sh.-re való változása 1 helyett 2 sh.-et tesz a fonal fontjának értékéhez.

De a II. példa a [254.] oldalon nem volt helyesen felállítva. Ez volt:

Állandó tőke	Változó	Érték-többlet £	Érték-többletráta %	Profitráta %	Termék	A fonal fontjának ára
I. 80 £ = 1600 font gyapot	20 £ = 20 munkás	20	100	20	1600 font fonal	1 sh. 6 d.

A 20 munkás munkája 40 £-ben fejeződik ki. Ennek itt a fele meg nem fizetett munka, ezért 20 az értéktöbblet. Ezen arány szerint 10 munkás 20 £-et fog termelni, és ebből 10 munkabér és 10 értéktöbblet.

Ha ezért a munkaképesség értéke ugyanabban az arányban emelkednék, mint a nyersanyagé, azaz ha megkétszereződnék, akkor = 20 £ volna 10 munkás számára, mint ahogy korábban = 20 £ volt 20 munkás számára. Ebben az esetben nem maradna többletmunka. Hiszen az az érték, amelyet a 10 munkás szolgáltat, pénzben = 20 £, ha az, amelyet 20 szolgáltat, pénzben = 40 £. Ez lehetetlen. Ilyen esetben a tőkés termelés bázisa eltűnnék.

Minthogy azonban az értékváltozások az állandó és a változó tőkében *egyenlők* kell hogy legyenek (arányosak), az esetet másképp kell tételeznünk. Tehát tegyük fel, hogy a gyapot értéke $^1/_3$-ával emelkedik, 80 £ most 1200 font gyapotot vásárol, míg korábban 1600-at. Korábban 1 £ = = 20 font, vagyis 1 font = $^1/_{20}$ £ = 1 sh. Most 1 £ = 15 font, vagyis 1 font = = $^1/_{15}$ £ = 1 $^1/_3$ sh., vagyis 1 sh. 4 d. Korábban 1 munkás 1 £-be került, most 1 $^1/_3$ £-be = 1 £ 6 $^2/_3$ sh., vagyis 1 £ 6 sh. 8 d.. és ez 15 emberre

20 £-et ad (15 £ + $^{15}/_{3}$ £). Minthogy 20 ember 40 £ értéket termel, 15 ember 30 értéket termel. Ebből az értékből most 20 egyenlő bérükkel és 10 értéktöbblet vagy meg nem fizetett munka.

Ezt kapjuk tehát:

	Állandó toke	Változó	Értek-többlet £	Érték-többletrata %	Profitrata %	Termek	A fonal fontjának ára
IV.	80 £ = 1200 font gyapot	20 £ = 15 ember	10	50	10	1200 font fonal	1 sh. 10 d

Ebben az 1 sh. 10 d.-ben 1 sh. 4 d. a gyapot és 6 d. a munka.

A termék megdrágult, mert a gyapot drágább $^{1}/_{3}$-ával. A termék azonban nem $^{1}/_{3}$-ával drágább. Korábban I. esetében 18 d. volt; ha tehát $^{1}/_{3}$-ával megdrágult volna, akkor most 18+6 d. = 24 d. volna, de csak = 22 d. Korábban 1600 font fonalban 40 £ munka rejlett; tehát 1 fontban $^{1}/_{40}$ £, vagyis $^{20}/_{40}$ sh., vagyis $^{1}/_{2}$ sh. = 6 d. munka. Most 1200 fontban 30 £ munka, tehát szintúgy 1 fontban $^{1}/_{40}$ £ = $^{1}/_{2}$ sh., vagyis 6 d. Habár a munka ugyanabban a mértékben drágult, mint a nyersanyag, az a közvetlen munkamennyiség, amely 1 font fonalban rejlik, *ugyanaz* maradt, habár ebből a mennyiségből most több a megfizetett, kevesebb a meg nem fizetett munka. A bér értékének ez a változása ezért semmit sem változtat a fonal fontjának, a terméknek értékén. Itt továbbra is 6 d. szerepel munkáért, míg a korábbi 1 sh. helyett most 1 sh. 4 d. szerepel gyapotért. És ilymódon, ha az árut *értékén* adják el, a bér értékének változása egyáltalában nem idézheti elő a termék értékének változását. De korábban a 6 d.-ből 3 munkabér, 3 értéktöbblet. Most a 6 d.-ből 4 d. munkabér és 2 értéktöbblet. Valóban 3 d. munkabér 1 font fonalra 1600 font fonalnál 3 × 1600 d. = 20 £. És fontonként 4 d. 1200 fontnál 4 × 1200 = 20 £. És 3 d. 15 d.-re (1 sh. gyapot plusz 3 d. munkabér) az első esetben $^{1}/_{5}$ profit = 20 %. Ezzel szemben 2 d. 20 d.-re (16 d. gyapot és 4 d. munkabér) $^{1}/_{10}$, vagyis 10 %.

Ha a fenti példában a gyapot ára ugyanaz maradt volna: 1 ember, minthogy a termelési mód minden példában *ugyanaz* maradt, 80 fontot fon fel, és fontja megint = 1 sh.

Most a tőke így esik szét:

Állandó toke	Változó	Érték-többlet £	Érték-többletrata %	Profitráta %	Termek	A fonal fontjának ára
73 $^{1}/_{3}$ £ = 1466 $^{2}/_{3}$ font gyapot	26 $^{2}/_{3}$ £ (= 20 ember)	13 $^{1}/_{3}$	50	13 $^{1}/_{3}$	1466 $^{2}/_{3}$ font fonal	1 $^{6}/_{11}$ sh.

Ez a számítás lehetetlen; hiszen ha egy ember 80-at fon fel, akkor 20 1600-at fon fel és nem $1466\,^2/_3$-ot, mivelhogy előfeltételeztük, hogy a *termelési mód ugyanaz* maradt. Az emberek különböző fizetése ezen a tényen nem változtathat. A példát tehát másképp kell felállítani.

	Állando tőke	Változo	Érték-többlet £	Érték-többletráta %	Profitráta %	Termek	A fonal fontjának ara
II.	75 £ = 1500 font gyapot	25 £ (= $18\,^3/_4$ ember)	$12\,^1/_2$	50	$12\,^1/_2$	1500 font fonal	1 sh. 6 d.

Ebből a 6 d.-ből 4 munkabér és 2 profit. 2 a 16-ra $= {}^1/_8 = 12\,^1/_2\,\%$.

Ha végül a változó tőke értéke maradna, mint korábban, 1 ember = = 1 £, míg az állandó tőke értéke változnék, úgyhogy 1 font fonal 1 sh. helyett 1 sh. 4 d.-be, vagyis 16 d.-be kerülne, akkor:

	Állandó tőke	Változó	Érték-többlet £	Érték-többletráta %	Profitráta %	Termek	A fonal fontjának ara
III.	$84\,^4/_{19}$ £ = $1263\,^3/_{19}$ font gyapot	$15\,^{15}/_{19}$ £ (= $15\,^{15}/_{19}$ ember)	$15\,^{15}/_{19}$	100	$15\,^{15}/_{19}$	$1263\,^3/_{19}$ font fonal	1 sh. 10 d.

A profit = 3 d. Ez 19 d.-re pontosan $15\,^{15}/_{19}\,\%$.

Állítsuk össze most mind a négy esetet; I.-től kezdve, ahol még nem ment végbe értékváltozás.

	Állando tőke	Változo	Érték-többlet £	Érték-többletráta %	Profit	Profitráta %	Termek	A fonal fontjának ára
I.	80 £ = 1600 font gyapot	20 £ = 20 munkás	20	100	3 d.	20	1600 font fonal	1 sh. 6 d.
II.	75 £ = 1500 font gyapot	25 £ = $18\,^3/_4$ munkás	$12\,^1/_2$	50	2 d.	$12\,^1/_2$	1500 font fonal	1 sh. 6 d.
III.	$84\,^4/_{19}$ £ = $1263\,^3/_{19}$ font gyapot	$15\,^{15}/_{19}$ £ = $15\,^{15}/_{19}$ munkás	$15\,^{15}/_{19}$	100	3 d.	$15\,^{15}/_{19}$	$1263\,^3/_{19}$ font fonal	1 sh. 10 d.
IV.	80 £ = 1200 font gyapot	20 £ = 15 munkás	10	50	2 d.	10	1200 font fonal	1 sh. 10 d.

A termék ára azért változik III.-ban és IV.-ben, mert az állandó tőke értéke változott. Ezzel szemben a változó tőke értékének változása nem

idéz elő árváltozást, mert a közvetlen munka abszolút mennyisége ugyanaz marad és csak különbözőképp oszlik el szükséges munkára és többletmunkára.

Hogyan áll mármost a dolog a IV. esetben, ahol az értékváltozás *egyforma arányban* érintette az állandó és a változó tőkét, mindkettő $^1/_3$-ával emelkedett?

Ha csak a munkabér emelkedett volna (II.), akkor a profit 20%-ról $12\,^1/_2$%-ra esett volna, tehát $7\,^1/_2$%-kal. Ha csak az állandó tőke emelkedett volna (III.), akkor 20-ról $15\,^{15}/_{19}$-re esett volna, tehát $4\,^4/_{19}$%-kal. Minthogy mindkettő egyformán emelkedik, ezért 20-ról 10-re esik, tehát 10%-kal. De miért nem $7\,^1/_2 + 4\,^4/_{19}$%-kal, vagyis $11\,^{27}/_{38}$%-kal, ami II. és III. különbözeteinek *összege*? Számot kell adni erről az $1\,^{27}/_{38}$-ról; eszerint a profitnak (IV.) 10 helyett $8\,^{11}/_{38}$-ra kellett volna esnie. A profittömeget a többletérték tömege határozza meg, ezt pedig, előfeltételezve a többletmunka rátáját, a munkások *létszáma*. I.-ben 20 munkás van és munkaidejük fele meg nem fizetett. II.-ben az összmunkának csak $^1/_3$-a meg nem fizetett munka, tehát süllyed az értéktöbblet rátája; ezenkívül $1\,^1/_4$ munkással kevesebbet alkalmaznak, tehát csökken a *létszám* is, vagyis az összmunka. III.-ban az értéktöbblet rátája megint ugyanaz, mint I.-ben, a munkanap felét nem fizetik meg, de a munkások létszáma az állandó tőke értékének emelkedése következtében 20-ról $15\,^{15}/_{19}$-re, vagyis $4\,^4/_{19}$-del süllyed. IV.-ben a munkáslétszám (miután az értéktöbblet rátája is megint oly mélyre esett, mint II.-ben, ti. = a munkanap $^1/_3$-ával) 5-tel csökken, ti. 20-ról 15-re. I.-gyel összehasonlítva a munkáslétszám IV.-ben 5-tel csökken, II.-vel összehasonlítva $3\,^3/_4$-del és III.-mal összehasonlítva $^{15}/_{19}$-del; de nem csökken I.-gyel összehasonlítva $1\,^1/_4 + 4\,^4/_{19}$-del; azaz $5\,^{35}/_{76}$-dal. Máskülönben a foglalkoztatott munkások létszáma IV.-ben $14\,^{41}/_{76}$ volna.

Ennyi kitűnik: Az állandó vagy változó tőkébe belekerülő áruk *értékének változásai* – *változatlan termelési mód*, illetve a *tőke változatlan anyagi összetétele* esetén (azaz az alkalmazott közvetlen és felhalmozott munka közti változatlan arány esetén) – *nem* idéznek elő változást a tőke szerves összetételében, ha *egyforma arányban* érintik a változó és az állandó tőkét, mint IV.-ben (ahol pl. a gyapot ugyanúgy drágul, mint a búza, amelyet a munkások fogyasztanak). A profitráta itt süllyed (miközben az állandó tőke és a változó tőke értéke emelkedik), először mert az értéktöbblet rátája esik a munkabér emelkedése miatt, s másodszor mert a munkások *létszáma* csökken.

Az érték változása – ha csak az állandó tőkét vagy csak a változót érinti – úgy hat, mint a tőke szerves összetételének megváltozása, és ilyen

változást okoz a tőke-alkotórészek *értékarányában*, habár a termelési mód ugyanaz marad. Ha csak a változó tőkét érinti, akkor ez emelkedik az állandó tőkéhez és az össztőkéhez viszonyítva, de nemcsak az értéktöbblet rátája, hanem a foglalkoztatott munkások létszáma is csökken. Ezért kevesebb állandó tőkét (melynek értéke változatlan) is alkalmaznak (II.).

Ha az értékváltozás csak az állandó tőkét érinti, akkor a változó tőke süllyed az állandóhoz és az össztőkéhez viszonyítva. Habár az értéktöbblet rátája ugyanaz marad, tömege csökken, mert a foglalkoztatott munkások *létszáma* süllyed (III.).

Végül lehetséges volna, hogy az értékváltozás mind az állandó tőkét, mind a változó tőkét érinti, de *egyenlőtlen* arányban. Ezt az esetet csak be kell sorolni a fentiek alá. Pl. az állandó és a változó tőkét úgy érintené, hogy az első értéke 10%-kal emelkednék, a másodiké 5-tel. Akkor, amennyiben mindkettő 5%-kal emelkednék, az egyik 5+5-tel, a másik 5-tel, a IV. eset lépne fel. Amennyiben azonban az állandó tőke ezenfelül még 5%-kal változnék, a III. eset.

Fent pusztán értékemelkedést előfeltételeztünk. Esésnél a hatás fordított. Pl. IV.-ből I. felé kiindulva azt az esetet vennők szemügyre, amikor *egyforma arányban* hat mindkét alkotórészre. Arra vonatkozóan, mi a hatás, ha pusztán [az egyik] esik, módosítani kellene II.-t és III.-at.

*

Megjegyzem még a fentiekhez, az érték változásának a tőke szerves összetételére való befolyására vonatkozóan: *Különböző termelési ágakbeli* tőkéknél, tehát egyébként anyagilag egyenlő összetétel esetén az alkalmazott gépi berendezés vagy az anyag magasabb *értéke* különbséget idézhet elő. Pl. ha gyapot, selyem, len és gyapjú teljesen ugyanolyan anyagi összetételű volna, pusztán az alkalmazott anyag költségességének különbsége ilyen változást hozna létre.[79]

*

Az *A* táblázathoz visszatérve, kitűnt tehát, hogy ez a feltevés – hogy a 10% profit süllyedés révén keletkezett (mivel a profitráta, ha III.-ból indulnak ki, magasabban állt, II.-ben alacsonyabban, mint III.-ban, de még mindig magasabban, mint I.-ben, ahol 10%) – lehet, hogy helyes, ha ugyanis a leszálló vonal volt a valódi, de ez a feltevés semmiképp sem következik szükségszerűen a járadékok fokozatosságából, a különbözeti járadékok puszta létezéséből; a félszálló vonal esetén ez éppenséggel a profitráta folytonos változatlanságát előfeltételezi.

(c) A további táblázatok.
Változások a járadékjövedelemben a piaci értéktől függően]

B táblázat. Itt, mint fent már kifejtettük, III. és IV. konkurrenciája kényszeríti II.-t, hogy tőkéjének felét elvonja. Leszálló vonalnál ez fordítva úgy jelennék meg, hogy pusztán $32\,^1/_2$ tonna pótlólagos kínálatot kívánnak meg, ezért csak 50 tőkét kell II.-be befektetni.

De a legérdekesebb a táblázatban a következő: Korábban 300 £ tőkét fektettek be, most már csak 250 £-et, tehát $^1/_6$-dal kevesebbet. A termékek tömege azonban ugyanaz maradt – 200 tonna. A munka termelékenysége tehát emelkedett és az egyes áru értéke esett. Ugyanígy az áruk *összértéke* 400 £-ről $369\,^3/_{13}$ £-re. A tonna piaci értéke, *A*-val összehasonlítva, 2 £-ről 1 £ $16\,^{12}/_{13}$ sh.-re esett, mivel az új piaci értéket II. *egyéni értéke* határozza meg, nem – mint korábban – I. magasabb egyéni értéke. Mindezen körülmények ellenére – csökken a befektetett tőke, csökken a termék összértéke a termelés változatlan tömege esetén, esik a piaci érték, termékenyebb osztályokat aknáznak ki – *B*-ben a járadék *A*-val összehasonlítva abszolúte emelkedett $24\,^3/_{13}$ £-gel ($94\,^3/_{13}$ szemben 70-nel). Ha szemügyre vesszük, mennyiben vesznek részt az egyes osztályok az összjáradék növelésében, akkor azt találjuk, hogy a II. osztályban az abszolút járadék a rátáját tekintve ugyanaz maradt, mert 50 £-re 5 = 10 %; de *tömege* felére süllyedt, 10-ről 5-re, mert a tőkebefektetés II. *B*-ben felével esett, 100-ról 50-re. A járadékjövedelem növelése helyett a II. *B* osztály ennek 5 £-es csökkenését viszi véghez. Továbbá a különbözeti járadék II. *B* számára teljesen elesett, mert a piaci érték most egyenlő II. egyéni értékével; ez újabb 10 £ kiesését eredményezi. Tehát a járadék csökkenése a II. osztály számára összesen = 15 £.

III.-ban az abszolút járadék összege ugyanaz; de a piaci érték süllyedése következtében különbözeti értéke is esett; ennélfogva a különbözeti járadék is. 30 £ volt. Most már csak $18\,^6/_{13}$. Ez $11\,^7/_{13}$ kiesés. II. és III. számára összesen a járadék tehát $26\,^7/_{13}$-dal esett. Tehát nem $24\,^3/_{13}$-os emelkedésről kell számot adni, mint első pillantásra látszik, hanem $50\,^{10}/_{13}$-osról. Továbbá pedig *B*-nél, *A*-val összehasonlítva, I. *A* abszolút járadéka magával az I. osztállyal együtt elesett. Ez tehát további 10 £-es kiesés. Így summa-summárum $60\,^{10}/_{13}$ £-ről kell számot adni. De ez az új IV. *B* osztály járadékjövedelme. A járadékjövedelem emelkedése *B*-ben tehát csak IV. *B* járadékából magyarázható. Az abszolút járadék IV. *B* esetében, mint az összes többi osztályé, = 10 £. Az $50\,^{10}/_{13}$ különbözeti járadék pedig onnan ered, hogy IV. különbözeti értéke tonnánként $10\,^{470}/_{481}$ sh.

és szorozni kell $92\,^1/_2$-del, mert ez a tonnák száma. II. és III. termékenysége ugyanaz maradt; a legterméketlenebb osztályt egészen eltávolították; és mégis emelkedik a járadékjövedelem, mert IV. különbözeti járadéka egymagában, relatíve nagy termékenysége következtében, nagyobb, mint *A* összes különbözeti járadéka volt. A különbözeti járadék nem függ a megművelt osztályok abszolút termékenységétől, hiszen $^1/_2$ II., III., IV. [*B*] termékenyebb, mint I., II., III. [*A*]; és mégis a különbözeti járadék $^1/_2$ II., III., IV. [*B*] esetében nagyobb, mint I., II., III. [*A*] esetében volt, mert a szolgáltatott termék legnagyobb részét – $92\,^1/_2$ tonnát – olyan osztály szolgáltatja, amelynek különbözeti értéke nagyobb, mint amilyen egyáltalában I., II., III. *A*-ban előfordult. Ha egy osztály számára a különbözeti érték *adott*, akkor különbözeti járadékának abszolút tömege természetesen termékének tömegétől függ. De ez a *tömeg* maga már bele van számítva a különbözeti érték kiszámításába és képzésébe. Minthogy IV. 100 £-gel $92\,^1/_2$ tonnát termel, sem többet, sem kevesebbet, ezért különbözeti értéke *B*-ben – ahol a piaci érték 1 £ $16\,^{12}/_{13}$ sh. tonnánként – 10 stb. sh. tonnánként.

A-ban az egész járadékjövedelem 300 tőkére 70, = $23\,^1/_3\,^0/_0$. Ezzel szemben *B*-ben, ha a $^3/_{13}$-ot elhagyjuk, 250-re $94 = 37\,^3/_5\,^0/_0$.

C táblázat. Itt feltettük, hogy miután a IV. osztály hozzájött és a II. osztály határozzza meg a piaci értéket, a kereslet nem marad ugyanaz, ahogy a *B* táblázatban, hanem a kereslet a süllyedő árral növekszik, úgyhogy a piac a IV. által újonnan kínált egész $92\,^1/_2$ tonnás tömeget felszívja. Tonnánként 2 £-ért csak 200 tonnát szívna fel, $1\,^{11}/_{13}$ £-ért a kereslet $292\,^1/_2$-re növekszik. Téves azt előfeltételezni, hogy a piac korlátja tonnánként $1\,^{11}/_{13}$ £-nél szükségképp ugyanaz marad, mint tonnánként 2 £-nél. Ellenkezőleg, a piac bizonyos fokig kitágul az ár esésével – még az olyan általános létfenntartási eszköznél is, mint a búza.

Ez az egyetlen pont, amelyet a *C* táblázatnál *először* ki akarunk emelni.

D táblázat. Itt feltettük, hogy a $292\,^1/_2$ tonnát csak akkor szívja fel a piac, ha a piaci érték $1\,^5/_6$ £-re esik, ami az I. osztály számára a tonna *költségára*, tehát nem hoz járadékot, hanem csak a szokásos $10\,^0/_0$ profitot. Ez az az eset, amelyet Ricardo a normális esetként előfeltételez, s amelynél tehát hosszasabban kell időznünk.

Itt legelőször, mint az eddigi táblázatokban, a felszálló vonalat feltételezzük; később ugyanezt a folyamatot a leszálló vonalon fogjuk vizsgálni.

Ha II., III. és IV. csak 140 pótlólagos kínálatot szolgáltatna, azaz azt

a pótlólagos kínálatot, amelyet a piac tonnánként 2 £-ért szív fel, akkor I. továbbra is meghatározná a piaci értéket.

De nem ez az eset. A piacon egy $92\,^1/_2$ tonnás többlet van, amelyet a IV. osztály termelt. Ha ez egyáltalában többlettermelés volna, ami a piac szükségleteit abszolúte túllépné, akkor I.-et teljesen kivetnék a piacról és II.-nek ki kellene vonnia tőkéje felét, mint *B*-ben. Akkor II. határozná meg a piaci értéket, mint *B*-ben. Csakhogy feltettük, hogy ha a piaci érték mélyebbre süllyed, akkor a piac fel tudja szívni a $92\,^1/_2$ tonnát. Hogyan fog mármost ez a folyamat végbemenni? IV., III. és $^1/_2$ II. abszolúte uralkodnak a piacon. Azaz ha a piac abszolúte csak 200 tonnát tudna felszívni, akkor kivetnék I.-et a piacról.

De vegyük mindenekelőtt a tényleges állapotot. $292\,^1/_2$ tonna van a piacon, míg korábban csak 200 volt. II. egyéni értékén, $1\,^{11}/_{13}$ £-en adna el, hogy helyet teremtsen magának és I.-et, amelynek egyéni értéke = 2 £, kiszorítsa a piacról. Minthogy azonban e mellett a piaci érték mellett sincs hely a $292\,^1/_2$ tonna számára, ezért IV. és III. nyomást gyakorol II.-re, míg a piaci ár $1\,^5/_6$ £-re nem süllyed, amely áron a IV., III., II. és I. osztály helyet talál termékének a piacon, mely *ezen* a piaci áron az *egész* terméket felszívja. Az ár e leszállítása révén a kínálat ki van egyenlítve a kereslettel. Mihelyt a pótlólagos kínálat a piac határait – a régi piaci értéken belül – túllépi, természetesen az osztályok mindegyike igyekszik egész termékét a többi osztályok termékének kizárásával a piacra beszorítani. Ez csak árleszállítással történhet meg, mégpedig az árnak addig a pontig való leszállításával, amikor *mindannyian* helyet találnak. Ha ez az árleszállítás olyan nagy, hogy I., II. stb. osztály a termelési költség[6] *alatt* kénytelen eladni, akkor természetesen el kell vonniok tőkéiket. Ha azonban úgy esik, hogy a leszállításnak nem kell ilyen messzire mennie, hogy a terméket a piac számára adekváttá tegye, akkor az össztőke ezzel az új piaci értékkel mármost tovább dolgozhat ezen a termelési területen.

Továbbá pedig világos, hogy e körülmények közt nem a legrosszabb, I. és II. talaj, hanem a legjobb, III. és IV. határozza meg a piaci értéket, tehát a *legjobb talajfajták* járadéka határozza is meg a rosszabbakét, ahogy *Storch* ezt helyesen megértette erre az esetre vonatkozóan.[27]

IV. azon az áron ad el, amelyen egész termékét be tudja szorítani a piacra és a többi osztály minden ellennyomását megszünteti. Ez az ár $1\,^5/_6$ £. Ha magasabban adna el, akkor a piac határai összehúzódnának és a kölcsönös kizárás folyamata újból megkezdődnék.

I. csak azon előfeltétellel határozza meg a piaci értéket, hogy II. stb. pótlólagos kínálata csak az a pótlólagos kínálat, amelyet a piac I. piaci érté-

kének határai között szív fel. Ha nagyobb, akkor I. egészen passzív és a hely révén, amelyet elfoglal, II., III., IV. reakcióját kényszeríti csupán ki, amíg az ár annyira össze nem húzódott, hogy a piac elég tágassá válik az egész termék számára. Mármost megesik az, hogy ennél a ténylegesen IV. által meghatározott piaci értéknél maga IV. az abszolút járadékon kívül még $49^{7}/_{12}$ £ különbözeti járadékot fizet, III. az abszolút járadékon kívül még $17^{1}/_{2}$ £ különbözeti járadékot, II. ezzel szemben nem fizet különbözeti járadékot és az abszolút járadéknak is csak egy részét, $9^{1}/_{6}$ £-et 10 £ helyett, tehát az abszolút járadéknak nem az egész összegét. Miért? Az $1^{5}/_{6}$ £-es új piaci érték a költségára felett áll ugyan, de egyéni értéke *alatt*. Ha *egyenlő* volna egyéni értékével, akkor megfizetné a 10 £ abszolút járadékot, amely egyenlő az egyéni érték és a költségár közti különbözettel. Minthogy azonban ez alatt áll – a tényleges járadék, amelyet fizet, egyenlő a piaci érték és a költségár közti különbözettel, ez a különbözet azonban kisebb, mint az egyéni értéke és a költségára közti –, abszolút járadékának csak egy részét fizeti, $9^{1}/_{6}$ £-et 10 £ helyett.

{A *tényleges járadék* egyenlő a piaci érték és a költségár közti különbözettel.}

Az *abszolút járadék* egyenlő az egyéni érték és a költségár közti különbözettel.

A *különbözeti járadék* egyenlő a piaci érték és az egyéni érték közti különbözettel.

A tényleges vagyis *összjáradék* egyenlő az abszolút járadékkal plusz a különbözeti járadékkal, alias* egyenlő a piaci értéknek az egyéni érték feletti többletével plusz az egyéni értéknek a költségár feletti többletével, vagyis egyenlő a piaci érték és a költségár közti különbözettel.

Ha tehát a piaci érték egyenlő az egyéni értékkel, akkor a különbözeti járadék egyenlő 0-val és az összjáradék egyenlő az egyéni érték és a költségár közti különbözettel.

Ha a piaci érték nagyobb, mint az egyéni érték, akkor a *különbözeti járadék* egyenlő a piaci értéknek az egyéni érték feletti többletével, az összjáradék pedig egyenlő ezzel a különbözeti járadékkal plusz az abszolút járadékkal.

Ha a piaci érték kisebb, mint az egyéni érték, de nagyobb, mint a költségár, akkor a különbözeti járadék negatív nagyság, az összjáradék tehát egyenlő az abszolút járadékkal plusz ezzel a negatív különbözeti járadékkal, azaz egyenlő az egyéni értéknek a piaci érték feletti többletével.

---

* – másképpen; másnéven – *Szerk.*

Ha a piaci érték egyenlő a költségárral, akkor a járadék egyáltalában egyenlő 0-val.

Hogy ezt a dolgot egyenletekbe foglaljuk, nevezzük az abszolút járadékot AJ-nek, a különbözeti járadékot KJ-nek, az összjáradékot ÖJ-nek, a piaci értéket PÉ-nek, az egyéni értéket EÉ-nek és a költségárat KÁ-nak. Akkor a következő egyenleteink vannak:

1. $AJ = EÉ - KÁ = +y.$
2. $KJ = PÉ - EÉ = x.$
3. $ÖJ = AJ + KJ = PÉ - EÉ + EÉ - KÁ = y + x = PÉ - KÁ.$

Ha $PÉ > EÉ$, akkor $PÉ - EÉ = +x$. Ennélfogva KJ pozitív és $ÖJ = y + x$.

És $PÉ - KÁ = y + x$. Vagyis $PÉ - y - x = KÁ$. Vagyis $PÉ = y + x + KÁ$.

Ha $PÉ < EÉ$, akkor $PÉ - EÉ = -x$. Ennélfogva KJ negatív és $ÖJ = y - x$.

És $PÉ - KÁ = y - x$. Vagyis $PÉ + x = EÉ$. Vagyis $PÉ + x - y = KÁ$. Vagyis $PÉ = y - x + KÁ$.

Ha $PÉ = EÉ$, akkor $KJ = 0$, $x = 0$, mert $PÉ - EÉ = 0$. Ennélfogva $ÖJ = AJ + KJ = AJ + 0 = PÉ - EÉ + EÉ - KÁ = 0 + EÉ - KÁ = EÉ - KÁ$; $= PÉ - KÁ = +y$.

Ha $PÉ = KÁ$, akkor ÖJ, vagyis $PÉ - KÁ = 0$.

A feltételezett körülmények között I. nem fizet járadékot. Miért nem? Mert az abszolút járadék egyenlő az egyéni érték és a költségár közti különbözettel. A különbözeti járadék pedig egyenlő a piaci érték és az egyéni érték közti különbözettel. Mármost azonban a piaci érték itt egyenlő I. költségárával. I. egyéni értéke egyenlő tonnánként 2 £-gel; a piaci érték = $1\,^5/_6$ £. I. különbözeti járadéka tehát = $1\,^5/_6$ £ − 2 £, tehát = $-^1/_6$ £. I. abszolút járadéka azonban = $2 - 1\,^5/_6$ £. Azaz egyenlő az egyéni értéke és a költségára közti különbözettel, = $+^1/_6$ £. Minthogy tehát I. tényleges járadéka egyenlő az abszolút járadékkal ($+^1/_6$ £) és a különbözeti járadékkal ($-^1/_6$ £), ezért = $+^1/_6$ £ − $^1/_6$ £ = 0. Nem fizet tehát sem különbözeti járadékot, sem abszolút járadékot, hanem csak a költségárat. Termékének értéke = 2 £; $1\,^5/_6$ £-ért adja el, tehát $^1/_{12}$-del értéke *alatt*, = $8\,^1/_3$ %-kal értéke *alatt*. I. nem adhat el magasabban, mert nem ő határozza meg a piacot, hanem IV., III., II. vele szemben. Neki csak pótlólagos kínálatot kell szolgáltatnia $1\,^5/_6$ £-es áron.

Ez a tény, amiért I. nem fizet járadékot, onnan ered, hogy a piaci érték egyenlő a költségárával.

Ez a tény azonban következménye:

Először is I. relatív termékenységének. Amit szolgáltatnia kell, az 60 pótlólagos tonna $1\,^5/_6$ £-ért. Tegyük fel, hogy I. ahelyett, hogy 100 tőkére csak 60 tonnát szolgáltatna, 100-ra 64-et szolgáltat, 1 tonnával kevesebbet, mint a II. osztály. Akkor csak $93\,^3/_4$ £ tőkét kellene I.-be fektetni, hogy 60 tonnát szolgáltasson. I. tonnájának egyéni értéke akkor $1\,^7/_8$ £, vagyis 1 £ $17\,^1/_2$ sh. volna, költségára: 1 £ $14\,^3/_8$ sh. És minthogy a piaci érték $= 1\,^5/_6$ £ = 1 £ $16\,^2{}_3$ sh., ezért a költségár és a piaci érték közti különbözet $2\,^7/_{24}$ sh. És ez 60 tonnára 6 £ $17\,^1/_2$ sh.-es járadék volna.

Ha tehát minden körülmény ugyanaz maradna és I. $^1/_{15}$-del (minthogy $^{60}/_{15} = 4$) termékenyebb volna, mint amilyen, akkor az abszolút járadéknak még egy részét megfizetné, mivel léteznék különbözet a piaci érték és a költségára között, habár kisebb különbözet, mint az egyéni értéke és a költségára közti. Itt tehát a legrosszabb talaj még hozna járadékot, ha termékenyebb volna, mint amilyen. Ha I. abszolúte termékenyebb volna, mint amilyen, akkor II., III., IV. *relatíve termékenyebbek* volnának vele összehasonlítva. Az egyéni értéke s azok egyéni értékei közti különbözet kisebb volna. Hogy tehát *nem* hoz *járadékot*, az éppannyira köszönhető annak a körülménynek, hogy ő maga nem abszolúte termékenyebb, és annak, hogy II., III., IV. nem *relatíve termékenyebbek*.

Másodszor pedig: I. termékenysége adott, 60 tonna 100 £-re. Ha II., III., IV. – tehát sajátlag IV., amely új versenytársként lép a piacra – nemcsak relatíve I.-hez képest, hanem *abszolúte* kevésbé termékenyek volnának, akkor I. hozhatna járadékot, habár ez csak az abszolút járadék egy töredékében állna. Mert minthogy a piac $292\,^1/_2$ tonnát $1\,^5/_6$ £-ért szív fel, ezért kevesebb számú tonnát, pl. 280 tonnát szívna fel $1\,^5/_6$ £-nél magasabb piaci értéken. Minden piaci érték azonban, amely magasabb $1\,^5/_6$ £-nél, azaz I. termelési költségénél, járadékot hoz I. számára, amely egyenlő a piaci értékkel mínusz I. költségárával.

Tehát mondhatjuk azt is, hogy IV. abszolút termékenysége miatt nem hoz I. járadékot, hiszen ameddig csak II. és III. a versenytársai a piacon, addig hozott járadékot, sőt még IV. fellépése ellenére, a pótlólagos kínálat ellenére is továbbra is hozna – habár csekélyebb járadékot –, ha IV. 100 £ tőkeráfordításra $92\,^1/_2$ tonna helyett 80 tonnát termelne.

Harmadszor: Feltettük, hogy az abszolút járadék 100 £ tőkeráfordításra = 10 £, = 10% a tőkére vagy $^1/_{11}$ a költségárra; hogy tehát a mezőgazdaságban 100 £ tőke értéke = 120 £, amiből 10 £ profit.

Nehogy azt higgyük, hogy ha azt mondjuk, hogy 100 £ tőkét fordítottak rá a mezőgazdaságban, és ha 1 munkanap = 1 £, akkor 100 munka-

napot fordítottak rá. Egyáltalában, ha egy 100 £-es tőke egyenlő 100 munkanappal, akkor, bármely termelési ágban van is ez a tőke ráfordítva, sohasem [egyenlő e 100 munkanap termékének értéke 100 munkanappal]. Tegyük fel, hogy 1 £ arany egyenlő egy 12 órás munkanappal és ez a normálmunkanap. Akkor az első kérdés az, hogy mi a munka kizsákmányolásának rátája? Azaz a 12 órából mennyit dolgozik a munkás a maga számára, bére újratermelésére (egyenértékeként), és mennyit dolgozik a tőkés számára *ingyen*? mekkora tehát az a munkaidő, amelyet a tőkés *elad* anélkül, hogy *megfizette* volna, amely ezért az értéktöbbletnek, a tőke megnagyobbodásának forrása? Ha ez a ráta = 50 %, akkor a munkás 8 órát dolgozik a maga számára, 4-et ingyen a tőkés számára. A termék = 12 óra = 1 £ (mivel az előfeltevés szerint 1 £ arany 12 munkaórát foglal magában). Ebből a 12 órából, = 1 £, 8 pótolja a tőkésnek a munkabért, 4 az értéktöbblete. $13\frac{1}{3}$ sh.-es bérre tehát az értéktöbblet = $6\frac{2}{3}$ sh., vagyis 1 £ tőkeráfordításra 10 sh., 100 £-re tehát 50 £. Akkor a 100 £ tőkével termelt áru értéke 150 £ volna. A tőkés nyeresége egyáltalában a termékben meg nem fizetett munka eladásában áll. Annak eladásából, ami nincs megfizetve, fakad a normális nyereség.

A második kérdés pedig ez: Mi a tőke *szerves összetétele*? A tőkének az az értékrésze, amely gépi berendezésből stb. és nyersanyagból áll, a termékben csak *egyszerűen újratermelődik*, újra megjelenik, változatlan marad. A tőkének ezt az alkotórészét a tőkésnek *értékén* kell megfizetnie. Tehát mint adott, *előfeltételezett* érték kerül bele a termékbe. Csak az általa alkalmazott munkát fizeti meg a tőkés csak részben, habár *ez egészen* belekerül a termék értékébe, egészen megvásárolja. A munka kizsákmányolásának fenti rátáját feltételezve, *ugyanazon* nagyságú tőkére az értéktöbblet nagysága tehát a tőke szerves összetételétől fog függni. Ha az *a* tőke = $80_c + 20_v$, akkor a termék értéke = 110 és a profit = 10 (habár 50 % meg nem fizetett munka rejlik benne). Ha a *b* tőke = $40_c + 60_v$, akkor a termék értéke = = 130, profit = 30, habár úgyszintén csak 50 % meg nem fizetett munka rejlik benne. Ha a *c* tőke = $60_c + 40_v$, akkor a termék értéke = 120 és a profit = 20 %, habár úgyszintén 50 % meg nem fizetett munka rejlik benne. A három tőkének, = 300, összesen 10 + 30 + 20 = 60 a profitja. És ez átlagban 100-ra 20 %. És ezt az átlagprofitot csinálja meg a tőkék mindegyike, ha az általa termelt árut 120 £-ért adja el. Az *a* tőke, $80_c + 20_v$, 10 £-gel értéke *felett* ad el, a *b* tőke, $40_c + 60_v$, 10 £-gel értéke *alatt* ad el, és a *c* tőke, $60_c + 40_v$, értékén ad el. Ha az árukat összeszámítjuk, értékükön keltek el = 120 + 120 + 120 = 360 £. Valóban *a* + *b* + *c* értéke = 110 + 130 + 120 = = 360 £. De az egyes kategóriák ára részint értékük *felett*, részint értékük

alatt, részint értékükön áll, hogy mindegyikük 20%-os profitot hozzon. Az áruk így módosult értéke a *költségáruk*, amelyet a konkurrencia állandóan a piaci árak gravitációs középpontjául szab. A 100 £ esetében, amely mármost a mezőgazdaságban van befektetve, tegyük fel, az összetétel $60_c + 40_v$ (ami egyébként talán még túl alacsony v tekintetében), akkor az érték = 120. Ez azonban egyenlő volna az ipar *költségárával*. Tegyük fel tehát a fenti esetben, hogy 100 tőke számára az átlagár = 110 £. Mármost azt mondjuk, hogy ha a mezőgazdasági terméket értékén adják el, akkor értéke 10 £-gel költségára *felett* áll. Akkor 10% járadékot hoz, és ezt tekintjük a tőkés termelés esetében a *normálisnak*, hogy a mezőgazdasági terméket a többi terméktől eltérően *költségára* helyett *értékén* adják el; a *földtulajdon* következtében. Az össztőke összetétele $80_c + 20_v$, ha az átlagprofit = 10%. Feltesszük, hogy a mezőgazdasági tőkéé = $60_c + 40_v$, vagyis hogy összetételében többet fordítanak munkabérre – közvetlen munkára –, mint a többi iparágban ráfordított tőke teljes összegében. Ez azt mutatja, hogy a munka termelékenysége ebben az ágban *relatíve alacsonyabb* fejlettségű. Persze a mezőgazdaság némely fajtáiban, pl. az állattenyésztésben az összetétel lehet $90_c + 10_v$, tehát a v: c arány lehet kisebb, mint az ipari össztőkében. De nem ez az ág határozza meg a járadékot, hanem a tulajdonképpeni mezőgazdaság, mégpedig ennek az a része, amely a fő *létfenntartási eszközt*, mint a búza stb., állítja elő. A többi ág járadékát nem a benne magában befektetett tőke összetétele határozza meg, hanem annak a tőkének az összetétele, amelyet a fő létfenntartási eszköz termelésében használnak fel. A tőkés termelés puszta létezése előfeltételezi, hogy a létfenntartási eszközök legnagyobb eleme a növényi táplálék, nem pedig az állati táplálék. A különböző ágak járadékainak egymáshoz való aránya másodlagos kérdés, amely minket itt nem érdekel, figyelmen kívül marad.

Hogy tehát az abszolút járadék 10% legyen, előfeltételezzük,

hogy az általános átlagos összetétel a nem-mezőgazdasági tőkénél = $= 80_c + 20_v$,

a mezőgazdasági tőkénél = $60_c + 40_v$.

Mármost az a kérdés, hogy befolyással lenne-e a *D*-ben előfeltételezett esetre, hogy az I. osztály nem fizet járadékot, az, ha a mezőgazdasági tőke összetétele más, pl. $50_c + 50_v$, vagy $70_c + 30_v$? Az első esetben a termék értéke = 125 £ volna; a második esetben = 115 £. Az első esetben a nem-mezőgazdasági tőkétől különböző összetételből eredő különbözet = 15 £, a másodikban = 5. Azaz a mezőgazdasági termék értékének és a költségárnak a különbsége az egyik esetben 50%-kal magasabb, mint az előfeltevésben, a másodikban 50%-kal alacsonyabb.

Ha az első eset állna fenn s 100 £ értéke = 125 £, akkor az *A* táblázatban I. tonnájának értéke = $2^1/_{12}$ £. És ez volna *A* számára a piaci érték, minthogy a piaci értéket itt az I. osztály határozza meg. Ezzel szemben I. *A* költségára továbbra is $1^5/_6$ £ volna. Minthogy tehát az előfeltevés szerint [*D*-ben] a $292^1/_2$ tonna csak $1^5/_6$ £-jével adható el, ezért ez nem okozna különbséget; éppoly kevéssé, mint ha a mezőgazdasági tőke = $70_c + 30_v$, vagyis a mezőgazdasági termék értékének különbsége költségárától csak = 5 £, csak fele akkora, mint a feltevésben. Ha tehát a *költségárat*, ennélfogva a nem-mezőgazdasági tőke átlagos szerves összetételét, = $80_c + 20_v$-t, állandónak előfeltételezzük, akkor ebben az esetben [*D*] nem okozna különbséget, hogy magasabb-e vagy alacsonyabb a mezőgazdasági tőke összetétele, habár a különbség az *A* táblázat számára jelentős volna és az abszolút járadékban 50%-os különbséget okozna.

De előfeltételezzük most megfordítva: A mezőgazdasági tőke összetétele legyen továbbra is $60_c + 40_v$ és a nem-mezőgazdasági tőkéé változzék. $80_c + 20_v$ helyett legyen vagy $70_c + 30_v$, vagy $90_c + 10_v$. Az első esetben az átlagprofit = 15, vagyis 50%-kal magasabb, mint a feltételezett esetben; a másikban = 5 £, vagyis 50%-kal alacsonyabb. Az első esetben az abszolút járadék = 5 £. Ez tehát ismét nem okozna különbséget I. *D* szempontjából. A második esetben az abszolút járadék = 15 £. Ez sem okozna különbséget az I. *D* eset szempontjából. Ez eset szempontjából tehát mindez közömbös, bármily fontos maradna az *A*, *B*, *C* és *E* táblázat szempontjából, azaz az abszolút és a különbözeti járadék abszolút meghatározása szempontjából, valahányszor az új osztály – akár felszálló, akár leszálló a vonal – csak a szükséges pótlólagos keresletet szolgáltatja a régi piaci értéken.

A következő kérdés mármost ez:

Vajon ez a *D eset* gyakorlatilag lehetséges-e? És még előbb: Vajon ez, ahogy Ricardo felteszi, a *normális* eset? A normális eset csak akkor lehet: Vagy ha a mezőgazdasági tőke = $80_c + 20_v$, egyenlő a nem-mezőgazdasági tőke átlagösszetételével, úgyhogy a mezőgazdasági termék *értéke* egyenlő a *nem-mezőgazdasági termék költségárával*. Ez statisztikailag eddigelé téves. Ez a feltevés, hogy a mezőgazdaság *relatíve* kevésbé termelékeny, mindenesetre tárgyhoz illőbb, mint Ricardo feltevése, hogy termelékenysége *fokozódóan* abszolúte csökken.

Ricardo az I. fejezetben, „*Az értékről*", felteszi, hogy az arany- és ezüstbányákban a tőke átlagos összetétele áll fenn (habár itt csak állótőkéről és forgótőkéről beszél; dehát ezt „korrigáljuk"). Ez előfeltevés mellett ezeknél a bányáknál mindig csak különbözeti járadék létezhetne, abszolút jára-

dék soha. Maga az előfeltevés azonban megint azon a másik előfeltevésen nyugszik, hogy a termékenyebb bányák szolgáltatta pótlólagos kínálat mindig nagyobb, mint a régi piaci érték mellett megkívánt pótlólagos kínálat. De abszolúte nem látható be, miért ne következhetne be éppúgy az ellenkezője. A különbözeti járadék puszta létezése már bizonyítja, hogy lehetséges pótlólagos kínálat anélkül, hogy az *adott piaci értéket* megváltoztatná. Hiszen IV. vagy III. vagy II. nem szolgáltatna különbözeti járadékot, ha nem I. piaci értékén – bárhogy van is ez meghatározva –, tehát egy kínálatuk abszolút nagyságától *függetlenül* meghatározott piaci értéken adna el.

Vagy: a *D esetnek* mindig a normálisnak kellene lennie, ha a benne feltételezettek mindig a normálisak; azaz, ha IV., III. és II., sajátlag IV. konkurrenciájánál fogva I. mindig kényszerül termékét az abszolút járadék egész összegével értéke *alatt*, *költségárán* eladni. A különbözeti járadék puszta létezése IV.-, III.-, II.-ben bizonyítja, hogy olyan piaci értéken adnak el, amely egyéni értékük *felett* áll. Ha Ricardo felteszi, hogy I.-nél nem lehet ez a helyzet, akkor csak azért, mert *előfeltételezi* az abszolút járadék lehetetlenségét, ezt pedig azért teszi, mert *érték és költségár azonosságát* előfeltételezi. Vegyük a C *esetet*, ahol a $292\,^{1}/_{2}$ tonna 1 £ $16\,^{12}/_{13}$ sh. piaci értéken kel el. És induljunk ki, mint Ricardo, IV.-ből. Ameddig csak $92\,^{1}/_{2}$ tonna szükséges, IV. a tonnáját 1 £ $5\,^{35}/_{37}$ sh.-ért adja el, azaz a 100 £ tőkével termelt árut 120 £-en, értékén, ami a 10 £ abszolút járadékot szolgáltatja. Miért adná el IV. az áruját értéke *alatt*, *költségárán*? Ameddig egyedül létezik, addig III., II., I. nem támaszthat neki konkurrenciát. III. puszta *költségára* azon érték *felett* áll, amely IV.-nek 10 £ járadékot hoz, I. és II. költségára pedig még nagyobb fokban. Tehát III. stb. nem támaszthatna konkurrenciát, még ha e tonnákat a puszta költségáron adná is el.

Tegyük fel, hogy csupán egy osztály létezik – a legjobb vagy legroszszabb földfajta, IV. vagy I., vagy III. vagy II., ez az elmélet szempontjából nem számít –, tegyük fel, hogy *elemi módon* létezik, azaz *relatíve* elemi módon az adott tőke és munka tömegéhez viszonyítva, amely egyáltalában rendelkezésre áll és ebben a termelési ágban felszívható, úgyhogy ez a földfajta tehát nem korlát, hanem relatíve lehatárolatlan működési tér a munka és tőke meglevő tömege számára; tegyük fel tehát, hogy nem létezik különbözeti járadék, mert nem művelnek *különböző* természetes termékenységű talajokat, tehát nem létezik különbözeti járadék (vagy csak eltűnően); tegyük fel továbbá, hogy *nem* létezik *földtulajdon*, akkor világos, hogy nem létezik abszolút járadék, tehát egyáltalában (minthogy az előfeltevés szerint nem létezik különbözeti járadék) *nem* létezik járadék. Ez tautológia. Hiszen

az *abszolút földjáradék* létezése nemcsak előfeltételez földtulajdont, hanem maga az *előfeltételezett földtulajdon*, azaz a tőkés termelés működése által megszabott és módosított földtulajdon. Ez a tautológia *mit sem* határoz a kérdésben, minthogy az abszolút földjáradék képződését abból az *ellenállásból* magyarázzuk éppen, amelyet a földtulajdon a mezőgazdaságban az áruk értékeinek átlagárakká való tőkés kiegyenlítésével szemben kifejt. Ha megszüntetjük a földtulajdonnak ezt a működését – ezt az ellenállást, a sajátos ellenállást, amelybe a tőkék konkurrenciája ezen a működési téren beleütközik –, akkor természetesen megszüntetjük az előfeltételezést, amely mellett földjáradék létezik. Egyébként az előfeltételezés ellentmond magának: egyrészt fejlett tőkés termelés (ahogy Wakefield úr nagyon jól látja gyarmatosítási elméletében[80]), másrészt a földtulajdon nem-létezése. Honnan jöjjenek ebben az esetben a bérmunkások?

Valami *megközelítő* történik a gyarmatokon, még ha *törvényileg* létezik is földtulajdon, amennyiben a kormányzat ingyenesen adja, ahogy ez az Angliából kiinduló gyarmatosításnál eredetileg történt, és még ha a kormányzat ténylegesen tételez is földtulajdont azáltal, hogy a földet, habár eltűnő olcsón, de eladja, ahogy az Egyesült Államokban 1 $-ért vagy ilyesmiért acre-enként.

Itt meg kell különböztetni kétfélét.

Először: Tulajdonképpeni gyarmatokról van szó, mint az Egyesült Államokban, Ausztráliában stb. Itt a földművelő telepesek tömege, habár többé-kevésbé nagy tőkét hoznak magukkal az anyaországból, nem *tőkésosztály* és termelésük éppoly kevéssé *tőkés*. Ezek többé-kevésbé maguk-dolgozó parasztok, akiknek először is a fődolog, hogy *saját eltartásukat*, létfenntartási eszközeiket megtermeljék, fő termékük tehát nem válik *áruvá* és nem a kereskedelemnek van szánva. Termékeiknek saját fogyasztásuk feletti többletét eladják, kicserélik importált ipari árukra stb. A telepesek másik, kisebbik része a tengernél, hajózható folyóknál stb. kereskedővárosokat alkot. Itt sem lehet szó tőkés termelésről. Ha az utóbbi lassanként ki is képződik, úgyhogy a maga-dolgozó és maga-tulajdonán-dolgozó farmer számára termékeinek eladása és a nyereség, amelyet ezzel az eladással csinál, válik döntővé, mégis, ameddig a föld még elemi bőségben létezik a tőkével és a munkával szemben, tehát gyakorlatilag lehatárolatlan működési tér marad, addig még folytonosan a gyarmatosítás első formája megy végbe és a termelés ezért *sohasem* szabályozódik a piac · adott piaci érték melletti – szükséglete szerint. Mindazt, amit az első fajtájú telepesek közvetlen fogyasztásukon *felül* termelnek, a piacra dobják és minden olyan áron eladják, amely nekik többet hoz, mint a munkabért. Versenytársai, és hosszú ideig

azok is maradnak, a már többé-kevésbé tőkés módon termelő farmereknek, és ilymódon a mezőgazdasági termék piaci árát állandóan értéke *alatt* tartják. Az a farmer, aki a legrosszabb fajtájú talajt művel, azért nagyon elégedett lesz, ha megcsmálja az átlagprofitot, farmja eladása esetén pedig, ha befektetett tőkéjét pótolják, ami az esetek nagy tömegében nem történik meg. Itt tehát kétféle lényeges körülmény találkozik össze: A tőkés termelés a mezőgazdaságban még nem uralkodik; másodszor a földtulajdon törvényileg létezik ugyan, de ténylegesen még csak szórványosan; tulajdonképpen még csak földbirtoklás. Vagyis a földtulajdon törvényileg létezik ugyan, de – tekintve a föld *elemi* viszonyát a munkához és tőkéhez – még képtelen ellenállást kifejteni a tőkével szemben, képtelen a mezőgazdaságot olyan működési térré változtatni, amely a *tőke befektetésével* szemben a nem-mezőgazdasági ipartól eltérően sajátos ellenállást fejt ki.

A második fajta gyarmatokon – ültetvények –, amelyek már eleve kereskedelmi spekulációk s a világpiac számára termelnek, tőkés termelés megy végbe, habár csak formálisan, mivel a négerrabszolgaság a szabad bérmunkát, tehát a tőkés termelés alapzatát kizárja. De azok, akik üzletüket négerrabszolgákkal folytatják, *tőkések*. A termelési mód, amelyet bevezetnek, nem a rabszolgaságból eredt, hanem reá oltják. Ebben az esetben tőkés és földtulajdonos egy személy. És a talajnak a tőkéhez és munkához képest *elemi* létezése nem fejt ki ellenállást a tőkebefektetéssel szemben, tehát a tőkék konkurrenciájával szemben sem. Nem is fejlődik itt ki a földtulajdonosoktól különböző bérlőosztály. Ameddig ez a viszony tart, semmi sem áll annak útjában, hogy a költségár szabályozza a piaci értéket.

Mindezen előfeltételeknek semmi közük nincs azokhoz az előfeltételekhez, amelyek közt *abszolút földjáradék* létezik: azaz az egyik oldalon fejlett tőkés termelés, a másikon földtulajdon, mely nemcsak törvényileg van meg, hanem ténylegesen ellenállást fejt ki, megvédelmezi a működési teret a tőkével szemben és csak bizonyos feltételek között ad helyet neki.

E körülmények között, még ha csak IV.-et vagy III.-at vagy II.-t vagy I.-et művelik is, létezni fog abszolút földjáradék. A tőke csak úgy hódíthat új teret az egyedül létező földosztályban, ha megfizeti a földjáradékot, azaz a mezőgazdasági terméket *értékén* adja el. Csak e körülmények között lehet is szó összehasonlításról és különbségről a mezőgazdaságban (azaz egy természeti elemben mint olyanban, az őstermelésben) befektetett tőke és a nem-mezőgazdasági iparban befektetett tőke közt.

A következő kérdés pedig ez:

Ha I.-ből indulnak ki, világos, hogy II., III., IV., ha ezek csak a régi piaci értéken megengedhető pótlólagos keresletet szolgáltatják, akkor azon

a piaci értéken adnak el, amelyet I. határoz meg, tehát az abszolút járadékon kívül relatív termékenységük arányában különbözeti járadékot fognak szolgáltatni. Ha ezzel szemben IV.-ből indulnak ki, akkor lehetségesnek tűnik néhány ellenvetés.

Láttuk ugyanis, hogy II. az abszolút járadékot kapja, ha értékén, $1\,^{11}/_{13}$ £-en ad el, vagyis 1 £ $16\,^{12}/_{13}$ sh.-en.

A *D* táblázatban III.-nak, a (leszálló vonalon) soronkövetkező osztálynak a *költségára* magasabb, mint IV. *értéke*, amely 10 £ járadékot hoz. Konkurrenciáról vagy áron alul eladásról – még ha III. a költségáron adna is el – itt tehát nem lehet szó. Ha azonban IV. többé nem elégíti ki a keresletet, ha több mint $92\,^{1}/_{2}$ tonnát kívánnak meg, akkor ára emelkedni fog. A fenti esetben már tonnánként $3\,^{43}/_{111}$ sh.-gel emelkednie kellene, mielőtt III. akárcsak a *költségárán* versenytársként felléphetne. Kérdés, hogy fel fog-e lépni így? Ezt az esetet mindjárt másképp fogjuk felállítani. A keresletnek nem kellene 75 tonnával emelkednie, hogy IV. ára 1 £ 12 sh.-re, III. egyéni értékére emelkedjék, a legkevésbé az *uralkodó mezőgazdasági termék* esetében, ahol a kínálat elégtelensége az *árnak* sokkal nagyobb emelkedését idézi elő, mint ami a kínálat *számtani* kiesésének megfelel. Ha azonban IV. 1 £ 12 sh.-re emelkednék, akkor III. ennél a piaci értéknél, amely egyenlő egyéni értékével, megfizetné az abszolút járadékot, IV. pedig különbözeti járadékot fizetne. Ha egyáltalában pótlólagos kereslet jön létre, akkor III. az egyéni értékén adhat el, mivelhogy akkor uralkodik a piaci értéken és semmiféle ok nem volna, amiért a *földtulajdonos* lemondjon a járadékról.

De tegyük fel, hogy IV. piaci ára csak 1 £ $9\,^{1}/_{3}$ sh.-re, III. *költségárára* emelkedik. Vagy, hogy az esetet még csattanósabbá tegyük: III. költségára legyen csak 1 £ 5 sh., tehát csak $1\,^{8}/_{37}$ sh.-gel magasabb, mint IV. *költségára*. Magasabbnak kell lennie, mert termékenysége alacsonyabb, mint IV.-é. Mármost művelés alá fogható-e III. és ennélfogva konkurrálhat-e IV.-gyel, amely III. költségára felett, tudniillik 1 £ $5\,^{35}/_{37}$ sh.-ért ad el? Vagy létrejön pótlólagos kereslet, vagy nem. Az első esetben IV. piaci ára értéke fölé emelkedett, 1 £ $5\,^{35}/_{37}$ sh. fölé. És III. akkor minden körülmények között költségára *felett* adna el, ha nem is abszolút járadéka teljes összegével.

Vagy *nem* jön létre pótlólagos kereslet. Itt megint két eset lehetséges. III. konkurrenciája csak akkor léphetne fel, ha III. bérlője egyszersmind annak *földtulajdonosa* volna, ha neki személy szerint mint tőkésnek a földtulajdon nem állítana akadályt útjába, ha nem fejtene ki ellenállást, mivel a hatalmában van, nem mint tőkésnek, hanem mint földtulajdonosnak.

Konkurrenciája kényszerítené IV.-et, hogy az eddigi 1 £ $5^{35}/_{37}$ sh.-es ár alatt adjon el, sőt, hogy az 1 £ 5 sh.-es ár alatt adjon el. Ezzel III.-at kivernék a terepről. És IV. mindenkor képes volna III.-at kiverni a terepről. Csupán azt kellene tennie, hogy az árat saját termelési költségére süllyessze, amely alacsonyabb, mint III.-é. Ha azonban a piac a III. okozta *ármérséklés* következtében kibővülne, mi volna akkor? Vagy annyira kibővülne a piac, hogy IV. továbbra is elhelyezhetné $92^1/_2$ tonnáját az újonnan hozzájött 75 ellenére, vagy pedig nem bővülne ki ebben a mértékben, úgyhogy IV. és III. termékének egy része fölös maradna. Ebben az esetben IV. addig szállítaná le árát, minthogy uralkodik a piacon, mígcsak III. tőkéje a korlátai közé nem redukálódnék, azaz csak annyi tőke volna III.-ban befektetve, amennyi éppen elegendő, hogy IV. egész termékét felszívják. De 1 £ 5 sh.-jével az egész termék eladható volna, s minthogy III. e termék egy részét ezen az áron adná el, IV. nem adhatna el felette. Ez volna azonban az egyetlen lehetséges eset, pillanatnyi túltermelés, amely nem pótlólagos keresletből ered, de a piac kibővüléséhez vezet. És ez az eset csak akkor lehetséges, ha III.-ban a tőkés és a földtulajdonos azonos – tehát ismét előfeltételezzük, hogy a földtulajdon nem létezik mint a tőkével szemben álló hatalom, mert a tőkés maga földtulajdonos és a földtulajdonost feláldozza a tőkésnek. Ha azonban a földtulajdon mint olyan szembelép III.-ban a tőkével, akkor semmiféle ok nincs arra, hogy a földtulajdonos odaadja acrejeit művelésre anélkül, hogy járadékot húzna ebből, hogy tehát odaadja, mielőtt IV. ára legalábbis III. költségára *fölé* nem emelkedett. Ha ez az emelkedés csak csekély, akkor minden tőkés termelésű országban III.-at mint működési teret továbbra is elvonják a tőke elől, hacsak valamilyen más formában nem tud járadékot hozni. De soha nem fogják művelésbe venni, amíg járadékot nem hoz, amíg IV. ára III. költségára *felett* nem áll, tehát IV. a régi járadékán kívül különbözeti járadékot nem hoz. A kereslet további növekedésével III. ára értékére emelkednék, mivel II. *költségára* III. egyéni értéke *felett* áll. II.-t megművelnék, mihelyt III. ára 1 £ $13^{11}/_{13}$ sh. fölé emelkednék, tehát valamilyen járadékot hozna II.-nek.

Mármost azonban *D*-ben feltettük, hogy I. nem hoz járadékot. De csak azért, mert előfeltételeztük, hogy I. már megművelt föld, amely azon változás révén, melyet IV. bekapcsolódása a piaci értékben előidézett, kénytelen értéke *alatt*, *költségárán* eladni. Ilyen kiaknázása csupán akkor folytatódik, ha a tulajdonos maga a bérlő, tehát a földtulajdon ebben az *egyéni esetben eltűnik* a tőkével szemben, vagy ha a bérlő kistőkés, aki 10%-nál kevesebbel beéri, vagy munkás, aki valamivel többet, mint a munkabérét, vagy csak ezt akarja kicsikarni és többletmunkáját, = 10 vagy 9 £ vagy ke-

vesebb, a tőkés helyett a földtulajdonosnak fizeti. A két utóbbi esetben fizetnek ugyan bérleti díjat, de, közgazdasági értelemben, járadékot nem, mi pedig az utóbbival foglalkozunk. Az egyik esetben a bérlő puszta munkás, a másikban középény munkás és tőkés között.

Mi sem idétlenebb, mint az az állítás, hogy a földtulajdonos nem tudja az acre-jeit olyan jól *elvonni* a piacról, mint a tőkés a tőkéjét egy termelési ágból. Legjobb bizonyíték az a sok termékeny föld, amely Európa legfejlettebb országaiban, mint pl. Angliában, megműveletlen, az a föld, amelyet a mezőgazdaságból vasútépítésbe vagy házépítésbe fektetnek vagy erre tartalékolnak, vagy amelyet lövész- vagy vadászterületül jelöl ki földtulajdonosa, mint a Skót Felföldön stb. Legjobb bizonyíték az angol munkások hiábavaló harca, hogy rátegyék kezüket a parlagföldekre.

Megjegyzendő: Mindazon esetekben, ahol az abszolút járadék, mint II. *D*-ben, összege alá süllyed – mert, mint itt, a piaci érték az osztály egyéni értéke alatt áll, vagy, mint II. *B*-ben, a tőke egy részét jobb talaj konkurrenciája következtében el kell vonni a rosszabbról, vagy, mint I. *D*-ben, a járadék teljesen elesik –, előfeltételeztük:

1. hogy ahol teljesen elesik, ott a földtulajdonos és a tőkés *ugyanaz* a személy; itt tehát egyénileg és kivételesen a földtulajdon ellenállása a tőkével szemben és az utóbbi működési terének lehatárolása az előbbi által eltűnik. Ez ugyanaz az eset, mint a gyarmatoknál, csak egyénileg, hogy a földtulajdon előfeltétele elesik;

2. hogy a jobb földek konkurrenciája túltermelést hoz létre, vagy akár a rosszabb földek konkurrenciája is (a leszálló vonalon), és a piacot erőszakosan kibővíti, pótlólagos keresletet hoz létre erőszakos árleszállítással. Ez azonban éppen abszolúte az az eset, amelyet Ricardo nem előfeltételez; mert mindig abból az előfeltételezésből kiindulva okoskodik, hogy csak a szükséges pótlólagos keresletet látják el;

3. hogy II. és I. *B*-ben, *C*-ben, *D*-ben nem fizetnek abszolút járadékot vagy nem a teljes összegét, mert a jobb földek konkurrenciája révén kénytelenek terméküket értékük *alatt* eladni. Ricardo megfordítva azt tételezi fel, hogy *értékükön* adják el, és hogy mindig a *legrosszabb talaj* határozza meg a piaci értéket, noha éppen az I. *D* esetben, amelyet a normálisnak fog fel, az ellenkezője történik. Azonkívül okoskodása mindig a termelés leszálló vonalát előfeltételezi.

Amennyiben a nem-mezőgazdasági tőke átlagos összetétele $= 80_c + 20_v$, az értéktöbblet rátája $= 50\%$, annyiban, ha a mezőgazdasági tőke összetétele $= 90_c + 10_v$, azaz magasabb, mint az ipari tőkéé, ami történelmileg téves a tőkés termelésre vonatkozóan, akkor nincs *abszolút földjáradék*;

ha $= 80_c + 20_v$, ami eddigelé még nem fordult elő, *nincs* abszolút járadék; ha alacsonyabb, pl. $60_c + 40_v$, van *abszolút földjáradék*.

Ezt az elméletet előfeltételezve, a különböző osztályok aránya szerint, a *maguk* arányában a piachoz – azaz abban az arányban, amelyben az egyik vagy a másik osztály uralkodik a piacon –, bekövetkezhet:

A. Az utolsó osztály abszolút járadékot fizet. Meghatározza a piaci értéket, mert valamennyi osztály *ezen a piaci értéken c s a k a szükséges kínálatot szolgáltatja*;

B. Az utolsó osztály határozza meg a piaci értéket; abszolút járadékot fizet, ennek egész rátáját, de nem az egész korábbi összeget, mert III. és IV. konkurrenciája arra kényszeríti, hogy a tőke egy részét elvonja a termelésből;

C. A *fölös* kínálat, amelyet I., II., III., IV. osztályok *a régi piaci értéken* szolgáltatnak, kikényszeríti ennek esését, ami azonban – a magasabb osztályok által szabályozva – kibővíti a piacot. I. csak az abszolút járadék egy részét fizeti, II. *csak* az abszolút járadékot;

D. Ugyanez az uralkodás a *piaci értéken*, a jobb osztályoké vagy a roszszabbaké, túlkínálat révén teljesen megsemmisíti I.-ben a járadékot, II.-ben abszolút tömege alá redukálja; végül

E-ben a jobb osztályok a piaci értéknek a költségár alá süllyesztésével kiszorítják I.-et a piacról. Most II. szabályozza a piaci értéket, mert *ezen az új piaci értéken* mind a három osztály csak a szükséges kínálatot szolgáltatja.[79]

Most térjünk vissza Ricardóhoz.

*

Magától értetődik, hogy amikor a mezőgazdasági tőke összetételéről beszélünk, a földérték vagy -ár nem kerül bele ebbe. Az utóbbi semmi más, mint a tőkésített földjáradék.

[TIZENHARMADIK FEJEZET]

Ricardo járadék-elmélete [Befejezés]

[*1. A földtulajdon nem-létezésének előfeltételezése. Új talajokra való áttérés a fekvéstől és termékenységtől függően*]

Térjünk vissza *Ricardóhoz, II. fejezet, „A járadékról"*:

Először a már Smithtől ismert „gyarmatosítási elméletet" hozza. És itt csak a logikai összefüggést kell röviden összefoglalni:

„Az *első megtelepülés* folyamán egy *országban*, amelyben *bőséges* a gazdag és termékeny föld – *és igen kis hányadát szükséges megművelni a tényleges* népesség *eltartására*, illetve *lehet* valóban *megművelni azzal a tőkével*, amelynek a népesség parancsnokolhat – *nem* lesz *járadék*; mert senki sem *fizetne a föld használatáért*, amikor *bőséges mennyisége még nincs elsajátítva* és *ennélfogva*" (mert nincs *elsajátítva*, amit Ricardo később *teljesen elfelejt*) „*rendelkezésére* áll *bárkinek, aki szándékozik* megművelni." (55. old.)

{Itt tehát előfeltételezi, hogy nincs földtulajdon. Habár a folyamatnak ez az ábrázolása *megközelítően* helyes a modern népek megtelepüléseire, először is nem illik rá a fejlett tőkés termelésre; s éppoly téves, hogyha ezt úgy képzeljük el, mint a *történelem* menetét a vén Európában.}

„A kínálat és kereslet általános elveinél fogva *az ilyen földért nem lehet járadékot fizetni*, azon említett okból, amiért nem adnak semmit a levegő és a víz használatáért vagy a természet bármely más, *korlátlan mennyiségben* létező adományáért . . . e természetes segédeszközök használatáért nem számítanak fel semmit, mert ezek kimeríthetetlenek és mindenkinek rendelkezésére állnak . . . Ha minden földnek *ugyanazok* volnának a tulajdonságai, ha *mennyiségileg határtalan* és *minőségileg egyforma* volna, használatáért semmit sem lehetne felszámítani" (mert egyáltalában *nem* lehetne *magántulajdonná* változtatni), „kivéve ott, ahol *különösen előnyös*

a fekvése" (és egy tulajdonos rendelkezésére áll, kellene hozzáfűznie). „Tehát csakis azért, mert a föld *nem mennyiségileg határtalan* és minőségileg egyforma, és mert a népesség haladásával *rosszabb minőségű* vagy *kevésbé előnyös fekvésű* földet is művelés alá vonnak, csakis ezért *fizetnek járadékot a használatáért*. Amikor a társadalom haladásával másodfokú termékenységű földet művelés alá vesznek, *az első minőségű földön nyomban járadék keletkezik* és e *járadék* tömege e *két földdarab minőségének különbségétől függ*." (56–57. old.)

Éppen itt meg kell állnunk. A logikai összefüggés ez:

Ha föld – és ezt *feltételezi* Ricardo az *első megtelepülésnél egy országban* (*Smith* gyarmatosítási elmélete) –, gazdag és termékeny föld a tényleges népességgel és a tőkével szemben *elemi módon* létezik, gyakorlatilag határtalanul; ha továbbá ennek a földnek „bőséges mennyisége *még nincs elsajátítva*" és *ennélfogva*, mivel *„még nincs elsajátítva"*, *„rendelkezésére áll bárkinek, aki szándékozik megművelni"*, ebben az esetben természetesen semmit sem fizetnek a föld használatáért, nincs járadék. Ha a föld – nemcsak relatíve a tőkéhez és népességhez képest, hanem *ténylegesen* – határtalan elem volna (határtalan, mint a levegő és a víz), „mennyiségileg határtalan", akkor egyesek által való elsajátítása valóban nem zárhatná ki mások által való elsajátítását. Nem létezhetnék magán- (sem pedig „köz-" vagy állami) földtulajdon. Ebben az esetben – ha minden föld *ugyanolyan* minőségű – semmiféle járadékot nem fizethetnének érte. Legfeljebb az olyan föld birtokosának, amelynek „különösen előnyös a fekvése".

Ha tehát a Ricardo előfeltételezte körülmények között – tudniillik, hogy a föld *„nincs elsajátítva"* és a meg nem művelt föld *„ennélfogva* rendelkezésére áll bárkinek, aki szándékozik megművelni" – járadékot fizetnek, ez csak azért lehetséges, mert „a föld nem mennyiségileg határtalan és nem minőségileg egyforma", azaz mert különböző talajfajták léteznek és egyazon talajfajta „korlátozott". Azt mondjuk, hogy Ricardo előfeltételezése mellett akkor csak különbözeti járadékot lehet fizetni. De ahelyett, hogy ezt így korlátozná, Ricardo egyszerre átugrik arra a végkövetkeztetésre, hogy – függetlenül előfeltételezésétől, a *földtulajdon nem-létezésétől* – sohasem fizetnek abszolút járadékot a föld használatáért, hanem csak különbözeti járadékot.

A dolog veleje tehát ez: Ha a föld *elemi módon* létezik a tőkével szemben, akkor ez utóbbi a mezőgazdaságban *ugyanúgy* mozog, mint minden más iparágban. Akkor nem létezik *földtulajdon*. Nincsen járadék. Legfeljebb, ha a talaj egyik része termékenyebb, mint a másik, többletprofitok létezhet-

nek, mint az iparban. Itt mint különbözeti járadék rögződni fognak a természeti bázis miatt, amellyel a talaj különböző termékenységi fokaiban bírnak.

Ha ezzel szemben a föld 1. korlátozott, 2. elsajátított; ha a tőke a *földtulajdont* előfeltételként készentalálja – és ez az eset ott, ahol a tőkés termelés kifejlődik; ahol ezt az előfeltételt nem találja készen, mint a vén Európában, ott maga teremti meg, mint az Egyesült Államokban –, akkor a föld már eleve nem elemi működési tere a tőkének. Innen van földjáradék; függetlenül a különbözeti járadéktól. De az egyik talajfajtáról a másikra való áttérések is, akár felszállóak: I., II., III., IV., akár leszállóak: IV., III., II., I., másképp mennek végbe akkor, mint a *ricardoi előfeltételezés* esetében. Mert, ahogy I.-ben, a tőke alkalmazása beleütközik a földtulajdon ellenállásába II.-, III.-, IV.-ben, és éppígy, ha fordítva IV.-ről III.-ra stb. térnek át. Nem elég a IV.-ről III.-ra stb. való áttérésnél az, hogy IV. [termékének] ára elég magasra emelkedjék ahhoz, hogy a tőkét átlagprofittal lehessen III.-on alkalmazni. Olyan magasra kell emelkednie, hogy járadékot lehessen III.-on fizetni. Ha I.-ről II.-re stb. térnek át, akkor már egészen magától értetődő, hogy az az ár, amely I.-nek járadékot fizetett, II.-nek nemcsak ezt a járadékot, hanem ezenkívül még különbözeti járadékot fizet. Előfeltételezésével, hogy a *földtulajdon nem létezik*, Ricardo természetesen nem küszöbölte ki a *földtulajdon létezése révén* és *ezzel együtt* adott törvény tényét.

Miután Ricardo éppen most megmutatta, hogyan keletkezhetne *az ő előfeltételezése mellett* különbözeti járadék, így folytatja:

„Amikor harmadik minőségű földet vesznek művelés alá, a második minőségűn nyomban járadék keletkezik, s ezt, mint az előbb, a termelőerők közti különbség szabályozza. Ugyanakkor az első minőségű föld járadéka emelkedik, mert ennek mindig annyival kell magasabbnak lennie a második járadékánál, amennyi a különbség a termék között, amelyet a két föld adott mennyiségű tőkével és munkával hoz. *A népesség haladásának* minden *lépésével, amely az országot arra kényszeríti, hogy rosszabb minőségű földhöz folyamodjék*" (amivel azonban semmiképp nem mondta azt, *hogy a népesség haladásának minden lépése kényszeríti az országot, hogy rosszabb minőségű földhöz folyamodjék*), „hogy táplálékellátását módja legyen megtermelni, a járadék valamennyi termékenyebb földön emelkedik." (57. old.)

Ez teljesen rendben.

Ricardo mármost áttér egy példára. De ez a példa, a később megjegyzendőktől eltekintve, előfeltételezi a *leszálló vonalat*. Ez azonban csak *előfeltételezés*. Azt mondta, hogy ezt becsempéssze: „Az első megtelepülés folyamán egy országban, amelyben *bőséges a gazdag és termékeny* talaj — amely *még nincs elsajátítva*." (55. old.) De az eset ugyanaz volna, ha, a telepesekhez viszonyítva, „bőséges a szegény és terméketlen talaj — amely még nincs elsajátítva". Nem a talaj gazdagsága vagy termékenysége van előfeltételezve ahhoz, hogy *ne* fizessenek *járadékokat*, hanem az, hogy korlátlan, nincs elsajátítva és minőségileg egyforma, bármilyen is *ez* a minőség a termékenységének foka tekintetében. Ricardo ezért a továbbiakban maga is így formulázza meg *előfeltételezését*: „Ha *minden földnek ugyanazok* volnának a tulajdonságai, ha *mennyiségileg határtalan* és *minőségileg egyforma* volna, használatáért semmit sem lehetne felszámítani." (56. old.) Nem mondja és nem mondhatja azt, hogy ha *„gazdag és termékeny volna"*, mert ennek a feltételnek *abszolúte semmi* köze sem volna a törvényhez. Ha az ország ahelyett, hogy gazdag és termékeny, szegény és terméketlen volna, akkor mindegyik telepesnek az egész földnek egy nagyobb hányadát kellene megművelnie, és akkor gyorsabban közelednének, még ha a föld nincs is elsajátítva, a népesség növekedésével ahhoz a ponthoz, amelyen a föld gyakorlati fölössége, tényleges határtalansága, a népességhez és tőkéhez arányítva, véget érne.

Mármost ugyan egész biztos, hogy a telepesek nem a legterméketlenebb, hanem a legtermékenyebb földet keresik ki. Tudniillik a rendelkezésükre álló művelési eszközök számára legtermékenyebbet. De ez nem egyetlen korlátja választásuknak. Ami számukra elsősorban döntő, az a *fekvés*; a tengerparti, nagy folyamok melletti stb. fekvés. Nyugat-Amerika stb. földje lehetett volna bármilyen termékeny. A telepesek természetesen New Englandben, Pennsylvaniában, North-Carolinában, Virginiában stb. telepedtek meg, egyszóval a keleti parton, az Atlanti-óceánnál. Ha a legtermékenyebb földet keresték ki, akkor csak az *ebben a körzetben legtermékenyebb földet* keresték ki. Ez nem akadályozta meg őket abban, hogy később *termékenyebb* földet ne műveljenek meg Nyugaton, mihelyt a népesség növekedése, a tőkeképződés, a közlekedési eszközök fejlődése, városok képződése hozzáférhetővé tette számukra ennek a *távolibb* körzetnek *termékenyebb földjét*. Nem a *legtermékenyebb körzetet*, hanem a *legkedvezőbb fekvésű körzetet* keresték, és ezen belül természetesen az — egyébként *egyenlő* fekvésbeli feltételek között — *legtermékenyebb* földet. Ez azonban kétségtelenül nem azt bizonyítja, hogy a termékenyebb körzetről a terméketlen körzetre térnek át, hanem csak azt, hogy *ugyanabban* a körzetben — egyenlő fekvést előfel-

tételezve – a termékenyebb földet természetesen korábban megművelik, mint a terméketlent.

Ricardo azonban, miután a „bőséges, gazdag és termékeny földet" helyesen *kijavította „ugyanazon* tulajdonságú, mennyiségileg határtalan és minőségileg egyforma" földre, a példához érkezik és innen visszaugrik az első téves előfeltételezésbe:

„A *legtermékenyebb és a legkedvezőbb fekvésű* földet művelik meg *először*." (60. old.)

Megérzi a gyengét és téveset, és ezért a „legtermékenyebb földhöz" hozzáteszi az *új* feltételt: „és a legkedvezőbb fekvésű" – ez a kiinduláskor hiányzott. „A legtermékenyebb föld a legkedvezőbb fekvésen *belül*" – nyilvánvalóan ezt kellett volna mondani, s az ostobaság mégsem mehet oly messze, hogy az országnak az a körzete, amely véletlenül a legkedvezőbb fekvésű az újonnan jöttek számára, hogy őket összeköttetésben tartsa az anyaországgal, meg az otthoni régi jó népekkel és a külvilággal, egyben „a legtermékenyebb vidék" az egész a telepesek által még fel nem kutatott és fel nem kutatható országban.

A leszálló vonalnak a feltételezése, a termékenyebb körzetről a kevésbé termékenyebbre való áttérés tehát teljesen becsempészett. Amit mondani lehet, az pusztán ennyi: A legelőször művelt, mert legkedvezőbb fekvésű körzetben *nem* fizetnek *járadékot*, amíg ezen a körzeten *belül* a termékenyebb talajról nem térnek át a kevésbé termékenyre. Ha azonban egy második, az elsőnél *termékenyebb* körzetre térnek át, akkor ez az előfeltételezés szerint *rosszabb fekvésű*. Ezért lehetséges, hogy a talaj nagyobb termékenységét több mint ellensúlyozza a fekvés nagyobb előnytelensége, és ebben az esetben az I. körzet földje továbbra is fizet járadékot. Minthogy azonban a „fekvés" a gazdasági fejlődéssel történelmileg változó körülmény és közlekedési eszközök létesítésével, új városok képződésével stb., a népesség növekedésével folytonosan *javulnia kell*, ezért világos, hogy a II. körzetben termelt termék lassanként olyan áron kerül a piacra, amelynek az I. körzetben megint süllyesztenie kell a járadékot (ugyanazon termékre), és hogy lassanként, ugyanabban a mértékben, ahogy a fekvés előnytelensége eltűnik, kiderül, hogy ez a termékenyebb talaj.

Ezért világos,

hogy ahol Ricardo maga a különbözeti járadék keletkezésének feltételét helyesen és általánosan kimondja: „minden . . . *ugyanazon tulajdonságú* . . . *mennyiségileg határtalan* . . . *minőségileg egyforma* föld", ott a termékenyebb földről terméketlenebbre való áttérés körülménye *nincs* beleértve;

hogy ez történelmileg is téves az Egyesült Államok településének esetében, amelyet ő A. Smithszel együtt szem előtt tart, innen ered Careynek e pontban jogosult ellentéte;

hogy ő maga megint felborítja a dolgot a „fekvés" hozátevésével: „A legtermékenyebb és *a legkedvezőbb fekvésű* földet művelik meg először";

hogy *önkényes* előfeltételezését olyan *példával bizonyítja*, amelyben a bizonyítandót *feltételezi*, tudniillik a legjobb talajról a fokozatilag rosszabbra való áttérést;

hogy végül {persze már fél szemmel az általános profitráta süllyedő tendenciájának magyarázatán} azért előfeltételezi ezt, mert különben nem tudja megmagyarázni magának a *különbözeti járadékot*, habár ez teljesen független attól a körülménytől, hogy I.-ről II.-re, III.-ra, IV.-re vagy IV.-ről III.-ra, II.-re, I.-re térnek-e át.

[*2. A járadéknak a gabona árára gyakorolt befolyása. Az abszolút járadék mint a mezőgazdasági termékek áremelkedésének oka*]

A példában háromfajta talaj van feltételezve, 1., 2., 3. sz., amelyek egyenlő tőkebefektetéssel 100, 90, 80 quarter gabonát szolgáltatnak. Az 1. sz.-t művelik meg először, „egy új országban, amelyben bőséges a termékeny föld a népességhez viszonyítva, és ahol ennélfogva csak az 1. sz. földet szükséges megművelni". (57. old.) Ez esetben az „egész nettótermék" a „művelőé" és „a tőkének a profitja lesz, amelyet ő előlegez". (57. old.) Ez is itt {nem ültetvényekről beszélünk} utálatos, hogy ezt a „nettóterméket" rögtön tőke profitjának tekinti, habár itt *nincs* előfeltételezve *tőkés termelés*. De hát a telepes, aki „a régi országból" jött, ezt maga így tekintheti. Ha mármost a népesség annyira növekedik, hogy meg kell művelni a 2. sz.-t, akkor az 1. sz. 10 quarter járadékot hoz. Itt természetesen feltételeztük, hogy a 2. sz. és 3. sz. mennyisége „*elsajátítatlan*" és, a népességhez és tőkéhez arányítva, gyakorlatilag „korlátlan" maradt. Különben a dolog másképp me*het*ne végbe. Tehát ezen előfeltételezés mellett az 1. sz. 10 quarter járadékot fog hozni;

„mert vagy *két profitrátának* kell *lennie a mezőgazdasági tőkénél*, vagy pedig 10 quartert, illetve 10 quarter értéket *el kell vonni* az 1. sz. föld termékéből valami más célra. Akár a *föld tulajdonosa*, akár bárki más személy műveli meg az 1. sz. földet, ez a 10 quarter egyformán járadékot

alkot; mert a 2. sz. föld művelője tőkéjével ugyanazt az eredményt érné el, akár az 1. sz. földet művelné meg, 10 quarter járadékot fizetve, akár pedig a 2. sz.-t művelné továbbra is, nem fizetve járadékot." (58. old.)

Valóban a mezőgazdasági tőkének két profitrátája volna; azaz az 1. sz. 10 quarternyi *többletprofitot* szolgáltatna (amely ebben az esetben járadékként megszilárdul*hat*). Hogy azonban *egyazon termelési területen* belül, egyazon fajta tőkénél, tehát mezőgazdasági tőkénél nem két, hanem sok igen különböző profitráta nemcsak lehetséges, hanem elkerülhetetlen, azt maga Ricardo rögtön két oldallal később megmondja:

„A legtermékenyebb és a legkedvezőbb fekvésű földet művelik meg először, és termékének csereértékét, ugyanolyan módon, mint minden más áru csereértékét, a megtermeléséhez és piacraviteléhez szükséges különféle formájú munka – az elsőtől az utolsóig – teljes mennyisége szabályozza. Ha rosszabb minőségű földet vesznek művelés alá, a nyerstermék csereértéke emelkedik, mert megtermelése több munkát kíván meg. *Minden* áru *csereértékét*, akár ipari az, akár a bányák terméke vagy a föld terméke, mindig nem az *a legkisebb munkamennyiség szabályozza, amely a termeléséhez szerfelett kedvező körülmények között elegendő*, melyeket *kizárólag azok élveznek, akiknek különös termelési könnyebbségeik vannak*, hanem az *a nagyobb munkamennyiség, amelyet szükségképpen fordítanak termelésére azok, akiknek nincsenek ilyen könnyebbségeik*, akik a *legkedvezőtlenebb körülmények* között tovább termelik; legkedvezőtlenebb körülményeken azokat a legkedvezőtlenebbeket értve, amelyek közt a termelés folytatását a" {régi áron} *„megkívánt termékmennyiség* szükségessé teszi." (60–61. old.)

Tehát minden *különös* iparban nemcsak két, hanem *sok* profit*ráta* van, azaz eltérések az általános profitrátától.

A példa további illusztrációjára (58–59. old.), ahol különböző adag tőkéknek ugyanarra a földre gyakorolt hatásáról van szó, itt nem kell kitérni. Csak erre a két mondatra:

„a járadék mindig a két egyenlő tőke- és munkamennyiség alkalmazásával kapott termék közötti különbözet". (59. old.)

Azaz csak a különbözeti járadék létezik (azon előfeltételezés szerint, hogy nem létezik *földtulajdon*). Mert:

„nem lehetséges két profitráta". (59. old.)

„Igaz, hogy a legjobb földön még mindig ugyanazt a terméket kapják ugyanannyi munkával, mint azelőtt, de értéke megemelkedik annak következtében, hogy akik új munkát és tőkét alkalmaznak a kevésbé termékeny földön, csökkent hozadékokat érnek el. Annak ellenére tehát, hogy a termékeny földeknek a rosszabbak feletti előnyei egy esetben sem mennek veszendőbe, hanem csak *átháramlanak* a művelőről vagy a fogyasztóról a földtulajdonosra, mégis, mivel a rosszabb földek több munkát kívánnak meg, és *mivel* a nyerstermék *pótlólagos kínálatával c s a k ilyen földről van módunk ellátni magunkat*, e termék összehasonlító értéke *tartósan* korábbi színvonala felett marad és ezért a termék több kalapra, szövetre, cipőre stb. [. . .] cserélhető, melyek termelésében nem kívánnak meg ilyen pótlólagos munkamennyiséget." (62–63. old.)

„Annak tehát, hogy a nyers*termék összehasonlító értéke miért emelkedik*, az az oka, hogy az utoljára kapott adag termelésében több munkát alkalmaztak, *nem* pedig az, *hogy járadékot fizetnek a földtulajdonosnak*. A *gabona értékét* az a munkamennyiség *szabályozza*, amelyet termelésére olyan minőségű földön vagy olyan tőkeadaggal fordítottak, amely nem fizet járadékot. *A gabona nem azért drága, mert f i z e t n e k járadékot, hanem azért fizetnek járadékot, mert a gabona drága;* és *helyes* az az észrevétel, hogy *a gabona árában akkor sem következnék be csökkenés, ha a földtulajdonosok járadékuk egészéről lemondanának*. Egy ilyen intézkedés csak lehetővé tenné néhány bérlőnek, hogy úri módon éljen, de nem csökkentené azt a munkamennyiséget, amely szükséges ahhoz, hogy a megművelt legkevésbé termelékeny földön is megteremjen a nyerstermék." (63. old.)

Korábbi fejtegetésem után nem szükséges tovább részleteznem annak a tételnek a tévességét, hogy „a gabona értékét az a munkamennyiség szabályozza, amelyet termelésére olyan minőségű földön . . . fordítottak, amely nem fizet járadékot". Megmutattam, hogy az, hogy az utolsó talajfajta fizet-e járadékot, nem fizet-e, megfizeti-e az egész abszolút járadékot, egy részét fizeti-e, vagy az abszolút járadékon kívül még különbözeti járadékot fizet-e (a felszálló vonal esetén), részint az iránytól függ, hogy a vonal felszálló vagy leszálló-e, minden körülmények között függ a mezőgazdasági tőke összetételének a nem-mezőgazdasági tőke összetételéhez viszonyított arányától, és hogy ha ezen összetétel különbsége következtében az abszolút járadékot már előfeltételeztük, a fenti esetek a piac állásától függnek, hogy azonban nevezetesen a ricardoi eset csak két körülmény között következhet be (jóllehet akkor még bérleti díjat fizethetnek, ha járadékot nem is),

ha földtulajdon nem létezik, törvényileg vagy ténylegesen; vagy ha a legjobb föld olyan pótlólagos kínálatot szolgáltat, amely csak a piaci érték lesüllyesztése esetén találhatja meg helyét a piacon.

De ezenkívül még több minden téves vagy egyoldalú a fenti részletben. A nyerstermék összehasonlító értéke, ami itt semmi mást nem jelent, mint piaci értéket, emelkedhet a fenti okon kívül is, ha eddig értéke alatt, talán költségára alatt adták el, s a társadalom bizonyos állapotában, amikor a nyerstermék termelése még főként a művelő létfenntartására irányul, mindig ez a helyzet (akkor is, ha, mint a középkorban, a városi termék monopolárat biztosít magának); másodszor, ha még nem értékén adják el, *eltérően* a többi árutól, amelyeket költségárukon adnak el.

Végül helyes a különbözeti járadékra vonatkozólag, hogy a gabona ára szempontjából közömbös, hogy a földtulajdonos lemond-e róla és a bérlő dugja-e zsebre. Téves az abszolút járadék tekintetében. Téves, hogy itt a földtulajdon *nem* emeli meg a nyerstermék árát. Ellenkezőleg, ez történik, mert a földtulajdon közbejötte okozza, hogy a nyersterméket *értékén* adják el, amely meghaladja *költségárát*. Tegyük fel, mint fent, hogy az átlagos nem-mezőgazdasági tőke = $80_c + 20_v$, az értéktöbblet = 50%, akkor a profitráta = 10% és a termék értéke = 110. Ezzel szemben a mezőgazdasági tőke = $60_c + 40_v$, az érték = 120. Ezen az értéken adják el a nyersterméket. Ha a földtulajdon törvényileg nem léteznék – vagy ténylegesen, a föld relatív bősége miatt, mint a gyarmatokon –, akkor 115-ért adnák el. Tudniillik: Az első és második tőke összprofitja (a 200-ra) = 30, tehát az átlagprofit = 15. A nem-mezőgazdasági terméket 115-ért adnák el 110 helyett, a mezőgazdasági terméket 115-ért 120 helyett. Tehát a mezőgazdasági termék $^1/_{12}$-évél esnék relatív értékében a nem-mezőgazdasági termékhez képest; mindkét tőke számára azonban – vagyis az össztőke számára –, mind a mezőgazdasági, mind az ipari tőke számára, az *átlagprofit* 50%-kal emelkednék, 10-ről 15-re.

*

Ricardo azt mondja saját járadék-felfogásáról:

„Mindig egy *részleges monopólium* eredményének tekintem, amely sohasem szabályozza valóban az árat" (tehát soha nem hat *monopóliumként*, tehát soha nem is *eredménye* a monopóliumnak. A monopólium eredménye nála csak az lehetne, hogy a jobb talajfajták tulajdonosa vágja zsebre a járadékot a bérlő helyett), „hanem inkább okozata az árnak.

Ha *a földtulajdonosok lemondanának minden járadékról*, véleményem szerint a földön termelt áruk nem lennének olcsóbbak, mert ugyanezeknek az áruknak egy adagját mindig olyan földön termelik, amelyért *nem* fizetnek vagy fizethetnek *járadékot*, mivel a *többlettermék* csak a tőke profitjának megfizetésére elegendő." (*Ricardo*: „Principles", 332–333. old.)

Itt többlettermék = a munkabér által felszívott termék feletti többlet. Ricardo állítása csak akkor helyes – tudniillik azt az esetet előfeltételezve, hogy bizonyos föld sohasem fizet járadékot –, ha ez a föld, vagy jobbanmondva terméke szabályozza a piaci értéket. Ha ezzel szemben terméke azért nem fizet járadékot, mert a piaci értéket a termékenyebb talaj szabályozza, akkor ez a tény mit sem bizonyít. Valójában, ha a különbözeti járadékról „a földtulajdonosok lemondanának", akkor ez a bérlőknek jutna. Ezzel szemben az abszolút járadék feladása csökkentené a mezőgazdasági termékek árát és az ipari termékekét annyira emelné, amennyire az átlagprofit e folyamat révén növekednék.[65]

*

„A járadék emelkedése *mindig* az ország növekvő gazdagságának az okozata *és annak a nehézségnek, amellyel a meggyarapodott népesség táplálékellátása jár.*" (65–66. old.)

Az utóbbi téves.

„A gazdagság azokban az országokban növekszik a leggyorsabban, ahol a rendelkezésre álló föld a legtermékenyebb, ahol a behozatal a legkevésbé van korlátozva, és ahol mezőgazdasági javítások révén a termelvények a munka arányos mennyiségének növelése nélkül megsokszorozhatók, s ahol *következésképpen a járadék előrehaladása lassú.*" (66–67. old.)

A járadék abszolút tömege akkor is növekedhet, ha a *járadékráta* ugyanaz marad és pusztán a mezőgazdaságba befektetett tőke nő a népesség növekedésével; növekedhet, ha I.-en nem fizetnek járadékot, II.-n stb. az abszolút járadéknak csak egy részét fizetik, de a különbözeti járadék a relatív termékenységük következtében nagyon emelkedett stb. (Lásd a *táblázatot.**)

* *Lásd 238/239. old. – Szerk.*

[3. A mezőgazdasági termék „természetes árának" felfogása Smithnél és Ricardónál]

„Ha a magas gabonaár a járadéknak okozata volna, nem pedig oka, akkor az ár arányosan változnék aszerint, hogy magasak-e vagy alacsonyak a járadékok, és a *járadék az ár alkotórésze lenne.* De a gabona árának az a gabona a szabályozója, amelyet a legnagyobb munkamennyiséggel termelnek; és a járadék nem kerül és nem kerülhet bele a legcsekélyebb fokban sem mint *árának alkotórésze*... Nyersanyag a legtöbb áru összetételébe belekerül, de ennek a nyersanyagnak az *értékét*, akárcsak a gabonáét, azon *tőkeadag termelékenysége* szabályozza, *amelyet legutoljára alkalmaztak a földön, és amely nem fizet járadékot*; és *ennélfogva* a járadék nem *alkotórésze* az áruk *árának*." (67. old.)

Itt sok a zűrzavar annak következtében, hogy összekavarja a „természetes *árat*" (mert erről az árról van itt szó) és az *értéket*. Ricardo ezt a zűrzavart Smithtől vette át. Az utóbbinál ez relatíve helyes, mert és amennyiben Smith feladja saját helyes magyarázatát az értékről. Sem a járadék, sem a profit, sem a munkabér nem *alkotórésze* egy áru *értékének*. Fordítva. *Ha egy áru értéke adva van*, azok a különböző részek, amelyekre ez az érték *felosztható*, vagy a felhalmozott munka (állandó tőke), vagy a bér, vagy a profit, vagy a járadék kategóriájába tartoznak. Ezzel szemben a *természetes árra* vagy *költségárra* vonatkozólag Smith beszélhet ennek *alkotórészeiről* mint adott előfeltételekről. Csak természetes ár és érték összecserélése révén viszi ezt át az áru értékére.

Eltekintve a nyersanyag és a gépi berendezés (egyszóval az állandó tőke) árától, amely a tőkés számára minden különös termelési területen kívülről adottként jelenik meg, *meghatározott árral* kerül bele termelésébe, áruja árának megállapításakor a tőkésnek kétfélét kell tennie: A *munkabér árát* hozzá kell csapnia, és ez is (bizonyos határokon belül) adottként jelenik meg számára. Az áru *természetes áránál* nem a *piaci árról* van szó, hanem egy hosszabb periódus alatti átlagos piaci árról, vagyis arról a középpontról, amely felé a piaci ár gravitál. Tehát itt a *munkabér ára* egészében adott a munkaképesség értéke révén. A *profitráta* pedig – a profit természetes rátája – az áruk totalitásának *értéke* révén adott, amelyet a nem-mezőgazdasági iparban alkalmazott tőkék totalitása hoz létre. Ez ugyanis ennek az értéknek a többlete az állandó tőkének az áruban foglalt értéke plusz a munkabér értéke felett. Az összértéktöbblet, amelyet ez

az össztőke hoz létre, alkotja a profit abszolút tömegét. Ennek az abszolút tömegnek az aránya az egész előlegezett tőkéhez határozza meg a profit általános rátáját. Tehát ez az általános profitráta szintén, nemcsak az egyes tőkésnek, hanem minden különös termelési terület tőkéjének is, külsőleg adottként jelenik meg. A termékben foglalt nyersanyag- stb. előlegek árához és a bérek természetes árához tehát hozzá kell adnia az általános profitot, mondjuk 10%-osat, hogy – ahogy ez így kell tűnjék számára – az alkotórészek összeadása útján, vagyis összetétel révén alkossa ilymódon az áru természetes árát. Hogy a természetes árat fizetik-e, vagy többet, illetve kevesebbet, az a piaci ár mindenkori állásától függ. A *költségárba*, eltérően az *értéktől*, csak bér és profit kerül bele, a járadék csak amennyiben a nyersanyag-, gépi berendezés- stb. előlegek árába már belekerült. Tehát nem mint a tőkés szempontjából való járadék, akinek számára egyáltalában a nyerstermeknek, a gépi berendezésnek, egyszóval az állandó tőkének az ára mint *egy egész* jelenik meg, amely előfeltételezve van.

A járadék nem kerül bele alkotórészként a *költségárba*. Ha különös körülmények között a mezőgazdasági terméket költségárán adják el, akkor *nem létezik járadék*. A földtulajdon akkor *gazdaságilag* nem létezik a tőke számára; tudniillik nem létezik, ha annak a talajfajtának a terméke, amely a költségáron ad el, szabályozza ugyanezen terület termékének piaci értékét. (Másképp áll a dolog a *D* táblázatban I.-gyel.) Vagy pedig az (abszolút) *járadék létezik*. Ez esetben a mezőgazdasági terméket *költségára felett* adják el. *Értékén* adják el, amely *költségára* felett áll. A termék *piaci értékébe* azonban belekerül a járadék, vagy jobbanmondva egy részét alkotja. A bérlő számára azonban éppannyira adottként jelenik meg, mint a profit az ipari vállalkozó számára. Adott a mezőgazdasági termék *értékének* a *költségára* feletti többlete által. A bérlő azonban egészen úgy számol, mint a tőkés: Először az előlegek, másodszor a munkabér, harmadszor az átlagprofit, végül a járadék, amely számára ugyancsak adottként jelenik meg. Ez *számára* a természetes ára pl. a búzának. Hogy megfizetik-e neki, az megint a piac mindenkori állásától függ.

Ha a *költségár* és *érték különbségét* tárgyhoz illő módon lerögzítjük, akkor járadék *sohasem* kerülhet bele a költségárba *alkotórészként*, és alkotórészekről csak a költségárnál lehet szó, eltérően az áru értékétől. (A különbözeti járadék, akárcsak a többletprofit, sohasem kerül bele a *költségárba*, mert mindig csak vagy a piaci költségárnak az egyéni költségár feletti többlete, vagy a piaci értéknek az egyéni érték feletti többlete. Ricardónak tehát tárgyilag igaza van, ha A. Smithszel szemben azt állítja, hogy a járadék *soha* nem kerül bele a költségárba. De megint nincs igaza,

merthogy ezt nem azzal bizonyítja, hogy megkülönbözteti a költségárat az értéktől, hanem azzal, hogy A. Smithszel együtt azonosítja; mert sem járadék, sem profit, sem munkabér nem *alkotórészei az értéknek*, habár az érték feloldható bérre, profitra és járadékra, mégpedig mind a három részre egyenlő joggal, *ha* mind a három létezik. Ricardo okoskodása ez: A járadék nem alkotórésze a mezőgazdasági termék természetes árának, *mert* a legrosszabb talaj termékének ára = ennek a terméknek a *költségára* = ennek a *terméknek az értéke* határozza meg a mezőgazdasági termék piaci értékét. Tehát a járadék nem alkotórésze az értéknek, mert nem alkotórésze a *természetes árnak*, és ez = *érték*. De éppen ez téves. Annak a terméknek az ára, amely a legrosszabb talajon termett, egyenlő saját *költségárával*, vagy azért, mert ez a termék értéke *alatt* kel el, tehát nem azért, mint Ricardo mondja, mert *értékén* kel el; vagy azért, mert a mezőgazdasági termék ahhoz a fajta áruhoz tartozik, ahhoz az osztályhoz, amelynél *kivételesen* érték és költségár *azonos*. Ez az eset, ha az értéktöbblet, amelyet egy különös termelési területen adott tőkével, pl. 100-zal csinálnak, véletlenül az az értéktöbblet, amely az össztőke *ugyanakkora* hányadára (pl. 100-ra) jut az átlagszámítás szerint. Ez tehát Ricardo zűrzavara.

Ami *A. Smitht* illeti: Amennyiben a költségárat és az értéket azonosítja, ebből a téves előfeltevésből kiindulva joga van azt mondani, hogy a járadék éppúgy, mint a profit és a bér „alkotórésze a természetes árnak". Sőt, következetlenség tőle, hogy később a kidolgozásnál megint azt állítja, hogy a járadék nem kerül bele ugyanolyan módon a természetes árba, mint a bér és a profit. Azért követi el ezt a következetlenséget, mert a megfigyelés és a helyes elemzés mégis megint ráviszi annak elismerésére, hogy a nem-mezőgazdasági termék természetes árának és a mezőgazdasági termék piaci értékének meghatározása közt különbség létezik. De közelebbit erről akkor, amikor Smith járadék-elméletéről beszélünk.

[*4. Mezőgazdasági javítások és a földjáradékra gyakorolt befolyásuk*]

„Láttuk, hogy minden adag pótlólagos tőkével, amelynek a kevesebb hozadékot termelő földön való alkalmazása szükségessé válik, a járadék emelkedik" (de nem minden adag pótlólagos tőke termel kevesebb hozadékot). „Ugyanezekből az elvekből következik, hogy minden olyan körülmény a társadalomban, amely szükségtelenné tenné, hogy ugyan-

olyan tömegű tőkét alkalmazzanak a földön, és amely ezért az utoljára alkalmazott adagot termelékenyebbé teszi, csökkentené a járadékot." (68. old.)

Vagyis az abszolút járadékot. A különbözeti járadékot nem szükségképp. (Lásd *B* táblázat.)

Ilyen körülmény lehet „az ország tőkéjének csökkenése", amelyet a népesség csökkenése kísér. De a mezőgazdasági munka termelőerőinek magasabb fejlődése is.

„Ugyanezek a hatások előidézhetők azonban, amikor az ország gazdagsága és népessége növekedett, ha ezt a növekedést olyan tetemes mezőgazdasági javítások kísérik, amelyeknek ugyanaz a hatásuk – csökken a szükségessége annak, hogy a szegényebb földeket megműveljék, vagy hogy ugyanakkora tömegű tőkét fordítsanak a termékenyebb földdarabok megművelésére." (68–69. old.)

(Furcsa módon Ricardo itt elfelejti: javítások, amelyeknek az a hatásuk, hogy megjavítják a szegényebb földek minőségét és gazdagabbakká változtatják ezeket; olyan nézőpont ez, amely Andersonnál uralkodó.)

Igen téves Ricardo e tétele:

„Ha a népesség ugyanakkora és nem több, nem lehet kereslet semmi pótlólagos gabonamennyiségre." (69. old.)

Teljesen eltekintve attól, hogy a gabona árának esésével pótlólagos kereslet keletkezik majd más nyerstermékek, zöldség, hús stb. iránt, és hogy pálinkát stb. lehet a gabonából csinálni, Ricardo itt felteszi, hogy az egész népesség annyi gabonát fogyaszt, amennyit szeretne. Ez téves.

{„Fogyasztásunk óriási növekedése 1848-, 49-, 50-ben mutatja, hogy azelőtt *alultápláltak* voltunk, és hogy az árakat a kínálat elégtelensége felhajtotta." (*F. W. Newman*: „Lectures on Political Economy", London 1851, 158. old.)

Ugyanez a Newman azt mondja:

„A ricardoi érvelés", hogy a járadék nem emelheti meg az árat, „azon a feltevésen fordul meg, hogy a járadék megkövetelésére való hatalom a valóságos élet semmilyen esetében nem *csökkentheti a kínálatot.* De hát miért ne? Igen tekintélyes területek vannak, amelyeket azonnal megműveltek volna, ha nem követelhettek volna értük járadékot, de

mesterségesen parlagon tartották őket, akár mert a földtulajdonosok előnyösen bérbeadhatták mint vadászterületet, akár mert [. . .] előnyben részesítették a [. . .] romantikus vadont a kicsiny és névleges járadékkal szemben, hiszen csakis ilyet kaphattak volna a művelés megengedéséért." (159. old.)}

Egyáltalában téves, hogy ha a földet elvonja a gabonatermelés elől, nem kaphat járadékot úgy, hogy legelővé változtatja, vagy építkezési telkekké, vagy mint a Skót Felföld egyes vidékein, mesterséges erdőkké vadászati célokra.

Ricardo kétféle mezőgazdasági javítást különböztet meg. Az *egyik* fajta

„a *föld termelőerőit* növeli . . . *mint az ügyesebb vetésforgó vagy a trágya jobb megválasztása*. Ezek a javítások abszolúte módot adnak arra, hogy ugyanazt a terméket kisebb földmennyiségről kapjuk meg." ([„Principles",] 70. old.)

Ebben az esetben Ricardo szerint a járadéknak *esnie kell*.

„Ha például az egymást követő tőkeadagok 100-at, 90-et, 80-at, 70-et hoztak, akkor amíg ezt a négy adagot alkalmazom, járadékom 60 volna, vagyis a különbözet

70 és 100 között = 30 70 és 90 között = 20 70 és 80 között = 10 60	, míg a termék 340	100 90 80 70 340

és amíg ezeket az adagokat alkalmazom, a *járadék ugyanaz maradna*, jóllehet mindegyiknek a terméke *egyenlően* növekednék." (Ha *egyenlőtlenül* növekednék, akkor a járadék az *emelkedő* termelékenység *ellenére* emelkedhetne.) „Ha 100, 90, 80, 70 helyett a termék 125-, 115-, 105-, 95-re növekednék, a járadék még mindig 60 volna, vagyis a különbözet

95 és 125 között = 30 95 és 115 között = 20 95 és 105 között = 10 60	, míg a termék növekednék 440-re	125 115 105 95 440.

De ha a termék így növekedik *anélkül, hogy a kereslet növekednék*, akkor nem lehetne indíték arra, hogy ilyen sok tőkét alkalmazzanak a földön; egy adagot elvonnának, és következésképpen az utolsó tőkeadag 105-öt hozna 95 helyett és a járadék 30-ra esnék, vagyis a különbözetre

105 és 125 között = 20	míg a termék még mindig megfelel a népesség szükségleteinek, mert 345 quarter lenne, vagyis	125
105 és 115 között = 10		115
30		105
		345."

(71–72. old.)

Eltekintve attól, hogy csökkenő ár esetén a kereslet emelkedhet a népesség *növekedése nélkül* (Ricardo maga felteszi, hogy 5 quarterral emelkedett), éppen azért tér folyton át csökkenő termékenységű talajokra, mert a népesség minden évben növekszik, azaz a gabonafogyasztó, kenyérevő része a népességnek, és ez a rész gyorsabban növekszik, mint a népesség, mert a kenyér a nagyobb rész számára fő táplálék. Tehát nem *szükséges*, hogy a kereslet ne növekedett légyen a tőke termelékenységével együtt, tehát hogy a járadék essék. És a járadék emelkedhet, ha a javítás a termékenységi fokban fennálló különbözetet nem-egyformán érintette.

Különben biztos (*B* és *E* táblázat), hogy a termékenység gyarapodása nemcsak a legrosszabb talajt vetheti ki a piacról – változatlan kereslet esetén –, hanem még a jobb talaj tőkéjének egy részét is (*B* táblázat) kényszerítheti arra, hogy elvonják a gabonatermeléstől. Ebben az esetben *esik a gabonajáradék*, ha a termék növekedése *egyenlő* a különböző talajfajtákon.

Ricardo most rátér a *mezőgazdasági javítások* második oldalára.

„De vannak olyan javítások, amelyek csökkenthetik a termék relatív értékét anélkül, hogy csökkentenék a *gabonajáradékot*, noha csökkentik a *föld pénzjáradékát*. Az ilyen javítások nem növelik a föld termelőerőit, de módot adnak arra, hogy *kevesebb munkával* kapjuk meg termékét. Inkább a *földön felhasznált tőkének a kiképződésére* irányulnak, mintsem *magának a földnek a művelésére*. Ilyen természetű *a mezőgazdasági kellékek*, mint például az eke és a cséplőgép *megjavítása*, a mezőgazdálkodásban alkalmazott lovak gazdaságosabb kihasználása, az állat-

orvostan jobb ismerete. *Kevesebb tőkét*, ami *ugyanaz mint kevesebb munka*, alkalmazunk a földön; de hogy *ugyanazt a terméket kapjuk, nem művelhetünk meg kevesebb földet.* Az azonban, hogy az ilyenfajta javítások érintik-e a *gabonajáradékot*, attól a kérdéstől függ, hogy a különböző tőkeadagok alkalmazásával kapott termék közötti különbözet növekszik, változatlan marad vagy csökken-e."

{Ezt Ricardónak a *talajok természetes termékenysége* esetében is le kellett volna rögzítenie. Hogy az új talajokra való áttérés a különbözeti járadékot csökkenti, változatlanul hagyja vagy növeli-e, attól függ, hogy az e különböző termékenyebb talajokon alkalmazott tőke termékének különbözete növekszik, változatlan marad vagy csökken-e.}

„Ha négy tőkeadagot, 50-, 60-, 70- és 80-at alkalmazok a földön, amelyek mindegyike *ugyanazt az eredményt* adja, és valamilyen javítás az ilyen tőke kiképeződésében módot ad arra, hogy mindegyikből 5-öt elvonjak, úgyhogy ezek már csak 45, 55, 65 és 75 lennének, akkor a gabonajáradékban semmiféle változás nem állna be; ha azonban a javítások olyanok, hogy az egész megtakarításra a legkevésbé termelékenyen alkalmazott tőkeadagon adnak módot, akkor a gabonajáradék nyomban esnék, mert csökkenne a legtermelékenyebb tőke és a legkevésbé termelékeny tőke közötti különbözet; és *ez a különbözet az, ami a járadékot alkotja.*" (73–74. old.)

Ez helyes a *különbözeti járadékra* vonatkozóan, s Ricardónál csakis ez létezik.

Ezzel szemben a valóságos kérdést Ricardo nem is érinti. Ennek megoldásánál nem arról van szó, hogy az egyes quarter értéke süllyed-e, nem is arról, hogy ugyanazt a *földmennyiségét*, ugyanazon talajfajták ugyanazon mennyiségét kell-e megművelni, mint korábban, hanem arról, hogy az *állandó tőkének az olcsóbbodásával* – amely az előfeltevés szerint kevesebb munkába kerül – a mezőgazdaságban alkalmazott közvetlen munkamennyiségnek a *csökkenése, növekedése* vagy *változatlansága* jár-e együtt. Egyszóval, hogy végbemegy-e a tőkében szerves változás vagy sem.

Tegyük fel, hogy az *A* táblázatból ([238/239.] old.) vesszük példánkat, és tonna helyett quarter búzát írunk.

Itt előfeltételezzük, hogy a nem-mezőgazdasági tőke összetétele $= 80_c+20_v$, a mezőgazdasági tőkéé $= 60_c+40_v$, az értéktöbblet rátája mindkét esetben $= 50\%$. Ezért az utóbbi tőke járadéka, vagyis értékének költségára feletti többlete = 10 £. Tehát:

Osztály	Tőke £	Gabona quarter	Összérték £	Piaci érték quarteronként	Egyéni érték quarteronként	Különbözeti érték quarteronként
I.	100	60	120	2	2 £	0
II.	100	65	130	2	$1^{11}/_{13}$ £ = 1 £ $16^{12}/_{13}$ sh.	$^{2}/_{13}$ £ = $3^{1}/_{13}$ sh.
III.	100	75	150	2	$1\ ^{3}/_{5}$ £ = 1 £ 12 sh.	$^{2}/_{5}$ £ = 8 sh.
Összesen	300	200	400			

Költségár quarteronként	Abszolút járadék £	Különbözeti járadék £	Abszolút járadék quarter	Különbözeti járadék quarter	Járadék-jövedelem £	Járadék-jövedelem quarter
$1\ ^{5}/_{6}$ £ = 1 £ 16 $^{2}/_{3}$ sh.	10	0	5	0	10	5
$1\ ^{9}/_{13}$ £ = 1 £ 13 $^{11}/_{13}$ sh.	10	10	5	5	20	10
$1\ ^{7}/_{15}$ £ = 1 £ 9 $^{1}/_{3}$ sh.	10	30	5	15	40	20
	30	40	15	20	70	35

Hogy mármost a problémát tisztán vizsgáljuk, fel kell tételezni, hogy az *I.-, II.-, III.-ban alkalmazott tőke nagyságát* az *állandó tőke* (100) olcsóbbodása *egyformán* érinti mind a három osztályban, mert a *nem-egyforma* érintés csupán a különbözeti járadékra vonatkozik, semmi köze nincs a dologhoz. Tegyük fel tehát, hogy *javítások* révén ugyanaz a tőketömeg, amely korábban 100 £-be került, már csak 90-be kerül, tehát $^{1}/_{10}$-ével, vagyis $10\ ^{0}/_{0}$-kal csökken. Az hát a kérdés, hogyan érintik a javítások a mezőgazdasági tőke összetételét? Ha a munkabérre fordított tőke aránya ugyanaz marad, akkor, ha $100 = 60_c + 40_v$, akkor most $90 = 54_c + 36_v$, és ez esetben a 60 quarter értéke az I. talajon = 108 £. Ha azonban az *olcsóbbodás* olyan, hogy ugyanaz az állandó tőke, amely korábban 60-ba került, most már csak 54-be kerül, a *v* azonban (vagyis a munkabérre fordított tőke) csak $32\ ^{2}/_{5}$-be 36 helyett (ugyancsak $^{1}/_{10}$-ével süllyedjen); ez esetben a ráfordítás 100 helyett $86\ ^{2}/_{5}$. Ennek a tőkének az összetétele $54_c + 32\ ^{2}/_{5}v$ lenne. És a 100-ra számítva az összetétel $62\ ^{1}/_{2c} + 37\ ^{1}/_{2v}$. E körülmények közt a 60 quarter értéke I.-en = $102\ ^{3}/_{5}$ £. Tegyük fel végül, hogy bár az állandó tőke értéke csökken, a munkabérre fordított tőke abszolúte *ugyanaz* marad, az állandó tőkéhez *viszonyítva* tehát növekedik, akkor a ráfordított tőke $90 = 50_c + 40_v$, az összetétel 100-ra = $55\ ^{5}/_{9c} + 44\ ^{4}/_{9v}$. Lássuk mármost, hogyan áll a dolog ebben a három esetben a gabona- és a pénzjáradékkal. A *B* esetben c és *v* aránya ugyanaz marad, habár mindkettő értéke csökken. *C*-ben csökken c értéke, de *v*-é viszonylag még inkább. *D*-ben csak c értéke csökken, *v*-é nem.

Először állítsuk fel az előző oldalon látható eredeti táblázatot.

A mellékelt táblázatból látható:

Eredetileg A-ban az arány 60_c+40_v; a befektetett tőke minden osztályban 100. A járadék pénzben 70 £, gabonában 35 quarter.

B-ben olcsóbbá válik az állandó tőke, úgyhogy csak 90 £ van mindegyik osztályban befektetve, de ugyanabban az arányban olcsóbbá válik a változó tőke, úgyhogy az *arány* ugyanaz marad. Itt süllyed a *pénzjáradék*, a gabonajáradék ugyanaz marad; *az abszolút járadék ugyanaz*. A pénzjáradék csökken, mert a befektetett tőke csökken. A gabonajáradék ugyanaz marad, mert kevesebb pénzért több a gabona, a régi arányban.

C-ben olcsóbbá válik az állandó tőke; még jobban csökken a *v*, úgyhogy az állandó tőke relatíve drágábbá válik. Az *abszolút járadék* esik. A gabonajáradék esik és a pénzjáradék esik. A pénzjáradék azért, mert egyáltalában a tőke jelentősen csökkent, a gabonajáradék pedig azért, mert az abszolút járadék esett, míg a különbözetek ugyanazok maradtak, tehát mindkettő egyformán esik.

D-ben azonban teljesen fordított eset lép fel. Csak az állandó tőke esik, a változó tőke ugyanaz marad. *Ez volt Ricardo előfeltételezése.* Ez esetben a tőke esése miatt a pénzjáradék egész jelentéktelenül, abszolúte csak $^1/_3$-ával esik, a ráfordított tőkéhez képest azonban jelentősen emelkedik. A gabonajáradék ezzel szemben abszolúte emelkedik. Miért? Mert az abszolút járadék 10-ről $12\ ^2/_9\ ^0/_0$-ra emelkedett, mert *v* növekedett *c*-hez képest.

Tehát:

Tőke	Abszolút járadék $^0/_0$	Abszolút járadék £	Különbözeti járadék £	Abszolút járadék quarter	Különbözeti járadék quarter	Járadék-jövedelem £	Járadék-jövedelem quarter
A $60c+40v$	10	30	40	15	20	70	35
B $54c+36v$ ($60c+40v$)	10	27	36	15	20	63	35
C $54c+32\ ^2/_5v$ ($62\ ^1/_2c+37\ ^1/_2v$)	$8\ ^3/_4$	$22^{17}/_{25}$	$34\ ^1/_5$	$13\ ^5/_{19}$	20	$56\ ^{22}/_{25}$	$33\ ^5/_{19}$
D $50c+40v$ ($55\ ^5/_9c+44\ ^4/_9v$)	$12\ ^2/_9$	33	$36\ ^2/_3$	18	20	$69\ ^2/_3$	38

Ricardo folytatja:

„Bármi csökkenti az ugyanazon vagy új földön alkalmazott egymás utáni tőkeadagok *termékének egyenlőtlenségét*, az a tendenciája, hogy süllyessze a járadékot; és [...] bármi *növeli ezt az egyenlőtlenséget*, az szükségképpen ellenkező hatást idéz elő és az a tendenciája, hogy emelje a járadékot." (74. old.)

Az egyenlőtlenséget növelhetjük, noha tőkét vonunk el, és noha a meddőség csökken, sőt noha a kevésbé termékeny földet kivetik a piacról.

{*Landlord és tőkés. „Morning Star"*,[81] 1862 július 15., egy vezércikkben: Kinek kötelessége (önként vagy kényszerítve) a (gyapotínség és az amerikai polgárháború következtében) nyomorgó munkásokat Lancashire stb. pamutipari kerületeiben támogatni – azt mondja:

„Ezeknek az embereknek törvényes joguk van arra, hogy fenntartsák őket *abból a tulajdonból, amelyet leginkább ők hoztak létre iparkodásukkal*... Azt mondják, hogy azokra az emberekre, akik vagyonokat szereztek a pamutipar révén, sajátképpen hárul a nagylelkű segítés kötelezettsége. Nem kétséges, hogy így van ... a kereskedő és ipari szekciók [...] ekképpen cselekedtek... De ezek az egyetlen osztály, amely pénzt csinált a pamutipar révén? Kétségtelenül nem. Lancashire és North Cheshire földtulajdonosai roppant nagy mértékben részesültek az így termelt gazdagságból. És ezeknek a tulajdonosoknak különös előnyük, hogy részesültek a gazdagságból, anélkül, hogy egy kézmozdulattal vagy gondolattal elősegítették volna az ipart, amely [...] azt megteremtette... A gyártulajdonos a tőkéjét, a jártasságát és a lankadatlan éberségét adta ennek a nagy iparnak a megteremtéséhez, amely most ily súlyos csapás alatt tántorog; a gyári kéz a jártasságát, az idejét és a testi munkáját adta; de mit adtak Lancashire földtulajdonosai? Semmit a világon – a szó szoros értelmében semmit; és mégis tetemesebb nyereségekre tettek szert, mint a többi osztályok bármelyike ... bizonyos az, hogy e nagy landlordok évi jövedelmének növekedése, amely ennek az egyetlen oknak tulajdonítható, roppant nagy, valószínűleg nem kevesebb, mint háromszoros."

A tőkés a munkások közvetlen kizsákmányolója, a *többletmunka* közvetlen nemcsak elsajátítója, hanem megteremtője. Minthogy azonban (az ipari tőkés számára) ez csak a termelési folyamat révén és ebben történhet, ezért ő maga funkcionáriusa ennek a termelésnek, igazgatója. A landlord ezzel szemben a földtulajdonban (az abszolút járadék számára) és a talajfajták természetes különbözőségében (különbözeti járadék) olyan jogcímmel bír, amely módot ad arra, hogy zsebre dugja egy részét ennek a többletmunkának vagy a többletértéknek, amelynek igazgatásához és megteremtéséhez nem járul hozzá semmivel. Összeütközések esetében ezért a tőkés úgy tekinti őt, mint puszta burjánt, szibarita kinövést, élősködő gyomot a tőkés termelésen, mint irhájába csimpaszkodó tetvet.}

III. fejezet, „A bányajáradékról".
Itt megint:

„ez a" (bánya-) „járadék, akárcsak a földjáradék, okozata és sohasem oka termékük *magas értékének*". (76. old.)

Ami az abszolút járadékot illeti, ez sem nem okozata, sem nem oka a *„magas értéknek"*, hanem az érték költségár feletti többletének okozata. Hogy ezt a többletet kifizetik a bánya vagy a föld termékéért és ilymódon abszolút járadék keletkezik, az nem e *többlet* okozata, mert ez a szakmák egy egész osztálya számára létezik, ahol nem kerül bele e különös szakmák termékének árába, hanem a *földtulajdon* okozata.

A *különbözeti járadékra* vonatkozóan lehet azt mondani, hogy a *„magas érték"* okozata; amennyiben „magas értéken" a termék piaci értékének reális vagy egyéni értéke feletti többletét értik a viszonylag termékenyebb föld- vagy bányaosztályok számára.

Hogy Ricardo a legszegényebb föld vagy bánya termékét szabályozó „csereértéken" semmi mást nem ért, mint *költségárat*, költségáron pedig semmi mást, mint az előlegeket plusz a szokásos profitot, és hogy tévesen azonosítja ezt a költségárat a reális értékkel, az a következő részletből is látható:

„A művelés alatt álló legszegényebb bányából kitermelt fémnek legalább annyi csereértéke kell hogy legyen, amennyi elegendő nemcsak ahhoz, hogy a bányaművelésben és a termék piacravitelében alkalmazott emberek elfogyasztotta ruhát, táplálékot és egyéb létfenntartási eszközöket biztosítsa, *hanem ahhoz is, hogy a közönséges és rendes profitot is nyújtsa* annak, aki a vállalkozás viteléhez szükséges tőkét előlegezi. A legszegényebb, járadékot nem fizető bánya tőkéjének hozadéka szabályozza aztán valamennyi többi, termékenyebb bánya járadékát. *Feltételezik, hogy ez a bánya a szokásos tőkeprofitot hozza. Mindazt, amivel a többi bánya többet termel ennél,* szükségképpen a tulajdonosoknak fizetik járadékul." (76–77. old.)

Itt tehát kereken megmondja: Járadék = a *mezőgazdasági termék árának (csereérték itt ugyanaz) a költségára feletti*, azaz az előlegezett tőke értéke plusz a szokásos (átlagos) tőkeprofit feletti *többlete*. Ha tehát a mezőgazdasági termék *értéke* magasabb, mint a költségára, akkor járadékot fizethet, talajkülönbözőségre való minden tekintet nélkül, akkor a legszegényebb föld és a legszegényebb bánya ugyanazt az abszolút járadékot fizetheti, mint a leggazdagabb. Ha *értéke* nem volna magasabb, mint a költségára,

akkor a járadék csak a viszonylag termékenyebb talajokról stb. származó termék piaci értékének reális értéke feletti többletéből eredhetne.

„Ha abból a bányából, amely nem fizet járadékot, *egyenlő mennyiségű munka egyenlő mennyiségű állótőkével* mindenkor *egyenlő mennyiségű aranyat* nyerhetne . . . a *mennyiség* ugyan" (az aranyé) „*nőne a kereslettel*, de *értéke változatlan volna.*" (79. old.)

Ami aranyra és bányákra, az gabonára és földre is érvényes. Tehát ha ugyanazokat a talajfajtákat továbbra is folyton kiaknázzák és ezek egyenlő munkaráfordításért továbbra is egyenlő terméket adnak, akkor egy font arany vagy egy quarter búza *értéke* ugyanaz maradna, habár mennyiségük a *kereslettel* gyarapodnék. Tehát *járadékuk* is *növekednék* (a járadék tömege, nem rátája) anélkül, hogy a termék ára valamiképpen változnék. Több tőkét alkalmaznának, habár állandóan egyforma termelékenységgel. Ez egyik nagy oka annak, hogy a járadék abszolút tömege emelkedik, teljesen függetlenül a termék árának bármilyen emelkedésétől és ennélfogva anélkül, hogy a különböző talajok és bányák terméke által fizetett járadékok arányában bármilyen változás történnék.

*

„Megfigyelhették, hogy a tulajdonost és a bérlőt mindig *egy és ugyanazon személynek* tekintjük. . . Így van ez az Egyesült Államokban." (*H. C. Carey*: „The Past, the Present and the Future", Philadelphia 1848, 97. old.) „Az ember [. . .] mindig a szegény talajról a jobb felé halad, aztán saját nyomdokain visszatér az eredeti szegényhez és kiforgatja a márgát vagy a meszet; és így tovább, szakadatlan egymásutánban . . . és [. . .] ezen út minden lépésén jobb gépet[57] csinál." (128–129. old.) „Tőkét *több* előnnyel lehet befektetni a mezőgazdaságba, mint *erőgépekbe*, mert az utóbbiak ereje *csak egyenlő*, míg a másiké *magasabb.*" (129. old.) A gőzgépből származó nyereség a gyapjút posztóvá változtató stb. „munka bére, *mínusz* a gép romlásából eredő veszteség. A föld megmunkálására alkalmazott munka megtermeli a bért, plusz a gép tökéletesítéséből eredő nyereséget." (i. h.) Ezért „egy darab föld, amely évente 100 £-et hoz", drágábban „kel el", mint egy gőzgép, amely ugyanannyit termel évente. (130. old.) „Az előbbi megvásárlója tudja, hogy a föld meg fogja neki fizetni a bért és a kamatot, plusz értékének a használatból eredő növekedését. A másik megvásárlója tudja, hogy a gép meg fogja neki adni a bért és a kamatot, mínusz értékének a használatból eredő csökkenését [. . .] Az egyik olyan gépet vesz, amely a használat

révén tökéletesedik. A másik olyat, amely a használat során romlik. Az egyik olyan gép, amelyre új tőkét és munkát állandóan emelkedő hozammal lehet ráfordítani, míg a másikra nem lehet ilyen ráfordítást eszközölni." (131. old.)

Még azok a mezőgazdasági javítások is, amelyek a termelési költségek csökkenését és végül az árak esését idézik elő, mindenekelőtt azonban – amíg az árak még nem estek – a mezőgazdasági *profit* időleges emelkedését, szinte sohasem mulasztják el

„*végső soron növelni a járadékot. A megnövelt tőke*, amelyet a nagy időleges profit csinálásának kínálkozása következtében alkalmaztak, *ritkán vagy sohasem vonható el a földből teljesen a folyó bérleti szerződések lejártakor*; és *e szerződések megújításakor* a földtulajdonos érzi ennek előnyét *járadékai növekedésében*." (*Malthus*: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent etc.", London 1815 [26. old.].)

„Ha a legutóbbi magas árak eluralkodásáig a szántóföld általában csak *kis járadékot* hozott, főként a *gyakori ugarolás elismert szükségességénél* fogva, úgy a járadékokat megint csökkenteni kell, hogy lehetővé tegyék a visszatérést ugyanehhez a rendszerhez." (*J. D. Hume*: „Thoughts on the Corn Laws etc.", London 1815, 72. old.)[82]

[*5. Smith járadékra vonatkozó nézeteinek ricardoi bírálata*]

XXIV. fejezet, „A. Smith tanítása a földjáradékról".

Ez a fejezet igen fontos a Ricardo és A. Smith közti különbség szempontjából. Ennek mélyebb taglalását elhalasztjuk (A. Smitht illetően) akkorra, amikor Smith tanát a ricardoi után ex professo* vesszük szemügyre.

Ricardo azzal kezdi, hogy idéz egy passzust A. Smithből, amelyből ítélve Smith szerinte helyesen határozza meg, mikor hoz a mezőgazdasági termék ára járadékot, mikor nem. De azután, úgymond, Smith megint azt hiszi, hogy a föld termékének némely része, mint a táplálék, mindig járadékot kell hogy hozzon.

Ez alkalommal mondja Ricardo, és ez *őrá* nézve fontos:

„Azt hiszem, hogy mind ez ideig minden országban, a legnyersebbtől a legkifinomultabbig, van olyan minőségű föld, amely nem tud *több termé-*

* – hivatásszerűen – *Szerk.*

ket hozni, mint ami elegendően értékes ahhoz, hogy pótolja a rajta alkalmazott tőkét az abban az országban *rendes és szokásos profittal* együtt. *Amerikában,* mindnyájan tudjuk, ez a helyzet, s mégsem állítja senki, hogy a járadékot szabályozó elvek különbözőek abban az országban és Európában." (389–390. old.)

Ezek az elvek persze igen jelentősen „különbözőek". Ahol *földtulajdon nem* létezik – ténylegesen vagy törvényileg –, ott nem létezhet abszolút földjáradék. Ez, nem a különbözeti járadék, a földtulajdon adekvát kifejezése. Ha azt mondjuk, hogy *ugyanazok* az elvek szabályozzák a földjáradékot ott, ahol létezik földtulajdon, és ott, ahol nem létezik, ez annyit tesz, hogy a *földtulajdon gazdasági alakja* független attól, hogy létezik-e földtulajdon vagy nem létezik.

Mit jelentsen az továbbá, hogy „van olyan minőségű föld, amely nem tud több terméket hozni, mint ami *elegendően értékes* ahhoz, hogy pótolja a . . . tőkét . . . a rendes profittal együtt"? Ha ugyanaz a munkamennyiség 4 quartert termel, akkor a termék nem értékesebb, mint ha 2-t termel; habár az egyes quarter értéke az egyik esetben kétakkora, mint a másikban. Hogy hoz-e járadékot vagy nem, az tehát abszolúte nem függne a termék ezen „értékének" mint olyannak nagyságától. Csak akkor hozhat járadékot, ha értéke magasabb, mint költségára, amelyet az összes többi termék költségára szabályoz, vagy más szavakkal, a meg nem fizetett munkának az a mennyisége, amelyet 100 tőke minden szakmában, átlagosan, elsajátít. Az pedig, hogy értéke magasabb-e, mint költségára, semmiképp sem az abszolút nagyságától függ, hanem a rajta alkalmazott tőke összetételétől, a nem-mezőgazdasági iparban alkalmazott tőke átlagos összetételével összehasonlítva.

„De ha igaz lenne, hogy Anglia annyira előrehaladott a művelésben, hogy ez idő szerint már nem maradtak olyan földek, amelyek ne nyújtanának járadékot, éppúgy igaz volna az is, hogy korábban kellett lenniök ilyen földeknek; és hogy akár vannak, akár nincsenek, annak e kérdés szempontjából nincs fontossága, mert ha van Nagy-Britanniában földön alkalmazott olyan tőke, amely csak a tőke visszatérülését hozza meg annak rendes profitjával együtt, akkor egyre megy, hogy ezt a tőkét régi vagy új földön alkalmazták-e. Ha egy bérlő hét vagy tizennégy esztendőre földbérleti szerződést köt, tervbe veheti, hogy 10 000 £ tőkét fog a földön alkalmazni, mivel tudja, hogy a gabona és a nyerstermék létező ára mellett pótolhatja tőkéjének azt a részét, amelyet kénytelen ráfordítani, kifizetheti a járadékát és megkaphatja az általános profitrátát.

11 000 £-et nem fog alkalmazni, hacsak nem tudja olyan termelékenyen alkalmazni az utolsó 1000 £-et, hogy az biztosítsa neki a szokásos tőkeprofitot. *Számításában, hogy alkalmazza-e vagy se, csak azt nézi, hogy a nyerstermék ára elegendő-e ahhoz, hogy pótolja ráfordításait és profitját, mert tudja, hogy nem kell pótlólagos járadékot fizetnie.* Még bérletének lejárta után sem fogják járadékát felemelni; mert ha földtulajdonosa e pótlólagos 1000 £ alkalmazása miatt is megkívánna járadékot, akkor ezt a tőkét elvonná; hiszen alkalmazása révén a feltevés szerint csak a rendes és szokásos profitot éri el, amelyet a tőke bármilyen más alkalmazása révén is megkaphatna; és ennélfogva *nem fizethet járadékot érte*, hacsak a *nyerstermék ára tovább nem emelkedik*, vagy *ami ugyanaz*, hacsak *a szokásos és általános profitráta nem esik.*" (390–391. old.)

Itt Ricardo elismeri, hogy a legrosszabb talaj is hoz*hat* járadékot. Hogy magyarázza ezt? Egy második adag tőke – a legrosszabb talajon alkalmazva – pótlólagos kínálat céljára, amely szükségessé válik egy pótlólagos kereslet következtében, csak növekvő gabonaár mellett hozza meg a költségárat. Tehát az első adag most e költségár felett egy többletet = járadékot hozna. Tehát fennáll a tény, hogy *mielőtt* a második adagot alkalmazzák, az *első adag a legrosszabb* talajon járadékot hoz, mert a piaci érték a költségár felett áll. Csak az a kérdés tehát, hogy ehhez a piaci értéknek a legrosszabb termék értéke *felett* kell-e állnia, vagy pedig nem áll-e inkább az *értéke a költségára felett* és az áremelkedés csak módot adott arra, hogy *értékén* adják el.

Továbbá: Miért kell az *árnak* olyan magasan állnia, hogy egyenlő legyen a költségárral – előlegekkel plusz átlagprofittal? Annak következtében, hogy a tőkék konkurrálnak a különböző szakmákban, hogy a tőkét egyik szakmából a másikba átviszik. Tehát tőkének tőkére gyakorolt ténykedése révén. De milyen ténykedéssel kényszerítse a tőke a földtulajdont, hogy hagyja a termék értékét a költségárra süllyedni? Tőkének a mezőgazdaságtól való elvonása nem lehet ilyen hatással, ha nem kíséri a mezőgazdasági termék iránti kereslet esése. A fordított hatással volna, a mezőgazdasági termék piaci árát felverné értéke fölé. Új tőke átvitele a földre éppily kevéssé lehet ilyen hatással. Hiszen a tőkék egymás közti konkurrenciája ad éppen módot a földtulajdonosnak arra, hogy az egyes tőkéstől azt kívánja, érje be „egy átlagos profittal" és az értéknek az e profitot nyújtó ár feletti többletét neki fizesse.

De fel lehetne tenni a kérdést: Ha a földtulajdon megadja ezt a hatalmat, hogy a terméket költségára *felett*, értékén adják el, miért nem adja meg éppúgy a hatalmat arra, hogy értéke *felett*, tehát tetszőleges monopol-

áron adják el? Egy kis szigeten, ahol nem léteznék gabonakülkereskedelem, a gabona, a táplálék, mint minden más termék, feltétlenül eladható volna monopoláron, azaz olyan áron, amelynek csak a kereslet állása szab határt, azaz a *fizetőképes keresleté*, és ez a fizetőképes kereslet nagyon különböző nagyságú és kiterjedésű a kínált termék árának magassága szerint.

Az ilyen kivételt leszámítva – amelyről szó sincs az európai országokban, még Angliában is a termékeny talaj egy nagy részét *mesterségesen* vonják el a mezőgazdaság elől, egyáltalában a piac elől, hogy a másik rész értékét növeljék – a földtulajdon csak annyiban érintheti és hatálytalaníthatja a tőkék ténykedését, konkurrenciájukat, amennyiben a tőkék konkurrenciája az *áruk értékének* meghatározását módosítja. Az értékek költségárakká változtatása csak következménye és eredménye a tőkés termelés fejlődésének. Az eredeti az (az átlagnál), hogy az árukat értékükön adják el. Az ettől való eltérést a mezőgazdaságban megakadályozza a földtulajdon.

Ha egy bérlő hét vagy tizennégy esztendőre földet bérel, mondja Ricardo, kiszámítja, hogy pl. 10 000 £ tőkebefektetés esetén a *gabonaérték* (átlagos piaci érték) megengedi, hogy pótolja előlegeit plusz az átlagprofitot plusz a szerződéses járadékot. Amennyiben tehát földet „bérel", számára az átlagos piaci érték = a termék értéke a *prius**; profit és járadék pusztán részek, amelyekre ez az érték *feloldódik*, de amelyek nem alkotják azt. Az *adott piaci ár* az a tőkés számára, ami a termék előfeltételezett *értéke* az elmélet és a termelés belső összefüggése számára. Mármost a végkövetkeztetés, amelyet Ricardo ebből levon. Ha a bérlő 1000 £-et hozzátesz, akkor pusztán azt nézi, hogy az *adott piaci ár* mellett meghozza-e neki a szokásos profitot. Tehát, látszik Ricardo gondolni, a *költségár* a meghatározó, és ebbe a költségárba szabályozó elemként a *profit* belekerül ugyan, de a *járadék* nem.

Először is a profit sem kerül bele alkotóelemként. Hiszen a bérlő az előfeltevés szerint priusként tételezi a *piaci árat* és megfontolja, hogy e mellett az adott piaci ár mellett az 1000 £ meghozza-e neki a szokásos profitot. Ez a profit tehát nem oka, hanem okozata ennek az árnak. De, gondolkozik Ricardo tovább, magát az 1000 £ befektetését mégis az a számítás határozza meg, hogy az ár meghozza-e a profitot vagy nem. Tehát a profit meghatározó az 1000 £ befektetése, a termelési ár szempontjából. Továbbá: Ha a tőkés úgy találná, hogy az 1000 £ nem hozza meg a szokásos profitot, akkor nem fektetné be. A pótlólagos táplálék termelése nem történnék meg. Ha szükséges volna pótlólagos kereslet számára, akkor a keresletnek

* – az *előzmény*; az *előzetesen meglevő* – *Szerk.*

addig kellene emelnie az árat, mármint a piaci árat, amíg az meg nem hozza a profitot. Tehát a profit – eltérően a járadéktól – alkotóelemként belekerül, nem azáltal, hogy ő hozza létre a termék *értékét*, hanem mert magát a terméket nem hozzák létre, ha értéke nem emelkedik olyan magasra, hogy az előlegeken *kívül* a szokásos profitrátát is megfizesse. Ezzel szemben nem szükséges *ebben* az esetben addig emelkednie, hogy járadékot fizessen. Ezért lényeges különbség létezik járadék és profit közt, és bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy a profit alkotóeleme az árnak, míg a járadék nem az. (Ez nyilvánvalóan A. Smithnek is egyik hátsó gondolata.)

Erre az esetre vonatkozólag a dolog helyes.

De miért?

Mert *ebben* az esetben a földtulajdon *nem* lép*het* szembe a tőkével mint földtulajdon, tehát éppen az a kombináció, amely mellett járadék, abszolút járadék, képződik, az előfeltevés szerint *nem* következik be. A második, 1000 £-es adaggal termelt pótlólagos gabonát – amelyet *változatlan piaci érték* mellett termelnek, tehát olyan pótlólagos kereslet mellett, amely csak azzal az előfeltétel*lel* következik be, hogy az *ár ugyanaz* marad – értéke *alatt*, költségárán kell eladni. Az 1000 £-nek ez a pótlólagos terméke tehát ugyanolyan körülmények közt leledzik, mintha új rosszabb talajt művelnének meg, amely *nem* határozza meg a piaci értéket, hanem a maga pótlólagos kínálatát csak azzal a feltétellel szolgáltathatja, hogy a meglevő *régi* piaci értéken szolgáltatja, tehát olyan áron, amely *ettől az új termeléstől függetlenül van meghatározva*. E körülmények közt teljesen ennek a pótlólagos talajnak a relatív termékenységétől függ, hogy szolgáltat-e járadékot vagy nem, éppen mert *nem* határozza meg a piaci értéket. Ugyanígy áll a dolog a pótlólagos 1000 £-gel a régi talajon. És éppen ezért vonja le Ricardo a *fordított* következtetést, hogy a pótlólagos talaj, illetve a pótlólagos tőkeadag *határozza meg a piaci értéket*, merthogy termékük ára adott, *tőlük függetlenül meghatározott piaci érték* mellett nem hoz járadékot, hanem csak profitot, nem fedezi értéküket, hanem csak a költségárat! Micsoda contradictio in adjecto*!

De a terméket mégis megtermelik *itt*, noha nem hoz járadékot! Bizonnyal! Azon a talajon, amelyet a bérlő *kibérelt, számára*, a tőkés számára, a földtulajdon nem létezik önálló, ellenállást kifejtő elemként az alatt az idő alatt, amikor a bérleti szerződés révén ténylegesen ő maga a földtulajdonos! A tőke most tehát ellenállás nélkül mozog ebben az elemben, és a tőke beéri a termék költségárával. A bérlet lejárta után is a bérlő a járadékot

* – meghatározásbeli ellentmondás; önellentmondás – *Szerk.*

természetesen aszerint fogja szabályozni, hogy a talajon való tőkebefektetés mennyire szolgáltat olyan terméket, amely *értékén* adható el, tehát járadékot hoz. Olyan tőkebefektetés, amely az adott *piaci érték* mellett nem hoz többletet a költségár felett, éppoly kevéssé kerül bele a számításba, mint ahogy olyan talajnál, amelynek relatív terméketlensége következtében a piaci ár csak a költségárát fizeti meg, a tőke nem fizetne járadékot vagy nem szerződnék rá.

A gyakorlatban a dolog nem egészen ricardoian játszódik le. Ha a bérlőnek van tartalék tőkéje, vagy ha ezt egy tizennégyesztendős bérlet során az első évek folyamán megszerzi, akkor itt nem a *szokásos profitot* kívánja. Ezt csak akkor, ha pótlólagos tőkét kölcsönvett. Mert mit csináljon a tartalék tőkével? Új földet béreljen hozzá? A mezőgazdasági termelés sokkal magasabb fokban enged meg intenzívebb tőkebefektetést, mint extenzívebb talajművelést nagyobb tőkével. Vagy pedig, ha nincs bérelhető föld a régi közvetlen szomszédságában, akkor a bérlő két bérlettel sokkal jobban elaprózná a felügyeletét, mint ez a gyártásban megtörténik, ha hat gyár van ugyanazon tőkés alatt. Vagy fektesse be a pénzt a bankárnál kamatra állampapírokba, vasúti részvényekbe stb.? Akkor már eleve lemond a szokásos profitnak legalább a feléről vagy egyharmadáról. Ha tehát mint pótlólagos tőkét a régi bérleten befektetheti, még az átlagos profit rátája alatt is, tehát mondjuk 10%-ra, mikor profitja = 12, még mindig 100%-ot nyer, ha a kamatláb 5%-on áll. Tehát még mindig előnyös spekuláció részére a pótlólagos 1000 £-et a régi bérleten befektetni. Ezért teljesen téves, amikor Ricardo pótlólagos tőkének ezt a befektetését azonosítja pótlólagos tőkének új talajokon való befektetésével. Az előbbi esetben a terméknek a szokásos profitot sem kell hoznia, még a tőkés termelésben sem. Csak annyival kell többet hoznia a szokásos kamatrátán felül, amennyi megéri a fáradságot és a kockázatot a bérlőnek, hogy előnyben részesítse tartalék tőkéjének ipari alkalmazását ennek a tőkének „pénzbeli" alkalmazásával szemben.

Teljesen idétlen azonban, mint megmutattuk, amikor Ricardo e vizsgálódásból ezt a következtetést vonja le:

> „Ha Adam Smith átfogó elméje figyelmessé vált volna erre a tényre, nem állította volna, hogy a járadék *a nyerstermék árának egyik alkotórésze*; mert az árat mindenütt ennek az utolsó tőkeadagnak a hozadéka *szabályozza*, amelyért semmiféle járadékot nem fizetnek." (391. old.)

Illusztrációja éppen *fordítva* azt bizonyítja, hogy ezen utolsó tőkeadagnak földön való befektetését *piaci ár* szabályozta, amely ettől a befektetéstől független, amely létezett, mielőtt az végbement volna, és ezért nem nyújt

járadékot, hanem csak profitot. Hogy a profit az egyetlen szabályozó a tőkés termelés számára, az teljesen helyes. És ezért helyes, hogy nem léteznék abszolút járadék, ha a termelést *egyes-egyedül* a tőke szabályozná. Abszolút járadék éppen ott jön létre, ahol a termelés feltételei megadják a hatalmat a földtulajdonosnak, hogy a termelés tőke által való kizárólagos szabályozásának korlátokat állítson.

Másodszor Ricardo (391. skk. old.) szemére veti A. Smithnek, hogy a járadék helyes elvét [csak] a szénbányákra vonatkozólag fejti ki, sőt azt mondja:

„A járadék egész elvét itt csodálatraméltóan és világosan fejti ki, de minden szava éppúgy vonatkoztatható a földre, mint a bányákra; mégis azt állítja, hogy »másképpen van ez a föld feletti birtokoknál stb.«[83]" (392. old.)

A. Smith érzi, hogy bizonyos körülmények között a földtulajdonosnak megvan a hatalma arra, hogy a tőkével szemben hatékony ellenállást fejtsen ki, érvényesítse a földtulajdont és ezért abszolút járadékot követeljen, s hogy más körülmények között nincs meg ez a hatalma; hogy azonban nevezetesen a táplálék termelése szabja ki a törvényt a járadéknak, míg a tőkének a földön való egyéb befektetéseiben a járadékot a földművelési járadék határozza meg.

„»Mind terméküknek, mind járadékuknak aránya«[83]" (mondja A. Smith) „»*abszolút*, nem pedig *relatív* termékenységükkel van arányban.«" (392. old.)

Válaszában Ricardo tőle telhetően közeledik a járadék valóságos elvéhez. Azt mondja:

„De tegyük fel, hogy *nincs olyan föld, amely ne nyújtana járadékot*; akkor *a legrosszabb föld járadéktömege a termék értékének a tőkeráfordítás és a rendes tőkeprofit feletti többletével volna arányban*; ugyanez az elv kormányozná a valamivel jobb minőségű vagy kedvezőbb fekvésű föld járadékát is, és ennélfogva ennek a földnek a járadéka, nagyobb előnyeinél fogva, meghaladná a nála rosszabb föld járadékát; ugyanezt lehetne elmondani a harmadik minőségűről is és így tovább a legjobbig. Vajon ezekután nem ugyanolyan bizonyos-e az, hogy a *föld relatív termékenysége* határozza meg a terméknek földjáradék fejében fizetendő adagját, mint ahogy a *bányák relatív termékenysége* határozza meg terméküknek bányajáradék fejében fizetendő adagját?" (392–393. old.)

Itt Ricardo a járadék helyes elvét mondja ki. Ha a legrosszabb föld járadékot fizet, ha tehát a talajok különböző természetes termékenységétől függetlenül járadékot fizetnek – abszolút járadék –, akkor ez a járadék szükségképp egyenlő „a termék *értékének* a tőkeráfordítás és a rendes tőke-

profit *feletti* többletével", azaz egyenlő a termék *értékének* a költségára *feletti* többletével. Hogy ilyen többlet nem létezhet, azt Ricardo feltételezi, mert tévesen, saját elvével ellentétben, elfogadja a smithi dogmát, hogy az érték egyenlő a termék költségárával.

Egyebekben megint tévedésbe esik.

A különbözeti járadékot természetesen a „relatív termékenység" határozná meg. Az abszolút járadéknak semmi köze nem volna a „természetes termékenységhez".

Igaza volna azonban Smithnek abban, hogy a *tényleges* járadék, amelyet a legrosszabb föld fizet, függ*het* a többi talaj abszolút termékenységétől és a legrosszabb talaj relatív termékenységétől, illetve a legrosszabb talaj abszolút termékenységétől és a többi talajosztály relatív termékenységétől.

A tényleges járadéktömeg ugyanis, amelyet a legrosszabb talaj fizet, nem saját terméke *értékének* a költségára feletti többletétől függ, mint Ricardo véli, hanem a *piaci értéknek* a költségára feletti többletétől. Ezek azonban nagyon különböző dolgok. Ha *maga határozza meg* a piaci árat, akkor a piaci érték egyenlő reális értékével, ezért piaci értékének a költségára feletti többlete egyenlő saját egyéni, reális értékének a költségára feletti többletével. Ha azonban a piaci árat tőle függetlenül a többi talajfajta határozza meg, akkor nem ez a helyzet. Ricardo a leszálló vonalat tételezi fel. Feltételezi, hogy a legrosszabb talajt művelik meg *utoljára* és csak akkor művelik meg (az előfeltételezett esetben), ha a pótlólagos kereslet pótlólagos kínálatot tett szükségessé a legrosszabb és utoljára megművelt talajról származó termék értékén. Ebben az esetben a legrosszabb talaj értéke szabályozza a piaci értéket. A felszálló vonalon ez csak akkor esik meg (még őszerinte is), ha a jobb fajták pótlólagos kínálata csak egyenlő a régi piaci érték melletti pótlólagos kereslettel. Ha a pótlólagos kínálat nagyobb, akkor Ricardo mindig feltételezi, hogy a régi talajt ki kell vetni a *művelésből*, holott csak az következik, hogy *alacsonyabb járadékot* fog hozni, mint azelőtt (vagy semmilyet sem). A leszálló vonal esetén ugyanez a helyzet. Ha a pótlólagos kínálat olyan, hogy csak a *régi piaci értéken* lehet szolgáltatni, akkor az, hogy a rosszabb talaj hoz-e járadékot és milyen fokig, vagy sem, attól függ, milyen magasan vagy alacsonyan áll ez a piaci érték az új, rosszabb talaj termékének értéke alatt. Mindkét esetben járadékát az *abszolút*, nem a relatív termékenység határozza meg. Az új talaj abszolút termékenységétől függ, mennyire áll a jobb földek termékének piaci értéke saját reális, egyéni értéke *alatt*.

A. Smith itt helyes különbséget tesz a föld és a bányák között, mert az utóbbiaknál előfeltételezi, hogy *sohasem* haladnak rosszabb fajták felé,

mindig *jobbak* felé, és mindig többet szolgáltatnak, mint a szükséges pótlólagos kínálatot. A legrosszabb talaj járadéka akkor abszolút termékenységétől függ.

„Miután Adam Smith kijelentette, hogy vannak bányák, *amelyeket csak a tulajdonosok művelhetnek*, mert csak annyit nyújtanak, amennyi a művelési ráfordításnak az alkalmazott tőke rendes profitjával együtt való fedezésére elegendő, *azt várnók, hogy elismeri, hogy ezek a különös bányák azok, amelyek az összes bányák termékének az árát szabályozzák.* Ha a régi bányák nem elegendők a megkívánt szénmennyiség szolgáltatására, a *szén ára emelkedik*, és tovább fog emelkedni mindaddig, amíg egy új és rosszabb bánya tulajdonosa úgy nem találja, hogy bányája művelésbe helyezésével megkaphatja a szokásos tőkeprofitot... Úgy látszik tehát, hogy *mindig a legkevésbé termékeny bánya az, amely a szén árát szabályozza.* Adam Smith azonban más véleményen van: Megjegyzi, hogy »a legtermékenyebb szénbánya szabályozza az összes szomszédos bányák szenének az árát is. Mind a tulajdonos, mind a művelési vállalkozó úgy találják, hogy ha az összes szomszédaiknál valamivel olcsóbban adnak el, az egyik nagyobb járadékot kaphat, a másik nagyobb profitot kaphat. Szomszédaik hamarosan arra kényszerülnek, hogy *ugyanazon az áron* adjanak el, noha ők ezt nem tehetik oly könnyen, s noha ez mindig csökkenti, néha pedig teljesen elveszi mind a járadékukat, mind a profitjukat. Néhány üzemet teljesen feladnak; mások nem képesek járadékot nyújtani *és csakis a tulajdonos által művelhetők.*«[84] Ha a szén iránti kereslet csökkenne vagy új eljárások révén mennyisége növekednék, az *ár esnék* és egyes bányákat *feladnának*; az *árnak* azonban *minden esetben elegendőnek kell lennie* ahhoz, hogy *megfizesse annak a bányának a ráfordításait és profitját, amelyet járadékkal való megterhelés nélkül művelnek. Ennélfogva* a legkevésbé termékeny bánya az, amelyik szabályozza az árat. Valóban, más helyütt maga Adam Smith is ezt állítja, mert azt mondja: »*A legalacsonyabb ár*, amelyen valamely huzamosabb időn át a szenet *el* lehet *adni*, mint minden más áru esetében is, az az ár, amely épphogy elegendő, hogy pótolja rendes profitjával együtt a piacraviteléhez alkalmazandó tőkét. Az olyan *szénbányánál, amelyért a földtulajdonos nem kaphat járadékot*, hanem vagy magának kell művelnie, vagy teljesen fel kell vele hagynia, *a szén árának általában e körül az ár körül kell lennie.*«[85]" (393–395. old.)

A. Smith abban téved, hogy a piacnak azt a különös kombinációját, amely mellett a legtermékenyebb bánya (vagy talaj) uralkodik a piacon,

az *általános* kombinációvá bélyegzi. De ha előfeltételezzük ezt az esetet, akkor (egészében) helyesen okoskodik, Ricardo pedig tévesen. Smith felteszi, hogy a kereslet állása és a relatíve magasabb termékenység következtében a legjobb bánya csak akkor szoríthatja be egész termékét a piacra, ha olcsóbban ad el konkurrenseinél, ha terméke a régi piaci érték *alatt* áll. Ezáltal az ár a rosszabb bányák számára is esik. A piaci ár esik. Ez az esés minden esetben *leszállítja a járadékot* a rosszabb bányákban és egészen el is tüntetheti. Mert a járadék egyenlő a piaci értéknek a termék költségára feletti többletével, akár egyenlő ez a piaci érték egy bizonyos osztály vagy bánya termékének egyéni értékével, akár nem. A profitot – ezt Smith nem veszi észre – ez csak akkor csorbíthatja, ha tőke elvonása és a termelés tömegének csökkentése válik szükségessé. Ha a piaci ár, ahogy azt az adott körülmények között a legjobb bányák terméke szabályozza, olyan alacsonyra süllyed, hogy a legrosszabb bánya terméke számára nem nyújt költségár feletti többletet, akkor a legrosszabb bányát csak maga a tulajdonosa művelheti. Egy tőkés sem fog neki ilyen piaci ár mellett járadékot fizetni. Földtulajdona ebben az esetben nem ad neki hatalmat tőke felett, de az ő számára megszünteti az ellenállást, amelyet tőkének földön való befektetése más tőkésekkel szemben támaszt. Számára *nem létezik* a földtulajdon, mert ő maga a földtulajdonos. Tehát földjét alkalmazhatja bányának, mint bármely más szakmára; azaz alkalmazhatja, ha a termék piaci értéke, amelyet meghatározottan *készen talál*, nem ő határoz meg, meghozza neki az átlagos profitot, meghozza a *költségárát*.

És ebből következteti azt Ricardo, hogy Smith ellentmond magának! Abból, hogy a régi piaci ár határozza meg, mennyiben nyithatók új bányák maguk a tulajdonosok által, azaz mennyiben művelhetők olyan körülmények között, ahol a földtulajdon eltűnik, mivel a régi piaci áron művelőjüknek meghozzák a *költségárat*, azt következteti, hogy ez a költségár határozza meg a piaci árat! De megint a leszálló vonalhoz menekül és kijelenti, a kevésbé termékeny bányát csak akkor lehet művelni, ha a termék piaci ára a jobb bányák termékének értéke fölé emelkedik, holott csak az szükséges, hogy a költségár *felett* álljon, vagy pedig a rosszabb bányák esetében, amelyeket maguk a tulajdonosaik aknáznak ki, magát a költségárat megfizesse. Egyébként, amikor felteszi, hogy „ha új eljárások révén" (a szén) „mennyisége növekednék, az *ár esnék és egyes bányákat feladnának*", ez mégis az áresés fokától és a kereslet állásától függ csupán. Ha ennél az áresésnél a piac az egész terméket fel tudja szívni, akkor a rossz bányák még mindig járadékot fognak hozni, ha a piaci ár esése még mindig meghagyja a piaci ár egy többletét a meddőbb bányák költségára felett, és tulajdonosaik

meg fogják művelni ezeket, ha a piaci érték csak fedezi ezt a költségárat, adekvát vele. Mindkét esetben azonban idétlen azt mondani, hogy a legrosszabb bánya költségára szabályozza a piaci árat. Persze szabályozza a legrosszabb bánya költségára azt az arányt, amelyben termékének ára a szabályozó piaci árral áll, és *ennélfogva* eldönti azt a kérdést, hogy művelhető-e vagy nem. Annak a körülménynek azonban, hogy meghatározott termékenységi fokú föld vagy bánya *adott piaci ár* mellett kiaknázható-e, nyilvánvalóan semmi köze nincs ahhoz, nem azonos azzal, hogy ezen bányák termékének költségára szabályozza a piaci árat. Ha *pótlólagos kínálat* volna szükséges vagy megengedhető *emelkedő piaci érték* mellett, akkor a legrosszabb föld szabályozná a piaci értéket, akkor azonban az abszolút járadékot is hozná. Ez éppen az az eset, amelynek Smith az *ellenkezőjét* feltételezi.

Harmadszor Ricardo szemére veti Smithnek, hogy azt hiszi (395. sk. old.), a nyerstermék olcsósága, pl. gabonának burgonyával való helyettesítése, ami által a munkabér esik és a termelési költség csökken, a földtulajdonosnak nagyobb részesedést, valamint nagyobb mennyiséget juttat. Ricardo ezzel szemben:

„Ennek a pótlólagos résznek egyetlen hányada sem menne járadékra, hanem az egész változatlanul profitra . . . amíg egyazon minőségű földeket művelnek meg s ezek relatív termékenységében vagy előnyeiben nincs változás, *a járadék aránya a bruttótermékhez mindig ugyanaz maradna.*" (396. old.)

Ez pozitíve téves. A járadék részesedése esnék, és ennélfogva, *relatíve*, mennyisége is. Ha a burgonyát vezetnék be fő létfenntartási eszközként, csökkentené a munkaképesség értékét, megrövidítené a szükséges munkaidőt, megnagyobbítaná a többletmunkaidőt és ezért az értéktöbblet *rátáját*; ezért, különben változatlan körülmények közt, megváltoztatná a tőke összetételét, kisebbítené a változó részt az állandóhoz képest, értékét tekintve, habár az alkalmazott eleven munka *tömege* ugyanaz maradna. A *profitráta* ezért emelkednék. Ebben az esetben esik az abszolút járadék és aránylag a különbözeti járadék is. (Lásd [296/297.] old. *C* táblázat.) Ez az ok egyformán hatna a mezőgazdasági és a nem-mezőgazdasági tőkére. Az általános profitráta emelkednék és *ezért* a járadék esnék.

XXVIII. fejezet, „Az arany, a gabona és a munka összehasonlító értékéről gazdag és szegény országokban".

„Dr. Smith tévedése, amely egész művén végigvonul, abban a feltevésében rejlik, hogy a gabona értéke állandó; hogy habár minden más

dolog értéke emelkedhet, a gabona értéke soha. A gabonának őszerinte mindig ugyanaz az értéke, mert mindig ugyanannyi embert táplál. Ugyanígy azt is mondhatnók, hogy a posztónak mindig ugyanaz az értéke, mert mindig ugyanannyi kabátot lehet belőle készíteni. Mi köze lehet az értéknek a tápláló- vagy ruházóképességhez?" (449–450. old.)

„... Dr. Smith ... oly rátermetten támasztotta alá azt a tanítást, hogy végső soron az áruk természetes ára szabályozza piaci árukat." (451. old.)

„... gabonában felbecsülve az aranynak igen különböző lehet az értéke két országban. Igyekeztem megmutatni, hogy gazdag országokban alacsony lesz és szegény országokban magas; Adam Smith más véleményen van: azt hiszi, hogy az arany értéke gabonában felbecsülve gazdag országokban a legmagasabb." (454. old.)

XXXII. fejezet, „Malthus úr nézetei a járadékról".

„A járadék érték teremtése ... de nem gazdagság teremtése."[86] (485. old.)

„Amikor Malthus úr a gabona magas áráról beszél, nyilván nem a quarteronkénti vagy bushelonkénti árra gondol, hanem inkább annak az árnak, amelyen az egész termék elkel, a termelési költsége feletti többletére, a »termelési költség« kifejezésbe mindig beleértve a profitot éppúgy mint a bért. Százötven quarter gabona quarteronként 3 £ 10 sh.-ért nagyobb járadékot hozna a földtulajdonosnak, mint 100 quarter 4 £-ért, feltéve, hogy a termelési költség mindkét esetben ugyanaz." (487. old.)

„Bármilyen is a föld természete, a magas járadéknak a termék magas árától kell függnie; de ha a magas ár adva van, a járadéknak a bőség és nem a szűkösség arányában kell magasnak lennie." (492. old.)

„Ahogy a járadék a magas gabonaár okozata, a járadék elvesztése alacsony ár okozata. Külföldi gabona sohasem konkurrál olyan honi gabonával, amely járadékot nyújt; az áresés változatlanul a földtulajdonost érinti, amíg járadékának egészét fel nem szívja; – ha még tovább esik, az ár még a közönséges tőkeprofitot sem fogja nyújtani; a tőke akkor otthagyja a földet valamilyen más alkalmaztatásért, a gabonát pedig, amely azelőtt rajta termett, akkor, de addig nem, importálni fogják. A járadék elvesztéséből értékbeli veszteség, pénzben becsült érték elvesztése keletkezik, de gazdagságbeli nyereség. A nyerstermék és egyéb termelvények tömege együttvéve növekedni fog; mivel nagyobb könnyebbséggel termelik őket, mennyiségük növekszik ugyan, de értékük csökkenni fog." (519. old.)

[TIZENNEGYEDIK FEJEZET]

Adam Smith járadék-elmélete

[*1. Ellentmondások a probléma felvetésében*]

Nem térünk ki itt annak érdekes ábrázolására Smithnél, hogyan uralkodik a fő növényi létfenntartási eszköz járadéka minden más szigorúan mezőgazdasági járadékon (állattenyésztés, fa, kereskedelmi növények), mert a termelési módok kölcsönösen egymásra átváltoztathatók. A rizzsel kivételt tesz, ahol ez a fő növényi létfenntartási eszköz, mert a rizsföldek nem változtathatók át legelővé, búzaföldde stb. és vice versa*.

Smith helyesen határozza meg a *járadékot* mint „*a föld használatáért* fizetett *árat*" ([I. könyv XI. fej.,] I. köt. 299. old.), ahol földön értendő minden természeti erő mint olyan, tehát víz stb. is.

Rodbertus furcsa elképzelésével** szemben Smith mindjárt bevezetőben felsorolja a mezőgazdasági tőke tételeit:

„a tőke, amelyből biztosítja a vetőmagot" (nyersanyag), „fizeti a munkát, megveszi és eltartja a jószágot és a mezőgazdálkodás más *szerszámait*". (I. h.)

Mi mármost ez a föld használatáért fizetett ár?

„Bármekkora része van a terméknek vagy ... árának ezen a részesedésen felül és kívül" {amely megfizeti az előlegezett tőkét „a rendes profittal együtt"}, „a *földtulajdonos* természetesen igyekszik magának megtartani, mint földjének *járadékát*." (I. m. 300. old.)

„Ez az *adag* mindig a föld *természetes járadékának* tekinthető." (300. old.)

Smith elveti a járadéknak a földbe fektetett tőke kamatával való összecserélését.

---

* – megfordítva – *Szerk.*

** *V. ö. 32. skk. old.* – *Szerk.*

„A földtulajdonos még a nem-javított földért is követel járadékot" (300–301. old.),

és még a járadék e második formájának[87] is, fűzi hozzá, az a sajátságossága, hogy a javítási tőke kamata olyan tőkének a kamata, amelyet nem a földtulajdonos, hanem a bérlő fektetett be.

„Ez" (a földtulajdonos) „néha járadékot követel azért, ami teljességgel alkalmatlan emberi megjavításra." (301. old.)

Smithnél nagyon hangsúlyos, hogy a *földtulajdon* az, a *földtulajdonos* az, aki mint *földtulajdonos* „követeli a járadékot". Mint a *földtulajdon* ilyen puszta folyománya a járadék *monopolár*, ami teljesen helyes, mivelhogy csak a tulajdonnak a beavatkozásánál fogva fizet a termék többet, mint a költségárat, kel el értékén.

„A föld járadéka ennélfogva, a föld használatáért fizetett árnak tekintve, természetesen monopolár." (302. old.)

Valóban olyan ár ez, amelyet csak a földtulajdon monopóliuma kényszerít ki, és ennyiben mint monopolár különbözik az ipari termékek árától.

A *költségár* a tőke álláspontjáról – és a tőke uralkodik a termelésen – csak azt kívánja meg, hogy a termék megfizesse, az előlegeken kívül, az átlagos profitot. Ebben az esetben a terméket, akár a föld terméke, akár más, *lehet „piacra vinni"*.

„Ha a rendes ár több ennél, akkor *többletrésze* természetesen a föld járadékára megy. Ha nem több, akkor az áru, habár piacra *lehet* vinni, nem nyújthat járadékot a földtulajdonosnak. Hogy az ár több-e vagy sem, az a kereslettől függ." (I. köt. 303. old.)

A kérdés az, miért kerül bele a járadék másképp az árba, mint a bér és a profit? Smith eredetileg helyesen oldotta fel az értéket bérre, profitra és járadékra (eltekintve az állandó tőkétől). De azonnal arra a fordított útra téved, hogy azonosítja az értéket és a természetes árat (az áruknak a konkurrencia révén meghatározott átlagárát vagy költségárát), és az utóbbit összeteszi bérből, profitból és járadékból.

„Úgy látszik, hogy ez a három rész alkotja közvetlenül vagy végső soron [. . .] az egész árat." (I. könyv VI. fej., I. köt. 101. old.)

„Mégis a legelőrehaladottabb társadalmakban mindig van néhány áru, amelynek *ára csak két részre oldódik fel*, a *munkabérre és a*

tőkeprofitra; és még kisebb számú, *amelyeknek ára mindössze a munkabérben áll.* A tengeri hal árában például az egyik rész a halászok munkáját fizeti meg és a másik a halászatban alkalmazott tőke profitját. *Járadék* igen ritkán alkotja ennek az árnak részét... Skócia némely részein néhány szegény ember azzal foglalkozik, hogy a tengerparton azokat a kis tarka köveket gyűjtögetik, amelyeket közönségesen *skót kavics* néven ismernek. Az az ár, amelyet nekik a *kőmetsző* fizet, mindössze a *munkájuk bére; sem járadék, sem profit nem alkotja ennek az árnak részét.* De *minden áru egész árának* végeredményben mégis *e három rész egyikére vagy másikára vagy mindhármára* kell feloldódnia." (I. könyv VI. fej., I. köt. 103—104. old.)

Ezekben a passzusokban az értéknek munkabérre stb. való feloldódása és az árnak munkabérből stb. való összetevődése összevissza van dobálva (egyáltalában még ebben az *„áruk árának alkotórészeiről"* szóló VI. fejezetben). (Csak majd a VII. fejezet szól „a természetes és a piaci árról".)

Az *I. könyv I., II., III. fejezete* a „munka megosztásáról" szól, a *IV. fejezet* a pénzről. Ezekben, mint a következőkben is, mellékesen meghatározza az *értéket.* Az *V. fejezet* az áruk *reális áráról és névleges áráról* szól; az *értéknek árrá* való átváltozásáról. A *VI. fejezet* „Az áruk árának alkotórészeiről"; a *VII. fejezet a természetes és a piaci árról.* Aztán a *VIII. fejezet* a munkabérről, a *IX. fejezet* a tőkeprofitról. A *X. fejezet a bérről és a profitról a munka és a tőke különböző alkalmaztatásaiban.* Végül a *XI. fejezet a földjáradékról.*

Amire azonban itt mindenekelőtt fel akarjuk hívni a figyelmet: Az imént idézett tételek szerint vannak áruk, amelyeknek *ára* pusztán bérből áll, mint ahogy vannak mások, amelyeknek ára pusztán bérből és profitból áll, és végül harmadszor olyanok, amelyeknek ára bérből, profitból és járadékból áll. Ezért: *„minden áru egész árának... mégis e három rész egyikére vagy másikára* vagy *mindhármára* kell feloldódnia".

Eszerint tehát nem volna alap arra, hogy azt mondjuk, hogy a járadék más módon kerül bele az árba, mint a profit és a bér; hanem azt kellene mondani, hogy a járadék és a profit másképp kerül bele, mint a bér, mivel ez mindig belekerül, azok nem mindig. *Honnan van tehát a különbség?*

Továbbá Smithnek meg kellett volna vizsgálnia, vajon lehetséges-e, hogy azt a kevés árut, amelybe csak *bér kerül bele, értékükön* adják el, vagy pedig, hogy azok a szegény emberek, akik a skót kavicsokat gyűjtik, nem

inkább bérmunkásai-e a *kőmetszőknek*, akik nekik az áruért csak a szokásos bért fizetik, tehát egy *egész munkanapért, amely látszólag az övék*, csak annyit fizetnek, amennyit a munkás a többi szakmákban kap, ahol *munkanapjának* egy *része* a profitot alkotja, s nem az övé, hanem a tőkésé. Smithnek vagy igenelnie kellett volna ezt, vagy a másik oldalon azt állítania, hogy ebben az esetben a profit csak nem *jelenik meg* a bértől megkülönböztetve. Ő maga azt mondja:

„Ha e három különböző fajta jövedelem különböző személyeké, akkor könnyű őket megkülönböztetni; de ha ugyanazé, akkor néha összezavarják egyiket a másikkal, legalábbis a köznapi nyelvben." (I. könyv VI. fej., I. köt. 106. old.)

Mindamellett a dolog ebben a formában jelentkezik nála: Ha egy független munkás (mint azok a szegény emberek Skóciában) pusztán munkát alkalmaz (anélkül, hogy tőkére volna szüksége hozzá), egyáltalában csak a maga munkáját és az elemeket, akkor az ár pusztán bérre oldódik fel. Ha egy kis tőkét is felhasznál, akkor egy személyben bérhez és profithoz jut. Ha végül a maga munkáját, a maga tőkéjét és a maga földtulajdonát alkalmazza, akkor egyesíti magában a földtulajdonos, a bérlő és a munkás alakját.

{Smith egész ostobasága jelentkezik az I. könyv VI. fejezetének egyik befejező mondatában:

„Minthogy civilizált országban csak igen kevés olyan áru van, amelynek *csereértéke kizárólag a munkából* származik" (itt azonosítja a munkát és a *bért*), „és mivel legnagyobb részük csereértékéhez a *járadék* és a *profit* jelentékenyen hozzájárul, ezért az *ilyen ország évi munkaterméke*" {itt tehát az áruk mégis = *munkatermék*, jóllehet ennek a terméknek egész értéke nem kizárólag a munkából származik} „mindig *sokkal nagyobb munkamennyiség megvásárlásához*, illetve *parancsnoklásához* lesz elegendő, *mint amennyit ennek a terméknek előállítására, feldolgozására és piacravitelére alkalmaztak*." (I. m. I. köt. 108—109. old.)

A *munka*termék nem egyenlő ennek a terméknek az *értékével*. Hanem (így lehet érteni) ez az érték *meg van tetézve* a profitnak és a járadéknak hozzáadása révén. Ezért a munkatermék több munkát parancsnokolhat, vásárolhat meg — azaz munkában nagyobb értéket fizethet meg, mint amennyi munkát tartalmaz. A mondat akkor volna helyes, ha így hangzanék:

Smith ezt mondja :

„Minthogy egy civilizált országban csak igen kevés olyan áru van, amelynek *csereértéke kizárólag a munkából* származik, és mivel legnagyobb részük csereértékéhez a járadék és a profit jelentékenyen *hozzájárul*, ezért az ilyen ország évi munkaterméke mindig sokkal nagyobb *munkamennyiség* megvásárlásához, illetve parancsnoklásához lesz elegendő, mint *amennyit ennek a terméknek előállítására, feldolgozására és piacravitelére alkalmaztak.*"

Ő maga szerint így kellene hangzania :

„Minthogy egy civilizált országban csak igen kevés olyan áru van, amelynek *csereértéke* kizárólag *bérre* oldódik fel, és mivel legnagyobb részükben ennek az értéknek egy jókora adagja járadékra és profitra *oldódik fel*, ezért az ilyen ország évi munkaterméke mindig sokkal nagyobb *munkamennyiség* megvásárlásához, illetve parancsnoklásához lesz elegendő, mint amennyit ennek a terméknek előállítására, feldolgozására és piacravitelére *megfizettek*" (tehát alkalmaztak is).

Smith itt megint visszatér az értékről alkotott második elképzeléséhez, amelyről ugyanabban a fejezetben azt mondja:

„Meg kell jegyezni, hogy az ár összes különböző alkotórészeinek reális értékét azzal a *munkamennyiséggel* mérik, *amelyet mindegyikük megvásárolni, illetve parancsnokolni tud.* A munka" (ebben az értelemben) „méri az értékét nemcsak az ár azon részének, amely *munkára oldódik fel*" {helyesebben: bérre}, „hanem annak is, amely *járadékra oldódik fel*, és annak is, amely *profitra oldódik fel.*" (I. könyv VI. fej., I. köt. 100. old.)

(A VI. fejezetben még az „*érték* feloldása bérre, profitra és járadékra" uralkodik. Csak a természetes és a piaci árról szóló VII. fejezetben kerekedik felül az ár ezen alkotóelemekből való összetevődésének elképzelése.)

Tehát: Az *évi munkatermék csereértéke* nemcsak a munka béréből áll, amelyet ennek a terméknek az előállítására alkalmaznak, hanem profitból és járadékból is. De ezt a munkát az értéknek csupán azzal a részével *parancsnokolják*, illetve *vásárolják meg*, amely bérre oldódik fel. Tehát lehetséges sokkal nagyobb munkatömeget mozgásba hozni, ha ugyanis a profit és járadék egy részét munka feletti parancsnoklásra, illetve annak megvásárlására használják fel, azaz bérré változtatják. A dolog tehát erre lyukad ki: Az évi munkatermék csereértéke *megfizetett munkára* (bérre) és *meg nem fizetett munkára* (profitra és járadékra) oldódik fel. Ha tehát az

érték azon részének, amely meg nem fizetett munkára oldódik fel, egyik részét bérré változtatják, akkor nagyobb munkamennyiséget lehet vásárolni, mint ha ennek az értéknek csupán a bérből álló részét szánják munka újabb vásárlására.)

Tehát térjünk vissza.

„Egy független ipari munkás, akinek elég *tőkéje* van ahhoz, hogy anyagokat vásároljon és eltartsa magát addig, amíg termékét a piacra viheti, megkapja mind a *főnök* alatt dolgozó *napszámos bérét*, mind azt a profitot, amelyet ez a főnök a napszámos művének eladásával csinált volna. Mégis az egészet, amit ez az ipari munkás kap, közönségesen *profitnak* nevezik és a bért ebben az esetben is összezavarják a profittal. Egy kertész, aki saját két kezével műveli saját kertjét, saját személyében egyesíti a *földtulajdonos, a bérlő és a munkás három különböző alakját*. Terméke ennélfogva meg kell hogy fizesse neki az elsőnek a járadékát, a másodiknak a profitját és a harmadiknak a bérét. Mégis az egészet közönségesen a *munkája gyümölcsének* tekintik. A járadékot és a profitot ebben az esetben összezavarják a bérrel." (I. könyv VI. fej., I. köt. 108. old.)

Itt valóban zűrzavar van. Vajon az *egész* nem „munkájának gyümölcse"? És nem fordítva, a tőkés termelés – amelyben a munkának objektív feltételeitől való elválasztásával a munkás, a tőkés és a földtulajdonos is mint három különböző alak lép egymással szembe – viszonyainak átvitele erre a kertészre az, hogy munkájának gyümölcsét, vagy jobbanmondva ennek a terméknek az értékét úgy tekinti, mint aminek egy része bér, munkájának fizetségéül, egy része profit, az alkalmazott tőke fejében, és egy része járadék, a földnek, vagy jobbanmondva a föld tulajdonosának kijáró adagként? A tőkés termelésen *belül* teljesen helyes az olyan munkaviszonyokat, amelyekben ezek az elemek *nincsenek* elválasztva (ténylegesen nincsenek), elválasztottnak előfeltételezni, és ilymódon ezt a kertészt saját napszámosának és saját földtulajdonosának tekinteni egy személyben. De Smithnél itt nyilván már az a vulgáris elképzelés keveredik közbe, hogy a bér a munkából származik, a profit és járadék – függetlenül a munkás munkájától – a tőkéből és a földből, mint amelyek önálló forrásai, nem az idegen munka elsajátításának, hanem magának a gazdagságnak. Ezen a bolond módon keverednek Smithnél összevissza a legmélyebb nézetek a leghibbantabb elképzelésekkel, ahogy ezeket a közönséges tudat a konkurrencia jelenségeiből elvonatkoztatva magának megalkotja.

Miután először az értéket *feloldja* bérre, profitra és járadékra, azután megfordítva, az értéktől függetlenül meghatározott bérből, profitból

és járadékból *teszi össze* az értéket. Miután így feledte a profit és járadék ő maga által helyesen kifejtett eredetét, azt mondhatja:

„Munkabér, profit és földjáradék, ez *a három eredeti forrása* minden *jövedelemnek, é p p ú g y,* mint *minden csereértéknek.*" (I. könyv VI. fej., I. köt. 105. old.)

Saját kifejtésének megfelelően ezt kellett volna mondania: „Egy áru *értéke* kizárólag az ebben az áruban rögződött munkából (munkamennyiségből) származik. Ez az érték munkabérre, profitra és földjáradékra oldódik fel. Munkabér, profit és földjáradék az eredeti formák, amelyekben a munkás, a tőkés és a földtulajdonos részesedik a munkás munkája által teremtett értékből. Ebben az értelemben ez a három eredeti *forrása* minden *jövedelemnek*, habár ezeknek az úgynevezett forrásoknak egyike sem kerül bele az érték alkotásába."

Az idézett passzusokból látható, hogyan jut el Smith az *„áruk árának alkotórészeiről"* szóló VI. fejezetben oda, hogy az árat bérre oldja fel, ha csak munka (közvetlen) kerül bele a termelésbe, bérre és profitra, ha nem független munkásról van szó, hanem napszámost alkalmaz egy tőkés (tehát tőke), végül bérre, profitra és járadékra, ha a „föld" kerül bele a termelésbe, a tőkén és munkán kívül; ekkor azonban előfeltételeztük, hogy a föld el van sajátítva, tehát a munkás és a tőkés mellett a földtulajdonos is fellép (habár megjegyzi, lehetséges, hogy ezen alakok közül mind a három vagy kettő egy személyben egyesülhet).

A *természetes* és a *piaci árról* szóló *VII. fejezetben* mármost a járadékot egész ugyanolyan módon a természetes ár alkotórészének ábrázolja (ha a föld belekerül a termelésbe), mint a bért és a profitot. Ezt a következő passzusok bizonyítják:

(*I. könyv VII. fej.*)

„Ha valamely áru ára sem több, sem kevesebb, mint amennyi elegendő, hogy megfizesse *természetes* rátájuk szerint a *f ö l d j á r a d é k á t*, a *munka bérét* és a *tőke profitját*, amelyet előállításához, feldolgozásához és piacraviteléhez alkalmaztak, akkor az áru olyan áron kelt el, amelyet *természetes árának* nevezhetünk. Az áru akkor *pontosan annyiért* kelt el, *amennyit ér.*" (I. köt. 111. old.) (Itt egyszersmind a természetes ár és az áru értékének azonosságát konstatálja.)

„Minden különös áru *piaci árát* az az arány szabályozza, amely ennek valóban piacra vitt mennyisége és azoknak a kereslete közt fennáll, akik hajlandók megfizetni az áru *természetes árát*, vagyis a *járadék*,

munka és profit *egész értékét, amelyet meg kell fizetni avégett, hogy ezt a piacra vigyék.*" (I. köt. 112. old.)

„Ha valamely áru piacra vitt mennyisége *alatta* marad a hatékony keresletnek, akkor nem lehet mindazokat, akik hajlandók megfizetni *a járadék, bér és profit egész értékét,* amelyet meg kell fizetni avégett, hogy az árut a piacra vigyék, ellátni azzal a mennyiséggel, amelyre szükségük van ... *a piaci ár* többé vagy kevésbé a *természetes ár fölé* fog emelkedni, aszerint, hogy a *hiány nagysága* vagy a konkurrensek *gazdagsága* és szeszélyes fényűzése éppen többé vagy kevésbé felszítja a konkurrencia hevességét." (I. köt. 113. old.)

„Ha a piacra vitt mennyiség meghaladja a hatékony keresletet, akkor nem lehet az egészet eladni azoknak, akik hajlandók megfizetni a járadék, bér és profit egész értékét, amelyet meg kell fizetni avégett, hogy az árut a piacra vigyék ... A *piaci ár* többé vagy kevésbé a *természetes ár* alá fog süllyedni, aszerint, hogy a többlet nagysága többé vagy kevésbé növeli az eladók konkurrenciáját, vagy aszerint, hogy éppen többé vagy kevésbé fontos nekik azonnal megszabadulni az árutól." (I. köt. 114. old.)

„Ha a piacra vitt mennyiség éppen elegendő a hatékony kereslet ellátására [...] akkor a *piaci ár* természetesen pontosan ... ugyanaz lesz, mint a *természetes ár*... A különböző üzletemberek közötti konkurrencia kényszeríti őket, hogy mind elfogadják ezt az árat, de nem kényszeríti őket, hogy kevesebbet fogadjanak el." (I. köt. 114—115. old.)

Smith szerint a földtulajdonos *elvonja földjét* vagy átviszi az egyik áru (mint búza) termeléséről egy *másikéra* (mint pl. legelő), ha a piac állása következtében járadéka a természetes rátája alá süllyed vagy fölé emelkedik.

„Ha ez" (a piacra vitt mennyiség) „bizonyos ideig meghaladja a hatékony keresletet, akkor árának valamelyik alkotórészét *természetes rátája* alatt kell hogy megfizessék. *Ha ez a járadék,* akkor a földtulajdonosokat érdeküknek azonnal arra ösztökéli, hogy *földjük egy részét elvonják.*" (I. köt. 115. old.)

„Ha ellenkezőleg, a piacra vitt mennyiség bizonyos ideig *alatta* maradna *a hatékony keresletnek,* akkor árának valamelyik alkotórésze *természetes* rátája fölé kell hogy emelkedjék. *Ha ez a járadék,* akkor valamennyi többi földtulajdonost érdeke természetesen arra ösztökéli, hogy több földet készítsen elő ennek az árunak az előállítására." (I. köt. 116. old.)

„Valamely áru *piaci árának* alkalmi és időleges ingadozásai főképp az ár azon részeire esnek, amelyek bérre és profitra oldódnak fel. A járadékra feloldódó részt érintik a legkevésbé." (I. köt. 118–119. old.)

„A *monopolár* minden alkalommal a legmagasabb, amelyet el lehet érni. A *természetes ár*, illetve a szabad konkurrenciából eredő ár, ellenkezőleg, a legalacsonyabb, amelyet el lehet fogadni, nem minden alkalommal ugyan, hanem valamely huzamosabb időn át együttvéve." (I. köt. 124. old.)

„Valamely különös áru *piaci ára*, bár sokáig *természetes ára* felett maradhat, ritkán maradhat sokáig alatta. *Bármelyik részét fizették is természetes rátája alatt*, azok a személyek, akiknek érdekét ez érintette, azonnal megéreznék a veszteséget és *azonnal elvonnának vagy annyi földet*, vagy annyi munkát, vagy annyi tőkét *ebből az alkalmaztatásból*, hogy a piacra vitt mennyiség hamarosan nem lenne több, mint amennyi elegendő a hatékony kereslet ellátására. *Piaci ára* ennélfogva hamarosan a *természetes árra* emelkednék. Legalábbis ez lenne az eset ott, ahol teljes szabadság van." (I. köt. 125. old.)

A VII. fejezetbeli ezen ábrázolás után nehéz belátni, hogyan igazolhatja Smith a XI. fejezetben, „*A földjáradékról*", (I. könyv) azt, hogy a járadék nem mindig kerül bele az árba ott, ahol elsajátított föld kerül bele a termelésbe; hogyan különböztetheti meg azt a módot, ahogyan a járadék belekerül az árba, attól a módtól, ahogy a profit és a bér kerül bele, miután a VI. és VII. fejezetben a járadékot teljesen ugyanolyan módon a *természetes ár alkotórészévé* tette, mint a profitot és a bért. Mármost vissza ehhez a XI. fejezethez (I. könyv).

Láttuk, hogy ott a járadékot úgy határozza meg, mint azt a *többletet*, amely megmarad a *termék árából*, miután megfizették a tőkés (bérlő) előlegeit plusz az átlagos profitot.

Smith ebben a XI. fejezetben abszolúte megfordul. A járadék többé nem kerül bele a *természetes árba*. Vagy inkább Smith egy *rendes árhoz* menekszik, amely a természetes ártól normaliter különböző, habár a VII. fejezetben azt hallottuk, hogy a rendes ár soha nem állhat hosszabb ideig a természetes ár *alatt*, és sohasem fizetheti a természetes ár valamelyik alkotórészét hosszabb ideig természetes rátája alatt, hát még hogy egyáltalán ne fizesse meg, ahogy ezt most a járadékra vonatkozóan állítja. Smith azt sem mondja meg nekünk, hogy a terméket *értéke alatt* adják-e el, ha nem fizet járadékot, vagy hogy értéke *felett* adják-e el, ha fizet.

Azelőtt az áru *természetes ára „a járadék*, munka és profit *egész értéke, amelyet meg kell fizetni avégett, hogy ezt a piacra vigyék*". (I. köt. 112. old.) Most azt halljuk:

„A föld termékének *rendszerint* csak olyan részeit *lehet piacra vinni*, amelyeknek *rendes ára* elegendő ahhoz, *hogy pótolja a tőkét, amelyet odaviteléhez alkalmazni kell, rendes profitjával együtt.*" (302–303. old.)

Tehát a *rendes ár* nem a *természetes ár*, és a természetes árat nem kell megfizetni ahhoz, hogy ezeket az árukat a piacra vigyék.

Azelőtt azt hallottuk, hogy ha a *rendes ár* (akkoriban *piaci ár*) nem elegendő ahhoz, hogy az *egész járadékot* megfizesse (a járadék stb. egész értékét), akkor annyi földet elvonnak, amíg a piaci ár fel nem emelkedik a természetes árra és meg nem fizeti az egész járadékot. Most ezzel szemben:

„Ha a *rendes ár több ennél*" (hogy pótolja a tőkét és megfizesse ennek a tőkének rendes profitját), „akkor *többletrésze* természetesen a föld járadékára megy. Ha nem több, akkor az *áru, habár piacra lehet vinni*, nem nyújthat járadékot a földtulajdonosnak. Hogy az ár több-e vagy sem, az a kereslettől függ." (I. könyv XI. fej., I. köt. 303. old.)

A *természetes ár* egyik alkotórészéből a járadék hirtelen a *rendes ár* feletti *többletté* változik, amelynek létezése vagy nem-létezése a kereslet állásától függ. A *rendes ár* azonban az az ár, amely szükséges, hogy az áru a piacra kerüljön, tehát hogy megtermeljék, tehát az áru *termelési ára*. Mert az az ár, amely az áru kínálatához szükséges, amely szükséges, hogy egyáltalában létrejöjjön, mint áru a piacon megjelenjék, természetesen a *termelési ára*, vagyis *költségára*. Ez létezése sine qua non-ja*. A keresletnek a maga részéről a föld némely termékeinél mindig olyan jellegűnek kell lennie, hogy *rendes áruk* többletet fizet a termelési ár felett, tehát járadékot. Más termékeknél vagy lehet ilyen jellegű, vagy sem.

„Vannak a föld termékének némely részei, amelyeknél a kereslet szükségképpen mindig olyan, hogy nagyobb árat nyújt, mint amennyi elegendő piacravitelükhöz; és vannak mások, amelyeknél a kereslet vagy lehet olyan, hogy ezt az *elegendő árnál* nagyobb árat nyújtja, vagy sem. Az előbbiek szükségképp mindig járadékot nyújtanak a földtulaj-

* – (feltétele) amely nélkül nincsen; elengedhetetlen feltétele – *Szerk.*

donosnak. Az utóbbiak néha nyújthatnak, néha nem, a különböző körülmények szerint." (I. m. I. köt. 303. old.)

Tehát a *természetes ár* helyett itt van nekünk az *elegendő ár*. A *rendes ár* megint különbözik ettől az *elegendő ártól*. A rendes ár az elegendő ár *felett* áll, ha *magába zárja* a járadékot. *Egyenlő* vele, ha kizárja azt. Sőt jellegzetes az *elegendő árra, hogy kizárja a járadékot*. A rendes ár az elegendő ár *alatt* áll, ha a tőke pótlásán kívül nem fizeti meg az átlagos profitot. Az *elegendő ár* tehát valójában a *termelési ár*, vagyis *költségár*, ahogy Ricardo azt A. Smithből elvonatkoztatta magának, és ahogy az valójában a tőkés termelés álláspontjáról jelentkezik, vagyis az az ár, amely a tőkés előlegein kívül a rendes profitot fizeti, az átlagár, ahogy azt a tőkések konkurrenciája a tőke különböző alkalmaztatásaiban létrehozza. Ez a konkurrenciából eredő elvonatkoztatás az, amely Smitht arra viszi, hogy a maga *természetes árával* szembeállítsa az *elegendő árat*, habár ábrázolása a természetes árról, megfordítva, csak azt a rendes árat nyilvánítja huzamosan elegendőnek, amely megfizeti a természetes ár alkotórészeit, járadékot, profitot, bért. Mivel a tőkés igazgatja az árutermelést, ezért az elegendő ár az, amely a tőkés termelés számára, a tőke álláspontjáról elegendő, és ez a tőke számára elegendő ár nem zár magába járadékot, hanem ellenkezőleg, kizárja azt. Másrészt: Ez az *elegendő ár* azonban nem elegendő a föld némely termékeinél. Ezeknél a *rendes árnak* olyan magasan kell állnia, hogy az elegendő ár felett többletet hozzon, járadékot a földtulajdonosnak. Más termékeknél ez a körülményektől függ. Az az ellentmondás, hogy az elegendő ár nem elegendő, hogy az az ár, amely elegendő, hogy a terméket a piacra vigyék, nem elegendő ahhoz, hogy a piacra vigyék, nem feszélyezi Smitht.

De bevallja magának – anélkül azonban, hogy akár csak egy pillanatra visszatekintene az V., VI. és VII. fejezetre – (nem mint ellentmondást, hanem mint új felfedezést, amelyre hirtelen rábukkan), hogy az elegendő árral egész tanát a természetes árról halomra döntötte.

„A *járadék, meg* kell *jegyezni*" (ebben a rendkívül naiv formában megy át Smith egy állítástól ellenkezőjéhez), „ezért *másféleképpen kerül bele az áruk árának összetételébe, mint a bér és a profit*. A *magas vagy alacsony bér és profit oka a magas vagy alacsony árnak; a magas vagy alacsony járadék* **okozata** *ennek. Mivel magas vagy alacsony bért és profitot kell fizetni avégett, hogy a piacra vigyék*, azért magas vagy alacsony egy *különös áru* ára. *De mivel ára magas vagy alacsony*, mivel jó sokkal több vagy

nagyon kevéssel több vagy *nem több, mint amennyi elegendő, hogy ezt a bért és profitot megfizesse,* azért nyújt ez az áru magas járadékot vagy alacsony járadékot vagy egyáltalán semmi járadékot." (I. köt. 303–304. old.)

Mindenekelőtt a befejező mondat. Tehát az *elegendő ár,* a költségár, amely csak a bért és profitot fizeti meg, *kizárja a járadékot.* Ha a termék *sokkal többet* fizet, *mint az elegendő árat,* akkor magas járadékot fizet. Ha kevéssel többet fizet, akkor alacsony járadékot fizet. Ha *pontosan csak az elegendő árat* fizeti meg, akkor *semmi* járadékot nem fizet. Ha a termék valóságos ára egybeesik *elegendő árával,* amely profitot és bért fizet, akkor *semmi* járadékot nem fizet. A járadék mindig *többlet* az elegendő ár felett. Az elegendő ár természete szerint kizárja a járadékot. *Ez Ricardo elmélete.* Elfogadja az *elegendő ár,* a költségár eszméjét A. Smithtől; elkerüli A. Smith következetlenségét – hogy megkülönbözteti a természetes ártól – és következetesen végigviszi ezt az eszmét. Smith, miután mindezeket a következetlenségeket elkövette, még annyira következetlen, hogy a föld némely termékeiért olyan árat kíván, amely *magasabb,* mint *elegendő áruk.* De ez a következetlenség maga megint egy *helyesebb* „megjegyzés" eredménye.

A passzus bevezetője azonban igazán meglepő a naivitásánál fogva. A VII. fejezetben Smith azt fejtegette, hogy járadék, profit, bér egyformán belekerül a *természetes ár összetételébe,* miután előzőleg az *értéknek* járadékra, profitra és bérre való *feloldódását* kiforgatta az értéknek a járadék, profit és bér természetes árából való *összetevődésévé.* Most azt mondja, hogy a járadék *másképpen* kerül bele az „áruk *árának összetételébe*", mint a profit és bér. Mégpedig milyen módon kerül bele *másképp ebbe az összetételbe*? Tudniillik azáltal, hogy *egyáltalán nem* kerül bele ebbe az összetételbe. Itt kapjuk csak meg az elegendő ár igazi magyarázatát. Az *áruk ára* azért drága vagy olcsó, magas vagy alacsony, mert a munkabér és a profit – természetes rátájuk – magas vagy alacsony. Az árut nem szállítják a piacra, nem termelik meg, ha nem fizetik meg ezt a magas vagy alacsony profitot és bért. Ezek alkotják az áru *termelési árát,* a *költségárát*; tehát valóban *alkotóelemei értékének,* illetve *árának.* Ezzel szemben a *járadék* nem kerül bele a *költségárba,* a *termelési árba.* Nem alkotóeleme az áru csereértékének. *Csak* akkor fizetik, ha az áru *rendes ára* az *elegendő* ára *felett* áll. A profit és a bér, mint az ár *alkotóeleme, oka* az árnak; a járadék ezzel szemben csak *okozata, következménye* ennek. Tehát nem kerül bele az összetételébe elemként, mint a profit és a bér. És ezt úgy nevezi Smith, hogy *másképp* kerül bele ebbe az összetételbe,

mint a profit és a bér. Úgy látszik, egy cseppet sem érzi, hogy tanát a természetes árról halomra döntötte. Mert mi volt a természetes ár? Az a középpont, amely felé a piaci ár gravitál: az az *elegendő ár*, amely *alá* a termék nem eshet, ha huzamosabb időn át piacra kell vinni, meg kell termelni.

A járadék tehát most *többlet a természetes ár felett*, korábban *alkotóeleme a természetes árnak*; most okozata, korábban oka az árnak.

Ezzel szemben nem ellentmondó, amikor azt állítja, hogy a föld bizonyos termékei számára a piac körülményei mindig olyanok, hogy rendes áruk elegendő áruk felett kell hogy álljon, más szavakkal olyanok, hogy a *földtulajdonnak* megvan a hatalma az árat felverni azon fok fölé, amely elegendő volna a tőkés számára, ha nem lépne fel vele szemben ellenható befolyás.

Miután így a XI. fejezetben az V., VI. és VII. fejezetet halomra döntötte, nyugodtan folytatja: Most hozzálát és megvizsgálja 1. a föld azon termékét, amely mindig szolgáltat járadékot; 2. a föld azon termékeit, amelyek néha szolgáltatnak, néha nem; végül 3. azokat a változásokat, amelyek a társadalom különböző fejlődési periódusaiban e kétfajta termék relatív értékében részint egymás közt, részint az ipari árukhoz való viszonyukban bekövetkeznek.

[2. *Smith tétele a mezőgazdasági termék iránti kereslet különös jellegéről. Fiziokrata vonás Smith járadék-elméletében. Történeti adalékok*]

1. rész, „A föld azon termékéről, amely mindig nyújt járadékot".

A népesedési elmélettel kezdi. A *táplálék* mindig *keresletet* hoz létre maga iránt. Ha szaporodik a táplálék, akkor szaporodnak az emberek is, a táplálék fogyasztói. Ezeknek az áruknak a kínálata tehát *létrehozza* a keresletüket.

„Mivel az emberek, mint minden más élőlény, *természetesen létfenntartási eszközeik arányában szaporodnak, a táplálék iránt többé vagy kevésbé mindig van kereslet.* A táplálék mindig megvásárolhatja, illetve parancsnokolhatja a munka nagyobb vagy kisebb mennyiségét, és mindig akad valaki, aki hajlandó valamit csinálni, hogy megkapja." (I. könyv XI. fej., I. köt. 305. old.)

„De" {nos?} „a *föld* majdnem minden helyzetben *nagyobb mennyiségű táplálékot termel*, mint amennyi elegendő a piacraviteléhez szük-

séges *összes munka eltartására* a legbőkezűbb módon, ahogy ezt a munkát valaha is eltartották. A *többlet* szintén mindig több, mint elegendő *az e munkát alkalmazó tőkének profitjával együtt való pótlására.* Ezért mindig marad valami járadéknak a földtulajdonos számára." (I. m. I. köt. 305–306. old.)

Ez egész *fiziokrata* csengésű és sem bizonyítékát, sem magyarázatát nem tartalmazza annak, hogy e különös áru *„ára"* miért fizet többletet az „elegendő ár" *felett*, azaz járadékot.

Példaként azonnal áttér a *legeltetésre* és a *megműveletlen legelőkre.* Azután következik ez a *különbözeti járadékról* szóló tétel:

„A földjáradék a föld termékenysége szerint változik, bármi legyen terméke, és fekvése szerint, bármi legyen termékenysége." (I. köt. 306. old.)

Ez alkalommal járadék és profit a *termék* puszta *többleteként* jelenik meg, miután levontuk ennek azt a részét, amely *in natura táplálja* a *munkást.* (Tulajdonképpen ez az a fiziokrata nézet, amely ténylegesen azon nyugszik, hogy agrár állapotokban az ember majdnem kizárólag a mezőgazdasági termékből él és az ipar maga is, a manufaktúra, falusi mellékmunkaként jelenik meg, amelyet a természet *helyi termékén* végeznek.)

„Ezért nagyobb munkamennyiséget kell eltartani a piactól távoli föld termékéből; és a *többletnek, amelyből mind a bérlő profitja,* mind *a földtulajdonos járadéka kikerül,* csökkennie kell." (I. köt. 307. old.) Ezért a búzatermesztésnek nagyobb profitot is kell hoznia, mint a *legeltetésnek.* „Egy mérsékelt termékenységű *gabonaföld* sokkal *nagyobb mennyiségű emberi táplálékot* termel, mint a vele egyenlő kiterjedésű legjobb legelő." {Itt tehát nem árról van szó, hanem az emberi táplálék abszolút természeti tömegéről.} „Bár művelése *sokkal több munkát kíván,* de a *többlet*, amely a vetőmag pótlása és *mindezen munka eltartása* után fennmarad, szintén sokkal nagyobb." {Bár a búza *több munkába* kerül, a tápanyag *többlete*, amely egy búzaföldön a munka megfizetése után marad, tekintélyesebb, mint egy állattenyésztést szolgáló réten. És nem azért *ér többet*, mert a búza több munkába kerül, hanem mert a búza többlete több tápanyagot tartalmaz.} „Ezért feltéve, hogy egy font húsáru *sohasem ér többet*, mint egy font kenyér, ez a *nagyobb többlet*" (a búzánál) {mert több font búzát kapunk, mint húst ugyanarról a földterületről} „mindenütt *nagyobb értékű* volna" {mert *előfeltételeztük*, hogy egy font kenyér = egy font hús (értékben), és hogy ugyanarról a földterületről több font kenyér

marad meg a munkások etetése után, mint ahány font hús}, „és nagyobb alapot alkotna mind a bérlő profitja, mind a földtulajdonos *járadéka* számára." (I. köt. 308–309. old.)

Miután Smith a természetes ár helyébe az elegendő árat tette és a járadékot az elegendő ár feletti többletnek nyilvánította, elfelejti, hogy egyáltalában *árról* van szó, és a járadékot a földművelés által szolgáltatott *tápláléknak* a földműves által elfogyasztandó *táplálékhoz* való arányából vezeti le.

Valójában – eltekintve ettől a *fiziokrata* magyarázási módtól – *előfeltételezi*, hogy a fő táplálékot szolgáltató földművelési termék *ára* a profiton kívül *járadékot* fizet. Erről a bázisról működik tovább. A művelés fejlődésével a természetes legelők elégtelenek lesznek az állattenyésztés számára, a húsáru iránti kereslet számára. Megművelt földet kell e célra alkalmazni. A hús árának tehát odáig kell emelkednie, hogy ne csak a *munkát* fizesse meg, amelyet állattenyésztésre használtak fel, hanem szintúgy

„a járadékot, amelyet a földtulajdonos, és a profitot, amelyet a bérlő húzhatott volna, ha ezt a földet földművelésre alkalmazzák. A teljesen megműveletlen ingoványokon tenyésztett jószágot, ha ugyanarra a piacra hozzák, súlya, illetve minősége arányában ugyanazon az áron adják el, mint azt, amelyet a leginkább javított földön neveltek. Ezeknek az ingoványoknak a tulajdonosai profitálnak ebből és felemelik földjük járadékát *jószáguk árának arányában.*" (Itt a különbözeti járadékot helyesen a piaci értéknek az egyéni érték feletti többletéből származtatja. A piaci érték azonban ebben az esetben nem azért emelkedik, mert jobb földről rosszabbra, hanem mert terméketlenebbről termékenyebbre térnek át.) „... Ilymódon történik, hogy a javítás előrehaladásával a *nem-javított legelő járadékát és profitját* bizonyos mértékben a megjavítottnak a járadéka és profitja szabályozza, s *ezeket pedig megint a gabona járadéka és profitja.*" (I. köt. 310–311. old.)

„Ahol azonban nincs . . . helyi előny, a gabonának – vagy bármi egyéb a nép közönséges növényi tápláléka – a járadéka és profitja kell hogy szabályozza természetesen, olyan földön, amely ennek termelésére alkalmas, a legeltetés járadékát és profitját." (315. old.) „Várható volt, hogy a mesterséges réteknek, a fehérrépának, sárgarépának, káposztának és *egyéb segédeszközöknek* a használata, amelyekhez azért folyamodtak, hogy *egyenlő mennyiségű föld nagyobb számú jószágot táplálhasson, mint amennyit a természetes rét*, valamennyire csökkenti azt a fölényt, amelyben

a húsáru ára a kenyérével szemben egy megművelt országban természetesen van." (I. h.) „Úgy látszik, hogy ennek megfelelően így is történt" stb. (I. h.)

Miután Smith így kifejtette az *állattenyésztési járadék és a földművelési járadék közti viszonyt*, ezzel folytatja:

„Minden nagy országban a megművelt földek nagyobb részét vagy emberi táplálék, vagy állati táplálék termelésére alkalmazzák. Ezeknek a járadéka és profitja szabályozza minden más megművelt föld járadékát és profitját. Ha valamely különös termék kevesebbet nyújtana, a földet hamarosan gabonára vagy legeltetésre fordítanák; és ha valamelyik többet nyújtana, hamarosan e termékre fordítanák a gabona- vagy legelőföldek bizonyos részét." (I. köt. 318. old.)

Azután a bortermesztésről, kertművelésről, veteményes kertről stb. beszél.

„Ezeknek a termelvényeknek ennélfogva, amelyek vagy nagyobb eredeti ráfordítást kívánnak meg javításra, avégett, hogy a földet alkalmassá tegyék, vagy nagyobb évi ráfordítást művelésükre, a járadékát és profitját, bár gyakran sokkal magasabbak a gabonáénál vagy a legelőénél, mégis amikor csupáncsak kiegyenlítik az ilyen rendkívüli ráfordítást, valójában e két közönséges termék járadéka és profitja szabályozza." (I. köt. 323–324. old.)

Azután rátér a gyarmati cukortermesztésre, dohányra.

„Ilyen módon szabályozza annak a megművelt földnek a járadéka, amelynek a terméke emberi táplálék, az egyéb megművelt föld nagyobb részének járadékát." (I. köt. 331. old.) „Európában a gabona a föld fő terméke, amely közvetlenül emberi táplálékul szolgál. Ezért, kivéve különös helyzeteket, a gabonaföld járadéka szabályozza Európában minden más megművelt föld járadékát." (I. köt. 331–332. old.)

Azután ismét visszatér a fiziokrata elmélethez, ahogy azt átszabta magának; hogy ugyanis a táplálék fogyasztókat teremt önmagának. Ha a gabonaművelés helyett másféle lépne fel, amely a legközönségesebb földön ugyanolyan műveléssel sokkal nagyobb tömegű létfenntartási eszközt szolgáltatna,

„akkor a földtulajdonos *járadéka, illetve a táplálék többletmennyisége*, amely a munka megfizetése és a bérlő tőkéjének rendes profit-

jával együtt való pótlása után megmaradna neki, szükségképp sokkal nagyobb volna. Bármi is az a ráta, amelyen a munkát közönségesen eltartották ebben az országban, ez a *nagyobb többlet mindig nagyobb mennyiségű munkát tarthatna el és következésképpen* módot adna a földtulajdonosnak, hogy nagyobb mennyiségű munkát vásároljon meg vagy parancsnokoljon." (I. köt. 332. old.)

Példának a rizst hozza fel.

„Carolinában . . . az *ültetvényesek*, mint más angol gyarmatokon is, *általában bérlők is, meg földtulajdonosok is* és . . . következésképpen a *járadék összekeveredik a profittal.*" (I. köt. 333. old.)

A rizsföld azonban „nem alkalmas sem gabonának, sem legelőnek, sem szőlőnek, sem pedig bármely más az emberek számára igen hasznos növényi terméknek; és azok a földek, amelyek alkalmasak e célokra, nem alkalmasak a rizsnek". (I. köt. 334. old.) „Ezért még a rizstermő országokban is a rizsföldek járadéka nem szabályozhatja a többi megművelt föld járadékát, amelyeket sohasem lehet e termékre fordítani." (I. köt. 334. old.)

Második példa (ezellen irányul fent Ricardo bírálata*) a *burgonya*. Ha a gabona helyett fő táplálékká válnék,

„akkor *ugyanolyan mennyiségű megművelt föld sokkal nagyobb számú embert tartana el*, és mivel a munkások általában burgonyával táplálkoznak, a művelésben alkalmazott egész tőke pótlása és egész munka eltartása után nagyobb *többlet* maradna meg neki. E többletnek egy nagyobb része jutna a földtulajdonosnak is. A népesség növekednék és a járadékok jóval a jelenlegiek fölé emelkednének." (I. köt. 335. old.)

Néhány további glosszával a búzakenyérről, zabkenyérről és a burgonyáról azután befejeződik a XI. fejezet első része.

Látjuk: ez az első rész, amely a föld azon termékéről szól, *amely mindig nyújt járadékot*, ebben foglalódik össze: *Előfeltételezve* a fő növényi termék járadékát, kifejti, hogyan szabályozza ez a járadék az állattenyésztés, a bortermelés, a kertművelés stb. járadékát. Magának a járadéknak a természetéről itt *semmi* nincs, hacsak nem az az általános tétel, hogy, a járadékot megint *előfeltételezve*, fokát a termékenység és a fekvés határozza meg. Ez azonban csak a járadékokban mutatkozó különbségre, a járadékok nagyságkülönbségére vonatkozik. De miért nyújt ez a termék

* *V. ö. 310. old. – Szerk.*

mindig járadékot? Miért magasabb mindig a *rendes ára*, mint az *elegendő ára*? Smith itt eltekint az ártól és ismét beleesik a fiziokratizmusba. Végigvonul azonban az, hogy a *kereslet* itt azért oly nagy mindig, mert a termék maga teremti azokat, akik keresik, saját fogyasztóit. Még ezt előfeltételezve is, nem lehetne belátni, miért kellene a keresletnek a kínálatot meghaladnia és ezért az árat az elegendő ár *fölé* hajtania. De itt titkon megint feltámad a *természetes ár* emléke, amely ár a járadékot éppen úgy magába zárja, mint a profitot és a bért, és amelyet akkor fizetnek, ha a kínálat és a kereslet megfelelnek egymásnak.

„Ha a piacra vitt mennyiség éppen elegendő a hatékony kereslet ellátására [. . .] akkor a *piaci ár* természetesen pontosan . . . ugyanaz lesz, mint a *természetes ár*." (I. köt. 114. old.)

Ámde jellemző, hogy Smith ebben a részben ezt seholsem mondja ki. Éppen a XI. fejezet kezdetén azt mondta, hogy a járadék nem kerül bele alkotórészként az árba. Az ellentmondás túl feltűnő volt.

*

Smith „alkalmi" elméletét, hogy a gabona kitermeli saját keresletét stb., amelyet *Malthus* később járadék-elméletében fontoskodva megismétel, és amely részben bázisa népesedési elméletének, igen *velősen* kimondták már a következőben:

„A gabona [. . .] a fogyasztása arányában szűkös vagy nem szűkös. Ha *több szája* van, akkor *több gabona* lesz, mert *több kéz* lesz a föld művelésére; és ha *több gabona* van, akkor több száj lesz, mert a *bőség népességet* hoz." ([J. Arbuthnot:] „An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms et. By a Farmer", London 1773, 125. old.)

Ezért „a föld művelését nem lehet túlságba vinni". (62. old.)

Rodbertus fantáziáját, hogy a *vetőmag* stb. nem kerül bele a tőke tételeként a számításba,* megcáfolja az a sok száz írás, amelyek részben maguknak bérlőknek a tollából jelentek meg a XVIII. században (jelesül a 60-as évek óta). Ezzel szemben helyes volna fordítva azt mondani, hogy a bérlőnél a *járadék* belekerül tételként. A szerző a *termelési költségek* közé számítja (és termelési költségeihez is tartozik).

* *V. ö. 32. skk. old. – Szerk.*

„Ha . . . a *gabonaár* közel akkora, amekkorának lennie kell, ami csak a *földértéknek* a *pénzértékhez* való aránya által lehet meghatározva." (I. m. 132. old.)

Hogyan válik attól a pillanattól kezdve, amikor a tőke hatalmába keríti a mezőgazdaságot, magában a tőkés bérlő elképzelésében a járadék csupán profit átengedésévé, és hogyan fogják fel az egész értéktöbbletet lényegében profitnak:

„A *régi* módszer az volt, hogy a bérlő *profitját* a *három járadék* révén számították ki" (felesbérleti rendszer). „*A mezőgazdaság gyermekkorában* a tulajdont lelkiismeretesen és egyenlően osztották meg; ahogy most gyakorlatban van a világ kevésbé felvilágosult részein . . . az egyik földet és tőkét, a másik tudást és munkát ad; de egy gondosan művelt és jó talajon a járadék most a legjelentéktelenebb dolog; arra az *összegre, amelyet egy ember mint tőkét* és *munkájának évi kiadását befektethet*, kell számítania pénzének kamatát, illetve a jövedelmét." (34. old.)[88]

[*3. A járadék kapcsolata a föld különféle termékeinek kínálatával és keresletével. A járadék megadóztatása*]

2. rész, „A föld azon termékéről, amely néha nyújt és néha nem nyújt járadékot".

Tulajdonképpen csak ebben a részben taglalja a járadék általános természetét.

„Úgy tűnik, hogy az emberi *táplálék* a föld egyetlen olyan terméke, amely *mindig* és *szükségképpen* nyújt *valamilyen járadékot a földtulajdonosnak*." (Hogy miért „mindig" és „szükségképpen", azt nem mutatta meg.) „Más termékfajták néha nyújthatnak, néha nem, a különböző körülmények szerint." (I. m. I. köt. 337. old.)

„*A táplálék után a ruházat és a lakás* az emberiség két nagy szükséglete." (I. m. 338. old.) A föld „eredeti nyers állapotában" *több személy* számára nyújt ruházati és lakásanyagokat, „mint amennyit *táplálni* tud". „Ezen anyagok *fölös bősége*" következtében, a személyek számához viszonyítva, akiket a föld táplálni tud, tehát a népességhez viszonyítva, ezeknek az anyagoknak az „ára" kicsi vagy nincs. Ezeknek az „anyagoknak" nagy része használatlanul és haszontalanul hever, „és azoknak az árát, amelyeket használnak, *úgy tekintik, mint ami csak azzal a munkával és ráfordítás-*

sal egyenlő, amely őket használatra alkalmassá teszi". Ez az ár azonban nem nyújt „járadékot a földtulajdonosnak". A föld megművelt állapotában viszont azon személyek száma, „akiket táplálni tud", azaz a népesség, nagyobb, mint azon anyagok tömege, amelyeket nyújt, legalábbis „azon a módon, ahogy ezek a személyek megkívánják ezeket és hajlandók megfizetni értük". Relatív „szűkösség" keletkezik ezekben az anyagokban, „ami szükségképpen növeli értéküket". *„Gyakran többre* van *kereslet, mint amennyi kapható."* Többet fizetnek értük, mint „piacravitelük ráfordítását. Ezért áruk mindig nyújthat valamilyen *járadékot* a földtulajdonosnak." (I. köt. 338–339. old.)

Itt tehát a járadékot a *keresletnek* az *elegendő áron* nyújtható *kínálat* feletti *többletéből* magyarázza.

Az első ruházati anyagok „a nagyobb állatok" bundái és bőrei. A vadász- és pásztornépeknél, amelyeknek fő tápláléka állati, „minden ember, *ellátva magát táplálékkal, egyúttal ellátja magát több ruházati anyaggal, mint amennyit el tud hordani*". Külkereskedelem nélkül legnagyobb részét haszontalanként eldobná. A külkereskedelem a kereslete révén az anyagoknak ezt a többletét olyan árra emeli, amely *„magasabb, mint amibe az ezekhez a gazdagabb szomszédokhoz való küldése kerül.* Ez az ár *ennélfogva* valamilyen járadékot nyújt a földtulajdonosnak . . . " Az angol gyapjú, a flandriai piac révén, gyarapította „valamivel annak a földnek a járadékát, amely termelte". (I. köt. 339–340. old.)

A külkereskedelem itt egy mezőgazdasági melléktermék *árát* annyira emeli, hogy a föld, amely termeli, valamilyen járadékot nyújthat.

„A *lakás-anyagokat* nem lehet mindig olyan nagy távolságra szállítani, mint a ruházati anyagokat, és nem válnak oly könnyen külkereskedelem tárgyává. Ha *fölös bőségben* vannak abban az országban, amely termeli őket, gyakran megtörténik, még a világ jelenlegi kereskedelmi állapotában is, hogy *semmi értékük* sincs a *földtulajdonos* számára." Így a kőbánya járadékot nyújthat London közelében, de Skócia és Wales sok vidékén nem. Ugyanígy az építőfa esetében. Járadékot hoz „egy népes és jól megművelt országban", a földön korhad „Észak-Amerika sok vidékén". A földtulajdonos boldog volna, ha megszabadulna tőle. „Amikor a lakásanyagok ilyen fölös bőségben vannak, akkor az a rész, amelyet felhasználnak, csak annyit ér, mint a munka és ráfordítás, amely őket e használatra alkalmassá teszi. Nem nyújt járadékot a földtulajdonosnak, aki hasz-

nálatát általában engedélyezi bárkinek, aki nem sajnálja a fáradságot, hogy kérje tőle. De gazdagabb nemzetek *kereslete* néha lehetővé teszi, hogy járadékot kapjon érte." (I. köt. 340–341. old.)

Az országok nem az emberek azon számának arányában népesek, „amelyet termékük *ruházattal és lakással ellátni tud*, hanem annak a számnak arányában, amelyet *ez a termék táplálni tud*. Ha a táplálék biztosítva van, könnyű megtalálni a szükséges ruházatot és lakást. De gyakran, noha ezek kézügyben vannak, nehéz találni táplálékot. Még a brit birodalom némely vidékein is, egy ember egynapi munkája felépítheti azt, amit ott háznak neveznek..." A vad és barbár népeknél elég az évi munka egy századrésze, hogy megszerezze nekik azt, amire ruházatból és lakásból szükségük van. A többi kilencvenkilenc századrész gyakran kell ahhoz, hogy a szükséges táplálékot előteremtse nekik. „De mikor a föld javítása és művelése révén *egy család munkája kettőt láthat el táplálékkal*, akkor a társadalom fele elegendővé válik az egésznek táplálékkal való ellátására." A másik fele akkor az emberek többi szükségletét és szeszélyét elégítheti ki. E szükségletek és szeszélyek „fő tárgyai a *ruházat*, a *lakás*, a háztartás *berendezése* és az, amit úgy neveznek, hogy *équipage**". A táplálkozási szükséglet korlátozott. Ezek a szükségletek határtalanok. A táplálléktöbblet birtokosai „mindig hajlandók a többletet kicserélni". „A szegények avégett, hogy táplálékhoz jussanak", azzal foglalkoznak, hogy a gazdagoknak ezeket a „szeszélyeit" kielégítsék és még tetejébe konkurrenciát csinálnak ebben egymásnak. A munkások száma a táplálék mennyiségével gyarapszik, tehát a földművelés haladása arányában. „Foglalatosságuk" „a munka legvégletesebb felosztásait" engedi meg; a nyersanyagok mennyisége, amelyeket feldolgoznak, ezért még sokkal gyorsabban gyarapszik, mint az ő számuk. „Ennélfogva kereslet támad mindenfajta anyag iránt, amelyet emberi leleményesség alkalmazhat, akár hasznosan, akár ékítésre, épületen, ruhán, équipage-on vagy a háztartás berendezésében; a föld méhében rejlő kövületek és ásványok iránt, a nemesfémek és a drágakövek iránt." *Tehát a járadék* nemcsak hogy a *táplálékból* ered, hanem ha a föld egy másik terméke később járadékot nyújt, „*értékének ezt a részét a munka erői azon megjavulásának*" köszönheti, „*amelyet a táplálék termelésében értek el* a föld javítása és művelése révén". (I. köt. 342–345. old.)

* – *hintó, lovak, szolgaszemélyzet (együttesen); luxus – Szerk.*

Amit Smith itt mond, az a fiziokratizmus helyes természeti bázisa, hogy minden értéktöbblet (a járadékot beleértve) megteremtésének bázisa a földművelés relatív termelékenysége. Az értéktöbblet első reális formája a mezőgazdasági termék (táplálék) többlete: és a többletmunka első reális formája, hogy egy ember elég kettő táplálékának megtermeléséhez. Ennek máskülönben semmi köze a többletérték e sajátos formájának – a járadéknak – a kifejlődéséhez, amely a tőkés termelést előfeltételezi.

Smith folytatja:

A föld termékének többi részei (a táplálékokon kívül), amelyek később járadékot nyújtanak, nem nyújtják ezt mindig. A *kereslet* iránt tuk még a legjobban megművelt országokban sem mindig *elég nagy* „ahhoz, hogy *nagyobb árat* nyújtson, *mint amennyi elegendő annak a munkának a megfizetésére és annak a tőkének rendes profitjával együtt való pótlására, amelyet piacravitelükhöz alkalmazni kell.* Hogy a *kereslet akkora-e vagy sem, az különböző körülményektől függ.*" (I. köt. 345. old.)

Tehát itt megint: A járadék abból fakad, hogy a *kereslet* nagyobb, mint az *elegendő áron* való kínálat, amely ár *nem zár magába járadékot, hanem csak bért és profitot.* Mi mást jelent ez, mint hogy a *kínálat* az elegendő áron akkora, hogy a *földtulajdon* nem fejthet ki ellenállást a tőkék vagy a munka kiegyenlítődésével szemben? Hogy tehát, még ha törvényileg létezik is a földtulajdon, nem létezik ténylegesen, vagy nem hathat ténylegesen mint ilyen? Ami téves Smithnél, az az, hogy nem látja: amikor a földtulajdon az elegendő ár *felett* ad el, akkor *értéken* ad el. Ami jó nála Ricardóval szemben, az az, hogy látja: a körülményektől függ, hogy a földtulajdon gazdaságilag érvényesítheti-e magát vagy nem. Kifejtésének ezt a részét ezért lépésről lépésre kell követni. A szénbányával kezdi, aztán áttér a fára, aztán visszatér a szénbányára stb. Ezért a *fával* kezdetjük.

A mezőgazdaság állása szerint a *fa ára* ugyanazon okokból változik, mint a jószág ára. A mezőgazdaság gyermekkorában az erdőség az uralkodó, s ez teher a földtulajdonosnak, aki szívesen adná a fát annak, aki kidönti. A mezőgazdaság haladásával sor kerül az erdők eltisztítására, részint a földművelés kiterjedése révén, részint az állatcsordák gyarapodása révén, amelyek a fák gyökereit, a fiatal fácskákat fellegelik, elrágják. „Habár ezek az állatok nem sokasodnak ugyanolyan arányban, mint a búza, *amely teljesen az emberi iparkodás gyümölcse*, mégis az emberek gondoskodása és védelme alatt szaporodnak." A fa ritkasága, amely így létrejön, emeli *árát*. Ezért olyan magas járadékot nyújthat, hogy szántó-

földet (vagy földművelésre használható földet) erdőséggé változtatnak. Így van Nagy-Britanniában. A fa járadéka sohasem emelkedhet tartósan a gabonaföldé vagy a legelőké fölé. De elérheti ezt. (I. köt. 347–349. old.)

Tehát ténylegesen az erdők járadéka természete szerint azonos a legelők járadékával. Tehát szintén ebbe a kategóriába tartozik, habár a fa nem szolgál táplálékul. A gazdasági kategória nem a termék *használati értékéhez* igazodik, hanem ahhoz, hogy átváltoztatható-e vagy sem szántóförddé és vice versa.

Szénbányák.

Egyáltalában a bányák termékenysége vagy terméketlensége, jegyzi meg Smith helyesen, attól függ, hogy különböző bányákban ugyanazon mennyiségű munkával nagyobb vagy kisebb mennyiségű ásványt lehet-e felszínre hozni. A *terméketlenség* hatálytalaníthatja a *kedvező* fekvést, úgyhogy ilyen bányákat egyáltalán nem lehet kiaknázni. Másrészt a *kedvezőtlen* fekvés hatálytalaníthatja a *termékenységet*, úgyhogy az ilyen bánya, természetes termékenysége ellenére, nem aknázható ki. Nevezetesen ez az eset ott, ahol sem jó utak, sem hajózás nincs. (I. köt. 346–347. old.)

Vannak bányák, amelyeknek terméke csak arra elegendő, hogy az *elegendő árat* fedezze. Ezek ezért megfizetik a vállalkozó profitját, de földjáradékot nem. A földtulajdonosnak ezért magának kell ezeket kiaknázni. Így megkapja „az általa alkalmazott tőke rendes profitját". Sok ilyesfajta szénbánya van Skóciában. Ezeket nem lehetne más módon kiaknázni. *„A földtulajdonos senki másnak nem engedné meg művelését valamilyen járadék fizetése nélkül, és senkinek sincs módja, hogy fizessen ilyet."* (I. köt. 346. old.)

Itt Smith helyesen meghatározta, mikor nem fizetnek járadékot ott, ahol a föld *el van sajátítva*. Ez ott fordul elő, ahol földtulajdonos és vállalkozó *egy* személyben egyesül. Korábban már megmondta nekünk, hogy a gyarmatokon ez az eset. Bérlő nem művelheti meg itt a talajt, mert nem tud járadékot fizetni. De a tulajdonos profittal művelheti meg, habár a talaj járadékot nem fizet neki. A nyugat-amerikai gyarmatoknál pl. ez az eset, mert mindig lehet új talajt elsajátítani. A talaj, mint olyan, nem az ellenállás eleme, és a földjüket maguk művelő tulajdonosok konkurrenciája itt ténylegesen munkások vagy tőkések konkurrenciája. A szénbányáknál vagy egyáltalában bányáknál a feltételezett esetben másképp van. A piaci érték,

amelyet azok a bányák határoznak meg, amelyek a keresletet ezen az értéken szolgáltatják, a kevésbé termékeny vagy rosszabb fekvésű bányák számára kisebb járadékot hoz vagy nem hoz járadékot, de a költségárat igen. Ezeket a bányákat itt csak olyan személyek művelhetik, akik számára a földtulajdon ellenállása, az ezáltal okozott kizárás nem létezik, mert földtulajdonosok és tőkések egy személyben; csak olyan esetekben, ahol ténylegesen a *földtulajdon* mint önálló elem a tőkével szemben eltűnik. Az eset ebben különbözik a gyarmatoktól: Ott a földtulajdonos senkinek sem tilthatja meg *új* föld kiaknázását. Itt megteheti. Csak önmagának adja meg az engedélyt a bánya kiaknázására. Ez nem ad neki módot arra, hogy járadékot húzzon, de módot ad arra, hogy más személyek kizárásával tőkéjét profittal befektesse a bányába.

Azt, amit Smith a járadéknak a legtermékenyebb bánya által történő szabályozásáról mond, már Ricardo és az ő polémiája alkalmából megvilágítottam.* Itt csak ezt a mondatot kell kiemelni:

„A *legalacsonyabb ár*" (korábban az elegendő ár), „amelyen valamely huzamosabb időn át a szenet el lehet adni, mint minden más áru esetében is, az az *ár, amely épphogy elegendő*, hogy *pótolja rendes profitjával együtt a piacraviteléhez alkalmazandó tőkét.*" (I. köt. 350. old.)

Látjuk: hogyan lépett az *elegendő ár* a *természetes ár* helyébe. Ricardo azonosítja őket, és joggal.

Smith azt állítja, hogy

a szénbányák járadéka sokkal csekélyebb, mint a mezőgazdasági termékeké: az utóbbiaknál $^1/_3$; az előbbieknél $^1/_5$ igen magas járadék, $^1/_{10}$ a rendes járadék. (I. köt. 351. old.) A *fémbányák* nem függenek annyira a fekvéstől, mivel könnyebb a szállítás; a világpiac inkább nyitva áll számukra. Értékük *ezért* jobban függ termékenységüktől, mint fekvésüktől, míg a szénbányák esetében fordítva. Az (egymástól) legtávolibb fémbányák termékei konkurrálnak egymással. „Ennélfogva a *világ legtermékenyebb bányáiban* termelt nem-nemes fémek ára, és még inkább a nemesfémeké, szükségképpen többé-kevésbé befolyásolja ezeknek a fémeknek az árát a világ minden más bányájában." (I. köt. 351–352. old.) „Minthogy ennélfogva minden fém árát minden bányában bizonyos mértékben az az ár szabályozza, amellyel a világon ez idő szerint műveltek közt legtermékenyebb bányában bír, a bányák nagyobb részében ez az *ár*

* *V. ö. 305. skk. old. – Szerk.*

nagyon kevéssel tehet többet annál, hogy megfizeti a művelés ráfordítását, és *ritkán* nyújthat a földtulajdonosnak nagyon magas járadékot. Ennek megfelelően, úgy látszik, a bányák nagyobb részében a járadéknak csak kis részesedése van a nem-nemes fémek árában és még kisebb a nemesfémekében. A munka és a profit alkotja a nagyobb részét mindkettőnek." (I. köt. 353–354. old.)

Smith itt helyesen kifejti a *C táblázat** esetét.

A nemesfémek alkalmából Smith megint megismétli az elegendő ár magyarázatát, s ezt a természetes ár helyébe teszi ott, ahol a *járadékról* beszél. Ahol a nem-mezőgazdasági iparról beszél, nincs szüksége erre, mivel az elegendő ár és a természetes ár itt eredeti magyarázata szerint egybeesik, tudniillik az az ár, amely megfizeti a tőke előlegeit plusz az átlagprofitot.

„A legalacsonyabb árat, amelyen valamely huzamosabb időn át a nemesfémeket el lehet adni . . . ugyanazok az elvek szabályozzák, amelyek minden más áru legalacsonyabb rendes árát rögzítik. Az a tőke határozza meg, amelyet közönségesen alkalmazni kell, az a táplálék, ruha és lakás, amelyet közönségesen el kell fogyasztani, hogy a fémet a bányából a piacra vigyék. Az árnak legalábbis elegendőnek kell lennie, hogy ezt a tőkét a rendes profittal együtt pótolja." (I. köt. 359. old.)

A *drágakövekre* vonatkozóan megjegyzi.

„A *drágakövek iránti kereslet* teljesen szépségükből fakad. Semmire nem használhatók, csak díszekül, és szépségük érdemét *nagyban fokozza a ritkaságuk, illetve kibányászásuk nehézsége és költsége.* Ennek megfelelően a legtöbb alkalommal magas áruknak majdnem egészét a bér és a profit alkotja. A járadék csak igen kis részben kerül bele, gyakran semmilyen részben, és csak a legtermékenyebb bányák hozhatnak valamelyest jelentős járadékot." (I. köt. 361. old.)

Csak a különbözeti járadék lehetséges itt.

„Minthogy mind a nemesfémek, mind a drágakövek árát világszerte az az ár szabályozza, amellyel a világon a legtermékenyebb bányában bírnak, a járadék, amelyet valamelyik bánya a tulajdonosának nyújthat, nem a bánya *abszolút* termékenységével arányos, hanem azzal, amit *relatív* termékenységének nevezhetünk, vagyis az ugyanazon fajta egyéb

* *V. ö. 296/297. old. – Szerk.*

bányák feletti fölényével. Ha új bányákat fedeznének fel, amelyek ugyanolyan fölényben volnának Potosí bányáival szemben, mint amilyenben azok vannak Európa bányáival szemben, az ezüst értéke annyira lesüllyedhetne, hogy ennekfolytán még Potosí bányái sem érnék meg a művelést." (I. köt. 362. old.)

A kevésbé termékeny nemesfém- és drágakő-bányák termékei nem hoznak járadékot, mert *mindig* a legtermékenyebb bánya határozza meg a piaci értéket és egyre termékenyebb új bányákat nyitnak, a vonal mindig felszálló. Tehát értékük *alatt* adják el őket, pusztán költségárukon.

„Egy terméket, amelynek értéke főleg ritkaságából származik, bősége szükségképpen lesüllyeszt." (I. köt. 363. old.)

Most Smith megint elérkezik a viszonylag téveshez.

„Másképp van ez a földfeletti birtokoknál. Mind terméküknek, mind járadékuknak értéke *abszolút* termékenységükkel arányos, nem pedig *relatív* termékenységükkel. A föld, amely egy bizonyos mennyiségű táplálékot, ruhát és lakást termel, mindig egy bizonyos számú embert láthat el táplálékkal, ruhával és lakással; és *bármekkora is az arány, amelyben a földtulajdonos részesedik ebben a termékben*" (hiszen épp az a kérdés, hogy részesedik-e a termékben, és milyen arányban), „ez mindig arányos parancsnoklást ad neki ezeknek az embereknek a munkája és azon áruk felett, amelyekkel ez a munka őt elláthatja." (I. köt. 363–364. old.)

„A legmeddőbb földek értékét a legtermékenyebbek szomszédsága nem csökkenti. Ellenkezőleg, általában növeli. A termékeny földek által eltartott emberek nagy száma *a meddő földek termékének sok része számára olyan piacot nyújt*, amilyet ezek soha nem találhattak volna azok között, akiket saját termékük tudna eltartani."

(De hát csak ha ez a föld *nem ugyanazt a terméket* termeli, mint a termékeny földek a szomszédságában; csak ha a meddő földeknek a terméke *nem konkurrál* a termékenyebb földekével. Ebben az esetben Smithnek igaza van, és ez mindenesetre fontos abból a szempontból, hogy hogyan növekedhet a természeti termelés különböző fajtáinak teljes járadéktömege a táplálékot termő földek termékenysége következtében.)

„Mindaz, ami növeli a föld termékenységét táplálék termelésében, nemcsak azoknak a földeknek növeli az értékét, amelyeken a javítás történik" {ezt az értéket csökkentheti, sőt megsemmisítheti}, „hanem hasonlóképpen hozzájárul sok más föld értékének növeléséhez is azáltal, hogy új

keresletet teremt termékük iránt" (illetve *inkább*: keresletet *új* termékek iránt). (I. köt. 364. old.)

Amit Smith mindebben nem magyaráz meg, az az abszolút járadék, amelynek létezését táplálékot termelő talajra nézve felteszi. Joggal jegyzi meg, hogy nem kell hogy létezzék más talajra, pl. bányákra nézve, mert ezek *viszonylag* mindig olyan korlátlan mennyiségben vannak meg (a keresletlehez képest), hogy a földtulajdon itt nem fejthet ki ellenállást a tőkével szemben; gazdaságilag nem létezik, bárha törvényileg igen.

*

A *házjáradékról* azt mondja *A. Smith*:

„Bármekkora része van egy ház teljes járadékának azon *felül és kívül*, ami *elegendő*, hogy ezt az ésszerű *profitot* nyújtsa" (az építőnek), „természetesen a telek járadékára megy; és ahol a telek tulajdonosa és az épület tulajdonosa két különböző személy, ott a legtöbb esetben teljesen megfizetik az előbbinek. Falusi házak esetében, távol minden nagy várostól, ahol bőséges a telekválaszték, a telekjáradék alig valami vagy nem több, mint amit az a térség, amelyen a ház áll, fizetne, ha a mezőgazdaságban alkalmaznák." (V. könyv II. fej.)[89]

A házak telekjáradékánál a különbözeti járadék tekintetében a *fekvés* éppúgy döntő mozzanat, mint a mezőgazdasági járadéknál a termékenység (és a fekvés).

A. Smith a mezőgazdaság és a földtulajdonos iránti, a fiziokratákkal közös előszeretete mellett osztozik abban a nézetükben, hogy ezek különösen kívánatos tárgyai az adóztatásnak. Ezt mondja:

„Mind a telekjáradékok, mind a rendes földjáradék olyan fajta jövedelem, amelyet a tulajdonos sok esetben anélkül élvez, hogy ő maga bármi gondot vagy figyelmet fordítana a földre. Ha ennek a jövedelemnek egy részét elvennék is tőle, hogy fedezzék az állam kiadásait, ezzel nem kedvetlenítenének el semmiféle iparkodást. A társadalom földjének és munkájának évi terméke, a nép nagy testének reális gazdagsága és jövedelme ugyanakkora lehet egy ilyen adó után, mint előtte. A telekjáradékok és a rendes földjáradék ezért talán az a fajta jövedelem, amely legjobban elviseli, ha egy külön adót vetnek ki rá." (V. könyv II. fej.)

Amivel szemben Ricardo (230. old.) nagyon nyárspolgári meggondolásokkal hozakodik elő.[90]

[4. A föld termékeinek árváltozásai]

3. rész, „A járadékot mindig nyújtó és a néha nyújtó, néha nem nyújtó termékfajta értékének egymásközti arányában bekövetkező változásokról". (I. könyv XI. fej., II. köt.)

„Egy természettől fogva termékeny országban, amelynek túlnyomó része azonban teljesen megműveletlen, a barom, a szárnyas, a mindenfajta vad stb., mivel *igen kis munkamennyiséggel megszerezhető, ezért csak igen kis mennyiséget vásárolhat meg vagy parancsnokolhat.*" (II. köt. 25. old.)

Hogy Smith a munka mennyisége által mért értéket milyen *furcsa* módon összekeveri a munka árával, vagyis azzal a munkamennyiséggel, amelyet egy áru parancsnokolhat, az kitűnik mind a fenti mondatból, mind nevezetesen a következőből, amely azt is megmutatja, hogyan jutott arra, hogy a gabonát alkalmilag értékmérővé emelje.

„A társadalom minden állapotában, a tökéletesedés minden fokán, *a búza az emberi iparkodásnak a termelvénye.* Ámde mindenféle iparkodás átlagos terméke mindig, több-kevesebb pontossággal, az átlagos fogyasztáshoz igazodott; az átlagos kínálat az átlagos kereslethez. Azonkívül *a tökéletesedés mindegyik különböző fokán* egyenlő gabonamennyiségeknek ugyanazon a talajon és ugyanazon éghajlat alatt való termesztése átlagban *mindig közel egyenlő munkamennyiségeket kíván meg, v a g y* ami ugyanarra megy ki, *közel egyenlő mennyiségek árát,* mivel a munka termelőerőinek folytonos növekedését a művelés tökéletesedő állapotában többékevésbé ellensúlyozza a *jószágnak,* a mezőgazdaság *fő szerszámainak folytonosan* növekvő *ára.* Mindezen okokból tehát bizonyosak lehetünk abban, hogy *a társadalom minden állapotában,* a tökéletesedés minden fokán *egyenlő gabonamennyiségek* pontosabban fognak *képviselni egyenlő munkamennyiségeket v a g y* lesznek *egyenértékűek* velük, mint a föld nyerstermése bármely más részének egyenlő mennyiségei. Ennek megfelelően a gabona . . . a gazdagság és a tökéletesedés valamennyi különböző fokán szabatosabb értékmérő, mint bármely más áru vagy árucsoport. . . Azonkívül a *gabona,* vagy bármi egyéb a nép közönséges és kedvenc növényi tápláléka, minden civilizált országban a *munkás létfenntartásának fő részét* alkotja . . . Ezért a munka pénzára sokkal inkább függ a gabonának, a munkás létfenntartásának átlagos pénzárától, mint a húsáruétól vagy a föld nyerstermése bármely más részéétől. Ezért az arany és ezüst reális

értéke, az a reális munkamennyiség, amelyet megvásárolhatnak vagy parancsnokolhatnak, sokkal inkább függ a gabonának attól a mennyiségétől, amelyet megvásárolhatnak vagy parancsnokolhatnak, mint a húsáruétól vagy a föld nyerstermékének bármely más részéétől." (II. köt. 26–28. old.)

Az arany és az ezüst értékének összehasonlításánál Smith még egyszer kifejti nézetét az elegendő árról és kifejezetten megjegyzi, hogy *ez kizárja a járadékot*:

„Egy áruról nemcsak aszerint mondhatjuk, hogy *drága* vagy *olcsó*, hogy szokásos ára abszolúte nagy-e vagy kicsi, hanem aszerint is, hogy ez az ár többé vagy kevésbé van a legalacsonyabb ár felett, amelyen valamely huzamosabb időn át lehetséges piacra vinni. *Ez a legalacsonyabb ár az, amely épphogy pótolja, mérsékelt profittal együtt, a tőkét, amelyet az áru piacraviteléhez alkalmazni kell. Ez az ár az, amely semmit sem nyújt a földtulajdonosnak, az, amelynek a járadék nem alkotórésze, hanem amely mindössze bérre és profitra oldódik fel.*" (II. köt. 81. old.)

„A gyémántok és más drágakövek ára talán még az arany áránál is közelebb áll a legalacsonyabb árhoz, amelyen lehetséges őket piacra vinni." (II. köt. 83. old.)

A nyerstermékeknek három fajtája van. (II. köt. 89. old.) Az *egyik*, amelynek gyarapítása majdnem vagy teljesen független az emberi iparkodástól; a *második*, amely a kereslet arányában gyarapítható; a *harmadik*, amelynek gyarapításában az emberi iparkodás „hatékonysága korlátozott vagy bizonytalan".

Első fajta:

halak, ritka madarak, különböző fajta vadak, majdnem minden vadmadár, különösen a vándormadarak stb. Az ilyen holmi iránti kereslet a gazdagsággal és luxussal nagyon növekszik. „Minthogy ennélfogva az ilyen áruk mennyisége ugyanaz vagy közel ugyanaz marad, míg vásárlóik konkurrenciája folytonosan növekszik, áruk bármilyen túlzott fokig is emelkedhet." (II. köt. 91. old.)

Második fajta:

„Azokból a hasznos növényekből és állatokból áll, amelyeket a természet megműveletlen országokban olyan pazarló bőségben termel, hogy értékük kicsiny vagy semmi, és amelyek a művelés haladásával ennélfogva kénytelenek átadni helyüket hasznothajtóbb termékeknek. A javítás előre-

haladásának egy hosszú időszakán át mennyiségük folytonosan csökken, míg ugyanakkor a kereslet irántuk folytonosan növekszik. Ezért reális értékük, az a reális munkamennyiség, amelyet megvásárolhatnak vagy parancsnokolhatnak, fokozatosan emelkedik, mígnem végül olyan magasságot ér el, hogy ugyanolyan hasznothajtó termékké teszi ezeket, mint bármi mást, amit az emberi iparkodás a legtermékenyebb és legjobban megművelt földön termeszthet. Amikor elérte ezt a magasságot, nem emelkedhet magasabbra. Máskülönben hamarosan több földet és több iparkodást alkalmaznának, hogy növeljék e termék mennyiségét." (II. köt. 94–95. old.) Ez a helyzet pl. a marhával.

„Mindazon különböző dolgok között, amelyek a nyerstermékeknek ezt a második fajtáját alkotják, talán a marha az, amelynek ára a javítás előrehaladásának folyamán először emelkedik erre a magasságra." (II. köt. 96–97. old.) „Ahogy a marha az elsők között van, amelyek meghozzák ezt az árat" {ti. azt, amely érdemessé teszi, hogy földet műveljenek táplálásukra}, *„a szarvashús* talán az utolsók között. Bármilyen túlzottnak tűnhet is a szarvashús ára Nagy-Britanniában, korántsem elegendő egy vadaskert költségeinek kiegyenlítésére, ahogy ezt igen jól tudják mindazok, akiknek van némi tapasztalatuk rőtvadak tartásában." (II. köt. 104. old.)

„Minden farmon a csűr és az istállók hulladékai eltarthatnak bizonyos mennyiségű *szárnyast*. Ez, minthogy azzal táplálják őket, ami különben kárbaveszne, merő megtakarítás; és minthogy alig kerül valamibe a bérlőnek, megteheti, hogy igen kevésért adja el." Ameddig ez a kínálat elég, a szárnyas olyan olcsó, mint a húsáru. A gazdagsággal emelkedik a kereslet, ezzel a szárnyas ára a húsáru ára *fölé* emelkedik, amíg aztán „hasznothajtóvá válik a szárnyas táplálása végett művelni földet". Ez a helyzet *Franciaországban* stb. (II. köt. 105–106. old.)

A *sertést*, mint a szárnyast, „eredetileg megtakarításul tartják". Hulladékokból él. Ára végül addig emelkedik, amíg aztán táplálására külön földet kell megművelni. (II. köt. 108–109. old.) *Tej*, tejgazdaság. (II. köt. 110. sk. old.) (Vaj, sajt uo.)

E nyerstermékek *árának* fokozatos emelkedése Smith szerint csak azt bizonyítja, hogy lassanként *emberi iparkodás termékeivé* válnak, míg korábban szinte csakis *természeti termékek* voltak. Átváltozásuk természeti termékekből ipari termékekké maga is a művelés fejlődésének az eredménye, amely a természet spontán termelvényeitől mindinkább elvonja a mozgásteret. Másrészt ezeknek a termékeknek nagy részét a kevésbé fejlett termelési viszony mellett *értéke alatt* adták el. Értékén adják el (innen az áremelkedés),

mihelyt melléktermékből a mezőgazdaság valamilyen ágának önálló termékévé válik.

„Nyilvánvaló, hogy egy ország földjei sem lehetnek soha teljesen megműveltek és javítottak, mielőtt minden termék *ára*, amelyet az emberi iparkodásnak termesztenie kell rajtuk, nem érte el azt a magasságot, hogy *megfizesse a teljes javítás és művelés ráfordítását*. Évégből minden különös termék árának elegendőnek kell lennie arra, hogy megfizesse először is a jó gabonaföld járadékát, mert ez szabályozza a többi megművelt föld nagyobb részének járadékát, és hogy megfizesse másodszor a bérlő munkáját és ráfordítását éppannyira, ahogy rendszerint megfizeti jó gabonaföldön; vagyis más szóval, hogy *pótolja a rendes profittal együtt a rajta alkalmazott tőkéjét*. Mindegyik különös termék *árának ez az emelkedése* nyilvánvalóan *meg* kell hogy *előzze* a termesztésére szánt föld megjavítását és megművelését... A nyerstermék e különböző fajtái [...] nemcsak nagyobb mennyiségű ezüstöt, hanem nagyobb mennyiségű munkát és létfenntartást is *érnek már*, mint azelőtt. Minthogy *nagyobb mennyiségű munkába és létfenntartásba* kerül, *hogy piacra vigyék őket*, ezért *amikor odajutnak, nagyobb mennyiséget képviselnek, v a g y i s nagyobb mennyiséggel egyenértékűek*." (II. köt. 113–115. old.)

Itt ismét látjuk, hogy Smith azt az értéket, amelyet a vele megvásárolható munkamennyiség határoz meg, csak annyiban használhatja, amennyiben összezavarja azzal az értékkel, amelyet a termeléséhez megkívánt munkamennyiség határoz meg.

Harmadik fajta.

Ez, úgymond, az a nyerstermék, „amelynek mennyiségi gyarapításában az emberi iparkodás hatékonysága korlátozott vagy bizonytalan". (II. köt. 115. old.)

A *gyapjú* és a *bőr* korlátozott a nagy és kis jószág száma révén, amelyet tartanak. De az előbbi *tartozékoknak* már *nagy piacuk* van, amikor magának a jószágnak még nincs. A húsáru majdnem mindig a belföldi piacra korlátozódik. A gyapjúnak és a nyersbőrnek még a nyers kezdeti időben is többnyire már voltak külföldi piacai. Könnyen szállíthatók és sok iparcikk anyagát szolgáltatják. Ennélfogva iparilag előrehaladottabb országok már piacukul szolgálhatnak, ha a honi ipar még nem. „A gyengén művelt és ennélfogva csak gyéren lakott országokban a gyapjú és a bőr ára mindig sokkal nagyobb az egész állatéhoz arányítva, mint azokban az országokban, amelyekben, előrehaladottabb lévén a javítás és a népesedés, nagyobb a kereslet a húsáru iránt." Ugyanez érvényes a „faggyúra".

Az ipar és a népesedés haladásával a jószág áremelkedése inkább *testére* jut, mint *gyapjára és bőrére*. Mert az ország iparának és népesedésének növekedésével a hús piaca kitágul, míg a tartozéké már korábban túlterjedt az ország határain. De valamelyest emelkedik a gyapjú stb. ára is a honi ipar fejlődésével. (II. köt. 115–119. old.)

Halak. (II. köt. 129–130. old.) Ha emelkedik a hal iránti kereslet, akkor kínálata több munkát követel. „A halat általában nagyobb távolságban kell megkeresni, nagyobb hajókat kell alkalmazni és mindenféle költségesebb gépi berendezést kell felhasználni." A piacot akkor „nem lehet ellátni anélkül, hogy ne alkalmaznának olyan munkamennyiséget", amely nagyobb, mint „az, amely a szűk és korlátozott piac ellátásához szükséges volt". „Ennek az árunak a *reális ára* ennélfogva természetesen emelkedik a javítás előrehaladásával." (II. köt. 130. old.)

Itt tehát Smith a *reális árat* az áru termeléséhez szükséges munkamennyiség által határozza meg.

Smith szerint a civilizáció folyamán a *növényi táplálék* (gabona stb.) *reális árának esnie* kell.

„A javítás és a művelés kiterjesztése, ahogy *szükségképpen* többékevésbé emeli *mindenfajta állati táplálék árát* a gabona árához képest, szintúgy szükségképpen *csökkenti*, úgy gondolom, mindenfajta *növényi táplálékét*. Emeli az állati táplálék árát, mert az ezt termelő föld nagy része, mivel alkalmassá tették gabona termelésére, a gabonaföld járadékát és profitját kell hogy nyújtsa a földtulajdonosnak és a bérlőnek. *Csökkenti a növényi táplálék árát*, mert *a föld termékenységét növelve*, növeli amannak bőségét. A földművelés javításai azonkívül sokfajta növényi táplálékot vezetnek be, amelyek, mivel kevesebb földet és nem több munkát kívánnak meg, mint a gabona, sokkal olcsóbban kerülnek a piacra. Ilyenek a burgonya és a kukorica . . . Azonkívül sokfajta növényi táplálék, amely a földművelés nyers állapotában a konyhakertre korlátozódik és csak az ásó segítségével termesztik, a földművelés javított állapotában a szántóföldekbe vethető és az eke segítségével termeszthető; ilyenek a fehérrépa, a sárgarépa, a káposzta stb." (I. könyv XI. fej., II. köt. 145–146. old.)

Smith látja, hogy az *ipari áruk árai* általánosan estek mindenütt, ahol

„*a nyersanyagok* reális ára egyáltalán nem emelkedett vagy nem nagyon sokat emelkedett". (I. m. II. köt. 149. old.)

Másrészt azt állítja, hogy a munka reális ára, tehát a bér emelkedett a termelés haladásával. Tehát szerinte is az áruk ára nem szükségszerűen emel-

kedik azért, mert a bér, vagyis a munka ára emelkedik, habár a bér „egyik alkotórésze a természetes árnak", sőt az „elegendő árnak" is, vagyis annak a „legalacsonyabb árnak, amelyen az árukat a piacra lehet vinni". Tehát hogyan magyarázza ezt? A profitok esésével? Nem. (Habár feltételezi, hogy az általános profitráta a civilizáció folyamán esik.) Vagy a járadék esésével? Szintén nem. Ezt mondja:

„A jobb gépi berendezés, a nagyobb ügyesség és a munkának megfelelőbb megosztása és elosztása következtében – mindezek a tökéletesedés természetes hatásai – *bármely különös munkadarab* előállításához *sokkal kisebb munkamennyiség lesz szükséges*; és bár a társadalom *virágzó körülményei* következtében a *munka reális árának* igen tekintélyesen *emelkednie kell*, mégis *a munka mennyiségének nagy csökkenése* általában jóval több mint kiegyenlíti a legnagyobb emelkedést is, amely a munka árában bekövetkezhet." (II. köt. 148. old.)

Tehát az áruk *értéke* süllyed, mert a termelésükhöz szükséges munkamennyiség csökken; és süllyed, habár a munka *reális ára* emelkedik. Ha itt a munka *reális árán* az *értékét* érti, akkor a profitnak csökkennie kell, hogy az áru ára csökkenhessen az értékcsökkenése következtében. Ha ezzel szemben a létfenntartási eszközök összegét érti, amelyet a munkás kap, akkor a smithi tétel helyes, még ha a profit emelkedik is.

Hogy Smith mindenütt, ahol valóban kifejt, mennyire az érték helyes definíciójához nyúl, bizonyítja a fejezet végén található vizsgálata is arról, hogy miért volt a *gyapjúszövet* drágább a XVI. században stb.

„*Nagyobb munkamennyiségbe került a javakat piacra vinni.* Ezért mikor odajutottak, nagyobb munkamennyiség *áráért* kellett hogy megvásárolják vagy kicseréljék őket." (II. köt. 156. old.)

A hiba itt csak az *ár* szóban van.

[*5. A járadék mozgására és a különböző társadalmi osztályok érdekeire vonatkozó nézetek*]

„*A fejezet végkövetkeztetése*". A. Smith a járadékról szóló fejezetét azzal a megjegyzéssel zárja, hogy

„a társadalom körülményeiben történő minden javításnak közvetlenül vagy közvetve az a tendenciája, hogy emelje a reális földjáradékot". (II. köt. 157–158. old.) „A javítás és művelés kiterjesztésének az a tendenciája, hogy közvetlenül emelje azt. A földtulajdonos részesedése a ter-

mékből szükségképpen növekszik a termék növekedésével." (II. köt. 158. old.) Az az emelkedés „a föld nyersterméke e részeinek reális árában, amely először okozata a kiterjesztett javításnak és művelésnek, azután pedig oka még további kiterjesztésüknek", pl. a jószág árának emelkedése, először a földtulajdonos részesedésének reális értékét emeli, de ennek a részesedésnek az arányát is; mert: „Miután a termék reális ára emelkedett, *betakarítása nem kíván meg több munkát, mint azelőtt.* Ezért *ennek a terméknek egy kisebb arányos része is elegendő lesz ahhoz,* hogy *pótolja a rendes profittal együtt az e munkát alkalmazó tőkét.* Következésképpen egy nagyobb arányos része kell hogy a földtulajdonosé legyen." (II. köt. 158–159. old.)

Pontosan ezen a módon magyarázza Ricardo, hogy a gabona drágulásakor miért emelkedik a járadék aránya a termékenyebb szántóföldeken. Csak ez a drágulás nem javításból származik, ezért Ricardót az ellenkező következtetésre viszi, mint Smitht. Továbbá, mondja Smith, a földtulajdonosnak hasznára van az ipari munka termelőerejének minden fejlődése.

„Mindaz, ami csökkenti az ipari termék reális árát, emeli a nyerstermék reális árát." (II. köt. 159. old.) Továbbá a társadalom reális gazdagságának minden növekedésével növekszik a népesség, a népességgel a mezőgazdasági termék iránti kereslet, ezzel a mezőgazdaságban alkalmazott tőke, „és a járadék együtt növekszik a termékkel". (I. h.) Megfordítva a járadék esése és ezért a földtulajdonos reális gazdagságának csökkenése irányában hat minden ellenkező körülmény, amely az általános gazdagság növekedését gátolja. (I. m. 160. old.)

Ebből azt következteti Smith, hogy a landlordok (földtulajdonosok) érdeke mindig összhangban áll a „társadalom általános érdekével". (II. köt. 161. old.) Ugyanez áll a *munkásokra.* (II. köt. 161–162. old.) De Smith van annyira becsületes, hogy különbséget tesz:

„A földtulajdonosok rendje talán többet nyerhet a társadalom virágzásán, mint a munkásoké; de egyik rend sem szenved olyan kegyetlenül hanyatlásától, mint ez utóbbi." (I. m. 162. old.) A tőkések (iparosok és kereskedők) érdeke ezzel szemben nem azonos a „társadalom általános érdekével". (I. m. 163. old.) „A valamely különös kereskedelmi vagy ipari ágbeli üzletemberek érdeke *mindig* bizonyos tekintetben *különböző* a közétől, sőt *ellenkező* vele." (II. köt. 164–165. old.) „... olyan emberek rendje, akiknek érdeke soha nem pontosan ugyanaz, mint a köz érdeke, akiknek általában érdekük a köz becsapása, sőt elnyomása, és akik ennek megfelelően már sok alkalommal be is csapták és el is nyomták azt." (II. köt. 165. old.)[65]

[TIZENÖTÖDIK FEJEZET]

Ricardo értéktöbblet-elmélete

[A) Értéktöbblet-elképzelésének összefüggése a profitra és a járadékra vonatkozó nézeteivel

[*1. Az értéktöbblet törvényeinek összecserélése a profit törvényeivel*]

Ricardo sehol sem vizsgálja az *értéktöbbletet* elkülönítve és elválasztva különös formáitól – profittól (kamattól) és járadéktól. Ezért a tőke oly mélyreható fontosságú szerves összetételére vonatkozó vizsgálódásai a szerves összetételnek A. Smithtől (tulajdonképpen a fiziokratáktól) hagyományozott különbségeire korlátozódnak, a forgalmi folyamatból fakadó különbségekre (állótőke és forgótőke), míg a szerves összetételnek a tulajdonképpeni termelési folyamaton belüli különbségeit sehol sem érinti vagy ismeri. Innen ered nála az *érték* és a *költségár* összecserélése, a téves járadékelmélet, innen a profitráta emelkedésének és esésének okairól felállított téves törvények stb.

Profit és értéktöbblet csak annyiban azonosak, amennyiben az előlegezett tőke azonos a közvetlenül munkabérre fordított tőkével. (A járadék itt nem jön tekintetbe, minthogy az értéktöbbletet először is egészen a tőkés sajátítja el, akármilyen adagjait kell leadnia később részestársaknak. Hiszen a járadékot maga Ricardo is úgy ábrázolja, mint a profitból leválasztott, kivált részt.) A profitra és a bérre vonatkozó vizsgálódásaiban Ricardo mármost elvonatkoztat a tőke állandó részétől is, amelyet nem munkabérre fordítanak. Úgy kezeli a dolgot, mintha az egész tőkét közvetlenül munkabérre fordítanák. *Ennyiben* tehát az *értéktöbbletet*, *nem* pedig a *profitot* vizsgálja, és ezért beszélhetünk nála értéktöbblet-elméletről. Másrészt azonban ő azt hiszi, hogy a profitról mint olyanról beszél, és valóban mindenütt olyan nézőpontok nyomulnak közbe, amelyek a profitnak, nem pedig

az értéktöbbletnek az előfeltételezéséből indulnak ki. Ahol az értéktöbblet törvényeit helyesen ábrázolja, ezeket meghamisítja azáltal, hogy közvetlenül a profit törvényeiként mondja ki. Másrészt a profit törvényeit közvetlenül, a közbenső tagok nélkül, az értéktöbblet törvényeiként akarja ábrázolni.

Amikor értéktöbblet-elméletéről beszélünk, akkor tehát profit-elméletéről beszélünk annyiban, amennyiben a profitot az értéktöbblettel összecseréli, tehát csak a változó tőkére, a tőke munkabérre fordított részére vonatkoztatva vizsgálja. Amit a profitról az értéktöbblettől megkülönböztetve mond, azt később tárgyaljuk meg.

Hogy az értéktöbbletet csak a változó tőkére, a közvetlenül munkabérre fordított tőkére vonatkoztatva lehet tárgyalni – és az értéktöbblet megismerése nélkül nem lehetséges profit-elmélet –, ez annyira a dolog természetében rejlik, hogy Ricardo az egész tőkét változó tőkeként tárgyalja és *elvonatkoztat* az állandó tőkétől, habár alkalmilag előlegek formájában megemlíti.

Ricardo (XXVI. fej., „*A bruttó- és nettójövedelemről*") beszél olyan

„szakmákról, amelyekben a *profitok arányosak a tőkével* és nem arányosak az alkalmazott *munka mennyiségével*". ([„Principles",] 418. old.)

Mi mást jelent egész tanítása az átlagprofitról (amelyen járadék-elmélete nyugszik), mint azt, hogy a profitok „arányosak a *tőkével* és *nem* arányosak az alkalmazott *munka mennyiségével*"? Ha „arányosak az alkalmazott munka mennyiségével", akkor egyenlő tőkék igen *egyenlőtlen* profitokat hoznának, mivel profitjuk egyenlő volna a saját szakmájukban létrehozott értéktöbblettel, ez azonban nem az egyáltalában-való tőke nagyságától függ, hanem a változó tőke nagyságától = az alkalmazott munka mennyiségétől. Mit jelentsen tehát az, hogy a tőke egy különös alkalmazásának, *különös szakmáknak* mint kivételt tulajdonítja azt, hogy bennük a profitok a tőke tömegével arányosak és nem az alkalmazott munka mennyiségével? Ha az értéktöbblet rátája adva van, egy meghatározott tőke értéktöbbletének tömege szükségképpen mindig nem a tőke abszolút nagyságától, hanem az alkalmazott munka mennyiségétől függ. Másrészt ha adva van a profit átlagos rátája, a profit tömege szükségképpen mindig az alkalmazott tőke tömegétől és nem az alkalmazott munka mennyiségétől függ. Ricardo kifejezetten olyan szakmákról beszél, mint a

„közvetítő kereskedelem, a távol-külkereskedelem és a költséges gépi berendezést megkívánó szakmák". (I. m. 418. old.)

Azaz olyan szakmákról beszél, amelyek viszonylag sok állandó és kevés változó tőkét alkalmaznak. Ezek ugyanakkor olyan szakmák, amelyekben a többiekkel összehasonlítva az előlegezett tőke *teljes tömege* nagy, vagy amelyeket csupán *nagy tőkékkel* lehet űzni. Ha a profit rátája adva van, a profit tömege egyáltalában az előlegezett tőkék *nagyságától* függ. Ez azonban a nagy tőkéket és sok állandó tőkét (ez mindig együtt jár) alkalmazó szakmákat semmiképpen sem tünteti ki a kis tőkéket alkalmazó szakmákkal szemben, hanem csak alkalmazása annak a tételnek, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő nagyságú profitokat hoznak, tehát nagyobb tőke több profitot hoz, mint a kisebb. Ennek semmi köze nincs az „alkalmazott munka mennyiségéhez". Hogy azonban a profitráta egyáltalában nagy vagy kicsi, az valójában az egész tőkésosztály tőkéje által alkalmazott munka teljes mennyiségétől, valamint az alkalmazott *meg nem fizetett* munka arányos mennyiségétől és végül a munkára alkalmazott tőke és a termelési feltételként pusztán újratermelt tőke közti aránytól függ.

Ricardo maga polemizál A. Smith ama nézete ellen, hogy a külkereskedelembeli magasabb profitráta,

> „hogy a nagy profitok, amelyeket néha egyes kereskedők a külkereskedelemben csinálnak, emelni fogják az országban az általános profitrátát". (VII. fej., „*A külkereskedelemről*", i. m. 132. old.)

Ezt mondja:

> „Azt erősítgetik, hogy a profitok egyenlőségét a profitok általános emelkedése fogja létrehozni; én pedig azon a véleményen vagyok, hogy a kedvező szakma profitjai gyorsan le fognak szállni az általános színvonalra." (I. m. 132–133. old.)

Hogy mennyiben helyesek azok a nézetei, hogy a kivételes profitok (ha ezeket nem a piaci árnak az érték fölé emelkedése okozta) a *kiegyenlítődés ellenére* nem emelik az általános profitrátát, továbbá, hogy mennyiben helyes az a nézete, hogy a külkereskedelem és a piacnak a kiterjedése *nem* emelhetik a profitrátát, azt később látni fogjuk. De nézetének helyességét, egyáltalában a „profitok egyenlőségét" megengedve, hogyan különböztethet meg szakmákat, „amelyekben a profitok *arányosak a tőkével*" és másokat, amelyekben „arányosak az alkalmazott munka mennyiségével"?

Ugyanabban a XXVI. fejezetben, „*A bruttó- és nettójövedelemről*", ezt mondja Ricardo:

> „Megengedem, hogy, a járadék természeténél fogva, egy adott tőke, amelyet a mezőgazdaságban bármely földön, csak nem az utoljára meg-

művelten, alkalmaznak, nagyobb mennyiségű munkát hoz mozgásba, mint egy vele egyenlő tőke, amelyet az iparokban és a kereskedelemben alkalmaznak." (I. m. 419. old.)

Az egész mondat ostobaság. Hiszen az utoljára megművelt földön először is nagyobb mennyiségű munkát alkalmaznak – Ricardo szerint –, mint valamennyi többi földterületen. Ebből fakad szerinte a többi földterület járadéka. Hogyan hozzon hát mozgásba valamennyi többi földterületen, az utoljára megművelt földön *kívül*, egy adott tőke több munkát, mint az iparokban és a kereskedelemben? Az, hogy a jobb földterületek termékének *magasabb a piaci értéke*, mint az *egyéni* értéke, amelyet az őt megművelő tőke által alkalmazott munka mennyisége szab meg, az mégsem azonos azzal, hogy ez a tőke „nagyobb mennyiségű munkát hoz mozgásba, mint egy vele egyenlő tőke, amelyet az iparokban és a kereskedelemben alkalmaznak"? De persze helyes lett volna, ha Ricardo azt mondta volna, hogy eltekintve a földterületek termékenységének különbségétől, a járadék egyáltalában abból ered, hogy a mezőgazdasági tőke a tőke állandó részéhez viszonyítva nagyobb mennyiségű munkát hoz mozgásba, mint az átlagtőke a nem-mezőgazdasági iparban.

Hogy a profitot bizonyos okok növelhetik vagy csökkenthetik, egyáltalában befolyásolhatják, *ha az értéktöbblet adott*, ezt Ricardo nem veszi észre. Minthogy azonosítja az értéktöbbletet a profittal, most következetesen ki akarja mutatni, hogy a profitráta emelkedését és esését csak azok a körülmények szabják meg, amelyek az értéktöbblet rátáját emelik vagy süllyesztik. Nem veszi észre továbbá – eltekintve azoktól a körülményektől, amelyek az értéktöbblet adott tömege esetén a *profitrátát* befolyásolják, habár a *profit tömegét* nem –, hogy a profitráta az *értéktöbblet tömegétől* függ, semmiképpen sem az *értéktöbblet rátájától*. Az értéktöbblet tömege a tőke szerves összetételétől függ, ha az értéktöbbletnek, a többletmunkának a rátája adott, azaz a munkások létszámától, akiket egy adott értékű, pl. 100 £ tőke foglalkoztat. Az értéktöbblet rátájától függ akkor, ha a tőke szerves összetétele adott. Tehát mind a két tényező határozza meg, az egyidejűleg foglalkoztatott munkások létszáma és a többletmunka rátája. Ha a tőke megnagyobbodik, bármi is a szerves összetétele, előfeltételezve, hogy ez az összetétel a megnagyobbodás ellenére állandó marad, akkor megnagyobbodik az értéktöbblet tömege. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy ez a tömeg egy adott értékű, pl. 100 tőke számára ugyanaz marad. Ha itt 10, akkor 1000 számára 100, az arány azonban ezáltal nem módosul.

{*Ricardo*: „Nem lehetséges *két profitráta ugyanabban az alkalmaztatásban*, és ezért, ha a termék értéke különbözőképpen aránylik a tőkéhez, akkor a járadék fog különbözni, nem pedig a profit." (XII. fej., „*Földadó*", 212–213. old.)

Ez csak a normális profitrátára érvényes „ugyanabban az alkalmaztatásban". Máskülönben egyenes ellentmondásban van a korábban* idézett tétellel. (II. fej., „A járadékról", 60–61. old.:)

„Minden áru csereértékét, akár ipari az, akár a bányák terméke vagy a föld terméke, mindig nem az a legkisebb munkamennyiség szabályozza, amely a termeléséhez szerfelett kedvező körülmények között elegendő, melyeket kizárólag azok élveznek, akiknek különös termelési könnyebbségeik vannak, hanem az a nagyobb munkamennyiség, amelyet szükségképpen fordítanak termelésére azok, akiknek nincsenek ilyen könnyebbségeik, akik a legkedvezőtlenebb körülmények között tovább termelik; *legkedvezőtlenebb körülményeken azokat a legkedvezőtlenebbeket* értve, *amelyek közt a termelés folytatását a megkívánt termékmennyiség szükségessé teszi.*"}

A XII. fejezetben, „*Földadó*", Ricardo alkalmilag ezt mondja Sayvel szemben – és ebből látható, hogy az angol mindig élesen szem előtt tartja a gazdasági különbséget, míg a kontinensi állandóan feledi:

„Say úr felteszi, hogy »egy földtulajdonos a *serénysége, takarékossága és hozzáértése* révén évi jövedelmét 5000 frankkal növeli«[91]; ámde a földtulajdonosnak nincs rá módja, hogy a serénységét, takarékosságát és hozzáértését a földjén alkalmazza, hacsak maga nem gazdálkodik rajta; s akkor tőkési és bérlői minőségben végzi a javítást, nem pedig földtulajdonosi minőségben. Nem képzelhető el" {tehát a „hozzáértés" dolga is többé-kevésbé frázis}, „hogy a maga részéről bármilyen *különös* hozzáértéssel is gyarapítani tudná így gazdasága termékét, anélkül, hogy először ne növelné a rajta alkalmazott tőke mennyiségét." (I. m. 209. old.)

A *XIII. fejezetben*, „*Aranyadók*" (fontos Ricardo pénz-elmélete szempontjából), Ricardo néhány pótlást vagy további meghatározást ad a *piaci árról* és *természetes árról*. Ezek arra lyukadnak ki, hogy kettejük kiegyenlítődése aszerint következik be gyorsabban vagy lassabban, hogy a különös szakma a kínálat gyors vagy lassú növelését vagy csökkentését engedi-e meg, ami megint ugyanaz, mint a tőke *gyors vagy lassú átvitele* vagy *elvo-*

* *V. ö. 183., 284. old.* – *Szerk.*

nása a kérdéses szakmába vagy szakmából. A földjáradékra vonatkozó vizsgálódásaival kapcsolatban Ricardónak sok oldalról azt a szemrehányást tették (Sismondi stb.), hogy nem veszi észre, milyen nehéz a *tőke elvonása* a bérlőnek, aki sok állótőkét alkalmaz stb. (Anglia 1815 és 1830 közötti története ezt *magas fokban* bizonyítja.) Bármilyen helyes is ez az ellenvetés, *semmiképp nem* találja az elméletet, *teljesen érintetlenül* hagyja, mert itt mindig csak egy többről vagy kevesebbről van szó, a gazdasági törvény gyorsabb vagy lassúbb végbeviteléről. Egészen másképp áll azonban a dolog a *fordított* ellenvetéssel, új tőkének új talajokra való alkalmazásával. Ricardo felteszi, hogy ez a földtulajdonos *közbejötte nélkül* megtörténhet, hogy a tőke itt egy olyan elemben működik, amelyben mozgása nem ütközik ellenállásba. Ez azonban *alapvetően téves*. Hogy ezt az előfeltételezést bizonyítsa, hogy ez a helyzet ott, ahol a tőkés termelés és a földtulajdon kifejlődött, Ricardo mindig olyan eseteket tételez fel, ahol a földtulajdon vagy ténylegesen vagy törvényileg *nem* létezik és a tőkés termelés is, legalábbis magán a falun, *még nem* fejlődött ki.

Ami mármost azokat a tételeket illeti, amelyekre az imént utaltunk, ezek a következők:

„Az áruk árának emelkedése, az adózás folytán vagy a termelés nehéz volta következtében, minden esetben végül is bekövetkezik; de annak az *időköznek a tartama*, amely eltelik, amíg a piaci ár hozzáigazodik a természetes árhoz, *szükségképpen az áru természetétől függ*, és *attól, hogy milyen könnyen lehet mennyiségét csökkenteni*. Ha a megadóztatott áru mennyisége nem volna csökkenthető, ha pl. a bérlő vagy a kalapos tőkéjét nem lehetne más alkalmaztatásokba elvonni, akkor nem volna következménye annak, hogy profitjuk adó révén az általános színvonal alá süllyed; hacsak nem nőne az áruik iránti kereslet, sohasem lenne módjuk arra, hogy a gabona és a kalap piaci árát megnövekedett természetes árára emeljék. Ha azzal fenyegetőznének, hogy alkalmaztatásaikat feladják és tőkéjüket kedvezőbb szakmákba áthelyezik, ezt üres ijesztgetésnek vennék, amelyet nem lehet valóra váltani; és következésképpen az árat nem emelné termeléscsökkentés. Bármely fajta *áru mennyisége*, igaz, *csökkenthető* és *tőkét át lehet vinni kevésbé hasznothajtó szakmákból olyanokba, amelyek inkább azok, de a gyorsaság különböző fokaival*. Minél könnyebben csökkenthető egy különös áru kínálata anélkül, hogy ez hátrányba hozná a termelőt, annál gyorsabban emelkedik az áru ára, miután a megadóztatás vagy bármi más megnövelte termelésének nehézségét." (214–215. old.) „Minden áru piaci

és természetes árának a megegyezése mindenkor attól függ, hogy milyen könnyen lehet növelni vagy csökkenteni a kínálatot. Az arany, a házak és a munka, akárcsak sok más dolog esetében ez a hatás, bizonyos körülmények közt, nem érhető el hamarjában. De más a helyzet azokkal az árukkal, amelyeket évről évre elfogyasztanak és újratermelnek, mint kalap, cipő, gabona és posztó; ezeket csökkenteni lehet, ha szükséges, és nem telhet el hosszú időköz, amíg a kínálat termelésük megnövekedett költségének arányában összehúzódik." (I. m. 220–221. old.)

[2. *A profitráta megváltozásának különböző esetei*]

Ugyanebben a XIII. fejezetben, „*Aranyadók*", azt mondja Ricardo:

„*mivel a járadék nem teremtése, hanem csupán átruházása gazdagságnak*". (I. m. 221. old.)

Hát a profit *teremtése* gazdagságnak, avagy nem inkább *átruházása* többletmunkának a munkásról a tőkésre? Ami a *bért* illeti, valójában ez sem *teremtése* gazdagságnak. De nem is átruházása. Ez a munkatermék egy részének elsajátítása azok által, akik termelték.

Ugyanabban a fejezetben azt mondja Ricardo:

„A föld felszínéről származó *nyerstermék adója* . . . a *fogyasztót* terheli és semmiképpen sem érinti a járadékot, hacsak, csökkentve a munka eltartására szolgáló alapot, nem szállítja le a bért, nem csappantja meg a népességet és nem csökkenti a gabona iránti keresletet." (I. m. 221. old.)

Hogy igaza van-e Ricardónak azzal, hogy „a föld felszínéről származó *nyerstermék* adója" nem a földtulajdonost, sem a bérlőt, hanem a *fogyasztót* terheli, azzal itt nem törődünk. Azt állítom azonban, hogy ha igaza van, akkor az ilyen adó *növelheti* a *járadékot*, míg ő azt hiszi, hogy nem érinti, hacsak a létfenntartási eszközök stb. drágulása révén nem csökkenti a tőkét, a népességet és a gabona iránti keresletet stb. Ricardo ugyanis azt képzeli, hogy a nyerstermék drágulása a *profitrátát* csak annyiban érinti, amennyiben a munkás *létfenntartási eszközeit* megdrágítja. És itt helyes az, hogy a *nyerstermék* drágulása csak ennyiben érintheti az *értéktöbbletrátát* és ezért magát az *értéktöbbletet*, tehát *ennek révén* a profitrátát. De az *értéktöbbletet* adottnak előfeltételezve, a „föld felszínéről származó nyerstermék" drágulása *emelné* az állandó tőke értékét a változóhoz arányítva, növelné az állandó tőke arányát a változóhoz, és *ezért* süllyesztené a *profitrátát*, tehát emelné a *járadékot*. Ricardo

abból a nézetből indul ki, hogy amennyiben a *nyerstermék* növelése vagy olcsóbbítása nem érinti a munkabért, annyiban nem érinti a profitot sem; mert, így okoskodik {egy hely kivételével, amelyre később vissza fogunk térni}, a ráta ugyanaz marad, akár esik, akár emelkedik az előlegezett tőke értéke. Ha az előlegezett tőke értéke növekszik, akkor ilymódon növekszik a termék értéke és éppígy a termék azon részéé, amely a többletterméket = profitot alkotja. Az előlegezett tőke értékének esésekor fordítva. Ez csak akkor helyes, ha, akár a nyersanyag drágulása, akár adók stb. következtében, a változó tőke és az állandó tőke *egyenlő arányban* változtatja értékét. Ebben az esetben a ráta ugyanaz marad, mert a tőke szerves összetételében nem ment végbe változás. És még akkor is *fel* kell *tenni* azt, ami időleges változásoknál áll fenn, hogy a munkabér ugyanaz marad, akár emelkedik, akár esik a nyerstermék (tehát a munkabér ugyanaz marad, akár esik, akár emelkedik használati értéke adott, változatlan érték mellett).

A következő esetek lehetségesek:

Először a két fő megkülönböztetés:

A) A *termelési mód változása* révén megváltozik az alkalmazott állandó tőke és változó tőke tömege közti *arány*. Itt az értéktöbblet rátája ugyanaz marad, ha a munkabért állandónak (értékét tekintve) {vagyis a munkaidőt tekintve (amelyet képvisel)} előfeltételeztük. De maga az értéktöbblet érintődik, ha az ugyanazon tőkével alkalmazott munkások létszáma – azaz a változó tőke – megváltozik. Ha a termelési mód változása révén az állandó tőke relatíve esik, akkor növekszik az értéktöbblet, tehát a profitráta. Ha fordítva, akkor fordítva.

Itt mindig előfeltételeztük, hogy az állandó és változó tőke értéke pro tanto*, pl. *100*-ra *ugyanaz* marad.

Itt nem lehetséges, hogy a termelési mód változása egyformán érintse az állandó és a változó tőkét; tehát pl. az állandó tőkének és a változó tőkének – értékváltozás nélkül – egyformán kelljen növekednie vagy esnie. Az esés és emelkedés szükségessége ugyanis itt mindig a munka megváltozott termelékenységével függ össze. A *különbözet*, a nem egyforma érintés az, amelyet a termelési mód változása végbevisz; ennek semmi köze ahhoz, hogy, *a tőke szerves összetételét* előfeltételezve, nagy vagy kis tőkét kell-e alkalmazni.

B) *Változatlan termelési mód. Változás az állandó és a változó tőke arányában* ezeknek változatlan relatív tömege mellett (úgyhogy mind-

* – ennyire meg ennyire; egy meghatározott mennyiségre – *Szerk.*

egyik továbbra is az össztőke ugyanazon hányadát alkotja) az állandó tőkébe vagy a változó tőkébe belekerülő áruk *értékváltozása* révén.

Itt a következők lehetségesek:

Az állandó tőke értéke ugyanaz marad; a változóé emelkedik vagy esik. Ez mindig érintené az értéktöbbletet és ennek révén a profitrátát.

A változó tőke értéke ugyanaz marad; az állandóé emelkedik vagy esik. Akkor a profitráta az első esetben esnék, a másodikban emelkednék.

Ha mindkettő egyidejűleg esik, de egyenlőtlen arányban, akkor az egyik mindig emelkedett vagy esett a másikhoz képest.

Az állandó és a változó tőke értéke *egyformán* érintődik; akár mindkettő emelkedik, akár mindkettő esik. Ha mindkettő emelkedik, akkor a profitráta esik, de nem mert az állandó tőke emelkedik, hanem mert a változó *emelkedik* és ezért az értéktöbblet esik (mivel a változó tőkének csak az értéke emelkedik, ámbár továbbra is ugyanakkora munkáslétszámot hoz mozgásba, talán kisebbet is). Ha mindkettő esik, akkor a profitráta emelkedik, de nem mert az állandó tőke esik, hanem mert a változó esik (értékében), tehát az értéktöbblet növekszik.

C) *Változás a termelési módban és változás az állandó vagy a változó tőkét alkotó elemek értékében.* Itt az egyik változás hatálytalaníthatja a másikat, ha pl. az állandó tőke tömege növekszik, míg értéke esik vagy ugyanaz marad (tehát *pro tanto*, 100-ra ugyancsak esik), vagy tömege esik, de értéke ugyanabban az arányban emelkedik vagy ugyanaz marad (tehát pro tanto emelkedik). Ebben az esetben nem következnék be semmi változás a szerves összetételben. A profitráta változatlan maradna. A mezőgazdasági tőke kivételével azonban sohasem fordulhat elő az, hogy az állandó tőke tömege a változó tőkéhez képest esik, mialatt értéke *emelkedik*.

Ez a hatálytalanítás nem lehetséges a változó tőke számára (változatlan reális munkabér esetén).

Ezt az egy esetet kivéve tehát csak az lehetséges, hogy az állandó tőke értéke és tömege egyidejűleg relatíve esik vagy emelkedik a változó tőkéhez képest; tehát értéke abszolúte emelkedik vagy esik a változó tőkéhez képest. Ezt az esetet már megvizsgáltuk. Hogy egyidejűleg esnek vagy emelkednek, de egyenlőtlen arányban, ez mindig visszavezetődik arra, az előfeltételezés szerint, hogy az állandó tőke értéke relatíve emelkedik vagy esik a változóhoz képest.

Ez a másik esetet is magábazárja. Hiszen ha növekszik az állandó tőke tömege, akkor a változóé relatíve csökken, és fordítva. Éppígy az érték tekintetében.

[*3. Az állandó és a változó tőke értékének ellenkező változásai és ezek hatása a profitrátára*]

C-*hez* ([*354.*] *old.*) még meg kell jegyezni:[92]

Lehetséges volna, hogy a munkabér emelkedik, de az állandó tőke esik *értékben*, nem *tömegben*. Ha most a két végponton az emelkedés és esés így megfelelne egymásnak, a profitráta változatlan maradhatna. Pl. ha az állandó tőke = 60 £, a munkabér = 40 és az értéktöbblet rátája = 50%, akkor a termék = 120; és a profitráta = 20%. Ha most az állandó tőke, habár tömege ugyanaz maradna, 40-re esnék és a bér 60-ra emelkednék, és ha az értéktöbblet 50%-ról $33\frac{1}{3}$%-ra esnék, akkor a termék = 120 és a profitráta = 20. Ez téves. Az előfeltételezés szerint az alkalmazott munkamennyiség összértéke = 60 £. Ha ezért a munkabér 60-ra emelkednék, akkor az értéktöbblet és ezért a profitráta = 0. Ha nem emelkednék ilyen magasra, akkor pedig minden emelkedése az értéktöbblet esését okozná. Ha a bér 50-re emelkednék, akkor az értéktöbblet = 10 £, ha 45 £-re, akkor = 15 stb. Az értéktöbblet és a profitráta tehát minden körülmények között ugyanabban a mértékben esnék. Mert itt a változatlanul maradt össztőkéhez mérünk. Az ugyanazon nagyságú tőke (az össztőke) esetében a profitrátának feltétlenül nem az értéktöbblet rátájával kell emelkednie és esnie, hanem az értéktöbblet abszolút tömegével. Ha azonban a fenti példában a len olyan mélyre esnék, hogy az a tömeg, amelyet ugyanaz a munkáslétszám fon fel, 40 £-ért vehető meg, akkor ezt kapnók:

Állandó tőke	Változó	Értéktöbblet	A termék értéke	Előlegezett tőke	Profitráta
40	50	10	100	90	$11\frac{1}{9}$%

A profitráta még 20% alá esnék.

Ezzel szemben ha:

Állando tőke	Változó	Értéktöbblet	A termék érteke	Előlegezett tőke	Profitráta
30	50	10	90	80	$12\frac{1}{2}$%

Ha:

Állando tőke	Valtozo	Értektobblet	A termek érteke	Előlegezett toke	Profitrata
20	50	10	80	70	$14\frac{2}{7}$%

Az előfeltételezés mellett az állandó tőke értékének esése mindig csak részben hatálytalanítja a változó tőke értékének emelkedését. Az előfeltételezés mellett sohasem hatálytalaníthatja azt teljesen, mert hogy a profitráta = 20% legyen, ahhoz 10-nek = az előlegezett össztőke $^1/_5$-ének kellene lennie. Ez azonban abban az esetben, amikor a változó tőke = 50, csak akkor lehetséges, ha az állandó tőke = 0. Tegyük fel ezzel szemben, hogy a változó tőke csak 45-re emelkedik, ez esetben az értéktöbblet = 15. És tegyük fel, hogy az állandó tőke 30-ra esik, ebben az esetben:

Állandó tőke	Változó	Értéktöbblet	A termék értéke	Előlegezett tőke	Profitráta
30	45	15	90	75	20%

Ebben az esetben tehát a két mozgás teljesen hatálytalanítaná egymást.

Tegyük fel továbbá:

Állandó tőke	Változó	Értéktöbblet	A termék értéke	Előlegezett tőke	Profitráta
20	45	15	80	65	$23\,^1/_{13}\%$

Tehát ebben az esetben, még ha az értéktöbblet esik is, a profitráta *emelkedhetne* az állandó tőke értékének egyenlőtlenül nagyobb esése miatt. Ugyanazzal a 100 tőkével több munkást lehetne alkalmazni a munkabér emelkedése és az értéktöbblet rátájának esése ellenére. Az értéktöbblet rátájának esése ellenére maga az értéktöbblet s ezért a profit növekednék, mert a munkások létszáma növekednék. A fenti 20_c+45_v arány ugyanis 100 tőkeráfordítás esetén a következő arányt adja:

Állandó tőke	Változó	Értéktöbblet	A termék értéke	Előlegezett tőke	Profitráta
$30\,^{10}/_{13}$	$69\,^3/_{13}$	$23\,^1/_{13}$	$123\,^1/_{13}$	100	$23\,^1/_{13}\%$

Az értéktöbbletráta és a munkáslétszám aránya itt igen fontossá válik. Ricardo ezt sohasem vizsgálja.

*

Világos, hogy amit itt mint egy tőke *szerves összetételén* belüli *változást* vizsgáltunk, éppen úgy érvényesülhet *különböző tőkék*, különböző szakmák tőkéi *szerves összetételének* különbségeként.

Először: Egy tőke szerves összetételének változása helyett – *különböző* tőkék *szerves összetételének* különbsége.

Másodszor: A szerves összetételnek egy tőke két részének *értékváltozása* révén való megváltozása helyett éppígy az *alkalmazott nyersanyag* és *gépi berendezés értékének* különbsége különböző tőkék számára. Ez nem érvényes a változó tőkére, mivel előfeltételeztük, hogy a különböző szakmákban egyenlő a munkabér. A különböző szakmák különböző munkanapjainak *értékében* fennálló különbözőségnek semmi köze a dologhoz. Ha az aranyműves munkája drágább a napszámosénál, akkor az aranyműves többletideje ugyanabban az arányban drágább az utóbbiénál.[90]

[4. *A költségár összecserélése az értékkel és az adók*]

A XV. fejezetben, „Profitadók", ezt mondja Ricardo:

„Az olyan árukra kivetett adók, amelyeket általában fényűzési cikkeknek neveznek, csak azokat terhelik, akik használják ezeket... De a létfenntartási eszközökre kivetett adók a fogyasztókat nemcsak az általuk elfogyasztható mennyiség arányában, hanem gyakran sokkal nagyobb arányban érintik." Pl. egy gabonaadó. „Megváltoztatja a tőke profitjának rátáját [...] Mindaz, ami emeli a munkabért, leszállítja a tőke profitját; ennélfogva minden adónak, amelyet a munkás fogyasztotta bármely árura kivetnek, az a tendenciája, hogy leszállítsa a profitrátát." (231. old.)

A fogyasztókra kivetett adók egyszersmind a termelőkre kivetett adók is, amennyiben az adó objektuma nemcsak az egyéni fogyasztásba, hanem az ipari fogyasztásba is belekerül vagy csak az utóbbiba kerül bele. Ez azonban nemcsak a munkások fogyasztotta létfenntartási eszközökre érvényes. Érvényes minden anyagról, amelyet a tőkés iparilag elfogyaszt. Minden ilyen adó csökkenti a profitrátát, mert növeli az állandó tőke értékét a változóhoz viszonyítva. Vegyünk pl. egy olyan adót, amelyet a lenre vetnének ki vagy a gyapjúra. A len ára emelkedik. A lenfonó tehát 100 tőkével többé nem fordíthat rá ugyanolyan mennyiségű lent. Minthogy a termelési mód ugyanaz maradt, ugyanarra a munkásmennyiségre van szüksége, hogy ugyanazt a lenmennyiséget megfonja. De a

lennek a korábbinál viszonylagosan több az értéke a munkabérre fordított tőkéhez képest. Tehát esik a profitráta. A lenfonal árának emelkedése mit sem segít rajta ebben. Ennek az árnak abszolút magassága egyáltalában közömbös számára. Csak ennek az árnak az előlegek ára feletti többletéről van szó. Ha mármost emelni akarná az összterméket, nemcsak a len ára mértékében, hanem úgy, hogy ugyanaz a fonalmennyiség ugyanazt a profitot fizesse neki, mint korábban, akkor a kereslet, amely már esik a fonal nyersanyagának áremelkedése következtében, még inkább esnék a profit emelése általi mesterséges emelkedés következtében. Annak ellenére, hogy a profitráta átlagosan adva van, ez a megtetézés ilyen esetekben nem sikerül.[92]

A XV. fejezetben, „Profitadók", ezt mondja Ricardo:

„E munka egy korábbi részében megtárgyaltuk azokat a hatásokat, amelyeket a tőkének *álló- és forgótőkére* vagy jobbanmondva *tartós és mulandó tőkére* való megoszlása az áruk árára gyakorol. Megmutattuk, hogy két gyáros esetleg pontosan ugyanolyan tömegű tőkét alkalmaz és pontosan ugyanolyan tömegű profitot húz belőle, árujukat mégis igen különböző pénzösszegért fogják eladni, aszerint, hogy az alkalmazott tőkéket gyorsan vagy lassan fogyasztották el és termelték újra. Az egyik esetleg 4000 £-ért, a másik 10 000 £-ért adja el cikkeit, s mind a kettő 10 000 £ tőkét alkalmaz és 20%, vagyis 2000 £ profitot kap. Az egyiknek a tőkéje pl. 2000 £ forgótőkéből áll, amelyet újra kell termelni, és 8000 £ állótőkéből, épületekben és gépi berendezésben; ezzel szemben a másiknak a tőkéje 8000 £ forgó- és csak 2000 £ állótőkéből, gépi berendezésben és épületekben. Ha mármost e személyek mindegyikét jövedelmének 10%-ára, vagyis 200 £-re adóztatnák meg, akkor az egyiknek, hogy üzlete meghozza neki az *általános profitrátát*, cikkeit fel kell emelnie 10 000 £-ről 10 200 £-re; a másik is kénytelen cikkei árát 4000 £-ről 4200 £-re felemelni. Az adó előtt az egyik gyáros által eladott cikkek $2\frac{1}{2}$-szer voltak értékesebbek, mint a másiknak a cikkei, az adó után 2,42-szor lesznek értékesebbek: az egyik fajta 2%-kal, a másik 5%-kal emelkedett; következésképpen a jövedelemre kivetett adó, bár a pénz értéke változatlan maradt, megváltoztatja az áruk relatív árát *és* értékét." (234–235. old.)

Ebben az utolsó „és"-ben – „árát *és* értékét" – van a hiba. Ez az árváltozás csak azt bizonyítaná – éppúgy, mint a tőkének állóra és forgóra való különböző megoszlása esetében –, hogy azért, hogy az *általános*

profitráta létrejöjjön, az általa meghatározott, szabályozott árak, vagyis költségárak igen különbözőek az áruk *értékeitől*. És ez a legfontosabb nézőpont sehol sem létezik Ricardo számára.

Ugyanebben a fejezetben azt mondja:

„Ha egy országban nincs adózás és a pénz értéke esik, a pénznek minden piacon való bősége" {itt a nevetséges elképzelés, hogy a pénz értékének esését minden piacon való bőségének kell kísérnie} „hasonló hatásokat hozna létre mindegyiken. Ha a hús 20%-kal emelkedik, akkor a kenyér, a sör, a cipő, a munka és *minden áru* szintén 20%-kal emelkednék[93]; szükségszerűleg így történik ez, hogy biztosítsák minden szakma számára ugyanazt a profitrátát. Ez azonban többé nem igaz, amikor ezeknek az áruknak bármelyikét megadóztatják; ha ebben az esetben mind a pénz értékesésének arányában emelkednék, *akkor a profitok egyenlőtlenné válnának*; a megadóztatott áruk esetében *a profitok az általános színvonal fölé emelkednének* és tőkét *az egyik alkalmaztatásból a másikba vinnének át, míg a profitok egyensúlya helyre nem áll*, ami csak azután történhet meg, hogy *a relatív árak megváltoztak*." (237. old.)

És ilymódon a profitok egyensúlyát egyáltalában azáltal idézik elő, hogy a relatív *értékeket*, az áruk *reális értékeit* megváltoztatják és úgy igazítják egymáshoz, hogy megfeleljenek, nem reális értéküknek, hanem annak, hogy az átlagos profitot meghozzák.

[*5. Az általános profitráta és az abszolút járadék rátája. A bércsökkentés hatása a költségárakra*]

A XVII. fejezetben, „*A nyerstermékeken kívül más árukra kivetett adók*", ezt mondja Ricardo:

„Buchanan úr úgy tekinti a gabonát és a nyersterméket, mint aminek monopolára van, merthogy járadékot hoznak: felteszi, hogy minden árunak, amely járadékot hoz, szükségképpen monopolára van; és ebből arra következtet, hogy a nyerstermékre kivetett minden adó a földtulajdonost és nem a fogyasztót terhelné. »Minthogy a *gabonának az árát*« – mondja –, »amely mindig nyújt járadékot, *semmilyen tekintetben nem befolyásolják termelésének költségei*, ezeket a *költségeket a járadékból kell megfizetni*; és ennélfogva, ha ezek emelkednek vagy esnek, nem magasabb vagy alacsonyabb ár lesz a következmény, hanem magasabb vagy alacsonyabb járadék. Ebből a szempontból minden adó,

amelyet mezőgazdasági cselédek, lovak vagy a mezőgazdasági kellékek után vetnek ki, valójában földadó; a bérlet tartama alatt a bérlőt, amikor pedig a bérlet megújítására kerül a sor, a földtulajdonost terheli. Ugyanilyen módon mindazok a tökéletesített gazdasági kellékek, amelyek a bérlőnek költséget takarítanak meg, úgymint cséplő- és aratógépek, minden, ami megkönnyíti számára a piac megközelítését, úgymint jó utak, csatornák és hidak – bár csökkentik a gabona eredeti költségét, *nem csökkentik a piaci árát*. Mindaz, amit e javítások révén megtakarítanak, ennélfogva a földtulajdonosnak jut járadéka részeként.«[94]

Nyilvánvaló" (mondja Ricardo), „hogy ha elfogadjuk a bázist, amelyen Buchanan úr érve épül, nevezetesen hogy a gabona ára mindig hoz járadékot, akkor természetszerűen folynának mindazok a következtetések, amelyekért küzd." (292–293. old.)

Ez semmiképpen sem nyilvánvaló. Amire Buchanan az érvét alapozza, nem az, hogy minden gabona hoz járadékot, hanem hogy minden gabona, amely járadékot hoz, *monopoláron* kel el, és hogy a monopolár, abban az értelemben, ahogy A. Smith magyarázza és Ricardo is,[95] jelenti „a legeslegmagasabb árat, amelyen a fogyasztók hajlandók az árut megvásárolni".

Mármost ez éppenséggel téves. A gabona, amely járadékot hoz, (eltekintve a különbözeti járadéktól) nem kel el monopoláron a buchanani értelemben. Csak annyiban kel el monopoláron, hogy *költségára* felett, *értékén* kel el. Árát a benne realizált munkamennyiség határozza meg, nem termelésének költségei, a járadék pedig az érték többlete a költségár felett, tehát az utóbbi határozza meg; annál nagyobb, minél kisebb a költségár az értékhez viszonyítva, és annál kisebb, minél nagyobb a költségár az értékhez viszonyítva. Minden javítás süllyeszti a gabona értékét, mert süllyeszti a termeléséhez megkívánt munkamennyiséget. Hogy mármost csökkenti-e a járadékot, az különböző körülményektől függ. Ha a gabona olcsóbb lesz és ezzel a munkabér olcsóbbodik, akkor emelkedik az értéktöbblet rátája. Továbbá esnének a bérlő kiadásai vetőmagra, takarmányra stb. Ezzel emelkednék a profitráta az összes többi, nem-mezőgazdasági szakmában, és ezért a mezőgazdaságban *is*. A nem-mezőgazdasági szakmákban a közvetlen és a felhalmozott munka relatív tömegei ugyanazok maradnak; a munkások létszáma ugyanaz (az állandó tőkéhez viszonyítva), de a változó tőke értéke süllyedne, tehát az értéktöbblet emelkednék, tehát a profitráta is. *Ennek következtében* a mezőgazdasági szakmában is. A járadék itt azért esik, mert a profitráta emelkedik. *A gabona olcsóbbá válik*,

de költségára növekszik. Az értéke és költségára közötti különbözet ezért csökken.

Előfeltételezésünk szerint az átlagos nem-mezőgazdasági tőkénél az arány = $80_c + 20_v$ volt, az értéktöbblet rátája = 50%, az értéktöbblet ezért = 10, és a profitráta = 10%. Tehát a 100 átlagos tőke termékének értéke = 110.

Tegyük fel mármost, hogy a gabonaárak olcsóbbodása következtében a munkabér $^1/_4$-del esik, akkor *ugyanaz a munkáslétszám*, amelyet 80 £ állandó tőkével, azaz a nyersanyag és gépi berendezés ugyanazon tömegével foglalkoztatnak, már csak 15-be kerül. És ugyanazon árutömeg $80_c + 15_v + 15_m$ értékű volna, mivel az a munkamennyiség, amit dolgoznak, az előfeltételezés szerint = 30 £. Tehát ugyanazon árutömeg értéke továbbra is = 110. A ráfordított tőke azonban már csak 95, és 95-re 15 = $15\,^{15}/_{19}$%. Ha azonban ugyanazt a tőketömeget fordítanák rá, vagyis 100 tőkénél, akkor az arány $84\,^4/_{19}\,c + 15\,^{15}/_{19}\,v$ volna. A profit pedig = $15\,^{15}/_{19}$. És a termék értéke = $115\,^{15}/_{19}$ £. Az előfeltételezés szerint azonban a mezőgazdasági tőke = $60_c + 40_v$ volt, és termékének értéke = 120. A járadék = = 10, amíg a költségár = 110. Most már csak = $4\,^4/_{19}$. Mert $115\,^{15}/_{19} + 4\,^4/_{19} = 120$ £.

Itt azt látjuk: A 100 átlagtőke $115\,^{15}/_{19}$ költségáron termelt árukat, a korábbi 110 helyett. Emelkedett volna-e ezáltal az áru átlagára? Az értéke ugyanaz maradt volna, mivel ugyanaz a munkatömeg szükséges, hogy ugyanazt a nyersanyag- és gépi berendezésmennyiséget termékké változtassa. De ugyanaz a 100 tőke több munkát hozott mozgásba és a korábbi 80-nyi helyett most $84\,^1/_{19}$-nyi állandó tőkét változtatott termékké. Ugyanabból a munkatömegből azonban több volna a meg nem fizetett munka. Ezért növekszik a profit és a 100 £ által termelt árutömeg *összértéke*. Az egyes áru értéke ugyanaz maradt, de 100 tőkével több *ugyanazon értékű* árut termeltek. De hogy állna a dolog a költségárral az egyes szakmákban?

Tegyük fel, hogy a nem-mezőgazdasági tőke a következő tőkékből áll:

		Termék	Költségár és érték közti különbözet
I. $80c + 20v$	Hogy ugyanazon	110 (Érték = 110)	0
II. $60c + 40v$	költségárakon	110 (Érték = 120)	− 10
III. $85c + 15v$	adjanak el	110 (Érték = $107\,^1/_2$)	+ $2\,^1/_2$
IV. $95c + 5v$		110 (Érték = $102\,^1/_2$)	+ $7\,^1/_2$

így az átlagtőke = $80c + 20v$

A különbözet II.-nél = −10, III. + IV.-nél = +10. Az egész 400 tőkénél = 0 − 10 + 10 = 0. Ha a 400 tőke terméke 440-ért kel el, akkor

az általa termelt áruk *értékükön* kelnek el. Ez pedig $10^0/_0$-ot tesz. De II.-nél az áruk 10 £-gel értékük alatt, III.-nál $2\,^1/_2$-del értékük felett és IV.-nél $7\,^1/_2$-del értékük felett kelnek el. Csak I. kel el értékén, ha a költségárán, = = 100 tőke + 10 profit, kel el.

De hogy alakult volna az arány a munkabérnek $^1/_4$-del való süllyedése következtében?

Az I. tőkénél: $80_c + 20_v$ helyett most $84\,^4/_{19}\,c + 15\,^{15}/_{19}\,v$, *a profit* $15\,^{15}/_{19}$, *a termék értéke* $115\,^{15}/_{19}$.

A II. tőkénél: Már csak 30-at fordítanak munkabérre, mert 40-nek az $^1/_4$-e = 10 és 40 − 10 = 30. A termék = $60_c + 30_v$, és az értéktöbblet = = 30. (Mert az *alkalmazott munka értéke = 60* £.) Ez 90 tőkére = $33\,^1/_3\,^0/_0$, 100-nál az arány $66\,^2/_3\,c + 33\,^1/_3\,v$, *és az érték* = $133\,^1/_3$. A profitráta = = $33\,^1/_3$.

A III. tőkénél: Már csak $11\,^1/_4$-et fordítanak munkabérre, mert 15-nek az $^1/_4$-e = $3\,^3/_4$ és $15 - 3\,^3/_4 = 11\,^1/_4$. A termék $85_c + 11\,^1/_4\,c$ volna, és az értéktöbblet = $11\,^1/_4$. (Az alkalmazott munka értéke = $22\,^1/_2$.) Ez pedig $96\,^1/_4$ tőkére = $11\,^{53}/_{77}\,^0/_0$. 100-nál az *arány*: $88\,^{24}/_{77}\,c + 11\,^{53}/_{77}\,v$. A profitráta = $11\,^{53}/_{77}$, és a termék = $111\,^{53}/_{77}$.

A IV. tőkénél: Már csak $3\,^3/_4$-et fordítanak munkabérre, mert 5-nek az $^1/_4$-e = $1\,^1/_4$ és $5 - 1\,^1/_4 = 3\,^3/_4$. A termék $95_c + 3\,^3/_4\,v$, és az értéktöbblet = $3\,^3/_4$. (Mert az összmunka értéke = $7\,^1/_2$.) Ez $98\,^3/_4$ tőkére = = $3\,^{63}/_{79}\,^0/_0$. 100-nál az arány = $96\,^{16}/_{79}\,c + 3\,^{63}/_{79}\,v$. A profitráta = $3\,^{63}/_{79}$. Az érték = $103\,^{63}/_{79}$.

Ezt kapnók tehát:

		Profitrata		Termék	Költségár és érték közti különbözet
I.	$84\,^4/_{19}\,c + 15\,^{15}/_{19}\,v$	$15\,^{15}/_{19}$	Hogy ugyanazon költségárakon adjanak el	116 (Érték = $115\,^{15}/_{19}$)	$+\,^4/_{19}$
II.	$66\,^2/_3\,c + 33\,^1/_3\,v$	$33\,^1/_3$		116 (Érték = $133\,^1/_3$)	$-17\,^1/_3$
III.	$88\,^{24}/_{77}\,c + 11\,^{53}/_{77}\,v$	$11\,^{53}/_{77}$		116 (Érték = $111\,^{53}/_{77}$)	$+4\,^{24}/_{77}$
IV.	$96\,^{16}/_{79}\,c + 3\,^{63}/_{79}\,v$	$3\,^{63}/_{79}$		116 (Érték = $103\,^{63}/_{79}$)	$+12\,^{16}/_{79}$
Összesen	400	64 (egy törtszám [$^{211\,016}/_{346\,731}$] elhanyagolásával)			

Ez $16^0/_0$-ot tesz. Pontosabban valamivel többet $16\,^5/_{33}\,^0/_0$-nál, vagyis 16 £ 3 sh.-nél. A számítás nem egyezik teljesen, mert az átlagprofitnál egy törtszámot mellőztünk, nem vettünk számításba, miáltal a negatív

különbözet II. esetében valamivel nagyobbnak és I., III., IV. esetében [a pozitív] valamivel kisebbnek jelenik meg. Látjuk azonban, hogy máskülönben a pozitív és negatív különbözetek kiegyenlítődnének. Látjuk azonban, hogy egyrészt II.-nek értékén *alul* való eladása, másrészt III.-nak, főleg pedig IV.-nek értékén *felül* való eladása jelentősen megnövekednék. Persze a megtetézés vagy lecsapás az egyes terméknél nem volna olyan nagy, mint ahogy ebből tűnnék, mivel mind a négy kategóriában több munkát alkalmaznak és ezért több állandó tőkét (nyersanyagot és gépi berendezést) változtatnak termékké; a megtetézés vagy lecsapás tehát nagyobb tömeg árura oszlanék el. Azért még mindig jelentős maradna.

És így megmutatkozott, hogy a munkabér süllyedése I.-, III.-, IV.-nél, igen jelentősen IV.-nél, a költségár emelkedését okozta. Ez ugyanaz a törvény, amelyet Ricardo kifejtett a forgó- és állótőke közti különbségnél, de semmiképpen sem bizonyította vagy bizonyíthatta, hogy ez összeegyeztethető az érték törvényével, és hogy a termékek értéke az össztőke számára ugyanaz marad.[96]

Sokkal bonyolultabbá válik a számítás és a kiegyenlítődés, ha még tekintetbe vennők a tőke szerves összetételének a forgalmi folyamatból fakadó különbségeit is. Mert a mi számításunknál feltettük, hogy az egész előlegezett *állandó tőke* belekerül a termékbe, tehát az állótőkének csak *kopását* tartalmazza, pl. az év folyamán (mivel a profitot az évre kell számítanunk). Máskülönben a terméktömegek értékei igen különbözőképpen alakulnának, míg itt csak a változó tőkével együtt változnak. Másodszor nagyobbak volnának a különbözetek a *létrehozott értéktöbblet tömegében* az előlegezett tőkéhez viszonyítva egyenlő értéktöbbletráta, de eltérő forgalmi idő esetén. A változó tőke különbözetétől eltekintve az értéktöbbletek tömegei úgy aránylanának, mint az ugyanazon tőkék által létrehozott különböző értékek tömegei. A profitráta még sokkal mélyebben állna ott, ahol az állandó tőkének egy relatíve nagy része állótőkéből áll, és sokkal magasabban ott, ahol a tőkének egy relatíve nagy része forgótőkéből áll, a legmagasabban ott, ahol a változó tőke relatíve nagy az állandó tőkéhez képest, amelyben ugyanakkor az álló alkotórész relatíve kicsi. Ha a forgó- és állótőke aránya az állandó tőkében a különböző tőkéknél *egyenlő* volna, akkor pusztán a változó és állandó tőke különbsége döntene. Ha a változó és állandó tőke aránya volna egyenlő, akkor csak az álló- és forgótőke különbsége, csak a magán az állandó tőkén belüli különbség.

A bérlő profitrátája, mint láttuk, minden körülmények közt emelked-

nék, ha a gabona olcsóbbodása következtében a nem-mezőgazdasági tőke általános profitrátája növekednék. Hogy profitrátája közvetlenül emelkednék-e, ez a kérdés, és ez úgy látszik a javítások természetétől függ. Ha a javítások olyan fajtájúak lennének, hogy a munkabérre fordított tőke jelentősen esnék a gépi berendezésre stb. fordítotthoz képest, akkor profitrátájának nem kellene közvetlenül emelkednie. Ha pl. olyan fajtájú lenne, hogy egy negyedével kevesebb munkásra volna szüksége, akkor eredetileg 40 £-et kellett volna munkabérre fordítania, most csak 30-at. Tehát tőkéje $60_c + 30_v$, vagyis 100-ra: $66^2/_{3c} + 33^1/_{3v}$. És minthogy a munka, amelyet 40-nel fizetnek meg, = 20, ezért az, amelyet 30-cal fizetnek meg, = 15. És amelyet $33^1/_3$-dal fizetnek meg, az $16^2/_3$. Így a szerves összetétel közelednék a nem-mezőgazdasági tőkééhez. S a fenti esetben a munkabér egyidejű egy negyednyi esésével még *alá* is esnék.[97] Ebben az esetben a járadék ki lenne küszöbölve (az abszolút járadék).

Ricardo a Buchananra vonatkozó fenti rész után így folytatja:

„Remélem, elegendően világossá tettem, hogy amíg egy ország minden része nincs megművelve, éspedig a legmagasabb fokon, addig mindig van *a földön alkalmazott tőkének olyan adagja,* amely nem hoz járadékot, *és*" (!) „hogy éppen ez a tőkeadag, amelynek eredménye, mint az iparban, a profit és a bér között oszlik meg, *szabályozza a gabona árát.* Minthogy tehát annak a gabonának az árát, amely nem nyújt járadékot, termelésének költségei befolyásolják, ezeket a költségeket nem lehet a járadékból fizetni. E költségek emelkedésének a következménye ezért magasabb ár, nem pedig alacsonyabb járadék." (I. m. 293. old.)

Minthogy az abszolút járadék egyenlő a mezőgazdasági termék értékének termelési ára feletti többletével, ezért világos, hogy mindaz, ami a gabona stb. termeléséhez szükséges munka *összmennyiségét* csökkenti, az csökkenti a járadékot, mert csökkenti az értéket, tehát az értéknek a termelési ár feletti többletét. Amennyiben a termelési ár megfizetett költségekből áll, esése azonos és karöltve halad az értékeséssel. Amennyiben azonban a termelési ár (vagyis a költségek) egyenlő az előlegezett tőkével plusz az átlagos profittal, a dolog éppen megfordítva áll. A termék piaci értéke esik, de ennek az a része, amely egyenlő a termelési árral, emelkedik, ha az általános profitráta a gabona piaci értékének esése következtében emelkedik. A járadék tehát azért esik, mert az ebben az értelemben vett költségek – és Ricardo így veszi őket különben, mikor ter-

melési költségről beszél – emelkednek. A mezőgazdasági javítások, amelyek az állandó tőke növekedését okozzák a változó tőkéhez képest, a járadékot jelentősen csökkentenék, még ha az alkalmazott munka teljes mennyisége csak gyengén is csökkenne vagy oly gyengén csökkenne, hogy nem volna semmi befolyása a munkabérre (közvetlenül az értéktöbbletre). Ha e javítások következtében a tőke $60_c + 40_v$-ről $66\,^2/_{3c} + 33\,^1/_{3v}$-re változik (pl. a munkabérnek kivándorlás, háború, új piacok felfedezése, a nem-mezőgazdasági ipar virágzása, külföldi gabona konkurrenciája okozta emelkedése következtében, akkor a bérlő indíttatva érezhetné magát, hogy eszközöket keressen arra, hogy több állandó tőkét és kevesebb változó tőkét alkalmazzon; előfordulhatna, hogy ugyanezek a körülmények a javítás után továbbra is hatnak és ezért a munkabér nem csökken, a javítás ellenére), akkor a mezőgazdasági termék értéke 120-ról $116\,^2/_3$-ra süllyedne. Tehát $3\,^1/_3$-dal. A profitráta továbbra is = 10% maradna. A járadék 10-ről $6\,^2/_3$-ra esnék, mégpedig ez az esés bekövetkeznék a munkabér bármilyen esése nélkül.

Az abszolút járadék emelkedhet azáltal, hogy az ipar új előrehaladásai következtében az általános profitráta süllyed. A profitráta süllyedhet azáltal, hogy a járadék emelkedik, mert a mezőgazdasági termék értéke és ezzel az értéke és költségára közti különbözet növekszik. (Ugyanakkor a profitráta esik, mert a munkabér emelkedik.)

Az abszolút járadék eshet, mert a mezőgazdasági termék értéke esik és az általános profitráta emelkedik. Eshet, mert a mezőgazdasági termék értéke esik a tőke szerves összetételének átalakulása következtében, anélkül, hogy a profitráta emelkednék. Teljesen eltűnhet, mihelyt a *mezőgazdasági termék értéke* egyenlővé válik a *költségárral*, tehát a mezőgazdasági tőke összetétele ugyanaz, mint a nem-mezőgazdasági átlagos tőkéé.

Ricardo tétele csak így kifejezve volna helyes: Ha a mezőgazdasági termék értéke egyenlő a költségárával, akkor nem létezik abszolút járadék. De nála téves, mert azt mondja: Nem létezik abszolút járadék, *mert* az érték és a költségár egyáltalában azonos, mint az iparban, úgy a mezőgazdaságban is. A mezőgazdaság éppenséggel az ipar egy kivételes osztályához tartoznék, ha benne az érték és a költségár azonos volna.

(Hogy Ricardo tudatosan azonosítja az *értéket* és a *termelési költséget*:

„Úgy látszik, Malthus úr azt gondolja, hogy az én tanomban egy dolog *költsége* és *értéke* ugyanaz; – így is van, ha költségen »*termelési költséget*« ért, *beleértve a profitot.*" (I. m. 46. old., jegyzet.))[98]

Ricardo, amikor elismeri, hogy nem létezik föld, amely ne fizetne járadékot, azt hiszi, sokat tesz azzal, ha arra támaszkodik, hogy legalább a földön alkalmazott olyan tőkeadagok léteznek, amelyek nem fizetnek járadékot. Az egyik tény éppoly közömbös az elmélet szempontjából, mint a másik. A valóságos kérdés ez: Ezeknek a földeknek, illetve ezeknek a tőkéknek a termékei szabályozzák a piaci értéket? Vagy pedig termékeiket nem inkább értékük *alatt* kell eladniok, mert pótlólagos kínálatuk csak ezen a nélkülük szabályozott piaci értéken adható el, *felette* nem? Tőkeadagok esetében a dolog egyszerű, mert itt a *pótlólagos adagok* tekintetében a bérlő számára a *földtulajdon nem létezik*, és neki mint tőkésnek pusztán a költségárat kell néznie, sőt, ha a pótlólagos tőke a birtokában van, még az átlagos profit *alatt* is még mindig előnyösebb befektetnie a bérletén, mint ha *kikölcsönzi*, tehát pusztán kamatot és nem profitot húz. Ami a földeket illeti, ezek a járadékot nem fizető talajok olyan birtokcsoportok részeit alkotják, amelyek fizetnek járadékot, és amelyektől nem választhatók el, ezekkel együtt bérbeadják őket, habár önmagukban elszigetelve nem adhatók bérbe tőkés bérlőnek (zsellérnek persze igen, és kis tőkésnek is). Ezen földfoszlányok számára megint nem létezik „földtulajdon" a bérlővel szemben. Vagy a tulajdonosnak magának kell megművelnie őket. Bérlő nem fizethet értük járadékot, és *semmiért* a földtulajdonos nem adja bérbe, hacsak kivételképpen nem, földjét ezen a módon akarván költség nélkül művelhetővé tenni.

Másképp állna a dolog, ha egy országban a mezőgazdasági tőke összetétele egyenlő volna a nem-mezőgazdasági tőke átlagos összetételével, ami a mezőgazdaság magas fejlettségét vagy az ipar alacsony fejlettségét előfeltételezi. Ebben az esetben a mezőgazdasági termék értéke egyenlő a költségárával. Akkor csak különbözeti járadékot fizethetnének. Azok a földek, amelyek nem szolgáltatnak különbözeti járadékot és *csak* mezőgazdasági járadékot hozhatnának, nem fizethetnek akkor járadékot. Mert ha a bérlő értékükön adja el a termékeket, ezek csak költségárát fedezik. *Ő* tehát nem fizet járadékot. A földtulajdonosnak akkor magának kell megművelnie ezeket a földeket, vagy pedig bérleti díj néven bérlője profitjának vagy éppenséggel munkabérének egy részét kell behajtania. Hogy ez az eset létezik egy országban, az nem akadályozná az ellenkezőjét egy másik országban. Ahol azonban az ipar alacsony fejlettségű – tehát a tőkés termelés –, ott nem léteznek tőkés bérlők, akik előfeltételezik a tőkés termelést a falun. Itt akkor egész más viszonyok jönnek tekintetbe, mint az a gazdasági szervezet, amely alatt a földtulajdon gazdaságilag csak mint földjáradék létezik.

Ricardo ugyanabban a XVII. fejezetben azt mondja:

„A nyersterméknek nincs monopolára, mert az árpa és a búza piaci árát éppúgy a *termelési költsége* szabályozza, mint a posztó és a vászon piaci árát. Az egyetlen különbség az, hogy a mezőgazdaságban alkalmazott *tőkének egy adagja* szabályozza a gabona árát, nevezetesen az az adag, amely nem fizet járadékot; míg az *ipari áruk termelésében a tőke mindegyik adagját ugyanazzal az eredménnyel alkalmazzák*, s mivel *egyik adag sem fizet járadékot, mindegyik adag egyformán az ár szabályozója.*" (I. m. 290–291. old.)

Ez az állítás, hogy a tőke mindegyik adagját ugyanazzal az eredménnyel alkalmazzák, és hogy egyik sem fizet járadékot (amelyet azonban itt többletprofitnak hívnak), nemcsak téves, hanem Ricardo maga is rácáfol, mint ahogy korábban láttuk.*

Most elérkezünk Ricardo értéktöbblet-elméletének ábrázolásához.

[B) Az értéktöbblet problémája]

1. A munka mennyisége és a munka értéke

Ricardo mindjárt az *I. fejezetet*, „*Az értékről*", a következő feliratú *1. szakasszal* kezdi:

„Egy áru értéke, vagyis bármely más árunak az a mennyisége, amelyért kicserélhető, a termeléséhez szükséges *munka* relatív *mennyiségétől* függ, nem pedig a nagyobb vagy kisebb díjazástól, amelyet *ezért a munkáért* fizetnek."

Abban a modorban, amely egész vizsgálódásán végigvonul, Ricardo itt azzal kezdi könyvét, hogy az áruk értékének munkaidő által való meghatározása *nem* mond ellent a *munkabérnek*, vagyis e munkaidő vagy e munkamennyiség különböző díjazásának. Eleve azellen fordul, ahogy A. Smith összecseréli az áruk értékének a termelésükhöz szükséges arányos *munkamennyiség* által való meghatározását és a *munka értékét* (illetve a munka díjazását).

Világos, hogy azt az arányos munkamennyiséget, amelyet két áru, *A* és *B* tartalmaz, abszolúte nem érinti az, hogy a munkások, akik *A*-t és

* *V. ö. 183., 284., 350. old.* – *Szerk.*

B-t termelik, sokat vagy keveset kapnak-e munkájuk termékéből. *A* és *B* értékét az a *munkamennyiség* határozza meg, amelybe termelésük kerül, de nem a *munka költségei A* és *B* tulajdonosa számára. A munka mennyisége és a munka értéke két különböző dolog. Annak a munkamennyiségnek, amelyet *A*, illetőleg *B* tartalmaz, semmi köze ahhoz, hogy mennyi *A* és *B* tulajdonosai által *megfizetett*, vagy akár *maguk végezte munkát* tartalmaz *A* és *B*. *A* és *B* nem a bennük tartalmazott *megfizetett* munka arányában cserélődnek ki, hanem a bennük tartalmazott összes – megfizetett és meg nem fizetett – munkamennyiség arányában.

„Adam Smith, aki oly szabatosan definiálta a csereérték eredeti forrását, s akinek ezért következetesen fenn kellett volna tartania, hogy minden dolog a termelésére fordított több vagy kevesebb munka arányában válik többé vagy kevésbé értékessé, önmaga egy másik irányadó értékmérőt állított fel és arról beszél, hogy a dolgok annak arányában többé vagy kevésbé értékesek, hogy *többet vagy kevesebbet adnak értük cserébe ebből az irányadó mértékből* . . . mintha *ez két egyenértékű kifejezés lenne*, és mintha valaki azért, mert munkájának hatékonysága megkétszereződött s ennélfogva egy áruból kétakkora mennyiséget tud előállítani, szükségképpen a korábbi mennyiség kétszeresét kapná cserébe érte" (tudniillik munkájáért). „Ha ez valóban igaz lenne, *ha a munkás fizetsége mindig arányban állna azzal, amit termelt, akkor az árura fordított munkamennyiség és az a munkamennyiség, amelyet ez az áru megvásárolna, egyenlő lenne*, és bármelyikük szabatosan mérhetné más dolgok változását; *de nem egyenlőek*." (5. old.)

A. Smith sehol sem állítja, hogy „ez két egyenértékű kifejezés". Fordítva, azt mondja: Minthogy a tőkés termelésben a munkás bére többé *nem* egyenlő termékével, tehát az a munkamennyiség, amelybe az áru kerül, és az az árumennyiség, amelyet a munkás ezzel a munkával megvásárolhat, két különböző dolog, *éppen ezekből* az árukban tartalmazott relatív munkamennyiség többé már nem határozza meg az áruk értékét, hanem ezt a *munka értéke* határozza meg, az a munkamennyiség, amelyet egy meghatározott árutömeggel megvásárolhatok, parancsnokolhatok. Ezért a *munka értéke* válik az értékmérővé a *relatív munkamennyiség* helyett. Ricardo helyesen válaszol A. Smithnek, hogy a *relatív munkamennyiséget*, amelyet két áru tartalmaz, semmiképp nem érinti az, hogy ezekből a munkamennyiségekből mennyi jut maguknak a munkásoknak, hogy hogyan díjazzák ezt a munkát; hogy tehát, ha a *relatív munkamennyiség* az áruértékek mérője volt a munkabér (a termék értékétől magától különböző bér) fellépése *előtt*,

akkor semmiképp nincs ok arra, miért ne maradjon meg annak a munkabér fellépése *után*. Helyesen válaszolja, hogy A. Smith mindkét kifejezést használhatja, ameddig egyenértékűek voltak; ez azonban nem ok arra, hogy a téves kifejezést használja a helyes helyett, mihelyt többé már nem egyenértékűek.

De Ricardo ezzel semmiképp sem oldotta meg azt a problémát, amely A. Smith ellentmondásának belső alapja. A *munka értéke* és a *munka mennyisége* „egyenértékű kifejezések" maradnak, ameddig *tárgyiasult munkáról* van szó. Nem azok többé, mihelyt *tárgyiasult munkát* és *eleven munkát* cserélnek ki.

Két *áru a bennük tárgyiasult munka* arányában cserélődik ki. A tárgyiasult munka egyenlő mennyiségei cserélődnek ki egymásra. A munkaidő az irányadó mértékük, de éppen ezért „annak arányában többé vagy kevésbé értékesek, hogy többet vagy kevesebbet adnak értük cserébe ebből az irányadó mértékből". Ha az *A* áru egy munkanapot tartalmaz, akkor minden tetszőleges árumennyiségre kicserélődik, amely szintúgy egy munkanapot tartalmaz, és annak arányában „többé vagy kevésbé értékes", hogy több vagy kevesebb más árukban foglalt tárgyiasult munkát adnak érte cserébe, mert ez a csereviszony kifejezi a benne magában tartalmazott relatív munkamennyiséget, azonos ezzel.

Ámde a bérmunka *áru*. Sőt az a bázis, amelyen a *termékeknek árukként* való termelése végbemegy. Számára nem áll fenn az *értékek törvénye*. Tehát ez a törvény egyáltalában nem uralkodik a tőkés termelésen. Itt ellentmondás van. Ez A. Smith számára az egyik probléma. A második, amelyet később Malthusnál kidolgozottabban találunk meg, az, hogy egy áru *értékesítése* (tőkeként) nem azzal áll arányban, hogy mennyi munkát tartalmaz, hanem hogy mennyi *idegen munkát* parancsnokol, mennyivel *több* idegen munka felett ad uralmat, mint amennyit ő maga tartalmaz. Ez valójában egy második titkos indítéka ennek az állításnak: A tőkés termelés felléptével az áruk értékét nem a bennük tartalmazott munka, hanem az általuk parancsnokolt eleven munka, tehát a *munka értéke* határozza meg.

Ricardo egyszerűen azt feleli, hogy hát ez már így van a tőkés termelésben. Nemcsak nem oldja meg a problémát. Nem is érzi ki A. Smithből. Kutatása egész felépítésének megfelelően elég neki, ha kimutatja, hogy a munka változó értéke – röviden a munkabér – *nem szünteti meg* azt, hogy a magától a munkától különböző *áruk* értékét a bennük tartalmazott relatív munkamennyiség határozza meg. „*Nem egyenlőek*", tudniillik „az árura fordított munkamennyiség és az a munkamennyiség, amelyet ez az áru

megvásárolna". E tény megállapításával beéri. De mi különbözteti meg a munka-árut más áruktól? Az egyik *eleven munka*, a másik *tárgyiasult* munka. Tehát csak a munkának két különböző formája. Miért érvényes az egyikre egy törvény, amely a másikra nem érvényes, ha a különbség csak formai? Ricardo nem felel, még csak fel sem veti a kérdést.

Mit sem segít, ha azt mondja:

„Vajon a munka értéke . . . nem változó-e; mivel ezt nemcsak, mint minden más dolgot" (jobbanmondva árut), „a kínálat és kereslet aránya érinti, amely állandóan változik a közösség helyzetének minden megváltozásával, hanem a táplálék és más létfenntartási eszközök változó ára is, amelyekre a *munkabért* elköltik?" (7. old.)

Hogy a munka ára, mint más áruké, a kereslettel és a kínálattal változik, az maga Ricardo szerint sem bizonyít semmit ott, ahol a munka *értékéről* van szó, éppúgy nem, mint ez a kínálattal és kereslettel együtt való árváltozás más áruk értékére vonatkozólag. Hogy azonban a „munkabért", ami csak más kifejezés a munka értékére, érinti a „táplálék és más létfenntartási eszközök változó ára, amelyekre a munkabért elköltik", ez szintén nem bizonyítja, hogy a munka értéke miért van (vagy miért látszik) másképp meghatározva, mint más áruk értéke. Hiszen ez utóbbiakat is érinti más áruk változó ára, amelyek belekerülnek termelésükbe, amelyekre *kicserélik* őket. És a munkabérnek élelmiszerre és létfenntartási eszközökre való *elköltése* pedig nem jelent mást, mint a munka értékének *cseréjét* táplálékra és létfenntartási eszközökre. A kérdés éppen az, hogy a *munka* és az *áruk*, *amelyekre kicserélődik*, miért nem az értékek törvénye szerint, a relatív munkamennyiségek szerint cserélődnek?

A kérdés így felállítva önmagában megoldhatatlan – ha *előfeltételezzük az értékek törvényét* –, és azért megoldhatatlan, mert a *munkát* mint olyant az *áruval*, közvetlen munka egy meghatározott mennyiségét mint olyant tárgyiasult munka egy meghatározott mennyiségével állítjuk szembe.

A ricardoi kifejtésnek ez a gyengéje, mint később látni fogjuk, hozzájárult a ricardoi iskola felbomlásához és idétlen hipotézisekhez.

Wakefield joggal mondja:

„Ha a *munkát* egy *áruként*, és a *tőkét*, a munka termékét, egy másik áruként kezeljük, akkor, ha *e két áru értékét egyenlő munkamennyiségek szabályoznák*, egy adott tömegű munka minden körülmények között olyan tőkemennyiségre cserélődnék ki, amelyet ugyanakkora tömegű munka termelt volt; *múltbeli munka* [. . .] *mindig ugyanakkora tömegű jelenlegi*

munkára cserélődnék ki." De „a munka értékét, más árukhoz viszonyítva, legalábbis amennyiben a bérek a termékben való részesedéstől függnek, *nem egyenlő munkamennyiségek* határozzák meg, hanem a kínálat és kereslet aránya". (*E. G. Wakefield* jegyzete A. Smith „Wealth of Nations"-ének általa sajtó alá rendezett kiadásában, London 1836, I. köt. 230. old.)

Ez egyike *Bailey* vesszőparipáinak is; később utánanézünk. *Saynek* is, aki igen örül annak, hogy itt egyszerre a kínálatnak és keresletnek kell döntenie.[99]

*

1-hez. Még meg kell jegyezni: az I. fej. *3. szakasz* a következő feliratot viseli:

„Nemcsak a *közvetlenül* az árukra *alkalmazott munka* érinti értéküket, hanem az azon kellékekre, szerszámokra és épületekre *fordított munka is*, amelyekkel az ilyen munkát segítik."

Tehát egy áru értékét egyaránt meghatározza a termeléséhez szükséges *tárgyiasult* (*múltbeli*) munka mennyisége, valamint a termeléséhez szükséges *eleven* (*jelenlegi*) munka mennyisége. Más szavakkal: A munka mennyiségeit egyáltalában nem érinti az a *formai különbség*, hogy a munka tárgyiasult-e vagy eleven, múltbeli-e vagy jelenlegi (közvetlen). Ha ez a különbség közömbös az áruk értékmeghatározásánál, miért válik olyan döntő fontosságúvá, amikor múltbeli munka (tőke) eleven munkával cserélődik? Miért szüntesse itt meg az érték törvényét, amikor a különbség *mint olyan*, ahogy ez az áru esetében megmutatkozik, közömbös az értékmeghatározás szempontjából? Ricardo ezt a kérdést nem válaszolja meg, még fel sem veti.[100]

2. A munkaképesség értéke. A munka értéke

Hogy az értéktöbbletet meghatározza, Ricardónak is, mint a fiziokratáknak, A. Smithnek stb., mindenekelőtt a *munkaképesség értékét* kell meghatároznia, vagy ahogy A. Smith és elődei nyomán mondja, a *munka értékét*.[100]

Hogyan határozzák meg mármost a munka *értékét* vagy *természetes árát*? *Ricardo* szerint ugyanis a *természetes ár* nem más, mint az *érték pénzbeli* kifejezése.

„A *munkának*, mint minden más dolognak, amelyet vesznek és eladnak, és amely mennyiségileg növelhető vagy csökkenthető" (azaz mint minden más árunak), „megvan a maga természetes és a maga piaci ára. *A munka természetes ára* az az ár, amely szükséges, hogy a munkásoknak módot adjon arra, hogy meg is élhessenek és fajukat is megörökíthessék annak növelése vagy csökkentése nélkül" (jobbanmondva: a növekedés olyan rátájával, amelyet a termelés átlagos haladása megkíván). „A munkásnak az a képessége, hogy sajátmagát és a munkáslétszám fenntartásához éppen szükséges családját eltartsa . . . *azon táplálóknak, létfenntartási és kényelmi eszközöknek az árától* függ, *amelyek a munkás és családja eltartásához szükségesek*. A táplálék és létfenntartási eszközök árának emelkedésével a munka természetes ára emelkedni fog; ezek árának esésével a munka természetes ára esni fog." (86. old.)

„Ezt nem úgy kell érteni, hogy a munka természetes ára, még ha táplálékban és létfenntartási eszközökben becsüljük is fel, abszolúte rögzített és állandó. Változik ugyanabban az országban különböző időkben és igen jelentékenyen különbözik különböző országokban. Lényegében a nép életmódjától és szokásaitól függ." (91. old.)

Tehát a *munka értékét* az adott társadalomban a munkások fenntartásához és szaporodásához hagyományosan *szükséges létfenntartási eszközök* határozzák meg.

De miért? Milyen törvény szerint van a *munka értéke* így meghatározva?

Ricardónak valójában nincs erre más felelete, mint az, hogy a kínálat és kereslet törvénye a munka átlagárát a fenntartásához szükséges (egy meghatározott társadalomban fizikailag vagy társadalmilag szükséges) létfenntartási eszközökre redukálja. Itt, az egész rendszer egyik alapzatánál, az *értéket* a *kereslet és kínálat* révén határozza meg, ahogy Say kárörvendve megjegyzi. (Lásd a Constancio-féle fordítást.[101])

Munka helyett munka*képességről* kellett volna beszélnie. Ezzel azonban a *tőke* is úgy ábrázolódott volna, mint az önállósult hatalomként a munkással szembelépő dologi munkafeltételek. És a tőke azonnal mint *meghatározott társadalmi viszony* ábrázolódott volna. Így Ricardo számára csak mint „felhalmozott munka" különböződik meg a „közvetlen munkától". És pusztán dologi valami, pusztán a *munkafolyamatbeli* elem, amelyből munka és tőke, bér és profit viszonyát soha többé nem lehet kifejteni.

„A *tőke* egy ország gazdagságának az a része, amelyet a termelésben alkalmaznak és a munka hatékonyá tételéhez szükséges táplálékból, ruházatból, szerszámokból, nyersanyagokból, gépi berendezésből stb. áll." (89. old.) „*Kevesebb tőke*, ami *ugyanaz*, mint *kevesebb munka*." (73. old.) „Munka és *tőke*, azaz *felhalmozott munka*." (I. m. 499. old.)

Az ugrást, amelyet Ricardo itt tesz, *Bailey* helyesen kiérzi:

„Ricardo úr, elég elmésen, elkerül egy nehézséget, amely első pillantásra megdöntéssel fenyegeti azt a tanát, hogy az érték a termelésben alkalmazott munkamennyiségtől függ. Ha ehhez az elvhez szigorúan ragaszkodunk, az következik belőle, hogy *a munka értéke a megtermelésében alkalmazott munkamennyiségtől* függ – ami nyilvánvalóan képtelenség. Ricardo úr ezért ügyes fordulattal a munka értékét a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiségtől teszi függővé; illetve, saját szavaival szólva, azt állítja, hogy a *munka értékét* a bér megtermeléséhez szükséges munkamennyiséggel kell *felbecsülni*; amin a munkásnak adott pénz vagy áruk megtermeléséhez szükséges munkamennyiséget érti. Ez olyan, mintha azt mondanók, hogy a posztó értékét nem a termelésére fordított munkamennyiséggel kell felbecsülni, hanem az annak az ezüstnek a termelésére fordított munkamennyiséggel, amelyre a posztót kicserélték." („A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value etc.", London 1825, 50–51. old.)

Ez az ellenvetés *szószerint* helyes. Ricardo megkülönböztetést tesz *névleges* és *reálbér* közt. Névleges bér a pénzben *kifejezett* munkabér, pénzbér.

Névleges bér „a fontok száma, amelyeket a munkásnak évente fizetnek", de a *reálbér* „*a munkanapok száma*, amelyek e fontok megszerzéséhez szükségesek". (*Ricardo*, i. m. 152. old.)

Minthogy a bér egyenlő a munkás létfenntartási eszközeivel, és e bérnek (a reálbérnek) az értéke egyenlő e létfenntartási eszközök értékével, ilymódon nyilvánvalóan e létfenntartási eszközök értéke is egyenlő a reálbérrel, egyenlő a munkával, amely felett parancsnokolhat. Ha a létfenntartási eszközök értéke megváltozik, akkor megváltozik a reálbér értéke. Tegyük fel, hogy a munkás létfenntartási eszközei pusztán gabonából állnak és létfenntartási eszközeinek szükséges mennyisége havonta 1 quarter gabona. Akkor munkabérének értéke egyenlő 1 quarter gabona értékével; ha a gabona quarterjának értéke emelkedik vagy esik, akkor

emelkedik vagy esik a havi munka értéke. De akárhogy emelkedik vagy esik a gabona quarterjának értéke (akármilyen sok vagy kevés munkát tartalmaz a quarter gabona), mindig egyenlő egyhavi munka értékével.

És itt a *rejtett alapja* annak, hogy A. Smith miért mondja, hogy mihelyt a tőke közbelép és következésképpen a bérmunka is, a termék értékét nem a ráfordított munka mennyisége határozza meg, hanem az a munkamennyiség, amely felett parancsnokolhat. A gabona (és más létfenntartási eszközök) munkaidő által meghatározott értéke változik; de amíg a munka természetes árát megfizetik, az a munkamennyiség, amely felett a gabona quarterja parancsnokol, ugyanaz marad. Tehát *tartós relatív értéke* van, a *gabonával összehasonlítva*. Ezért Smithnél is a munka értéke és a gabona (amely *táplálékot* képvisel. Lásd *D. Hume*[102]) értéke az irányadó értékmérők, mert egy bizonyos gabonamennyiség, amíg a munka természetes árát megfizetik, egy bizonyos munkamennyiség felett parancsnokol, bármekkora is a gabona egy quarterjára fordított munkamennyiség. Ugyanaz a munkamennyiség mindig ugyanazon *használati érték* felett parancsnokol, vagy inkább ugyanaz a használati érték mindig *ugyanazon munkamennyiség* felett parancsnokol. Ezzel határozza meg maga Ricardo is a munka értékét, természetes árát. Ricardo azt mondja: A gabona quarterjának igen különböző értéke van, habár mindig ugyanazon munkamennyiség felett parancsnokol, vagy az parancsnokol felette. Igen, mondja A. Smith: Bárhogy változik is a gabona quarterjának munkaidő által meghatározott értéke, a munkásnak mindig ugyanazt a munkamennyiséget kell megfizetnie (áldoznia), hogy azt megvásárolja. Tehát a gabona értéke változik, de a munka értéke nem változik, mert 1 hónapi munka egyenlő 1 quarter gabonával. A gabona értéke is csak annyiban változik, amennyiben azt a munkát vizsgáljuk, amely termeléséhez szükséges. Ha ezzel szemben azt a munkamennyiséget vesszük figyelembe, amelyre kicserélődik, amelyet mozgásba hoz, akkor értéke nem változik. És éppen ezért az a munkamennyiség, amelyre egy quarter gabonát kicserélnek, az *irányadó értékmérő*. A többi áru értéke pedig úgy aránylik a munkához, mint ahogy a gabonához aránylik. Egy adott mennyiségű gabona adott mennyiségű munka felett parancsnokol. Minden más áru adott mennyisége egy bizonyos gabonamennyiség felett parancsnokol. Ennélfogva minden más árut – vagy inkább minden más áru értékét – az a munkamennyiség fejez ki, amely felett parancsnokol, mivel az a gabonamennyiség fejezi ki, amely felett parancsnokol, és az utóbbit az a munkamennyiség fejezi ki, amely felett parancsnokol.

De mi határozza meg a többi áru értékarányát a gabonához (létfenntartási eszközökhöz)? Az a munkamennyiség, amely felett parancsnokolnak. És mi határozza meg azt a munkamennyiséget, amely felett parancsnokolnak? Az a gabonamennyiség, amely felett a munka parancsnokol. Itt Smith szükségképp beleesik a hibás körbe. (Habár, mellékesen szólva, ahol valóban kifejt, *sohasem* alkalmazza ezt az értékmérőt.) Ezenkívül itt összecseréli, amit Ricardo is gyakran megtesz, azt a munkát, amely, ahogy ő és Ricardo mondja, „az áruk *értékének alapzata*", míg „a termelésükhöz szükséges összehasonlító munkamennyiség" „ama szabály, amely meghatározza a javak megfelelő mennyiségeit, amelyeket cserébe kell adni egymásért" (*Ricardo*, i. m. 80. old.) – összecseréli az érték ezen *immanens* mértékét a *külső mértékkel*, a *pénzzel*, amely már előfeltételezi az értékmeghatározást.

A. Smith hibázik, mivel abból, hogy egy meghatározott munkamennyiség kicserélhető egy meghatározott használati érték-mennyiségre, azt következteti, hogy ez a *meghatározott munkamennyiség* értékmérő, mindig *ugyanaz az értéke*, holott ugyanaz a használati érték-mennyiség igen különböző csereértéket képviselhet. De Ricardo kétszeresen hibázik, mivel először is nem érti azt a problémát, amely Smith tévedését okozza; másodszor ő maga – az áruértékek törvényét teljesen figyelmen kívül hagyva és a kínálat és kereslet törvényéhez menekülve – a *munka értékét* nem a *munkaerőre*, hanem a munkásnak juttatott bérre fordított munkamennyiség által határozza meg, tehát valójában azt mondja: A munka értékét annak a pénznek az értéke határozza meg, amelyet érte fizetnek! És mi határozza meg ezt? Mi a pénz tömegét, amelyet fizetnek? A használati érték-mennyiség, amely felett egy meghatározott munkamennyiség parancsnokol, vagy amely e munkamennyiség felett parancsnokol, miáltal Ricardo *szószerint* beleesik abba a következetlenségbe, amelyért A. Smitht megrója.

Ugyanakkor, mint láttuk, ez megakadályozza abban, hogy az *áru* és *tőke* közötti, az áru és áru cseréje és tőke és áru cseréje közötti sajátos különbséget – az árucsere törvényének megfelelően – megértse.

A fenti példa ez volt: 1 quarter gabona = 1 hónap munka; tegyük fel, = 30 munkanap. (A munkanap 12 órás.) Ebben az esetben 1 quarter gabona értéke kisebb, mint 30 munkanap. Ha 1 quarter gabona 30 munkanap terméke, akkor a munka értéke egyenlő volna termékével. Tehát nincs értéktöbblet és ezért nincs profit. Nincs tőke. Tehát valójában 1 quarter gabona értéke mindig kisebb, mint 30 munkanap, ha 30 munkanapnak a bére. Az értéktöbblet attól függ, hogy mennyivel kisebb. Pl. 1 quarter gabona = 25 munkanap. Akkor az értéktöbblet = 5 munkanap,

= az összmunkaidő $^1/_6$-a. Ha 1 quarter (8 bushel) = 25 munkanap, akkor 30 munkanap = 1 quarter 1 $^3/_5$ bushel. A 30 munkanap *értéke* (azaz a bér) tehát mindig kisebb, mint a termék értéke, amely 30 munkanapot tartalmaz. A gabona értékét tehát nem az a munka határozza meg, amely felett parancsnokol, amelyre kicserélődik, hanem az a munka, amelyet tartalmaz. Ezzel szemben a *30 napi munka értékét* mindig 1 quarter gabona határozza meg, bármi is ez az érték.

3. Értéktöbblet

Eltekintve a munka és a munkaképesség összecserélésétől, Ricardo helyesen határozza meg az átlagos bért, vagyis a munka értékét. Ezt ugyanis, mondja, nem a pénz, nem is a létfenntartási eszközök határozzák meg, amelyeket a munkás kap, hanem az a *munkaidő, amelybe ezek megtermelése kerül*; az a *munkamennyiség*, amely a munkás létfenntartási eszközeiben *tárgyiasult*. Ezt nevezi *reál*bérnek. (Lásd később.)

Ez a meghatározás egyébként szükségszerűen adódik nála. Mivel a munka értékét a *szükséges létfenntartási eszközök értéke* határozza meg, amelyekre ezt az értéket el kell költeni, és a *létfenntartási eszközök értékét*, mint minden más áruét, a *rájuk fordított munka mennyisége* határozza meg, ezért magától következik, hogy a munka értéke egyenlő a létfenntartási eszközök értékével, egyenlő az *ezekre a létfenntartási eszközökre fordított munka mennyiségével*.

Bármennyire helyes mármost ez a formula (eltekintve a munka és a tőke közvetlen szembeállításától), mégsem elégséges. Az egyes munkás a bérének pótlására ugyan nem közvetlenül azokat a termékeket *termeli újra*, – tehát e folyamat folytonosságát figyelembe véve – *termeli meg*, amelyekből él {lehet, hogy olyan termékeket termel, amelyek egyáltalán nem kerülnek bele a fogyasztásába; és még ha létfenntartási eszközöket termel is, a munka megosztásánál fogva csak a létfenntartási eszközök egyetlen részét termeli, pl. gabonát, és csak egy formát ad neki (pl. a gabonáét, nem a kenyérét)}, de létfenntartási eszközeinek *értékében termel* árut, vagyis létfenntartási eszközeinek *értékét* termeli. Ez azt jelenti tehát, ha a munkás napi átlagfogyasztását tekintjük: Az a munkaidő, amelyet a napi létfenntartási eszközök tartalmaznak, az *ő maga munkanapjának* egy részét alkotja. A nap egy részében azért dolgozik, hogy létfenntartási eszközeinek *értékét* újratermelje; a munkanap e részében termelt árunak ugyanaz az értéke, vagy ez az áru *ugyanakkora* munkaidő, mint amelyet a napi lét-

fenntartási eszközei tartalmaznak. *E létfenntartási eszközök értékétől függ* (tehát a munka társadalmi termelékenységétől, nem annak az egyes ágnak a termelékenységétől, amelyben dolgozik), hogy *munkanapjának mekkora részét* szenteli létfenntartási eszközei *értékének*, azaz egyenértékének újratermelésére, illetve termelésére.

Ricardo természetesen előfeltételezi, hogy a napi létfenntartási eszközökben tartalmazott munkaidő egyenlő azzal a napi munkaidővel, amelyet a munkásnak dolgoznia kell, hogy e létfenntartási eszközök értékét újratermelje. De ezzel behoz egy nehézséget és elkeni a viszony világos megértését, mivel nem mutatja be *közvetlenül* a munkás *munkanapjának egy részét* mint olyat, amelynek rendeltetése a saját munkaképessége értékének újratermelése. Ebből kettős zűrzavar származik. Az *értéktöbblet eredete* nem válik világossá, és ezért Ricardónak követői szemére vetik, hogy nem értette meg, nem fejtette ki az értéktöbblet természetét. Részint innen erednek a megmagyarázására tett skolasztikus kísérleteik. Mivel azonban így az értéktöbblet eredetét és természetét nem fogalmazta meg világosan, ezért a többletmunkát plusz a szükséges munkát, röviden az *összmunkanapot* rögzített nagyságnak tekinti, nem veszi észre az értéktöbblet nagyságának különbségeit és félreismeri a tőke termelékenységét, a *többletmunkára való kényszert*, egyrészt az abszolút többletmunkára, azután belső törekvését, hogy a szükséges munkaidőt megrövidítse, tehát nem fejti ki a tőke *történelmi* jogosultságát. A. Smith viszont a helyes formulát már kimondotta. Amilyen fontos volt az értéket munkára, éppannyira a többletértéket többletmunkára feloldani, mégpedig kifejezett szavakkal.

Ricardo a tőkés termelés fennforgó tényéből indul ki. A munka értéke kisebb, mint a termék értéke, amelyet létrehoz. A termék értéke ezért nagyobb, mint a munka értéke, amely azt termeli, vagyis a bér értéke. A termék értékének a bér értéke *feletti* többlete egyenlő az értéktöbblettel. (Ricardo tévesen *profitot* mond, de mint előzőleg megjegyeztük, itt a profitot azonosítja az értéktöbblettel és valójában az utóbbiról beszél.) Számára tény, hogy a termék értéke nagyobb, mint a bér értéke. Hogy ez a tény hogyan keletkezik, az homályban marad. Az összmunkanap *nagyobb*, mint a munkanapnak az a része, amely a bér termeléséhez szükséges. Hogy miért? az nem merül fel. Az *összmunkanap nagyságát* ezért, tévesen, *rögzítettnek* előfeltételezi, s ebből közvetlenül téves következtetések folynak. Az értéktöbblet nagyobbodását vagy kisebbedését ezért *csak* a létfenntartási eszközöket termelő társadalmi munka növekvő vagy csökkenő termelékenységével magyarázhatja. Azaz csak a relatív értéktöbbletet érti meg.

Világos, hogy ha a munkásnak egész napjára szüksége volna, hogy saját létfenntartási eszközeit (azaz saját létfenntartási eszközeinek értékével egyenlő árut) megtermelje, nem volna lehetséges értéktöbblet, tehát tőkés termelés és bérmunka. Hogy ez létezzék, a társadalmi munka termelékenységének elegendően fejlettnek kell lennie ahhoz, hogy létezzék az összmunkanapnak valamilyen többlete a bér újratermeléséhez szükséges munkaidő felett, valamekkora *többletmunka*. De éppilyen világos, hogy ha adott munkaidő (a munkanap adott nagysága) mellett a munka termelékenysége igen különböző lehet, akkor másrészt adott termelékenység mellett a munkaidő, a munkanap nagysága lehet az. Továbbá világos, hogy ha előfeltételezni kell is a munka termelékenységének bizonyos fejlettségét ahhoz, hogy *többletmunka* létezhessen, ennek a többletmunkának puszta *lehetősége* (tehát a munkatermelékenység e szükséges minimumának megléte) még nem teremti meg annak *valóságát*. Ehhez a munkást először *kényszeríteni* kell, hogy e nagyságon túl dolgozzék, és ezt a kényszert a tőke gyakorolja. Ez hiányzik Ricardónál, ezért az egész harc is a normálmunkanap meghatározásáért.

A munka társadalmi termelékenysége fejlődésének alacsony fokán, ahol tehát a többletmunka relatíve kicsi, az idegen munkából élők osztálya egyáltalában kicsi lesz a munkások létszámához viszonyítva. Igen jelentősen nőhet (aránylagosan) abban a mértékben, ahogy a termelékenység, tehát a relatív többletérték fejlődik.

Továbbá köztudott, hogy a *munka értéke* különböző korszakokban ugyanabban az országban és ugyanabban a korszakban különböző országokban igen változó. A tőkés termelés hazája azonban a mérsékelt övezetek. A munka *társadalmi* termelőereje igen fejletlen lehet és mégis épp a létfenntartási eszközök termelésében kiegyenlítődhet, egyrészt a természeti erők (mint pl. a föld) termékenysége, másrészt a lakosoknak (az éghajlatból stb. következő) igénytelensége révén – ahogy mindkettő illik pl. Indiára. Nyers állapotokban a bér minimuma a még nem fejlett társadalmi szükségletek miatt igen kicsi lehet (mennyiségileg, a használati értékek szerint) és mégis sok munkába kerülhet. De még ha a létrehozásához szükséges munka csak közepes nagyságú volna is, akkor is a létrehozott értéktöbblet – habár aránya a bérhez (szükséges munkaidőhöz) nagy volna, tehát magas volna az értéktöbbletráta – használati értékben kifejezve éppoly szegényes volna (aránylagosan), mint maga a bér.

Tegyük fel, hogy a szükséges munkaidő = 10, a többletmunka = 2, az összmunkanap = 12 óra. Ha a szükséges munkaidő = 12, a többletmunka = $2\,^2/_5$ és az összmunkanap = $14\,^2/_5$ óra, akkor a termelt értékek

igen különbözőek volnának. Az első esetben = 12 óra, a másodikban = $14\,^2/_5$ óra. Éppígy az értéktöbbletek abszolút nagyságai. Az egyik esetben = 2 óra, a másikban = $2\,^2/_5$. Mégis az *értéktöbblet* vagy a *többletmunka rátája* ugyanaz volna, mert $2:10 = 2\,^2/_5:12$. Ha a második esetben a ráfordított változó tőke nagyobb volna, akkor az általa elsajátított értéktöbblet vagy többletmunka is. Ha az utóbbi esetben a többletmunka $^2/_5$ helyett $^5/_5$ órával emelkednék, úgyhogy egyenlő 3 órával, és az összmunkanap egyenlő 15 órával, akkor az *értéktöbblet rátája* emelkednék, habár a *szükséges munkaidő*, illetve a bér minimuma növekedett, mert $2:10 = {}^1/_5$, de $3:12 = {}^1/_4$. Mindkettő bekövetkezhetne, ha a gabona stb. megdrágulása folytán a bér minimuma 10-ről 12 órára növekednék. Ennélfogva még ebben az esetben is az értéktöbblet rátája nemcsak változatlan maradhatna, hanem az értéktöbblet tömege és rátája növekedhetne.

Tegyük fel azonban, hogy a szükséges munkabér továbbra is = 10, a többletmunka = 2, minden más viszony változatlan marad (tehát itt nem vesszük tekintetbe az állandó tőke csökkent termelési költségeit). Ha a munkás most $2\,^2/_5$ órával többet dolgozik, amiből 2 órát elsajátít magának, a $^2/_5$ azonban többletmunka. Ez esetben bér és értéktöbblet egyenlően növekszik, az első azonban többet képvisel, mint a szükséges munkabért vagy a szükséges munkaidőt.

Ha egy *adott* nagyságot veszünk és két részre osztjuk, akkor világos, hogy az egyik rész csak akkor növekedhet, ha a másik csökken és vice versa*. De növekvő nagyságok (fluxiók[103]) esetében semmiképp sem ez a helyzet. És a munkanap ilyen növekvő nagyság (ameddig ki nem harcoltak egy normálmunkanapot). Az ilyen nagyságoknál mindkét rész növekedhet, akár egyenlően, akár egyenlőtlenül. Az egyik növekedésének nem feltétele a másik csökkenése és vice versa. Ez aztán az egyetlen eset is, mikor bér és értéktöbblet, mindkettő *növekedhet*, sőt lehetséges, hogy *egyenlően* növekedhetnek *csereértékük* szerint. Használati értékük szerint ez magától értetődő; ez megnövekedhet, habár a munka értéke pl. csökken. 1797-től 1815-ig, amikor Angliában a gabonaár, valamint a névleges munkabér jelentősen emelkedett, a napi munkaórák száma a fő iparokban, amelyek szintén a kíméletlen fejlődés szakaszában voltak, nagyon megnövekedett, és azt hiszem, hogy ez tartóztatta fel a profitrátának (mert az értéktöbblet rátájának) az esését. Ebben az esetben azonban a normális munkanapot minden körülmények között meghosszabbítják és ennek megfelelően megrövidítik a munkás normális életperiódusát, tehát munkaképességének normális tar-

* – megfordítva – *Szerk.*

tamát. Ez akkor érvényes, ha az ilyen meghosszabbítás állandó. Ha csak időleges, hogy a munkabér időleges megdrágulását kiegyenlítse, akkor talán csak az a következménye (a gyermekek és nők munkájának kivételével), hogy megakadályozza a profitráta esését azokban a foglalatosságokban, ahol a munkaidő meghosszabbítása a dolog természete szerint lehetséges. (A legkevésbé ez a mezőgazdaságban van így.)

Ricardo erre egyáltalán nem volt tekintettel, mivel sem az értéktöbblet eredetét, sem az abszolút értéktöbbletet nem vizsgálja, ezért a munkanapot adott nagyságnak tekinti. Erre az esetre tehát *téves az ő törvénye*, hogy az értéktöbblet és a bér (ő tévesen profitot és bért mond) – csereértéküket tekintve – csak *fordított* arányban emelkedhetnek vagy eshetnek.

Tegyük fel egyszer, hogy a szükséges munkaidő ugyanaz marad, szintúgy a többletmunka. Tehát 10 + 2; a munkanap = 12 óra, az értéktöbblet = 2 óra; az értéktöbblet rátája = $^1/_5$.

Tegyük fel aztán, hogy a szükséges munkaidő ugyanaz marad; a többletmunka 2 óráról 4-re növekedik. Tehát 10 + 4 = 14 órás munkanap; az értéktöbblet = 4 óra; az értéktöbblet rátája = 4 : 10 = $^4/_{10}$ = = $^2/_5$.

A szükséges munkaidő mindkét esetben ugyanaz; az értéktöbblet azonban az egyik esetben kétszer akkora, mint a másikban, és a munkanap a második esetben $^1/_6$-ával nagyobb, mint az elsőben. Továbbá a termelt értékek, a munkamennyiségeknek megfelelően, igen különbözőek volnának, habár a munkabér ugyanaz; az első esetben = 12 óra, a másikban = 12 + + $^{12}/_6$ = 14. Téves tehát az, hogy *ugyanazt a munkabért* előfeltételezve (értéke szerint, a szükséges munkaidő szerint) a két áruban tartalmazott értéktöbblet úgy aránylik, mint a bennük tartalmazott munkamennyiségek. Ez csak akkor helyes, ha a *normálmunkanap* ugyanaz.

Tegyük fel továbbá, hogy a munka termelőerejének emelkedése következtében a szükséges munkabér 10 óráról 9-re esik (habár használati értékekre fordítva állandó marad) és a többletmunkaidő szintúgy esik 2 óráról 1 $^4/_5$-re. ($^9/_5$). Ebben az esetben 10 : 9 = 2 : 1 $^4/_5$. Tehát a többletmunkaidő ugyanabban az arányban esnék, mint a szükséges. Az értéktöbblet rátája mindkét esetben ugyanaz, mert 2 = $^{10}/_5$ és 1 $^4/_5$ = $^9/_5$. 1 $^4/_5$: 9 = 2 : 10. Az értéktöbblettel megvásárolható használati értékek mennyisége az előfeltételezés szerint szintén ugyanaz maradna. (Ámde ez csak azokra a használati értékekre volna érvényes, amelyek létfenntartási eszközök.) A munkanap 12 óráról 10 $^4/_5$-re esne. Az értékek tömege, amelyet a második esetben termeltek, csekélyebb, mint az elsőben. És ez egyenlőtlen munkamennyiségek ellenére az értéktöbbletráta mindkét esetben ugyanaz volna.

Az értéktöbbletnél megkülönböztettük: az értéktöbbletet és az értéktöbblet rátáját. Egy munkanapot tekintve az értéktöbblet egyenlő az abszolút óraszámmal, amelyet képvisel, 2, 3 stb. A ráta egyenlő ennek az óraszámnak ahhoz az óraszámhoz való arányával, amelyből a szükséges munka áll. Ez a megkülönböztetés már igen fontos, mert megmutatja a munkanap különböző hosszát. Amikor az értéktöbblet = 2, akkor a ráta = $^1/_5$, ha a szükséges munkaidő = 10, és = $^1/_6$, ha a szükséges munkaidő = 12. Az egyik esetben a munkanap = 12 óra; a másikban = 14. Az elsőben az értéktöbbletráta nagyobb, és amellett a munkás csekélyebb napi óraszámot dolgozik. A második esetben az értéktöbbletráta kisebb, a munkaképesség értéke nagyobb, és amellett a munkás a nap folyamán nagyobb óraszámot dolgozik. Itt látjuk, hogy ugyanakkora értéktöbblet (de nem ugyanakkora munkanap) esetén hogyan különbözhet az értéktöbblet rátája. A korábbi esetben, 10:2 és 9:1 $^4/_5$, azt láttuk, hogy az értéktöbblet ugyanakkora rátája (de nem ugyanakkora munkanap) esetén maga az értéktöbblet különböző lehet (az egyik esetben 2, a másikban 1 $^4/_5$).

Korábban (II. fejezet[104]) megmutattam, hogy ha adott a munkanap (adott hosszúságú), szintúgy a szükséges munkaidő, tehát az értéktöbblet rátája is, akkor az értéktöbblet tömege az egyazon tőke által egyidejűleg foglalkoztatott munkások *létszámától* függ. Ez tautologikus tétel volt. Mert ha 1 munkanap 2 többletórát ad nekem, akkor 12 munkanap 24 többletórát, vagyis 2 többletnapot. A tétel mindamellett igen fontossá válik a profit meghatározásánál; ez az értéktöbbletnek az előlegezett tőkéhez való arányával egyenlő, tehát az értéktöbblet abszolút nagyságától függ. Ez azért válik fontossá, mert egyenlő nagyságú, de különböző szerves összetételű tőkék egyenlőtlen számú munkást alkalmaznak, tehát egyenlőtlen értéktöbbletet, tehát egyenlőtlen profitot kell termelniök. Az értéktöbblet eső rátája mellett a profit emelkedhet és az értéktöbblet emelkedő rátája mellett a profit eshet, vagy a profit ugyanaz maradhat, ha az értéktöbblet rátájának emelkedését vagy esését az alkalmazott munkások létszámának fordított mozgása kiegyenlíti. Itt már eleve látjuk, milyen szerfelett téves az értéktöbblet emelkedésének és esésének törvényeit azonosítani a profit emelkedésének és esésének törvényeivel. Ha csupán az értéktöbblet egyszerű törvényét tekintjük, akkor tautologikusnak látszik, hogy az értéktöbblet adott rátája (és adott munkanap) mellett az értéktöbblet abszolút tömege az alkalmazott tőke tömegétől függ. Hiszen e tőketömeg növekedése és az egyidejűleg foglalkoztatott munkások létszámának növekedése az előfeltételezés szerint azonos, vagyis csak ugyanannak a ténynek kifejezései. Ha azonban a profit vizsgálatához érünk, ahol az alkalmazott teljes

tőke tömege és a munkások alkalmazott létszámának tömege egyenlő nagyságú tőkék számára igen különböző, akkor megértjük a törvény fontosságát.

Ricardo adott értékű *árukból* indul ki, azaz olyan árukból, amelyek egy *adott* munkamennyiséget képviselnek. És erről a kiindulópontról tekintve az abszolút értéktöbblet és a relatív értéktöbblet mindig egybe látszik esni. (Ez mindenesetre megmagyarázza eljárásmódjának egyoldalúságát és egybevág egész vizsgálati módszerével; kiindul az áruk *értékéből*, mint amit a bennük adott munkaidő határoz meg, és most megvizsgálja, hogy mennyiben érinti ezt a bér, a profit stb.) Ámde ez a látszat téves, mivel itt nem az áruról van szó, hanem a tőkés termelésről, az árukról mint a tőke termékeiről.

Tegyük fel, hogy egy tőke meghatározott tömegű munkást alkalmaz, pl. 20-at, és a munkabér = 20 £. Az egyszerűsítés kedvéért az állótőkét nullával egyenlőnek vesszük, azaz elhagyjuk a számításból. Tegyük fel, hogy ez a 20 munkás 80 £-nyi gyapotot fon fel fonallá, ha naponta 12 órát dolgozik. Ha a gyapot fontja 1 sh.-be kerül, akkor 20 font 1 £-be és 80 £ = 1600 font. Ha 20 munkás 12 óra alatt 1600 fontot fon fel, akkor 1 óra alatt $^{1600}/_{12}$ fontot = $133\,^1/_3$ fontot. Ha tehát a szükséges munkaidő = 10 óra, akkor a többletmunkaidő = 2, és ez = $266\,^2/_3$ font fonal. Az 1600 font értéke = 104 £ volna. Mert ha 10 munkaóra = 20 £, akkor 1 munkaóra = 2 £ és 2 munkaóra = 4 £; tehát 12 munkaóra = 24 £. (80 £ + 24 £ = 104 £.) Feltéve azonban, hogy a munkások 4 óra többletidőt dolgoznak, akkor termékük = 8 £ (a többletértéket értem, amelyet létrehoznak; termékük ténylegesen = 28 £). Az össztermék = $121\,^1/_3$ £. És ez a $121\,^1/_3$ £ = $1866\,^2/_3$ font fonal. Minthogy a termelési feltételek ugyanazok maradtak, 1 font fonalnak továbbra is ugyanaz volna az értéke; ugyanannyi munkaidőt tartalmazna. Az előfeltételezés szerint a szükséges munkabér is állandó maradt volna (értéke, a benne foglalt munkaidő).

Ennek az $1866\,^2/_3$ font fonalnak, akár az első, akár a második feltételek mellett termelték meg, azaz akár 2, akár 4 óra többletmunkával, mindkét esetben ugyanaz volna az értéke. Tudniillik a $266\,^2/_3$ font gyapotért, amellyel többet fonnak fel, $13\,^1/_3$ £. Ezt hozzáadva az 1600 fontra jutó 80 £-hez, együtt $93\,^1/_3$ £, és mindkét esetben 4 munkaórával több a 20 emberre = 8 £. Összesen a munkáért 28 £, tehát $121\,^1/_3$ £. A munkabér mindkét esetben ugyanaz. A fonal fontja mindkét esetben $1\,^3/_{10}$ sh.-be kerül. Minthogy a gyapot fontjának értéke = 1 sh., az újonnan hozzátett munkára 1 font fonalban mindkét esetben $^3/_{10}$ sh. =

$= 3\,^3/_5$ d. (vagyis $^{18}/_5$ d.) maradna. Mégis az érték és értéktöbblet aránya egy-egy font fonalban az előfeltételezett körülmények közt igen különböző volna. Az első esetben, minthogy a szükséges munka $= 20$ £, a többletmunka $= 4$ £, vagyis az első $= 10$ óra, a második $= 2$ óra, a többletmunka a szükséges munkához úgy aránylik, mint $2 : 10 = {}^2/_{10} = {}^1/_5$. (Éppígy 4 £ : 20 £ $= {}^4/_{20} = {}^1/_5$.) A fonal fontjának $3\,^3/_5$ d.-jében ebben az esetben tehát $^1/_5$-nyi meg nem fizetett munka rejlik $= {}^{18}/_{25}$ d., vagyis ${}^{72}/_{25}$ f. $= 2\,{}^{22}/_{25}$ f. Ezzel szemben a második esetben a szükséges munka $= 20$ £ (10 munkaóra), a többletmunka $= 8$ £ (4 munkaóra). A többletmunka a szükségeshez úgy aránylanék, mint $8 : 20 = {}^8/_{20} = {}^4/_{10} = {}^2/_5$. Tehát a fonal fontjának $3\,^3/_5$ d.-jében $^2/_5$-nyi meg nem fizetett munka rejlenék, tehát $5\,{}^{19}/_{25}$ f., vagyis 1 d. $1\,{}^{19}/_{25}$ f. A fonal fontjában levő többletérték, habár mindkét esetben ugyanaz az értéke és mindkét esetben ugyanazt a munkabért fizetik, az egyik esetben mégegyszer akkora, mint a másikban.

Az egyes áruban természetesen mint a termék hányadában a munka értékének és a többletértéknek ugyanazon aránya kell hogy uralkodjék, mint az egész termékben.

Az egyik esetben az előlegezett tőke $= 93\,^1/_3$ £ a gyapotra és mennyi a munkabérre? A munkabér itt 1600 fontra $= 20$ £, tehát $266\,^2/_3$ fontra több, $= 3\,^1/_3$ £. Tehát $23\,^1/_3$ £. És az összráfordítás $= 93\,^1/_3$ £ $+ 23\,^1/_3$ £ $=$ $= 116\,^2/_3$ £ tőke. A termék $= 121\,^1/_3$ £. (A $3\,^1/_3$ £ többlet-tőkeráfordítás csak $13\,^1/_3$ sh. [$= {}^2/_3$ £] értéktöbbletet adna. 20 £ : 4 £ $= 3\,^1/_3$ £ : $^2/_3$ £.)

Ezzel szemben a másik esetben a tőkeráfordítás csak $93\,^1/_3$ £ $+$ $+ 20$ £ $= 113\,^1/_3$ £-re rúgna és a 4 £ értéktöbblethez még 4 £ járulna. A fonal fontjának ugyanazon tömegeit termelik mindkét esetben és mindkettőnek ugyanaz az értéke; azaz a munkának egyenlő teljes mennyiségeit képviselik, de a munkának ezeket az egyenlő teljes mennyiségeit egyenlőtlen nagyságú tőkék hozzák mozgásba, habár a munkabér ugyanaz; ezzel szemben a munkanapok egyenlőtlen nagyságúak és *ezért* a meg nem fizetett munka mennyiségei különbözőek. Az egyes font fonalat tekintve az érte fizetett munkabér, vagyis a benne *megfizetett* munkamennyiség különböző. Ugyanaz a munkabér itt nagyobb árutömegre oszlik el, nem mert a munka az egyik esetben termelékenyebb, mint a másikban, hanem mert a meg nem fizetett többletmunka össztömege, amelyet az egyik esetben mozgásba hoztak, nagyobb, mint a másikban. A *megfizetett* munka *ugyanazon* mennyiségével ezért az egyik esetben több font fonalat termelnek, mint a másikban, habár mindkét esetben egyenlő mennyiségű fonalat termeltek és ezek egyenlő mennyiségű teljes (megfizetett és meg

nem fizetett) munkát képviselnek. Ha ezzel szemben a munka termelékenysége a második esetben megnövekedett volna, akkor a fonal fontjának értéke minden körülmények között (bárhogy alakul is az értéktöbblet aránya a változó tőkéhez) esett volna.

Ilyen esetben tehát téves volna azt mondani, hogy mert adott a fonal fontjának *értéke*, = 1 sh. $3\,^3/_5$ d., továbbá adott a hozzátett munka értéke, = $3\,^3/_5$ d., a munkabér pedig az előfeltételezés szerint *ugyanaz*, azaz a *szükséges munkaidő* – hogy ezért az értéktöbblet ugyanaz és a két tőke, különben egyenlő körülmények között, a fonalat egyenlő profittal termelné. Ez helyes volna, ha 1 font fonalról volna szó, itt azonban olyan tőkéről van szó, amely $1866\,^2/_3$ font fonalat termelt. És hogy megtudjuk, mekkora a profitja egy fonton (azaz tulajdonképpen az értéktöbbletet), ahhoz tudnunk kell, mekkora a munkanap, illetve mekkora meg nem fizetett munkamennyiséget hoz (adott termelékenység mellett) mozgásba. Ez azonban az egyes árun nem látszik meg.

Ricardónál tehát csak annak a kifejtése található meg, amit én a *relatív értéktöbbletnek* neveztem. Abból indul ki (mint ahogy úgy látszik Smith és elődei is), hogy a *munkanap nagysága adott*. (Smithnél legfeljebb *különböző* munkaágakban vannak említve különbségek a munkanap nagyságában, s ezek egymást megszüntetik vagy kiegyenlítik a munka relatíve nagyobb intenzitása, nehéz vagy visszataszító volta stb. révén.) Ebből az előfeltételezésből kiindulva Ricardo a relatív értéktöbbletet egészében helyesen fejti ki. Mielőtt ennek fő pontjait megadjuk, még néhány bizonyító passzust Ricardo felfogására.

„Egymillió ember munkája az iparban mindig *ugyanazt az értéket* fogja termelni, de nem mindig fogja ugyanazt a gazdagságot termelni." (I. m. 320. old.)

Azaz napi munkájuk terméke mindig egymillió munkanap terméke lesz, *ugyanazt* a munkaidőt tartalmazza, ami téves, vagy csak akkor helyes, mihelyt *ugyanazt* a normális munkanapot, tekintetbe véve a különböző munkaágak különböző nehézségét stb., általánosan bevezették volna.

De még akkor is téves a tétel abban az általános formában, ahogyan itt kimondja. Tegyük fel, hogy a normális munkanap 12 órával egyenlő. Egy ember évi terméke pénzben = 50 £ és a pénz értéke változatlan marad. Ebben az esetben egymillió ember terméke mindig = 50 millió £ évente. Tegyük fel, hogy a szükséges munka = 6 óra, akkor az erre az egymillió emberre fordított tőke évente = 25 000 000 £. Az értéktöbblet szintúgy = 25 millió £. A termék mindig 50 millió volna, akár

25, akár 30, akár 40 milliót kapnak a munkások. Csakhogy az első esetben az értéktöbblet = 25 millió, a másodikban = 20 millió és a harmadikban = 10 millió. Ha az előlegezett tőke csak *változó* tőkéből állna, azaz csak abból a tőkéből, amelyet ennek az egymillió embernek a *munkabérére* fordítanak, akkor Ricardónak igaza volna. Ezért csak abban az *egy* esetben van is igaza, amikor a teljes tőke egyenlő a változó tőkével; olyan előfeltételezés ez, amely nála, akárcsak A. Smithnél, amennyiben az egész társadalom tőkéjéről beszél, végigvonul, és amely tőkés termelés esetében egyetlenegy iparban sem létezik, még kevésbé az egész társadalom iparában.

Az *állandó tőkének az a része*, amely belekerül a munkafolyamatba, anélkül, hogy az értékesítési folyamatba belekerülne, nem kerül bele a termékbe (*a termék értékébe*), és ezért itt, ahol az *évi termék értékéről* van szó, nem törődünk vele, bármilyen fontos az állandó tőke e részének tekintetbevétele az általános profitráta meghatározása szempontjából. Más azonban a helyzet az állandó tőkének azzal a részével, amely belekerül az évi termékbe. Láttuk, hogy az állandó tőke e részének egyik része, vagyis az, ami az egyik termelési területen állandó tőkeként jelenik meg, egy másikban a munka közvetlen termékeként jelenik meg *ugyanazon* egyéves termelési periódus folyamán; hogy tehát az évente ráfordított tőkének egy nagy része, amely az egyes tőkés vagy a különös termelési terület álláspontjáról állandó tőkeként *jelenik meg*, a társadalom vagy a tőkésosztály álláspontjáról *változó* tőkévé oldódik fel. Ez a rész tehát az 50 millióba beleértődik, az 50 milliónak abba a részébe, amely változó tőkét alkot, vagyis munkabérre fordították. Más a helyzet azonban az *állandó tőkének azzal a részével*, amelyet azért fogyasztanak el, hogy az iparban és mezőgazdaságban elfogyasztott állandó tőkét pótolják; az azokban a termelési ágakban foglalkoztatott állandó tőkének elfogyasztott részével, amelyek állandó tőkét, nyersanyagot annak első formájában, állótőkét és segédanyagokat termelnek. Ennek a résznek az értéke újra megjelenik, újratermelődik a termékben. És teljesen a meglevő nagyságától függ (előfeltételezve, hogy a munka termelékenysége nem változik; de bárhogy változzék is, e rész nagysága *meghatározott*), hogy milyen arányokban kerül bele az egész termék értékébe. (Átlagosan, egynémely kivételeket a mezőgazdaságban leszámítva, persze a termékek tömege is, tehát az egymillió ember által létrehozott *gazdagság*, ahogy ezt Ricardo az *értéktől* megkülönbözteti, ennek a termelés előfeltételeül szolgáló állandó tőkének a nagyságától fog függni.) A terméknek ez az értékrésze nem léteznék az egymillió ember új évi munkája nélkül. Másrészt az egymillió ember munkája nem adná

ugyanazt a terméktömeget e nélkül az évi munkájuktól függetlenül létező állandó tőke nélkül. Ez az állandó tőke mint termelési feltétel belekerül a munkafolyamatba, de egy órával sem dolgoznak többet, hogy ezt a részt értéke szerint újratermeljék. Mint érték ezért nem az évi munka eredménye, habár értéke nem termelődött volna újra e nélkül az évi munka *nélkül.*

Tegyük fel, hogy az állandó tőkének az a része, amely belekerül a termékbe, = 25 millió, akkor az egymillió ember termékének értéke = 75 millió; ha = 10 volna, akkor csak = 60 millió stb. És minthogy a tőkés fejlődés folyamán az állandó tőke aránya a változóhoz növekszik, ezért az egymillió ember évi terméke értékének az a tendenciája, hogy állandóan növekedjék, abban az arányban, ahogy növekszik a múltbeli munka, amely tényezőként közrejátszik évi termelésében. Már ebből látni, hogy Ricardo sem a felhalmozás lényegét, sem a profit természetét nem érthette.

Az állandó tőke arányának a változóhoz való növekedésével növekszik a munka termelékenysége is, a termelt termelőerők, amelyekkel a társadalmi munka gazdálkodik. A munka ugyanezen növekvő termelékenysége következtében a meglevő állandó tőke egy része állandóan elértéktelenedik ugyan, mivel értéke nem ahhoz a munkaidőhöz igazodik, amelybe eredetileg került, hanem ahhoz a munkaidőhöz, amellyel újra lehet termelni, és ez a munka növekvő termelékenységével állandóan csökken. Jóllehet értéke ezért nem növekszik tömege arányában, mégis növekszik, mert tömege még gyorsabban növekszik, mint ahogy értéke esik. De Ricardónak a felhalmozásra vonatkozó nézeteire később térünk vissza.

Annyi világos itt, hogy a munkanapot adottnak előfeltételezve, az egymillió ember évi munkája termékének értéke igen különböző lesz a termékbe belekerülő állandó tőke tömegének különbözősége szerint, és hogy a munka növekvő termelékenysége ellenére nagyobb lesz ott, ahol az állandó tőke az össztőke nagy részét alkotja, mint olyan társadalmi állapotokban, ahol annak relatíve kis részét alkotja. A társadalmi munka termelékenységének haladásával, amelyet, úgy ahogy van, az állandó tőke megnövekedése kísér, a munka évi termékének ezért relatíve egyre nagyobb része jut is a tőkének mint olyannak, és ilymódon a tőketulajdon (eltekintve a jövedelemtől) állandóan nagyobbodni fog, annak az értékrésznek az aránya pedig, amelyet az egyes munkás és maga a munkásosztály hoz létre, egyre inkább süllyedni fog múltbeli munkájának vele tőkeként szembelépő termékéhez képest. A munkaképesség és az objektív, a tőké-

ben önállósodott munkafeltételek közötti elidegenedés és ellentét ezzel állandóan növekszik. (Eltekintve a változó tőkétől, az évi munka termékének azon részétől, amely a munkásosztály újratermeléséhez szükséges; ezek a létfenntartási eszközei azonban maguk is tőkeként lépnek vele szembe.)

Ricardo azt a nézetét, hogy a munkanap *adott, korlátozott, rögzített mennyiség*, más helyütt is kimondja, pl.

„ezeknek" (a munkabérnek és a tőkeprofitnak) „*együtt* mindig *ugyanaz az értékük*" (i. m. XXXII. fej., „Malthus úr nézetei a járadékról", 499. old.),

ami más szavakkal csak annyit tesz: a munkaidő (napi), amelynek termékét a munkabér és a tőkeprofit közt *megosztják*, mindig *ugyanaz, állandó.*

„A bérnek és a profitnak együtt *ugyanaz* lesz az *értéke.*" (I. m. 491. old., jegyzet.)

Nem szükséges itt ismételnem, hogy profit helyett itt mindig értéktöbbletet kell olvasni.

„A bérnek és a profitnak együttvéve továbbra is *mindig* ugyanaz lesz az értéke." (490–491. old.)

„A bért *reális értékével* kell felbecsülni, tudniillik azzal a *munka- és tőkemennyiséggel, amelyet megtermelésére alkalmaznak*, nem pedig *névleges értékével* akár kabátokban, kalapokban, pénzben, akár gabonában." (I. m. I. fej., „*Az értékről*", 50. old.)

A létfenntartási eszközöknek, amelyeket a munkás kap (bérével megvásárol), gabonának, ruházatnak stb. értékét az összmunkaidő határozza meg, amelyet termelésük megkíván, mind a közvetlen munka mennyisége, mind a tárgyiasult munka mennyisége, amely termelésükhöz szükséges. De Ricardo összebonyolítja a dolgot, amennyiben nem adja meg a tiszta kifejezését, nem azt mondja: „*reális értékük*, azaz munkanapjuk azon mennyisége, amely szükséges, hogy újratermeljék saját létfenntartási eszközeik értékét, a nekik kifizetett vagy munkájukért kicserélt létfenntartási eszközök egyenértékét". A reálbért azzal az átlagos idővel kell meghatározni, amelyet a munkásnak naponta dolgoznia kell, hogy saját bérét megtermelje, illetve újratermelje.

„A munkásnak csak akkor fizetnek valóban magas árat munkájáért, ha bére igen sok munka termékét vásárolja meg." (I. m. 322. old.)

4. *Relatív értéktöbblet*

Ez valójában az értéktöbblet egyetlen formája, amelyet Ricardo *profit* néven kifejt:

A termeléséhez szükséges és benne tartalmazott munka mennyisége határozza meg az áru értékét, ennélfogva ez *adott* valami, *meghatározott nagyság*. Ezt a nagyságot megosztják bérmunkás és tőkés közt. (Ricardo, mint Smith is, nem veszi tekintetbe itt az állandó tőkét.) Világos, hogy az egyiknek az adagja csak abban az arányban növekedhet vagy csökkenhet, mint amilyenben a másiké csökken vagy növekszik. Minthogy az áruk értéke a munkások munkájának köszönhető, ezért minden esetben ez a munka maga az előfeltétel, amely azonban lehetetlen anélkül, hogy a munkás ne élne és fenn ne tartaná magát, tehát a szükséges munkabért (a bér minimuma, bér = a munkaképesség értéke) meg ne kapná. Bér és értéktöbblet – ez a két kategória, amelyre az áru értéke vagy maga a termék eloszlik – tehát nemcsak fordított arányban állnak egymással, hanem a prius*, a meghatározó a bérek mozgása. Emelkedésük vagy esésük a fordított mozgást idézi elő a profit (értéktöbblet) oldalán. A bér nem azért emelkedik vagy esik, mert a profit (értéktöbblet) esik vagy emelkedik, hanem fordítva, mert a bér emelkedik vagy esik, azért esik vagy emelkedik az értéktöbblet (profit). A *többlettermék* (tulajdonképpen *értéktöbbletnek* kellene nevezni), amely megmarad, miután a munkásosztály megkapta részesedését a saját évi termeléséből, alkotja azt a szubsztanciát, amelyből a tőkésosztály él.

Minthogy az áruk értékét a bennük tartalmazott munka mennyisége határozza meg, és minthogy bér és értéktöbblet (profit) csak *részek*, arányok, amelyekben a termelők két osztálya az áru értékét maga közt elosztja, világos, hogy a bér emelkedése vagy esése az értéktöbblet (profit) rátáját meghatározza ugyan, az áru értékét vagy árát (mint az áru értékének pénzkifejezését) azonban érintetlenül hagyja. Az az arány, amelyben egy egészet megosztanak két részvényes közt, magát az egészet sem nagyobbá, sem kisebbé nem teszi. Téves előítélet tehát az, hogy *a bérek emelkedése emeli az áruárakat*; ez csak a profitot (értéktöbbletet) csökkenti. Még a kivételek is, amelyeket Ricardo felhoz, ahol a bérek emelkedése némely áruk csereértékét állítólag csökkenti, másokét emeli, tévesek, amennyiben *értékekről* van szó, és csak *költségárakra* vonatkozóan helytállóak.

---

* – az előzmény; az előzetesen adott – *Szerk.*

Minthogy mármost az értéktöbblet (profit) rátáját a bér relatív magassága határozza meg, ezt mi határozza meg? A konkurrenciától eltekintve a szükséges létfenntartási eszközök ára. Ez megint a munka termelékenységétől függ, amely annál nagyobb, minél termékenyebb a talaj (mikor is Ricardo tőkés termelést feltételez). Minden „javítás" csökkenti az áruk, a létfenntartási eszközök árát. A munkabér, illetve a munka értéke tehát fordított arányban emelkedik és esik a munka termelőerejének fejlődésével, amennyiben az utóbbi olyan létfenntartási eszközöket termel, amelyek belekerülnek a munkásosztály átlagos fogyasztásába. Az értéktöbblet (profit) rátája tehát a munka termelőerejének fejlődésével egyenes arányban esik vagy emelkedik, mert ez a fejlődés a munkabért süllyeszti vagy emeli.

A profit (értéktöbblet) rátája nem eshet anélkül, hogy a munkabér ne emelkednék, és nem emelkedhet anélkül, hogy a munkabér ne esnék.

A munkabér értékét nem a létfenntartási eszközöknek a mennyisége szerint kell felbecsülni, amelyeket a munkás kap, hanem a munka mennyisége szerint, amelybe ezek a létfenntartási eszközök kerülnek (valójában a munkanap azon arányos része szerint, amelyet önmagának elsajátít), az *arányos részesedés* szerint, amelyet a munkás az össztermékből vagy jobbanmondva e termék összértékéből kap. Lehetséges, hogy használati értékekben felbecsülve (áru- vagy pénzmennyiség) munkabére emelkedik (növekvő termelékenység mellett) és mégis értéke szerint csökken, és megfordítva. Ricardo nagy érdemeinek egyike, hogy a relatív vagy aránylagos munkabért vizsgálta és kategóriaként rögzítette. Addig a munkabért mindig csak egyszerűen vizsgálták, a munkást tehát állatként. Itt azonban társadalmi viszonyában vizsgálják. Az osztályok egymáshoz való helyzetét inkább az aránylagos bérek szabják meg, mint a bérek abszolút tömege.

A fent felállított tételeket mármost bizonyítsuk Ricardo-idézetekkel.

„A szarvasnak, a vadász *napi munkája* termékének *értéke* pontosan egyenlő lenne a halnak, a halász *napi munkája* termékének értékével. A hal és a vad összehasonlító értékét teljesen a mindegyikükben realizált munka mennyisége szabályozná; *bármekkora a termelés mennyisége* vagy bármilyen *magas vagy alacsony az általános bér vagy profit.* Ha . . . a halász . . . 10 embert alkalmaz, akiknek évi munkája 100 £-be kerül, és akik *egy nap alatt* a *maguk* munkájával 20 lazacot fognak; ha . . . a vadász [. . .] szintén 10 embert alkalmaz, akiknek *évi munkája*

100 £-be kerül, és akik *egy nap alatt* 10 szarvast ejtenek el számára – akkor egy szarvas természetes ára két lazac lesz, akár nagy, akár kicsi *az egész terméknek az az arányos része, amelyet azokra az emberekre fordítanak, akik* [...] *megszerezték*. A *bérre* kifizethető *arányos rész* szerfelett nagy fontosságú a *profit* szempontjából; mert első pillantásra látható, hogy a profit pontosan abban az arányban lesz magas vagy alacsony, ahogy a bér alacsony vagy magas; de ez legkevésbé sem érintheti a hal és a vad relatív értékét, mivel a bér egyidejűleg magas vagy alacsony lesz mindkét foglalatosságban." (I. fej., *„Az értékről"*, 20–21. old.)

Látjuk, hogy Ricardo az áru egész értékét az alkalmazott embereknek a *munkájából* származtatja. Saját munkájuk vagy ennek terméke vagy ennek a terméknek az értéke az, amit köztük és a tőke között elosztanak.

„A munkabér semmilyen változása sem idézhet elő bármilyen változást ezeknek az áruknak a relatív értékében; mert tegyük fel, hogy emelkedik, akkor nem volna *nagyobb munkamennyiségre* szükség ezen foglalatosságok bármelyikében, csak *magasabb áron fizetnék meg*... A bér 20%-kal emelkedhetne és a profit következésképpen nagyobb vagy kisebb arányban eshetne anélkül, hogy akár csak a legkisebb változást okozná ezeknek az áruknak a relatív értékében." (I. m. 23. old.) „A *munka értéke* nem emelkedhet a profit esése nélkül. Ha a gabonát *el* kell *osztani* a bérlő és a mezőgazdasági munkás közt, akkor *minél nagyobb az az arányos rész*, amelyet az utóbbinak adnak, annál kevesebb marad az előbbinek. Így ha posztó- vagy pamutárukat *el* kell *osztani* a munkás és alkalmazója közt, akkor *minél nagyobb* az előbbinek adott *arányos rész*, annál kevesebb marad az utóbbinak." (I. m. 31. old.)

„Adam Smith és mindazok az írók, akik őt követték, tudomásom szerint egyetlen kivétel nélkül, azt állították, hogy a *munka árának emelkedését* egyöntetűen az *összes áruk árának az emelkedése* követi. Remélem, sikerült kimutatnom, hogy az ilyen vélemény alaptalan." (I. m. 45. old.) „Olyan béremelkedés, amely abból a körülményből ered, hogy a munkást bőkezűbben díjazzák, vagy abból, hogy a létfenntartási eszközök, amelyekre a bért költik, nehezen szerezhetők meg, egyes kivételektől eltekintve nem idéz elő áremelkedést, de nagy mértékben profitcsökkenést." Másképp áll a dolog, ha a béremelkedés a „pénz értékének változásából" ered. „Az egyik" {nevezetesen az utóbb említett} „esetben az *ország évi munkájából* nem szánnak *nagyobb ará-*

nyos részt a munkások eltartására; a másik esetben nagyobb adagot szánnak erre." (I. m. 48. old.)[98]

„A táplálék és a létfenntartási eszközök árának emelkedésével a munka természetes ára emelkedni fog; áruk esésével a munka természetes ára esni fog." (I. m. 86. old.)

„A létező népesség szükségleteinek kielégítése után megmaradó *többlettermék* szükségképp arányban áll a *termelés könnyűségével*, tudniillik a termelésben alkalmazott *személyek kisebb számával*." (93. old.)

„Sem a bérlő, aki azt a földmennyiséget műveli meg, amely az árat szabályozza, sem a gyáros, aki iparcikket készít, nem áldozza fel termékének semmilyen részét járadékra. *Áruik teljes értéke* csak *két részre oszlik*: az egyik a tőkeprofitot, a másik a munkabért alkotja." (I. m. 107. old.) „Tegyük fel, hogy a selyemnek, bársonynak, bútornak és bármely más árunak, amelyet a munkás nem kíván meg, ára emelkedik annak következtében, hogy több munkát fordítanak rájuk, nem érintené-e ez a profitot? Bizonnyal nem: mert semmi sem érintheti a profitot, csak a béremelkedés; a selymet és bársonyt a munkás nem fogyasztja, és ezért ez nem emelheti a bért." (I. m. 118. old.)

„Ha tíz ember munkája egy bizonyos minőségű földön 180 quarter búzát ér el és ennek értéke quarteronként 4 £, vagyis 720 £ . . ." (110. old.) „. . . minden esetben ugyanazt a 720 £ összeget kell felosztani a bér és a profit közt . . . Akár emelkedik, akár esik a bér vagy a profit, ebből a 720 £ összegből kell fedezni mindkettőt. Egyfelől a profit sohasem emelkedhet olyan magasra, hogy annyit szívna fel ebből a 720 £-ből, hogy nem marad elég a munkásoknak abszolút létfenntartási eszközökkel való ellátására; másfelől pedig a bér sohasem emelkedhet olyan magasra, hogy ebből az összegből ne maradjon egy adag profitra." (I. m. 113. old.)

„A profit a *magas vagy alacsony bértől függ*, a bér a létfenntartási eszközök árától és a létfenntartási eszközök ára főként a táplálék árától, mert minden más szükséges majdnem határtalanul gyarapítható." (I. m. 119. old.)

„Bár nagyobb értéket termeltek" (a föld romlása esetében), „*annak, ami ebből az értékből* a járadék megfizetése után *megmarad, nagyobb arányos részét* fogyasztják el a *termelők*" {azonosítja itt a munkásokat és a termelőket}, „és ez, s *csakis ez*, szabályozza a profitot." (I. m. 127. old.)

„Egy *javításnak* a lényegi tulajdonsága az, hogy *csökkenti a munka mennyiségét*, amely azelőtt szükséges volt egy áru megtermeléséhez;

és ez a csökkentés nem mehet végbe *árának vagy relatív értékének esése* nélkül." (I. m. 70. old.) „Csökkentsük a kalapok termelési költségét, és áruk végül új természetes árukra fog leesni, habár a kereslet megkétszereződnék, megháromszorozódnék vagy megnégyszereződnék. Csökkentsük az emberek létfenntartási költségét, csökkentve a táplálék és ruházat természetes árát, amelyek az életet fenntartják, és a bér végül esni fog, jóllehet a munkások iránti kereslet igen nagyon növekedhet." (I. m. 460. old.)

„Abban az arányban, ahogy kevesebbet sajátítanak el bérre, többet sajátítanak el profitra, és vice versa." (I. m. 500. old.)

„E munkának egyik célja az volt, hogy megmutassa, hogy a létfenntartási eszközök reális értékének minden esésével esnék a munkabér, és hogy emelkednék a tőkeprofit – más szóval, hogy bármely adott *évi értékből kisebb adagot fizetnének a munkásosztálynak* és nagyobb adagot azoknak, *akiknek alapja ezt az osztályt alkalmazta.*"

{Csak ez az egészen a köznapi életbe átment frázis az, ahol Ricardo, ha nem is sejti, mégis kimondja a tőke természetét. Nem a munkásosztály, maguk a munkások alkalmaznak felhalmozott munkát, hanem az „alap", a „felhalmozott munka" „alkalmazza ezt az osztályt", alkalmaz jelenlegi, közvetlen munkát.}

„Tegyük fel, hogy egy különös manufaktúrában a termelt áruk *értéke* 1000 £, és hogy ezt *a főnök* és az *ő* munkásai közt"

{itt megint kifejezi a tőke természetét; a tőkés a *főnök*, a munkások az *ő* munkásai}

„abban az arányban *kell elosztani*, hogy a munkásoknak 800 £ és a főnöknek 200 £ jusson; ha ezeknek az áruknak az értéke 900 £-re esnék és a létfenntartási eszközök esése következtében 100 £-et meg lehetne takarítani a munkabéren, akkor a főnökök nettójövedelme semmiképp sem csorbulna." (I. m. 511–512. old.)

„Ha a munkás cipője és ruházata gépi berendezésbeli tökéletesítések révén a termeléséhez most szükséges munka egynegyed részével volna termelhető, akkor ezek valószínűleg 75%-kal esnének; de olyannyira nem igaz, hogy a munkás ennek következtében tartósan négy kabátot vagy négy pár cipőt volna képes fogyasztani egy helyett, hogy *nem hosszú idő múltán bére* a konkurrenciának és a népesedésre való ösztönzésnek a hatására valószínűleg *hozzáigazodnék a létfenntartási eszközöknek az új értékéhez*, amelyekre azt elkölti. Ha ezek a tökéletesítések

kiterjednének a munkás minden fogyasztási tárgyára, igen kevés év elteltével valószínűleg azt látnók, hogy csak kevéssel – ha ugyan – több élvezet birtokában van, habár ezeknek az áruknak a csereértéke, összehasonlítva más áruval [. . .] igen jelentős csökkenést szenvedett, és habár ezek igen jelentősen megkisebbedett munkamennyiség termékei lennének." (I. m. 8. old.)

„Ha a bér emelkedik, akkor mindig a profit rovására, és ha esik, akkor a profit mindig emelkedik." (I. m. 491. old., jegyzet.)

„Arra törekedtem, hogy ebben az egész munkában megmutassam, a profitráta mindig csakis a bér esése révén emelkedhet és a bér csakis a létfenntartási eszközök esése következtében, amelyekre a bért elköltik, eshet tartósan. Ha ennélfogva a *külkereskedelem kiterjesztése* vagy a *gépi berendezésbeli tökéletesítések* révén a munkás táplálékát és létfenntartási eszközeit csökkent áron lehet piacra vinni, a profit emelkedni fog. Ha ahelyett, hogy saját magunk termesztenők gabonánkat vagy gyártanók a munkás ruházatát és más létfenntartási eszközeit, új piacot fedezünk fel, amelyről olcsóbb áron láthatjuk el magunkat ezekkel az árukkal, akkor a bér esni és a profit emelkedni fog; ha azonban a külkereskedelem kiterjesztése vagy a gépi berendezés tökéletesítése révén olcsóbban megszerzett áruk kizárólag azok az áruk, amelyeket a gazdagok fogyasztanak, akkor semmi változás nem fog végbemenni a profitrátában. A bérrátát nem érintené, bárha a bor, a bársony, a selyem és más költséges áruk 50%-kal esnének, s következésképpen a profit változatlan maradna.

A külkereskedelem tehát, habár szerfelett jótékony az országra nézve, mivel szaporítja azoknak a tárgyaknak a tömegét és változatosságát, amelyekre a jövedelmet el lehet költeni és az áruk bősége és olcsósága révén ösztönzést ad a takarékoskodásra" (s miért nem ösztönzést a költekezésre?) „és *tőke felhalmozására*, de nincs a tőkeprofitot emelő tendenciája, *hacsak a behozott áruk nem olyanfajták, amelyekre a munkabért költik.*

A külkereskedelmet illető megjegyzéseink éppígy vonatkoznak a belkereskedelemre. A profitrátát *sohasem növeli*"

{az imént az ellenkezőjét mondta; nyilván úgy érti, hogy sohasem, hacsak az említett tökéletesítések nem csökkentik a munka értékét}

„a *munka jobb elosztása, gépi berendezés felfedezése, utak és csatornák létesítése* vagy *bármilyen eszköz, amely megrövidíti a javak gyártásának vagy szállításának* [. . .] *munkáját*. Ezek olyan okok, amelyek befolyással

vannak az árra, és mindig felettébb jótékonyak a fogyasztókra nézve; mivel módot adnak nekik arra, hogy ugyanazért a munkáért [...] cserébe nagyobb mennyiséget kapjanak abból az áruból, *amelyre a tőkéletesítést* alkalmazták; de semmiféle hatásuk nincs a profitra. Másrészt a munkabér minden csökkentése emeli a profitot, de semmi hatása sincs az áruk árára. Az egyik előnyös minden osztályra nézve, mert minden osztály fogyasztó"

(de miképp előnyös a munkásosztályra nézve, amikor Ricardo felteszi, hogy ha ezek az áruk belekerülnek a munkabérből történő fogyasztásba, csökkentik a munkabért, ha pedig nem csökkentik olcsóbbodásukkal, akkor nem is kerülnek bele?);

„a másik csak a termelőkre nézve jótékony; ők többet nyernek, de minden marad a korábbi árán." |

(Hogyan lehetséges ez megint, amikor Ricardo felteszi, hogy a munkabér csökkenése, amely a profitot emeli, éppen azért megy végbe, mert a létfenntartási eszközök ára esett, tehát semmiképp sem „minden marad a korábbi árán".)

„Az első esetben ugyanannyit kapnak, mint azelőtt, de *mindennek*"

(megint téves; ugyanis azt kellene mondani: mindennek, kivéve a létfenntartási eszközöket),

„amire nyereségüket elköltik, csökkent a csereértéke." (I. m. 137—138. old.)

Látjuk, hogy ez a passzus szerfelett pontatlanul van fogalmazva. De eltekintve ettől a formai résztől, mindez csak akkor helyes, ha profitráta helyett „értéktöbbletrátát" olvasunk, mint ebben a relatív értéktöbbletre vonatkozó egész vizsgálatban. Még luxusáruk esetében is emelhetik ezek a tőkéletesítések az általános profitrátát, mivel e területek profitrátája, mint mindegyik másiké is, belekerül az összes különös profitrátáknak az átlagos profitrátává való kiegyenlítődésébe. Ha ilyen esetekben az említett befolyások révén az állandó tőke értéke esik a változóhoz viszonyítva, illetve csökken a megtérülési idő hossza (tehát változás van a forgalmi folyamatban), akkor a profitráta emelkedik. Továbbá a külkereskedelem befolyását egész egyoldalúan fogja fel. A lényeges a tőkés termelés szempontjából a terméknek áruvá fejlődése, amely lényegileg kapcsolatos a piac terjedésével, a világpiac megteremtésével, tehát a külkereskedelemmel.

Ezt félretéve, Ricardo tehát azt a helyes tételt állítja fel, hogy minden tökéletesítés – akár a munka megosztása, akár a gépi berendezés megjavítása, a szállítási eszközök tökéletesítése, külkereskedelem révén, egyszóval bármilyen eszköz révén, amely az áruk gyártásához vagy szállításához szükséges munkaidőt megrövidíti – emeli az értéktöbbletet (ezért a profitot), tehát gazdagítja a tőkésosztályt, mert és amennyiben ezek a „tökéletesítések" a munka értékét csökkentik.

Ebben a szakaszban végül még idéznünk kell egy pár helyet, ahol Ricardo az *aránylagos* bér természetét kifejti.

„Ha egy munkást kell fogadnom egy hétre, és tíz shilling helyett nyolcat fizetek neki, akkor, anélkül, hogy a pénz értéke változott volna, lehetséges, hogy a munkás több táplálékot és létfenntartási eszközt tud kapni a nyolc shillingjéért, mint azelőtt tízért kapott; de ez nem annak tudható be, hogy *bérének reális értéke* emelkedett, ahogy azt Adam Smith és újabban Malthus úr állította, hanem azon dolgok értéke esésének, amelyekre bérét elkölti, s ez két teljesen különböző dolog; és mégis *mivelhogy ezt a bér reális értéke esésének nevezem*, azt mondják nekem, hogy új és szokatlan nyelvet használok, amely nem egyeztethető össze a tudomány igazi elveivel." (I. m. 11–12. old.)

„Nem az egy-egy osztály által szerzett *abszolút termékmennyiségről* ítélhetünk helyesen a profit, járadék és bér rátája felől, hanem arról a munkamennyiségről, amely e termék megszerzéséhez szükséges. A gépi berendezésbeli és mezőgazdasági tökéletesítések révén az egész terméket meg lehet kétszerezni; de ha a bér, a járadék és a profit szintén megkétszereződött, akkor ennek a háromnak az *egymáshoz való aránya ugyanaz lesz, mint azelőtt*, és egyikről sem mondhatjuk, hogy *relatíve megváltozott*. Ha azonban a bér nem vett részt teljesen ebben a növekedésben, ha ahelyett, hogy megkétszereződnék, csak másfélszeresére nőtt . . . úgy gondolom helyes, ha azt mondom, hogy . . . a bér esett, míg a profit emelkedett; mert ha lenne egy változatlan mércénk, amellyel e terméknek az *értékét* megmérhetnők, azt találnók, hogy kisebb érték jutott a munkások osztályának . . . és nagyobb a tőkések osztályának, mint azelőtt." (I. m. 49. old.) „Ez nem kevésbé lesz reális esés azért, mert ez" (a bér) „olcsó áruk nagyobb mennyiségével láthatja el, mint korábbi bére." (I. m. 51. old.)

Quincey a kifejtett ricardoi tételek némelyikét kiélezi más közgazdászokkal szemben.

A Ricardo előtti közgazdászok: „Ha azt kérdezték tőlük [...] mi határozza meg minden áru értékét, azt válaszolták, hogy ezt az értéket főként a bér határozza meg. Ha meg azt kérdezték: mi határozza meg a bért? – akkor arra utaltak, hogy a bérnek azon áruk értékéhez kell [...] igazodnia, amelyekre elköltik; és a felelet valójában az volt, hogy a bért az áruk értéke határozza meg." („Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo", London Magazine, IX. köt., 1824, 560. old.)

Ugyanebben a „Dialogues"-ban azt mondja a *munka mennyisége* és a *munka értéke* által való értékmérés törvényéről:

„Ez a két formula annyira távol áll attól, hogy pusztán ugyanannak a törvénynek két különböző kifejezését képviselje, hogy a legjobb mód Ricardo úr törvényének (tudniillik, hogy *A* értéke *B*-éhez úgy aránylik, mint a megtermelő munka *mennyiségei*) negatív kifejezésére az volna, ha azt mondanók: *A* értéke *B*-éhez *nem* úgy aránylik, mint a megtermelő munka *értékei*." [I. m. 348. old.]

(Ha a tőke szerves összetétele ugyanaz volna *A*-ban és *B*-ben, akkor valóban azt mondhatnók, hogy úgy *aránylanak*, mint a megtermelő munka *értékei*. Mert a kettőben levő felhalmozott munka úgy aránylanék, mint a kettőben levő közvetlen munka. A kettőben levő megfizetett munka mennyiségei pedig úgy aránylanának, mint a bennük felhasznált közvetlen munka teljes mennyiségei. Tegyük fel, hogy az összetétel $80_c + 20_v$ és az értéktöbblet rátája = 50%. Ha az egyik tőke = 500 és a másik = 300, akkor a termék az egyik esetben = 550 és a másikban = = 330. Akkor azonban úgy is aránylanának, mint $5 \times 20 = 100$ (munkabér) a $3 \times 20 = 60$-hoz; $100:60 = 10:6 = 5:3$. $550:330 = 55:33$ vagy mint $^{55}/_{11} : {}^{33}/_{11}$ ($5 \times 11 = 55$ és $3 \times 11 = 33$); tehát = 5:3. De még akkor is csak arányukat ismernők, nem pedig valóságos értékeiket, mivel igen különböző értéktételek felelnek meg az 5:3 aránynak.)

„Ha az ár tíz shilling, akkor [...] a bér és profit együttvéve nem haladhatja meg a tíz shillinget [...] De nem ellenkezőleg maga a bér és a profit együtt határozza meg eleve az árat? Nem; ez régi, idejétmúlta tantétel." (*Th. de Quincey*: „The Logic of Political Economy", Edinburgh–London 1844, 204. old.) „Az új gazdaságtan megmutatta, hogy minden árat a megtermelő munka arányos mennyisége kormányoz, és

csak ez. Ha ez maga már meg van szabva, akkor ipso facto* az ár szabja meg azt az *alapot*, amelyből mind *a bér*, mind *a profit kell hogy a külön-külön osztalékát húzza.*" (I. m. 204. old.) „Minden változás, amely megzavarhatja a bér és profit közt létező vonatkozásokat, *a bérből kell hogy eredjen.*" (I. m. 205. old.)

A földjáradék tanában az az új Ricardónál, hogy azzal a kérdéssel kapcsolatban hozza elő, hogy ténylegesen kiküszöböli-e a tényleges érték törvényét. (I. m. 158. old.)

* – magánál e ténynél fogva – *Szerk.*

[TIZENHATODIK FEJEZET]

Ricardo profit-elmélete[105]

[*1. Az értéktöbblet és a profit megkülönböztetésének egyes esetei Ricardónál*]

Már részletesen kimutattuk, hogy az értéktöbbletnek – vagy jobbanmondva az értéktöbblet rátájának – törvényei (a munkanapot adottnak előfeltételezve) nem esnek egybe olyan közvetlenül és egyszerűen a profit törvényeivel, illetve nem alkalmazhatók úgy rájuk, ahogy ezt Ricardo teszi; hogy tévesen azonosítja az értéktöbbletet és a profitot; hogy ezek csak akkor azonosak, ha az összes tőke változó tőkéből áll, vagyis közvetlenül munkabérre fordítják; hogy ezért amit Ricardo „profit" néven tárgyal, egyáltalában csak az értéktöbblet. Csak ez esetben oldódik fel az összes termék is egyszerűen munkabérre és értéktöbbletre. Ricardo nyilvánvalóan osztozik Smith nézetében, hogy az évi termék *összértéke* jövedelmekre oldódik fel. Ezért is cseréli össze az értéket és a költségárat.

Nem szükséges itt ismételnünk, hogy a profitrátán nem ugyanazok a törvények uralkodnak közvetlenül, mint az értéktöbblet rátáján.

Először: Láttuk, hogy a profitráta emelkedhet vagy eshet a járadék esése vagy emelkedése következtében, függetlenül a munka értékének bármilyen változásától.

Másodszor: A profit abszolút tömege egyenlő az értéktöbblet abszolút tömegével. Az utóbbit azonban nemcsak az értéktöbblet rátája határozza meg, hanem éppannyira az alkalmazott munkások létszáma is. Ugyanaz a profittömeg lehetséges ezért az értéktöbblet eső rátája és emelkedő munkáslétszám mellett és megfordítva stb.

Harmadszor: A profitráta az *értéktöbblet adott rátája* esetén a tőke szerves összetételétől függ.

Negyedszer: A profitráta *adott értéktöbblet* esetén (amivel százalékosan a *tőke szerves összetételét* is adottnak előfeltételezzük) a tőke különböző részeinek *értékarányától* függ, amelyeket különbözőképpen érinthet részint

az erő- stb. megtakarítás a termelési feltételek alkalmazásában, részint az olyan értékváltozások, amelyek a tőke egy részét érinthetik, míg a többit érintetlenül hagyják.

Végül még számításba kellene venni a tőke összetételének a forgalmi folyamatból fakadó különbségeit.

Néhány, magánál Ricardónál közbevegyülő reflexiónak rá kellett volna vezetnie őt az értéktöbblet és a profit különbségére. Azáltal, hogy nem tesz különbséget, láthatólag, ahogy már az I. fejezet, *„Az értékről"*, elemzésénél utaltunk rá, helyenként beleesik a vulgáris nézetbe, hogy a profit puszta megtetézés az áru értékén felül, így mikor azon tőke profitjának meghatározásáról beszél, amelyben az állótőke az uralkodó stb. Innen sok ostobaság ered követőinél. A vulgáris nézetnek be kell kerülnie, ha a gyakorlatilag helyes tételt – hogy átlagban véve *egyenlő nagyságú tőkék egyenlő profitokat szolgáltatnak*, vagyis hogy a profit az alkalmazott tőke nagyságától függ – nem közvetíti egy sor közbenső tag az értékre stb. vonatkozó általános törvényekkel, egyszóval, ha a profitot és az értéktöbbletet azonosítjuk, ami csak az össztőkére nézve helyes. Ezért Ricardónál hiányzik is minden út és mód egy *általános profitráta* meghatározásához.

Ricardo átlátja, hogy a *profitrátát nem* érintik az áruk olyan értékváltozásai, amelyek a tőke minden részére *egyenlően* hatnak, mint pl. a pénz értékének változása. Ebből tehát következtetnie kellett volna arra, hogy *érintik* az áruk olyan értékváltozásai, amelyek *nem egyenlően* hatnak a tőke minden részére; hogy tehát lehetségesek a profitrátának változásai a munka változatlan értéke mellett, sőt a munka értékváltozásaival ellenkező irányban is. Mindenekelőtt azonban le kellett volna rögzítenie azt, hogy itt a *többletterméket*, vagy ami nála ugyanaz, a *többletértéket*, vagy ami megint ugyanaz, a *többletmunkát*, amennyiben sub specie profit* tekinti, nem csupán a változó tőkéhez való arányában, hanem az *egész előlegezett tőkéhez* való arányában számítja.

Azt mondja a pénz értékének változására vonatkozóan:

„A pénz értékének változása, bármilyen nagy is, nem idéz elő különbséget a *profitrátában*; mert tegyük fel, hogy a gyáros javai 1000 £-ről 2000 £-re, vagyis 100%-kal emelkednek, akkor, ha *tőkéje*, amelyre a pénz változásai éppen úgy hatással vannak, mint a termék értékére, ha gépi berendezése, épületei és árukészlete szintén 100%-kal emelked-

* – a profit nézőpontja alatt – *Szerk.*

nek, *profitrátája* ugyanaz lesz ... Ha a gyáros adott értékű tőkével, munkamegtakarítás révén, meg tudja kétszerezni a termék mennyiségét, és ennek ára a korábbinak felére esik, akkor a termék *aránya a tőkéhez, amely termelte, ugyanaz lesz*, mint azelőtt, és *következésképpen* a profit rátája még ugyanaz marad. Ha ugyanakkor, amikor a termék mennyiségét ugyanazon tőke alkalmazásával megkétszerezi, a pénz értéke valamely véletlen folytán a felére csökken, akkor a termék kétszer akkora pénzértéken fog elkelni, mint azelőtt; de a megtermeléséhez alkalmazott tőke pénzértéke szintén kétszerese lesz a korábbinak; és ezért ebben az esetben is *a termék értékének aránya a tőke értékéhez ugyanaz lesz, mint azelőtt.*" (I. m. 51–52. old.)

Ha Ricardo itt *terméken* a *többlettermeket* érti, akkor a dolog helyes. Mert a profitráta $= \frac{\text{többlettermék (érték)}}{\text{tőke}}$. Így ha a többlettermék = 10 és a tőke = 100, akkor a profitráta $= {}^{10}/_{100} = {}^{1}/_{10} = 10\,\%$. Ha azonban az összterméket érti, akkor nem szabatosan fejezte ki a dolgot. Akkor a termék értékének a tőke értékéhez való arányán nyilván semmi egyebet nem ért, mint az áru értékének az előlegezett tőke értéke feletti többletét. Minden körülmények között látjuk, hogy *itt* a profitot nem azonosítja az értéktöbblettel és a profitrátát sem az értéktöbblet rátájával $= \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{munka értéke}}$, vagyis $\frac{\text{értéktöbblet}}{\text{változó tőke}}$.

Ricardo azt mondja (XXXII. fej.):

„Feltettük, hogy esett annak a *nyerstermékneк* az ára, amelyből az árukat készítik, és ezért emiatt az áruk ára esik. Igaz, ez esik, de esését nem kíséri a termelő pénzjövedelmének semmilyen csökkenése. Ha kevesebb pénzért adja el áruját, csak azért, mert *esett az értéke az egyik anyagnak, amelyből készítik.* Ha a posztós 900 £-ért adja el posztóját 1000 £ helyett, jövedelme nem lesz kevesebb, ha a gyapjú értéke, amelyből a posztót készítik, 100 £-gel csökkent." (I. m. 518. old.)

(Azzal a ponttal, amelyet itt Ricardo tulajdonképpen tárgyal, a hatással egy gyakorlati esetben – itt nem törődünk. A gyapjú hirtelen elértéktelenedése persze érintené (károsan) azoknak a posztósoknak a pénzjövedelmét, akiknek nagy készletük lenne raktáron készáruból, amelyet olyan időben készítettek, amikor a gyapjú drágább volt, és amelyet azután kell eladniok, hogy a gyapjú elértéktelenedett.) Ha, ahogy Ricardo itt előfeltételezi, a posztósok továbbra is ugyanakkora tömeg munkát hoznak moz-

gásba {még többet is hozhatnának mozgásba, mert a szabaddá vált tőke egy része, amelyet korábban *pusztán* nyersanyagra fordítottak, most nyersanyagra plusz munkára fordítható}, akkor világos, hogy „pénzjövedelmük" abszolúte tekintve „nem lesz kevesebb", de *profitrátájuk nagyobb* lesz, mint korábban; hiszen ugyanazt a mondjuk 10%-ot, mint korábban, tehát 100 £-et most 1000 helyett 900 £-re kellene számítani. Az első esetben a profitráta = 10%. A másodikban = $^1/_9 = 11\,^1/_9$%. Minthogy mármost Ricardo azt is felteszi, hogy a nyerstermék, amelyből az árukat készítik, egyáltalában esik, ezért az általános profitráta emelkednék és nemcsak egy szakma profitrátája. Annál furcsább, hogy Ricardo ezt nem látja át, mivel a fordított esetet átlátja.

Tudniillik a VI. fejezetben, „*A profitról*", Ricardo azt az esetet tárgyalja, amikor a létfenntartási eszközök drágulása következtében, rosszabb föld megművelése következtében és ennekfolytán a különbözeti járadék emelkedése következtében emelkedik először is a munkabér, másodszor minden a föld felszínéről származó nyerstermék. (Ez semmiképp sem szükséges feltevés. Igen könnyen meglehet, hogy a gyapot ára esik, a selyemé, sőt a gyapjúé és a lené is, habár a gabona ára emelkedik.)

Azt mondja először, hogy a bérlő *értéktöbblete* (ő profitot mond) esni fog, mert az általa alkalmazott 10 ember termékének az értéke továbbra is = 720 £ és ebből a 720 alapból többet kell munkabérre leadnia. És így folytatja:

„De a *profitráta* még többet fog esni, mert a bérlő *tőkéje* . . . nagymértékben nyerstermékből, úgymint a gabonájából és szénájából, csépeletlen búzájából és árpájából, lovaiból és teheneiből áll, és ezek ára mind emelkednék a *termék* árának *emelkedése* következtében. *Abszolút profitja* 480 £-ről 445 £ 15 sh.-re esnék; de ha tőkéje az imént említett okból 3000 £-ről 3200 £-re emelkedhetne, *profitjának rátája*, ha a gabona 5 £ 2 sh. 10 d.-n áll, 14% alatt lenne. Ha egy gyáros szintén 3000 £-et alkalmazna üzletében, a bér emelkedése következtében kénytelen volna tőkéjét megnövelni, hogy ugyanazt az üzletet módja legyen tovább folytatni. Ha árui azelőtt 720 £-ért keltek el, továbbra is ugyanezen az áron kelnek el; de a munkabér, amely azelőtt 240 £ volt, 274 £ 5 sh.-re emelkednék, ha a gabona 5 £ 2 sh. 10 d.-n áll. Az első esetben a gyárosnak 480 £ egyenlege volna profitként 3000 £-re, a másodikban egy megnövekedett tőkére csak 445 £ 15 sh. profitja volna és ezért profitja hozzáigazodnék a bérlő változott profitrátájához." (I. m. 116—117. old.)

Itt tehát Ricardo megkülönböztetést tesz *abszolút profit* (=*értéktöbblet*) és *profitráta* közt és azt is megmutatja, hogy az előlegezett tőke értékváltozása következtében a profitráta többet esik, mint amennyit az abszolút profit (értéktöbblet) esik a munka értékének emelkedése következtében. A profitráta itt akkor is esett volna, ha a munka értéke *ugyanaz* marad, mert *ugyanazt* az abszolút profitot nagyobb tőkére kellene számítani. A fordított eset, a profitráta emelkedése (eltérően az értéktöbblet, illetve az abszolút profit emelkedésétől) következnék tehát be az előbbi idézett esetben, ahol a nyerstermék értéke esik. Megmutatkozik tehát, hogy a profitráta emelkedését és esését még más körülmények is meghatározzák, mint az abszolút profit emelkedése és esése és a munkabérre fordított tőkére számított rátájának emelkedése és esése.

Ricardo az utoljára idézett helyen így folytatja:

„Az ékszer-, vas-, ezüst- és rézcikkek nem *emelkednének*, mert összetételükbe nem kerül bele semmiféle a föld felszínéről származó nyerstermék." (I. m. 117. old.)

Ezeknek az áruknak az ára nem emelkedik, de a profitráta ezekben a szakmákban a többiek fölé emelkednék. Mert az utóbbiakban (a munkabér emelkedése miatt) kisebb értéktöbblet jut egy olyan előlegezett tőkére, amelynek értéke kettős okokból növekedett; először, mert a munkabérráfordítás emelkedett, másodszor, mert a nyersanyag-ráfordítás emelkedett. A második esetben [ékszerek stb.] kisebb értéktöbblet jut egy olyan előlegezett tőkére, amely csak változó részében növekedett a munkabér emelkedése miatt.

Ezekben a passzusokban Ricardo maga dönti halomra egész profitelméletét, amely az értéktöbbletráta és a profitráta téves azonosításán nyugszik.

„Minden esetben, mind a mezőgazdasági, mind az ipari profitot csökkenti a *nyerstermék árának* emelkedése, ha ezt a bérek emelkedése kíséri." (I. m. 113—114. old.)

Abból, amit Ricardo maga mond, kiviláglik, hogy a *profitrátát* csökkentené az előlegezett tőke nyerstermékből álló részének emelkedése, még ha nem kíséri is ezt a bérek emelkedése.

„Tegyük fel, hogy a selyemnek, bársonynak, bútornak és bármely más árunak, amelyet a munkás nem kíván meg, ára emelkedik annak következtében, hogy több munkát *fordítanak rájuk, nem érintené-e*

ez a profitot? Bizonnyal nem: mert *semmi sem érintheti a profitot, csak a béremelkedés*; a selymet és bársonyt a munkás nem fogyasztja, és ezért ez nem emelheti a bért." (I. m. 118. old.)

Bizonnyal; a *profitráta* ezekben a különös szakmákban esnék, habár a munka értéke – a bér – ugyanaz maradt. A selyemgyárosok, zongoragyárosok, bútorgyárosok nyersanyaga megdrágulna; tehát ugyanannak az értéktöbbletnek a ráfordított tőkéhez való aránya, és ezért a profitráta esnék. Az *általános profitráta* pedig az összes üzletágak különös profitrátáinak átlagából áll. Vagy ezek a gyárosok, hogy továbbra is megcsinálják az átlagprofitot, felemelnék áruik árát. Az árak ilyen névleges emelése közvetlenül nem érinti a profitrátát, a profit elköltését azonban igen.

Ricardo még egyszer visszatér a fent tárgyalt esetre, amikor az értéktöbblet (abszolút profit) azért esik, mert a létfenntartási eszközök ára (és ezzel a földjáradék) emelkedik.

„Ismét meg kell jegyeznem, hogy a *profitráta* sokkal gyorsabban esnék, mint én azt számításomban felbecsültem: ha ugyanis a *terméknek* az lesz az *értéke*, amit én a feltételezett körülmények között megállapítottam, akkor *a bérlő tőkéjének* értéke *nagyon megnövekednék, merthogy szükségképp sok olyan áruból áll, amelynek értéke emelkedett*. Mielőtt a gabona 4 £-ről 12 £-re emelkedhetne, *a bérlő tőkéjének* csereértéke valószínűleg már megkétszereződnék és 6000 £-et érne 3000 £ helyett. Ha tehát *eredeti tőkéjének* profitja 180 £, vagyis 6% volt, akkor profitjának *rátája* most valójában nem lenne *magasabb* 3%-nál; mert 6000 £ 3%-kal 180 £-et ad; és egy *új bérlő 6000 £ pénzzel a zsebében csakis ilyen feltételek mellett foghatna neki a bérleti üzletnek*. Sok szakma némi előnyt, többet vagy kevesebbet, húzna ugyanebből a forrásból. A sörfőzőt, a pálinkaégetőt, a posztóst, a vászongyárost *profitja csökkenéséért részben kárpótolná nyers- és készanyagkészlete értékének emelkedése*; de a fémáru, ékszer és sok más áru gyártója, valamint azok, akiknek tőkéje egyöntetűen pénzből áll, mindennemű kárpótlás nélkül alá lennének vetve a *profitráta egész esésének*." (I. m. 123–124. old.)

A fontos itt csak az, amit Ricardo nem vesz észre; tudniillik hogy halomra dönti a maga profit–értéktöbblet azonosítását, és hogy, függetlenül a munka értékétől, a profitrátát érintheti az állandó tőke értékének változása. Egyébként illusztrációja csak részben helyes. Az a nyereség, amelyet a bérlő, a posztós stb. meglevő és a piacon található árukészletük áremelkedéséből csinálnának, természetesen megszűnnék, mihelyt ezeken az árukon túladtak. Tőkéjük értékemelkedése szintén nem volna már

nyereség számukra, mihelyt ezt a tőkét elfogyasztották és újra kellene termelniök. Akkor mindnyájan a maga Ricardo által felhozott új bérlő helyzetében vannak, akinek 6000 £ tőkét kellene előlegeznie, hogy 3% profitot csináljon. Ezzel szemben[106] az ékszerész, a fémárugyáros, a pénzember stb., habár kezdetben nem kapnak kárpótlást a veszteségért, magasabb profitrátát realizálnának 3%-nál, mivel csak a munkabérre fordított tőkéjük, s nem az állandó tőkéjük értéke növekedett.

Fontos itt még az eső profitnak ennél a tőke értékemelkedése által való, Ricardo említette kárpótlásánál az, hogy a tőkés számára — és egyáltalában az évi munka termékének megosztásánál — nemcsak a terméknek a jövedelem különböző részvényesei közti elosztásáról van szó, hanem e terméknek tőkére és jövedelemre való megoszlásáról is.

[2.] *Az általános profitráta (átlagprofit) (vagy „a profit általános rátája") („szokásos profit") kialakulása*

[a) *Az eleve adott átlagprofitráta mint Ricardo kiindulópontja*]

Ricardo itt semmiképp sem világos elméletileg.

„Már említettem, hogy egy áru *piaci ára meghaladhatja természetes vagy szükséges árát*, mivel lehet, hogy nem olyan bőségben termelik, ahogy új kereslete megkívánja. Ez azonban csak *időleges* hatás. Az ezen áru megtermelésében alkalmazott tőke magas profitja természetszerűen tőkét fog vonzani ebbe a szakmába, és mihelyt a megkívánt alapot behozták és az áru mennyisége kellően megnövekedett, *az ára esni fog* és *ennek a szakmának a profitja hozzáigazodik az általános színvonalhoz. A profit általános rátájának esése* semmiképp sem összeférhetetlen azzal, hogy *különös alkalmaztatásokban a profitok részlegesen emelkednek. É p p e n a p r o f i t o k e g y e n l ő t l e n s é g e m o z g a t j a a t ő k é t a z e g y i k a l k a l m a z t a t á s b ó l a m á s i k b a.* Míg tehát a bérek emelkedése és a növekvő népesség létfenntartási eszközökkel való ellátásának növekvő nehézsége következtében az általános profit csökken és fokozatosan alacsonyabb színvonalon állapodik meg, a bérlő profitja némi rövid időtartamra a korábbi színvonal felett állhat. Rendkívüli ösztönzést kaphat bizonyos időre a külkereskedelem és a gyarmati kereskedelem valamely különös ága is." (I. m. 118–119. old.)

„Emlékezzünk arra, hogy az árak a piacon mindig változnak, és elsősorban a kereslet és a kínálat összehasonlító állása miatt. Bár a

posztót yardonként 40 sh.-ért lehetne szolgáltatni, s ez megadja a *szokásos tőkeprofitot*, felemelkedhet 60 vagy 80 sh.-re, a divat általános megváltozása következtében... A posztókészítőknek egy ideig szokatlan profitjuk lesz, de természetszerűen tőke áramlik ebbe az iparba, amíg a kínálat és a kereslet újra méltányos színvonalán nincsen, amikor a posztó ára újra 40 sh.-re, a természetes vagy szükséges árára süllyed. Ugyanilyen módon a gabona, keresletének minden növekedésével, olyan magasra emelkedhet, hogy a bérlőnek az általános profitnál többet nyújt. Ha bőven van termékeny föld, akkor a gabona ára megint le fog esni korábbi mérvére, mihelyt a megkívánt mennyiségű tőkét alkalmazták megtermelésében, és a profit akkora lesz, mint azelőtt; ha azonban nincs bőven termékeny föld, ha e pótlólagos mennyiség megtermelése a szokásosnál nagyobb mennyiségű tőkét és munkát kíván meg, akkor a gabona nem fog leesni korábbi színvonalára. Természetes ára emelkedni fog, a bérlő pedig, ahelyett, hogy tartósan nagyobb profitot kapna, kénytelen lesz azzal a csökkent rátával beérni, amely a létfenntartási eszközök emelkedése által előidézett béremelkedés elkerülhetetlen következménye." (I. m. 119–120. old.)

Ha a *munkanap* adott (illetve ha csak olyan különbségek vannak a különböző szakmák munkanapjaiban, amelyeket kiegyenlítenek a különböző munka különösségei), akkor minthogy a munkabér átlagban ugyanaz, az *értéktöbblet*, azaz a *többletmunka általános rátája* adott. Ez jár Ricardo fejében. És összecseréli ezt az *értéktöbblet általános rátáját* a *profit általános rátájával*. Megmutattam, hogy az *értéktöbblet* ugyanazon *általános rátája* esetén a *profitrátáknak* a különböző szakmákban teljesen különbözőeknek kell lenniök, ha az áruk *értékükön* kelnének el. Az *általános profitráta* azáltal jön létre, hogy az összes termelt értéktöbbletet a társadalom (a tőkések osztálya) össztőkéjére számítják; mindegyik különös szakma mindegyik tőkéje ezért úgy jelentkezik, mint *hányada* egy össztőkének, melynek egy és ugyanaz a *szerves összetétele*, mind ami állandó és változó tőkéből, mind ami álló- és forgótőkéből való összetételét illeti. Mint ilyen hányad, nagyságának arányában húzza osztalékát a tőkék összege által létrehozott értéktöbbletből. Az így elosztott értéktöbblet, értéktöbbletadag, amely egy adott nagyságú tőkedarabra, pl. 100-ra jut egy adott időszakaszban, pl. 1 év alatt, alkotja az *átlagprofitot*, illetve az *általános profitrátát*, ahogy az minden szakma termelési költségeibe belekerül. Ha ez az adag = 15, akkor a szokásos profit = 15%, és a költségár = 115. Csekélyebb lehet, ha pl. az előlegezett tőkének csak egy része kerül bele kopásként az

értékesítési folyamatba. De mindig egyenlő az elfogyasztott tőkével plusz 15-tel, az előlegezett tőkére jutó átlagprofittal. Ha az egyik esetben 100 kerülne bele a termékbe, a másikban csak 50, akkor az egyik esetben a költségár = 100 + 15 = 115 és a másikban = 50 + 15 = 65; mindkét tőke ebben az esetben *ugyanazon a költségáron* adta volna el áruit, azaz olyan áron, amely mindkettőjüknek ugyanazt a profitrátát hozná. Világos, hogy az *általános profitráta* jelentkezése, megvalósulása, létrejötte az *értékeknek* tőlük *különböző költségárakká való átváltozását* teszi szükségessé. Ricardo, fordítva, feltételezi az értékek és a költségárak azonosságát, mert összecseréli a profitrátát és az értéktöbblet rátáját. Ezért a leghalványabb sejtelme sincs arról az általános változásról, amely az áruk *árában* egy általános profitráta létrejötte folytán végbemegy, mielőtt egy általános profitrátáról szó lehet. Ő feltételezi ezt a profitrátát mint priust*, amely ezért még az *érték* meghatározásába is belekerül nála. (Lásd I. fej., *„Az értékről"*.) Az *általános profitrátát előfeltételezve*, pusztán azokat a kivételszerű módosulásokat vizsgálja az árakban, amelyeket ennek az *általános rátának* a *fenntartása* tesz szükségessé, ennek az általános profitrátának a fennmaradása. Sejtelme sincs arról, hogy előzőleg végbe kell mennie az értékek költségárakká való átváltozásának, hogy az általános profitrátát *megteremtse*; hogy tehát egy általános profitráta bázisán többé nem közvetlenül az áruk *értékével* operál.

Az előbbi passzusban is *csak* a smithi elképzelés van, de még ez is egyoldalúan, mert Ricardo ragaszkodik az *ő általános értéktöbbletrátájának* hátságondolatához. A profitráta szerinte csak azért emelkedik különös szakmákban a *színvonal* fölé, mert a piaci ár a természetes ár fölé emelkedik különös szakmákban a kínálat és kereslet viszonyai következtében, alulvagy túltermelés következtében. A konkurrencia, új tőke behozatala egy szakmába vagy régi tőke elvonása egy másik szakmából azután kiegyenlíti egymással a piaci árat és a természetes árat és a különös szakma profitját az általános színvonalra *redukálja*. Itt a profit reális színvonalát *állandónak* és adottnak előfeltételezi, és csak arról van szó, hogy az olyan különös szakmákban, amelyek a kínálat és kereslet következtében a színvonal fölé emelkednek vagy alá süllyednek, a profitot *redukálják* erre. Sőt, Ricardo közben mindig feltételezi, hogy azok az áruk, amelyeknek ára többet szolgáltat az átlagprofitnál, értékük *felett*, és azok, amelyek kevesebbet szolgáltatnak, értékük *alatt* állnak. Ha a konkurrencia *piaci értékeket* megfelelteti *értékeknek*, akkor helyreállt a színvonal.

* – előzményt; előzetesen adottat – *Szerk.*

Maga a *színvonal* Ricardo szerint csak akkor emelkedhet vagy eshet, ha a munkabér esik vagy emelkedik (relatíve tartósan); azaz a *relatív értéktöbblet rátája*, ami az árak változása nélkül megtörténik. (Habár Ricardo maga is elismeri itt az árak igen jelentős változását a különböző szakmákban, aszerint, hogyan tevődnek össze forgó- és állótőkéből.)

De még ha egy *általános profitrátát* és ezért *költségárakat* létrehoztak is, akkor is emelkedhet a *profitráta* különös szakmákban, mert itt *hosszabb ideig dolgoznak*, az *abszolút értéktöbblet rátája* emelkedik. Hogy a munkások konkurrenciája ezt nem tudja kiegyenlíteni, bizonyítja az *állam beavatkozása*. Anélkül, hogy itt a piaci ár a természetes ár fölé emelkednék, a profit rátája itt, ezekben a különös szakmákban emelkedni fog. A tőkék konkurrenciája elő tudja és huzamosabb időt tekintve mindenesetre elő is fogja idézni, hogy ez a többletprofit ne jusson egészben e különös szakmák tőkéseinek. E tőkéseknek áruikat „természetes áruk" alá kell süllyeszteniök, vagy pedig a többi szakma fogja a *maga árait* valamivel megemelni (mindenesetre, ha ténylegesen nem emeli is meg, amit ezen áruk *értékének* süllyedése ellensúlyozhat, mégis nem süllyeszti olyan mélyre, ahogy azt a munka termelőerejének saját szakmájukban végbement fejlődése megkívánná). Az általános színvonal emelkedni fog és a költségárak megváltoznak.

Továbbá: Ha egy új szakma lép fel, amelyben aránytalanul sok eleven munkát alkalmaznak a felhalmozotthoz viszonyítva, ahol tehát a tőke összetétele mélyen alatta áll az átlagösszetételnek, amely az átlagprofitot meghatározza, akkor meglehet, hogy a kínálat és kereslet viszonyai egy új szakma esetében megengedik, hogy *költségára* felett, *valóságos értékét* jobban megközelítve adjon el. Ha a konkurrencia ezt kiegyenlíti, akkor ez csak az *általános színvonal* emelése révén lehetséges, mert a tőke egyáltalában több, nagyobb mennyiségű *meg nem fizetett többletmunkát* realizál, hoz mozgásba. A kínálat és kereslet viszonyai az első esetben nem azt idézik elő, mint Ricardo véli, hogy az áru *értéke felett* kel el, hanem csak azt, hogy *értékét* megközelítve, költségára felett kel el. A kiegyenlítés tehát nem idézheti elő azt, hogy a régi színvonalra redukálódik, hanem hogy *új színvonal* jön létre.

[*b) A gyarmati kereskedelem és a külkereskedelem befolyása a profitrátára*]

Éppígy pl. a *gyarmati kereskedelem*, amelyben a rabszolgaságnak és a természet termékenységének következtében a munka értéke alacsonyabban áll, mint a régi országban (vagy azért is, mert a földtulajdon ténylegesen vagy törvényileg nem fejlődött ki). Ha az anyaország tőkéi tetszés szerint

átvihetők ebbe az új szakmába, akkor bár csökkenteni fogják az e szakmabeli sajátos többletprofitot, de emelik a profit általános színvonalát (ahogy ezt A. Smith egész helyesen megjegyzi[107]).

Ricardo itt mindig ezzel a frázissal segít magán: ámde a régi szakmákban az alkalmazott munka mennyisége mégis ugyanaz maradt, szintúgy a munkabér. De az általános profitrátát az határozza meg, hogy milyen a meg nem fizetett munkának a megfizetetthez és az előlegezett tőkéhez való aránya nem ebben vagy abban a szakmában, hanem valamennyi szakmában, melybe a tőke szabadon átvihető. Lehet, hogy az arány kilenc tizedben ugyanaz marad; ha egy tizedben megváltozik, akkor az általános profitrátának a tíz tizedben meg kell változnia. Valahányszor az adott nagyságú tőke által mozgásba hozott meg nem fizetett munka tömege növekszik, a konkurrencia mégis csak azt hozhatja létre, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő osztalékokat húzzanak, egyenlő részesedéseket ebben a meggyarapodott többletmunkában, azt azonban nem, hogy az előlegezett össztőkéhez viszonyítva megnövekedett többletmunka ellenére minden egyes tőke osztaléka ugyanaz maradjon, a többletmunkában való régi részesedésre redukálódjék. Ha Ricardo ezt teszi fel, akkor semmi oka sincs elvitatni A. Smith nézetét, hogy pusztán a tőkéknek felhalmozódásuk következtében növekvő konkurrenciája csökkenti a profitrátát. Hiszen maga is felteszi itt, hogy a profitrátát a puszta konkurrencia csökkenti, habár az értéktöbbletráta növekszik. Persze ez összefügg második téves előfeltételezésével, hogy a profitráta (a munkabér csökkenését vagy emelkedését leszámítva) sohasem emelkedhet vagy eshet, kivéve ha a piaci ár időlegesen eltér a természetes ártól. És mi a természetes ár? Az előlegekkel plusz átlagprofittal egyenlő ár. Ez tehát megint arra az előfeltételezésre lyukad ki, hogy az átlagprofit sohasem eshet vagy emelkedhet másképp, mint a relatív értéktöbblet.

Ezért téves, amikor Ricardo Smithszel ellentétben ezt mondja:

„Semmiféle áttérés az egyik külkereskedelemről a másikra vagy belkereskedelemről külkereskedelemre véleményem szerint nem érintheti a profitrátát." (l. m. 413. old.)

Éppily téves, amikor úgy véli, hogy a profitráta nem érinti a költségárakat, mert nem érinti az értékeket.

Téves, amikor Ricardo azt hiszi, hogy kedvező külkereskedelem következtében az általános színvonalat szükségképp mindig a régi színvonalra való redukálódás hozza létre és nem annak emelkedése.

„Azt erősítgetik, hogy a profitok egyenlőségét a profitok általános emelkedése fogja létrehozni; én pedig azon a véleményen vagyok, hogy a ked-

vező szakma profitjai gyorsan le fognak szállni az általános színvonalra." (I. m. 132–133. old.)

A profitrátára vonatkozó egészen téves felfogása miatt Ricardo teljesen félreérti a külkereskedelem befolyását akkor, amikor ez nem közvetlenül a munkások élelmiszerét olcsóbbítja. Nem látja át, milyen roppant fontosságú pl. Anglia számára olcsóbb nyersanyag előteremtése az iparnak, és hogy ebben az esetben, ahogy korábban megmutattam, a *profitráta* emelkedik, *habár az árak süllyednek*, míg a fordított esetben *emelkedő árak* mellett a profitráta eshet, még ha mindkét esetben a munkabér ugyanaz marad is.

„Ezért *nem* a piac kiterjesztése következtében emelkedik a profitráta." (136. old.)

A profitráta nem az egyes áru árától függ, hanem azon többletmunka-tömegtől, amelyet adott tőkével realizálni lehet. Ricardo máskülönben is félreismeri a *piac* fontosságát, mert a pénz lényegét nem érti.

*

(A fentihez még meg kell jegyezni: Ricardo azért követi el mindezeket a baklövéseket, mert az értéktöbbletráta és profitráta azonosítását erőszakos elvonatkoztatások révén keresztül akarja vinni. A vulgus* ezért arra a következtetésre jutott, hogy az elméleti igazságok olyan elvonatkoztatások, amelyek a valóságos viszonyoknak ellentmondanak.[108] Ahelyett, hogy fordítva, meglátta volna, hogy Ricardo nem elég messzire megy a helyes elvonatkoztatásban és ezért kényszerül a téves elvonatkoztatásra.)

[3.] *A profitráta esésének törvénye*

[a) *Ricardo téves előfeltevései*]

Ez az egyik legfontosabb pont a ricardoi rendszerben.

A profitráta eső tendenciájú. Miért? A. Smith azt mondja: a növekvő felhalmozás és a tőkék ezt kísérő növekvő konkurrenciája következtében. Ricardo válasza: a konkurrencia kiegyenlítheti a különböző szakmákbeli profitokat (fentebb láttuk, hogy Ricardo itt nem következetes); de a profit általános rátáját nem süllyesztheti. Ez csak akkor volna lehetséges, ha a tőke felhalmozása következtében a tőkék annyival gyorsabban gyarapodnának a népességnél, hogy a munka iránti kereslet *állandóan* nagyobb

* – tömeg, csőcselék, *itt*: vulgáris közgazdászok – *Szerk.*

volna, mint kínálata, és ezért a munkabér állandóan, névlegesen, reálisan és használati értéke szerint — értékben és használati értékben — állandóan emelkednék. Nem ez az eset. Ricardo nem optimista, aki ilyesfajta meséknek hisz.

Minthogy számára mármost azonos a *profitráta* és az *értéktöbblet rátája* — a relatív értéktöbbleté, mivel a munkanapot változatlannak előfeltételezi —, ezért a profit tartós esése, illetve a profit eső tendenciája csak *ugyanazokból az okokból* magyarázható, amelyek tartós esését vagy eső tendenciáját feltételezik az *értéktöbblet rátájának*, azaz a nap azon részének, amelyet a munkás nem magának, hanem a tőkésnek dolgozik. Melyek azonban ezek a feltételek? A munkanapot adottnak előfeltételezve, az a része, amelyet a munkás ingyen dolgozik a tőkésnek, csak akkor eshet, csökkenhet, ha növekszik az a rész, amelyet önmagának dolgozik. És ez csak akkor lehetséges (előfeltételezve, hogy a munka *értékét* fizetik), ha növekszik a necessaries, a létfenntartási eszközök *értéke*, amelyekre munkabére fordítódik. Mármost azonban az ipari áruk értéke a munka termelőerőinek fejlődése következtében állandóan csökken. A dolgot tehát csak azzal lehet magyarázni, hogy a létfenntartási eszközök fő alkotórészének — a tápláléknak — az értéke állandóan növekszik. Ezt pedig azzal, hogy a mezőgazdaság állandóan terméketlenebbé válik. Ugyanaz az előfeltételezés, amely a földjáradék ricardoi magyarázata szerint ennek létezését és növekedését megmagyarázza. A profit folytonos esése ezért összekapcsolódik a földjáradék rátájának folytonos emelkedésével. Már megmutattam, hogy Ricardo földjáradék-felfogása téves. Ezzel tehát megdől a profitráta esésére vonatkozó magyarázatának egyik alapzata. Másodszor pedig azon a téves előfeltételezésen nyugszik ez a magyarázat, hogy az *értéktöbbletráta* és a *profitráta* azonos. Tehát, hogy a profitráta esése azonos az értéktöbbletráta esésével, ami valóban csak a ricardoi módon volna magyarázható. Ezzel elmélete meg van cáfolva. A profitráta azért esik — habár az értéktöbbletráta azonos marad vagy emelkedik —, mert a munka termelőerőinek fejlődésével a változó tőke az állandó tőkéhez viszonyítva csökken. Nem azért esik tehát, mert a munka kevésbé termelékennyé, hanem mert termelékenyebbé válik. Nem azért, mert a munkást kevésbé, hanem mert jobban kizsákmányolják, akár úgy, hogy az abszolút többletidő növekszik, akár — mihelyt az állam ezt meggátolja — úgy, hogy a tőkés termelés azzal azonos, hogy a munka relatív értéke esik és ezért a relatív többletidő növekszik.

Ricardo elmélete tehát két téves előfeltételezésen nyugszik:

1. azon a téves előfeltételezésen, hogy a földjáradék létezését és növekedését a mezőgazdaság csökkenő termékenysége feltételezi:

2. azon a téves előfeltételezésen, hogy a profit rátája, akárcsak a relatív értéktöbblet rátája, csak a munkabér esésével, illetve emelkedésével fordított arányban emelkedhet, illetve eshet.

Mármost először is össze fogom állítani azokat a tételeket, amelyekben Ricardo az imént tárgyalt nézetet kifejti.

*

A több állandó tőkével (gépi berendezéssel, nyersanyaggal) dolgozó, nagyobb tőke profitja kisebb — az össztőkére eloszolva, amelyben az alkalmazott eleven munka csekélyebb arányban áll az össztőkéhez —, mint az a kisebb profit, amely az össztőkéhez nagyobb arányban álló eleven munkára jut. A változó tőke csökkenése és az állandónak relatív növekedése, habár mindkét rész növekszik, csak más *kifejezés a munka meggyarapodott termelékenységére.*[109]

[*b) Ricardo elgondolásáról, hogy a járadék lassanként elnyeli a profitrátát*]

Előzetesen még néhány megjegyzés arról a módról, hogyan gondolja el azt, a földjáradék ricardoi elképzelését előfeltételezve, hogy a járadék lassanként elnyeli a profitrátát.

A [238/239.] oldal táblázatát fogjuk felhasználni, de a szükséges módosításokkal.

Ezekben a táblázatokban feltételeztük, hogy az alkalmazott tőke = $60_c + 40_v$, az értéktöbblet = 50%, a termék *értéke* tehát, bármi is a munka termelékenysége, = 120 £. Ebből 10 £ profit, 10 £ abszolút járadék volt. Tegyük fel, hogy a 40 £ 20 ember számára van (pl. heti munka) (vagy a profitráta kedvéért inkább vegyünk évi munkát; de ez itt teljesen közömbös). Az *A* táblázat szerint, ahol az I. talaj határozza meg a piaci értéket, a tonnák száma = 60; tehát 60 tonna = 120 £; 1 tonna = $^{120}/_{60}$ = = 2 £. A munkabér 40 £, tehát = 20 tonna vagy quarter gabona. Ez tehát a szükséges munkabér a 100 tőke által foglalkoztatott munkáslétszám számára. Ha mármost szükséges volna egy rosszabb talajfajtára leszállni, ahol 110 tőke (60 állandó tőke és az általa mozgásba hozott 20 munkás) volna szükséges, hogy 48 tonnát termeljenek. (Tudniillik 60 állandó tőke és 50 változó tőke.) Ebben az esetben az értéktöbblet = 10 £. És a tonna ára = $2\,^1/_2$ £. Ha egy még rosszabb talajfajtára térnénk át, ahol 120 £ = = 40 tonna, akkor a tonna ára = $^{120}/_{40}$ = 3 £. Itt a legrosszabb talajfajtán

minden értéktöbblet elesnék. Amit a 20 ember termel, az mindig egyenlő 60 £ értékével. (3 £ egyenlő egy tetszőleges nagyságú munkanappal.) Ha tehát a munkabér 40-ről 60-ra növekszik, akkor eltűnik minden értéktöbblet. Mindig feltételezzük, hogy egy quarter a szükséges bér egy ember számára.

Tegyük fel, hogy mindkét esetben csak 100 a tőkeráfordítás. Vagy pedig, ami ugyanaz, bármekkora is a tőkeráfordítás, mi az arány 100-ra? Ahelyett ugyanis, hogy úgy számítanánk: a ráfordított tőke 110, 120, ha továbbra is ugyanazt a munkáslétszámot és ugyanazt az állandó tőkét alkalmazzák, úgy számítjuk, hogy ugyanazon szerves arány mellett (nem értéke szerint, hanem az alkalmazott munka tömege és az állandó tőke tömege szerint) 100-ra mennyi állandó tőkét és munkástömeget lehet alkalmazni. (Hogy megmaradjon a 100 összehasonlítása a többi osztállyal.) Az arány $110:60 = 100:54\,^6/_{11}$ és $110:50 = 100:45\,^5/_{11}$. 20 ember hozott mozgásba 60 állandó tőkét; tehát mennyi hoz mozgásba $54\,^6/_{11}$-et?

A dolog így áll. 60 £ az alkalmazott munkáslétszámra (felőlem legyen 20)[110] kapott érték. Emellett a foglalkoztatott számra 20 quarter vagy tonna jut = 40 £, ha a tonna vagy quarter = 2 £. Ha a tonna értéke 3 £-re emelkedik, akkor eltűnik az értéktöbblet. Ha $2\,^1/_2$-re emelkedik, akkor eltűnik az értéktöbblet fele, amely az abszolút járadékot alkotta.

Az első esetben 120 £ ráfordított tőkénél ($60_c + 60_v$) a termék = 120 £, = 40 tonna (40 × 3). A második esetben 110 ráfordított tőkénél ($60_c + 50_v$) a termék = 120, = 48 tonna ($48 \times 2\,^1/_2$).

Az első esetben 100 £ ráfordított tőkénél ($50_c + 50_v$) a termék = 100 £, = $33\,^1/_3$ tonna ($3 \times 33\,^1/_3 = 100$). Mégpedig, minthogy csak a talaj roszszabbodott, a tőkében nem megy végbe változás, ezért az 50 állandó tőkét viszonylag ugyanannyi hozza mozgásba, mint korábban a 60-at. Ha tehát az utóbbit 20 ember (akik 40 £-et kapnak, ameddig 1 tonna értéke = 2 £), akkor most $16\,^2/_3$ ember, akik 50-et kapnak, mióta a tonna értéke 3 £-re emelkedett. 1 ember továbbra is 1 tonnát vagy 1 quartert = 3 £ kap, merthogy $16\,^2/_3 \times 3 = 50$. Ha a $16\,^2/_3$ ember által létrehozott érték = 50, akkor a 20 ember által létrehozott = 60 £. Továbbra is megmarad tehát az előfeltételezés, hogy a 20 ember napi munkája = 60 £.

Vegyük mármost a második esetet. 100 ráfordított tőkénél a termék = $109\,^1/_{11}$ £, = $43\,^7/_{11}$ tonna ($2\,^1/_2 \times 43\,^7/_{11} = 109\,^1/_{11}$). Az állandó tőke = $54\,^6/_{11}$ és a változó = $45\,^5/_{11}$. Hány embert képvisel a $45\,^5/_{11}$ £? $18\,^2/_{11}$ *embert*. Mégpedig, ha a 20 ember napi munkájának értéke = 60 £, akkor $18\,^2/_{11}$ emberéé = $54\,^6/_{11}$ és ezért a termék értéke = $109\,^1/_{11}$ £.

Látjuk, mindkét esetben ugyanaz a tőke kevesebb embert hoz mozgásba, ezek azonban többe kerülnek. Ugyanannyi időt dolgoznak, de csekélyebb vagy semmilyen többletmunkát, mivel ugyanazzal a munkával kevesebb terméket termelnek (és ez a termék az *ő létfenntartási eszközeikből* áll); tehát habár továbbra is *ugyanannyi* időt dolgoznak, az általuk 1 tonna vagy 1 quarter előállítására felhasznált munkaidő megnövekedett.

Ricardo számításaiban mindig feltételezi, hogy *több munkát* hozott mozgásba a tőke, és ezért *nagyobb* tőkét, tehát 120-at, 110-et kell a korábbi 100 helyett ráfordítani. Ez csak annyiban helyes, amennyiben *ugyanazt a mennyiséget* kell megtermelni, tehát a fent megadott esetekben 60 tonnát, ahelyett, hogy az első esetben 40 tonnát termelnének 120 £ ráfordítással, és a második esetben 48-at 110 ráfordítással. Ennélfogva 100 ráfordítással az első esetben $33\,^1/_3$ tonnát termelnek és a második esetben $43\,^7/_{11}$ tonnát. Ricardo ezáltal elveti a helyes nézőpontot, amely nem abban áll, hogy több munkást kell alkalmazni, hogy ugyanazt a terméket állítsák elő, hanem hogy adott munkásmennyiség egy csekélyebb terméket állít elő, amelyből megint egy nagyobb rész alkotja a munkabért.

Most összeállítjuk a két táblázatot, először a [238/239.] oldal *A* táblázatát és az eddig tett közlésekből következő új táblázatot.

Osztály	Tőke £	Tonna	ÖÉ £	PÉ £	EÉ tonnánként £	KÉ tonnánként £	KÁ tonnánként £	AJ £	KJ £	AJ tonna	KJ tonna
I.	100	60	120	2	2	0	$1\,^5/_6$	10	0	5	0
II.	100	65	130	2	$1\,^{11}/_{13}$	$^2/_{13}$	$1\,^9/_{13}$	10	10	5	5
III.	100	75	150	2	$1\,^3/_5$	$^2/_5$	$1\,^7/_{15}$	10	30	5	15
Összesen	300	200	400					30	40	15	20

Járadék-jövedelem £	Járadék-jövedelem tonna	A tőke összetétele	Érték-többletráta %	Munkás-létszám	Munkabér £	Munka-bér tonna	Profit-ráta %
10	5	$60c + 40v$	50	20	40	20	10
20	10	$60c + 40v$	50	20	40	20	10
40	20	$60c + 40v$	50	20	40	20	10
70	35						

Ha mármost ezt a táblázatot fordítva ábrázolnók, Ricardo leszálló vonala szerint, tehát III.-tól kezdve, és ugyanakkor feltennők, hogy az először megművelt termékenyebb talaj nem fizet járadékot, akkor először is a 100 tőke III.-ban 120 értéket termel, tudniillik 60 állandó tőke és 60

újonnan hozzátett munka. Továbbá Ricardo nyomán fel kellene tennünk, hogy a profitráta magasabban állt, mint ahogy *A*-ban megadtuk, mivel a tonna szén (quarter búza) áresésével a 20 ember 20 tonnát = 40 £ kap, amíg a tonna = 2 £. Minthogy azonban most = $1\,^{9}/_{15}$ £, vagyis 1 £ 12 sh., ezért a 20 ember már csak 32 £-et kap (= 20 tonna). Az előlegezett tőke ugyanakkora munkástömeg esetén $60_c + 32_v$ = 92 £ lenne, ennek értéke = 120, minthogy a 20 ember által végzett munka értéke továbbra is = 60 £. Ezen arány szerint 100 tőkének $130\,^{10}/_{23}$ értéket kellene létrehoznia, mert $92:120 = 100:130\,^{10}/_{23}$ (vagyis $23:30 = 100:130\,^{10}/_{23}$). Mégpedig ennek a 100 tőkének a következő lenne az összetétele: $65\,^{5}/_{23c} + 34\,^{18}/_{23v}$. Tehát a tőke $65\,^{5}/_{23c} + 34\,^{18}/_{23v}$ lenne; a termék értéke = $130\,^{10}/_{23}$. A *munkások létszáma* $21\,^{17}/_{23}$ lenne. Az értéktöbblet rátája $87\,^{1}/_{2}\,^{0}/_{0}$ lenne.

1. Ezt kapnók tehát:

Osztály	Tőke £	Tonna	ÖÉ £	PÉ tonnánként £	EÉ tonnánként £	KÉ tonnánként £	Járadék
III.	100	$81\,^{12}/_{23}$	$130\,^{10}/_{23}$	$1\,^{3}/_{5}$	$1\,^{3}/_{5}$	0	0

Profit £	Profitráta %	A tőke összetétele	Értéktöbbletráta %	Munkáslétszám
$30\,^{10}/_{23}$	$30\,^{10}/_{23}$	$65\,^{5}/_{23c} + 34\,^{18}/_{23v}$	$87\,^{1}/_{2}$	$21\,^{17}/_{23}$

Tonnákban kifejezve a munkabér = $21\,^{17}/_{23}$ és a profit = $19\,^{1}/_{46}$ tonna.

Tegyük fel mármost, mindig a ricardoi előfeltételezés szerint, hogy a növekvő népesség következtében a piaci ár olyan magasra emelkedik, hogy a II. osztályt, ahol a tonna értéke = $1\,^{11}/_{13}$ £, meg kell művelni.

Az itt semmiképpen sem megy, ahogy Ricardo akarja, hogy a $21\,^{17}/_{23}$ munkás mindig ugyanazt az értéket termelje, tudniillik $65\,^{5}/_{23}$ £-et. (A munkabért és az értéktöbbletet egybeszámítva.) Hiszen a *munkáslétszám*, amelyet III. foglalkoztatni, tehát kizsákmányolni képes, saját előfeltételezése szerint csökken, tehát az értéktöbblet teljes összege is.

Emellett a mezőgazdasági tőke összetétele mindig ugyanaz marad. Hogy 60_c-t mozgásba hozzanak, ahhoz mindig 20 munkás szükséges (adott munkanap esetén), bárhogy fizessék is meg ezeket.

Minthogy ez a 20 munkás 20 tonnát kap és a tonna = $1\,^{11}/_{13}$ £, ezért 20 munkás $20(1 + {}^{11}/_{13})$ £ = 20 £ + $16\,^{12}/_{13}$ £ = $36\,^{12}/_{13}$ £-be kerül.

Tehát az az érték, amelyet ez a 20 munkás termel, bármilyen is munkájuk termelékenysége, = 60, tehát az előlegezett tőke = $96\,^{12}/_{13}$ és az érték = 120; tehát a profit = $23\,^{1}/_{13}$ £. A 100 tőke profitja ezért = $23\,^{17}/_{21}$ lesz és a tőke összetétele: $61\,^{19}/_{21}c + 38\,^{2}/_{21}v$. Ez $20\,^{40}/_{63}$ munkást foglalkoztat.

Az összérték = $123\,^{17}/_{21}$, és minthogy a tonna egyéni értéke a III. osztályban = $1\,^{3}/_{5}$ £, hány tonnára rúg a termék? $77\,^{8}/_{11}$ tonnára. Az *értéktöbblet rátája* $62\,^{1}/_{2}\,^{0}/_{0}$.

De III. a tonnáját $1\,^{11}/_{13}$ £-ért adja el. Ez tehát tonnánként $4\,^{12}/_{13}$ sh., vagyis $^{16}/_{65}$ £ különbözeti érték, és $77\,^{8}/_{21}$ tonnára = $77\,^{8}/_{21} \times {}^{16}/_{65} = 19\,^{1}/_{21}$ £.

III. ahelyett, hogy a terméket $123\,^{17}/_{21}$-ért adná el, $123\,^{17}/_{21} + 19\,^{1}/_{21} = 142\,^{6}/_{7}$ £-ért adja el. A $19\,^{1}/_{21}$ £ a járadékot alkotja.

Ezt kapnók tehát III.-ra:

Osztály	Tőke £	Tonna	Valóságos összérték £	Összes piaci érték £	PÉ tonnánként £	EÉ tonnánként £
III.	100	$77\,^{8}/_{21}$	$123\,^{17}/_{21}$	$142\,^{6}/_{7}$	$1\,^{11}/_{13}$	$1\,^{3}/_{5}$

KÉ tonnánként	Járadék £	Járadék tonna	Profitráta $^{0}/_{0}$	A tőke összetétele	Értéktöbbletráta $^{0}/_{0}$	Munkáslétszám
$+ 4\,^{12}/_{13}$ sh.	$19\,^{1}/_{21}$	$10\,^{20}/_{63}$	$23\,^{17}/_{21}$	$61\,^{19}/_{21}c + 38\,^{2}/_{21}v$	$62\,^{1}/_{2}$	$20\,^{40}/_{63}$

A munkabér tonnákban = $20\,^{40}/_{63}$ tonna és a profit = $12\,^{113}/_{126}$ tonna.

Ha mármost áttérünk a II. osztályra, itt nem létezik járadék. A piaci érték és az egyéni érték egyenlő egymással. A tonnák száma, amelyeket II. termel, = $67\,^{4}/_{63}$ tonna.

Ezt kapjuk tehát II.-re:

Osztály	Tőke £	Tonna	ÖÉ £	PÉ tonnánként £	EÉ tonnánként £	KÉ tonnánként £
II.	100	$67\,^{4}/_{63}$	$123\,^{17}/_{21}$	$1\,^{11}/_{13}$	$1\,^{11}/_{13}$	0

Járadék	Profitráta $^{0}/_{0}$	A tőke összetétele	Értéktöbbletráta $^{0}/_{0}$	Munkáslétszám
0	$23\,^{17}/_{21}$	$61\,^{19}/_{21}c + 38\,^{2}/_{21}v$	$62\,^{1}/_{2}$	$20\,^{40}/_{63}$

A munkabér tonnákban = $20\,^{40}/_{63}$ és a profit $12\,^{113}/_{126}$ tonna.

2. A második esetben tehát, ahol belép a II. osztály és járadék keletkezik.

Osztály	Tőke £	Tonna	VÖÉ £	ÖPÉ £	PÉ tonnánként £	EÉ tonnánként £	KÉ tonnánként
III.	100	$77\,^{8}/_{21}$	$123\,^{17}/_{21}$	$142\,^{6}/_{7}$	$1\,^{11}/_{13}$	$1\,^{3}/_{5}$	$+4\,^{12}/_{13}$ sh.
II.	100	$67\,^{4}/_{63}$	$123\,^{17}/_{21}$	$123\,^{17}/_{21}$	$1\,^{11}/_{13}$	$1\,^{11}/_{13}$	0

A tőke összetétele	Munkás-létszám	Érték-többletráta %	Profitráta %	Munkabér tonna	Profit tonna	Járadék £	Járadék tonna
$61\,^{19}/_{21}c + 38\,^{2}/_{21}v$	$20\,^{40}/_{63}$	$62\,^{1}/_{2}$	$23\,^{17}/_{21}$	$20\,^{40}/_{63}$	$12\,^{113}/_{126}$	$19\,^{1}/_{21}$	$10\,^{20}/_{63}$
$61\,^{19}/_{21}c + 38\,^{2}/_{21}v$	$20\,^{40}/_{63}$	$62\,^{1}/_{2}$	$23\,^{17}/_{21}$	$20\,^{40}/_{63}$	$12\,^{113}/_{126}$	0	0

Térjünk át mármost a harmadik esetre és tegyük fel Ricardóval együtt, hogy a rosszabb I. bányát meg kell és meg lehet művelni, mert a *piaci érték* 2 £-re emelkedett. Minthogy 60 állandó tőkéhez 20 munkás szükséges és ezek most 40 £-be kerülnek, ezért a tőke összetétele olyan, mint a [238/239.] oldal *A* táblázatában, $= 60_c + 40_v$ és az az érték, amelyet a 20 munkás termel, mindig = 60, tehát a 100 tőke által termelt termék összértéke = 120, bármekkora e tőke termelékenysége. A profitráta itt = 20, az értéktöbblet = 50 %. Tonnákban a profit = 10 tonna. Mármost azt kell megnéznünk, hogyan változik III. és II. a piaci érték e változása és a profitrátát meghatározó I. közbejötte következtében.

Habár III. a legtermékenyebb talajt munkálja meg, 100 £-gel csak 20 munkást alkalmazhat, akik 40 £-jébe kerülnek, mivel 60 £ állandó tőkéhez 20 munkás szükséges. A 100 tőke által alkalmazott munkások létszáma ezért 20-ra süllyed. És termékének valóságos összértéke most = 120. Minthogy azonban a III. termelte tonna egyéni értéke $= 1\,^{3}/_{5}$ £, mennyi tonnát termel? 75 tonnát, mivel 120 osztva $^{8}/_{5}$-del ($1\,^{3}/_{5}$ £-gel) = 75. Az általa termelt tonnaszám csökken, mert ugyanazzal a tőkével *kevesebb* munkást alkalmazhat, nem pedig *többet* (ahogy Ricardo tévesen ábrázolja, mivel mindig pusztán az lebeg szeme előtt, mennyi munka szükséges, hogy *ugyanazt* a terméket létrehozzák; nem pedig az, ami egyedül fontos, hogy *mennyi eleven munkát* lehet a tőke új összetétele mellett alkalmazni). Ezt a 75 tonnát azonban 150-ért adja el (120 helyett, ami az értéke) és így a járadék III.-ban 30 £-re emelkedik.

Ami II.-t illeti, itt a termék értéke szintúgy = 120 stb. Minthogy azonban a tonna egyéni értéke $= 1\,^{11}/_{13}$, 65 tonnát termel (mivel 120 osztva $^{24}/_{13}$-dal ($1\,^{11}/_{13}$-dal) = 65). Egyszóval itt megkapjuk a [238/239.] oldal *A*

táblázatát. Minthogy azonban itt új rovatokra van szükségünk célunkhoz, ezért a táblázatot újból összeállítjuk, most amikor I. fellép, és a piaci érték 2 £-re emelkedett:

3.

Osztály	Tőke £	Tonna	VÖÉ £	ÖPÉ £	PÉ tonnánként £	EÉ tonnánként £	KÉ tonnánként
III.	100	75	120	150	2	1 $^{3}/_{5}$	8 sh.
II.	100	65	120	130	2	1 $^{11}/_{13}$	3 $^{1}/_{13}$ sh.
I.	100	60	120	120	2	2	0

A tőke összetétele	Munkáslétszám	Értéktöbbletráta %	Profitráta %	Munkabér tonna	Profit tonna	Járadék £	Járadék tonna
$60c + 40v$	20	50	20	20	10	30	15
$60c + 40v$	20	50	20	20	10	10	5
$60c + 40v$	20	50	20	20	10	0	0
						40	20

Egyszóval ez a III. eset megegyezik a [238/239.] oldal *A* táblázatával (eltekintve az abszolút járadéktól, amely itt a profit részeként jelenik meg) és csak meg van fordítva.

Térjünk át mármost az újonnan feltételezett esetekre.

Először is az az osztály, amely még szolgáltat profitot, nevezzük ezt I.*b*-nek. Ez 100 tőkével már csak 43 $^{7}/_{11}$ tonnát szolgáltat.

A tonna értéke 2 $^{1}/_{2}$ £-re emelkedett. A tőke összetétele = 54 $^{6}/_{11}c$ + + 45 $^{5}/_{11}v$. A termék értéke = 109 $^{1}/_{11}$ £. A 45 $^{5}/_{11}$ £ 18 $^{2}/_{11}$ embert fizet meg. És minthogy 20 ember napi munkájának értéke = 60 £, ezért 18 $^{2}/_{11}$ emberé = 54 $^{6}/_{11}$ £. Ezért a termék értéke 109 $^{1}/_{11}$. A *profitráta* = 9 $^{1}/_{11}$ £ = 3 $^{7}/_{11}$ tonna. Az *értéktöbblet rátája* = 20 %.

Minthogy a tőke szerves összetétele III.-ban, II.-ben, I.-ben ugyanaz, mint I.*b*-ben, és ugyanazt a munkabért kell fizetniök, ezért szintén csak 18 $^{2}/_{11}$ embert alkalmazhatnak 100 £-gel, akik 54 $^{6}/_{11}$ összértéket termelnek, tehát, mint I.*b*-ben, 20 % értéktöbbletet és 9 $^{1}/_{11}$ % profitrátát. A termék összértéke itt, mint I.*b*-ben, = 109 $^{1}/_{11}$ £.

Minthogy azonban III. tonnájának egyéni értéke = 1 $^{3}/_{5}$ £, ezért ez 109 $^{1}/_{11}$ £ osztva 1 $^{3}/_{5}$-del, vagyis $^{8}/_{5}$-del = 68 $^{2}/_{11}$ tonnát termel (ennyivel egyenlő 109 $^{1}/_{11}$ £). Mármost továbbá a tonna egyéni értéke és piaci értéke közti különbözet 2 $^{1}/_{2}$ £ – 1 $^{3}/_{5}$ £. Tehát 2 £ 10 sh. – 1 £ 12 sh. = 18 sh. És ez 68 $^{2}/_{11}$ tonnára = 18(68 + $^{2}/_{11}$) sh. = 1227 $^{3}/_{11}$ sh. = 61 £ 7 $^{3}/_{11}$ sh. 109 $^{1}/_{11}$ £ helyett III. 170 £ 9 $^{5}/_{11}$ sh.-ért ad el. És ez a többlet = III. járadéka. Ez a járadék tonnákban kifejezve = 24 $^{6}/_{11}$ tonna.

Minthogy II. tonnájának egyéni értéke = $1\,{}^{11}/_{13}$ £, ezért $109\,{}^{1}/_{11}$ osztva $1\,{}^{11}/_{13}$-dal = $59\,{}^{1}/_{11}$ tonnát termel. Mármost II.-ben a tonna értékének és piaci értékének különbözete $2\,{}^{1}/_{2}$ £ − $1\,{}^{11}/_{13}$ £. Ez = ${}^{17}/_{26}$ £. És $59\,{}^{1}/_{11}$ tonnára ez $38\,{}^{7}/_{11}$ £. És ez a járadék. Az összes piaci érték = $147\,{}^{8}/_{11}$ £. A járadék tonnákban kifejezve = $15\,{}^{5}/_{11}$ tonna.

Végül minthogy I. tonnájának egyéni értéke = 2 £, ezért $109\,{}^{1}/_{11}$ £ = = $54\,{}^{6}/_{11}$ tonna. Az egyéni érték és piaci érték közti különbözet = $2\,{}^{1}/_{2}$ £ − − 2 £ = 10 sh. És ez $54\,{}^{6}/_{11}$ tonnára = $(59 + {}^{6}/_{11})10$ sh. = 590 sh. + ${}^{60}/_{11}$ sh. = 27 £ + $5\,{}^{5}/_{11}$ sh. Tehát az összes piaci érték = 136 £ $7\,{}^{3}/_{11}$ sh. És a járadék értéke tonnákban kifejezve = $10\,{}^{10}/_{11}$ tonna.

Ha mármost a dolgot összeállítjuk, ahogy az a negyedik esetre adódik, akkor ezt kapjuk:

4.

Osztály	Tőke £	Tonna	VÖÉ £	ÖPÉ £	PÉ tonnánként £	EÉ tonnánként £	KÉ tonnánként
III.	100	$68\,{}^{2}/_{11}$	$109\,{}^{1}/_{11}$	170 £ $9\,{}^{1}/_{11}$ sh.	$2\,{}^{1}/_{2}$	$1\,{}^{3}/_{5}$	18 sh.
II.	100	$59\,{}^{1}/_{11}$	$109\,{}^{1}/_{11}$	147 £ $14\,{}^{6}/_{11}$ sh.	$2\,{}^{1}/_{2}$	$1\,{}^{11}/_{13}$	$13\,{}^{1}/_{13}$ sh.
I.	100	$54\,{}^{6}/_{11}$	$109\,{}^{1}/_{11}$	136 £ $7\,{}^{3}/_{11}$ sh.	$2\,{}^{1}/_{2}$	2	10 sh.
I. *b*	100	$43\,{}^{7}/_{11}$	$109\,{}^{1}/_{11}$	109 £ $1\,{}^{9}/_{11}$ sh.	$2\,{}^{1}/_{2}$	$2\,{}^{1}/_{2}$	0

A tőke összetétele	Munkáslétszám	Értéktöbblet-ráta %	Profitráta %	Munkabér tonna	Profit tonna	Járadék £	Járadék tonna
$54\,{}^{6}/_{11}\,c + 45\,{}^{5}/_{11}\,v$	$18\,{}^{2}/_{11}$	20	$9\,{}^{1}/_{11}$	$18\,{}^{2}/_{11}$	$3\,{}^{7}/_{11}$	61 £ $7\,{}^{3}/_{11}$ sh.	$24\,{}^{6}/_{11}$
$54\,{}^{6}/_{11}\,c + 45\,{}^{5}/_{11}\,v$	$18\,{}^{2}/_{11}$	20	$9\,{}^{1}/_{11}$	$18\,{}^{2}/_{11}$	$3\,{}^{7}/_{11}$	38 £ $12\,{}^{8}/_{11}$ sh.	$15\,{}^{5}/_{11}$
$54\,{}^{6}/_{11}\,c + 45\,{}^{5}/_{11}\,v$	$18\,{}^{2}/_{11}$	20	$9\,{}^{1}/_{11}$	$18\,{}^{2}/_{11}$	$3\,{}^{7}/_{11}$	27 £ $5\,{}^{5}/_{11}$ sh.	$10\,{}^{10}/_{11}$
$54\,{}^{6}/_{11}\,c + 45\,{}^{5}/_{11}\,v$	$18\,{}^{2}/_{11}$	20	$9\,{}^{1}/_{11}$	$18\,{}^{2}/_{11}$	$3\,{}^{7}/_{11}$	0	0

Tegyük fel végül az utolsó esetet, amelyben Ricardo szerint az *egész profit* elesik, nem marad értéktöbblet.

Itt a termék értéke 3 £-re emelkedik, úgyhogy 20 ember alkalmazása esetén bérük = 60 £, egyenlő az általuk termelt értékkel. A tőke összetétele = $50_c + 50_v$. Akkor $16\,{}^{2}/_{3}$ *embert* alkalmaznak. Ha a 20 ember termelte érték = 60, akkor a $16\,{}^{2}/_{3}$ ember termelte érték = 50 £. A munkabér tehát felemészti az egész értéket. Egy ember továbbra is 1 tonnát kap. A termék értéke = 100 és az ezzel termelt tonnaszám = $33\,{}^{1}/_{3}$ tonna, melynek fele csak az állandó tőke értékét és a másik fele csak a változó tőke értékét pótolja.

Minthogy III.-ban a tonna egyéni értéke = 1 $^{3}/_{5}$ vagyis $^{8}/_{5}$ £, mennyi tonnát termel? 100 osztva $^{8}/_{5}$-del, tehát 62 $^{1}/_{2}$ tonnát, melynek értéke = 100. Különbözet van azonban az egyéni érték és a piaci érték közt = 3 £ — — 1 $^{3}/_{5}$ £ = 1 $^{2}/_{5}$ £. Ez 62 $^{1}/_{2}$ tonnára = 87 $^{1}/_{2}$ £. Tehát a termék összes piaci értéke = 187 $^{1}/_{2}$ £. És a járadék tonnákban = 29 $^{1}/_{6}$ tonna.

II.-ben a tonna egyéni értéke = 1 $^{11}/_{13}$ £. Tehát a különbözeti érték = 3 £ — 1 $^{11}/_{13}$ £ = 1 $^{2}/_{13}$ £. Minthogy a tonna egyéni értéke itt = 1 $^{11}/_{13}$ £, vagyis $^{24}/_{13}$ £, ezért a 100 tőke terméke = (100 osztva $^{24}/_{13}$-dal =) 54 $^{1}/_{6}$ tonna. Erre a tonnaszámra az előbbi különbözet = 62 £ 10 sh. És a termék piaci értéke = 162 £ 10 sh. Tonnákban kifejezve a járadék = 20 $^{5}/_{6}$ tonna.

I.-ben a tonna egyéni értéke = 2 £. Tehát a különbözeti érték = 3 — 2 = 1 £. Minthogy a tonna egyéni értéke itt = 2 £, ezért 100 tőkével 50 tonnát termelnek. Ez 50 £ különbözetet tesz. A termék piaci értéke = 150 £, és a járadék tonnákban = 16 $^{2}/_{3}$ tonna.

Most I. *b*-hez érkezünk, amely eddig nem hozott járadékot. Itt az egyéni érték = 2 $^{1}/_{2}$ £. Tehát a különbözeti érték = 3 — 2 $^{1}/_{2}$ £ = $^{1}/_{2}$ £, vagyis 10 sh. És minthogy a tonna egyéni értéke itt = 2 $^{1}/_{2}$ vagyis $^{5}/_{2}$ £, ezért 100 £ 40 tonnát termel. Erre a különbözeti érték = 20 £, úgyhogy az összes piaci érték = 120 £. És tonnákban a járadék = 6 $^{2}/_{3}$ tonna.

Most tehát összeállítjuk az *ötödik esetet*, ahol a profit Ricardo szerint eltűnik.

5.

Osztály	Tőke	Tonna	VÖÉ £	ÖPÉ £	PÉ tonnánként £	EÉ tonnánként £	KÉ tonnánként £
III.	100	62 $^{1}/_{2}$	100	187 $^{1}/_{2}$	3	1 $^{3}/_{5}$	1 $^{2}/_{5}$
II.	100	54 $^{1}/_{6}$	100	162 $^{1}/_{2}$	3	1 $^{11}/_{13}$	1 $^{2}/_{13}$
I.	100	50	100	150	3	2	1
I. *b*	100	40	100	120	3	2 $^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$
I. *a*	100	33 $^{1}/_{3}$	100	100	3	3	0

A tőke összetétele	Munkáslétszám	Értéktöbbletráta %	Profitráta %	Munkabér tonna	Járadék £	Járadék tonna
50*c* +50*v*	16 $^{2}/_{3}$	0	0	16 $^{2}/_{3}$	87 $^{1}/_{2}$	29 $^{1}/_{6}$
50*c* +50*v*	16 $^{2}/_{3}$	0	0	16 $^{2}/_{3}$	62 $^{1}/_{2}$	20 $^{5}/_{6}$
50*c* +50*v*	16 $^{2}/_{3}$	0	0	16 $^{2}/_{3}$	50	16 $^{2}/_{3}$
50*c* +50*v*	16 $^{2}/_{3}$	0	0	16 $^{2}/_{3}$	20	6 $^{2}/_{3}$
50*c* +50*v*	16 $^{2}/_{3}$	0	0	16 $^{2}/_{3}$	0	0

A másik oldalon most táblázatosan összeállítom az öt esetet.

[c) *A profit egy részének és a tőke egy részének járadékká változása. A járadék nagyságának változása az alkalmazott munka mennyisége szerint*]

Ha először is az előbbi [420/421.] oldal *E táblázatát* vesszük szemügyre, itt az utolsó, I. *a* osztályban a dolog igen világos. A munkabér itt elnyeli a munka egész termékét és egész értékét. Nem létezik értéktöbblet és ezért sem profit, sem járadék. A termék értéke egyenlő az előlegezett tőke értékével, úgyhogy a munkások, akik itt saját tőkéjük birtokában vannak, állandóan újratermelhetik munkabérüket és munkájuk feltételeit, de többet nem. Ebben az utolsó osztályban nem lehet azt mondani, hogy a járadék elnyeli a profitot. Nem létezik járadék, sem profit, mert nincs értéktöbblet. A munkabér elnyeli az értéktöbbletet, ennélfogva a profitot.

A többi négy osztályban a dolog prima facie* semmiképp sem világos. Ha nem létezik értéktöbblet, hogyan létezzék járadék? Ezenfelül a munka termelékenysége az I. *b*, I., II., és III. talajfajtákon semmiképp sem változott. Az értéktöbblet *nem-létezése* tehát puszta látszat kell hogy legyen.

Továbbá egy másik, prima facie nem kevésbé megmagyarázhatatlan jelenség mutatkozik. A tonna- vagy gabonajáradék III. számára $29\,^{1}/_{6}$ tonnára vagy quarterra rúg, míg az *A* táblázatban, ahol még csak a III. talajt művelik meg, nem létezett járadék, azonkívül $21\,^{17}/_{23}$ embert alkalmaztak, míg most csak $16\,^{2}/_{3}$ embert, a profit (amely az egész értéktöbbletet felszívta) csak $19\,^{1}/_{46}$ tonnára rúgott.

Ugyanez az ellentmondás mutatkozik II.-ben, ahol a járadék az *E táblázatban* $20\,^{5}/_{6}$ tonna vagy quarter, míg a *B* táblázatban a profit, amely az egész értéktöbbletet felszívta (miközben $20\,^{40}/_{63}$ embert alkalmaztak a mostani $16\,^{2}/_{3}$ helyett), csak $12\,^{113}/_{126}$ tonnára vagy quarterra rúgott.

Éppen így I.-ben, ahol a járadék az *E táblázatban* $16\,^{2}/_{3}$ tonna vagy quarter, míg a *C* táblázatban I. profitja, amely az egész értéktöbbletet felszívta, csak 10 tonna (miközben 20 embert alkalmaztak a mostani $16\,^{2}/_{3}$ helyett).

Végül I. *b*-ben, ahol a járadék az *E táblázatban* $6\,^{2}/_{3}$ tonna vagy quarter, míg I. *b* profitja a *D* táblázatban, ahol a profit az egész értéktöbbletet felszívta, csak $3\,^{7}/_{11}$ tonna vagy quarter (miközben $18\,^{2}/_{11}$ embert alkalmaztak a mostani $16\,^{2}/_{3}$ helyett).

Mármost azonban világos, hogy a piaci értéknek a III., II., I., I. *b* termékek egyéni értéke fölé emelkedése megváltoztathatja ugyan a termék

* – első pillantásra; első látásra – *Szerk.*

A járadék menete Ricardo szerint (helyesbítve)

Osztály	Tőke £	Tonna	Valóságos összérték £	Összes piaci érték £	Piaci érték tonnánként £	Egyéni érték tonnánként £	Különbözeti érték tonnánként £	A tőke összetétele	Munkáslétszám	Értéktöbblet-ráta %	Profit £	Profit tonna	Munkabér tonna	Pénzjáradék £	Járadék tonna
A. Csakis a legjobb, III., osztályt művelik. A járadék nem-létezése. Csupán a legtermékenyebb földet vagy bányát művelik.															
III.	100	81 12/23	130 10/23	130 10/23	1 3/5	1 3/5	0	65 5/23 c + 34 18/23 v	21 17/23	87 1/2	30 10/23	19 1/46	21 17/23	0	0
B. A második, II., osztály belép. Járadék keletkezése a III. talajon (bányán)															
III.	100	77 8/21	123 17/21	142 6/7	1 11/13	1 3/5	4 12/13 sh.	61 19/21 c + 38 2/21 v	20 40/63	62 1/2	23 17/21	12 113/126	20 40/63	19 1/21	10 20/63
II.	100	67 4/63	123 17/21	123 17/21	1 11/13	1 11/13	0	61 19/21 c + 38 2/21 v	20 40/63	62 1/2	23 17/21	12 113/126	20 40/63	0	0
Összesen	200	144 4/9	247 13/21	266 2/3					41 17/63		47 13/21	25 50/63	41 17/63	19 1/21	10 20/63
C. A harmadik, I., osztály belép. Járadék keletkezése a II. talajon (bányán)															
III.	100	75	120	150	2	1 3/5	8 sh.	60c + 40v	20	50	20	10	20	30	15
II.	100	65	120	130	2	1 11/13	3 1/3 sh.	60c + 40v	20	50	20	10	20	10	5
I.	100	60	120	120	2	2	0	60c + 40v	20	50	20	10	20	0	0
Összesen	300	200	360	400					60		60	30	60	40	20
D. A negyedik, I. b, osztály belép. Járadék keletkezése az I. talajon (bányán)															
III.	100	68 2/11	109 1/11	170 £ 9 1/11 sh.	2 1/2	1 3/5	18 sh.	54 6/11 c + 45 5/11 v	18 2/11	20	9 1/11	3 7/11	18 2/11	61 £ 7 3/11 sh.	24 6/11
II.	100	59 1/11	109 1/11	147 £ 14 6/11 sh.	2 1/2	1 11/13	13 1/13 sh.	54 6/11 c + 45 5/11 v	18 2/11	20	9 1/11	3 7/11	18 2/11	38 £ 12 8/11 sh.	15 5/11
I.	100	54 6/11	109 1/11	136 £ 7 3/11 sh.	2 1/2	2	10 sh.	54 6/11 c + 45 6/11 v	18 2/11	20	9 1/11	3 7/11	18 2/11	27 £ 5 5/11 sh.	10 10/11
I. *b*	100	43 7/11	109 1/11	109 £ 1 9/11 sh.	2 1/2	2 1/2	0	54 6/11 c + 45 5/11 v	18 2/11	20	9 1/11	3 7/11	18 2/11	0	0
Összesen	400	225 5/11	436 4/11	563 £ 12 8/11 sh.					72 8/11		36 4/11	14 6/11	72 8/11	127 £ 5 5/11 sh.	50 10/11
E. Az ötödik, I. a, osztály belép. Értéktöbblet és profit elesése egyáltalában															
III.	100	62 1/2	100	187 1/2	3	1 3/5	1 2/5	50c+50v	16 2/3	0	0	0	16 2/3	87 1/2	29 1/6
II.	100	54 1/6	100	162 1/2	3	1 11/13	1 2/13	50c+50v	16 2/3	0	0	0	16 2/3	62 1/2	20 5/6
I.	100	50	100	150	3	2	1	50c+50v	16 2/3	0	0	0	16 2/3	50	16 2/3
I. *b*	100	40	100	120	3	2 1/2	1/2	50c+50v	16 2/3	0	0	0	16 2/3	20	6 2/3
I. *a*	100	33 1/3	100	100	3	3	0	50c+50v	16 2/3	0	0	0	16 2/3	0	0
Összesen	500	240	500	720					83 1/3		0	0	83 1/3	220	73 1/3

elosztását és átjátszhatja azt a részvényesek egyik osztálya helyett a másiknak, de semmiképp sem gyarapíthatja magát a terméket, amelyben a munkabér feletti értéktöbblet jelentkezik. Minthogy a talajfajták termelékenysége, továbbá a tőkéé ugyanaz maradt, hogyan válnék III–I. *b* termékenyebbé tonnákban vagy quarterokban azáltal, hogy a kevésbé termékeny I. *a* talajfajta vagy bánya a piacra lép?

A rejtély a következőképpen oldódik meg.

Ha 20 ember napi munkája 60 £-et termel, akkor $16^2/_3$ emberé 50 £-et. És minthogy a III. talajosztályban az $1^3/_5$, vagyis $^8/_5$ £-ben foglalt munkaidő 1 tonnában vagy 1 quarterban jelentkezik, ezért 50 £ $31^1/_4$ tonnában vagy quarterban jelentkezik. Ebből le kell vonni $16^2/_3$ tonnát vagy quartert munkabérre, marad tehát *értéktöbbletként* $14^7/_{12}$ tonna.

Továbbá, minthogy a tonna piaci értéke $1^3/_5$ vagyis $^8/_5$ £-ről 3 £-re emelkedett, ezért a termékből, a $62^1/_2$ tonnából vagy quarterből $16^2/_3$ tonna vagy quarter elég az állandó tőke értékének pótlására. Ameddig ezzel szemben a III.-on termelt tonna vagy quarter maga határozta meg a piaci értéket, ezért ez egyenlő volt egyéni értékével, addig $31^1/_4$ tonna vagy quarter volt szükséges, hogy 50 £ állandó tőkét pótoljon. A $31^1/_4$ tonnából vagy quarterből, a termék ezen hányadából, amely a tőke pótlásához szükséges volt $^8/_5$ £-es tonnaértéknél, most már csak $16^2/_3$ szükséges. Rendelkezésre marad és a járadékra jut tehát $31^1/_4 - 16^2/_3$ tonna vagy quarter. Tehát $14^7/_{12}$ tonna vagy quarter.

Ha összeszámítjuk a III.-on $16^2/_3$ munkás által 50 £ állandó tőkével létrehozott értéktöbbletet, tonnákban vagy quarterokban, azaz $14^7/_{12}$ tonnát vagy quartert és a termék azon $14^7/_{12}$ tonnányi vagy quarternyi részét, amely most, ahelyett hogy az állandó tőkét pótolná, többlettermék formájában jelenik meg, akkor az összes többlettermék $28^{14}/_{12}$ tonnára vagy quarterra rúg = $29^2/_{12} = 29^1/_6$ quarter vagy tonna. És pontosan ez III. tonna- vagy gabonajáradéka az *E táblázatban.* Teljesen ugyanígy oldódik meg a II., I., I. *b* osztályok tonna- vagy gabonajáradékának nagyságában jelentkező látszólagos ellentmondás az *E táblázatban.*

Megmutatkozik tehát, hogy a *különbözeti járadék*, amely a jobb talajfajtákon keletkezik a rajtuk létrehozott termékek piaci értékének és egyéni értékének különbözete következtében, *reális alakjában* mint *termékjáradék*, *többlettermék*, a fenti példában *tonna-* vagy *gabonajáradék*, *két elemből* van összetéve és két *átváltozásnak* köszönhető. A többlettermék, amelyben a munkások többletmunkája, a többletérték jelentkezik, a profit formájából járadék formájába változik át és ezért a földtulajdonosnak jut ki a

tőkés helyett. Másodszor a terméknek egy része, amely korábban, amíg a jobb talajfajta vagy bánya terméke saját értékén kel el, szükséges volt, hogy az *állandó tőke értékét pótolja*, most, amikor a termék minden hányadának magasabb piaci értéke van, szabaddá válik és ugyancsak többlettermék formájában jelenik meg, s ezért a földtulajdonosnak jut ki a tőkés helyett.

A többlettermék átváltozása járadékká, profit helyett, és a termék korábban az állandó tőkeérték pótlására rendeltetett *hányadának* átváltozása többlettermékké, ezért járadékká – ez a két folyamat alkotja a *termékjáradékot*, amennyiben ez különbözeti járadék. Az utóbbi körülmény, hogy a termék egy része tőke helyett járadékká változik, Ricardónak és minden követőjének elkerülte a figyelmét. Csak a többlettermék járadékká átváltozását látják, de nem látják egy korábban a tőkének (nem a profitnak) kijutó termékrész többlettermékké átváltozását.

Az így alkotott *többlettermék*nek, vagyis a *különbözeti járadék*nak a *névleges értékét* (az előfeltételezés mellett) a legrosszabb talajon vagy bányában termelt termék értéke határozza meg. De ez a piaci érték csak a más elosztását okozza ennek a terméknek, nem hozza azt létre.

Ugyanez a két elem van meg minden többletprofit esetében, tehát amikor pl. új gépi berendezés stb. következtében olcsóbban termelt termék saját értékénél magasabb piaci értéken kel el. A munkások többletmunkájának egy része mint többlettermék (többletprofit) jelenik meg, ahelyett, hogy mint profit. És a terméktömeg egy része, amely, ha a gyártmányt saját alacsonyabb értékén adnák el, szükséges volna, hogy a tőkés számára állandó tőkéje értékét pótolja, most szabaddá válik, semmit sem kell pótolnia, többlettermékké válik és ezért felduzzasztja a profitot.

*

{Egyébként amikor a *profitráta esésének* törvényéről beszélünk a tőkés termelés fejlődésének folyamán, akkor itt profiton az értéktöbblet teljes összegét értjük, amelyet először az ipari tőke kerít hatalmába, bárhogy kell ezt később még megosztania a pénzkölcsönző tőkéssel (kamat) és a földtulajdonossal (járadék). Tehát itt a profitráta $= \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{előlegezett tőke}}$. A profitráta ebben az értelemben eshet, habár pl. az ipari profit emelkedik a kamathoz viszonyítva vagy fordítva; vagy habár a járadék emelkedik az ipari profithoz viszonyítva vagy fordítva. Ha a profit $= P$, az ipari profit $= P'$, a kamat $= K$ és a járadék $= J$, akkor $P = P' + K + J$. És világos, hogy bármi

is P abszolút nagysága, P', K és J egymáshoz képest növekedhetnek vagy eshetnek, függetlenül P nagyságától vagy P emelkedésétől és esésétől. P', K, J kölcsönös emelkedése pusztán különböző elosztása P-nek különböző személyek közt. Ezeknek a körülményeknek további vizsgálata, melyek P ilyen elosztását eredményezik, amely azonban nem azonos magának P-nek emelkedésével vagy esésével, nem ide tartozik, hanem a tőkék konkurrenciájának vizsgálatához. Ha azonban J oly magasságra emelkedhet, amelyet P maga nem érne el akkor, ha csak P'-re és K-ra oszlanék meg, akkor ez, mint kifejtettük, *látszat*, s abból ered, hogy a termék egy része, ennek emelkedő értéke esetén, ahelyett hogy visszaváltoznék állandó tőkévé, szabaddá válik és járadékká változik.}[111]

*

Ennél az egész ábrázolásnál feltettük, hogy a (piaci értéke szerint) megdrágult termék nem kerül bele természetileg az állandó tőke összetételébe, hanem csak a munkabérbe kerül bele, csak a változó tőkébe. Ha ellenkező lenne az eset, akkor azt mondja Ricardo, hogy ezáltal a profitráta még inkább esnék és a járadék emelkednék. Ezt kell megvizsgálni.

Eddig feltettük, hogy a termék *értékének* pótolnia kell az állandó tőke értékét, tehát a fent megadott esetben az 50 £-et. Tehát ha 1 tonna vagy quarter 3 £-be kerül, akkor természetesen nincs szükség annyi tonnára vagy quarterra ehhez az értékpótláshoz, mint ha a tonna vagy quarter csak $1\,^3/_5$ £-be stb. kerül. De most tegyük fel, hogy a szén vagy a gabona, vagy ami egyéb a föld terméke, a mezőgazdasági tőke által létrehozott termék, maga is *természetileg* belekerül az állandó tőke képzésébe. Pl. felerészben. Ebben az esetben világos, hogy bármi a szén vagy a gabona ára, egy meghatározott nagyságú állandó tőke pótlásához, azaz amelyet meghatározott tömegű munkás hoz mozgásba, — mivel a mezőgazdasági tőke összetétele a felhalmozott és az eleven munka tömegének arányait illetően az előfeltételezés szerint *változatlan* maradt — az összterméknek mindig egy *in natura* meghatározott hányada szükséges.

Ha pl. az állandó tőke egyik felében más áruból, másik felében szénből vagy gabonából áll, akkor az 50 állandó tőke 25 £ más áruból és 25 £ (vagyis $15\,^5/_8$ quarter vagy tonna) szénből vagy gabonából áll, ameddig a tonna értéke = $^8/_5$ £, vagyis $1\,^3/_5$ £. És bárhogy változik a tonna vagy quarter piaci értéke, $16\,^2/_3$ embernek 25 £ + $15\,^5/_8$ quarter vagy tonna állandó tőkére van szüksége, mivel az állandó tőke természete ugyanaz, szintúgy a működésbe hozásához szükséges munkáslétszám aránya.

Ha mármost, mint az *E táblázatban*, a tonna vagy quarter értéke 3 £-re emelkedik, akkor a $16\,^2/_3$ ember számára szükséges állandó tőke = 25 £ + + 3(15 + $^5/_8$) £ = 25 £ + 45 £ + $^{15}/_8$ £ = $71\,^7/_8$ £ volna. És minthogy a $16\,^2/_3$ ember 50 £-be kerül, ezért $71\,^7/_8$ £ + 50 £ = $121\,^7/_8$ £ össztőke-ráfordításra volna számukra szükség.

Az *értékarányokat tekintve* a mezőgazdasági tőke, ugyanolyan szerves összetétel mellett, megváltozott volna.

$71\,^7/_{8c}+50_v$ volna ($16\,^2/_3$ munkásra). 100-nál az összetétel: $58\,^{38}/_{39c}+$ $+41\,^1/_{39v}$. Valamivel több mint $13\,^2/_3$ munkás (tudniillik az $^1/_{117}$ tö t nélkül). Minthogy $16\,^2/_3$ munkás $15\,^5/_8$ quarter vagy tonna állandó tőkét hoz mozgásba, ezért $13\,^{79}/_{117}$ munkás $12\,^{32}/_{39}$ tonnát vagy quartert = $38\,^6/_{13}$ £. És az állandó tőke maradéka, = $20\,^{20}/_{39}$ £, más árukból állna. Minden körülmények között mindig $12\,^{32}/_{39}$ tonnát vagy quartert kellene levonni a termékből, hogy az állandó tőkének azt a részét pótolják, amelybe in natura belekerülnek. Minthogy az az érték, amelyet 20 munkás termel, = = 60 £, ezért az, amelyet $13\,^{79}/_{117}$ termel, = $41\,^1/_{39}$ £. A munkabér pedig az *E táblázatban* szintúgy $41\,^1/_{39}$-re rúgna. Ennélfogva nincs értéktöbblet.

Az össztonnaszám [$51\,^{11}/_{39}$, ebből] $12\,^{32}/_{39}$ tonna, amelyet megint újratermelnek; továbbá $13\,^{79}/_{117}$ a munkásokra; összesen $26\,^{58}/_{117}$. Az állandó tőke másik maradékára, tonnánként 3 £-ért $6\,^{98}/_{117}$. Tehát összesen $33\,^1/_3$. Maradna a járadékra $17\,^{37}/_{39}$.

Hogy a dolgot lerövidítsük, tegyük fel a Ricardo számára legkedvezőbb, legszélsőbb esetet, azaz azt, hogy az állandó tőke éppúgy, mint a változó, pusztán a mezőgazdasági termékből áll, amelynek értéke quarteronként vagy tonnánként 3 £-re emelkedik, annak következtében, hogy az I. *a* osztály uralkodik a piacon.

A tőke technológiai összetétele ugyanaz marad; azaz az *arány* a változó tőke által képviselt eleven munka, vagyis munkáslétszám (minthogy a normálnapot állandónak előfeltételeztük) és a *munkaeszközök tömege* közt, amelyekre egy adott munkáslétszám számára szükség van, és amelyek most, előfeltételezésünk szerint, szén-tonnákból vagy gabona-quarterokból állnak, állandó marad.

Minthogy a tőke eredeti összetétele, 60_c+40_v esetén a tonnánkénti 2 £ ár mellett 40_v 20 munkást képviselt, vagy 20 quartert vagy tonnát, ezért 60_c 30 tonnát képviselt; és minthogy ez a 20 munkás III.-on 75 tonnát termelt, ezért $13\,^1/_3$ munkás (és $40_v = 13\,^1/_3$ tonna vagy munkás, ha a tonna = 3 £) *50 tonnát* termel és $^{60}/_3 = 20$ tonnás vagy quarteros állandó tőkét hoz mozgásba.

Továbbá minthogy 20 munkás 60 £ értéket termel, $13\,^1/_3$ munkás 40 £-et termel.

Minthogy a tőkésnek a 20 tonnáért 60 £-et kell fizetnie és a $13\,^1/_3$ munkásért 40-et, az utóbbiak azonban csupán 40 £ értéket termelnek, ezért a termék értéke = 100 £; a ráfordítás = 100 £. Értéktöbblet és profit = 0.

Minthogy azonban III. termelékenysége ugyanaz maradt, ezért $13\,^1/_3$ ember, mint mondottuk, 50 tonnát vagy quartert termel. A természetbeni ráfordítás tonnákban vagy quarterokban azonban csak 20 az állandó tőkére és $13\,^1/_3$ a munkabérre, tehát $33\,^1/_3$ tonna. Az 50 tonna tehát $16\,^2/_3$ többlettermeket hagy, és ez a járadék.

De mit képvisel ez a $16\,^2/_3$?

Minthogy a termék *értéke* = 100, és a termék maga = 50 tonna, ezért az itt létrehozott tonna értéke valójában = 2 £ = $^{100}/_{50}$. És amíg a termék in natura nagyobb ennél, ami a tőke természetbeni pótlásához szükséges, addig a tonna egyéni értékének még ezen a mércén is kisebbnek kell maradnia piaci értékénél.

A bérlőnek 60 £-et kell fizetnie, hogy a 20 tonnát pótolja, és a 20 tonnát 3 £-jével számítja magának, mivel ez a tonna piaci értéke és tonnáját ezen az áron adja el. Éppígy 40 £-et kell fizetnie a $13\,^1/_3$ munkásnak, illetve a tonnákra vagy quarterokra, amelyeket a munkásoknak fizet. Ezek azonban ezzel csak $13\,^1/_3$ tonnát kapnak.

Valójában azonban, a III. osztályt tekintve, a 20 tonna csak 40 £-be kerül és a $13\,^1/_3$ csak $26\,^2/_3$-ba. A $13\,^1/_3$ munkás azonban 40 £ értéket termel, tehát $13\,^1/_3$ £ értéktöbbletet. Ez tonnánként 2 £-ért = $6\,^4/_6$, vagyis $6\,^2/_3$ tonna.

És minthogy a 20 tonna III.-on csak 40 £-be kerül, ezért 20 £ = 10 tonna többlet marad.

A $16\,^2/_3$ tonna járadék tehát = $6\,^2/_3$ tonna járadékká változtatott értéktöbblet és 10 tonna járadékká változtatott tőke. Azáltal azonban, hogy a tonna piaci értéke 3 £-re emelkedett, a bérlőnek a 20 tonna 60 £-be kerül és a $13\,^1/_3$ 40 £-be, míg a $16\,^2/_3$ tonna, mint a piaci értéknek terméke értéke feletti többlete, járadékként jelenik meg, = 50 £.

A II. osztályban $13\,^1/_3$ ember hány tonnát szolgáltat? 20 ember itt 65 tonnát szolgáltat, tehát $13\,^1/_3$ ember $43\,^1/_3$ tonnát. A termék értéke mint fent = 100. A $43\,^1/_3$ tonnából azonban a tőke pótlására $33\,^1/_3$ szükséges. Többlettermékként vagy járadékként marad $43\,^1/_3 - 33\,^1/_3 = 10$ tonna.

Ez a 10 tonna járadék pedig a következőképpen magyarázódik: A ter-

mék értéke II.-n 100, a termék $43\,^1/_3$ tonna, tehát a tonna értéke $= \frac{100}{43\,^1/_3} = 2\,^4/_{13}$ £. Tehát a $13\,^1/_3$ munkás $30\,^{10}/_{13}$-ba kerül és értéktöbbletre $9\,^3/_{13}$ marad. Továbbá a 20 tonna állandó tőke $46\,^2/_{13}$-ba kerül, és a 60-ból, amelyet ezért fizetnek, $13\,^{11}/_{13}$ marad. Az értéktöbblettel együtt $23\,^1/_{13}$ £, ami egyezik.

Csak az I. *a* osztályban, ahol valóban $33\,^1/_3$ tonna vagy quarter, tehát az össztermék szükséges in natura, hogy az állandó tőkét és a munkabért pótolja, nincs valóban sem értéktöbblet, sem többlettermék, sem profit, sem járadék. Amíg nem ez a helyzet, amíg a termék nagyobb, mint ami a tőke in natura pótlásához szükséges, addig végbemegy profit (értéktöbblet) és tőke átváltozása járadékká. Tőke átváltozása megy végbe, amennyiben a termék egy olyan része, amelynek alacsonyabb érték esetén a tőkét kellett volna pótolnia, szabaddá válik, vagy amennyiben a termék egy olyan része, amely tőkévé és értéktöbbletté változott volna át, a járadéknak jut.

Ugyanakkor azonban látjuk, hogy az állandó tőke megdrágulása, ha a mezőgazdasági termék megdrágulásának következménye, rendkívül leszállítja a járadékot, pl. III. és II. járadékát 50 tonnáról, amely 3 £ piaci érték esetén = 150 £, $26\,^2/_3$ tonnára, azaz csaknem a felére. Ez az esés szükségszerű, minthogy itt az ugyanazzal a 100 tőkével alkalmazott munkáslétszám kétszeresen csökken, először, mert emelkedik a munkabér, tehát a változó tőkének az értéke, másodszor, mert emelkedik a termelési eszközök, az állandó tőke értéke. Önmagában véve a munkabér emelkedése megköveteli, hogy 100-ból kevesebbet fordítsanak munkára, tehát viszonylagosan (az állandó tőkébe belekerülő áruk értékének változatlansága esetén) kevesebbet fordíthatnak állandó tőkére, 100 £ tehát együttesen kevesebb felhalmozott és kevesebb eleven munkát képvisel. Az állandó tőkébe belekerülő áruk értékemelkedése azonban ezenkívül azt okozza, minthogy a felhalmozott és eleven munka közti technológiai arány ugyanaz marad, hogy ugyanazért a pénzért kevesebb felhalmozott, tehát ez okból kevesebb eleven munkát lehet alkalmazni. Minthogy pedig a talaj egyenlő termelékenysége és a tőke adott technológiai összetétele mellett az össztermék az alkalmazott munka mennyiségétől függ, ezért ha ez csökken, a járadéknak is csökkennie kell.

Ez csak akkor mutatkozik meg, mikor a *profit* elesett. Amíg ez még létezik, a járadék gyarapodhat, *valamennyi* osztály termékének abszolút csökkenése ellenére, ahogy ezt a [420/421.] oldal táblázata mutatja. Egyáltalában világos, hogy mihelyt csakis járadék létezik, a terméknek s ezért a többlettermléknek a csökkenése magát a járadékot kell hogy terhelje. Eleve gyor-

sabban következnék ez be, ha az állandó tőke értéke a változó tőkéével együtt drágulna meg.

De eltekintve ettől, a [420/421.] oldal táblázata megmutatja, hogy a különbözeti járadék növekedését a mezőgazdaság csökkenő termékenysége esetén *a jobb talajosztályokon is* folytonosan az összterméknek a meghatározott nagyságú, pl. 100 előlegezett tőkéhez viszonyítva csökkenő tömege kíséri. Erről Ricardónak sejtelme sincs. A profitráta azért csökken, mert ugyanaz a tőke, pl. 100, *kevesebb* munkát hoz mozgásba és ezt a munkát drágábban fizeti meg, tehát egyre kevesebb többletet halmoz fel. A valóságos termék azonban, adott termelékenység mellett, akárcsak az értéktöbblet, a tőke által foglalkoztatott munkások létszámától függ. Ez elkerüli Ricardo figyelmét. Szintúgy az a mód, ahogy a járadék képződik, nemcsak értéktöbbletnek járadékká, hanem tőkének értéktöbbletté átváltozása révén is. Természetesen a tőkének ez az értéktöbbletté átváltozása csak látszólagos. Ha a piaci értéket III. stb. termékének értéke határozná meg, akkor minden részecske többlettermék többletértéket vagy többletmunkát képviselne. Ricardónak továbbá mindig csak az lebeg a szeme előtt: ahhoz, hogy ugyanakkora tömegű terméket hozzanak létre, több munkát kell alkalmazni, nem pedig az, ami mind a profitrátának, mind a létrehozott termék tömegének meghatározása szempontjából a döntő: hogy ugyanazzal a tőkével állandóan csökkenő mennyiségű eleven munkát alkalmaznak, amiből egyre nagyobb rész a szükséges munka és egyre kisebb rész a többletmunka.

Mindezt tekintetbe véve, azt kell mondanunk, hogy még ha a járadékot puszta különbözeti járadéknak fogjuk is fel, Ricardo akkor sem tette a legcsekélyebb haladást sem elődeihez képest. Jelentős érdeme ebben a dologban az, amit Quincey jelölt meg, tehát a kérdés *tudományos* megformulázása. A megoldást illetően Ricardo elfogadja a hagyományosat. Tudnillik:

> Ricardónál a földjáradék tanában az az új, hogy abban a kérdésben oldja fel: vajon ténylegesen félreveti-e a földjáradék az érték törvényét. (*Th. de Quincey*: „The Logic of Political Economy", Edinburgh–London 1844, 158. old.)

Quincey továbbá ugyanabban az írásában ezt mondja, *163.* old.:

> „A járadék [. . .] a talaj (vagy *bármely termelési tényező*) termékének az az adagja, amelyet a földtulajdonosnak fizetnek e *talaj különbözeti*, az ugyanazon a piacon működő hasonló tényezőkhöz mért, *erőinek használatáért.*"

Továbbá, *176.* old.:

A Ricardóval szembeni ellenvetések; az I. sz. tulajdonosai nem fogják földjüket ingyenesen átadni. De abban a *periódusban* {ebben a *mitológiai* periódusban}, amikor csak az I. sz.-t vették művelésbe, „*nem* alakulhatott ki a *tulajdonos-osztálytól* megkülönböztetett *külön árendás- és bérlő-osztály*".

Tehát Quincey szerint ez addig a „földtulajdon" törvénye, amíg *nem* létezik földtulajdon modern értelemben.

Mármost térjünk rá a bizonyító passzusokra Ricardóból.

[*d) Történelmi illusztráció a profitráta és a mezőgazdasági termékárak egyidejű emelkedésére. A munka termelékenységének növelhetőségéről*]

(Előzetesen a *különbözeti járadékról* még ez a megjegyzés: A valóságban a felszálló és a leszálló vonal váltakoznak egymással, kereszteződnek és összefonódnak.

De semmiképpen sem mondtuk, hogy ha egyes rövid periódusokban (mint 1797–1813) a leszálló vonal erősen túlnyomó, *emiatt* a profitrátának esnie kell (amennyiben ugyanis az utóbbit az értéktöbblet rátája határozza meg). Sőt, azt hiszem, hogy ebben a periódusban a profitráta Angliában kivételesen emelkedett, a gabona és általában a mezőgazdasági termékek árának erős emelkedése ellenére. Nem ismerek olyan angol statisztikust, aki ne lett volna azon a nézeten, hogy ebben a periódusban a profitráta emelkedett. Egyes közgazdászok, mint Chalmers, Blake stb. külön elméleteket építettek erre a tényre. Előzetesen még meg kell jegyeznem, hogy balga kísérlet, ha valaki a gabonaárak e periódus alatti emelkedését a pénz elértéktelenedéséből akarja magyarázni. Senki, aki az akkori áruárak történetét tanulmányozta, nem lehet ezen a nézeten. Azonkívül az árak emelkedése jóval előbb kezdődik és magas fokot ér el, mielőtt a pénz bármilyen elértéktelenedése bekövetkezik. Mihelyt az utóbbi bekövetkezik, egyszerűen le kell számítani. Ha mármost azt kérdezik, hogy miért emelkedett a profitráta a gabonaárak emelkedése ellenére, akkor ez a következő körülményekből magyarázandó: a munkanap meghosszabbítása, ami az újonnan bevezetett gépi berendezés közvetlen következménye; a munkások fogyasztásába belekerülő gyári és gyarmatáruk olcsóbbodása; a munkabér leszállítása (jóllehet a névleges munkabér emelkedett) hagyományos átlagmagassága *alá* {ez a tény erre a periódusra vonatkozóan elismert; *P. J. Stirling* a „Philo-

sophy of Trade etc."-ben, Edinburgh 1846, aki egészében elfogadja Ricardo földjáradék-elméletét, mégis igyekszik kimutatni, hogy a tartós (azaz nem az évjárások által véletlenszerűen meghatározott) gabonadrágulás *közvetlen* következménye mindig az átlagos munkabér csökkentése[7]; végül, minthogy a kölcsönök és állami beruházások következtében a tőkék iránti kereslet még gyorsabban növekedett, mint kínálatuk, az áruk *névleges* árának megnövekedése, miáltal a földjáradékosoktól és más rögzített jövedelmű emberektől a nekik járadék stb. formájában fizetett termékrész egy részét a gyárosok megint elveszik. Egy ilyen művelet itt, ahol az alapvető viszonyokat vizsgáljuk, tehát csak három osztály áll előttünk, a földtulajdonosok, a tőkések és a munkások, nem jön tekintetbe. Ezzel szemben jelentős szerepet játszik – megfelelő körülmények között – a gyakorlatban, ahogy *Blake* kimutatta.)[111]

*

{*Hallett* úr, Brightonból, „nemesített vetőmag-búzával" vett részt a kiállításon (1862).[112]

„Hallett úr amellett kardoskodik, hogy a gabonakalászokat gondosan tenyészteni kell, akár a versenylovakat, ahelyett, hogy mint rendszerint teszik, összevissza módon termesztenék, tekintet nélkül a természetes kiválogatódás elméletére. Annak illusztrálására, hogy mit tehet a helyes nevelés még a búzával is, néhány említésreméltó példát adott. 1857-ben Hallett úr elültette az elsőrendű vörös búza egy kalászát, amely pontosan $4^3/_8$ hüvelyk hosszú volt és 47 szemet tartalmazott. A rákövetkező kis termés hozamából megint kiválasztotta 1858-ban a legjobb kalászt, amely $6^1/_2$ hüvelyk hosszú volt, 79 szemmel; és ezt megismételte 1859-ben, megint a legjobb kalásszal, amely ezúttal $7^3/_4$ hüvelyk hosszú volt és 91 szemet tartalmazott. A következő év, 1860, rossz volt a mezőgazdasági nevelésre, és a búza semmivel sem lett nagyobb és jobb; de a rákövetkező évben, 1861-ben, a legjobb kalász $8^3/_4$ hüvelyk hosszú lett, nem kevesebb mint 123 szemmel egyetlen száron. Tehát a búza öt év alatt nagyságának közel a kétszeresére és a szemek számát tekintve háromszoros termelékenységűre nőtt. Ezeket az eredményeket Hallett úr azzal érte el, amit a búzaművelés »*természetes* rendszerének« nevez; azaz az egyes szemeket olyan távolságra ültette el – körülbelül 9 hüvelyknyire egymástól minden irányban –, hogy mindegyiknek elegendő teret nyújtson a teljes kifejlődéshez... Azt állítja, hogy Anglia gabonatermékét meg lehetne kétszerezni »nemesített búzának« és a művelés »természetes rendszerének« alkalmazásával. Kijelenti, hogy egyes szemekből, amelyeket a helyes időben

ültetett el, csak egyet minden négyzetláb földre, olyan növényeket kapott, amelyek átlagban 23 kalászból álltak, mintegy 36 szemmel minden kalászban. Egy acre termése ilyen arányban, pontosan számítva, 1 001 880 búzakalász; míg ha a szokásos módon vetették el, több mint hússzor akkora tömegű vetőmag ráfordításával, a termés csak 934 120 gabonakalász volt, vagyis 67 760 kalásszal kevesebb . . . "}

[e) *A profitráta esésének ricardoi magyarázata és ennek összefüggése járadék-elméletével*]

„A társadalom előrehaladásával a *munka természetes ára* mindig *emelkedő tendenciájú, mert a természetes árát szabályozó egyik legfőbb áru dráguló tendenciájú, megtermelésének növekvő nehézsége miatt.* Ahogy azonban a mezőgazdaságbeli javítások, új piacok felfedezése, ahonnan élelmiszereket be lehet hozni, egy időre ellene hathatnak a létfenntartási eszközök ára emelkedő tendenciájának, sőt természetes áruk esését is előidézhetik, éppúgy ugyanezek az okok létre fogják hozni a megfelelő hatásokat a munka természetes árára." ([Ricardo,] i. m. 86–87. old.) „Minden áru természetes ára, a nyerstermék és a munka kivételével, a gazdagság és a népesség előrehaladásával eső tendenciájú; mert bár egyfelől reális értékük megemelkedik a készítésükhöz felhasznált nyersanyag természetes árának emelkedése miatt, ezt több mint ellensúlyozzák a gépi berendezésbeli tökéletesítések, a munka jobb megosztása és elosztása és a *termelők növekvő jártassága* mind *a tudományban*, mind *a mesterségben*." (I. m. 87. old.)

„Ahogy a népesség nő, ezeknek a létfenntartási eszközöknek az ára állandóan emelkedni fog, mert megtermelésükhöz több munka lesz szükséges . . . Ezért a munka pénzbére, ahelyett, hogy csökkenne, emelkednék; de nem emelkednék elegendően ahhoz, hogy a munkásnak módja legyen ugyanannyi kényelmi és létfenntartási eszközt vásárolni, mint ezen áruk árának emelkedése előtt . . . Annak ellenére tehát, hogy a munkás valójában rosszabbul volna fizetve, *bérének növekedése* mégis *szükségképpen csökkenti a gyáros profitját*; mert cikkei nem kelnek el magasabb áron s megtermelésük költsége mégis megnövekedett . . . Látjuk tehát, hogy *ugyanaz az ok, amely a járadékot emeli* [. . .] *annak növekvő nehézsége, hogy egy pótlólagos táplálékmennyiséget ugyanazzal az arányos munkamennyiséggel biztosítsanak, emelni fogja a munkabért is*; és ennélfogva, ha a pénz változatlan értékű, akkor mind a földjáradék, mind a bér a gazdagság és a népesség előrehaladásával emelkedő tendenciájú lesz." (I. m.

96–97. old.) „De a járadék emelkedése és a bér emelkedése közt ez a lényeges különbség van. A járadék pénzértékének emelkedését a termékből való megnövekedett részesedés kíséri; a földtulajdonosnak nemcsak pénzjáradéka nagyobb, hanem a gabonajáradéka is... A munkás sorsa kevésbé szerencsés; több pénzbért kap, ez igaz, de gabonabére csökken; és nemcsak kevesebb gabona felett parancsnokolhat, hanem általános helyzete is romlik, mivelhogy nehezebbé válik számára, hogy a bér piaci rátáját a természetes rátája felett tartsa." (I. m. 97–98. old.)

„Feltéve, hogy a gabona és az iparcikkek mindig ugyanazon az áron kelnek el, a profit annak arányában volna magas vagy alacsony, hogy a bér alacsony vagy magas. De tegyük fel, hogy a gabona ára emelkedik, mert megtermeléséhez több munka szükséges; ez az ok nem fogja emelni azon iparcikkek árát, amelyek termelésében nincs szükség pótlólagos munkamennyiségre... ha, amint az teljesen bizonyos, a gabona emelkedésével a bér is emelkednék, akkor profitjuk szükségképp esnék." (I. m. 108. old.)

Azt kérdezhetnők azonban, „vajon nem lenne-e *legalábbis a bérlő* profitrátája ugyanaz, noha pótlólagos összeget kellene kifizetnie bérre? Bizonnyal nem: mert nemcsak hogy a gyároshoz hasonlóan meg kell majd fizetnie mindegyik általa alkalmazott munkás béremelkedését, de kénytelen *vagy járadékot fizetni, vagy pótlólagos munkáslétszámot foglalkoztatni, hogy ugyanazt a terméket elérje*; és a nyerstermék árának emelkedése csak ezzel a járadékkal vagy ezzel a pótlólagos létszámmal fog arányban állni és nem fogja kárpótolni a bérlőt a bér emelkedéséért." (I. m. 108. old.)

„Megmutattuk, hogy a *társadalom korai fokain* mind a földtulajdonos, mind a munkás részesedése a föld termékének *értékéből* csak csekély, és hogy ez a részesedés a gazdagság előrehaladásának és a táplálékszerzés nehézségének arányában növekedik." (I. m. 109. old.)

Ez furcsa polgári fantázia a „társadalom korai fokairól". Ezeken a korai fokokon a munkás vagy rabszolga, vagy önmagát fenntartó paraszt stb. Az első esetben a munkás a földdel együtt a földtulajdonosé; a másodikban sajátmagának földtulajdonosa. Egyik esetben *sem áll tőkés* a földtulajdonos és a munkás közt. Ami csak a végső eredménye a tőkés termelésnek – a mezőgazdaság alávetése ennek és *ezért* a rabszolgák vagy parasztok bérmunkásokká változtatása és a tőkés közbelépése a földtulajdonos és a munkás közé –, Ricardo szemében a „társadalom korai fokaihoz" tartozó jelenségnek tűnik fel.

„A profit természetes tendenciája tehát az, hogy esik; mert a társadalom és a gazdagság előrehaladásában megkívánt pótlólagos táplálékmennyiséget egyre több munka rááldozásával szerzik meg. A profitnak ezt a tendenciáját, mintegy nehézkedését, szerencsére megakasztják ismétlődő időközökben a létfenntartási eszközök termelésével kapcsolatosan a gépi berendezés tökéletesítései, valamint a mezőgazdasági tudományokban elért felfedezések, amelyek módot adnak arra, hogy lemondjunk az előzőleg megkívánt munka egy részéről, és ennélfogva csökkentik a munkás elsődleges létfenntartási eszközeinek árát." (I. m. 120–121. old.)

Ricardo a következő mondatban kereken megmondja, hogy *profitrátán* az *értéktöbbletrátát* érti:

„Bár nagyobb *értéket* termeltek, *annak, ami ebből az értékből* a járadék megfizetése után *megmarad, nagyobb arányos részét* fogyasztják el a termelők, és *ez, s csakis ez, szabályozza a profitot.*" (I. m. 127. old.)

Azaz a járadéktól eltekintve a profitráta egyenlő az áru értékének többletével a termelése során megfizetett munka értéke felett, vagyis értékének azon része felett, amelyet a *termelők* megesznek. Ricardo csakis a munkásokat nevezi termelőknek. Felteszi, hogy a *termelt értéket* ők termelik. Itt tehát az értéktöbbletet az ők maguk termelte érték azon részeként magyarázza, amelyet a tőkés számára termelnek.

*

Az *értéktöbblet keletkezéséről*:

„Pénz formájában... a tőke nem profitot termelő; anyagok, gépi berendezés és táplálék formájában, amelyekért elcserélhető, *jövedelmet termelő lenne.*" (I. m. 267. old.) „Az értékpapírtulajdonos tőkéjét sohasem lehet termelővé tenni – *valójában nem tőke.* Ha el akarná adni értékpapírjait és termelő módon alkalmazni a tőkét, amelyet értük kapott, csak úgy tehetné ezt, hogy elvonja értékpapírjai megvásárlójának tőkéjét valamely termelő alkalmaztatástól." (I. m. 289. old., jegyzet.)[113]

*

Ha azonban az értéktöbbletrátát azonosítja a profitrátával – és ha ugyanakkor felteszi, ahogy fel is teszi, hogy a munkanap adott nagyságú –, akkor a profitráta csökkenő tendenciája csak azokból az okokból magyarázható, amelyek az értéktöbbletrátát csökkentik. Az utóbbi azonban – a

munkanap adott nagysága esetén – csak akkor lehetséges, ha a bérráta tartósan emelkedik. Ez csak akkor lehetséges, ha a létfenntartási eszközök értéke tartósan emelkedik. Ez pedig csak akkor, ha a mezőgazdaság folytonosan romlik, azaz ha elfogadjuk Ricardo földjáradék-elméletét. Minthogy Ricardo az értéktöbbletrátát és a profitrátát azonosítja, minthogy azonban az értéktöbbletrátát csak a változó, a munkabérre fordított tőkére vonatkoztatva kell számítani, ezért Ricardo, akárcsak A. Smith, felteszi, hogy az *egész termék értéke* – a járadék levonása után – megoszlik munkások és tőkések közt bérre és profitra. Azaz azt a téves feltevést állítja fel, hogy az egész előlegezett tőke csak változó tőkéből áll. Pl. a fent idézett passzus után így folytatja:

„Ha szegény földeket vesznek művelésbe, vagy ha több tőkét és munkát fordítanak a régi földre kisebb termékhozammal, akkor a hatásnak tartósnak kell lennie. A termék azon részének, amely a járadék megfizetése után megmarad a tőke tulajdonosai és a munkások közötti elosztásra, nagyobb arányos részét juttatják az utóbbiaknak." (I. m. 127–128. old.)

A passzus így folytatódik:

„Lehet és valószínű, hogy mindegyik ember kisebb abszolút mennyiséget kap; de mivel több munkást alkalmaznak a bérlő által megtartott egész termékhez arányítva, ezért az egész termék nagyobb arányos részének értékét szívja fel a bér és következésképpen kisebb arányos rész értékét szánják profitra." (I. m. 128. old.)

És röviddel előtte:

„A föld termékének az a mennyisége, amely megmarad, miután a földtulajdonost és a munkást megfizették, szükségképpen a bérlőé, és *tőkéjének profitját alkotja.*" (I. m. 110. old.)

A „*Profitról*" szakasz (VI. fej.) végén Ricardo azt mondja, hogy kifejtése a profit eséséről igaz marad még akkor is, ha – ami téves – előfeltételeznék, hogy az *áruk ára* a munkások pénzbérének emelkedésével emelkedik.

„A bérről szóló fejezetben igyekeztünk megmutatni, hogy *az áruk pénzárát a bér emelkedése nem emelné*... De ha ez másképp volna, ha az áruk árát a magas bér tartósan emelné, akkor sem lenne kevésbé igaz az az állítás, amely szerint a magas bér változatlanul a munka alkalmazóit érinti, megfosztva őket reális profitjuk egy adagjától. Tegyük fel, hogy a kalapos, a harisnyakészítő és a cipőkészítő, mindegyik 10 £-gel több bért

fizetett árujuk egy bizonyos mennyiségének gyártására, és hogy a kalap, a harisnya és a cipő ára olyan összeggel emelkedett, amely elegendő, hogy visszafizesse a gyárosnak a 10 £-et; *helyzetük nem lenne jobb, mint ha ez az emelkedés nem következett volna be.* Ha a harisnyakészítő 110 £-ért adta el a harisnyát 100 £ helyett, profitja pontosan ugyanaz a pénzösszeg lenne, mint előzőleg; mivel azonban ezért az egyenlő összegért egy tizeddel kevesebb kalapot, cipőt és minden egyéb árut kapna cserébe, és mivel *megtakarításának korábbi összegével*" (azaz ugyanazzal a tőkével) „*a megnövekedett béreken kevesebb munkást alkalmazhatna* és a megnövekedett árakon kevesebb nyersanyagot vásárolhatna, nem lenne jobb helyzetben, mint ha pénzprofitjának összege reálisan csökkent és minden dolog ára a korábbi maradt volna." (I. m. 129. old.)

Ricardo, aki egyébként a fejtegetésnél mindig csak azt emelte ki, hogy rosszabb talaj esetén *több munkást* kell megfizetni, hogy *ugyanazt a termékmennyiséget* termeljék, itt végre a profitráta szempontjából döntőt emeli ki, azt, hogy ugyanazzal a tőkeösszeggel *megnövekedett béreken kevesebb munkást alkalmaznak.* Máskülönben a dolog nála nem egészen helyes. Ha a kalapok stb. ára 10%-kal emelkedik, akkor a helyzet a tőkés számára ugyanaz; de a földtulajdonosnak megint többet kellene leadnia járadékából. Járadéka pl. 10 £-ről 20-ra emelkedett. De a 20 £-ért aránylagosan kevesebb kalapot stb. kap, mint a 10-ért.

Ricardo teljesen helyesen mondja:

„A társadalom egy tökéletesedő állapotában a föld nettóterméke mindig csökken bruttótermékéhez arányítva." (I. m. 198. old.)

Ezt úgy érti, hogy a járadék a társadalom egy tökéletesedő állapotában emelkedik. A valóságos ok az, hogy a társadalom egy tökéletesedő állapotában a változó tőke csökken az állandó tőkéhez arányítva.[113]

Hogy a termelés előrehaladásával az állandó tőke növekszik a változóhoz viszonyítva, azt Ricardo maga is elismeri, de csak abban a formában, hogy az állótőke növekszik a forgóhoz viszonyítva.

„Gazdag és erős országokban, ahol nagy tőkéket fektettek gépi berendezésbe, az üzlet egy hirtelen változása miatt nagyobb ínséget szenvednek el, mint szegényebb országokban, *ahol aránylag sokkal kisebb a tömege az állótőkének és sokkal nagyobb a tömege a forgótőkének*, és ahol következésképpen *több munkát végeznek emberi erővel.* A forgótőkét nem olyan nehéz elvonni, mint az állótőkét, valamely alkalmaztatásból, amelyben

le van kötve. A gépi berendezést, amelyet egy bizonyos gyár számára állítottak fel, gyakran lehetetlen egy másiknak a céljaira felhasználni; de az egyik alkalmaztatásbeli munkás ruházatát, táplálékát és lakását egy másik alkalmaztatásbeli munkás eltartására szánhatjuk" (itt tehát forgótőkén csak változó, munkabérre fordított tőkét ért); „vagy ugyanaz a munkás kaphatja meg ugyanazt a táplálékot, ruházatot és lakást, miközben alkalmaztatása megváltozott. Ez azonban olyan baj, amelyet egy gazdag nemzetnek el kell viselnie, és nem volna ésszerűbb ezt felpanaszolni, mint ha egy gazdag kereskedő azon siránkoznék, hogy hajója ki van téve a tenger veszélyeinek, míg szegény szomszédjának kunyhója minden ilyen kockázattól mentes." (I. m. 311. old.)

A járadék emelkedésének egyik okát, amely teljesen független a mezőgazdasági termék árának emelkedésétől, Ricardo maga felhozza:

„Ami tőkét a földbe rögzítettek, a bérlet lejártakor szükségképpen a *földtulajdonosé lesz* és nem a bérlőé. Bármi kárpótlást kap is a földtulajdonos ezért a tőkéért, amikor földjét újra bérbeadja, *az járadék formájában fog megjelenni*; de nem fognak járadékot fizetni, ha egy adott tőkével több gabonát lehet szerezni külföldről, mint amennyi otthon ezen a földön termeszthető." (I. m. 315. old. jegyzet.)

Ugyanerről a tárgyról ezt mondja Ricardo:

„E munka egy korábbi részében megemlítettem a szoros értelemben vett járadék és az olyan térítés közötti különbséget, amelyet e néven azokért az előnyökért fizetnek a földtulajdonosnak, amelyeket tőkéje ráfordítása biztosított bérlőjének; de talán nem világítottam meg elegendően az abból eredő különbséget, hogy ezt a tőkét különböző módokon lehet alkalmazni. Mivel e tőkének egy része, ha már egy bérlet javítására fordították, elválaszthatatlanul egybeforrt a földdel és az a tendenciája, hogy növelje termelőerőit, ezért az a *térítés, amelyet használatáért a földtulajdonosnak fizetnek, szigorúan járadék-természetű* és alá van vetve a járadék valamennyi törvényének. Akár a földtulajdonos, akár a bérlő költségére történik a javítás, eleve nem vállalkoznak rá, hacsak nincs rá nagy valószínűség, hogy hozama legalábbis egyenlő lesz azzal a *profittal*, amelyet bármilyen más egyenlő tőke befektetésével csinálni lehet; ha azonban már megtörtént, az elért hozam *azután mindig teljesen járadék-természetű lesz* és alá lesz vetve a járadék minden változásának. Némelyik ilyen ráfordítás azonban csak korlátozott időszakra nyújt előnyöket a földnek és nem járul hozzá tartósan annak termelőerőihez: mivel épüle-

tekre és más mulandó javításokra fordítják, állandó megújítást kíván meg és ennélfogva nem ad a földtulajdonosnak tartós hozzájárulást reáljáradékához." (I. m. 306. old., jegyzet.)

Ricardo azt mondja:

„Minden országban és minden időben a *profit* attól *függ*, mekkora munkamennyiség szükséges a munkásoknak létfenntartási eszközökkel való ellátásához azon a földön vagy azzal a tőkével, amely nem hoz járadékot." (I. m. 128. old.)

Eszerint a föld bérlőjének profitja szabályozná – a legrosszabb földé, amely Ricardo szerint nem fizet járadékot – az általános profitrátát. Az okoskodás ez: A legrosszabb talaj termékét *értékén* adják el és nem fizet járadékot. Itt tehát pontosan látjuk, hogy mennyi többletérték marad meg a tőkésnek a termék azon értékrészének levonása után, amely pusztán egyenérték a munkás számára. És ez a többletérték a profit. Ez azon az előfeltételezésen nyugszik, hogy a *költségár* és az *érték* azonos; hogy ez a termék, minthogy költségárán, ezért értékén kel el.

Történetileg és elméletileg a dolog téves. Megmutattam, hogy ahol tőkés termelés és földtulajdon létezik, a legrosszabb osztályú föld vagy bánya nem fizethet járadékot, mert a *maga értéke alatt* kel el, ha a gabona piaci értékén (amelyet nem ő szabályoz) kel el. Mert a piaci érték éppen csak *költségárát* fedezi. De mi szabályozza ezt a költségárat? A *nem-mezőgazdasági tőke* profitrátája, amelynek meghatározásába természetesen a gabonaár is belekerül, bárha az utóbbi korántsem egyedül határozza meg azt. Ricardo állítása csak akkor volna helyes, ha az értékek és a költségárak azonosak volnának. Történetileg is – mikor is a tőkés termelés később jelenik meg a mezőgazdaságban, mint az iparban – a mezőgazdasági profitot határozza meg az ipari, és nem fordítva. Helyes csak az, hogy ezen a földön, amely profitot fizet, de járadékot nem, amely termékét költségárán adja el, a profit átlagos rátája *megjelenik*, kézzelfoghatóan megnyilvánul, de semmiképpen sem az, hogy ez *szabályozza* az átlagos profitot, ami nagyon is más valami volna.

A *profitráta* eshet anélkül, hogy a *kamatráta* és a *járadékráta* emelkednének.

„Abból, amit a tőkeprofitról mondottam, kitűnik, hogy *semmilyen tőkefelhalmozás sem szorítja le tartósan a profitot*, hacsak nincs valamilyen*

* *Profiton* Ricardo itt azt érti, amit a tőkés az értéktöbbletből elvesz; semmiképp sem az értéktöbbletet; és amennyire téves, hogy az értéktöbblet eshet a felhalmozás révén, annyira helyes ez a profitra vonatkozóan. – *Marx jegyzete.*

tartós ok a bér emelkedésére... Ha a munkás létfenntartási eszközeit állandóan ugyanazzal a könnyűséggel lehetne gyarapítani, akkor nem *változhatna meg tartósan a profit vagy a bér rátája*" (jobbanmondva az értéktöbblet rátája és a munka értéke), „bármilyen összegű legyen is a tőke felhalmozása. *Adam Smith a profit esését* mégis egyöntetűen *a tőkefelhalmozásnak és az ebből eredő konkurrenciának tulajdonítja*, anélkül, hogy valaha is utalna annak növekvő nehézségére, hogy a pótlólagos tőkével foglalkoztatott pótlólagos munkáslétszámot táplálékkal ellássák." (I.m. 338–339. old.)

Az egész csak akkor volna helyes, ha profit = értéktöbblet.

Tehát A. Smith azt mondja, hogy a tőke felhalmozásával a profitráta a tőkések növekvő konkurrenciája miatt esik; Ricardo azt mondja, hogy a mezőgazdaság fokozódó romlása (a létfenntartási eszközök drágulása) miatt. Megcáfoltuk nézetét, amely csak akkor volna helyes, ha az értéktöbbletráta és a profitráta azonos volna, tehát ha a profitráta csak akkor eshetne, ha a bérráta emelkedik (változatlan munkanapot előfeltételezve). Smith nézete azon nyugszik, hogy ő az értéket (téves és önmaga által megcáfolt nézete szerint) összeteszi bérből, profitból és járadékból. A tőkék felhalmozása szerinte kényszerít arra, hogy az *önkényes* profitokat, amelyekre nem létezik semmilyen immanens mérték, leszállítsák az áruk árának leszállítása révén, amelyeknek a profitok e megfogalmazás szerint pusztán névleges megtetézései. Ricardónak természetesen elméletileg igaza van Smithszel szemben, hogy a tőkék felhalmozása az áruk értékmeghatározását nem változtatja meg; de Ricardónak nagyon nincs igaza, amikor A. Smitht azzal igyekszik megcáfolni, hogy *túltermelés* nem lehetséges egy országban. Ricardo tagadja a tőke pléthóráját, amely őutána bevett axiómává lett az angol gazdaságtanban. Először nem veszi észre, hogy a valóságban, ahol nemcsak tőkés és munkás, hanem tőkés, munkás, földtulajdonos, pénzember, állami fix jövedelmet húzó stb. áll egymással szemben, az áruárak esése, amely mind az ipari tőkést, mind a munkást érinti, a többi osztálynak javára válik. Másodszor, hogy a tőkés termelés semmiképp sem valami önkényes fokon termel, hanem minél jobban kifejlődik, annál inkább arra kényszerül, hogy olyan szinten termeljen, amelynek semmi köze nincs a közvetlen kereslethez, hanem a világpiac állandó kibővülésétől függ. A Sayféle idétlen előfeltételezéshez menekül, mintha a tőkés nem a profitért, az értéktöbbletért, hanem közvetlenül a fogyasztásért, a használati értékért – a saját fogyasztásáért termelne. Nem veszi észre, hogy az árut pénzzé kell változtatni. A munkások kereslete nem elég, mivelhát a profit éppen onnan

jön, hogy a munkások kereslete kisebb, mint termékük értéke, és annál nagyobb a profit, minél kisebb relatíve ez a kereslet. A tőkések egymás közti kereslete éppoly kevéssé elég. A túltermelés nem *tartós* esését idézi elő a profitnak, de tartósan *periodikus*. Alultermelés követi stb. A túltermelés éppen abból ered, hogy a nép tömege sohasem fogyaszthat többet, mint a létfenntartási eszközök átlagos mennyiségét, fogyasztása tehát nem növekszik megfelelően a munka termelékenységével. De ez az egész szakasz a *tőkék konkurrenciájába*[18] tartozik. Mindaz, amit Ricardo erről mond, nem ér egy ütet taplót. (Ez a XXI. fej., „*A felhalmozás hatásai a profitra és a kamatra*".)

„Csak egy eset van és ez *időleges*, amelyben a tőkefelhalmozást és az alacsony táplálékárat a profit esése kísérheti, ez pedig az, amikor a munka eltartására szolgáló alapok sokkal gyorsabban növekszenek, mint a népesség; – akkor a bér magas és a profit alacsony lesz." (343. old.)

Sayvel szemben ironikusan jegyzi meg Ricardo a profit és a kamat viszonyára vonatkozóan:

„Say úr megengedi, hogy a kamatráta a profitrátától függ; ebből azonban nem következik, hogy a profitráta a kamatrátától függ. Az egyik az ok, a másik az okozat, és lehetetlen, hogy bármely körülmények folytán helyet cseréljenek." (I. m. 353. old., jegyzet.)[114]

Ámde ugyanazok az okok, melyek a profitot csökkentik, a kamatot emelhetik és fordítva.

„Say úr elismeri, hogy a *termelési költség* az ár alapzata, könyve különféle részeiben mégis azt állítja, hogy az árat a keresletnek a kínálathoz való aránya szabályozza." (I. m. 411. old.)

Éppen ebből kellett volna Ricardónak látnia, hogy a *termelési költség* nagyon különbözik az áru termeléséhez alkalmazott munkamennyiségtől. Ehelyett így folytatja:

„Bármely két áru relatív értékének valóságos és végső szabályozója termelésük költsége." (I. h.)

„És vajon nem ért-e egyet Adam Smith ezzel a nézettel" {hogy az árakat sem a bér, sem a profit nem szabályozza}, „amikor azt mondja, hogy »az áruk *ára*, vagyis az aranynak meg az ezüstnek az árukkal összehasonlított *értéke* attól az aránytól függ, amely a bizonyos mennyiségű arany meg ezüst piacraviteléhez szükséges és a bizonyos mennyiségű

bármely másfajta javak piacraviteléhez szükséges *munkamennyiség* között van«[115]? Ezt a mennyiséget nem érinti, hogy magas-e vagy alacsony a profit, illetve hogy alacsony-e vagy magas a bér. *Hogyan emelheti hát az árakat a magas profit?*" (I. m. 413–414. old.)

A. Smith az idézett passzusban *árakon* csak az áruk *értékének* pénzkifejezését érti. Az, hogy ezeket és az aranyat meg ezüstöt, amelyre elcserélődnek, a relatív munkamennyiségek határozzák meg, amelyek e két árufajta {áruk az egyik oldalon, arany meg ezüst a másikon} megtermeléséhez szükségesek, semmiképpen sem mond ellent annak, hogy az áruk *valóságos* árát, azaz költségárukat „emelheti a magas profit". Persze nem úgy, ahogy Smith véli, mindet egyszerre. De a magas profit az árutömeg egy részét jobban emeli értéke fölé, mint amikor az átlagprofit alacsony, míg egy másik része kevésbé süllyed értéke alá.[116]

[TIZENHETEDIK FEJEZET]

Ricardo felhalmozás-elmélete. Ennek kritikája (A válságok kifejtése a tőke alapformájából)

[*1. Smith és Ricardo hibája, az állandó tőke figyelmen kívül hagyása. Az állandó tőke különböző részeinek újratermelése*]

Először is összeállítjuk Ricardónak az egész műben igen szétszórt tételeit.

„. . . egy ország összes termékeit elfogyasztják; de az elképzelhető legnagyobb különbség, hogy *olyanok* fogyasztják-e el, *akik újratermelnek, vagy olyanok, akik nem termelnek újra egy másik értéket.* Amikor azt mondjuk, hogy *jövedelmet megtakarítanak* és *hozzácsapnak a tőkéhez*, ezen azt értjük, hogy a *jövedelemnek* azt a *részét*, amelyre *azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, termelő munkások fogyasztják el nem-termelők helyett.*" (Itt ugyanaz a megkülönböztetés, mint A. Smithnél.) „Nem lehet nagyobb tévedés, mint azt feltenni, hogy a *tőke nem-fogyasztás révén gyarapszik.* Ha a munka ára olyan magasra emelkednék, hogy a tőke gyarapodása ellenére sem lehetne többet alkalmazni, akkor azt mondanám, hogy az ilyen *tőkegyarapodást továbbra is nem-termelő módon fogyasztják el.*" (163. old., jegyzet.)

Itt tehát csak arról van szó, hogy munkások fogyasztják-e el vagy sem. Mint A. Smith stb. Ugyanakkor pedig azoknak az áruknak az *ipari fogyasztásáról* van szó, amelyek állandó tőkét alkotnak, mint munkaszerszámok vagy munkaanyag kerülnek fogyasztásra, vagy pedig úgy, hogy e fogyasztás révén munkaszerszámokká és munkaanyaggá változnak. Eleve téves, azaz egyoldalú az a felfogás, hogy a tőke felhalmozása egyenlő a jövedelem bérekké változtatásával, egyenlő a változó tőke felhalmozásával. Ezáltal a felhalmozás egész kérdését tévesen tárgyalja.

Mindenekelőtt szükséges, hogy tisztában legyünk az *állandó tőke újratermelésével.* Itt az *évi* újratermelést vesszük szemügyre, vagyis az évet mint az újratermelési folyamat időmértékét.

Az állandó tőke egy nagy része – az *állótőke* – belekerül az évi munkafolyamatba, anélkül, hogy az évi értékesítési folyamatba belekerülne. Nem fogyasztják el. Tehát nem kell újratermelni. Az *tartja fenn* – és használati értékével együtt csereértékét is –, hogy egyáltalában belekerül a termelési folyamatba és kapcsolatban marad az eleven munkával. Minél nagyobb egy országban a tőkének ez a része ebben az évben, viszonylagosan annál nagyobb ugyanennek a pusztán formális újratermelése (fenntartása) a következő évben; előfeltételezve, hogy a termelési folyamatot is csak ugyanazon a szinten újítják meg, folytatják, tartják folyamatban. A javításokat és efféléket, amelyek szükségesek az állótőke fenntartásához, eredeti munkaköltségei közé számítjuk. Ennek semmi köze sincs a fent említett értelemben vett fenntartáshoz.

Az állandó tőke egy második részét az áruk termelésében évente elfogyasztják és ezért újra is kell termelni. Ide tartozik az állótőke egész azon része, amely évente belekerül az értékesítési folyamatba, és egész azon része, amely forgótőkéből áll, nyersanyagból és segédanyagokból.

Ami mármost az állandó tőkének ezt a második részét illeti, megkülönböztetést kell tenni:

Egy nagy része annak, ami mint állandó tőke – mint munkaeszköz és munkaanyag – *jelenik meg* az egyik termelési területen, *egyidejűleg* termék egy párhuzamos termelési területen. Pl. a fonal a szövő állandó tőkéjéhez tartozik; a fonónak terméke, amely talán egy nappal előbb még keletkezőben volt. Ha itt *egyidejűségről* beszélünk, ezen azt értjük, hogy *ugyanabban* az évben termelték. Ugyanazok az áruk, különböző fázisokban, ugyanazon év alatt különböző termelési területeken futnak át. Az egyikből kikerülnek mint termék, a másikba bekerülnek mint állandó tőkét alkotó áru. És állandó tőkeként fogyasztják el valamennyit az év folyamán; akár úgy, hogy, mint az állótőke esetében, csak értékük kerül bele az áruba, akár úgy, hogy használati értékük is belekerül ebbe, mint a forgótőke esetében. Mialatt az egyik termelési területen termelt áru a másik termelési területre kerül be, hogy itt állandó tőkeként elfogyasszák – a termelési területeknek, amelyekre ugyanazon áru belép, e *sorrendje* mellett *egyidejűleg* egymás mellett termelik ennek különböző elemeit vagy különböző fázisait. Ugyanazon év folyamán az egyik területen folytonosan elfogyasztják mint állandó tőkét és a másik, párhuzamos területen megtermelik mint árut. Ugyanazokat az árukat, amelyeket mint állandó tőkét az év folyamán így elfogyasztanak, ilymódon ugyanazon év folyamán állandóan meg is termelik. A gép elhasználódik az *A* területen. Egyidejűleg megtermelik a *B* területen. Az állandó tőkét, amelyet a létfenntartási

eszközöket termelő termelési területeken az év folyamán elfogyasztanak, *egyidejűleg* más termelési területeken megtermelik, úgyhogy az év *folyamán* vagy *az év végén* in natura újonnan pótolják. Mindkettő, mind a létfenntartási eszközök, mind az állandó tőkének ez a része az új, az év folyamán tevékeny munkának a terméke.

Korábban megmutattam,[117] hogyan alkotja a létfenntartási eszközöket termelő termelési területek termékének egy *értékrésze*, az e termelési területek állandó tőkéjét pótoló értékrész ezen állandó tőke *termelőinek* jövedelmét.

Ámde létezik továbbá az állandó tőkének egy része, amelyet *évente elfogyasztanak*, anélkül, hogy alkotórészként azokra a termelési területekre kerülne be, amelyek létfenntartási eszközöket (fogyasztási árukat) termelnek. Ezt tehát nem is lehet ezekről a területekről pótolni. Az állandó tőkének – munkaszerszámoknak, nyersanyagnak és segédanyagoknak – arra a részére gondolunk, amelyet az állandó tőke, a gépi berendezés, a nyersanyagok és a segédanyagok alkotásában, termelésében magát is iparilag fogyasztanak el. Ezt a részt, mint láttuk,[118] *in natura* pótolják, vagy közvetlenül maguknak e termelési területeknek a termékéből (mint a vetőmag, a jószág és részint a szén esetében), vagy a különböző termelési területek állandó tőkét alkotó termékeinek egy részére cserélve. Itt tőkének tőkére való cseréje megy végbe. Az állandó tőke e részének létezése és elfogyasztása révén nemcsak a termékek tömege gyarapszik, hanem az évi termék *értéke* is. Az *évi* termék azon *értékrésze*, amely egyenlő az elfogyasztott állandó tőke e részének értékével, vásárolja vissza in natura, vagyis vonja vissza az évi termékből ennek azt a részét, amelynek az elfogyasztott állandó tőkét in natura pótolnia kell. Pl. a vetésnek az az értékrésze, amelyet a vetőmag alkot, meghatározza a termésnek azt az értékrészét (és ezzel azt a gabonamennyiséget), amelyet állandó tőkeként vissza kell adni a földnek, a termelésnek. Az év folyamán újonnan hozzátett munka nélkül ezt a részt nem termelték volna újra; de valójában az előző évi, vagyis múltbeli munka *termelte*, és – amennyiben a munka termelékenysége nem változik – az az *érték*, amelyet az évi termékhez hozzátesz, nem az ezévi, hanem az előző évi munka eredménye. Minél nagyobb egy országban *aránylagosan* az alkalmazott állandó tőke, annál nagyobb lesz az állandó tőkének az a része is, amelyet elfogyasztanak az állandó tőke termelésében, és amely nemcsak nagyobb terméktömegben fejeződik ki, hanem e terméktömeg értékét is emeli. Ez az *érték* tehát nemcsak a jelenlegi, ezévi munka eredménye, hanem éppannyira eredménye az előző évi, múltbeli munkának, habár a közvetlen évi munka *nélkül*

éppoly kevéssé jelennék meg újra, mint az a termék, amelybe belekerül. Ha ez a rész növekszik, akkor nemcsak az évi terméktömeg, hanem ennek *értéke* is növekszik, még ha az évi munka ugyanaz maradna is. Ez a növekedés a *tőkefelhalmozás* olyan formája, amelyet lényeges megértenünk. És mi sem állhat távolabb ettől a megértéstől, mint Ricardo tétele:

„Egymillió ember munkája az iparban mindig ugyanazt az értéket fogja termelni, de nem mindig fogja ugyanazt a gazdagságot termelni." (I. m. 320. old.)

Ez a millió ember – a munkanapot adottnak előfeltételezve – a munka termelékenysége szerint nemcsak nagyon különböző árutömeget fog termelni, hanem ennek a tömegnek az értéke is nagyon különböző lesz, aszerint, hogy sok vagy kevés állandó tőkével termelték-e, tehát sok vagy kevés *előző évi, múltbeli* munkából származó érték tevődött-e hozzá.

[2. *Az állandó tőke értéke és a termék értéke*]

Itt, ahol az állandó tőke újratermeléséről beszélünk, mindenütt először is feltesszük – az egyszerűsítés kedvéért –, hogy a munka termelékenysége és következésképp a termelési mód ugyanaz marad. Amit állandó tőkeként pótolni kell – adott termelési szinten –, az meghatározott mennyiség in natura. Ha a termelékenység ugyanaz marad, akkor állandó marad ennek a mennyiségnek az értéke is. Ha változások állnak be a munka termelékenységében, miáltal ugyanazt a mennyiséget drágábban vagy olcsóbban, több vagy kevesebb munkával lehet újonnan újratermelni, akkor éppígy változások állnak be az állandó tőke értékében, amelyek érintik az állandó tőke levonása után megmaradó többlettermeket.

Pl. tegyük fel, hogy 20 quarter à 3 £ = 60 £ szükséges a vetéshez. Ha a quartert $^1/_3$-dal kevesebb munkával termelik újra, akkor 1 quarter már csak 2 £-be kerül. A termékből továbbra is 20 quartert kell levonni vetésre, de az az értékrész, amelyet ez az egész termékből képvisel, már csak 40 £. Ugyanannak az állandó tőkének a pótlására akkor az össztermék csekélyebb értékrésze és csekélyebb természetbeni része szükséges, habár a 20 quartert továbbra is vissza kell adni a földnek vetőmagként.

Ha az évente elfogyasztott állandó tőke az egyik nemzetnél 10 millió és a másiknál csak 1 millió volna és 1 millió ember évi munkája = 100

millió £, akkor az első nemzetnél a termék értéke 110 és a másiknál csak 101 millió volna. Emellett nemcsak lehetséges, hanem biztos volna, hogy az egyes áru az I. nemzetnél olcsóbb volna, mint a II. nemzetnél, mert az utóbbi sokkal csekélyebb árutömeget termelne ugyanazzal a munkával, sokkal csekélyebbet, mint ami megfelelne 10 és 1 különbözetének. A terméknek nagyobb értékrésze kerül ugyan levonásra az I. nemzetnél, II.-vel összehasonlítva, hogy a tőkét pótolja, és ennélfogva nagyobb rész az össztermékből is. De az össztermék is sokkal nagyobb.

A gyári árukat illetően ismeretes, hogy 1 millió ember Angliában nemcsak sokkal nagyobb terméket, hanem sokkal nagyobb értékű terméket is termel, mint pl. Oroszországban, habár az egyes áru sokkal olcsóbb. A mezőgazdaságot illetően azonban úgy látszik nem áll fenn ugyanez a viszony a tőkésen fejlett és a relatíve fejletlen nemzetek közt. Az elmaradott nemzet terméke olcsóbb, mint a tőkésen fejletté. *Pénzárát* tekintve. És mégis úgy látszik, hogy a fejlett nemzet terméke sokkal kevesebb (az év folyamán végzett) munka terméke, mint az elmaradotté. Angliában pl. kevesebb mint $^1/_3$ foglalkozik mezőgazdasággal; Oroszországban $^4/_5$; ott $^5/_{15}$, itt $^{12}/_{15}$. A számokat nem kell betűszerint venni. Angliában pl. a *nem-mezőgazdasági iparban*, a gépesítésben, kereskedelemben, szállításügyben stb. egy sereg ember foglalkozik a mezőgazdasági termelés elemeinek termelésével és szállításával, míg Oroszországban nem foglalkoznak ennyien ezzel. Nem határozhatjuk meg tehát a mezőgazdaságban foglalkoztatott személyek arányát egyenesen a közvetlenül a mezőgazdaságban alkalmazott egyének szerint. Tőkés termelésű országokban *közvetve* vesznek részt ebben a mezőgazdasági termelésben sokan, akik fejletlenebb országokban közvetlenül ez alá vannak besorolva. A különbség tehát nagyobbnak látszik, mint amilyen. Az ország egész civilizációja számára azonban ez a különbség igen fontos, még ha pusztán abban áll is, hogy a mezőgazdaságban részt vevő termelők egy nagy része nem közvetlenül vesz részt benne és ki van ragadva a falusi élet idiotizmusából; az ipari népességhez tartozik.

Ezt tehát egyelőre félretesszük. Továbbá eltekintünk attól, hogy a legtöbb földművelő nép kénytelen termékét értéke *alatt* eladni, míg fejlett tőkés termelésű országokban a mezőgazdasági termék az értékére emelkedik. Mindenesetre az angol mezőgazda termékének értékébe belekerül az állandó tőke egy értékrésze, amely az orosz mezőgazda termékének értékébe nem kerül bele. Tegyük fel, hogy ez az értékrész egyenlő 10 ember napi munkájával. És tegyük fel, hogy egy angol munkás hozza mozgásba ezt az állandó tőkét. A mezőgazdasági termék állandó tőkéjé-

nek arról a részéről beszélek, amelyet nem pótolnak új munkával, ahogy pl. a mezőgazdasági felszereléseknél ez az eset. Ha 5 orosz munkás szükséges, hogy ugyanazt a terméket megtermelje, amelyet 1 angol az állandó tőke segítségével megtermel, és ha az az állandó tőke, amelyet az orosz felhasznál, = 1, akkor az angol termék = 10 + 1 = 11 munkanap volna és az oroszé 5 + 1 = 6. Ha az orosz talaj annyival termékenyebb, mint az angol, hogy az állandó tőke alkalmazása nélkül vagy tizedannyi állandó tőkével annyi gabonát termel, mint az angol tízszer nagyobbal, akkor az angol és orosz gabona ugyanazon mennyiségeinek *értéke* úgy aránylik, mint 11: 6. Ha az orosz gabona quarterja 2 £-ért kelne el, akkor az angol $3\,^2/_3$ £-ért, mert $2 : 3\,^2/_3 = 6 : 11$. Az angol gabona pénzára és értéke tehát sokkal magasabb volna, mint az oroszé, de mégis az angolt termelnék kevesebb munkával, mivel a *múltbeli* munka, amely a terméknek mind tömegében, mind értékében újra megjelenik, nem kerül új munka hozzátételébe. Mindig ez volna az eset, amikor az angol kevesebb közvetlen munkát alkalmaz, mint az orosz, de a nagyobb állandó tőke, amelyet alkalmaz – és amely neki *semmibe* nem kerül, habár került és meg kell fizetni –, nem emelte olyan fokban a munka termelékenységét, hogy ez az orosz talaj természetes termékenységét kiegyenlítené. A mezőgazdasági termék pénzárai tehát magasabban állhatnak tőkés termelésű országokban, mint fejletlenebbekben, habár ez a termék valójában kevesebb munkába kerül. Több közvetlen plusz múltbeli munkát tartalmaz, de ez a múltbeli munka semmibe se kerül. A termék olcsóbb volna, ha nem jönne közbe a természetes termékenység különbözete. Ezzel a munkabér magasabb pénzárai is meg lennének magyarázva.

Eddig pusztán a meglevő tőke újratermeléséről beszéltünk. A munkás a bérét egy többlettermékkel vagy többletértékkel együtt pótolja, amely a tőkés profitját (a járadékot beleértve) alkotja. Pótolja az évi termék azon részét, amely számára újból bérül szolgál. A tőkés a profitját az év folyamán megette, de a munkás olyan termékrészt hozott létre, amely újból megehető profitként. Az állandó tőkének a létfenntartási eszközök termelésében elfogyasztott részét az év folyamán új munka által termelt állandó tőkével pótolják. Az állandó tőke ezen új részének termelői jövedelmüket (profitot és bért) a létfenntartási eszközöknek abban a részében realizálják, amely egyenlő az ő termelésükben elfogyasztott állandó tőke értékével. Végül az állandó tőke termelésében, a gépi berendezés, nyersanyag és segédanyag termelésében elfogyasztott állandó tőkét in natura vagy tőkecsere révén pótolják az állandó tőkét termelő különböző termelési területek össztermékéből.

[3. *A tőkefelhalmozás szükséges feltételei. Az állótőke kopása a felhalmozás folyamatában*]

Hogyan áll azonban a dolog mármost a tőke *gyarapodásával*, a *felhalmozásával*, megkülönböztetve ezt az újratermeléstől, a *jövedelem átváltoztatásával* tőkévé?

Hogy a kérdést leegyszerűsítsük, előfeltételezzük, hogy a munka termelékenysége ugyanaz marad, nem mennek végbe változások a termelési módban, tehát továbbra is ugyanaz a munkamennyiség szükséges ugyanannak az árumennyiségnek a megtermeléséhez, hogy tehát a tőke *gyarapítása* ugyanannyi munkába kerül, mint ugyanazon tömegű tőke előző évi termelése.

Az értéktöbblet egy részét tőkévé kell változtatni, ahelyett, hogy jövedelemként megennék. Részint állandó, részint változó tőkévé kell változtatni. És az arány, amelyben a tőkének erre a két különböző részére megoszlik, a tőke előfeltételezett szerves összetételétől függ, mivel a termelési mód változatlan marad és a két rész aránylagos értéke is. Minél magasabban fejlett a termelés, annál nagyobb lesz az értéktöbbletnek az a része, amelyet állandó tőkévé változtatnak, összehasonlítva az értéktöbbletnek azzal a részével, amelyet változó tőkévé változtatnak.

Először is tehát az értéktöbblet egy részét (és a neki létfenntartási eszközökben megfelelő többletterméket) változó tőkévé kell változtatni; azaz új munkát kell vele vásárolni. Ez csak akkor lehetséges, ha a munkások száma növekszik, vagy ha a munkaidőt, amelynek folyamán dolgoznak, meghosszabbítják. Az utóbbi lehetséges, ha pl. a munkásnépesség egy része csak félig vagy kétharmadig volt foglalkoztatva, vagy pedig lehetséges rövidebb vagy hosszabb periódusokra a munkanap abszolút meghosszabbítása révén is, amit azonban akkor meg kell fizetni. Ez azonban nem tekinthető a felhalmozás állandó eszközének. A munkásnépesség növekedhet, ha azelőtt nem-termelő munkásokat termelőkké változtatnak vagy a népesség olyan részeit, amelyek korábban nem dolgoztak, mint nők és gyermekek, pauperek, bevonják a termelési folyamatba. Az utóbbi pontot itt elhagyjuk. Végül a munkásnépességnek az általános népesség növekedésével együtt való abszolút növekedése révén. Hogy a felhalmozás folytonos, folytatólagos folyamat legyen, annak feltétele a népességnek ez az abszolút növekedése (habár relatíve, az alkalmazott tőkéhez képest csökken). *A népesség gyarapodása* a felhalmo-

zásnak mint folytonos folyamatnak alapzataként jelenik meg. Ez azonban olyan átlagos bért előfeltételez, amely megengedi a munkásnépesség állandó növekedését, nemcsak újratermelését. Hirtelen esetekre a tőkés termelés már azzal gondoskodik magáról, hogy a munkásnépesség egyik részét túldolgoztatja, a másik részét pedig mint tartalékshereget félig vagy teljesen pauperizálva in petto* tartja.

De hogyan áll a dolog az értéktöbblet másik részével, amelyet állandó tőkévé kell változtatni? Hogy a kérdést leegyszerűsítsük, elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől és egy lezárt nemzetet vizsgálunk. Vegyünk egy példát. Az értéktöbblet, amelyet egy lenszövő létrehozott, legyen = 10 000 £, amiből a felét tőkévé akarja változtatni; tehát 5000 £-et. A mechanikai szövőipar szerves összetétele szerint ennek $^1/_5$-ét munkabérre kell fordítani. Elvonatkoztatunk itt a tőke megtérülésétől, amely szerint talán öt hétre szóló összeg elég neki, ezután elad és ilymódon a forgalomból visszakapja a tőkét a bérhez. Feltesszük, hogy 1000 £-et kell munkabérre (20 ember számára) tartalékolnia a bankárnál és lassanként az év folyamán kiadnia bérekre. Akkor 4000 £-et kell állandó tőkévé változtatni. Először is fonalat kell vásárolnia, annyit, amennyit 20 ember az év folyamán meg tud szőni. (Mindig elvonatkoztatunk a tőke forgó részének megtérülésétől.) Továbbá szaporítania kell gyára szövőszékeit, szintúgy talán új gőzgépet kell beállítania vagy a régit megnagyobbítania stb. De hogy mindezt megvegye, készen kell találnia fonalat a piacon, szövőszékeket stb. A 4000 £-jét fonallá, szövőszékekké, szénné stb. kell változtatnia, azaz az utóbbiakat meg kell vennie. Hogy megvegye őket, ahhoz azonban meg kell lenniök. Minthogy előfeltételeztük, hogy a régi tőke újratermelése a régi feltételek közt ment végbe, ezért a fonalfonó egész tőkéjét kiadta, hogy az előbbi évben a szövők által megkívánt mennyiségű fonalat szolgáltassa. Hogyan elégítse hát ki a pótlólagos keresletet pótlólagos fonalkínálattal? Ugyanúgy áll a dolog a gépgyárossal, aki a szövőszékeket stb. szolgáltatja. Csupán annyi új szövőszéket termelt, hogy fedezze azt a fogyasztást, amely átlagosan végbemegy a szövőiparban. De a felhalmozókedvű szövő 3000 £-ért fonalat és 1000 £-ért szövőszékeket, szenet (minthogy ugyanúgy áll a dolog a széniparossal) stb. rendel. Vagyis ténylegesen 3000 £-et ad a fonónak, 1000 £-et a gépgyártónak és a szenesnek stb., hogy ezek ezt a pénzt neki fonallá, szövőszékekké és szénné változtassák. Várnia kellene tehát, ameddig ez a folyamat véget ér, mielőtt a maga felhalmozását – új vászon termelését – megkezdhetné. Ez az első megszakítás.

* – készenlétben; tartalékban – *Szerk.*

De most a fonó a 3000 £-gel ugyanabban a helyzetben van, mint a szövő a 4000-rel, csakhogy profitját mindjárt levonja. Találhat pótlólagos számú fonót, de szüksége van lenre, orsókra, szénre stb. Éppígy a szenesnek új gépi berendezésre vagy szerszámokra az új munkásokon kívül. A gépgyárosnak pedig, akinek az új szövőszékeket, orsókat stb. kell szolgáltatnia, a pótlólagos munkásokon kívül vasra stb. A legrosszabbul áll azonban a dolog a lentermesztővel, aki csak a következő évben tudja a pótlólagos lenmennyiséget szolgáltatni stb.

Hogy tehát a szövő huzavona és megszakítás nélkül profitjának egy részét minden évben állandó tőkévé változtathassa – és hogy a felhalmozás folytonos folyamat legyen –, szükséges, hogy a piacon készen találjon pótlólagos mennyiségű fonalat, szövőszékeket stb. Neki, a fonónak, a szenesnek stb. csupán több munkást kell alkalmaznia, ha készen találnak a piacon lent, orsókat, gépeket.

Az állandó tőkének egy részét, amelyet évente elhasználtnak számítanak, és amely kopásként belekerül a termék értékébe, valójában *nem* használják el. Vegyünk pl. egy gépet, amely 12 évig tart és 12 000 £-be kerül, akkor az átlagos kopás, amelyet minden évre számítani kell, = 1000 £. A 12 év végén akkor, minthogy a termékbe évente 1000 £ kerül bele, a 12 000 £ érték újratermelődött, és ezen az áron egy ugyanolyan fajtájú új gépet lehet venni. A javításokat és foltozásokat, amelyek a 12 év folyamán szükségesek, a gép termelési költségeihez számítjuk és semmi közük sincs a mi kérdésünkhöz. Ténylegesen azonban a valóság különbözik ettől az átlagszámítástól. A gép talán a második évben jobban működik, mint az elsőben. És mégis 12 év múltán többé nem használható. Ugyanaz a helyzet, mint egy barommal, amely átlagosan 10 évig élhet, de ezért még nem hal el minden évben egy tizede, habár a 10 év elteltével új egyeddel kell pótolni. Természetesen *ugyanazon* év folyamán meghatározott számú gépi berendezés stb. mindig abba a stádiumba lép, amikor aztán valóban pótolni kell új gépekkel. Minden évben tehát a régi gépi berendezés stb. meghatározott mennyiségét valóban, in natura, újjal kell pótolni. És ennek felel meg a gépi berendezés stb. évi átlagos termelése. A kifizetésükre szolgáló érték az áruk eladásából készen áll újratermelési idejük (a gépeké) szerint. De megmarad a tény, hogy az évi terméknek, az érte évente fizetett értéknek egy nagy értékrésze szükséges ugyan ahhoz, hogy 12 év múltán pl. a régi gépi berendezést pótolja, de semmiképp sincs rá valóban szükség avégett, hogy évente in natura pótoljon egy tizenkettedet, ami ténylegesen kivihetetlen is volna. Ezt az alapot részint elhasználhatják, hogy munkabért vagy nyersanyagot vásároljanak vele, mielőtt a folyton forgalomba dobott,

de a forgalomból azonnal vissza nem térő árut eladták vagy megfizették volna. Nem lehet azonban ez a helyzet egész évben, mivel az év folyamán megtérült áruk teljesen realizálják értéküket, tehát meg kell fizetniök, realizálniok a bennük foglalt munkabért, nyersanyagot, elhasznált gépi berendezést, valamint értéktöbbletet. Ahol tehát sok állandó tőkét, tehát sok állótőkét is alkalmaznak, ott a terméknek ebben az állótőke kopását pótló értékrészében egy *felhalmozási alap* létezik, amelyet az, aki alkalmazza, felhasználhat új állótőke (vagy akár forgótőke) befektetésére, anélkül, hogy a felhalmozás e részére bármit is levonna az értéktöbbletből. (Lásd MacCulloch.[119]) Ez a felhalmozási alap nem található meg olyan termelési fokokon és olyan nemzeteknél, ahol nem létezik nagy állótőke. Ez fontos pont. Ez alap javítások, kiterjesztések stb. állandó eszközlésére.

[4. *A termelési ágak közti kapcsolat a felhalmozás folyamatában. Az értéktöbblet egy részének közvetlen átváltoztatása állandó tőkévé a mezőgazdaságban és a gépgyártásban*]

De amire itt rá akarunk térni, az a következő. Ha a gépgyártásban alkalmazott össztőke csak akkora volna is, hogy a gépi berendezés évi kopását pótolja, akkor is sokkal több gépi berendezést termelne, mint amennyire évente szükséglet van, mivel a kopás részben csak eszmeileg létezik és valóságosan csak évek bizonyos sora után kell in natura pótolni. Az így alkalmazott tőke tehát évente egy tömeg gépi berendezést szolgáltat, amely megvan új tőkebefektetések számára és anticipálja ezeket az új tőkebefektetéseket. Pl. a gépgyártó ez év folyamán indítja meg gyárát. Szolgáltasson 12 000 £-ért gépi berendezést az év folyamán. Akkor a 11 következő év folyamán az általa termelt gépi berendezés puszta újratermelése esetén csak 1000 £-ért kellene termelnie, és még ezt az évi termelést sem fogyasztanák el évente. Még kevésbé, hogyha egész tőkéjét alkalmazza. Hogy ez a tőke működésben maradjon és pusztán folyton újratermelje magát évente, szükséges az ezeket a gépeket használó gyártásnak új folytonos bővítése. (Még inkább, hogyha ő maga is felhalmoz.)

Itt tehát, *még ha ezen a termelési területen a belefektetett tőkét csak újratermelik is*, állandó felhalmozás szükséges a többi termelési területen. Ez az állandó felhalmozás pedig ezáltal szintén állandóan készletben találja egyik elemét a piacon. Itt az egyik termelési területen állandó

az árukészlet más területek felhalmozása, új, pótlólagos ipari fogyasztása számára, még ha ezen a területen pusztán a meglevő tőkét termelik is újra.

Azzal az 5000 £ profittal vagy értéktöbblettel, amelyet pl. a szövő tőkévé változtat, két eset lehetséges, mindig előfeltételezve, hogy a piacon *készen találja a munkát*, amelyet ebből az 5000 £-ből 1000-rel meg kell vásárolnia, hogy az 5000 £-et termelési területe feltételeihez mérten változtassa tőkévé. Ez a rész változó tőkévé változik és bérekre fordítják. Hogy azonban ezt a munkát alkalmazza, szüksége van fonalra, pótlólagos gépi berendezésre {kivéve, ha meghosszabbítják a munkanapot; ebben az esetben a gépi berendezés csak gyorsabban elhasználódik, újratermelési ideje megrövidül, de ugyanakkor több értéktöbbletet termelnek; és bár a gépi berendezés értéke rövidebb idő alatt kell hogy eloszoljék a termelt árukra, de hasonlíthatatlanul több árut termelnek; úgyhogy e gyorsabb elhasználódás ellenére az egyes áru értékébe vagy árába kisebb rész gépérték kerül bele. Közvetlenül *új* tőkét ebben az esetben magára a gépi berendezésre nem kell fordítani. Csak valamivel gyorsabban kell pótolni a gépi berendezés értékét. *De* a segédanyagok ebben az esetben pótlólagos tőke előlegezését kívánják meg} és pótlólagos segédanyagokra. Vagy készen találja a szövő ezeket a termelési feltételeit a piacon. Akkor ezeknek az áruknak a bevásárlása más árukétól csak abban különbözik, hogy a szövő az *ipari fogyasztás* számára vásárol árukat az *egyéni* fogyasztás helyett. Vagy nem találja készen ezeket a piacon; akkor meg kell rendelnie (mint pl. új konstrukciójú gépek esetében), éppúgy, ahogy a magánfogyasztás számára kell megrendelnie cikkeket, amelyeket nem talál készen a piacon. Ha a nyersanyagot (lent) rendelésre kellene csak megtermelni {pl. ahogy az indiai ryotok[120] indigót, jutát stb. angol kereskedők rendelésére és előlegére termelnek}, akkor a lenszövő felhalmozása erre az évre saját üzletében lehetetlen volna. Másrészt tegyük fel, hogy a fonó az 5000 £-et tőkévé változtatja, a szövő pedig nem halmoz fel, akkor a fonal, habár minden termelési feltétele készletben volt a piacon, eladhatatlan lesz, és az 5000 £ ténylegesen fonallá változott, de tőkévé nem.

(A *hitel*, amelyről itt nem kell többet beszélnünk, közvetíti, hogy a felhalmozott tőkét nem pontosan azon a területen alkalmazzák, ahol létrehozták, hanem ott, ahol a legtöbb esélye van az értékesülésre. Mégis minden tőkés jobban szereti felhalmozását lehetőleg saját szakmájában befektetni. Ha másokban fekteti be, akkor pénztőkéssé válik és profit helyett csak kamatot húz, hacsak nem veti rá magát spekulációra. Itt

azonban az átlagos felhalmozásról beszélünk, és csak példaképpen a különös szakmában befektetettről.)

Ha másrészt a lentermesztő a termelését kibővítette, azaz felhalmozott volna, a fonó, a szövő, a gépgyártó stb. pedig nem, akkor felesleges lenje volna raktáron és valószínűleg a következő évben kevesebbet termelne.

{Itt az egyéni fogyasztástól egyelőre teljesen eltekintünk és csak a termelők egymás közti összefüggését vesszük szemügyre. Ha ez létezik, akkor először is kölcsönösen piacot alkotnak a kölcsönösen pótlandó tőkék számára; a létfenntartási eszközök egy része számára az újonnan foglalkoztatott vagy jobban foglalkoztatott munkások alkotnak piacot; és minthogy az értéktöbblet a következő évben növekszik, ezért a tőkések a jövedelem növekvő részét fogyaszthatják el, tehát bizonyos mértékig egymás számára is piacot alkotnak. Ezzel az év termékének nagy része még mindig eladhatatlan maradhat.}

A kérdést most így kell megformulázni: *Általános felhalmozást előfeltételezve*, azaz előfeltételezve, hogy a tőke minden szakmában többékevésbé felhalmozódik, ami valóban feltétele a tőkés termelésnek, és ami éppannyira törekvése a tőkésnek mint tőkésnek, ahogy a kincsképzőnek törekvése pénzt felraktározni (de szükséges is azért, hogy a tőkés termelés előrehaladjon), – mik a *feltételei* ennek az általános felhalmozásnak, miben oldódik ez fel? Vagy, minthogy számunkra a lenszövő képviselheti egyáltalában a tőkést, mik annak a *feltételei*, hogy zavartalanul visszaváltoztathassa az 5000 £ értéktöbbletet tőkévé és a felhalmozási folyamatot évről évre állandóan folytathassa? Az 5000 £-et felhalmozni nem jelent mást, mint ezt a pénzt, ezt az értékösszeget tőkévé változtatni. A *tőke felhalmozásának feltételei tehát teljesen ugyanazok, mint eredeti termelésének vagy újratermelésének egyáltalában.*

Ezek a feltételek pedig azok voltak, hogy a pénz egy részével munkát vásároltak, a másikkal árukat (nyersanyagot és gépi berendezést stb.), amelyeket ez a munka *iparilag elfogyaszthatott*. {Némely áru csak iparilag fogyasztható el, mint a gépi berendezés, nyersanyag, félkészgyártmányok stb. Mások, mint a házak, lovak, búza, gabona (amelyből pálinkát vagy keményítőt stb. csinálnak) stb. iparilag és egyénileg fogyaszthatók el.} Hogy ezeket az árukat meg lehessen vásárolni, áruként a *piacon* kell lenniök – a befejezett termelés és a még el nem kezdett fogyasztás közötti közbenső stádiumban, az eladók kezében, a forgalom stádiumában – vagy rendelésre beszerezhetőknek kell lenniök (előállíthatóknak, mint új gyárak építésénél stb.). Ilyenek voltak – ezt előfeltételeztük a tőke termelésénél és újratermelésénél a munkának a tőkés termelésben

keresztülvitt társadalmi szintű megosztása miatt (a munka és a tőke elosztása a különböző szakmák közt), az egész felszínen *egyidejűleg* végbemenő *párhuzamos* termelés, újratermelés miatt. Ez volt a *piacnak*, a tőke termelésének és újratermelésének a feltétele. Minél nagyobb a tőke, minél fejlettebb a munka termelékenysége, egyáltalában a tőkés termelés szintje, *annál nagyobb azoknak az áruknak a tömege is, amelyek a termelésből az* (egyéni és ipari) *fogyasztásba való átmenetben, a forgalomban, a piacon találhatók*, és annál nagyobb a biztonság mindegyik különös tőke számára, hogy újratermelési feltételeit készen megtalálja a piacon. Ez annál is inkább így van, mivel a tőkés termelés lényegéhez mérten mindegyik különös tőke 1. olyan szinten dolgozik, amelyet nem egyéni kereslet (rendelés stb., magánszükséglet) szab meg, hanem az az igyekezet, hogy lehetőleg sok munkát és ezért többletmunkát realizáljon és adott tőkével a lehető legnagyobb tömegű árut szolgáltassa; 2. mindegyik egyes tőke iparkodik a lehető legnagyobb helyet elfoglalni a piacon, versenytársait pedig kiszorítani, kizárni. *A tőkék konkurrenciája.* {Minél jobban kifejlődnek a közlekedési eszközök, annál jobban csökkenhet a készlet a piacon.}

„Valóban ott, ahol a termelés és a fogyasztás viszonylag nagy, természetesen bármely adott pillanatban *viszonylag nagy többlet* lesz a közbenső állapotban, a piacon, útban a megtermeltetéstől a fogyasztó kezeihez; hacsak a gyorsaság, amellyel a dolgok elkelnek, valóban annyira meg nem növekedett volna, hogy ellene hasson annak, ami különben a megnövekedett termelés következménye lett volna." („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.", London 1821, 6–7. old.)

Új tőke felhalmozása tehát csak ugyanazon feltételek között mehet végbe, mint a már meglevő tőke újratermelése.

{Itt egyáltalán nem térünk ki arra az esetre, amikor több tőke van felhalmozva, mint amennyit a termelésben el lehet helyezni, pl. pénz formájában parlagon hever a bankároknál. Innen ered a külföldre való kölcsönzés stb., egyszóval a beruházási spekuláció. Éppily kevéssé vesszük szemügyre azt az esetet, amikor lehetetlen a termelt áruk tömegét eladni, válságok stb. Ez a konkurrenciáról szóló szakaszba[18] tartozik. Itt csak a tőke formáit kell folyamatának különböző fázisaiban megvizsgálnunk, mikor is mindig feltesszük, hogy az áruk értékükön kelnek el.}

A szövő visszaváltoztathatja tőkévé az 5000 £ értéktöbbletet, ha az 1000 £-nyi munkán kívül fonalat stb. készen megtalál a piacon vagy

rendelésre kaphat: ehhez tehát *többlettermeket* kellett termelni az állandó tőkéjébe belekerülő árukból, nevezetesen azokból, amelyeknek előállításához hosszabb termelési időre van szükség, és amelyeket nem lehet gyorsan vagy egyáltalán egy éven belül szaporítani, mint pl. a nyersanyag, a len.

{Itt – ez azonban *csak a közvetítés egy formája*, ezért nem ide tartozik, hanem a tőkék konkurrenciájának vizsgálatához – kerül bele a játékba a kereskedőtőke, amely raktárakban készleteket tart készen a növekvő, egyéni vagy ipari, fogyasztás számára.}

Ahogy a meglevő tőke termelése és újratermelése az egyik *területen* előfeltételezi a *párhuzamos* termelést és újratermelést más területeken, úgy a felhalmozás vagy pótlólagos tőkeképzés az egyik szakmában előfeltételezi az *egyidejű vagy párhuzamos* pótlólagos termelésképzést a többi szakmában. A termelés szintjének tehát egyidejűleg kell növekednie az állandó tőkét szolgáltató összes területeken (megfelelően annak a kereslet által meghatározott átlagos részesedésnek, amellyel mindegyik különös terület a termelés általános növekedéséhez hozzájárul), és minden terület, amely nem az egyéni fogyasztás számára befejezett terméket készíti, szolgáltat állandó tőkét. A legfontosabb marad eközben a gépi berendezésnek (szerszámoknak), *nyersanyagnak*, segédanyagoknak a gyarapítása, mivel valamennyi többi iparnak, amelybe belekerülnek, akár félkész-, akár készgyártmányokat szolgáltat, ha ezek a feltételek megvannak, csak több munkát kell mozgásba hoznia.

Úgy látszik tehát, hogy minden területen állandó *többlettermelés* szükséges ahhoz, hogy felhalmozás legyen.

Ezt még valamivel közelebbről meg kell határozni.

Aztán a második lényeges kérdés:

Az *értéktöbbletnek*, itt a *profitnak* (a járadékot beleértve; ha a földtulajdonos fel akar halmozni, járadékot tőkévé akar változtatni, akkor mindig az *ipari tőkés* az, akinek az értéktöbblet a kezei közé kerül, még ha a munkás változtatja is a maga jövedelmének egy részét tőkévé) az a része, amelyet tőkévé visszaváltoztatnak, pusztán az utolsó év folyamán *újonnan hozzátett munkából* áll. Kérdés, hogy ezt az új tőkét teljesen munkabérre adják-e ki, csak új munkára cserélik-e?

Ami emellett szól: Minden érték eredetileg a munkából fakad. Minden állandó tőke eredetileg éppannyira a munka terméke, mint a változó tőke. És itt úgy látszik megint a tőke munkából való közvetlen keletkezésének vagyunk tanúi.

Ami ellene szól: Vajon a pótlólagos tőkeképzésnek rosszabb ter-

melési feltételek közt kell-e végbemennie, mint a régi tőke újratermelésének? A termelési mód alacsonyabb fokára kell visszamenni? Szükségképp ez volna azonban a helyzet, ha az új értéket pusztán közvetlen munkára adják ki, amelynek tehát *állótőke nélkül* is stb. –, ezt neki magának előbb meg kellene termelnie, éppúgy, ahogy a munkának eredetileg magának kell létrehoznia állandó tőkéjét. Ez merő badarság. De ez *Ricardo stb. előfeltételezése.* Erre részletesebben ki kell térni.

Az első kérdés ez:

Át lehet-e változtatni az értéktöbblet egy részét tőkévé azáltal, hogy a tőkés, ahelyett, hogy ezt, jobbanmondva a többletterméket, amelyben ez jelentkezik, *eladná*, inkább *közvetlenül* tőkeként használja fel? Az igenlő válasz erre a kérdésre már magában foglalná, hogy *nem* a tőkévé változtatandó értéktöbblet teljes összegét változtatják változó tőkévé vagy fordítják munkabérre.

A mezőgazdasági termék gabonából vagy jószágból álló részénél ez eleve világos. A gabona egy része, amely a termésnek a bérlő számára a többletterméket vagy a többletértéket képviselő részéhez tartozik (éppígy a jószágnak egy része), ahelyett, hogy eladnák, azonnal ismét termelési feltételül szolgálhat, vetőmagként vagy igásállatként. Ugyanígy áll a dolog a magán a földön termelt trágyázószerek azon részével, amely egyszersmind mint áru a kereskedelemben forogható, azaz eladható. Az értéktöbbletként, profitként reá jutó többletterméknek ezt a részét a bérlő azonnal ismét a saját termelési területén belüli termelési feltétellé, ennélfogva *közvetlenül* tőkévé változtathatja. Ezt a részt nem adják ki bérre, nem változtatják változó tőkévé. Elvonják az egyéni fogyasztás elől, anélkül, hogy Smith vagy Ricardo értelmében *termelő módon* fogyasztanák el. *Iparilag* fogyasztják el, de nyersanyagként, nem pedig termelő vagy nem-termelő munkások létfenntartási eszközeként. A gabona azonban nemcsak létfenntartási eszközül szolgál termelő munkások stb. számára, hanem segédanyagul is jószág számára, nyersanyagul pálinka, keményítő stb. számára. A jószág a maga részéről (a hízó- vagy igásállat) nemcsak létfenntartási eszközül szolgál, hanem nyersanyagot szolgáltat egy csomó ipar számára irhája, bőre, zsírja, csontja, szaruja stb. révén és mozgatóerőt részint maga a mezőgazdaság, részint a szállítóipar számára.

Mindazon iparokban, ahol az *újratermelési idő* egy évnél hosszabbra nyúlik, mint a jószág, fa stb. nagy részénél, amelyeket azonban ugyanakkor folytonosan újra kell termelni, azaz meghatározott munkamennyiség alkalmazását követelik, a felhalmozás és az újratermelés annyiban egybeesik, hogy a nemcsak megfizetett, hanem meg nem fizetett munkát is képviselő

újonnan hozzátett munkát in natura fel kell raktározni, amíg a termék eladhatóvá nem válik. (Itt nem az általános profitráta szerint évente hozzátett profit felraktározásáról van szó; ez nem *valóságos* felhalmozás, hanem csak számításmód. Hanem a több éven át ismétlődő összmunka felraktározásáról; amikor tehát nemcsak megfizetett, hanem meg nem fizetett munkát is természetben felraktároznak és azonnal ismét tőkévé változtatnak. A profit felraktározása viszont ilyen esetekben független az újonnan hozzátett munka mennyiségétől.)

Ugyanígy áll a dolog a *kereskedelmi növényekkel* (akár nyersanyagot, akár segédanyagokat szolgáltatnak). Vetőmagjuk, az a részük, amelyet megint fel lehet használni mint trágyát stb., az össztermék egy részét képviseli. Ha *eladhatatlan* volna, ez mit sem változtatna azon, hogy mihelyt megint belekerül termelési feltételként, az összérték egy részét alkotja és mint ilyen állandó tőkét alkot az új termelés számára.

Ezzel már az egyik fődolgot elintéztük — a nyersanyagot és a létfenntartási eszközt (táplálékot), amennyiben ezek tulajdonképpeni mezőgazdasági termékek. Itt tehát a felhalmozás *közvetlenül* egybeesik a nagyobb szinten történő újratermeléssel, úgyhogy a többlettermék egy része közvetlenül saját termelési területén ismét termelési eszközül szolgál, *anélkül, hogy munkabérre vagy más árukra kicserélnék.*

A második fődolog a *gépi berendezés.* Nem az a gép, amely árukat termel, hanem a gépet termelő gép, a gépet termelő gépi berendezésnek az *állandó tőkéje.* Ha ez adva van, akkor csakis munka szükséges, hogy a kitermelő ipar nyersanyagát, vasat stb. szolgáltassák edények és gépek számára. És az utóbbiakkal szolgáltatva vannak a magának a nyersanyagnak a megdolgozására való gépek. A nehézség, amely itt fennforog, az, hogy ne kerüljünk az előfeltételezések hibás körébe. Tudniillik, több gépi berendezés megtermeléséhez több anyag szükséges (vas stb., szén stb.), és ezek megtermeléséhez több gépi berendezés szükséges. Hogy feltevésünk szerint a gépépítő gépeket gyártó iparosok és a gépeket gyártók (a gépépítő gépekkel gyártók) ugyanaz az osztály-e vagy sem, az mit sem változtat a dolgon. Ennyi világos: A többlettermék egy része gépépítő gépekben jelentkezik (legalábbis a gépgyárostól függ, hogy ebben jeleníti-e meg). Ezeket nem kell eladni, hanem in natura kerülhetnek megint bele az új termelésbe mint állandó tőke. Itt van tehát a többlettermék második kategóriája, amely közvetlenül (vagy ugyanazon termelési területen belüli csere révén közvetítve) mint állandó tőke kerül bele az új termelésbe (felhalmozásba), anélkül, hogy átment volna változó tőkévé való korábbi átváltozásnak a folyamatán.

Az a kérdés, hogy a *többletérték* egy részét közvetlenül állandó tőkévé lehet-e változtatni, mindenekelőtt abban a kérdésben oldódik fel, hogy a *többlettermék* egy része – amelyben a többletérték jelentkezik – közvetlenül megint bekerülhet-e mint termelési feltétel saját termelési területére, anélkül, hogy előbb elidegenítenék.

Általános törvény ez:

Ahol a terméknek, tehát egyben a *többletterméknek* (azaz annak a használati értéknek, melyben az értéktöbblet jelentkezik) egy része közvetlenül, közvetítés nélkül, mint termelési feltétel megint bekerülhet arra a termelési területre, amelyből kikerült – mint munkaeszköz vagy munkaanyag –, ott a felhalmozás e termelési területen belül úgy lehet és kell hogy jelentkezzék, hogy a többlettermék egy részét, ahelyett, hogy eladnák, közvetlenül (vagy ugyanezen termelési terület más, hasonlóan felhalmozó specialistáival való csere révén) megint bekebelezik mint az újratermelés feltételét, úgyhogy a felhalmozás és a nagyobb szinten való újratermelés itt *közvetlenül* egybeesik. Mindenütt egybe kell esniök, de nem ezen a közvetlen módon.

Ez áll a segédanyagok egy részére is. Pl. az évi széntermék. A többlettermék egy részét felhasználhatják, hogy megint szenet termeljenek, tehát termelői közvetlenül, bármilyen közvetítés nélkül elhasználhatják mint állandó tőkét nagyobb szinten való termeléshez.

Az ipari körzetekben vannak gépépítők, akik egész gyárakat építenek a gyárosok részére. Tegyük fel, hogy $^1/_{10}$ a többlettermék vagy a meg nem fizetett munka. Hogy ez az $^1/_{10}$-nyi többlettermék olyan gyárépületekben jelentkezik-e, amelyeket harmadik személyek számára építenek és nekik eladnak, vagy olyan gyárépületben, amelyet a termelő magának építtet, önmagának ad el, nyilvánvalóan mit sem változtat a dolgon. Itt csak arról van szó, milyen *fajtájú a használati érték*, amelyben a többletmunka jelentkezik, hogy mint termelési feltétel megint bekerülhet-e annak a tőkésnek a termelési területére, akié a többlettermék. Ez megint példa arra, milyen fontos a *használati érték* meghatározása a *gazdasági formameghatározások szempontjából.*

Itt tehát már a többletterméknek, ennélfogva a többletértéknek egy jelentős részével van dolgunk, amelyet közvetlenül állandó tőkévé lehet és kell változtatni, hogy *tőkeként felhalmozzák*, és amely nélkül egyáltalában nem mehet végbe tőkefelhalmozás.

Másodszor láttuk, hogy ahol fejlett a tőkés termelés, tehát a munka termelékenysége, tehát az állandó tőke, tehát nevezetesen az állandó tőkének az a része is, amely állótőkéből áll, ott az *állótőke puszta újratermelése*

az összes területeken – és párhuzamosan az állótőkét termelő meglevő tőke újratermelése is – felhalmozási alapot alkot, azaz gépi berendezést, állandó tőkét szolgáltat bővített szinten való termeléshez.

Harmadszor megmarad a kérdés: Visszaváltoztatható-e a *többlettermék* egy része pl. a gépi berendezés, a munkaszerszámok stb. termelője és a nyersanyag, vas, szén, fémek, fa stb. termelője közti (közvetett) csere révén, tehát az állandó tőke különböző alkotórészeinek cseréje révén tőkévé (állandó tőkévé)? Ha pl. a vas, szén, fa stb. gyártója gépi berendezést vagy szerszámokat vásárol a gépgyártótól és a gépgyártó fémet, fát, szenet stb. az őstermelőtől, akkor kölcsönös alkotórészeinek cseréje révén pótolják állandó tőkéjüket vagy alkotnak újat. A kérdés itt az, hogy mennyire ez a helyzet a *többlettermék* esetében?

[5. *A tőkésített értéktöbblet átváltoztatása állandó és változó tőkévé*]

Korábban láttuk,[118] hogy az *előzetesen tételezett* tőke egyszerű újratermelése esetén az állandó tőkének az *állandó tőke* újratermelésében elhasznált részét vagy közvetlenül in natura pótolják, vagy az állandó tőke termelői közti csere révén; ez tőkének tőkére és nem jövedelemnek jövedelemre, sem pedig jövedelemnek tőkére való cseréje. Továbbá a fogyasztási cikkek – az egyéni fogyasztásba belekerülő cikkek – termelésében elhasznált, illetve iparilag elfogyasztott állandó tőkét ugyanazon fajtájú új termékekkel pótolják, amelyek *újonnan hozzátett* munka eredményei, tehát jövedelemre (bérre és profitra) oldódnak fel. Eszerint azokon a területeken, melyek fogyasztási cikkeket termelnek, a terméktömegnek az a része, amely egyenlő e területeknek állandó tőkéjüket pótoló értékrészével, az állandó tőke termelőinek jövedelmét képviseli, míg fordítva, azokon a területeken, melyek állandó tőkét termelnek, a terméktömegnek az a része, amely újonnan hozzátett munkát képvisel és ezért ezen állandó tőke termelőinek jövedelmét alkotja, a létfenntartási eszközök termelőinek állandó tőkéjét (pótlási tőkéjét) képviseli. Ez tehát feltételezi, hogy az állandó tőke termelői a többlettermékük (azaz itt terméküknek azon rész feletti többletét, amely egyenlő az *ő* állandó tőkéjükkel) létfenntartási eszközökre cserélik ki, egyénileg fogyasztják el értékét. Ámde ez a többlettermék

1. egyenlő a bérrel (illetve a bérre szolgáló újratermelt alappal) és ez a rész szükségképp bérben való kiadásra, tehát az egyéni fogyasztás számára marad (a tőkés részéről) rendeltetve (és a bér minimumát elő-

feltételezve a munkás is az így kapott bért csak létfenntartási eszközökben realizálhatja);

2. egyenlő a tőkés profitjával (a járadékot beleértve). Ezt a részt, ha elég nagy, részben egyénileg lehet elfogyasztani, részben iparilag. És ez utóbbi esetben az állandó tőke termelői között végbemegy termékeik cseréje; ez azonban többé nem a kölcsönösen pótlandó állandó tőkéjüket képviselő termékrész cseréje, hanem a többlettermék része, jövedelem (*újonnan hozzátett* munka), amelyet közvetlenül állandó tőkévé változtatnak, miáltal aztán az állandó tőke tömege gyarapodik, és az újratermelés szintje kibővül.

Tehát ebben az esetben is közvetlenül állandó tőkévé változtatják a meglevő többlettermék, az év folyamán újonnan hozzátett munka egy részét, anélkül, hogy előzőleg változó tőkévé változtatták volna. Tehát itt is megint megmutatkozik, hogy a többlettermék ipari fogyasztása - vagyis a felhalmozás — semmiképp sem azonos azzal, hogy az egész többlettermeket bérben, termelő munkásokra adják ki.

Így gondolhatjuk el: A gépgyáros eladja áruját (ennek részét) pl. a szövet termelőjének. Ez pénzt fizet neki. Ezen a pénzen ő vasat, szenet stb. vásárol, létfenntartási eszközök helyett. De az általános folyamatot vizsgálva világos, hogy a létfenntartási eszközök termelői nem vásárolhatnak pótlási gépi berendezést vagy pótlási nyersanyagot, ha a pótlási állandó tőke termelői nem vásárolják meg tőlük létfenntartási eszközeiket, ha ez a forgalom tehát lényegében nem létfenntartási eszközök és állandó tőke közti csere. A vétel és eladás aktusainak szétesése révén természetesen igen lényeges zavarok és bonyodalmak kerülhetnek ezekbe a kiegyenlítési folyamatokba.

Ha egy ország nem tudja maga szolgáltatni a gépi berendezésnek azt a tömegét, amely a tőkefelhalmozást lehetővé teszi számára, akkor megveszi külföldön. Szintúgy, ha nem tudja maga szolgáltatni a szükséges tömegű létfenntartási eszközt (a bér számára) és nyersanyagot. Itt, mihelyt a nemzetközi kereskedelem közbejön, a napnál világosabbá válik, hogy az ország többlettermékének egy része — amennyiben ez felhalmozásra van rendeltetve — nem munkabérré, hanem közvetlenül állandó tőkévé változik. De akkor megmarad az az elképzelés, hogy odaát külföldön az így ráfordított pénzt teljesen munkabérben adják ki. Láttuk, hogy még ha a külkereskedelemtől elvonatkoztatunk, akkor sem ez és nem is lehet ez az eset.

Hogy a többlettermék milyen arányban oszlik meg változó és állandó tőke közt, az a tőke átlagösszetételétől függ, és minél fejlettebb a tőkés

termelés, annál kisebb lesz *relatíve* a közvetlenül munkabérre fordított rész. Az az elképzelés, hogy a többletterméket, mert ez pusztán az év folyamán újonnan hozzátett munkának terméke, most pusztán változó tőkévé is változtatják, csak munkabérre fordítják, egyáltalában megfelel annak a téves elképzelésnek, hogy mert a termék pusztán eredménye vagy anyagiasulása a munkának, ezért értéke pusztán jövedelemre — bérre, profitra és járadékra — oldódik fel, Smith és Ricardo e téves elképzelésének.

Az állandó tőke egy nagy része, tudniillik az állótőke, állhat olyasmiből, ami közvetlenül belekerül a termelési folyamatba létfenntartási eszközök, nyersanyagok stb. előállítására, illetve vagy a forgalmi folyamat lerövidítésére szolgál, mint vasutak, utak, hajózhatóvátétel, távírók stb., vagy áruk megőrzésére és készletképzésre, mint dokkok, raktárházak stb., vagy pedig csak hosszú újratermelési idő után növeli a termékenységet, mint talajegyengetési munkák, lecsapolócsatornák stb. Aszerint, hogy a többletterméknek nagyobb vagy kisebb részét használják fel az effajta állótőkék valamelyikére, közvetlen, legközelebbi következményei a létfenntartási eszközök stb. újratermelésére igen különbözők lesznek.

[6. *A válságok problémája* (*Bevezető megjegyzések*)]

Az állandó tőke *többlettermelését* előfeltételezve — azaz nagyobb termelést, mint ami a régi tőke pótlásához, tehát egyben a régi mennyiségű létfenntartási eszköz termeléséhez szükséges — a többlettermelésnek vagy felhalmozásnak a gépi berendezést, nyersanyagokat stb. feldolgozó területeken nincs további nehézsége. Ha a szükséges többletmunka megvan, akkor készen találják a piacon az új tőkeképzésnek, többletpénzük új tőkévé változtatásának minden eszközét.

De a felhalmozás egész folyamata mindenekelőtt *többlettermelésben* oldódik fel, amely egyrészt a népesség természetes növekedésének felel meg, másrészt immanens bázisa azoknak a jelenségeknek, amelyek a *válságokban* mutatkoznak meg. E többlettermelés mértéke maga a *tőke*, a termelési feltételek meglevő szintje és a tőkések mértéktelen meggazdagodási és tőkésítési törekvése, semmiképp sem a *fogyasztás*, amely eleve hiányos, minthogy a népesség legnagyobb része, a munkásnépesség, csak igen szűk határokon belül bővítheti fogyasztását, másrészt ugyanabban a mértékben, ahogy a kapitalizmus fejlődik, a munka iránti kereslet *relatíve* csökken, habár *abszolúte* növekszik. Hozzájárul, hogy

a kiegyenlítődések mind *véletlenszerűek* és az arány a tőkéknek a különös területeken való alkalmazásában egy állandó folyamat révén kiegyenlítődik ugyan, de maga e folyamat állandósága éppúgy előfeltételezi az állandó aránytalanságot, amelyet állandóan, gyakran erőszakosan ki kell egyenlítenie.

Itt pusztán a formákat kell szemügyre vennünk, amelyeken a tőke a maga különböző továbbfejlődéseiben átmegy. A reális viszonyokat tehát, amelyeken belül a valóságos termelési folyamat végbemegy, nem fejtjük ki. Mindig feltesszük, hogy az áru értékén kel el. A tőkék konkurrenciáját nem vesszük szemügyre, éppígy nem a hitelügyet, éppígy nem a társadalom valóságos konstitúcióját, amely semmiképp sem áll pusztán a munkások és az ipari tőkések osztályaiból, amelyben tehát a fogyasztók és a termelők nem azonosak, az előbbi kategória, a fogyasztóké (melynek jövedelmei részben másodlagosak, a profitból és bérből leszármazottak, nem elsődlegesek), sokkal tágabb, mint a második, és ezért a mód, ahogy elkölti jövedelmét, és az utóbbinak terjedelme igen nagy módosulásokat idéz elő a gazdasági háztartásban és sajátlag a tőke forgalmi és újratermelési folyamatában. Ámde ahogy már a pénz vizsgálatánál láttuk,[121] hogy ez – mind annyiban, hogy egyáltalában az áru természeti formájától eltérő forma, mind fizetési eszköz formájában – magában foglalja válságok lehetőségét, úgy ez még inkább adódik a tőke általános természetének vizsgálatánál, anélkül, hogy még a további reális viszonyokat kifejtettük volna, amelyek mind előfeltételei a valóságos termelési folyamatnak.

Az ízetlen Saynek Ricardo által átvett (tulajdonképpen [James] Milltől való) nézete (amelyre vissza fogunk térni ennek a szánalmas alaknak a megtárgyalásánál), hogy *túltermelés* vagy legalábbis a *piac általános túltelítettsége* nem lehetséges, azon a tételen nyugszik, hogy *termékeket termékekre* cserélnek ki[122], vagy ahogy Mill mondta, „az eladók és vevők metafizikai egyensúlyán"[123], amit továbbfejlesztettek oda, hogy a keresletet csak maga a termelés határozza meg, vagy akár, hogy kereslet és kínálat azonosak. Ugyanez a tétel megvan abban a nevezetesen Ricardo által kedvelt formában is, hogy minden országban bármekkora mennyiségű tőkét termelő módon lehet alkalmazni.

„Say úr" – mondja Ricardo a XXI. fejezetben („A felhalmozás *hatásai* a profitra és a kamatra") – „... igen kielégítően megmutatta, hogy nincsen olyan mennyiségű tőke, amelyet ne lehetne egy országban alkalmazni, mert a *keresletet csak a termelés korlátozza*. Senki sem *termel, hacsak nem azzal a célzattal, hogy fogyasszon* vagy *eladjon, és*

sohasem ad el, hacsak nem azzal a *szándékkal, hogy valami más árut vegyen*, amely közvetlenül hasznos lehet számára vagy hozzájárulhat jövőbeli termeléshez. Azzal tehát, hogy termel, szükségszerűen vagy saját javainak fogyasztójává, vagy valamely más személy javainak vásárlójává és fogyasztójává válik. Nem tételezhetjük fel, hogy huzamosabb időn át tájékozatlan maradna azon áruk felől, amelyeket a legelőnyösebben termelhet, hogy elérje az előtte lebegő célt, tudniillik *más javak birtoklását*; és ennélfogva nem valószínű, hogy *folytonosan*" (itt egyáltalában nem az örök életről van szó) „termelni fog egy árut, amelyre nincs kereslet." (I. m. 339–340. old.)

Ricardo, aki igyekszik mindenütt következetes lenni, úgy találja, hogy tekintélye, Say, itt tréfát űz vele. A fent idézett passzushoz jegyzetben ezt az észrevételt teszi:

„Vajon teljesen összeegyeztethető-e Say úr elvével a következő? »Minél bőségesebbek a rendelkezésre álló tőkék a számukra meglevő alkalmaztatások terjedelméhez arányítva, annál inkább esik a kölcsöntőkék kamatrátája.« (Say, II. köt. 108. old.) Ha egy ország bármilyen terjedelemben tud alkalmazni tőkét, hogyan lehet azt mondani, hogy bőséges a tőke, a számára meglevő alkalmaztatás terjedelméhez viszonyítva?" (I. m. 340. old., jegyzet.)

Minthogy Ricardo Sayre hivatkozik, ezért Say tételeit később, magánál ennél a humbugnál fogjuk bírálóra venni.

Itt egyelőre csak ennyit: Az újratermelésnél, éppúgy, mint a tőkefelhalmozásnál, nemcsak arról van szó, hogy *ugyanazt* a tömegét a használati értékeknek, amelyekből a tőke áll, pótolják a régi szinten vagy bővítetten (a felhalmozásnál), hanem hogy az előlegezett tőke *értékét* pótolják a szokásos profitrátával (értéktöbblettel). Ha tehát valamilyen körülmény vagy körülményeknek valamilyen kombinációja folytán az áruk piaci ára (az összesé vagy a legtöbbé, ez teljesen közömbös) mélyen a költségáruk alá esett, akkor egyrészt a tőke újratermelése, amennyire lehet, összezsugorodik. Még jobban fennakad azonban a felhalmozás. A pénz (arany vagy bankjegy) formájában felraktározott értéktöbbletet csak veszteséggel változtatnák tőkévé. Ezért parlagon hever mint kincs a bankokban, vagy hitelpénz formájában is, ami semmit sem változtat magán a dolgon. Ugyanez a fennakadás ellenkező okokból is bekövetkezhetnék, ha az újratermelés *reális előfeltételei* hiányoznának (mint a gabona drágulásakor, vagy mert nem raktároztak fel in natura elég állandó

tőkét). Fennakadás következik be az újratermelésben, ezért a forgalom folyásában is. A vétel és az eladás megmered egymással szemben és nemfoglalkoztatott tőke jelenik meg parlagon heverő pénz formájában. Ugyanez a jelenség bekövetkezhet (és ez legtöbbször a válságokat előzi meg), ha a többlettőke termelése igen gyorsan megy végbe és termelő tőkévé való visszaváltoztatása annyira megemeli a keresletet annak minden eleme iránt, hogy a valóságos termelés nem tud lépést tartani s ezért minden a tőke képzésébe belekerülő áru ára emelkedik. Ebben az esetben a kamatláb nagyon süllyed, bármennyire emelkedjék is a profit, és a kamatláb e süllyedése azután a legkockázatosabb spekulatív vállalkozásokhoz vezet. Az újratermelés fennakadása a változó tőke csökkenéséhez, a munkabér eséséhez és az alkalmazott munkatömeg eséséhez vezet. Ez a maga részéről újból visszahat az árakra és ezek új esését idézi elő.

Sohasem szabad elfeledni, hogy a tőkés termelésnél nem közvetlenül használati értékről, hanem csereértékről van szó és sajátlag az értéktöbblet gyarapításáról. Ez a tőkés termelés hajtó indítéka, és szép kis felfogás az, amely, hogy a tőkés termelés ellentmondásait okoskodással eltüntesse, elvonatkoztat annak bázisától és olyan termeléssé teszi, amely a termelők közvetlen fogyasztására irányul.

Továbbá: Minthogy a tőke forgalmi folyamata nem egy napig tart, hanem hosszabb időszakaszokra nyúlik, amíg megtörténik a tőke visszatérése önmagához - minthogy azonban ez az időszakasz egybeesik azzal az időszakasszal, amely alatt a piaci árak kiegyenlítődnek a költségárakká — minthogy ezen időszakasz folyamán nagy átalakulások és változások mennek végbe a *piacon* — minthogy nagy változások mennek végbe a munka termelékenységében és ezért az áruk *reális értékében* is, ezért igen világos, hogy a kiindulóponttól - az előzetesen tételezett tőkétől — addig, amíg ezen időszakaszok egyike után visszatér, szükségképpen nagy katasztrófák történnek és a válság elemei szükségképpen halmozódnak és fejlődnek, s ezeket semmiképp sem küszöbölik ki azzal a nyomorúságos frázissal, hogy termékek termékekre cserélődnek ki. Az áruk egyik időszakaszbeli értékének *összehasonlítása* ugyanazon áruk egy későbbi időszakaszbeli értékével, amit Bailey úr skolasztikus képzelgésnek tart,[124] éppenséggel az alapelve a tőke forgalmi folyamatának.

Amikor *tőkének* válságok általi *elpusztításáról* van szó, akkor kétfélét kell megkülönböztetni.

Amennyiben az újratermelési folyamat fennakad, a munkafolyamatot korlátozzák vagy helyenként teljesen leállítják, *valóságos* tőke semmisül meg. A gépi berendezés, amelyet nem használnak, nem tőke. A munka,

amelyet nem zsákmányolnak ki, megannyi elveszett termelés. Nyersanyag, amely használatlanul hever, nem tőke. Építmények, amelyek vagy használatlanul maradnak (éppúgy, mint az újonnan épített gépi berendezés), vagy befejezetlenül maradnak, áruk, amelyek az áruraktárban rothadnak, mindez tőke elpusztítása. Mindez az újratermelési folyamat fennakadására korlátozódik és arra, hogy a *meglevő* termelési feltételek nem hatnak, nem lépnek hatályba valóban mint termelési feltételek. A használati értékük és a csereértékük ezenközben az ördögé lesz.

Másodszor azonban a *tőkének* válságok általi *elpusztítása* annyit jelent, mint *értéktömegek* elértéktelenítése, ami megakadályozza, hogy újratermelési folyamatukat tőkeként később ismét ugyanazon a szinten újítsák meg. Ez az áruárak tönkrejuttató esése. Ezzel nem pusztulnak el használati értékek. Amit az egyik elveszít, a másik megnyeri. Tőkeként működő értéktömegek megakadályoztatnak abban, hogy ugyanabban a kézben *tőkeként* újuljanak meg. A régi tőkések csődbe mennek. Ha áruik értéke, amelyeknek eladásából tőkéjüket újratermelik, egyenlő volt 12 000 £-gel, amiből mintegy 2000 £ profit, és most 6000 £-re süllyed, akkor ez a tőkés sem szerződéses kötelezettségeit nem tudja megfizetni, sem pedig, ha nem volnának is ilyenei, nem tudná a 6000 £-gel az üzletet ugyanazon méretben ismét megindítani, mivel az áruárak ismét költségárukra emelkednek. Így 6000 £ tőke megsemmisült, habár ezeknek az áruknak a vásárlója, minthogy költségáruk feléért szerezte meg őket, ha ismét megélénkül az üzlet, igen jól járhat és még profitálhat is. A társadalom névleges tőkéjének – azaz a létező tőke *csereértékének* – nagy része egyszer s mindenkorra megsemmisült, habár éppen ez a megsemmisülés, minthogy a használati értéket nem érinti, igen előmozdíthatja az új újratermelést. Ez egyszersmind az az időszakasz, amikor a monied interest* az industrial interest**rovására gazdagodik. Ami mármost a pusztán fiktív tőke, állampapírok, részvények stb. esését illeti, ez – amennyiben nem vezet az állam és a részvénytársaság csődjére, amennyiben nem gátolja egyáltalában az újratermelést, mivel ezáltal az ilyen papírokkal bíró ipari tőkések hitele megrendül – pusztán átvitele a gazdagságnak egyik kézből a másikba és egészében kedvezően fog hatni az újratermelésre, amennyiben a parvenük, akiknek ezek a részvények vagy papírok olcsón kerülnek a kezébe, többnyire vállalkozóbbak, mint a régi birtokosok.

* – pénzes érdek (*v. ö. 104. skk. old.*) – *Szerk.*

** – ipari érdek – *Szerk.*

[7. *Az áruk túltermelésének tagadása és ugyanakkor a tőke fölös bőségének elismerése Ricardo követőinél*]

Ricardo, amennyire maga tudja, mindig következetes. Nála tehát az a tétel, hogy nem lehetséges *túltermelés* (áruké), azonos azzal a tétellel, hogy nem lehetséges tőke pléthórája vagy fölös bősége.*

„Nem halmozható tehát fel egy országban olyan mennyiségű tőke, amelyet ne lehetne termelő módon alkalmazni, amíg a létfenntartási eszközök emelkedése következtében a bér oly magasra nem emelkedik és következésképpen oly kevés nem marad a tőke profitjára, hogy megszűnik a felhalmozás indítéka." (I. m. 340. old.) „Következik tehát... hogy nincs határa a keresletnek – nincs határa a tőke alkalmazásának, amíg valamely profitot hoz, és hogy *bármilyen bőségessé válik is a tőke*, a *profit esésének* nincs más adekvát oka, mint a bér emelkedése, és továbbá hozzátehetjük, hogy a bér emelkedésének egyetlen adekvát és tartós oka annak növekvő nehézsége, hogy a munkások növekvő számát táplálékkal és létfenntartási eszközökkel ellássák." (I. m. 347–348. old.)

Mit szólt volna Ricardo akkor követőinek ostobaságához, akik a túltermelést az egyik formában (mint a piac általános túltelítettségét árukkal) tagadják és a másik formában, mint a tőke túltermelését, a tőke pléthóráját, a tőke fölös bőségét, nemcsak elismerik, hanem tanaik egyik lényeges pontjává teszik?.

A Ricardo utáni időszak egyetlen beszámítható közgazdásza sem tagadja a tőke pléthóráját. Sőt mind ebből magyarázzák a válságokat (amennyiben nem hitelhistóriákból). Tehát mind elismerik a túltermelést az egyik formában, de tagadják a másikban. Tehát csak az a kérdés marad meg, hogyan viszonylik egymáshoz a túltermelés két formája, az a forma, amelyben tagadják, ahhoz a formához, amelyben állítják?

Ricardo maga tulajdonképpen nem tudott semmit válságokról, általános, magából a termelési folyamatból fakadó világpiaci válságokról. 1800–1815 válságait magyarázhatta rossz termés következtében való gabonadrágulásból, a papírpénz elértéktelenedéséből, a gyarmatáruk el-

* Itt megkülönböztetést kell tenni. Amikor Smith a profitráta esését tőke fölös bőségéből, tőke felhalmozásából magyarázza, akkor *permanens* hatásról van szó, és ez téves. Ezzel szemben átmeneti fölös bősége tőkének, túltermelés, válság – ez más. Permanens válságok nincsenek. – *Marx jegyzete.*

értéktelenedéséből stb., mert a kontinentális zárlat[125] következtében a piac erőszakoltan, politikai, nem gazdasági okokból összezsugorodott. Az 1815 utáni válságokat szintén megmagyarázhatta magának részint egy rossz évből, gabonaínségből, részint a gabonaárak eséséből – mert nem hatottak többé azok az okok, amelyeknek saját elmélete szerint a háború és Angliának a kontinenstől való elzárása idején a gabonaárakat a magasba kellett hajtaniok –, részint a háborúról a békére való áttérésből és az ebből fakadó „hirtelen változásokból a kereskedelem csatornáiban". (Lásd „Principles"-ében XIX. fej.: „A kereskedelem csatornáiban keletkező hirtelen változásokról".) A későbbi történelmi jelenségek, sajátlag a világpiaci válságoknak majdnem szabályszerű periodikussága többé nem engedte meg Ricardo követőinek, hogy a tényeket tagadják vagy véletlen tényeknek értelmezzék. Ehelyett kitalálták – nem beszélve azokról, akik mindent a hitelből magyaráznak, hogy azután kijelentsék, hogy ők maguk is kénytelenek lesznek előfeltételezni a tőke fölös bőségét – a szép különbséget a *tőke pléthórája* és a *túltermelés* közt. Az utóbbival szemben megtartották Ricardo és Smith szólamait és jó okait, míg az előbbiből le próbálnak vezetni számukra különben megmagyarázhatatlan jelenségeket. Egyes válságokat pl. Wilson az állótőke pléthórájából magyaráz; másokat a forgótőke pléthórájából. A tőke pléthóráját magát a legjobb közgazdászok (mint Fullarton) állítják és már olyan bevett előítéletté vált, hogy a szólam még a tudós Roscher úr kézikönyvében is mint magától értetődő bukkan fel.[126]

A kérdés tehát az, hogy mi a tőke pléthórája, és miben különbözik ez a dolog a túltermeléstől?

(Mindenesetre az igazságosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy más közgazdászok, mint Ure, Corbet stb., a túltermelést a *nagyipar szabályszerű állapotának* jelentik ki, amennyiben a belföld jön tekintetbe. Tehát csak bizonyos körülmények között vezet válságokhoz, mikor a külföldi piac is összezsugorodik.)

Ugyanazon közgazdászok szerint tőke egyenlő pénzzel vagy árukkal. Tőke túltermelése tehát egyenlő pénz vagy áruk túltermelésével. És mégis a két jelenségnek szerintük semmi köze sincs egymáshoz. Még pénz túltermeléséről sem lehet szó, mivel ez náluk áru, úgyhogy az egész jelenség áruk túltermelésében oldódik fel, amelyet az egyik elnevezés alatt elismernek és a másik alatt tagadnak. Ha továbbá azt mondják, hogy állótőkében vagy forgótőkében túltermelés van, akkor ennek az szolgál alapul, hogy az áruk itt többé nem ebben az egyszerű meghatározásban, hanem tőkeként való meghatározásukban jönnek tekintetbe. Ezzel azon-

ban másrészt megint elismerik, hogy a tőkés termelés és jelenségei – pl. túltermelés – esetében nemcsak arról az egyszerű viszonyról van szó, amelyben a termék *áruként* jelenik meg, van meghatározva, hanem a termék társadalmi meghatározásairól, melyeknél fogva *több* és még valami más is, mint áru.

Egyáltalában: Amennyiben a *tőke pléthórája* szólamban – az *áruk túltermelése* helyett – nem pusztán kibúvó fordulat van vagy lelkiismeretlen gondolattalanság, amely ugyanazt a jelenséget meglevőnek és szükségesnek ismeri el, mikor *a*-nak hívják, de tagadja, mikor *b*-nek nevezik, amennyiben tehát ez valójában csak aggályoskodás és habozás a jelenség *elnevezése*, nem pedig maga a jelenség tekintetében – illetve a jelenség megmagyarázásának e nehézsége elől azzal akarnak kitérni, hogy az egyik formában (néven), amelyben ellentmond előítéleteiknek, tagadják és csak egy olyan formában ismerik el, amelynél semmit sem gondolnak –, ezektől az oldalaktól eltekintve valójában *haladás* van az áttérésben az *„áruk túltermelése"* szólamról a *„tőke pléthórája"* szólamra. Miben áll ez? Abban, hogy a termelők nem mint puszta árubirtokosok, hanem mint tőkések állnak egymással szemben.

[*8. Az általános túltermelés tagadása Ricardónál. Az áru és a pénz belső ellentéteiben rejlő válság-lehetőség*]

Még néhány tételt Ricardótól:

„Azt gondolhatnók ... hogy A. Smith arra a következtetésre jut, hogy *mintegy kénytelenek* vagyunk" (valóban ez a helyzet) *„többletet termelni* gabonából, gyapjúcikkekből és fémárukból, és hogy az a tőke, amely ezeket termeli, nem volna másképp alkalmazható. Mindig választás dolga azonban, hogy egy tőkét milyen módon alkalmazzanak, és ennélfogva *huzamosabb időn át* soha nem lehet többlet semelyik áruból; mert ha lenne, akkor az természetes ára alá esnék és tőkét átvinnének valamely hasznothajtóbb alkalmaztatásba." (I. m. 341–342. old., *jegyzet.*) *„Termelvényeket mindig termelvényekkel vagy szolgálatokkal vásárolnak meg; a pénz csak a közeg, amelynek révén a cserét lebonyolítják."* (Azaz a pénz puszta forgalmi eszköz és maga a cseretérték pusztán eltűnő formája a termékek termékre való cseréjének – ami téves.) „Lehet, hogy egy különös áruból túl sokat termelnek, s annyira túl van vele telítve a piac, hogy nem fizeti vissza a ráfordított

tőkét; *de nem lehet ez az eset valamennyi áru tekintetében.*" (I. m. 341—342. old.)

„Hogy *ezek a megszaporodott termelvények és az általuk előidézett ebből következő kereslet* csökkentik-e a profitot vagy sem, az csupán a bér emelkedésétől függ; a bér emelkedése pedig, kivéve, ha korlátozott időszakról van szó, a munkás tápláléka és létfenntartási eszközei megtermelésének könnyűségétől." (I. m. 343. old.)

„Ha kereskedők tőkéjüket a külkereskedelemben vagy a közvetítő kereskedelemben kötik le, ezt mindig választásból és sohasem kénytelenségből teszik: azért, mert ebben a szakmában profitjuk valamivel nagyobb lesz, mint a belkereskedelemben." (344. old.)

Ami a válságokat illeti, valamennyi író, aki az árak valóságos mozgását ábrázolja, illetve valamennyi gyakorlati ember, aki a válság adott pillanataiban ír, joggal semmibe vette ezt az állítólag elméleti fecsegést és beérte azzal, hogy ez — tudniillik hogy a piac túltelítettségei stb. nem lehetségesek — az elvont elméletben igaz, a gyakorlatban azonban téves. A válságok szabályszerű ismétlődése a sayi stb. zöldséget valójában szólamgyűjteménnyé süllyesztette, amelyet már csak a virágzási időkben használnak, de a válságidőkben sutba dobnak.

A világpiaci válságokban a polgári termelés ellentmondásai és ellentétei robbannak ki. Mármost ahelyett, hogy megvizsgálnák, miben állnak az egymással ellenkezésben levő elemek, amelyek a katasztrófában kirobbannak, az apologéták beérik azzal, hogy magát a katasztrófát tagadják és törvényszerű periodikusságával szemben kitartanak amellett, hogy a termelés, ha az iskolakönyvekhez igazodnék, sohasem jutna válságig. Az apologetika aztán a legegyszerűbb gazdasági viszonyok meghamisításában áll és sajátlag abban, hogy az ellentéttel szemben az egységet rögzíti meg.

Ha pl. a vétel és az eladás — vagyis az áru átalakulásának mozgása — két folyamat egységét vagy még inkább egy folyamat két ellentett fázison át való menetét képviseli, tehát lényegileg az egysége a két fázisnak, akkor éppoly lényegileg a szétválása ezeknek és egymással szembeni önállósulásuk is. Minthogy mármost mégiscsak összetartoznak, ezért az összetartozó mozzanatok önállósulása csak erőszakosan *jelenhet meg*, pusztító folyamatként. Éppen a *válság* az, amelyben egységük tevékenykedik, a megkülönböztetettek egysége. Az önállóság, amelyet az egymáshoz tartozó és egymást kiegészítő mozzanatok egymással szemben felvesznek, erőszakosan megsemmisül. A válság nyilvánítja tehát ki az egymással szemben önállósult

mozzanatok egységét. Nem következnék be válság az egymással szemben látszólag közömböseknek e belső egysége nélkül. De nem, mondja az apologéta közgazdász. Minthogy az egység fennforog, *nem* foroghat fenn válság. Ami megint nem jelent semmi mást, mint hogy az ellentettek egysége kizárja az ellentétet.

Hogy kimutassák, hogy a tőkés termelés nem vezethet általános válságokra, tagadnak minden feltételt és formameghatározást, minden princípiumot és differentia specificát*, egyszóval magát a *tőkés termelést*, és valóban kimutatják, hogy, ha a tőkés termelési mód, ahelyett, hogy sajátosan fejlett, sajátságos formája volna a társadalmi termelésnek, ennek legnyersebb kezdetei mögött maradó termelési mód volna, akkor nem léteznének sajátságos ellentétei, ellentmondásai és ezért ezeknek a válságokban való kirobbanása sem.

„Termelvényeket" – így áll Ricardónál Say nyomán[122] – „mindig termelvényekkel vagy szolgálatokkal vásárolnak meg; a pénz csak a közeg, amelynek révén a cserét lebonyolítják."

Itt tehát először is az *árut*, amelyben a csereérték és a használati érték ellentéte létezik, puszta termékké (használati értékké) és ezért az áruk cseréjét termékek, puszta használati értékek puszta cserekereskedelmévé változtatják. Visszamennek nemcsak a tőkés termelés, hanem még a puszta árutermelés mögé is, és a tőkés termelés legbonyolultabb jelenségét – a világpiaci válságot – azáltal tagadják el, hogy eltagadják a tőkés termelés első feltételét – tudniillik azt, hogy a terméknek árunak kell lennie, ezért pénzként kell jelentkeznie és át kell mennie az átalakulás folyamatán. Ahelyett, hogy bérmunkáról beszélnének, „szolgálatokról" beszélnek, oly szó ez, amelyben a bérmunkának és használatának sajátos meghatározottságát – tudniillik hogy megnagyobbítja az áruk értékét, amelyekre kicserélik, értéktöbbletet hoz létre – megint elhagyják és ezáltal a sajátos viszonyt is, ami által pénz és áru tőkévé változnak. „*Szolgálat*" a munka, ha pusztán *használati értékként* fogják fel (ami mellékes dolog a tőkés termelésben), éppúgy, ahogy a „termék" szóban elfojtják az *áru* lényegét és a benne rejlő ellentmondást. A *pénzt* aztán következetesen a termékcsere puszta közvetítőjének is fogják fel, nem az áru lényeges és szükségszerű létezési formájának, amelynek csereértékként – általános társadalmi munkaként – kell jelentkeznie. Amennyiben az árunak puszta használati értékké (termékké) való átváltoztatásával

* – sajátos, fajlagos különbséget – *Szerk.*

a csereérték lényegét törlik, éppoly könnyen tagadhatják a *pénzt* mint az áru lényeges és az átalakulás folyamatában az áru eredeti formájával szemben *önálló* alakját, sőt tagadniok is kell.

Itt tehát a válságokat úgy tüntetik el okoskodással, hogy feledik vagy tagadják a tőkés termelés első előfeltételeit – a terméknek áruként való létezését, az áru megkettőződését árura és pénzre, az ebből eredő szétválási mozzanatokat az árucserében, végül a pénz vagy áru és a bérmunka közti vonatkozást.

Nem jobbak egyébként azok a közgazdászok sem (mint pl. J. St. Mill), akik a válságokat a válságnak ezekből az egyszerű, az áruk átalakulásában bennefoglalt *lehetőségeiből* – mint a vétel és az eladás szétválásából – akarják magyarázni. Ezek a meghatározások, amelyek a válság lehetőségét magyarázzák, még korántsem magyarázzák meg a valóságát, azt, *miért* kerülnek a folyamat fázisai ilyen konfliktusba, hogy belső egységük csak válságon, erőszakos folyamaton át érvényesítheti magát. Ez a *szétválás* megjelenik a válságban; elemi formája annak. A válságot ebből az elemi formájából *magyarázni* annyit jelent, mint a válság létezését azzal magyarázni, hogy meglétét legelvontabb formájában mondjuk ki, tehát a válságot a válsággal magyarázzuk.

„Senki sem termel" – mondja Ricardo –, „hacsak nem azzal a célzattal, hogy fogyasszon *vagy eladjon*, és sohasem ad el, hacsak nem azzal a szándékkal, hogy valami más árut *vegyen*, amely közvetlenül hasznos lehet számára vagy hozzájárulhat *jövőbeli termeléshez*. Azzal tehát, hogy termel, szükségszerűen vagy saját javainak (goods) fogyasztójává, vagy valamely más személy javainak vásárlójává és fogyasztójává válik. Nem tételezhetjük fel, hogy *huzamosabb időn* át tájékozatlan maradna azon áruk felől, amelyeket a legelőnyösebben termelhet, hogy elérje az előtte lebegő célt, tudniillik *más javak birtoklását*; és *ennélfogva* nem valószínű, hogy *folytonosan* (continually) termelni fog egy árut, amelyre nincs kereslet."

Ez a gyerekes locsogás egy Sayhez méltó, de nem Ricardóhoz. Mindenekelőtt egyetlen tőkés sem termel azért, hogy termékét elfogyassza. És ha a tőkés termelésről beszélünk, joggal mondjuk: „Senki sem azzal a célzattal termel, hogy termékét elfogyassza", még ha a termékének részeit megint ipari fogyasztásra használja is fel. De itt a magánfogyasztásról van szó. Az előbb feledésbe ment, hogy a termék áru. Most még a munka társadalmi megosztása is feledésbe megy. Olyan állapotokban, ahol az emberek önmaguk számára termelnek, valóban nincsenek vál-

ságok, de tőkés termelés sem. Soha nem is hallottuk, hogy az ókoriak a rabszolgatermelésükkel valaha is ismertek volna válságokat, habár egyes termelők – az ókoriak között is – csődbe mentek. Az alternatíva első része értelmetlenség. Éppígy a második. Egy embernek, aki termelt, nincs meg a választása, hogy akar-e eladni vagy sem. Kell *eladnia*. A válságokban mármost éppen az a körülmény áll be, hogy nem adhat el, vagy csak a költségár alatt, sőt pozitív veszteséggel kell eladnia. Mit használ neki s nekünk tehát, hogy azért termelt, hogy eladjon? Éppen arról van szó, hogy megtudjuk, mi keresztezi ezt a jószándékát.

Továbbá:

„Senki sem *ad el*, hacsak nem azzal a szándékkal, hogy valami más árut *vegyen*, amely közvetlenül hasznos lehet számára vagy hozzájárulhat jövőbeli termeléshez."

Milyen kedélyes meghirdetése a polgári viszonyoknak! Ricardo még azt is elfelejti, valaki *eladhat* azért, hogy *fizessen*, és hogy ezek a kényszereladások igen jelentős szerepet játszanak a válságokban. A tőkés első szándéka az eladásnál az. hogy áruját vagy jobbanmondva árutőkéjét megint *pénztőkévé* változtassa és nyereségét ezzel *realizálja*. A fogyasztás – a jövedelem – eközben semmiképpen nem vezérlő szempont e folyamat számára, bár mindenesetre az annak számára, aki pusztán azért ad el *árukat*, hogy azokat létfenntartási eszközökké változtassa. Ez azonban nem a tőkés termelés, melynél a jövedelem eredményként, nem meghatározó célként jelenik meg. Mindenki először is azért *ad el*, hogy eladjon; azaz hogy árut pénzzé változtasson.

A válság idején az ember igen elégedett lehet, ha *eladott*, anélkül, hogy egyelőre vásárlásra gondolna. Mindenesetre, ha a realizált értéknek most megint tőkeként kell működnie, akkor át kell mennie az újratermelés folyamatán, tehát megint ki kell cserélődnie munkára és árukra. De a válság éppen az újratermelési folyamat zavarának és megszakadásának pillanata. És ezt a zavart nem lehet azzal magyarázni, hogy olyan időkben, amikor nem uralkodik válság, nem következik be. Semmi kétség nincs aziránt, hogy senki sem fog „folytonosan termelni egy árut, amelyre nincs kereslet" (340. old.), de ilyen idétlen hipotézisről nem is beszél senki. Nincs is ennek egyáltalában semmi köze a dologhoz. A tőkés termelésnek mindenekelőtt nem „más javak birtoklása" a célja, hanem értéknek, pénznek, elvont gazdagságnak elsajátítása.

Ricardónak itt is a korábban megvilágítottam James Mill-i tétel szolgál alapul a „vevők és eladók metafizikai egyensúlyáról"[123] – olyan egyen-

súly ez, amely *csak* az egységet látja a vétel és az eladás folyamatában, a szétválást azonban nem. Innen ered Ricardo állítása is (James Mill nyomán):

„Lehet, hogy egy *különös* áruból túl sokat termelnek, s annyira túl van vele telítve a piac, hogy nem fizeti vissza a ráfordított tőkét; de nem lehet ez az eset *valamennyi* áru tekintetében." (341–342. old.)

A pénz nemcsak az „a közeg, amelynek révén a cserét lebonyolítják" (341. old.), hanem egyszersmind az a közeg, amelynek révén a terméknek termékkel való cseréje két egymástól független és egymástól, időben és térben, távolálló aktussá válik szét. A pénznek ez a téves felfogása azonban Ricardónál azon nyugszik, hogy egyáltalában csak a csereérték *mennyiségi meghatározása* lebeg szeme előtt, tudniillik hogy egyenlő meghatározott mennyiségű munkaidővel, ezzel szemben feledi a *minőségi* meghatározást, hogy az egyéni munkának csak elidegenítése (alienation) révén kell *elvont általános, társadalmi* munkaként jelentkeznie.

(Hogy Ricardo a pénzt pusztán *forgalmi eszköznek* tekinti, az ugyanaz, mint hogy a *csereértéket* pusztán eltűnő formának, egyáltalában pusztán formai valaminek tekinti a polgári vagy tőkés termelésben; amiért ez nem is sajátosan meghatározott termelési módnak számít nála, hanem egyszerűen *a* termelési módnak.)[127]

Hogy csak *különös*, nem pedig *valamennyi* fajta áruk alkothatnak „túltelítettséget a piacon", a túltermelés ezért mindig csak részleges lehet, ez nyomorúságos kibúvó. Először is, ha pusztán az áru természetét vizsgáljuk, mi sem áll annak útjában, hogy *valamennyi* áru feleslegben legyen meg a piacon és ezért valamennyi az ára alá essék. Itt éppen csak a válság pillanatáról van szó. Tudniillik valamennyi áru, a *pénz* kivételével. Hogy *az* áru számára létezik annak szükségessége, hogy pénzként jelentkezzék, csak annyit jelent, hogy *valamennyi* áru számára létezik ez a szükségesség. És ahogy egy egyes áru számára létezik annak nehézsége, hogy ezen az átalakuláson átmenjen, létezhet valamennyi számára. Az áruk átalakulásának általános természete – amely a vétel és az eladás szétesését éppúgy magábazárja, mint egységüket – ahelyett, hogy kizárná egy általános túltelítettség *lehetőségét*, sokkalta inkább a lehetősége egy általános túltelítettségnek.

Továbbá a ricardoi és hasonló okoskodások hátterében persze nemcsak *vétel és eladás* viszonya húzódik meg, hanem *kereslet és kínálat* is, amelyet csak a tőkék konkurrenciájának vizsgálatakor kell kifejtenünk. Ahogy

Mill mondja, ha a vétel eladás stb., akkor a kereslet kínálat és a kínálat kereslet, de éppennyire szét is esnek és egymással szemben önállósulhatnak. Valamennyi áru kínálata az adott pillanatban nagyobb lehet, mint valamennyi áru kereslete, mivel az *általános áru*, a pénz, a csereérték iránti kereslet nagyobb, mint a valamennyi különös áru iránti kereslet, vagy mivel az áru pénzként való megjelenítésének, csereértéke realizálásának mozzanata túlsúlyban van az áru használati értékké való visszaváltoztatásának mozzanata felett.

Ha a kereslet és kínálat viszonyát tágabban és konkrétabban fogjuk fel, akkor belekerül a *termelés* és *fogyasztás* viszonya. Itt megint e két mozzanat magán-való és éppen a válságban erőszakosan keresztültörő *egységét* kellene megrögzíteni az éppúgy létező, sőt a polgári termelést jellemző *szétválásukkal* és *ellentétükkel* szemben.

Ami a részleges és az egyetemes túltermelés ellentétét illeti, tudniillik amennyiben pusztán arról van szó, hogy az előbbit állítják azért, hogy az utóbbi elől megmeneküljenek, erről a következőt kell megjegyezni:

Először: A válságokat többnyire a tőkés termeléshez tartozó valamennyi cikk árának általános felverése előzi meg. Ezért valamennyien részt vesznek a rákövetkező összeomlásban és azokon az árakon, amelyekkel az összeomlás előtt bírtak, valamennyien a piac túlterhelését idézik elő. A piac fel tud szívni olyan árutömeget eső, költségárai alá esett árakon, amelyet korábbi piaci árain nem tudna felszívni. Az áruk fölös tömege mindig relatív; azaz fölös tömeg bizonyos árak mellett. Azok az árak, amelyeken azután az árukat felszívják, tönkreteszik a termelőt vagy kereskedőt.

Másodszor:

Ahhoz, hogy egy válság (tehát a túltermelés is) általános legyen, elég, ha a vezető kereskedelmi cikkeket ragadja meg.

[9. *Ricardo téves nézete a termelés és a fogyasztás viszonyáról*]

Hallgassuk meg közelebbről, hogyan igyekszik Ricardo okoskodással eltüntetni a piac általános túltelítettségét:

„Lehet, hogy egy különös áruból túl sokat termelnek, s annyira túl van vele telítve a piac, hogy nem fizeti vissza a ráfordított tőkét; de nem lehet ez az eset valamennyi áru tekintetében; a gabona iránti keresletnek a szájak szabnak határt, amelyek megeszik, a cipő és ruha

iránti keresletnek azok az emberek, akik viselik; de bár lehet, hogy egy közösségnek vagy a közösség egy részének annyi gabonája, annyi kalapja és cipője van, amennyit el képes vagy el kíván fogyasztani, *nem lehet ugyanezt mondani minden áruról, amelyet természet vagy művesség termel.* Némelyek több bort fogyasztanának, ha képesek volnának megszerezni. Mások, akiknek elég a boruk, nagyobb mennyiségű vagy jobb minőségű bort szeretnének. Mások esetleg kertjüket szeretnék szépíteni vagy házukat nagyobbítani. Minden ember kebelébe bele van oltva az óhaj, hogy mindezt vagy ezek egyikét-másikát megtegye; *ehhez semmi más nem szükséges, mint az eszközök, és semmi más nem nyújthatja az eszközöket, csak a termelés növekedése.*" (I. m. 341—342. old.)

Lehet-e gyerekesebb okoskodás? Így hangzik. Lehet, hogy egy különös áruból többet termelnek, mint amennyit abból el tudnak fogyasztani. De ez nem lehet érvényes egyidejűleg *valamennyi* árura. Mert a szükségleteknek, amelyeket árukkal elégítenek ki, nincs határuk és mindezen szükségletek nincsenek kielégítve egyidejűleg. Ellenkezőleg. Az egyik szükséglet kielégítése egy másikat, hogy úgy mondjuk, lappangóvá tesz. Tehát semmi más nem szükséges, mint az eszközök, hogy ezeket a szükségleteket kielégítsék, és ezeket az eszközöket csak a termelés növelése révén lehet előteremteni. Tehát nem lehetséges általános túltermelés.

Mire való mindez? A túltermelés pillanataiban a nemzet egy nagy része (sajátlag a munkásosztály) kevésbé van ellátva gabonával, cipővel stb., mint valaha, hogy borról és bútorról ne is beszéljünk. Ha túltermelés csak azután következhetne be, hogy a nemzet valamennyi tagja akár csak a legszükségesebb szükségleteit kielégítette, akkor a polgári társadalom eddigi történetében soha nemcsak általános, hanem még részleges túltermelés sem következhetett volna be. Ha pl. a piac túl van telítve cipővel vagy kalikóval vagy borral vagy gyarmati termékkel, azt jelenti-e ez, hogy a nemzetnek akár csak $^4/_6$-a túltelítette cipő-, kalikó- stb. szükségletét? Mi köze van egyáltalában a túltermelésnek az abszolút szükségletekhez? Csak a fizetőképes szükségletekhez van köze. Nem abszolút túltermelésről van szó — túltermelésről önmagában véve, az abszolút szükségletekhez vagy az áruk bírásának óhajához viszonyítva. Ebben az értelemben nem létezik sem részleges, sem általános túltermelés. És semmiképpen sem alkotnak ellentétet egymással.

De, fogja Ricardo mondani, ha van egy csomó ember, aki cipőt és kalikót kíván, miért nem látják el magukat megszerzésük eszközeivel,

azáltal, hogy termelnek valamit, amivel cipőt és kalikót vehessenek? Nem volna még egyszerűbb azt mondani: miért nem termelnek maguknak cipőt és kalikót? És ami még furcsább a túltermelésben, éppen a piacot túltelítő áruknak a tulajdonképpeni termelői – a munkások – szűkölködnek bennük. Itt nem lehet azt mondani, hogy termeljék meg a dolgokat avégett, hogy megszerezzék őket, mert megtermelték őket és nem az övéik mégsem. Azt sem lehet mondani, hogy a meghatározott áru azért telíti túl a piacot, mert nincsen szükséglet iránta. Ha ezért még a *részleges* túltermelést sem lehet azzal magyarázni, hogy a piacot túltelítő áruk az irántuk való szükségletet túlontúl kielégítették, akkor az *egyetemes* túltermelést nem lehet azzal semmivé magyarázni, hogy a piacon levő áruk közül sok iránt szükségletek, kielégítetlen szükségletek léteznek.

Maradjunk a kalikószövő példájánál. Ameddig az újratermelés megszakítatlanul folyt – tehát ennek az újratermelésnek az a fázisa is, amelyben az áruként, eladható áruként létező termék, a kalikó, értékén változott vissza pénzzé –, addig, mondjuk így, a kalikót termelő munkások el is fogyasztottak egy részt belőle, és az újratermelés bővülésével – azaz a felhalmozással – progresszíve fogyasztottak belőle, vagy pedig több munkást is foglalkoztattak a kalikó termelésén, akik ugyanakkor részben fogyasztói voltak.

[*10. A válság lehetőségének valósággá fejlődése. A válság mint a polgári gazdaság összes ellentmondásainak összefoglalása*]

Mielőtt mármost egy lépéssel továbbmennénk, a következőt:

A (közvetlen) termelési folyamat és a forgalmi folyamat szétesése, ez megint és tovább kifejlődve a válság *lehetősége*, amely már az áru *puszta átalakulásánál* megmutatkozott. Mihelyt nem mennek át egymásba folyékonyan, hanem önállósulnak egymással szemben, itt van a válság.

Az áru átalakulásánál a válság lehetősége így jelentkezik.

Először is az árut, amely valóságosan használati értékként, eszmeileg, az árban, csereértékként létezik, pénzzé kell változtatni. *Á–P*. Ha ez a nehézség megoldódott, az eladás, akkor a vételnek, *P–Á*, többé nincs nehézsége, mivel pénz mindenre közvetlenül kicserélhető. Az áru használati értékének, a benne foglalt munka hasznosságának előfeltételezve kell lennie, különben egyáltalában nem áru. Továbbá előfeltételeztük, hogy az áru egyéni értéke egyenlő társadalmi értékével, azaz hogy a benne anyagiasult munkaidő egyenlő az ezen áru előállításához társadalmilag

szükséges munkaidővel. A válság lehetősége tehát, amennyiben ez az átalakulás egyszerű formájában megmutatkozik, csak abból származik, hogy a formakülönbségek – a fázisok –, amelyeken mozgásában áthalad, először is szükségképpen egymást kiegészítő formák és fázisok, másodszor e belső szükségképpeni összetartozóság ellenére egymással szemben közömbösen létező, időben és térben szétesőő, egymástól szétválasztható és szétválasztott független részei és formái a folyamatnak. Tehát egymagában a vétel és az eladás szétválásában rejlik. Csak az áru formájában van, hogy az árunak itt át kell mennie a nehézségen. Mihelyt a pénz formájával bír, túl van rajta. Továbbá azonban ez is feloldódik az eladás és a vétel szétesésére. Ha az áru nem tudna a pénz formájában a forgalomból visszahúzódni, illetve áruvá való visszaváltozását elhalasztani, ha – ahogy a közvetlen cserekereskedelemnél – vétel és eladás egybeesnék, akkor a válság *lehetősége* a megtett előfeltételezések közt elesnék. Mert előfeltételeztük, hogy az áru *használati érték* más árubirtokosok számára. A közvetlen cserekereskedelem formájában az áru csak akkor nem cserélhető ki, ha nincs használati értéke, vagy pedig ha nincsenek más használati értékek a másik részen, amelyeket ezekre kicseréljenek. Tehát csak e két feltétel mellett: Ha vagy az egyik részről *haszontalant* termeltek, vagy a másik részen semmi *hasznosat*, hogy egyenértékként az első használati értékre kicseréljék. De ebben a két esetben egyáltalában nem menne végbe csere. *Amennyiben azonban végbemenne csere*, mozzanatai nem esnének szét. A vevő eladó volna, az eladó vevő. A *kritikus* mozzanat tehát, amely a csere formájából ered – amennyiben ez forgalom –, elesnék, és ha azt mondjuk, hogy az átalakulás egyszerű formája magábazárja a válság lehetőségét, akkor csak azt mondjuk, hogy magában ebben a formában benne van a lényegileg egymást kiegészítő mozzanatok szétszakadásának és szétesésének a lehetősége.

Ez azonban a tartalmat is érinti. A közvetlen cserekereskedelem esetén a termelés zöme a termelő részéről önszükségletének kielégítésére vagy a munka megosztásának valamivel szélesebb kifejlődése esetén termelőtársai általa ismert szükségleteinek kielégítésére irányul. Amit áruként kell kicserélni, az felesleg, és lényegtelen marad, hogy ezt a felesleget kicserélik-e vagy sem. Az *árutermelés* esetén a termék átváltoztatása pénzzé, az eladás conditio sine qua*. A saját szükségletre való közvetlen termelés elesik. Itt a nem-eladással megvan a válság. Annak nehézsége,

* – feltétel, amely nélkül . . .; elengedhetetlen feltétel – *Szerk.*

hogy az *árut* – egyéni munkának a különös termékét – pénzzé, ellenkezőjévé, elvontan általános, társadalmi munkává változtassák, abban rejlik, hogy a *pénz* nem egyéni munkának különös termékeként jelenik meg, hogy az, aki eladott, tehát az árut a pénz formájában bírja, nem kénytelen azonnal megint vásárolni, a pénzt megint egyéni munkának különös termékévé változtatni. A cserekereskedelemben ez az ellentét nincsen. Ebben senki sem lehet eladó anélkül, hogy vevő lenne, és vevő anélkül, hogy eladó lenne. Az eladó nehézsége – annak előfeltételezésével, hogy árujának használati értéke van – pusztán abból a könnyűségből származik, amellyel a vevő a pénznek áruvá való visszaváltoztatását elhalasztja. Annak nehézsége, hogy az árut pénzzé változtassák, eladjanak, pusztán abból származik, hogy az árut pénzzé kell, a pénzt azonban nem kell közvetlenül áruvá változtatni, tehát *eladás* és *vétel* széteshetnek. Azt mondtuk, hogy ez a *forma* magábazárja a *válság lehetőségét*, azaz annak lehetőségét, hogy egymáshoz tartozó, szétválaszthatatlan mozzanatok szétválnak és ezért erőszakosan egyesíttetnek, összetartozóságuknak a kölcsönös önállóságukon gyakorolt erőszak szerez érvényt. A *válság* pedig semmi más, mint a termelési folyamat egymással szemben önállósult fázisai egységének erőszakos érvényrejuttatása.

A válság általános, elvont lehetősége – semmi mást nem jelent, mint a válság *legelvontabb formáját*, annak tartalma, tartalmas indítéka nélkül. Eladás és vétel széteshetnek. Ezek tehát potenciálisan *válság*, és egybeesésük mindig kritikus mozzanat marad az áruk számára. De folyékonyan átmehetnek egymásba. Megmarad tehát, hogy a *válság legelvontabb formája* (és ezért a válság formális lehetősége) maga az *áru átalakulása*, amely csak kifejlett mozgásként tartalmazza a csereértéknek és használati értéknek, továbbá a pénznek és árunak az áru egységébe zárt ellentmondását. Amitől azonban a válságnak ez a lehetősége válsággá lesz, azt maga ez a forma nem tartalmazza; csak annyit tartalmaz, hogy *a* forma a válság számára megvan.

És ez a fontos a polgári gazdaság vizsgálatánál. A világpiaci válságokat mint a polgári gazdaság összes ellentmondásainak reális összefoglalását és erőszakos kiegyenlítését kell felfogni. Az egyes mozzanatoknak, amelyek tehát ezekben a válságokban összefoglalódnak, a polgári gazdaság minden területén előtérbe kell tehát lépniök és ki kell őket fejteni, és minél inkább előrehatolunk benne, egyrészt ennek az ellenkezésnek új meghatározásait kell kifejteni, másrészt ki kell mutatni, hogy ennek az elvontabb formái visszatérőek és a konkrétabbakban benne foglaltatnak.

Mondhatjuk tehát: A válság az első formájában maga az áru átalakulása, a vétel és eladás szétesése.

A válság a második formájában a pénz funkciója fizetési eszközként, ahol a pénz két különböző, időben szétvált mozzanatban, két különböző funkcióban szerepel. Mindkét forma még egészen elvont, habár a második konkrétabb, mint az első.

Mindenekelőtt tehát a tőke *újratermelési folyamatának* (amely egybeesik forgalmával) vizsgálatánál ki kell mutatni, hogy e fenti formák egyszerűen ismétlődnek vagy jobbanmondva csak itt kapnak tartalmat, alapzatot, amelyen megnyilvánulhatnak.

Vizsgáljuk meg azt a mozgást, amelyen a tőke átmegy, attól a pillanattól, amikor mint áru elhagyja a termelési folyamatot, hogy megint mint áru kerüljön ki belőle. Ha itt elvonatkoztatunk minden további tartalmi meghatározástól, akkor az összes árutőkének és mindegyik egyes árunak, amelyből áll, át kell mennie az *Á–P–Á* folyamaton, az áru átalakulásán. A válság általános lehetősége tehát, amely ebben a formában benne foglaltatik – a vétel és eladás szétesése –, benne foglaltatik a tőke mozgásában, amennyiben ez *szintén* áru és semmi más, mint áru. Az áruk átalakulásainak egymással való összefüggéséből ezenfelül adódik, hogy az egyik áru azért változik át pénzzé, mert a másik a pénz formájából visszaváltozik áruvá. Tehát a vétel és eladás szétesése itt továbbá úgy jelenik meg, hogy az egyik tőke áruformából pénzformába való átváltozása meg kell hogy feleljen a másik tőke visszaváltozásának pénzformából áruformába, az egyik tőke első átalakulása a másik másodikának, az egyik tőke termelési folyamatból való kilépése a másik tőke termelési folyamatba való visszatérésének. Különböző tőkék újratermelési vagy forgalmi folyamatainak ez az egymásbanövése és összefonódása egyrészt a munka megosztása révén szükségszerű, másrészt véletlen, és így már kibővül a válság tartalmi meghatározása.

Másodszor pedig, ami a válságnak a pénz *fizetési eszköz*-formájából fakadó lehetőségét illeti, a tőkénél már sokkal reálisabb alapzata mutatkozik meg e lehetőség megvalósulásának. Pl. a szövőnek meg kell fizetnie az egész állandó tőkét, amelynek elemeit a fonó, a lentermesztő, a gépgyáros, a vas- és fagyáros, a széntermelő stb. szolgáltatta. Amennyiben az utóbbiak olyan állandó tőkét termelnek, amely csak az állandó tőke termelésébe kerül bele, anélkül, hogy a végső áruba, a szövedékbe belekerülne, annyiban tőke cseréje révén pótolják egymás termelési feltételeit. A szövő mármost adja el 1000 £-ért a szövedéket a *kereskedőnek*, de váltóra, úgyhogy a pénz *fizetési eszközként* szerepel. A szövő viszont adja el

a váltót a *bankárnak*, akinél felőlem adósságot fizet ezzel, vagy aki neki a váltót leszámítolja. A lentermesztő a fonónak váltóra adott el, a fonó a szövőnek, szintúgy a gépgyáros a szövőnek, szintúgy a vas- és fagyáros a gépgyárosnak, szintúgy a széntermelő a fonónak, szövőnek, gépgyárosnak, vas- és fatermelőnek. Azonkívül a vasas, szenes, fás, lenes egymásnak váltóval fizetett. Ha mármost a kereskedő nem fizet, akkor a szövő nem tudja megfizetni váltóját a bankárnak.

A lentermesztő a fonóra intézvényezett, a gépgyáros a szövőre és a fonóra. A fonó nem tud fizetni, mert a szövő nem fizet, egyik sem fizet a gépgyárosnak, ez nem fizet a vasasnak, fásnak, szenesnek. És mindezek ismét, minthogy nem realizálják árujuk értékét, nem tudják pótolni azt a részt, amely az állandó tőkét pótolja. Így általános válság keletkezik. Ez semmiképpen sem egyéb, mint a *válságnak* a pénznél mint fizetési eszköznél kifejtett *lehetősége*, de itt, a tőkés termelésben már látjuk a kölcsönös adósságköveteléseknek és kötelezettségeknek, a vételeknek és eladásoknak egy összefüggését, amelyben a lehetőség valósággá fejlődhet.

Minden körülmények között: Ha vétel és eladás nem merednek meg egymással szemben és ezért nem kell őket erőszakosan kiegyenlíteni – másrészt ha a pénz fizetési eszközként úgy funkcionál, hogy a követelések megszüntetik egymást, tehát a pénzben mint fizetési eszközben magánvalóan meglevő ellentmondás nem valósul meg –, a válság e két elvont formája tehát nem jelenik meg reálisan mint ilyen, akkor nem létezik válság. Nem létezhet válság anélkül, hogy vétel és eladás szét ne válnának egymástól és ellentmondásba ne kerülnének, vagy pedig, hogy a pénzben mint fizetési eszközben foglalt ellentmondások meg ne jelennének; anélkül tehát, hogy a válság ugyanakkor az egyszerű formában – a vétel és eladás ellentmondásában, a pénznek mint fizetési eszköznek az ellentmondásában – előtérbe ne lépne. De ezek szintén puszta *formák* – általános lehetőségei a válságoknak, ezért formái, elvont formái a valóságos válságnak is. Bennük a válság létezése mint a maga legegyszerűbb formáiban jelenik meg, és annyiban a maga legegyszerűbb tartalmában is, hogy maga ez a forma a válság legegyszerűbb tartalma. De ez még nem *megalapozott* tartalom. Az egyszerű pénzforgalom és még a pénznek fizetési eszközként való forgalma is – s mindkettő előfordul sokkal a tőkés termelés *előtt*, anélkül, hogy válságok előfordulnának – lehetségesek és valóságosak válságok nélkül. Hogy tehát ezek a formák miért fordítják kifelé kritikus oldalukat, hogy a bennük potenciálisan foglalt ellentmondás miért jelenik meg valóságosan mint ilyen, azt egyedül ezekből a formákból nem lehet megmagyarázni.

Ebből látjuk azon közgazdászok rettentő ízetlenségét, akik, miután a túltermelés és a válságok jelenségét többé nem tüntethették el okoskodással, azzal nyugtatják meg magukat, hogy ezekben a formákban adva van a lehetőség, hogy *válságok* következzenek be, tehát *véletlen*, ha nem következnek be, és ezzel maga a bekövetkezésük is puszta *véletlenként* jelenik meg.

Az áruforgalomban és tovább a pénzforgalomban kifejlődött ellentmondások – s velük a válság lehetőségei – maguktól újratermelődnek a tőkében, mivel valóban csak a tőke alapzatán megy végbe fejlett áruforgalom és pénzforgalom.

De most a potenciális válság további kifejlődésének nyomonkövetéséről van szó - a reális válság csak a tőkés termelés, konkurrencia és hitel, reális mozgásából ábrázolható –, amennyiben ez a tőke azon formameghatározásaiból folyik, amelyek reá mint tőkére *sajátságosak*, és amelyeket puszta áru- és pénz-létezése nem zár magába.

A tőke puszta (közvetlen) *termelési folyamata* magán-valóan itt semmi újat nem adhat hozzá. Hogy egyáltalában létezzék, feltételeit adottnak vettük. Ezért a tőkéről szóló első szakaszban - a *közvetlen* termelési folyamatban – nem járul ehhez a válság semmilyen új eleme. *Magán-valóan* benne foglaltatik, mert a termelési folyamat értéktöbblet elsajátítása és ezért termelése. De magában a termelési folyamatban ez nem jelenhet meg, mert benne nincs szó a nemcsak újratermelt érték, hanem értéktöbblet *realizálásáról*.

Előtérbe a dolog csak a *forgalmi folyamatban* léphet, amely magán- és magáért-valóan egyszersmind *újratermelési folyamat*.

Itt továbbá meg kell jegyezni, hogy a forgalmi folyamatot vagy újratermelési folyamatot ábrázolnunk kell, *mielőtt* a kész tőkét – *tőkét és profitot* – ábrázoltuk volna, mivel ábrázolnunk kell nemcsak azt, hogyan termel a tőke, hanem azt is, hogyan termelik a tőkét. A valóságos mozgás azonban a meglevő tőkéből indul ki - a valóságos mozgás, vagyis az, amely a fejlett, önmagától kezdődő, önmagát előfeltételező tőkés termelés alapzatán megy végbe. Az újratermelési folyamat és a benne tovább kifejlődött válságadottságok ezért maga e rovat alatt csak nem-teljesen ábrázolódnak és kiegészítésre szorulnak a „*Tőke és profit*" fejezetben[18].

A tőke össz-forgalmi folyamata vagy össz-újratermelési folyamata a tőke termelési fázisának és forgalmi fázisának egysége, olyan folyamat, amely mindkét folyamaton mint fázisain át megy végbe. Ebben a válság egy tovább kifejlődött lehetősége vagy elvont formája rejlik. A közgazdászok, akik a válságot eltagadják, ezért csak e két fázis egységét rögzítik meg. Ha csak szét volnának választva, anélkül, hogy egyek volnának,

akkor éppenséggel nem volna lehetséges egységük erőszakos helyreállítása, nem volna lehetséges válság. Ha csak egyek volnának, anélkül, hogy szét volnának választva, akkor nem volna lehetséges erőszakos szétválasztás, ami megint a válság. A válság az erőszakos helyreállítása az egységnek az önállósultak közt és az erőszakos önállósítása olyan mozzanatoknak, amelyek lényegileg egyek.

[*11. A válság formáiról*]

(*Válság* keletkezhet: 1. a *termelő tőkévé* való *visszaváltozáskor*; 2. a termelő tőke elemeinek, nevezetesen a *nyersanyagnak értékváltozása* révén, pl. ha a gyapottermés tömege csökken. *Értéke* ezzel emelkedik. Itt még nem árakkal, hanem *értékekkel* van dolgunk.)[128]

Tehát:

1. A válságok általános *lehetősége* magának a *tőke átalakulásának* a folyamatában van adva, mégpedig kettősen: Amennyiben a pénz mint *forgalmi eszköz* funkcionál – *vétel és eladás* szétesése. Amennyiben mint *fizetési eszköz* funkcionál, amikor két különböző pillanatban működik mint *értékmérő* és mint az *érték realizálása*. E két pillanat szétesik. Ha az érték megváltozott *ebben az időközben*, ha eladásának pillanatában az áru nem *ér* annyit, amennyit *ért* abban a pillanatban, amikor a pénz mint értékmérő és ezért mint a kölcsönös kötelezettségek mérője funkcionált, akkor az *áru bevételéből* nem lehet teljesíteni a kötelezettséget és ezért nem egyenlíthetik ki azon ügyleteknek az egész sorát, amelyek visszafelé menőleg ettől az egytől függnek. Ha az árut akár csak *egy meghatározott időközben* nem lehet eladni, még ha értéke nem is változnék, akkor a *pénz* nem funkcionálhat mint *fizetési eszköz*, mivel *meghatározott, előfeltételezett határidőn* belül kell mint ilyennek funkcionálnia. Minthogy azonban ugyanaz a pénzösszeg itt kölcsönös ügyletek és kötelezettségek egy sorára nézve funkcionál, a *fizetésképtelenség* itt nemcsak egy, hanem sok ponton bekövetkezik, ezért bekövetkezik a *válság*.

Ezek a válság *formai lehetőségei*. Az előbbi lehetséges az utóbbi nélkül – azaz válságok hitel nélkül, anélkül, hogy a pénz mint fizetési eszköz funkcionálna. De a második nem lehetséges *az első nélkül*, azaz anélkül, hogy a vétel és az eladás szét ne esnének. De az utóbbi esetben nemcsak azért van válság, mert az áru eladhatatlan, hanem mert nem adható el *meghatározott időközben*, és a válság nemcsak az áru *eladhatatlanságá-*

ból keletkezik és származtatja jellegét, hanem a *fizetések egy egész sorának nem-realizálásából*, amelyek e meghatározott árunak e meghatározott határidőn belül való eladásán nyugszanak. Ez a *pénzválságok tulajdonképpeni* formája.

Ha tehát a *válság* azért következik be, mert vétel és eladás szétesnek, akkor *pénzválságként* fejlődik ki, mihelyt a pénz mint *fizetési eszköz* kifejlődött, és akkor a válságoknak ez a *második formája* magától értetődik, mihelyt az *első bekövetkezik*. Annak vizsgálatában, miért válik *valósággá* a *válság* általános *lehetősége*, a válság *feltételeinek* vizsgálatában teljesen felesleges tehát a pénz *fizetési eszközként* való kifejlődéséből fakadó válságoknak a *formájával* törődni. Éppen ezért szeretik a közgazdászok ezt a *magától értetődő* formát a válságok *okaként* feltüntetni. (Amennyiben a pénznek fizetési eszközként való kifejlődése összefügg a hitel kifejlődésével és a *túl-hitelével*, annyiban az utóbbi okait persze ki kell fejteni, ez azonban itt még nincs helyén.)

2. Amennyiben válságok *árváltozásokból* és *árforradalmakból* keletkeznek, amelyek nem esnek egybe az áruk *értékváltozásaival*, természetesen nem fejthetők ki a „tőke általában" vizsgálatánál,[18] ahol az áruk *értékével azonos* árakat előfeltételezünk.

3. A válságok *általános lehetősége* - ez maga a tőke formális *átalakulása*, vétel és eladás időbeli és térbeli szétesése. Ez azonban sohasem az *oka* a válságnak. Mert ez nem más, mint a *válság legáltalánosabb formája*, azaz maga a válság, *legáltalánosabb kifejezésében*. Nem lehet azonban azt mondani, hogy a *válság elvont formája az oka a válságnak*. Ha az okát kérdezzük, akkor épp azt akarjuk tudni, hogy *elvont formája*, lehetőségének formája, miért válik lehetőségből *valósággá*.

4. A válságok *általános feltételeit*, amennyiben ezek függetlenek az – értékingadozásoktól különböző – *áringadozásoktól* (akár összefüggenek mármost ezek a hitelüggyel, akár nem), a tőkés termelés általános feltételeiből kell kifejteni.

Első mozzanat. Pénz visszaváltozása tőkévé. A *termelés vagy újratermelés* egy meghatározott fckát előfeltételezzük. Az állótőkét úgy tekinthetjük itt, mint ami adott, változatlan, az *értékesítési folyamatba* nem került bele. Minthogy a nyersanyag újratermelése nem kizárólag a reá fordított munkától függ, hanem ennek *természeti feltételekkel* kapcsolatos termékenységétől, ezért a tömeg m[aga,][129] *ugyanazon* munkamennyiség termékének *a tömege* eshet. (*Rossz évekkel.*) A *nyersanyag értéke tehát emelkedik, tömege* esik, vagyis az az *arány*, amelyben a pénznek a tőke *különböző alkotórészeivé* kellene visszaváltoznia, hogy a termelést a régi szinten foly-

tassa, meg van zavarva. Többet kell *nyersanyagra* kiadni, kevesebb marad *munkára* és nem lehet ugyanazt a munkatömeget felszívni, mint eddig. Először is *fizikailag nem*, mert kiesés van nyersanyagban. *Másodszor*, mert a *termék* nagyobb *értékrészét* kell nyersanyaggá változtatni, tehát csekélyebbet lehet *változó tőkévé* változtatni. Az újratermelést nem lehet ugyanazon a szinten *megismételni*. Az *állótőke* egy része leáll, a munkások egy részét az utcára dobták. A *profitráta* esik, mert az állandó tőke értéke a változóhoz képest emelkedett és kevesebb változó tőkét alkalmaznak. A rögzített lerovások – kamat, járadék –, amelyeket a profitnak és a munka kizsákmányolásának *változatlan* rátájára anticipálnak, ugyanazok maradnak, részben *nem lehet megfizetni* őket. Ezért bekövetkezik a *válság*. Munkaválság és tőkeválság. Ez tehát az *újratermelési folyamat zavara* az állandó tőke egyik részének, amely a termék értékéből pótlandó, értékemelkedése révén. Továbbá, habár a *profitráta* csökken, a *termék megdrágul*. Ha ez a termék termelési eszközként más termelési területekre kerül be, akkor megdrágulása itt ugyanazt a zavart idézi elő az *újratermelésben*. Ha létfenntartási eszközként az általános fogyasztásba kerül be, akkor vagy egyszersmind bekerül *a munkásokéba* is, vagy *sem*. Ha az előbbi a helyzet, akkor hatásaiban egybeesik a *változó tőkében* mutatkozó zavarral, amiről később lesz szó. Amennyiben azonban egyáltalában bekerül az *általános fogyasztásba*, annyiban ezzel (ha nem esik ettől a fogyasztás) csökkentheti a más termékek iránti *keresletet*, ennélfogva *megakadályozhatja ezek* értéküknek megfelelő terjedelemben való *visszaváltozását* pénzzé és így megzavarhatja újratermelésük *másik oldalát*, nem a *pénznek* termelő tőkévé való *visszaváltozását*, hanem az árunak pénzzé való *visszaváltozását*. Mindenesetre csökken ebben az ágban a *profit tömege* és a *munkabér tömege* és ezzel a más termelési ágak áruinak eladásából származó *szükséges bevételek egy része*.

A *nyersanyagnak* ez az *inadekvátsága* azonban bekövetkezhet az *évjárásnak* vagy a nyersanyagot szolgáltató munka *természetadta termelékenységének befolyása* nélkül is. Ha ugyanis a *többletértéknek*, *a többlettőkének a megilletőt meghaladó részét* fordítják gépi berendezésre stb. ebben az ágban, akkor, habár az anyag elegendő volna a *régi termelési szint* számára, elégtelen az *új* számára. Ez tehát a többlettőkének a maga különböző elemeivé való *aránytalan* átváltoztatásából keletkezik. Ez *állótőke túltermelésének* egy esete és teljesen ugyanazokat a jelenségeket idézi elő, mint az első esetben. (Lásd utolsó oldal.)

[. . .][130]

Vagy *állótőke túltermelésén* és ezért forgótőke viszonylagos alultermelésén nyugszanak.

Minthogy az állótőke, akárcsak a forgó-, árukból áll, ezért mi sem nevetségesebb, mint hogy ugyanazok a közgazdászok, akik *állótőke túltermelését* elismerik, *áruk túltermelését* tagadják.

5. *Válságok, amelyek az újratermelés első fázisának zavaraiból* keletkeznek; tehát az áruk megzavart átváltozása pénzzé, illetve az *eladás zavara*. Az első fajta válságoknál a termelő tőke elemeinek *visszaáramlásában* mutatkozó zavarokból keletkezik a válság.

[*12. A termelés és fogyasztás közti ellentmondások. A vezető fogyasztási cikkek túltermelésének átváltozása általános túltermeléssé*]

Mielőtt mármost a válság újabb formáira kitérnénk, kapcsolódjunk megint Ricardóhoz és a fenti példához.[128]

Ameddig a szövő újratermel és felhalmoz, munkásai is megvásárolják termékének egy részét, munkabérük egy részét kalikóra fordítják. Minthogy a szövő termel, ezért a munkásoknak megvannak az eszközeik, hogy termékének egy részét megvásárolják, tehát részben megadják számára az eszközöket, hogy eladja. Vásárolni – keresletként fellépni – a munkás csak olyan áruk esetében tud, amelyek az egyéni fogyasztásba kerülnek bele, mivel nem maga értékesíti munkáját, tehát nem is maga birtokolja megvalósulása feltételeit – a munkaeszközt és a munkaanyagot. Ez tehát már kizárja a termelők legnagyobb részét (magukat a munkásokat, ahol a termelés tőkésen fejlett) mint fogyasztókat, mint vásárlókat. A munkások nem vásárolnak nyersanyagot és munkaeszközöket, csak létfenntartási eszközöket vásárolnak (közvetlenül az egyéni fogyasztásba bekerülő árukat). Ezért mi sem nevetségesebb, mint termelők és fogyasztók azonosságáról beszélni, mivel a szakmák rendkívül nagy tömegére nézve – az összesekre, amelyek nem közvetlen fogyasztási cikkeket szolgáltatnak – a termelésben részt vevők tömege abszolúte ki van zárva saját termékeinek *megvásárlásából*. Sohasem *közvetlenül* fogyasztói vagy vásárlói saját termékeik e nagy részének, habár ezek értékének egy részét megfizetik a fogyasztási cikkekben, amelyeket megvásárolnak. Itt megmutatkozik a fogyasztó szó kétértelműsége és annak téves volta is, hogy azt a vásárló szóval azonosítják. Iparilag épp a munkások azok, akik a gépi berendezést és nyersanyagot elfogyasztják, elhasználják a munkafolyamatban. De nem a maguk számára használják el.

Ezért nem is *vásárlói* ezeknek. Számukra ezek nem használati értékek, nem áruk, hanem objektív feltételei egy folyamatnak, amelynek ők maguk a szubjektív feltételei.

Azt lehet azonban mondani, hogy alkalmazójuk képviseli őket a munkaeszközök és munkaanyag bevásárlásában. De más feltételek között képviseli őket, mint ahogy önmagukat képviselnék. A piacon ugyanis. El kell adnia egy tömeg árut, amely értéktöbbletet, meg nem fizetett munkát képvisel. Nekik csak olyan tömeg árujuk lenne eladni való, amely újratermelné a termelésben – a munkaeszközök, a munkaanyag és a munkabér értékében – előlegezett értéket. Az alkalmazónak ezért tágabb piacra van szüksége, mint amilyenre a munkásoknak volna szükségük. Azután meg tőle és nem tőlük függ, hogy a piaci feltételeket elég kedvezőknek tartja-e az újratermelés megkezdéséhez.

A munkások tehát termelők, anélkül, hogy fogyasztók lennének – még ha az újratermelési folyamat nincs is megzavarva – mindazon cikkekre nézve, amelyeket nem egyénileg, hanem iparilag kell elfogyasztani.

Tehát semmi sem idétlenebb, a válságok eltagadása végett, mint azt állítani, hogy fogyasztók (vásárlók) és termelők (eladók) a tőkés termelésben azonosak. Teljesen szétesnek. Csak amennyiben az újratermelési folyamat végbemegy, állítható ez az azonosság 3000 termelő közül egyre, azaz a tőkésre. Éppúgy fordítva téves, hogy a fogyasztók termelők. A földtulajdonos (a földjáradék) nem termel és mégis fogyaszt. Ugyanígy áll a dolog az egész monied interesttel*.

A válság eltagadását célzó apologetikus szólamok annyiban fontosak, hogy mindig az ellenkezőjét bizonyítják annak, amit bizonyítani akarnak. Hogy a válságot eltagadják, egységet állítanak ott, ahol ellentét létezik és ellentmondás. Tehát annyiban fontosak, amennyiben azt lehet mondani: azt bizonyítják, hogy ha az általuk képzeletben eltüntetett ellentmondások valóban nem léteznének, akkor válság sem léteznék. Valójában azonban létezik a válság, mert léteznek ezek az ellentmondások. Minden ok, amelyet a válsággal szemben megadnak, egy-egy képzeletben eltüntetett ellentmondás, tehát reális ellentmondás, tehát oka a válságnak. Az ellentmondások képzeletben eltüntetni akarása egyszersmind kimondása valóságosan meglevő ellentmondásoknak, amelyeknek a jámbor óhaj szerint nem *szabadna* létezniök.

Amit a munkások valóban termelnek, az értéktöbblet. Ameddig

* – pénzes érdekkel; pénztőkésekkel (*v. ö. 104. skk. old.*) – *Szerk.*

megtermelik, van mit fogyasztaniok. Mihelyt ez véget ér, véget ér fogyasztásuk, mert termelésük is. De semmiképp sem azért van mit fogyasztaniok, mert egyenértéket termelnek fogyasztásukért. Sőt, mihelyt pusztán ilyen egyenértéket termelnek, véget ér fogyasztásuk, nincs egyenértékük, amit elfogyasszanak. Vagy leállítják munkájukat, vagy megrövidítik, vagy minden körülmények között leszállítják munkabérüket. Az utóbbi esetben – ha a termelési szint ugyanaz marad – nem fogyasztanak el egyenértéket termelésükért. De ezek az eszközök akkor nem azért hiányoznak nekik, mert nem eleget termelnek. Hanem mert túl keveset sajátíthatnak el termékükből.

Ha tehát a viszonyt a fogyasztó és termelő viszonyára egyszerűsítjük, akkor feledjük, hogy a termelő bérmunkás és a termelő tőkés két egészen különböző fajta termelő, nem beszélve azokról a fogyasztókról, akik egyáltalában nem termelnek. Megint eltagadják az *ellentétet* azáltal, hogy elvonatkoztatnak egy a termelésben valóságosan meglevő ellentéttől. A puszta bérmunkás–tőkés viszony magábazárja:

1. hogy a termelők legnagyobb része (a munkások) nem-fogyasztói (nem-vásárlói) termékük igen nagy részének, tudniillik a munkaeszközöknek és munkaanyagnak;

2. hogy a termelők legnagyobb része, a munkások, csak addig fogyaszthatnak termékükért egyenértéket, ameddig ennél az egyenértéknél többet – többletértéket vagy többletterméket – termelnek. Állandóan *túltermelőknek* kell lenniök, szükségletükön felül kell termelniök, hogy szükségletük korlátain belül fogyasztók vagy vásárlók lehessenek.[127]

A termelők ezen osztályánál tehát a termelés és fogyasztás egysége mindenesetre prima facie* tévesnek mutatkozik.

Ha Ricardo azt mondja, hogy a *kereslet* egyetlen határa maga a termelés, ezt pedig a tőke korlátozza, akkor ez valójában, ha a téves előfeltételezéseket lehántjuk, semmi mást nem jelent, mint hogy a tőkés termelés csak a tőkében találja meg mértékét, ahol azonban tőkén egyszersmind a tőkébe mint annak egyik termelési feltétele bekebelezett (általa megvásárolt) munkaképesség is értődik. Az épp a kérdés, hogy a tőke mint olyan a fogyasztásnak is határa-e. Mindenesetre az negatív módon; azaz nem lehet többet fogyasztani, mint amennyit termelnek. De a kérdés az, hogy pozitív módon az-e. Hogy lehet-e és kell-e annyit fogyasztani – a tőkés termelés alapzatán –, amennyit termelnek. Ricardo tétele,

* – első pillantásra; első látásra – *Szerk.*

helyesen elemezve, éppen az ellenkezőjét mondja annak, amit mondania kellene – tudniillik hogy a termelés nem a fogyasztás fennálló korlátaira való tekintettel történik, hanem csak maga a tőke által van korlátozva. És ez mindenesetre jellemző erre a termelési módra.

Tehát az előfeltételezés szerint a piac pl. túl van telítve pamutcikkekkel (pamutszövetekkel), úgyhogy ez részben eladhatatlan, egészen eladhatatlan vagy mélyen ára alatt adható csak el. (Először is *értéket* fogunk mondani, mivel a forgalom vagy az újratermelési folyamat vizsgálatánál még az értékkel, nem pedig a költségárral és még kevésbé a piaci árral van dolgunk.)

Az egész vizsgálatnál egyébként magától értetődik: Nem kell tagadni, hogy lehetséges egyes területeken túltermelés és *ezért* másokon túl kevés termelés, részleges válságok tehát fakadhatnak *aránytalan termelésből* (az arányos termelés azonban mindig csak az aránytalan termelésnek a konkurrencia alapzatán létrejövő eredménye), és ennek az aránytalan termelésnek egy általános formája lehet állótőke túltermelése vagy másrészt forgótőke túltermelése.

(Amikor a fonógépeket feltalálták, fonaltúltermelés következett be a szövödékhez viszonyítva. Ezt az aránytalanságot megszüntették, mihelyt mechanikai szövőszékeket vezettek be a szövödében.)[131]

Mint ahogy az áruk számára értékükön való eladásuk szempontjából feltétel, hogy csak a társadalmilag szükséges munkaidőt tartalmazzák, úgy a tőke egy egész termelési területe számára feltétel, hogy a társadalom összmunkaidejéből csak a szükséges részt használják fel erre a különös területre, csak azt a munkaidőt, amelyet a társadalmi szükséglet (kereslet) kielégítése megkíván. Ha többet, akkor tartalmazza bár minden egyes áru csak a szükséges munkaidőt, összegük többet tartalmaz a társadalmilag szükséges munkaidőnél, éppúgy, ahogy bár az egyes árunak van használati értéke, de összegük, az adott előfeltételezések között, használati értékének egy részét elveszti.

De itt a válságról nem annyiban beszélünk, amennyiben ez aránytalan termelésen – azaz a társadalmi munkának az egyes termelési területek közti elosztásabeli aránytalanságon nyugszik. Erről csak annyiban lehet szó, amennyiben a tőkék konkurrenciájáról van szó. Ott már megmondtuk,* hogy a piaci érték ezen aránytalanság következtében történő

* *V. ö. 186. skk. old. – Szerk.*

emelkedésének vagy süllyedésének a tőke átvitele és elvonása az egyik szakmából a másikba – a tőke kivándorlása az egyik szakmából a másikba a következménye. De magában ebben a kiegyenlítődésben már megvan az, hogy előfeltételezi a kiegyenlítődés ellenkezőjét és ilymódon magábazárhatja a *válságot*; maga a válság a kiegyenlítődés egyik formája lehet. Ezt a fajta válságot azonban Ricardo stb. elismeri.

A termelési folyamatnál láttuk, hogy a tőkés termelés egész törekvése az, hogy lehetőleg sok többletmunkát kaparintson meg, tehát adott tőkével lehetőleg sok közvetlen munkaidőt anyagiasítson, akár a munkaidő meghosszabbítása, akár a szükséges munkaidő megrövidítése, a munka termelőerőinek fejlesztése, kooperációnak, a munka megosztásának, gépi berendezésnek stb. az alkalmazása révén, egyszóval nagy szinten való termelés, tehát tömeges termelés révén. A tőkés termelés lényegében benne rejlik tehát a piac korlátjára való tekintet nélküli termelés.

Az újratermelésnél egyelőre feltételezzük, hogy a termelési mód ugyanaz marad, és csakugyan az is marad egy ideig a termelés bővítésénél. A termelt áruk tömege itt azért gyarapszik, mert több tőkét alkalmaztak, nem mert termelékenyebben alkalmazták. De a tőke puszta mennyiségi gyarapítása egyszersmind magábazárja, hogy termelőereje gyarapszik. Ha mennyiségi gyarapodása a termelőerő fejlődésének következménye, ez megint, megfordítva, egy bővebb, bővített tőkés alapzat előfeltételezésén fejlődik ki. Itt kölcsönhatás forog fenn. A bővebb bázison való újratermelés – a felhalmozás –, ha eredetileg csak mint a termelés mennyiségi bővítése – több tőkével ugyanazon termelési feltételek között –, ezért bizonyos ponton mindig minőségileg is jelentkezik mint nagyobb termékenysége azoknak a feltételeknek, amelyek között az újratermelés végbemegy. Ezért a terméktömeg nemcsak az egyszerű arányban gyarapszik azzal, ahogy a tőke megnövekedett a bővített újratermelés – a felhalmozás – folyamán.

Tehát térjünk vissza kalikó-példánkra.

A kalikóval túltelített piac fennakadása zavarja a szövő újratermelését. Ez a zavar mindenekelőtt munkásait érinti. Ezek tehát csekélyebb arányban vagy többé semennyire sem fogyasztói árujának – a pamutcikkeknek – és más áruknak, amelyek belekerültek fogyasztásukba. Van persze szükségletük pamutcikkekre, de nem tudják megvásárolni őket, mert nincsenek meg az eszközeik, és azért nincsenek meg az eszközeik, mert nem tudnak tovább termelni, és azért nem tudnak tovább termelni, mert túl sokat termeltek, túl sok pamutcikk telíti a piacot. Sem az a tanácsa nem segíthet rajtuk Ricardónak, hogy „növeljék termelésüket", sem az,

hogy „valami mást termeljenek". Most a pillanatnyi túlnépesség részét képviselik, munkások többlettermelését, ebben az esetben pamuttermelőkét, mert a piacon pamutcikk-többlettermelés van.

De azokon a munkásokon kívül, akiket közvetlenül a pamutszövésbe befektetett tőke foglalkoztat, egy tömeg más termelőt is érint a pamut újratermelésének ez a fennakadása. Fonókat, gyapotkereskedőket (vagy gyapottermesztőket), gépészeket (orsók és szövőszékek stb. termelőit), vas-, széntermelőket stb. Mindezeket szintúgy megzavarnák újratermelésükben, mivel a pamutcikkek újratermelése feltétel saját újratermelésük számára. Ez bekövetkeznék, még ha saját területeiken nem *termeltek* volna is *túl*, azaz nem azon a mértéken túl, amelyet a zavartalanul menő pamutipar megszabott és igazolt. Mindezekben az iparokban mármost az a közös, hogy jövedelmüket (a bért és a profitot, amennyiben az utóbbit jövedelemként elfogyasztják, nem halmozzák fel) nem saját termékükben, hanem azon területek termékében fogyasztják el, amelyek fogyasztási cikkeket termelnek; többek között kalikót is. Így a kalikó fogyasztása és a kereslet iránta esik, éppen mert túl sok van belőle a piacon. De valamennyi többi árué is, amelyekre mint fogyasztási cikkekre a pamut e *közvetett* termelőinek jövedelmét kiadják. A kalikó és más fogyasztási cikkek megvásárlására való eszközeik korlátozódnak, összezsugorodnak, mert túl sok kalikó van a piacon. Ez a többi árut (fogyasztási cikket) is érinti. Most hirtelen *relatíve* túl vannak termelve, mert megvásárlásuk eszközei és ezzel a kereslet iránt uk összezsugorodott. Még ha ezeken a területeken nem volt is túltermelés, most túltermelés van ezeken.

Ha mármost nemcsak kalikóban, hanem len-, selyem- és gyapjúcikkekben is túltermelés következett be, akkor megértjük, hogyan hív létre e kevés, de vezető cikk túltermelése egy többé-kevésbé általános (*relatív*) túltermelést az egész piacon. Az egyik oldalon valamennyi újratermelési feltétel fölös tömege és valamennyi fajta eladatlan áru fölös tömege a piacon. A másik oldalon csődbement tőkések és mindenből kifosztott, szűkölködő munkástömegek.

Ez az érv azonban kétélű. Ha könnyen megérthető, hogyan von szükségképpen maga után néhány vezető fogyasztási cikk túltermelése egy többé-kevésbé általános túltermelést — ennek jelensége —, ezzel még semmiképp sem értettük meg, hogyan következhet be a túltermelés ezekben a cikkekben. Mert az általános túltermelés jelenségét nemcsak az ezekben az iparokban közvetlenül foglalkoztatott munkásoknak, hanem a termékük előfokait, állandó tőkéjüket különböző fázisokban termelő valamennyi iparág munkásainak függőségéből vezettük le. Az utóbbiak

számára a túltermelés okozat. De honnan ered az elsőkben? Mert az utóbbiak mennek tovább, amíg az előbbiek tovább mennek, és ezzel a továbbmenéssel biztosítva látszik a jövedelem általános növekedése, tehát saját fogyasztásuké is.[131]

[*13. A termelés bővülése és a piac bővülése közti meg nem felelés. Ricardo a fogyasztás növekedésének és a belső piac bővülésének korlátlan lehetőségéről*]

Ha azt akarnók válaszolni, hogy a folyton bővülő termelésnek {amely kettős okokból bővül évente; először, mert a termelésbe befektetett tőke állandóan növekszik; másodszor, mert állandóan termelékenyebben alkalmazzák; az újratermelés és felhalmozás folyamán állandóan kis tökéletesítések gyülemlenek fel, amelyek végül a termelés egész szintjét megváltoztatták. A tökéletesítések felgyülemlése következik be, a termelőerők felgyülemlő fejlődése} folyton bővülő piacra van szüksége, és hogy a termelés gyorsabban bővül, mint a piac, akkor a jelenséget, amelyet meg kell magyarázni, csak másképpen mondottuk ki; elvont helyett reális alakjában. A piac lassabban bővül, mint a termelés, vagyis a ciklusban, amelyen a tőke újratermelése folyamán áthalad – olyan ciklus ez, amelyben nem egyszerűen termeli újra magát, hanem bővített szinten, nem kört ír le, hanem spirálist –, bekövetkezik egy pillanat, amikor a piac túl szűknek jelenik meg a termelés számára. Ez a ciklus végén van. Ez azonban csak annyit jelent: a piac túl van telítve. A túltermelés nyilvánvaló lett. Ha a piac bővülése lépést tartott volna a termelés bővülésével, akkor nem lennének a piacok túltelítve, nem lenne túltermelés.

Mindemellett annak puszta megengedésével, hogy a piacnak a termeléssel együtt bővülnie kell, másrészt megint már el is volna ismerve egy túltermelés lehetősége, mivel a piac külsőleg földrajzilag körülírt, a belföldi piac korlátozottnak jelenik meg egy olyan piachoz képest, amely belföldi és külföldi, az utóbbi megint a világpiachoz képest, amely azonban minden pillanatban megint korlátozott, magán-valóan bővülésre képes. Ha tehát elismertük, hogy a piacnak bővülnie kell, nehogy bekövetkezzék túltermelés, akkor azt is elismertük, hogy bekövetkezhet túltermelés; hiszen akkor lehetséges, minthogy a piac és a termelés két egymással szemben közömbös valami, hogy az egyik bővülése *nem* felel meg a másik bővülésének, hogy a piac korlátai nem terjednek ki elég gyorsan a termelés számára, vagy hogy az új piacokat – a piac új kiterjedéseit – a termelés gyor-

san túlnövi, úgyhogy a kibővült piac most éppannyira korlátként jelenik meg, mint korábban a szűkebb.

Ricardo ezért következetesen tagadja annak szükségességét, hogy *a piac bővüljön* a termelés bővülésével és a tőke növekedésével. Minden tőke, amely egy országban megvan, előnyösen alkalmazható is ebben az országban. Ezért polemizál A. Smith ellen, aki az *ő* (Ricardo) nézetét egyrészt felállította és szokott ésszerű ösztönével ellent is mondott ennek. Smith még nem ismeri a túltermelés jelenségét, a túltermelésből eredő válságokat. Amit ő ismert, azok puszta hitel- és pénzválságok, amelyek a hitel- és bankrendszerrel együtt maguktól beköszöntenek. Valójában a tőke felhalmozásában a nép általános gazdagságának és jólétének feltétlen gyarapodását látja. Másrészt a belső piac puszta kifejlődését külföldi, gyarmati és világpiaccá egy mondhatni relatív (magán-való) túltermelés bizonyítékának fogja fel a belső piacon. Érdemes ideiktatni Ricardo polémiáját ellene.

„Ha kereskedők tőkéjüket a külkereskedelemben vagy a közvetítő kereskedelemben kötik le, ezt mindig választásból és sohasem kénytelenségből teszik: azért, mert ebben a szakmában profitjuk valamivel nagyobb lesz, mint a belkereskedelemben. Adam Smith joggal jegyezte meg, hogy »a táplálék iránti vágyat mindenkinél korlátozza az emberi gyomor szűk befogadóképessége«" {A. Smith itt nagyon téved, minthogy a mezőgazdaság luxuscikkeit kizárja}, „»de a kényelmességek és ékességek iránti vágynak épület, ruha, équipage* és a háztartás berendezése tekintetében úgy látszik nincs határa vagy bizonyos korlátja«[132]. A *természet* tehát" (folytatja Ricardo) „szükségszerűen *korlátozta a tőkének azon tömegét, amelyet* bármely [...] *időben hasznothajtóan lehet lekötni a mezőgazdaságban*" {Alkalmasint ezért vannak népek, amelyek mezőgazdasági terméket exportálnak? Mintha nem lehetne a természet ellenére minden lehető tőkét a mezőgazdaságba süllyeszteni, hogy Angliában pl. dinnyét, fügét, szőlőt stb., virágot stb. termeljenek és szárnyast meg vadat stb. És mintha az ipar nyersanyagait nem mezőgazdasági tőke révén termelnék? (Lásd például azt a tőkét, amelyet a rómaiak csak a mesterséges haltenyésztésbe fektettek.)}, „*de nem szabott határokat*" (mintha a természetnek egyáltalában valami köze volna a dologhoz!) „*a tőke azon tömegének*, amelyet az élet »kényelmességeinek és ékességeinek« előteremtésére lehet alkalmazni. Hogy ezeket a kedvteléseket *a legnagyobb bőségben* előteremtsék, ez *a kitűzött cél*, és csak mert a

* – hintó, lovak, szolgaszemélyzet (együttesen): luxus – *Szerk.*

külkereskedelem vagy a közvetítő kereskedelem ezt jobban eléri, foglalkoznak az emberek szívesebben ezzel, semhogy a megkívánt árukat vagy helyettesítőjüket otthon gyártanák. Ha azonban különleges körülmények meggátolnának bennünket abban, hogy a külkereskedelemben vagy a közvetítő kereskedelemben kössünk le tőkét, akkor, bár kisebb előnnyel, otthon fogjuk alkalmazni; és *mivel nincs határa* »a kényelmességek és ékességek iránti vágynak épület, ruha, équipage és a háztartás berendezése tekintetében«, *nem lehet határa az előteremtésükben alkalmazható tőkének sem*, kivéve amely azon képességünket korlátozza, hogy *az ezeket termelő munkásokat eltartsuk*.

Adam Smith azonban úgy beszél a közvetítő kereskedelemről, mint valamiről, ami nem választás, hanem kénytelenség dolga; mintha a benne lekötött tőke, ha nem így alkalmaznák, tétlen volna, mint*ha a tőke a belkereskedelemben túláradhatna*, ha nem szorítanák egy korlátozott tömegre. Azt mondja, »ha valamely ország tőkéje oly fokig növekedett, *hogy nem lehet mindet e különös ország fogyasztásának ellátására* és *termelő munkájának eltartására alkalmazni*«" (az idézetnek ezt a helyét Ricardo maga nyomatja kiemelve), „»akkor a *többletrésze* természetesen átömlik a közvetítő kereskedelembe és arra alkalmazzák, hogy más országok számára végezze el ugyanezeket a feladatokat«[133]... De nem lehetne-e Nagy-Britannia termelő munkájának ezt az adagját valami másfajta javak készítésére alkalmazni, amelyekkel aztán olyasmit lehetne vásárolni, amit otthon jobban keresnek? És ha nem, nem alkalmazhatnók-e ezt a termelő munkát, habár kevesebb előnnyel, arra, hogy e keresett javakat vagy legalább valami helyettesítőjüket otthon állítsuk elő? Ha bársonyra van szükségünk, nem kísérelhetnők-e meg, hogy bársonyt állítsunk elő; és ha nem sikerülhetne ez, nem állíthatnánk-e elő több posztót vagy valamilyen más, számunkra kívánatos tárgyat? Azért gyártunk árukat és vásárolunk velük külföldön javakat, mert így *nagyobb mennyiséghez* juthatunk" {a minőségi különbség nem létezik!}, „mint amit otthon előállíthatnánk. Fosszanak meg minket ettől a kereskedelemtől és nyomban megint a magunk számára fogunk gyártani. De Adam Smithnek ez a véleménye eltérésben van e tárgyra vonatkozó valamennyi általános tanításától. »Ha«" {idézi Ricardo most Smithből} „»egy idegen ország olcsóbban tud ellátni minket egy áruval, mint ahogy azt magunk előállíthatjuk, akkor jobb megvásárolni tőlük a saját – számunkra előnyt nyújtó módon alkalmazott – iparkodásunk termékének valamely részével. *Az ország általános iparkodása, mivel mindig arányban van a tőkével, amely alkalmazza*«" {igen különböző arányban} (Ricardo az utoljára

idézett mondatot megint kiemeli), „»ezáltal nem fog csökkenni, csupán rá van hagyva, hogy találja meg a módot, ahogy a legnagyobb előnnyel alkalmazható.«[134]

Majd megint: »Ezért azok, akiknek több táplálék felett van parancsnoklásuk, mint amennyit ők maguk el tudnak fogyasztani, mindig hajlandók a *többletet*, vagy ami ugyanaz, annak árát, másfajta kedvtelésekre *kicserélni*. Ami a korlátozott vágy kielégítésén felül és kívül van, azt *olyan vágyak* teljesítésére adják, *amelyek kielégítetlenek, sőt teljességgel végtelennek látszanak*. A szegények avégett, hogy táplálékhoz jussanak, azon igyekeznek, hogy a gazdagok e szeszélyeinek eleget tegyenek; és hogy biztosabban hozzájussanak, versengenek egymással munkájuk olcsóságában és tökéletességében. A munkások száma növekszik a táplálék növekvő mennyiségével, vagyis a földek fokozódó javításával és művelésével; és mivel foglalatosságuk természete a munka legvégletesebb felosztásait engedi meg, az anyagok mennyisége, amelyeket fel tudnak dolgozni, sokkal nagyobb arányban növekszik, mint az ő számuk. Ennélfogva kereslet támad mindenfajta anyag iránt, amelyet emberi leleményesség alkalmazhat, akár hasznosan, akár ékítésre, épületen, ruhán, équipage-on vagy a háztartás berendezésében; a föld méhében rejlő kövületek és ásványok iránt, a nemesfémek és a drágakövek iránt.«[135]

Következik tehát ezeknek elismeréséből, hogy *nincs határa a keresletnek – nincs határa a tőke alkalmazásának, amíg valamely profitot hoz*, és hogy *bármilyen bőségessé válik is a tőke*, a profit esésének nincs más adekvát oka, mint a bér emelkedése, és továbbá hozzátehetjük, hogy a bér emelkedésének egyetlen adekvát és tartós oka annak növekvő nehézsége, hogy a munkások növekvő számát táplálékkal és létfenntartási eszközökkel ellássák." (I. m. 344–348. old.)

[*14. A termelőerők fejlődése és a fogyasztás korlátozottsága közti ellentmondás mint a túltermelés bázisa. Az általános túltermelés lehetőségének apologetikus tagadása*]

A *túltermelés* szó önmagában tévedésbe visz. Ameddig a társadalom egy nagy részének legégetőbb szükségletei nincsenek kielégítve vagy *csak* legközvetlenebb szükségletei, addig természetesen *termékek túltermeléséről* – abban az értelemben, hogy a termékek tömege felesleges volna a rájuk irányuló szükségletekhez viszonyítva – abszolúte nem lehet beszélni. For-

dítva, azt kell mondani, hogy a tőkés termelés alapzatán ebben az értelemben állandóan *alultermelnek*. A termelés korlátja a tőkések profitja, semmiképp sem a termelők szükséglete. De termékek túltermelése és *áruk* túltermelése, ez két egészen különböző dolog. Ha Ricardo úgy véli, hogy az *áru*-forma közömbös a termék számára, továbbá hogy az *áruforgalom* csak formailag különbözik a cserekereskedelemtől, a csereérték itt csak eltűnő formája az anyagcserének, a pénz ezért pusztán formális forgalmi eszköz — akkor ez valójában arra az előfeltételezésére lyukad ki, hogy a polgári termelési mód az abszolút, ezért egyben minden közelebbi sajátos meghatározás nélküli termelési mód, ami meghatározott benne, az ennélfogva csak formális. Nem is szabad tehát elismernie, hogy a polgári termelési mód a termelőerők szabad kifejlődésére nézve korlátot zár magába, olyan korlátot, amely a válságokban és többek közt a *túltermelésben* — a válságok alapjelenségében — kerül napvilágra.

Ricardo Smithnek általa idézett, helyeselt és ezért utánamondott tételeiből látta, hogy a mindenféle használati értékek iránti mértéktelen „vágyakat" mindig egy olyan állapot alapzatán elégíti ki, amelyben a termelők tömege „táplálékra és létfenntartási eszközökre", a szükségesre marad többé-kevésbé korlátozva, hogy a termelőknek ez a legnagyobb tömege tehát a gazdagság fogyasztásából - amennyiben ez a létfenntartási eszközök körén túlmegy — többé-kevésbé ki marad zárva.

Persze az utóbbi az eset — és még nagyobb fokban — az antik, a rabszolgaságra berendezett termelésben is. De az ókoriak nem is gondoltak arra, hogy a többletterméket tőkévé változtassák. Legalábbis csak csekély mértékben. (A tulajdonképpeni kincsképzés széleskörű előfordulása mutatja, mennyi többlettermék hevert náluk teljesen parlagon.) A többlettermék egy nagy részét nem-termelő kiadásokká változtatták műalkotásokra, vallási alkotásokra, közmunkákra. Még kevésbé irányult termelésük az anyagi termelőerők feloldozására és kibontakoztatására — a munka megosztására, gépi berendezésre, természeti erőknek és tudománynak a magántermelésre való alkalmazására. Valójában nagyjában és egészében sohasem jutottak túl a kézművesmunkán. A gazdagság, amelyet a magánfogyasztás számára létrehoztak, ezért relatíve kicsi volt és csak azért jelenik meg nagynak, mert kevés kézben gyülemlett fel, amelyek egyébként semmit sem tudtak vele kezdeni. Ha ezért az ókoriaknál nem volt *túltermelés*, volt a gazdagok *túlfogyasztása*, ami Róma és Görögország utolsó időiben őrült tékozlássá fajult. A kevés kereskedőnép közöttük részben mindezeknek a lényegében szegény nemzeteknek a költségére élt. A termelőerők feltétlen fejlődése és ezért a tömegtermelés a létfenntartási eszközök körébe bezárt termelő-

tömeg alapzatán egyfelől, a tőkések profitja alkotta korlát másfelől – ez az, ami a modern túltermelés alapzata.

Mindaz, amit Ricardo stb. a túltermelés stb. ellen mint nehézséget felvet, azon nyugszik, hogy a polgári termelést olyan termelési módnak tekintik, amelyben vagy nem létezik vétel és eladás különbsége – közvetlen cserekereskedelem van –, vagy *társadalmi* termelésnek, úgyhogy a társadalom, mintegy terv szerint, termelési eszközeit és termelőerőit abban a fokban és mértékben osztja el, ahogy az különböző szükségleteinek a kielégítésére szükséges, úgyhogy mindegyik termelési területre a társadalmi tőkének a megfelelő szükséglet kielégítéséhez megkívánt *hányada* jusson. Ez a fikció egyáltalában abból ered, hogy képtelenek a polgári termelés sajátos formáját felfogni, és az utóbbi megint abból, hogy bele vannak süllyedve a polgári termelésbe, amelyben a termelést mint olyant látják. Éppúgy, ahogy az a fickó, aki egy meghatározott vallásban hisz, ebben a vallást mint olyant látja és rajta kívül csak *hamis* vallásokat.

Fordítva inkább azt kellene kérdezni: A tőkés termelés alapzatán, ahol ki-ki magának dolgozik és a különös munkának ugyanakkor ellenkezőjeként, elvontan általános munkaként és ebben a formában társadalmi munkaként kell jelentkeznie, hogyan volna lehetséges a különböző termelési területek szükséges kiegyenlítődése és összetartozósága, a mértékük és az arány köztük másképp, mint egy állandó diszharmónia állandó megszüntetése révén? Ezt akkor még elismerik, amikor a konkurrencia létrehozta kiegyenlítődésekről beszélnek, hiszen ezek a kiegyenlítődések mindig előfeltételezik, hogy valamit ki kell egyenlíteni, tehát a harmónia mindig csak a létező diszharmónia megszüntetésére irányuló mozgásnak eredménye.

Ezért is ismeri el Ricardo a túltelítettséget egyes árukra vonatkozóan. A *lehetetlenség* szerinte csak a piac egyidejű, általános túltelítettségében áll. A túltermelés lehetőségét tehát nem valamely különös termelési területre vonatkozóan tagadja. A lehetetlenség szerinte abban áll, hogy ez a jelenség *egyidejű* legyen *minden* termelési területre vonatkozóan és ezért a piac általánosan túl legyen telítve (olyan kifejezés ez, amelyet mindig cum grano salis* kell venni, mivel az általános túltermelés pillanataiban a túltermelés némely területeken mindig csak *eredménye*, *következménye* a vezető kereskedelmi cikkek túltermelésének; mindig csak *relatív*, túltermelés azért, mert más területeken túltermelés létezik). Az apologetika ezt épp fordítottjává tekeri ki. Azért van túltermelés a vezető kereskedelmi cikkek-

* – egy csipetnyi sóval (fenntartásosan; nem betű szerint) – *Szerk.*

ből, s egyedül ezekben mutatkozik meg az aktív túltermelés – ezek egyáltalában olyan cikkek, amelyeket csak tömegesen és gyárszerűen lehet termelni (a mezőgazdaságban is) –, mert túltermelés létezik azokban a cikkekben, amelyekben relatív, illetve passzív túltermelés mutatkozik. Eszerint pusztán azért létezik túltermelés, mert a túltermelés nem egyetemes. A túltermelés *relativitását* – azt, hogy némely területek valóságos túltermelése előidézi a túltermelést másokon – így mondják ki: Nincsen *egyetemes* túltermelés, mert ha a túltermelés egyetemes volna, akkor az összes termelési területek megtartanák ugyanazt az arányt egymással szemben; tehát *egyetemes* túltermelés egyenlő arányos termeléssel, ami kizárja a túltermelést. S ez szóljon az egyetemes túltermelés ellen. Minthogy ugyanis egy *egyetemes túltermelés* abszolút értelemben nem volna túltermelés, hanem csak a termelőerőnek szokásosnál nagyobb fejlődése az összes termelési területeken, ezért szerintük a *valóságos túltermelés*, amely éppen nem ez a léttel nem bíró, önmagát megszüntető túltermelés, *nem* létezik. Habár csak azért létezik, mert nem ilyen.

Ha ezt a nyomorúságos szofisztikát pontosabban szemügyre vesszük, akkor erre lyukad ki: Pl. túltermelés következik be vasból, pamutanyagokból, vászonból, selyemből, gyapjúból stb. – akkor nem lehet pl. azt mondani, hogy túl kevés szenet termeltek és ezért következik be ez a túltermelés; mert a vasnak stb. ez a túltermelése éppúgy magábazárja a szén túltermelését, mint pl. a szövet túltermelése a fonalét. {Lehetséges volna fonal túltermelése szövethez képest, vasé gépi berendezéshez képest stb. Ez mindig állandó tőke relatív túltermelése volna.} Tehát nem lehet szó azoknak a cikkeknek alultermeléséről, amelyeknek túltermelése bele van értve, mert elemként, nyersanyagként, segédanyagként vagy termelési eszközként belekerülnek azokba a cikkekbe (a „különös áruba, amelyből lehet, hogy túl sokat termeltek, s annyira túl van vele telítve a piac, hogy nem fizeti vissza a ráfordított tőkét"), amelyeknek pozitív túltermelése éppen a megmagyarázandó tény. Hanem más cikkekről van szó, amelyek közvetlenül olyan termelési területekhez tartoznak, melyek sem az előfeltételezés szerint túltermelt vezető kereskedelmi cikkek alá nincsenek besorolva, sem olyan területek alá, amelyeken, mert a *közvetítő termelést* alkotják a vezető cikkek számára, a termelésnek legalább olyan messzire kellett mennie, mint a termék befejező fázisaiban – habár semmi sem áll annak útjában, hogy még messzebb mentek és ezért a túltermelésen belül túltermelés következett be. Pl. habár annyi szenet kellett termelni, hogy mindazokat az iparokat működésben tartsák, amelyekbe a szén mint szükséges termelési feltétel belekerül, tehát a szén *túltermelése* bele van értve a vas, fonal stb.

túltermelésébe (habár a szenet csak a vas és a fonal termeléséhez arányosan termelték), az *is* lehetséges, hogy több szenet termeltek, mint amennyit még a vas, fonal stb. túltermelése is megkívánt. Ez nemcsak lehetséges, hanem igen valószínű. Mert a *szén és fonal* és minden más termelési terület *termelése*, amely csak feltételét vagy előfázisát szolgáltatja a valamely más területen befejezendő terméknek, nem a közvetlen kereslethez igazodik, a közvetlen termeléshez vagy újratermeléshez, hanem ahhoz a *fokhoz*, *mértékhez*, *viszonyhoz* (arányhoz), amelyben ez kiterjeszkedik. És hogy ebben a számításban túl lehet lőni a célon, az magától értetődő. Tehát a többi cikkekben, mint pl. zongorákban, drágakövekben stb. nem termeltek eleget, *alultermeltek*. {Vannak persze olyan túltermelések is, amelyeknél a nem-vezető cikkek túltermelése nem következmény, hanem ahol, fordítva, az *alultermelés* a túltermelés oka, mint pl. ha rossz a gabonatermés vagy rossz a gyapottermés stb.}

E szólam idétlensége igazán szembetűnik, ha, ahogy Say és utána mások megtették, nemzetközileg színezik ki.[136] Tehát pl. nem Anglia *termelt túl*, hanem Olaszország *termelt alul*. Ha Olaszországnak 1. elég tőkéje volna, hogy az Olaszországba áruk formájában exportált angol tőkét pótolja; 2. ezt a tőkéjét úgy fektette volna be, hogy azokat a sajátságos árukat termelné, amelyekre az angol tőkének szüksége van, hogy részint önmagát, részint a belőle folyó jövedelmet pótolja, akkor nem következnék be túltermelés. Tehát nem léteznék a valóban – a *valóságos* olaszországi termeléssel kapcsolatosan – létező *angol túltermelés* ténye, hanem csak a *képzetes olasz alultermelés* ténye, képzetes, mert olyan tőkét előfeltételez Olaszországban és a termelőerő olyan fejlettségét, amely ott nem létezik, és mert másodszor azt az ugyanolyan utopikus előfeltételezést teszi, hogy ezt az Olaszországban *nem* létező tőkét éppen úgy alkalmazták, ahogy szükséges volna ahhoz, hogy az angol kínálat és az olasz kereslet, az angol és az olasz termelés egymást kiegészítse, ami más szavakkal nem jelent egyebet: Nem következnék be túltermelés, ha kereslet és kínálat megfelelnének egymásnak, ha a tőke arányosan úgy volna elosztva az összes termelési területeken, hogy az egyik cikk termelése a másiknak a fogyasztását, tehát saját fogyasztását is magábazárja. Nem volna túltermelés, ha túltermelés nem volna. Minthogy azonban a tőkés termelés csak bizonyos területeken, adott feltételek közt, engedheti magát szabadjára, egyáltalában nem lenne tőkés termelés lehetséges, ha minden területen *egyidejűleg* és *egyenletesen* kellene fejlődnie. Mert a túltermelés ezeken a területeken abszolúte bekövetkezik, ezért relatíve azokon a területeken is bekövetkezik, ahol nem termeltek túl.

Osztály	C Tőke £	ÖQr Quarterszám	ÖÉ Összérték £	PÉ Piaci érték quarteronként	EÉ Egyéni érték quarteronként	KÉ Kulonbozeti értek quarteronkent	KÁ Koltsegar quarteronkent	AJ Abszolút járadek £	KJ Kulonbozeti já £	AJQr Abszolút járadek quarterokban	KJQr Kulonbozeti járadék quarterokban	ÖJ Járadékjovedelem £	ÖJQr Járadékjövedelem quarter	
						A								
I.	100	60	120	2£	2 £	0	1 5/6 £ — 1 £ 16 2/3 sh.	10	0	5	0	10	5	60c + 40v 100-ra [*nem-ipari tőkére*]
II.	100	65	130	2£	1 11/13 £ — 1 £ 16 12/13 sh.	2/13 £ — 3 1/13 sh.	1 9/13 £ = 1 £ 13 11/13 sh.	10	10	5	5	20	10	80c + 20v [100-ra] *ipari tőkére*
III.	100	75	150	2£	1 9/15 £ = 1 £ 12 sh.	2/5 £ — 8 sh.	1 7/15 £ = 1 £ 9 1/3 sh.	10	30	5	15	40	20	10 % abszolút járadék
Összesen	300	200	400					30	40	15	20	70	35	
						B								
I.	90	60	108	1 4/5 £ = 1 £ 16 sh.	1 4/5 £ = 1 £ 16 sh.	0	[1 17/20 £ —] 1 £ 13 sh.	9	0	5	0	9	5	54c + 36v 90-re
II.	90	65	117	1 4/5 £ = 1 £ 16 sh.	1 43/65 £ = 1 £ 13 3/13 sh.	[9/65 £ —] 2 10/13 sh.	1 34/65 £ — 1 £ 10 6/13 sh.	9	9	5	5	18	10	60c + 40v 100-ra
III.	90	75	135	1 4/5 £ = 1 £ 16 sh.	1 33/75 £ = 1 £ 8 4/5 sh.	[9/25 £ —] 7 1/5 sh.	1 24/75 £ = 1 £ 6 2/5 sh.	9	27	5	15	36	20	10 % abszolút járadék
Összesen	270	200	360					27	36	15	20	63	35	
						C								
I.	86 2/5	60	102 3/5	[1 71/100 £ =] 1 £ 14 1/5 sh.	[1 71/100 £ =] 1 £ 14 1/5 sh.	0	[1 73/125 £ =] 1 £ 11 17/25 sh.	7 14/25	0	4 8/19	0	7 14/25	4 8/19	54c + 32 2/5 v 86 2/5-re
II.	86 2/5	65	111 3/20	[1 71/100 £ = 1 £ 14 1/5 sh.]	[1 188/325 £ = 1 £ 11 37/65 sh.	[171/1300 £ = 2 41/65 sh.]	[1 751/1625 £ — 1 £ 9 79/325 sh.]	7 14/25	8 11/20	4 8/19	[5]	[16 11/100]	[9 8/19]	62 1/2 c + 37 1/2 v 100-ra
III.	86 2/5	75	128 1/4	[1 71/100 £ = 1 £ 14 1/5 sh.]	[1 46/125 £ = 1 £ 7 9/25 sh.	[171/500 £ = 6 21/25 sh.]	[1 167/625 £ — 1 £ 5 43/125 sh.]	7 14/25	25 13/20	4 8/19	[15]	[33 21/100]	[19 8/19]	100-ra = 118 3/4. Tehát 8 3/4 % az abszolút járadék
Összesen	259 1/5	200	342					22 17/25	34 1/5	13 5/19	20	56 22/25	33 5/19	
						D								
I.	90	60	110	1 5/6 £ [1 £ 16 2/3 sh.]	1 5/6 £ [= 1 £ 16 2/3 sh.]	0	[1 13/20 £ =] 1 £ 13 sh.	11	0	6	0	11	6	50c + 40v = 90
II.	90	65	119 1/6	1 5/6 £ [= 1 £ 16 2/3 sh.]	[1 9/13 £ = 1 £ 13 11/13 sh.]	[11/78 £ — 2 32/39 sh.]	[1 34/65 £ = 1 £ 10 6/13 sh.]	11	9 1/6	6	[5]	20 1/6	[11]	55 5/9 c + 44 4/9 v = 100
III.	90	75	137 1/2	1 5/6 £ [= 1 £ 16 2/3 sh.]	[1 7/15 £ = 1 £ 9 1/3 sh.]	[11/30 £ — 7 1/3 sh.]	[1 8/25 £ = 1 £ 6 2/5 sh.]	11	27 1/2	6	[15]	38 1/2	[21]	100-ra = 122 2/9. 12 2/9 % abszolút járadék
Összesen	270	200	366 2/3					33	36 2/3	18	20	69 2/3	38	

Tehát ez a magyarázat, hogy azért van az egyik oldalon túltermelés, mert a másikon alultermelés van, csak annyit tesz: Ha arányos termelés forogna fenn, nem forogna fenn túltermelés. Szintúgy, ha kereslet és kínálat megfelelnének egymásnak. Szintúgy, ha minden terület a tőkés termelésnek és kibővítésének – a munka megosztásának, gépi berendezésnek, távoli piacokra való kivitelnek stb., tömeges termelésnek – egyenlő lehetőségeit zárná magába, ha minden országnak, amely egymással kereskedik, egyenlő képessége volna a termelésre (mégpedig különböző és egymást kiegészítő termelésre). Tehát azért következik be túltermelés, mert mindezek a jámbor óhajok nem következnek be. Vagy még elvontabban: Nem következnék be túltermelés az egyik oldalon, ha minden oldalon egyenletesen túltermelés következnék be. A tőke azonban nem elég nagy, hogy ilyen egyetemesen túltermeljen, és ezért következik be egyetemes túltermelés.

Közelebbről vizsgálva ezt a fantáziát:

Elismerik, hogy minden *különös szakmában* lehetséges túltermelés. Az egyetlen körülmény, amely a túltermelést *valamennyi szakmában* egyidejűleg megakadályozhatná, közlésük szerint az, hogy áru árura cserélődik – azaz visszavonulnak a cserekereskedelem elgondolt feltételeihez. De ezt a kibúvót éppen az vágja el, hogy a kereskedelem nem cserekereskedelem és ezért egy áru eladója ugyanakkor nem szükségképpen vásárlója egy másiknak. Ez az egész kibúvó tehát azon nyugszik, hogy elvonatkoztatnak a *pénztől* és elvonatkoztatnak attól, hogy nem termékcseréről van szó, hanem áruforgalomról, amelynek számára a vétel és eladás szétesése lényeges.

{A tőke körforgása magán-valóan a zavaroknak *lehetőségeit* zárja magába. Pl. a pénznek a tőke termelési feltételeivé való visszaváltoztatásakor nemcsak arról van szó, hogy a pénzt megint ugyanazokká (fajtájukat tekintve) a használati értékekké kell átváltoztatni, hanem az újratermelési folyamat megismétléséhez lényeges, hogy ezek a használati értékek megint régi értékükön (ha alatta, az persze még jobb) legyenek kaphatók. Ezen újratermelési elemek nyersanyagokból álló, igen jelentős része azonban emelkedhet kettős okokból: *Először*, ha a termelési szerszámokat gyorsabb arányban gyarapítják, mint ahogy a nyersanyagok az adott időben előteremthetők. *Másodszor* az évek változó jellege következtében. Az időjárás (az idő), ahogy Tooke helyesen megjegyzi,[137] ezért játszik olyan nagy szerepet a modern iparban. (Ugyanez érvényes a munkabér tekintetében a létfenntartási eszközökre.) A pénznek áruvá való visszaváltoztatása tehát nehézségekbe ütközhet és a válság lehetőségeit teremtheti meg, éppúgy, mint az árunak pénzzé való átváltoztatása. Amennyiben az egyszerű forgalmat

– nem a tőke körforgását – vizsgáljuk, ez a nehézség nem lép fel.} (Van még egy sereg mozzanata, feltétele, lehetősége a válságnak, amelyek csak a konkrétabb viszonyoknak, nevezetesen a tőkék konkurrenciájának és a hitelnek a vizsgálatánál vehetők szemügyre.)

Az áruk túltermelését tagadják; ezzel szemben elismerik a *tőke túltermelését*. A tőke mármost maga is árukból áll, vagy amennyiben pénzből áll, ilyen vagy olyan módon áruvá kell visszaváltoztatni, hogy mint tőke funkcionálhasson. Mit jelent tehát a *tőke túltermelése*? Értéktöbblet létrehozására rendeltetett értéktömegek túltermelését (vagy, anyagi tartalmát tekintve, újratermelésre rendeltetett áruk túltermelését) – tehát *túl nagy szinten való újratermelést*, ami ugyanaz, mint egyszerűen túltermelés.

Közelebbről meghatározva ez megint nem tesz egyebet, mint hogy túl sokat termelnek *gazdagodás* céljából, vagyis a termék túl nagy része van rendeltetve arra, hogy ne jövedelemként fogyasszák el, hanem *több pénzt csináljanak* vele (felhalmozzák), nem arra, hogy birtokosa magánszükségleteit elégítse ki, hanem hogy az elvont társadalmi gazdagságot, pénzt és több hatalmat idegen munka felett, tőkét teremtsen elő számára – illetve ezt a hatalmat megnagyobbítsa. Ezt mondják az egyik oldalon. (Ricardo tagadja.) És a másikon, mivel magyarázzák az áruk túltermelését? Hogy a termelés nem eléggé sokféle, hogy a fogyasztásnak meghatározott tárgyait nem termelték elég tömegesen. Hogy itt nem lehet az ipari fogyasztásról szó, az világos, mert a gyáros, aki túltermel vászonban, ezáltal szükségképpen emeli keresletét fonal, gépi berendezés, munka stb. iránt. A magánfogyasztásról van tehát szó. Túl sok vásznat termeltek, de talán túl kevés narancsot. Az előbb tagadták a pénzt, hogy a vétel és az eladás szétválását nem-létezőnek ábrázolják. Itt tagadják a tőkét, hogy a tőkéseket olyan emberekké változtassák, akik az egyszerű *Á–P–Á* műveletet hajtják végre és az egyéni fogyasztás számára, nem pedig *mint* tőkések a gazdagodás céljával termelnek, azzal a céllal, hogy az értéktöbbletet részben visszaváltoztassák tőkévé. De hisz az a szólam, hogy *túl sok tőke* van, nem tesz egyebet, mint hogy túl keveset fogyasztanak és fogyaszthatnak el az adott feltételek között *jövedelemként*. (*Sismondi*.[138]) Miért követeli hát a lentermelő a gabonatermelőtől, hogy ez több vásznat, vagy ez attól, hogy több gabonát fogyasszon? Miért nem realizálja maga a vászontermelő jövedelmének (értéktöbbletének) egy nagyobb részét vászonban és a bérlő gabonában? Mindegyik egyesnél el fogják ismerni, hogy tőkésítési szükséglete (eltekintve a szükséglet korlátjától) útjában áll ennek. Az összesnél együttvéve nem.

(Itt teljesen elvonatkoztatunk a válságok azon elemétől, amely abból

fakad, hogy az árukat olcsóbban termelik újra, mint ahogy termelték őket. Ezért a piacon levő áruk elértéktelenednek.)

A polgári termelés összes ellentmondásai az általános világpiaci válságokban kollektíve robbannak ki; a különös válságokban (tartalmuk és kiterjedésük szerint *különösekben*) csak szétszórtan, elszigetelten, egyoldalúan.

A *túltermelésnek* sajátlag a tőke általános termelési törvénye a feltétele, az, hogy a termelőerők mértékében termeljenek (azaz annak mértékében, hogy mennyire lehetséges adott tömegű tőkével lehető legnagyobb tömegű munkát kizsákmányolni), tekintet nélkül a piac vagy a fizetőképes szükségletek meglevő korlátaira – és ezt az újratermelés és felhalmozás állandó bővítésével, ezért jövedelemnek tőkévé való állandó visszaváltoztatásával vigyék véghez, míg másrészt a termelők tömege korlátozva marad a szükségletek átlagos mértékére és a tőkés termelés adottsága szerint korlátozva is kell maradnia.

[*15. Ricardo nézetei a tőkefelhalmozás különböző fajtáiról és a felhalmozás gazdasági következményeiről*]

Ricardo azt mondja a VIII. fejezetben, „*Az adókról*":

„Ha egy ország évi termelvényei több mint pótolják évi fogyasztását, akkor azt mondják, hogy az ország növeli tőkéjét; ha évi fogyasztását legalábbis nem pótolja évi termelése, akkor azt mondják, hogy csökkenti tőkéjét. A tőke ennélfogva növekvő termelés vagy csökkenő nem-termelő fogyasztás által növelhető." (162–163. old.)

„Nem-termelő fogyasztáson" Ricardo itt, ahogy az idézett tételhez fűzött jegyzetben (163. old., jegyzet) mondja, nem-termelő munkások által való fogyasztást ért, „olyanok által, akik nem termelnek újra más értéket". Az évi termelés növelésén tehát az évi ipari fogyasztás növelését érti. Ezt növelni lehet annak közvetlen növelésével, változatlan, sőt növekvő nem-ipari fogyasztás mellett, vagy pedig a nem-ipari fogyasztás csökkentésével.

„Amikor azt mondjuk" – olvassuk ugyanabban a jegyzetben –, „hogy jövedelmet megtakarítanak és a tőkéhez csatolnak, ezen azt értjük, hogy a jövedelemnek azt az adagját, amelyről azt mondjuk, hogy a tőkéhez csatolják, termelő munkások fogyasztják el nem-termelők helyett."

Megmutattam,* hogy a jövedelem tőkévé változtatása semmiképp sem egyértelmű a jövedelem változó tőkévé változtatásával, illetve annak munkabérre fordításával. Ricardo véleménye azonban ez. Ugyanabban a jegyzetben ezt mondja Ricardo:

„Ha a munka ára oly magasra emelkednék, hogy a tőke szaporulata ellenére nem lehetne többet alkalmazni, azt mondanám, hogy az ilyen tőkeszaporulatot továbbra is nem-termelő módon fogyasztanák el."

Tehát nem a jövedelemnek termelő munkások által való elfogyasztása az, ami ezt a fogyasztást „termelővé" teszi, hanem olyan munkások által való elfogyasztása, akik értéktöbbletet termelnek. A tőke eszerint csak akkor növekedik, ha *több munka* felett parancsnokol.

VII. fejezet, „A külkereskedelemről".

„*Két útja van a tőke felhalmozásának*: vagy *növekvő jövedelem*, vagy *csökkenő fogyasztás következtében* lehet megtakarítani. Ha *profitom* 1000 £-ről 1200 £-re *emelkedett, míg kiadásom továbbra is ugyanaz*, akkor évente 200 £-gel többet halmozok fel, mint azelőtt. Ha *megtakarítok 200 £-et kiadásomból, míg profitom továbbra is ugyanaz*, akkor ugyanaz lesz a hatás; évente 200 £-et csatolok tőkémhez." (135. old.) „Ha gépi berendezés bevezetésével az *áruk összessége, amelyekre a jövedelmet kiadták*, 20%-kal esik értékében, akkor ugyanolyan hatékonyan lenne módom megtakarítani, mint ha jövedelmem emelkednék 20%-kal: de az egyik esetben a *profitráta* változatlan, a másikban 20%-kal emelkedik. – Ha olcsó külföldi javak bevezetésével 20%-ot megtakaríthatok kiadásomból, a hatás pontosan ugyanaz lesz, mint ha gépi berendezés csökkentette volna termelésük költségét, de a profit nem emelkednék." (136. old.)

(Azaz nem emelkednék, ha az olcsóbb javak sem a változó, sem az állandó tőkébe nem kerülnének bele.)

Tehát *jövedelem változatlan kiadása* esetén felhalmozás a profitráta emelkedése következtében {de a felhalmozás nem csupán a profit magasságától, hanem tömegétől függ}; *változatlan profitráta* esetén felhalmozás csökkent kiadás következtében, erről azonban Ricardo itt felteszi, hogy azon áruk (akár gépi berendezés, akár külkereskedelem révén történő) olcsóbbodása következtében megy végbe, „amelyekre a jövedelmet kiadták".

* *V. ö. 440–459. old. – Szerk.*

XX. fejezet, „Érték és gazdagság, megkülönböztető tulajdonságaik".

„Egy ország gazdagságát" (ezen Ricardo *használati értékeket* ért) „két úton lehet növelni: növelhető úgy, hogy a *jövedelem nagyobb adagját alkalmazzák termelő munka eltartására* – ami az áruk tömegének nemcsak *mennyiségéhez*, hanem *értékéhez* is hozzá fog tenni; vagy növelhető *anélkül, hogy valamely pótlólagos munkamennyiséget alkalmaznának*, úgy *hogy ugyanazt a mennyiséget termelékenyebbé teszik* – ami hozzá fog tenni az áruk bőségéhez, de nem az értékéhez.

Az első esetben az ország nemcsak gazdaggá válnék, hanem gazdagságának értéke is növekednék. *Takarékoskodás révén válnék gazdaggá*, azáltal, hogy luxus- és élvezeti tárgyakra való kiadását csökkenti és *ezeket a megtakarításokat az újratermelésben alkalmazza.*

A második esetben nem lesz szükségszerű sem *a luxus- és élvezeti kiadás csökkentése*, sem az *alkalmazott termelő munka mennyiségének növelése*, de *ugyanazzal a munkával többet termelnének*; a gazdagság növekednék, de az érték nem. A gazdagság növelésének e két módja közül az utóbbit kell előnyben részesíteni, mivelhogy ugyanazt a hatást idézi elő, anélkül, hogy megvonná vagy csökkentené az élvezeteket, ami az első módnak elmaradhatatlan kísérője. *A tőke egy ország gazdagságának az a része, amelyet jövőbeli termelés szándékával alkalmaznak, és ugyanazon a módon növelhető, mint a gazdagság.* Egy *pótlólagos tőke* egyaránt hatékony lesz jövőbeli gazdagság termelésében, akár a *jártasság és gépi berendezés tőkéletesítéseiből tettek szert rá*, akár *több jövedelemnek újratermelő módon való használatából*: a gazdagság ugyanis mindig a termelt áruk mennyiségétől függ, minden tekintet nélkül a termelésben alkalmazott szerszámok megszerzésének könnyűségére. Egy bizonyos mennyiségű ruha és élelmiszer az embereknek ugyanazt a számát fogja eltartani és alkalmazni és ezért ugyanazon munkamennyiség elvégzését fogja biztosítani, akár 100, akár 200 ember munkájával termelték; de kétszeres lesz az értéke, ha 200 embert alkalmaztak termelésén." (327–328. old.)

Az első felállítása a kérdésnek Ricardónál ez volt:

A felhalmozás növekszik változatlan kiadás esetén, ha a profitráta emelkedik;

vagy változatlan profitráta esetén, ha a kiadás (értékét tekintve) csökken, mert az áruk, amelyekben a jövedelmet elfogyasztják, olcsóbbodnak.

Most egy másik ellentétet állít fel.

A felhalmozás növekszik – tőkét halmoznak fel, tömegét és értékét

tekintve, ha a jövedelem nagyobb részét vonják el az egyéni fogyasztástól és fordítják ipari fogyasztásra, ha több termelő munkát hoznak mozgásba az így megtakarított jövedelem részével. Ebben az esetben *takarékoskodásból* eredő felhalmozás.

Vagy a kiadás ugyanaz marad, nem alkalmaznak több termelő munkát sem; de ugyanaz a munka többet termel; termelőerejét fokozzák. Azokat az elemeket, amelyekből a termelő tőke áll, nyersanyagokat, gépi berendezést stb. {az előbb azokról az árukról volt szó, amelyekre a jövedelmet kiadták; most azokról az árukról, amelyeket mint szerszámokat a termelésben alkalmaznak} ugyanazzal a munkával tömegesebben, jobban, ezért olcsóbban termelik. A felhalmozás ebben az esetben nem függ sem attól, hogy a profitráta emelkedik-e, sem attól, hogy a jövedelem nagy részét tőkévé változtatják-e, takarékoskodás következtében, sem pedig, hogy a jövedelem kisebb részét adják-e ki nem-termelő módon, azon áruk olcsóbbodása következtében, amelyekre a jövedelmet fordítják. Itt attól függ a felhalmozás, hogy a munka termelékenyebbé válik-e azokon a termelési területeken, amelyek maga a tőke elemeit hozzák létre, tehát olcsóbbodnak-e azok az áruk, amelyek mint nyersanyag, szerszám stb. belekerülnek a termelési folyamatba.

Ha a munka termelőerejét állótőke többlettermelésével, a változó tőkéhez viszonyítva, növelték, akkor az újratermelésnek nemcsak a tömege, hanem az *értéke* is emelkedni fog, mivel az állótőke értékének egy része belekerül az évi újratermelésbe. Ez bekövetkezhet a népesség növekedésével és az alkalmazott munkáslétszám gyarapodásával egyidejűleg, habár ez a munkáslétszám *relatíve*, az őt mozgásba hozó állandó tőkéhez viszonyítva, állandóan csökken. Így nemcsak a gazdagság, hanem az érték is megnövekszik, és nagyobb tömegű eleven munkát hoznak mozgásba, habár a munka termelékenyebbé vált és a munka tömege a termelt áruk tömegéhez viszonyítva csökkent. Végül a munka változatlan termelékenysége esetén is a változó és az állandó tőke egyaránt növekedhet a népesség természetes évi szaporodásával. Akkor is felhalmozódik a tőke, tömegét és értékét tekintve. Ez utóbbi pontokat Ricardo mind figyelmen kívül hagyja.

Ugyanabban a fejezetben ezt mondja Ricardo:

„Egymillió ember munkája az iparban mindig ugyanazt az értéket fogja termelni, de nem mindig fogja ugyanazt a gazdagságot termelni."

(Ez nagyon téves. A millió ember termékének értéke nemcsak munkájuktól függ, hanem a tőke értékétől is, amellyel dolgoznak; tehát igen

különböző lesz a termelt termelőerők tömege szerint, amellyel dolgoznak.)

„Gépi berendezés feltalálásával, a jártasság tökéletesítéseivel, a munka jobb megosztásával vagy új piacok felfedezésével, ahol előnyösebb cseréket lehet lebonyolítani, egymillió ember kétszer vagy háromszor akkora tömegű gazdagságot, »létfenntartási, kényelmi és élvezeti cikket« termelhet a társadalom egyik állapotában, mint amennyit egy másikban tudna termelni, de ez okból nem fognak hozzátenni semmit az értékhez"

(okvetlenül fognak annyiban, hogy múltbeli munkájuk sokkal nagyobb mérvben kerül bele az új újratermelésbe);

„mert minden dolog értéke annak arányában emelkedik vagy esik, hogy milyen könnyű vagy nehéz a megtermelése, vagy más szavakkal, annak arányában, hogy mekkora munkamennyiséget alkalmaztak termelésére."

(Mindegyik egyes áru olcsóbbodhat, de a meggyarapodott árutömeg teljes összegének értéke emelkedik.)

„Tegyük fel, hogy egy adott tőkével egy bizonyos számú ember munkája 1000 pár harisnyát termelt, és hogy gépi berendezés feltalálása révén ugyanakkora számú ember 2000 párat tud termelni, vagy pedig, hogy tudnak továbbra is 1000 párat termelni és ezenkívül termelni tudnak 500 kalapot; akkor a 2000 pár harisnya [vagy az 1000 pár harisnya] és 500 kalap értéke nem lesz sem több, sem kevesebb, mint az 1000 pár harisnyáé volt a gépi berendezés bevezetése előtt; mert ugyanazon munkamennyiség termékei lesznek."

(Nota bene: ha az újonnan bevezetett gépi berendezés *semmibe* sem kerül.)

„De az *áruk általános tömegének az értéke mindazonáltal csökkenni fog*; mert, bár a megnövekedett termelt mennyiség értéke a tökéletesítés következtében pontosan ugyanaz lesz, mint annak a kisebb mennyiségnek az értéke lett volna, amelyet akkor termeltek volna, ha nem történt volna tökéletesítés, *mégis ez hatást gyakorol azon javak még el nem fogyasztott adagjára is, amelyeket a javítás előtt gyártottak*; e javak értéke csökkenni fog, amennyiben egytől egyig a tökéletesítés minden előnyével termelt javak színvonalára kell hogy essenek; és a társadalom az áruk megnövekedett mennyisége ellenére, a maga megszaporodott gazdagsága és megszaporodott élvezeti eszközei ellenére *kisebb tömegű értékkel fog bírni*. A *termelés könnyűségének állandó növelése révén állandóan csökkentjük*

némely korábban termelt áruk értékét, bár ugyanezekkel az eszközökkel hozzáteszünk nemcsak a nemzeti gazdagsághoz, hanem a jövőbeli termelés erejéhez is." (320—322. old.)

Ricardo itt arról az elértéktelenedésről beszél, amelyet a termelőerő progresszív fejlődése vált ki, idéz elő a kedvezőtlenebb feltételek közt termelt árukra vonatkozóan, akár még a piacon vannak, akár pedig tőkeként a termelési folyamatban hatékonyak. Ebből azonban semmiképp sem következik, hogy „az áruk általános tömegének az értéke csökkenni fog", habár e tömeg egy részének értéke csökken. Ez csak akkor következmény, ha 1. a tökéletesítések következtében újonnan hozzátett gépi berendezés és áruk értéke kisebb, mint a korábban meglevő ugyanazon fajta árukban kiváltott elértéktelenedés; 2. ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy a termelőerők fejlődésével a termelési területek is állandóan szaporodnak, tehát olyan tőkebefektetések is nyílnak meg, amelyek korábban nem is léteztek. A termelés nemcsak olcsóbbodik a fejlődés menetében, hanem *sokrétűsödik* is.

IX. fejezet, „A nyerstermékre kivetett adók".

„A nyerstermékre kivetett adók elleni harmadik ellenvetés tekintetében, tudniillik hogy az emelkedő bér és a süllyedő profit elveszi a kedvet a felhalmozástól és ugyanúgy hat, mint a talaj természetes szegénysége, megkíséreltem megmutatni e mű egy másik részében, hogy *megtakarítások ugyanolyan hatékonyan eszközölhetők a kiadásból, mint a termelésből, az áruk értékének csökkentéséből, mint a profitráta emelkedéséből.* Ha profitomat megnövelem 1000 £-ről 1200 £-re, míg az *árak* továbbra is ugyanazok, erőm tőkémnek megtakarításokkal való növelésére megnövekszik, de nem növekszik meg annyira, mint hogyha *profitom továbbra is annyi volna, mint azelőtt*, míg az áruk ára annyira süllyedne, hogy 800 £ ugyanannyit biztosítana számomra, mint amennyit azelőtt 1000 £-ért vásároltam." (183—184. old.)

A termék egész értéke (vagy jobbanmondva a termék azon részéé, amely tőkés és munkás között oszlik el) elértéktelenedhet, anélkül, hogy a nettójövedelem esnék, értéktömegét tekintve. (Arányát tekintve még emelkedhet is.) Erről a:

XXXII. fejezetben — „Malthus úr nézetei a járadékról".

„Malthus úr egész érvelése azonban bizonytalan bázison épül: felteszi, hogy mert az ország *bruttójövedelme* csökkent, ennélfogva nettójövedelmének szintén csökkennie kell, ugyanabban az arányban. E mű

egyik célja volt megmutatni, hogy valahányszor a létfenntartási eszközök reális értéke esik, esnék a munkabér, és a tőke profitja emelkednék – más szavakkal, hogy bármely adott évi értékből kisebb adagot fizetnének a munkásosztálynak és nagyobb adagot azoknak, akiknek alapja alkalmazta ezt az osztályt. Tegyük fel, hogy egy különös manufaktúrában termelt áruk értéke 1000 £, és ez a főnök és munkásai között ebben az arányban osztandó meg: 800 £ a munkásoknak és 200 £ a főnöknek; ha ezeknek az áruknak az értéke 900 £-re esnék és 100 £-et megtakarítanának a munkabérből [. . .] a főnöknek semennyire sem csorbulna a nettójövedelme és ezért ugyanolyan könnyen fizetné ugyanazt az adótömeget az árcsökkenés után, mint előtte." (511—512. old.)

V. fejezet, „A bérről".

„Jóllehet a bérnek az a tendenciája, hogy természetes rátájához igazodjék, piaci rátája egy tökéletesedő társadalomban meghatározatlan időszakon át állandóan felette lehet; mert még nem is érvényesült az a lökés, amelyet a megnövekedett tőke ad a munka iránti új keresletnek, amikor már a tőke újabb növekedése idézheti elő ugyanazt a hatást; és ilymódon, ha a tőke növekedése fokozatos és állandó, a munka iránti kereslet folytatólagos ösztönzést adhat a népesség növekedésére." (88. old.)

Tőkés álláspontról minden fordítva jelenik meg. A munkásnépesség tömege és a munka termelékenységének foka határozza meg mind a tőke, mind a népesség újratermelését. Itt fordítva úgy jelenik meg, hogy a *tőke* határozza meg a népesedést.

IX. fejezet, „A nyerstermékre kivetett adók".

„A tőke felhalmozása természetesen megnövekedett konkurrenciát idéz elő a munka alkalmazói között és ebből következő emelkedést a munka árában." (178. old.)

Ez attól függ, hogy a tőke felhalmozásával ennek különböző alkotórészei milyen arányban növekszenek. Lehet, hogy a tőke felhalmozódik és a munka iránti kereslet abszolúte vagy relatíve csökken.

Minthogy Ricardo járadék-elmélete szerint a tőke felhalmozásával és a népesség növekedésével a profitráta süllyedő tendenciájú, mert a létfenntartási eszközök értéke emelkedik, illetve a mezőgazdaság terméketlenebbé válik, ennélfogva a felhalmozásnak az a tendenciája, hogy gátolja a felhalmozást, és a *profitráta csökkenésének törvénye* — mert abban az arányban,

ahogy az ipar fejlődik, a mezőgazdaság kevésbé termelékennyé válik – végzetként lebeg a polgári termelés felett. A. Smith ezzel szemben örömmel látja a profitráta csökkenését. Hollandia a mintaképe. A profitráta csökkenése, a legnagyobb tőkéseket kivéve, a legtöbb tőkést kényszeríti, hogy ahelyett, hogy kamatból élnének, tőkéjüket iparilag alkalmazzák; és így a termelés ösztökéje. Ricardo tanítványainál a vészterhes tendenciától való borzadás tragikomikus formákat ölt.

Itt összeállítjuk azokat a ricardoi passzusokat, amelyek erre a tárgyra vonatkoznak.

V. fejezet, „A bérről".

„A társadalom különböző fokain a tőkének, vagyis a munka-alkalmazás eszközeinek felhalmozása többé vagy kevésbé gyors és *minden esetben a munka termelőerőitől kell hogy függjön.* A munka termelőerői általában akkor legnagyobbak, ha bőven van termékeny föld; ilyen időszakokban a felhalmozás gyakran annyira gyors, hogy munkásokat nem lehet ugyanolyan gyorsan szolgáltatni, mint tőkét." (92. old.) „Kiszámították, hogy kedvező körülmények közt a népességet huszonöt év alatt meg lehet kétszerezni; de ugyanazon kedvező körülmények közt egy ország egész tőkéjét talán rövidebb időszak alatt lehetne megkétszerezni. Ebben az esetben a bér az egész időszakban emelkedő tendenciájú lesz, mert a munka iránti kereslet még gyorsabban növekednék, mint kínálata. Új településeken, ahol bevezetik sokkalta haladottabb országok művességeit és tudását, a tőkének valószínűleg az a tendenciája, hogy gyorsabban növekedjék, mint az emberfaj: és ha a hiányzó munkásokat nem szolgáltatnák a népesebb országok, akkor ez a tendencia igen erősen emelné a munka árát. Abban az arányban, ahogy ezek az országok népessé válnak és rosszabb minőségű földet vesznek művelésbe, a tőkenövekedési tendencia csökken; *mert a létező népesség szükségleteinek kielégítése után megmaradó többlettermléknek szükségképpen arányban kell állnia a termelés könnyűségével, tudniillik a termelésben alkalmazott személyek kisebb számával.* Tehát, bár valószínű, hogy a legkedvezőbb körülmények közt a termelés ereje nagyobb még, mint a népesedésé, ez nem sokáig fog így folytatódni; mert a föld mennyisége korlátozott és minősége különböző lévén, minden rajta alkalmazott növekvő tőkeadaggal a termelés rátája csökken, míg *a népesedés ereje továbbra is ugyanaz marad.*" (92–93. old.)

(Az utóbbi papi találmány. A népesedés ereje együtt csökken a termelés erejével.)

Itt először is meg kell jegyeznünk, hogy Ricardo elismeri, hogy „a tőkének . . . felhalmozása . . . minden esetben a munka termelőerőitől kell hogy függjön", úgyhogy a munka, nem a tőke a prius.

Továbbá Ricardo nyomán úgy kellene vélekedni, hogy régen betelepült, iparilag fejlett országokban több ember foglalkozik a mezőgazdasággal, mint a gyarmatokon, holott a dolog fordítva áll. Ugyanazon termékhez viszonyítva Anglia pl. kevesebb mezőgazdasági munkást használ fel, mint bármely más új vagy régi ország. Persze a nem-mezőgazdasági népességnek egy nagyobb része vesz részt közvetve a mezőgazdasági termelésben. De még ez is semmiképp sem abban az arányban történik, amelyben a kevésbé fejlett országokban a közvetlenül mezőgazdasági népesség nagyobb. Tegyük fel még azt is, hogy Angliában drágább a gabona, nagyobbak a termelési költségek. Több tőkét alkalmaznak. Több múltbeli, habár kevesebb eleven munka kerül bele a mezőgazdasági termelésbe. De ennek a tőkének az újratermelése a már meglevő termelési bázis következtében kevesebb munkába kerül, habár értéke a termékben pótlódik.

VI. fejezet, „A profitról".

Előbb még néhány megjegyzés. Az értéktöbblet, mint láttuk, nemcsak az értéktöbblet rátájától, hanem az egyidejűleg foglalkoztatott munkások létszámától, tehát a változó tőke nagyságától is függ.

A felhalmozást a maga részéről — közvetlenül — nem az *értéktöbblet rátája* határozza meg, hanem az értéktöbbletnek az előlegezett tőke teljes összegéhez való aránya, azaz a profitráta; és kevésbé még a profitráta, mint inkább a *profit bruttóösszege*, amely, ahogy láttuk, a társadalom össztőkéje számára azonos az értéktöbblet bruttóösszegével, a különböző szakmák különös tőkéi számára azonban igen erősen eltérhet az általuk termelt értéktöbblet összegétől. Ha a tőke felhalmozását en bloc* vizsgáljuk, akkor a profit = értéktöbblet, és a profitráta = $\frac{\text{értéktöbblet}}{\text{tőke}}$, vagy jobbanmondva a 100 tőkére számított értéktöbblet.

Ha a profitráta (százalékosan) adott, akkor a profit bruttóösszege az előlegezett tőke nagyságától függ, tehát a felhalmozás is, amennyiben azt a profit határozza meg.

Ha a tőke összege adott, akkor a profit bruttóösszege a profitráta magasságától függ.

Kis tőke magas profitrátával ezért nagyobb bruttóprofitot hozhat, mint nagyobb tőke alacsony profitrátával.

---

* — egészében, mindenestül — *Szerk.*

Tegyük fel:

1

Tőke	Profitráta %	Bruttoprofit
100	10	10
$100 \times 2 = 200$	$^{10}/_{2}$ vagyis 5	10
$100 \times 3 = 300$	$^{10}/_{2}$ vagyis 5	15
$100 \times 1^{1}/_{2} = 150$	5	$7^{1}/_{2}$

2

100	10	10
$2 \times 100 = 200$	$\frac{10}{2^{1}/_{2}} = 4$	8
$2^{1}/_{2} \times 100 = 250$	4	10
$3 \times 100 = 300$	4	12

3

500	10	50
5 000	1	50
3 000	1	30
10 000	1	100

Ha a tőke szorzója és a profitráta osztója egyenlő, azaz ha a tőke nagysága ugyanabban az arányban növekszik, amelyben a profitráta esik, akkor a bruttóprofit összege változatlan marad. 100 tőke 10%-kal 10-et ad, 2×100 pedig $^{10}/_{2}$, vagyis 5%-kal ugyancsak 10-et ad. Ez tehát más szavakkal annyit tesz: Ha a profitráta ugyanabban az arányban esik, amelyben a tőke felhalmozódik (növekszik), akkor a bruttóprofit változatlan marad.

Ha a profitráta gyorsabban esik, mint ahogy a tőke növekszik, akkor a bruttóprofit összege csökken. 500 tőke 10%-kal 50 bruttóprofitot ad. De a hatszoros összeg, 6×500, vagyis 3000, $^{10}/_{10}\%$-kal, vagyis 1%-kal csak 30-at ad.

Végül, ha a tőke gyorsabban növekszik, mint ahogy a profitráta esik, akkor a bruttóprofit emelkedik, habár a profitráta esik. Így 100 tőke 10% profittal 10 bruttóprofitot ad. De 300 (3×100) tőke 4%-kal (ahol tehát a profitráta $\frac{1}{2^{1}/_{2}}$-szeresére esett) 12 bruttóprofitot ad.

Mármost térjünk rá Ricardo tételeire.

VI. fejezet, „A profitról".

„A *profit természetes tendenciája tehát az, hogy esik*; mert a társadalom és a gazdagság előrehaladásában megkívánt pótlólagos táplálékmennyiséget egyre több munka rááldozásával szerzik meg. A *profitnak ezt a* tendenciáját, *mintegy nehézkedését, szerencsére megakasztják* ismétlődő időközökben a létfenntartási eszközök termelésével kapcsolatosan a gépi berendezés tökéletesítései, valamint a mezőgazdasági tudományokban elért felfedezések, amelyek módot adnak arra, hogy lemondjunk az előzőleg megkívánt munka egy részéről, és ennélfogva csökkentik a munkás elsődleges létfenntartási eszközeinek árát. A létfenntartási eszközök árának és a munkabérnek az emelkedése azonban korlátozott; mert mihelyt a bér egyenlő lesz . . . 720 £-gel, a bérlő teljes bevételével, a *felhalmozásnak vége kell hogy legyen ; mert semmilyen tőke sem hozhat akkor semmiféle profitot* és nem *lehet kereslet pótlólagos munkára*, s következésképpen a *népesedés elérte legmagasabb pontját*. Valójában jóval ez időszak előtt *az igen alacsony profitráta feltartóztatott már minden felhalmozást*, és az országnak majdnem egész terméke, a munkások megfizetése után, a földtulajdonosok, valamint a tizedekben és adókban részesülők tulajdona lesz." (120–121. old.)

Ez a polgári „istenek alkonya" a ricardoi elképzelés szerint, az ítélet napja.

„Jóval mielőtt az áraknak ez az állapota tartósult, *nem lenne már semmi indíték a felhalmozásra ; mert mindenki csak azzal a célzattal halmoz fel, hogy felhalmozását termelővé tegye*, s [. . .] ennélfogva az árak ilyen állapota sohasem következhetne be. A *bérlő és gyáros éppúgy nem élhet profit nélkül, mint a munkás bér nélkül*. Felhalmozásuk *indítéka csökkenni* fog *a profit minden csökkenésével*, és *teljesen meg* fog *szűnni, ha profitjuk olyan alacsony*, hogy nem nyújt *adekvát kárpótlást* fáradságukért és a *kockázatért, amelyet szükségképpen viselniök kell tőkéjük termelő alkalmazásával*." (123. old.)

„Ismét meg kell jegyeznem, hogy a profitráta sokkal gyorsabban esnék . . . ha ugyanis a terméknek az lesz az értéke, amit én a feltételezett körülmények között megállapítottam, akkor a bérlő tőkéjének értéke nagyon megnövekednék, mert hogy szükségképp sok olyan áruból áll, amelynek értéke emelkedett. Mielőtt a gabona 4 £-ről 12 £-re emelkedhetne, *a bérlő tőkéjének csereértéke valószínűleg már megkétszereződnék* és 6000 £-et érne 3000 £ helyett. Ha tehát eredeti tőkéjének profitja 180 £, vagyis 6 % volt, akkor profitjának *rátája* most valójában nem lenne ma-

gasabb 3%-nál; mert 6000 £ 3%-kal 180 £-et ad, és egy *új bérlő 6000 £ pénzzel* a zsebében csakis *ilyen feltételek mellett foghatna neki a bérleti üzletnek.*" (124. old.)

„Úgyszintén azt várnók, hogy bármennyire csökken is *a tőkeprofit rátája annak következtében, hogy tőke felhalmozódott a földön* és a bér emelkedett, mégis *a profit együttes tömege növekednék.* Ilymódon feltételezve azt, hogy ismételt 100 000 £ felhalmozásokkal a profitráta 20-ról 19, 18, 17%-ra esnék – a ráta így állandóan csökken –, azt várnók, hogy az egymást követő tőketulajdonosok által kapott profit egész összege egyre fokozódik, hogy nagyobb, amikor a tőke 200 000 £, mint amikor 100 000 £; még nagyobb, amikor 300 000 £; és így tovább, *növekedve, bár csökkenő ráta szerint, a tőke minden növekedésével.* Ez a *fokozódás azonban csak bizonyos ideig igaz*: ilyenképpen 19% 200 000 £-re több, mint 20% 100 000 £-re; 18% 300 000 £-re megint több, mint 19% 200 000 £-re; de miután a tőke nagy tömegben halmozódott fel és a profit esett, a *további felhalmozás csökkenti a profit együttes összegét.* Tételezzük fel ilyenképpen, hogy a felhalmozás 1 000 000 £ és a profit 7%, akkor a profit egész tömege 70 000 £ lesz; ha most 100 000 £ tőkét hozzáadnak a millióhoz és a profit 6%-ra esik, akkor a tőketulajdonosok 66 000 £-et, vagyis 4000 £-gel kevesebbet kapnak, habár a tőke egész tömege 1 000 000 £-ről 1 100 000 £-re növekedett.

De ameddig tőke egyáltalán hoz profitot, nem lehet tőkefelhalmozás anélkül, hogy ne hozzon nemcsak terméknövekedést, hanem értéknövekedést is. 100 000 £ pótlólagos tőke alkalmazása a korábbi tőke semmilyen részét sem teszi kevésbé termelékennyé. Az ország földje és munkája termékének növekednie kell, és értékét nemcsak a korábbi termelménymennyiséghez történt hozzátétel értéke növeli, hanem az az új érték is, amelyet a föld egész terméke kap utolsó adagja megtermelésének megnövekedett nehézsége folytán. Amikor azonban a tőkefelhalmozás igen naggyá válik, akkor e megnövekedett érték ellenére a termék úgy oszlik el, hogy a korábbinál kevesebb értéket sajátítanak el profitra, míg a járadékra és bérre szánt érték növekedik." (124–126. old.)

„Bár nagyobb értéket termeltek, annak, ami ebből az értékből a járadék megfizetése után megmarad, nagyobb arányos részét fogyasztják el a termelők, és ez, s csakis ez, szabályozza a profitot. Amíg a föld bőségesen terem, addig a bérek időlegesen emelkedhetnek, és a termelők többet fogyaszthatnak szokott arányos részüknél; de az ösztönzés, amelyet így a népesedés kap, *hamarosan leszorítja a munkásokat szokásos fogyasztásukra.* De ha szegény földeket vesznek művelésbe, vagy ha több tőkét

és munkát fordítanak a régi földre kisebb termékhozammal, akkor a hatásnak tartósnak kell lennie." (127. old.)

„A felhalmozás hatásai tehát különböző országokban különbözők lesznek és főként a föld termékenységétől fognak függeni. Bármilyen kiterjedt is egy ország, ahol a föld szegény minőségű, és ahol a táplálékbehozatal tiltva van, a legmérsékeltebb tőkefelhalmozás a profitráta nagy csökkenésével és a járadék gyors emelkedésével fog járni; és ellenkezőleg, egy kicsi, de termékeny ország, különösen ha szabadon megengedi a táplálékbehozatalt, nagy tőkekészletet halmozhat fel a profitráta nagyobb csökkenése vagy a földjáradék nagyobb növekedése nélkül." (128–129. old.)

Adók következtében is lehetséges (XII. fejezet, „*Földadó*"), „hogy nem hagynak *elegendő többletterméket* azok erőfeszítéseinek ösztönzésére, akik rendszerint megtakarításaikkal az állam tőkéjét gyarapítják". (206. old.)

„Csak egy eset van" {XXI. fejezet, „*A felhalmozás hatásai a profitra és a kamatra*"}, „és ez időleges, amelyben a tőkefelhalmozást és az alacsony táplálékárat a profit esése kísérheti; ez pedig az, amikor a *munka eltartására szolgáló alapok sokkal gyorsabban növekszenek, mint a népesség*; – akkor a bér magas és a profit alacsony lesz. Ha minden ember lemondana a luxuscikkek használatáról és csak felhalmozásra törekednék, olyan mennyiségű létfenntartási eszköz volna termelhető, amelyre nem lehetne semmilyen közvetlen fogyasztás. *Az így korlátozott számú árukban kétségtelenül egyetemes túltelítettség lehetne* és következésképp sem kereslet nem lehetne ilyen áruk pótlólagos mennyisége iránt, sem profit több tőke alkalmazása esetén. Ha az emberek megszűnnének fogyasztani, megszűnnének termelni." (343. old.)

Ennyit mond Ricardo a felhalmozásról és a profitráta esésének törvényéről.

[TIZENNYOLCADIK FEJEZET]

Különfélék Ricardóval kapcsolatban. Ricardo befejezése (John Barton)

[A)] Bruttó- és nettójövedelem

A *nettójövedelem*, ellentétben a bruttójövedelemmel (amely egyenlő az össztermékkel, illetve az össztermék értékével), az a forma, amelyben a fiziokraták eredetileg az értéktöbbletet felfogják. Egyetlen formájának a földjáradékot tekintik, mivel az ipari profitot pusztán egyfajta munkabérnek fogják fel; a későbbieknek, akik a profitot a munka felügyeletének bérévé kenik el, egyet kellett érteniök velük.

A nettójövedelem ezért valójában a terméknek (vagy értékének) többlete ennek azon része felett, amely az előlegezett tőkét pótolja, mind az állandó, mind a változó tőkét. Ez tehát egyszerűen profitból és járadékból áll, amely utóbbi maga ismét csupán a profitnak egy különvált része, amely a tőkésektől különböző osztálynak jut.

A tőkés termelés közvetlen célja nem az árunak a termelése, hanem az értéktöbbleté vagy a profité (ennek kifejlődött formájában), nem a termék, hanem a többlettermék. Maga a munka erről az álláspontról csak annyiban termelő, amennyiben profitot, illetve többletterméket hoz létre a tőke számára. Amennyiben a munkás ezt nem hoz létre, munkája nem-termelő. Az alkalmazott termelő munka tömege tehát csak annyiban érdekli a tőkét, hogy általa — vagy vele arányban — növekszik a többletmunka tömege. Csak ennyiben szükséges az, amit mi szükséges munkaidőnek nevezünk. Amennyiben nincs meg ez az eredménye, fölösleges és meg kell szüntetni.

A tőkés termelés állandó célja, hogy az előlegezett tőke minimumával a többletérték vagy többlettermék maximumát állítsa elő, és amennyiben ezt az eredményt nem a munkások túldolgoztatása révén éri el, annyiban olyan tendenciája ez a tőkének, amelynél fogva a lehető legcsekélyebb ráfordítással — takarékoskodás az erővel és a kiadással — igyekszik egy adott terme-

ket létrehozni, tehát a tőke ökonómiai tendenciája, mely megtanítja az emberiséget, hogy erőivel gazdálkodjék és termelő célját eszközök legcsekélyebb ráfordításával érje el.

Maguk a munkások e felfogásban annak jelennek meg, amik a tőkés termelésben, – puszta termelési eszközöknek, nem öncélnak és nem a termelés céljának.

A nettójövedelmet nem az össztermék értéke határozza meg, hanem az össztermék értékének az előlegezett tőke értéke feletti többlete, illetve a többlettermék nagysága az össztermékhez viszonyítva. Ha ez a többlet növekszik, habár a termék értéke vagy az értékkel együtt összmennyisége is csökken, akkor a tőkés termelés a célját elérte.

Ricardo ezeket a tendenciákat következetesen és kíméletlenül kimondta. Ezért nagy ellene a bömbölés filantróp nyárspolgárok részéről.

Ricardo a nettójövedelem vizsgálatánál megint elköveti azt a hibát, hogy az össztermeket jövedelemre – bérre, profitra és járadékra – oldja fel és elvonatkoztat a pótlandó állandó tőkétől. De ettől itt eltekintünk.

XXXII. fejezet, „Malthus úr nézetei a járadékról".

„Fontos, hogy világosan különbséget tegyünk bruttójövedelem és nettójövedelem közt, mert a társadalom nettójövedelme az, amelyből az összes adókat fizetni kell. Tegyük fel, hogy az ország egy év leforgása alatt piacra vihető valamennyi árujának, valamennyi gabonának, nyerstermeknek, iparcikknek stb. értéke 20 millió, és hogy avégett, hogy ezt az értéket megkapják, bizonyos számú ember munkája volt szükséges, és hogy ezeknek a munkásoknak abszolút szükségletei 10 millió kiadását kívánták meg. Azt mondanám, hogy egy ilyen társadalom bruttójövedelme 20 millió volt és nettójövedelme 10 millió. E feltevésből nem következik, hogy a munkások munkájukért csak 10 milliót kapjanak; kaphatnának 12, 14 vagy 15 milliót, és ebben az esetben a nettójövedelemből 2, 4 vagy 5 millió jutna nekik. A maradék a földtulajdonosok és a tőkések közt oszlanék meg; de az egész nettójövedelem nem haladná meg a 10 milliót. Tegyük fel, hogy egy ilyen társadalom 2 millió adót fizetett, akkor nettójövedelme 8 millióra csökkenne." (512–513. old.)

[*XXVI. fejezet*:]

„Milyen előny származnék abból egy országra, hogy nagy mennyiségű termelő munkát alkalmaz, ha nettójáradéka és profitja együttesen ugyan-

az volna, akár ezt a mennyiséget alkalmazza, akár kisebbet. *Minden ország földjének és munkájának teljes terméke három adagra oszlik: ezek egyike bérre, másika profitra és harmadika járadékra van szánva.*" {Ez téves, mivel itt feledi azt a részt, amely a termelésben alkalmazott tőke pótlására van szánva (a bér kivételével).} „Csak a két utóbbi adagból lehet valamit levonni adókra vagy megtakarításokra; *az előbbi, ha mérsékelt, mindig a termelés szükséges kiadását alkotja.*" (Ricardo maga jegyzi meg e tételhez a 416. old. jegyzetében: „Talán túlzás ezt mondani, mivel általában többet juttatnak a munkásnak bér néven, mint amennyi a termelés feltétlenül szükséges kiadása. Ebben az esetben az ország nettótermékének egy részét a munkás kapja meg, és ő megtakaríthatja vagy elköltheti, vagy ez módot adhat neki arra, hogy hozzájáruljon az ország védelméhez.") „Egy egyén számára, akinek 20 000 £ tőkéje van, és a profitja évenként 2000 £, teljesen közömbös dolog lenne, hogy tőkéje 100 vagy 1000 embert foglalkoztat-e, hogy a termelt áru 10 000 vagy 20 000 £-ért kerül-e eladásra, mindig feltéve, hogy profitja semmi esetre sem csökken 2000 £ alá. *Vajon a nemzet reális érdeke nem hasonlatos-e? Feltéve, hogy reális nettójövedelme, járadéka és profitja ugyanaz, semmi jelentősége nincs annak, hogy ez a nemzet 10 vagy 12 millió lakosból áll-e.* Azon képességének, hogy hajóhadat és hadsereget és mindenfajta nem-termelő munkát fenntartson, nettó-, nem pedig bruttójövedelmével kell arányban állnia. Ha 5 millió ember annyi táplálékot és ruházatot tudna termelni, amennyi 10 milliónak szükséges, akkor 5 millió ember tápláléka és ruházata lenne a nettójövedelem. Lenne-e valamilyen előnye az országnak abból, ha ugyanennek a nettójövedelemnek a termeléséhez 7 millió emberre lenne szükség, azaz 7 millió embert kellene alkalmazni 12 millió számára elegendő táplálék és ruházat termeléséhez? Még mindig az 5 milliónak a tápláléka és ruházata lenne a nettójövedelem. Nagyobb számú ember alkalmazása sem arra nem adna lehetőséget, hogy hadseregünket és hajóhadunkat egyetlen emberrel szaporítsuk, sem arra, hogy egyetlen guineavel több adót fizessünk." (416—417. old.)

Hogy jobban átlássuk Ricardo véleményét, még a következő helyeket kell ehhez hozzávennünk:

„A gabona relatíve alacsony árából mindig folyik ez az előny – hogy a tényleges termelés megosztása inkább a *munka eltartására szolgáló alapot* növeli, mivel többet juttatnak a termelő osztálynak profit néven, kevesebbet a *nem-termelő osztálynak* járadék néven." (317. old.)

Termelő osztály, ez itt csak az ipari tőkések.

„A járadék érték teremtése ... de nem gazdagság teremtése. Ha a gabona ára, valamely adagja megtermelésének nehézsége folytán, 4 £-ről 5 £-re emelkednék quarteronként, akkor 1 millió quarter értéke 5 000 000 £ lesz 4 000 000 £ helyett ... a társadalomnak együtt nagyobb érték lesz birtokában, és ebben az értelemben a járadék érték teremtése. De ez az érték névleges annyiban, hogy mit sem tesz hozzá a gazdagsághoz, azaz a társadalom létfenntartási, kényelmi és élvezeti eszközeihez. Pontosan ugyanolyan mennyiségű és nem több árunk és ugyanaz a millió quarter gabonánk volna, mint azelőtt; de annak a hatása, hogy quarteronként 5 £-re tartják 4 £ helyett, *az volna, hogy a gabona és az áruk értékének egy adagját átvinnék* korábbi birtokosaikról a földtulajdonosokra. A járadék tehát érték teremtése, de nem gazdagság teremtése; *semmit sem tesz hozzá egy ország erőforrásaihoz.*" (485—486. old.)

Tegyük fel, hogy idegen gabona behozatala által a gabonaár annyira esik, hogy a járadék 1 millióval csökken. Ricardo azt mondja, hogy a tőkések pénzjövedelmei ezáltal növekedni fognak, és aztán így folytatja:

„De azt mondhatná valaki, hogy a tőkés jövedelme nem fog növekedni; hogy a földtulajdonos járadékából levont milliót pótlólagos bérként kifizetik a munkásoknak! Tegyük fel, hogy így van ... a társadalom helyzete javulni fog, és ugyanazokat a pénzterheket könnyebben viselhetik, mint azelőtt; ez csak azt bizonyítja, ami még kívánatosabb, hogy egy másik osztálynak, *mégpedig a társadalom messze legfontosabb osztályának* helyzete az, amelynek az új elosztás főként a javára válik. Mindaz, amivel többet kapnak 9 milliónál, *az ország nettójövedelmének része*, és nem költhető el anélkül, hogy hozzá ne tenne az ország jövedelméhez, boldogságához vagy erejéhez. Osszátok el tehát a nettójövedelmet, ahogy tetszik. Adjatok egy kicsivel többet az egyik osztálynak és egy kicsivel kevesebbet a másiknak, ezzel még nem fogjátok a nettójövedelmet csökkenteni; mégis nagyobb árutömeget fognak termelni ugyanazzal a munkával, habár az ilyen áruk bruttó-pénzértékének tömege csökkenni fog; de az ország nettó-pénzjövedelme, az az alap, amelyből az adókat fizetik és az élvezeti cikkeket megszerzik, sokkalta megfelelőbb lesz, mint azelőtt, hogy eltartsa a tényleges népességet, hogy biztosítsa élvezeti és luxuscikkeit, és hogy bármely adott adótömeget elviseljen." (515—516. old.)

[B)] Gépi berendezés

[*I. Ricardo nézetei*]

[*a) Megsejtése, hogy a gépek munkásokat szorítanak ki*]

I. fejezet, „Az értékről" (5. szakasz).

„Tegyünk fel . . . egy gépet, amely alkalmazható bármely különös szakmában 100 ember évi munkájának elvégzésére, és a tartama csak egy év. Tegyük fel azt is, hogy a gép 5000 £-be kerül és a 100 embernek évente fizetett bér 5000 £, akkor nyilvánvaló, hogy a gyárosnak közömbös, hogy a gépet vásárolja-e meg vagy az embereket alkalmazza. De tegyük fel, hogy a munka emelkedik és következésképpen 100 ember évi bére 5500 £-re rúg, akkor világos, hogy a gyáros most már nem habozik többé, érdekében áll, hogy a gépet megvegye és a munkát 5000 £-ért végeztesse el magának. De nem fog-e a gép ára emelkedni, nem fog-e a munka emelkedése következtében ez szintén 5500 £-et érni? A gép ára akkor emelkednék, ha *építéséhez nem alkalmaznának tőkét és nem kellene profitot fizetni készítőjének.* Ha például a gép 100 ember munkájának terméke volna, akik egy évig dolgoztak rajta egyenként 50 £ bérért, s ára következésképpen 5000 £ volna, akkor, amennyiben ez a bér 55 £-re emelkedik, a gép ára 5500 £ volna, de ez az eset nem fordulhat elő; kevesebb mint 100 embert alkalmaztak vagy nem lehetne a gépet 5000 £-ért eladni, mert az 5000 £-ből ki kell fizetni az embereket alkalmazó tőke profitját. Tegyük fel tehát, hogy csak 85 embert alkalmaztak egyenként 50 £, vagyis 4250 £ évi kiadással, és hogy a 750 £, amelyet a gép eladása az embereknek előlegezett béren felül és kívül eredményez, a gépgyáros tőkéjének a profitját alkotta. Ha a bér 10%-kal emelkedik, kénytelen lenne 425 £ *pótlólagos tőkét* alkalmazni, s ezért 4250 £ helyett 4675 £-et alkalmazna, amely tőkére csak 325 £ profitot kapna, ha gépét továbbra is 5000 £-ért adná el; de pontosan ugyanez az eset minden gyárossal és tőkéssel; a bér emelkedése mindnyájukat érinti. Ezért ha a gép árát készítője a bér emelkedése következtében felemelné, akkor szokatlan mennyiségű tőkét alkalmaznának ilyen gépek építésében, addig, amíg aztán az áruk csak a közönséges profitrátát nyújtaná. Látjuk tehát, hogy a gépek ára a bér emelkedése következtében nem emelkedik.

Az a gyáros azonban, aki egy általános béremelkedéskor olyan géphez folyamodhat, amely nem növeli az ő árujának termelési terheit, különös előnyöket élvezne, ha javaiért továbbra is ugyanazt az árat számíthatná;

de, amint már láttuk, kénytelen lenne áruinak árát leszállítani vagy addig áramlanék tőke a szakmájába, amíg profitja le nem süllyedt az általános színvonalra. *Így válik tehát a gépi berendezés a köz javára; ezek a néma szereplők mindig sokkal kevesebb munka termékei, mint az, amit kiszorítanak, még akkor is, ha ugyanolyan pénzértékűek.*" (38–40. old.)

Ez a pont teljesen helyes. Ugyanakkor felelet azoknak, akik azt hiszik, hogy a gépek által kiszorított munkások magában a gépgyártásban foglalkoztatást találnak, amely nézet egyébként olyan korszak tartozéka, amikor a gépgyártó műhely még teljesen a munka megosztásán nyugodott és még nem alkalmaztak gépeket gépek termelésére.

Tegyük fel, hogy egy ember évi munkabére = 50 £, akkor 100 emberé = 5000 £. Ha ezt a 100 embert egy géppel pótolják, amely ugyancsak 5000 £-be kerül, akkor ennek a gépnek kevesebb mint 100 ember munkája termékének kell lennie. Mert megfizetett munkán kívül meg nem fizetett munkát tartalmaz, épp ez alkotja a gépgyáros profitját. Ha 100 ember terméke volna, akkor csak megfizetett munkát tartalmazna. Ha a profitráta 10 % volna, akkor az 5000 £-ből körülbelül 4545 alkotná az előlegezett tőkét és 455 a profitot. 50 £ esetén 4545 csak 90 $^{9}/_{10}$ embert képviselne.

De a 4545 tőke semmiképp sem csupán változó tőkét (közvetlenül munkabérre fordított tőkét) képvisel. A gépgyáros által alkalmazott állótőke kopását és a nyersanyagot is képviseli. Az 5000 £-be kerülő gép, amely 100 embert pótol, akiknek munkabére = 5000 £, sokkal kevesebb mint 90 ember termékét képviseli tehát. Azonkívül a gépet csak akkor lehet haszonnal alkalmazni, ha sokkal kevesebb ember (évi) terméke, mint ahányat pótol {legalábbis az a része, amely évente kamatostul belekerül a termékbe, azaz annak értékébe}.

A munkabér minden emelkedése megnagyobbítja az előlegezendő változó tőkét, habár a *termék értéke* (minthogy a munkáslétszám, amelyet a változó tőke mozgásba hoz, *ugyanaz* marad) – amennyiben ez az érték egyenlő a változó tőkével plusz a többletmunkával – ugyanaz marad.

[*b) A tőkéletesítések hatásáról az áruk értékére. A kiszorított munkások és az „eltartásukra rendeltetett alap"*]

XX. fejezet, „Érték és gazdagság, megkülönböztető tulajdonságaik".

A *természeti erők* semmit sem tesznek hozzá az *áruk* értékéhez; fordítva, csökkentik azt. Éppen ezáltal tesznek hozzá az *értéktöbblethez*, amely egyedül érdekli a tőkést.

„Ellentmondásban Adam Smith véleményével, Say úr a IV. fejezetben[139] arról az értékről beszél, amelyet *természeti erők*, mint a nap, a levegő, a légkör nyomása stb. adnak az áruknak; ezek néha helyettesítik az ember munkáját és néha együttműködnek vele a termelés során. De ezek a természeti erők, bár nagyban hozzátesznek a *használati értékhez*, sohasem tesznek hozzá csereértéket, amiről Say úr beszél, egy *áruhoz*; mihelyt *gépi berendezés segítségével v a g y természettudományi ismereteink révén* a természeti erőket azon munka elvégzésére kényszerítjük, amelyet azelőtt ember végzett, ennek megfelelően esik az ilyen munka csereértéke." (335–336. old.)

A gép valamibe kerül. A természeti erők mint olyanok nem kerülnek semmibe. Nem tehetnek tehát hozzá értéket a termékhez, sőt csökkentik ennek értékét, amennyiben tőkét vagy munkát, közvetlen vagy felhalmozott munkát pótolnak. Amennyiben a természettudomány megtanít arra, hogy gépi berendezés segítsége nélkül vagy csak ugyanazzal a géppel, mint azelőtt, (talán még olcsóbban, mint a gőzkazánnál, sok kémiai folyamatnál stb.) az emberi munkát természeti erők révén pótoljuk, annyiban a tőkésnek (a társadalomnak szintén) nem kerül semmibe és abszolúte olcsóbbítja az árukat.

Ricardo a fent idézett tétel után így folytatja:

„Ha tíz ember forgatott egy gabonamalmot, és felfedezik, hogy a szél vagy a víz segítségével e tíz ember munkáját meg lehet takarítani, akkor a lisztnek, amely részben a malom által végzett munkának a terméke, értéke azonnal esni fog a megtakarított munka mennyiségének arányában; *a társadalom* pedig *gazdagabb lesz azokkal az árukkal, amelyeket ennek a tíz embernek a munkája termelni tud, mivel az eltartásukra rendeltetett alapok a legkisebb mértékben sem csorbultak.*" (336. old.)

A társadalom mindenekelőtt a liszt csökkent ára révén lenne gazdagabb. Vagy több lisztet fogyasztana, vagy a korábban *lisztre rendeltetett* pénzt valamely más árura költené, amely vagy létezik, vagy létrehívják, mert új alap válik szabaddá a fogyasztás számára.

A jövedelemnek erről a részéről, amelyet korábban lisztre költöttek és most, a liszt csökkent ára következtében, szabaddá vált bármely más alkalmazás számára, lehet mondani, hogy „*rendeltetve*" volt – a társadalom egész gazdasága által – egy bizonyos dologra, és hogy most megszabadult ettől a „rendeltetéstől". Ez ugyanaz, mint ha új tőkét halmoztak volna fel. És ezen a módon a gépi berendezés és természeti erők alkalmazása tőkét tesz szabaddá és korábban „lappangó szükségleteket" kielégíthetővé tesz.

Ezzel szemben téves az új felfedezés által alkalmaztatásukból kivetett tíz ember „eltartására *rendeltetett* alapokról" beszélni. Az első alap ugyanis, amelyet a felfedezés megtakarít vagy megalkot, az a része a jövedelemnek, amelyet a társadalom korábban a lisztért fizetett, és amelyet most a liszt süllyedt ára következtében megtakarít. A második alap azonban, amelyet megtakarít, az, amelyet a molnár korábban kifizetett a most kiszorított tíz embernek. Ez az „alap" valóban, mint Ricardo megjegyzi, a felfedezés és a tíz embernek a kiszorítása által semmiképp sem csorbult. Ennek az alapnak azonban semmiféle természetes kapcsolata sincs a tíz emberrel. Ezek pauperrá válhatnak, éhenhalhatnak stb. Csak az a biztos, hogy az új nemzedék tíz emberét, akiknek e tíz ember helyébe kellett volna belépnie, hogy a malmot forgassák, most egy másik alkalmaztatásban kell felszívni, és hogy így a relatív népesség gyarapodott (függetlenül a népesség átlagos gyarapodásától), mivel most a malmot meghajtják és a tíz embert, akiknek különben hajtaniok kellett volna, valamely más áru termelésében alkalmazták. A gépi berendezés feltalálása és a természeti erők alkalmazása így tőkét és embereket (munkásokat) tesz szabaddá és a szabaddá tett tőkével szabaddá tett kezeket (szabad kezeket, mint Steuart mondja[140]) hoz létre, akár a termelés új területeit hozzák létre mármost, akár régieket bővítenek és nagyobb szinten űznek.

A molnár a szabaddá tett tőkéjével új malmokat fog építeni vagy kikölcsönzi tőkéjét, ha maga nem tudja tőkeként kiadni.

Minden körülmények között azonban nincs semmilyen alap, amely a kiszorított tíz ember számára *„rendeltetett"*. Visszatérünk erre az idétlen előfeltételezésre: hogy tudniillik, ha a gépi berendezés (vagy természeti erők) bevezetése nem csökkenti (mint részben a mezőgazdaságban, ha lovak lépnek emberek helyére vagy állattenyésztés gabonatermesztés helyébe) a létfenntartási eszközök tömegét, amelyeket munkabérre lehet fordítani, akkor az így szabaddá tett alapot szükségszerűen változó tőkeként kell kiadni (mintha nem volna lehetséges létfenntartási eszközök kivitele, vagy a létfenntartási eszközöket nem adhatnák ki nem-termelő munkásokra, vagy a munkabér bizonyos területeken nem emelkedhetne stb.) és éppenséggel a kiszorított munkásokra kell kiadni. A gépi berendezés állandóan relatív többletnépességet hoz létre, munkások tartalékseregét, ami a tőke hatalmát nagyon meggyarapítja.

A 335. old. jegyzetében Ricardo még megjegyzi Sayvel szemben:

„Habár Adam Smith, aki a gazdagságot úgy definiálta, hogy az az emberi élet létfenntartási, kényelmi és élvezeti eszközeinek bőségében áll,

elismerte volna, hogy *gépek és természeti erők* igen nagyban hozzátehetnek egy ország gazdagságához, azt nem ismerte volna el, hogy ezek *bármit is* hozzátesznek e *gazdagság értékéhez.*"

A természeti erők valóban semmit sem tesznek hozzá az *értékhez*, amennyiben nem találnak készen olyan körülményeket, amelyek közt alkalmat adnak *járadék* teremtésére. De a gépek a meglevő értékhez mindig hozzáteszik *saját értéküket*; és amennyiben meglétük 1. megkönnyíti forgótőkének állótőkévé való további átváltoztatását, megengedi ez átváltoztatás mindig növekvő szinten való véghezvitelét, annyiban nemcsak a gazdagságot, hanem azt az *értéket* is gyarapítják, amelyet a múltbeli munka tesz hozzá az évi munka termékéhez; 2. mivel lehetővé teszik a népességnek és vele az évi munka tömegének abszolút növekedését, ezen a második módon gyarapítják az évi termék értékét.[114]

[c) *Ricardo tudományos elfogulatlansága a gépekre vonatkozó nézeteinek megváltoztatásában. Megmaradó korábbi téves előfeltételezései*]

XXXI. fejezet. „A gépi berendezésről".

Ez a szakasz, amelyet Ricardo a harmadik kiadáshoz hozzátett, tanúskodik *jóhiszeműségéről*, amely oly lényegesen megkülönbözteti őt a vulgáris közgazdászoktól.

„Annál inkább tartozom e kérdést" {tudniillik „a gépi berendezés befolyása a társadalom különböző osztályainak érdekére"} „illető véleményemet feltárni, mert ez a további elmélkedés során jelentősen megváltozott; és bár nem tudok róla, hogy a gépi berendezéssel kapcsolatban valaha is közzétettem volna olyasmit, amit szükséges lenne visszavonnom, mégis más módon" (mint parlamenti tag?[141]) „támogatásomat adtam olyan tanokhoz, amelyeket most tévesnek gondolok; ezért kötelességemmé vált, hogy jelenlegi nézeteimet vizsgálat alá bocsássam, mellettük szóló érveimmel együtt." (466. old.)

„Mióta csak először fordult figyelmem politikai gazdaságtani kérdések felé, azon a véleményen voltam, hogy a gépi berendezés olyan alkalmazása a termelés bármely ágára, amelynek munkamegtakarítás a hatása, általános jó, és hogy csak akkora adag kényelmetlenség kíséri, amennyi a legtöbb esetben velejár tőkének és munkának az egyik alkalmaztatásból a másikba való átvitelével."

(Ez a kényelmetlenség elég nagy a munkás szempontjából, ha, mint a modern termelésben, örökös.)

„Úgy tűnt nekem, hogy a földtulajdonosoknak, feltéve, hogy ugyanazt a pénzjáradékot kapják, javukra válik, ha csökken néhány olyan áru ára, amelyekre járadékukat elköltik, és ez az árcsökkenés elmaradhatatlan következménye a gépi berendezés alkalmazásának. A tőkésnek, úgy gondoltam, végül is pontosan ugyanezen a módon javára válik. Valóban, az, aki a gépet feltalálta, vagy aki elsőként hasznosan alkalmazta, pótlólagos előnyt élvezne azáltal, hogy egy ideig nagy profitot csinálna; de abban az arányban, ahogy a gép általános használatba kerül, a termelt áru ára a konkurrencia hatásai folytán termelési költségére süllyedne, amikor is a tőkés ugyanazt a pénzprofitot kapná, mint azelőtt, és csak az általános előnyből részesedne, mint fogyasztó, azáltal, hogy módja van ugyanazzal a pénzjövedelemmel pótlólagos mennyiségű kényelem és élvezet felett parancsnokolni. *A munkások osztályának is*, úgy gondoltam, *ugyanígy javára válik a gépi berendezés használata*, mivel megvolnának az eszközeik, hogy ugyanazzal a pénzbérrel több árut vásároljanak, és úgy gondoltam, hogy *nem következnék be bércsökkentés, mert a tőkésnek ugyanolyan mennyiségű munka keresletére és alkalmazására volna ereje, mint azelőtt*, habár, meglehet, arra kényszerül, hogy ezt a munkát új vagy legalábbis más árunak a termelésére alkalmazza. Ha tökéletesített gépi berendezés révén, ugyanazon munkamennyiség alkalmazásával, a harisnyák mennyiségét meg lehetne négyszerezni és a harisnya iránti kereslet csak megkétszereződnék, akkor néhány munkást szükségképp el kellene bocsátani a harisnyaiparból; de *mivel a tőke, amely alkalmazta őket, továbbra is meglevő lenne, és mivel azoknak, akiké ez a tőke, az érdeke az, hogy termelő módon alkalmazzák*, úgy tűnt nekem, hogy azt valamilyen más, a társadalom számára hasznos áru termelésére fogják alkalmazni, amely iránt nem maradhat el a kereslet... Mivel tehát úgy tűnt nekem, hogy *a munka iránti kereslet ugyanaz lesz, mint azelőtt*, és hogy a bér nem lesz alacsonyabb, úgy gondoltam, hogy a munkásosztály – a többi osztállyal egyenlően – részesedik majd az áruk általános olcsóságának a gépi berendezés használatából származó előnyéből.

Ezek voltak a véleményeim, és ezek, ami a földtulajdonost és a tőkést illeti, továbbra is változatlanok; de meg vagyok győződve arról, hogy *az emberi munkának gépi berendezéssel való helyettesítése gyakran igen káros a munkásosztály érdekeire.*" (466–468. old.)

Ricardo mindenekelőtt abból a téves előfeltételezésből indul ki, hogy a gépi berendezést mindig olyan termelési területeken vezetik be, ahol már létezik a tőkés termelési mód. De a mechanikai szövőszék eredetileg a kézi-

szövőt pótolja, a jenny* a kézifonót, az arató-, cséplő-, vetőgép talán a maga-dolgozó parasztot stb. Itt nemcsak a munkást szorítják ki, hanem termelési szerszáma sem tőke már többé (a ricardoi értelemben). A régi tőkének ez az egész vagy teljes elértéktelenedése akkor is bekövetkezik, amikor a gépi berendezés az addigi, a munka puszta megosztásán nyugvó manufaktúrát forradalmasítja. Itt bolondság azt mondani, hogy a „régi tőke" továbbra is ugyanazt a keresletet nyújtja a munka iránt, mint korábban.

A „tőke", amelyet a kéziszövő, kézifonó stb. alkalmazott, már nem „meglevő" többé.

De tegyük fel a vizsgálat egyszerűsítésére, hogy a gépi berendezést pusztán olyan területeken vezetik be {a gépi berendezés alkalmazásáról *új* szakmákban itt természetesen nincs szó}, ahol már tőkés termelés (manufaktúra) van, vagy pedig magában a már gépi berendezésen nyugvó műhelyben, úgy, hogy automatikus jellegét növelik, illetve tökéletesített gépi berendezést vezetnek be, amely megengedi vagy azt, hogy az addig alkalmazott munkások egy részét elbocsássák, vagy azt, hogy *ugyanazt* a munkástömeget alkalmazzák, mint korábban, de úgy, hogy az nagyobb terméket szolgáltat. Az utóbbi persze a legkedvezőbb eset.

A zűrzavar csökkentésére meg kell különböztetni két dolgot: 1. a gépi berendezést alkalmazó és munkásokat elbocsátó tőkésnek az alapját; 2. a társadalomnak, e tőkés áruja fogyasztóinak az alapját.

ad 1. Ami a tőkést illeti, aki a gépi berendezést bevezeti, téves és idétlen azt mondani, hogy ugyanazt a tőketömeget fordíthatja munkabérre, mint azelőtt. (Még ha kölcsönvesz is, ez nem az ő, hanem a társadalom szempontjából ugyanúgy téves marad.) Tőkéjének egy részét gépi berendezéssé és más állótőkévé változtatja, egy másik részét segédanyagokká, amelyekre korábban nem volt szüksége, és egy nagyobb részt nyersanyaggá, ha előfeltételezzük, hogy csökkentett munkáslétszámmal több árut termel, tehát több nyersanyag is kell neki. A változó tőkének, azaz a munkabérre fordított tőkének az állandó tőkéhez való aránya az ő üzletágában csökkent. És ez a csökkentett *arány megmarad* (sőt a változó tőkének az állandóhoz viszonyított csökkenése még *növekedni* fog a munkának a felhalmozással fejlődő termelőereje következtében), még ha üzlete az új termelési szinten annyira kiterjed is, hogy megint foglalkoztathatja az elbocsátott munkások teljes számát, sőt még többet foglalkoztathat, mint korábban. {A munka iránti kereslet növekedni fog üzletében tőkéje felhalmozásával, de sokkal csekélyebb fokban, mint ahogy tőkéje felhalmozódik, és tőkéje

* [illegible] orsós fonógép – *Szerk.*

abszolúte soha többé nem lesz ugyanaz a forrása munka iránti keresletnek, mint korábban. A legközelebbi eredmény pedig az, hogy a munkások egy részét az utcára dobják.}

De, fogják mondani, közvetve ugyanaz marad a munkások iránti kereslet. Mert növekedni fog a gépgyártó munkások iránti kereslet. De Ricardo maga megmutatta már, hogy a gépi berendezés sohasem kerül annyi munkába, mint amekkora az a munka, amelyet vele pótolnak. Lehetséges, hogy a gépgyártó műhelyekben a munkaórákat egy időre meghosszabbítják és eleinte egy emberrel sem alkalmazható bennük több. A nyersanyag – pl. gyapot – Amerikából és Kínából jöhet, és igen közömbös a munkából kivetett angolok számára, hogy növekszik-e a kereslet niggerek vagy kulik iránt. De még ha feltesszük is, hogy a nyersanyagot belföldön szolgáltatják, akkor több nőt és gyermeket foglalkoztatnak a földművelésben, több lovat stb., s talán többet termelnek ebből a termékből, kevesebbet egy másikból. De nincs kereslet az elbocsátott munkások iránt, mivel itt is, a mezőgazdaságban, végbemegy ugyanaz a folyamat, amely állandó relatív többletnépességet hoz létre.

Prima facie nem valószínű, hogy a gépi berendezés bevezetése a gyáros oldalán az első befektetéskor tőkét tesz szabaddá. Pusztán más befektetését adja tőkéjének, aminek legközelebbi eredménye, maga az előfeltételezés szerint, munkások elbocsátása és a változó tőke egy részének állandó tőkévé változtatása.

ad 2. A közönség oldalán mindenekelőtt *jövedelem* válik szabaddá a géppel termelt áru olcsóbbodása következtében; *tőke* – közvetlenül – csak amennyiben a gyártott cikk termelési elemként belekerül az állandó tőkébe. {Ha a munkások átlagos fogyasztásába kerül bele, akkor maga Ricardo szerint a *reálbér** csökkentését vonná maga után, a többi iparágban is.} A szabaddá vált jövedelem egy részét ugyanazon cikkben fogyasztják el, akár azért, mert olcsóbbodása fogyasztók új osztályai számára teszi hozzáférhetővé (ebben az esetben egyébként nem szabaddá vált jövedelmet költenek a cikkre), akár mert a régi fogyasztók az olcsóbbá vált cikkből többet fogyasztanak, pl. négy pár pamutharisnyát egy pár helyett. Az így szabaddá vált jövedelem egy másik része szolgálhat azon szakma kiterjesztésére, amelybe bevezették a gépi berendezést, vagy pedig egy új szakma képzésére, amelyben más árut termelnek, vagy egy korábban fennálló szakma kiterjesztésére. Bármi is a rendeltetése, az így szabaddá vált és tőkévé visszaváltoztatott jövedelem először is alig lesz elegendő, hogy a

* *V. ö. 373., 376. old. – Szerk.*

népességszaporulatnak azt a részét felszívja, amely minden évben újonnan beáramlik minden szakmába, és amely elől most a régi szakma egyelőre el van zárva. Az is lehetséges azonban, hogy a szabaddá vált jövedelem egy részét külföldi termékekre cserélik, vagy pedig nem-termelő munkások fogyasztják el. De *semmiképp sincs szükségszerű kapcsolat a szabaddá vált jövedelem és a jövedelemtől szabaddá vált munkások közt.*

Az idétlen alapelképzelés azonban, amely Ricardónál emögött van, ez: A gépi berendezést bevezető gyáros tőkéje nem válik szabaddá. Csak *más* rendeltetést kap, mégpedig olyan rendeltetést, amelyben nem változik át munkabérré, mint azelőtt, az elbocsátott munkások számára. Változó tőkéből részben állandóvá változtatják. Még ha egy része szabaddá válnék is, olyan területek szívnák fel, amelyekben az elbocsátott munkások nem *dolgozhatnak*, és amelyek legfeljebb a helyükbe lépőknek menedékhelyei.

A szabaddá vált jövedelem azonban – amennyiben szabaddá válását nem hatálytalanítja az olcsóbbodott cikknek nagyobb fogyasztása, vagy amennyiben nem cserélik ki külföldi létfenntartási eszközökre – régi szakmák kibővítése vagy újak megnyitása révén csak az évente beáramló népességszaporulat azon részének adja meg a szükséges rést (ha ugyan megadja!), amely a régi szakmát, amelybe bevezették a gépi berendezést, egyelőre elzárva találja.

Az idétlen azonban, ami rejtetten alapul szolgál Ricardónál, ez:

Az elbocsátott munkások által korábban fogyasztott létfenntartási eszközök mégis tovább léteznek és mégis, akárcsak azelőtt, a piacon találhatók. Másrészt e munkások karja szintén a piacon található. Az egyik oldalon tehát létfenntartási (és ezért fizetési) eszközök a munkások számára, *δυνάμει** változó tőke, a másik oldalon nem-foglalkoztatott munkások. Tehát megvan az alap, hogy mozgásba hozzák őket. S következésképpen foglalkoztatást fognak találni.

Lehetséges az, hogy még egy olyan közgazdász is, mint Ricardo, ilyen hajmeresztő képtelenséget fecsegjen?

Eszerint a polgári társadalomban soha egyetlen munkára képes és hajlandó ember sem éhezhetne, ha a létfenntartási eszközök a piacon, a társadalomban megvannak, hogy őt bármely foglalatosságért megfizessék. Ezek a létfenntartási eszközök azokkal a munkásokkal mindenekelőtt semmiképp sem tőkeként állnak szemben.

Tegyük fel, hogy 100 000 munkást hirtelen az utcára dobott a gépi berendezés. Akkor először is semmi kétség nem fér hozzá, hogy a piacon

* – lehetősége szerint; potenciálisan – *Szerk.*

található mezőgazdasági termékek, amelyek átlagban az egész évre elégségesek, és amelyeket korábban ezek a munkások fogyasztottak el, továbbra is a piacon találhatók. Ha nem volna kereslet irántuk – és ugyanakkor nem volnának exportálhatók –, mi volna a következmény? Minthogy a kínálat a kereslethez képest relatíve növekedett volna, áruk esnék és ezen áresés következtében fogyasztásuk emelkednék; ha a 100 000 munkás éhenhal is. Még csak az sem kell, hogy az ár essék. Talán kevesebbet hoznak be a létfenntartási eszközökből vagy többet visznek ki belőlük.

Ricardo azt a kalandos dolgot képzeli, hogy ha pl. 10 embert elbocsátanak a munkából, az egész polgári társadalommechanizmus olyan akkurátusan van berendezve, hogy ezeknek a létfenntartási eszközeit – amelyek most szabaddá váltak – ilyen vagy olyan módon abszolúte ugyanannak a 10 embernek kell elfogyasztania, vagy különben nem lehet túladni rajtuk, mintha ennek a társadalomnak a fenekén állandóan nem hemzsegne félig foglalkoztatottak vagy egyáltalán nem foglalkoztatottak tömege. És mintha a létfenntartási eszközökben létező tőke rögzített nagyság volna.

Ha a gabona piaci ára esnék a csökkenő kereslet következtében, akkor a gabonában meglevő tőke *csökkenne* (a pénztőke) és a társadalom pénzjövedelmének egy kisebb részére cserélődnék ki, amennyiben nem exportálható. Hát még gyári cikkek esetében! A hosszú évek során, amikor a kéziszövők fokozatosan éhenhaltak, az angol pamutszövetek termelése és exportja roppantul megnőtt. Ugyanakkor (1838–1841) emelkedtek az élelmiszerek árai. És a szövőknek sem egy rongyuk nem volt, hogy felöltözzenek, sem elég élelmiszerük, hogy lelküket és testüket összetartsák. Az állandó mesterséges létrehozása egy többletnépességnek, amelyet csak a lázas virágzás idején szívnak fel, a modern ipar szükséges termelési feltételeinek egyike. Mi sem is áll annak útjában, hogy ugyanakkor, amikor a pénztőke egy része parlagon és foglalkoztatás nélkül hever, hogy ugyanakkor a létfenntartási eszközök ára ne essék relatív túltermelés miatt, és hogy ugyanakkor gépi berendezés által kiszorított munkások éhen ne haljanak.

Persze hosszú távra tekintve – ami azonban inkább a *kiszorítottak helyébe lépőknek* válik javára, mint nekik maguknak – a szabaddá vált munkának a jövedelem vagy tőke szabaddá vált részével együtt meg kell találnia a rést egy új szakmába, vagy a régi kiterjesztésébe. Állandóan új elágazásai képződnek többé-kevésbé nem-termelő munkaágaknak, amelyekben közvetlenül jövedelmet költenek el. Azután állótőke képződése (vasutak stb.) és az ezáltal megnyílt felügyeleti munka, luxusgyártás stb., külkereskedelem, amely azokat a tárgyakat, amelyekre a jövedelmet elköltik, egyre jobban differenciálja.

Idétlen álláspontjáról Ricardo ezért felteszi, hogy a gépi berendezés bevezetése csak akkor káros a munkásokra, ha a bruttótermeket (és ezért a bruttójövedelmet) csökkenti, olyan eset ez, amely persze lehetséges a nagybani mezőgazdaságban, lovak alkalmazása, ezek fogyasztják a gabonát a munkások helyett, a gabonatermesztés juhtenyésztéssé változtatása stb., de szerfelett képtelen a tulajdonképpeni iparban, amely bruttótermékének piacát semmiképp sem korlátozza a belső piacra. (Egyébként ha a munkások egy része éhenhal, egy másik része esetleg jobban táplálkozik, jobban ruházkodik, éppígy a nem-termelő munkások és a munkás és tőkés közti közbenső fokozatok.)

Önmagában téves, hogy a jövedelembe belekerülő cikkek gyarapodása (illetve mennyisége) önmagában alap a munkások számára, illetve tőkét alkot számukra. Ezeknek a cikkeknek egy részét nem-termelő munkások vagy nem-munkások fogyasztják el, egy másik rész abból a formájából, amelyben munkabérül szolgál — durva formájából — külkereskedelem révén olyan formába változtatható át, amelyben a gazdagok jövedelmébe kerül bele, vagy pedig az állandó tőke termelési eleméül szolgál. Végül egy részét maguk az elbocsátott munkások fogyasztják el a dologházban, a börtönben, mint alamizsnát vagy mint lopott jószágot vagy mint leányaik prostitúciójának bérét.

A következőkben röviden össze fogom állítani a tételeket, amelyekben Ricardo ezt az értelmetlenséget kifejti. Az indítékot ehhez, ahogy maga mondja, *Barton* írásából kapta, amelyre ezért ezeknek az idézeteknek a felsorolása után röviden ki kell térni.

Magától értetődik, hogy meghatározott számú munkás évi alkalmazásához meghatározott tömegű táplálékot és létfenntartási eszközt kell évente megtermelni. A nagybani mezőgazdaságban, állattenyésztésben stb. lehetséges, hogy a nettójövedelem gyarapszik (profit és járadék), miközben a bruttójövedelem csökken, a munkások fenntartására rendeltetett létfenntartási eszközök tömege. De nem ez itt a kérdés. A fogyasztásba belekerülő cikkek tömege — vagy, hogy a ricardoi kifejezéssel éljünk, a bruttójövedelembe belekerülő cikkeké — gyarapodhat anélkül, hogy emiatt gyarapodnék ennek a tömegnek változó tőkévé változtatott része. Ez még csökkenhet is. Akkor a tőkések, a földtulajdonosok, cselédeik, a nem-termelő osztályok, az állam, a közbenső osztályok (kereskedők) stb. többet esznek meg jövedelemként.

Ami Ricardónál (és Bartonnál) a háttérben megbúvik: Eredetileg abból az előfeltételezésből indult ki, hogy a tőke minden felhalmozása egyenlő a változó tőke gyarapításával, a munka iránti kereslet ezért közvet-

lenül növekszik – ugyanabban az arányban, ahogy a tőke felhalmozódik. Ez azonban téves, mivel a tőke felhalmozásával változás áll be szerves összetételében és állandó része gyorsabb haladvány szerint nő, mint a változó. Ez azonban nem akadályozza meg azt, hogy a jövedelem állandóan növekedjék, értékét és mennyiségét tekintve. De emiatt az össztermékből nem fordítanak ugyanabban az arányban nagyobb részt munkabérre. A nem közvetlenül a munkából élő osztályok és alosztályok gyarapodnak, jobban élnek, mint korábban, és éppígy gyarapszik a nem-termelő munkások száma.

Annak a tőkésnek a *jövedelmétől*, aki változó tőkéjének egy részét gépi berendezéssé változtatja (és ezért mindazon termelési területeken, ahol a nyersanyag az értékesítési folyamat egyik elemét alkotja, az alkalmazott munkához viszonyítva több nyersanyaggá is), el fogunk tekinteni, mivel e jövedelemnek egyelőre semmi köze a kérdéshez. A termelési folyamatban valóban felolvadt tőkéje, ugyanúgy, mint jövedelme, egyelőre azoknak a *termékeknek*, vagy jobbanmondva *áruknak* a formájában létezik, amelyeket maga termel, pl. fonalban, ha fonó. Ezeknek az áruknak – vagy a pénznek, amelyért eladja – egy részét gépi berendezéssé, segédanyagokká és nyersanyaggá változtatja – a gépi berendezés bevezetése után –, ahelyett, hogy mint korábban, munkabérként a munkásoknak fizetné ki, tehát közvetve munkások létfenntartási eszközeivé változtatná. Néhány a mezőgazdaságban előforduló kivételtől eltekintve többet fog termelni ebből az áruból, mint korábban, habár *elbocsátott* munkásai többé már nem fogyasztók, tehát nem kereslet támasztói saját cikkei iránt, amik korábban voltak. Most ezekből az árukból több létezik a piacon, habár az utcára dobott munkások számára többé már nem léteznek vagy nem ugyanabban a terjedelemben léteznek, mint korábban. Ami tehát mindenekelőtt saját termékét illeti, még ha a munkások fogyasztásába kerül is bele, ennek megnagyobbodása nem áll ellentmondásban azzal, hogy egy része többé már nem létezik tőkeként a munkások számára. Ennek (az össztermeknek) ezzel szemben egy nagyobb része kell hogy pótolja most az állandó tőkének azt a részét, amely gépi berendezésre, segédanyagokra és nyersanyagra oldódik fel, illetve az újratermelés ezen tartozékaiból többre kell kicserélni, mint korábban. Ha az áruknak gépi berendezés révén való gyarapítása és az e gépi berendezés révén termelt áru iránt korábban létező keresletnek (*tudniillik az elbocsátott munkások keresletének*) csökkentése ellentmondásban állna, akkor a legtöbb esetben egyáltalában nem lehetne gépi berendezést bevezetni. A termelt áruk tömege és ezen áruk munkabérré visszaváltozó adagja közt tehát eleve nincs semmi meghatározott arány

vagy szükségszerű összefüggés, ha magát azt a tőkét vizsgáljuk, amelynek egy részét gépi berendezéssé változtatják vissza bérmunka helyett.

Ami a társadalmat máskülönben illeti, itt jövedelmének megpótolása vagy jobbanmondva e jövedelem határainak kiterjedése következik be, mindenekelőtt abban a cikkben, amely gépi berendezés révén olcsóbbá vált. Ezt a jövedelmet továbbra is jövedelemként költhetik el, és mihelyt nagyobb része változik tőkévé, már jelen is van a népességszaporulat, a mesterségesen előidézett többletnépességen kívül, hogy a jövedelemnek változó tőkévé változó részét felszívja.

Tehát prima facie csak ez marad meg: A termelés minden más cikkben, nevezetesen azokon a területeken is, amelyek a munkások fogyasztásába belekerülő cikkeket hoznak létre, – a 100 ember elbocsátása ellenére stb. – ugyanazon a szinten van, mint azelőtt; egészen biztos ez a helyzet elbocsátásuk pillanatában. Amennyiben az elbocsátott munkások tehát keresletet alkottak e cikkek iránt, a kereslet csökkent, noha a kínálat ugyanaz maradt. Ha tehát ezt a kiesést nem fedezik, akkor ársüllyedés következik be (vagy pedig az ár süllyedése helyett több maradhat a piacon mint maradék a következő évre). Ha a cikk nem volna egyszersmind exportcikk, és ha a kereslet kiesése továbbtartana, akkor az újratermelés csökkenne, de semmiképp sem szükségszerűen az e területen alkalmazott tőke. Talán több húst vagy több kereskedelmi növényt termelnének vagy luxuseledelt, kevesebb búzát, vagy a lovaknak több zabot stb., vagy kevesebb pamutbársonymellényt és több polgárkabátot stb. De semmiképp sem volna szükséges, hogy e következmények valamelyikére sor kerüljön, ha pl. a pamutcikkek olcsóbbodása következtében a foglalkoztatott munkások többet költhetnének élelemre stb. Lehet, hogy ugyanakkora tömeg árut termelnek – azokból is, amelyek a munkások fogyasztásába kerülnek bele – és többet, habár kevesebb tőkét, az össztermék csekélyebb részét, változtatnak belőle változó tőkévé, adnak ki munkabérre.

Az sem áll, hogy e cikkek termelői számára tőkéjük egy része szabaddá válik. A legrosszabb esetben csökkent a kereslet árujuk iránt, és ezért tőkéjük újratermelése akadályokon keresztül megy végbe, árujuk csökkent ára mellett. Ezért saját jövedelmük pillanatnyilag csökkenne, mint az áruárak minden esésekor. Nem mondhatjuk azonban azt, hogy áruik bármely része mint tőke állt szemben az elbocsátott munkásokkal és most ezekkel egyidőben „szabaddá vált". Ami ezekkel mint tőke állt szemben, az a most gépi berendezéssel termelt árunak egy része volt, amely rész pénzként áramlott hozzájuk és ők más árukra (létfenntartási eszközökre) cserélték ki, melyekhez nem mint tőkéhez viszonyultak, hanem melyek mint áru álltak szemben

az ő pénzükkel. Ez tehát teljesen különböző viszony. A bérlő stb., akinek áruját munkabérükkel megvásárolták, nem mint tőkés állt velük szemben és nem alkalmazta őket mint munkásokat. Ők *csak többé már nem vásárlói*, ami – ha nem ellensúlyozzák más körülmények – tőkéjének pillanatnyi elértéktelenedését hozhatja magával, de nem tesz szabaddá tőkét az elbocsátott munkások számára. A tőke, amely alkalmazta őket, „továbbra is meglevő", de már nem olyan formában, amelyben munkabérre oldódik fel (vagy pedig csak közvetve, csekélyebb mértékben).

Máskülönben mindenki, akinek valamely balszerencse folytán nincs többé pénze, szabaddá kellene hogy tegyen tőkét saját alkalmazása számára.

[*d) A gépi berendezés néhány a munkásosztályt érintő következményének helyes megállapítása. Apologetikus elképzelések a probléma ricardoi megvilágításában*]

Bruttójövedelmen Ricardo a terméknek azt a részét érti, amely a bért és a többletértéket (profitot és járadékot) pótolja; nettójövedelmen a többletterméket = a többletértéket. Itt, mint egész gazdaságtanában, feledi, hogy a bruttótermék egy részének a gépi berendezés és a nyersanyag, egyszóval az állandó tőke értékét kell pótolnia.

*

Ricardo alább következő kifejtése részint néhány közbevegyülő megjegyzése miatt érdekes, részint mert mutatis mutandis* gyakorlatilag fontos a nagybani mezőgazdaság, nevezetesen a juhtenyésztés számára; tehát itt ismét megmutatkozik a tőkés termelés korlátja. Nemcsak hogy meghatározó célja nem a termelés a termelők (munkások) *számára*, hanem kizárólagos célja a *nettójövedelem* (profit és járadék), még ha azt a termelés tömegének rovására – a termelt árutömeg rovására – éri is el.

„Tévedésem abból a feltevésből eredt, hogy valahányszor egy társadalom *nettójövedelme* növekszik, *bruttójövedelme* is növekszik; most azonban átlátom, hogy be kell érnem azzal, hogy *az egyik alap, amelyből a földtulajdonosok és tőkések húzzák jövedelmüket, növekedhet*, míg a másik, *az, amelytől a munkásosztály főképpen függ, csökkenhet*, és ebből, ha igazam van, az következik, hogy *ugyanaz az ok*, amely az ország nettójövedelmét növelheti, ugyanakkor *fölössé teheti a népességet* és ronthatja a munkás helyzetét." (469. old.)

* – megváltoztatva a megváltoztatandókat – *Szerk.*

Mindenekelőtt meg kell itt jegyezni, hogy Ricardo itt elismeri, hogy olyan okok, amelyek a tőkések és földtulajdonosok gazdagságát előmozdítják, *„fölössé tehetik a népességet"*, úgyhogy a népesség fölösségét, vagyis a túlnépességet itt magának a gazdagodási folyamatnak és a termelőerő ezt megszabó fejlődésének eredményeként ábrázolja.

Ami azt az alapot illeti, amelyből a tőkések és földtulajdonosok jövedelmüket húzzák, másrészt azt az alapot, amelyből a munkások húzzák, mindenekelőtt az össztermék ez a közös alap. Azon termékek nagy része, amelyek a tőkések és földtulajdonosok fogyasztásába belekerülnek, nem kerül bele a munkások fogyasztásába. Másrészt azonban majdnem minden, valójában többé-kevésbé minden termék, amely a munkások fogyasztásába belekerül, belekerül a földtulajdonosok és tőkések fogyasztásába is, cselédeiket, tányérnyalóikat, kutyáikat és macskáikat beszámítva. Nem úgy kell elképzelni, mintha itt két natura* elválasztott, rögzített alap léteznék. A fontos az, hogy a felek mindegyike milyen hányadrészt húz ebből a közös alapból. A tőkés termelés célja, hogy egy adott tömegű gazdagsággal a többlettermeket vagy a többletértéket a lehető legnagyobbá tegye. Ezt a célt azáltal éri el, hogy az állandó tőke viszonylag gyorsabban növekszik, mint a változó, vagyis hogy a lehető legcsekélyebb változó tőkével a lehető legnagyobb állandó tőkét hozza mozgásba. Sokkal általánosabb értelemben tehát, mint ahogy Ricardo itt megfogalmazza, ugyanaz az ok annak az alapnak a gyarapodását idézi elő, amelyből a tőkések és földtulajdonosok jövedelmüket húzzák, annak az alapnak a csökkenése révén, amelyből a munkások húzzák a magukét.

Ebből nem következik, hogy az az alap, amelyből a munkások húzzák jövedelmüket, *abszolúte* csökken, hanem csak *relatíve*, termelésük összeredményéhez viszonyítva. És csakis ez fontos annak a hányadrésznek a meghatározásához, amelyet az önmaguk létrehozta gazdagságból elsajátítanak.

„Feltesszük, hogy egy tőkés 20 000 £ értékű tőkét alkalmaz, és hogy a bérlőnek és a létfenntartási eszközök gyártójának együttes üzletét űzi. Továbbá feltesszük, hogy e tőkéből 7000 £ állótőkébe van befektetve, tudniillik épületekbe, kellékekbe stb. stb., és a megmaradó 13 000 £-et forgótőkeként alkalmazza, munka eltartására. Tegyük fel azt is, hogy a profit 10%, és következőleg, hogy a tőkés tőkéje minden évben visszakerül hatékonyságának eredeti állapotába és 2000 £ profitot hoz.

A tőkés minden évben 13 000 £ értékű táplálék és létfenntartási eszköz birtokában kezdi meg műveleteit, s az év folyamán ezeket mind

* – természettől fogva – *Szerk.*

eladja saját munkásainak ezért a pénzösszegért és ugyanazon időszak alatt ugyanezt a pénzösszeget fizeti nekik bér fejében; *az év végén* 15 000 £ értékű táplálékot és létfenntartási eszközt adnak vissza birtokába, amiből 2000 £-et ő maga elfogyaszt vagy tetszése és kedve szerint rendelkezik vele." {Itt az *értéktöbblet természete* igen kézzelfoghatóan ki van mondva. A hely: 469–470. old.} „Ami ezeket a termékeket illeti, a *bruttótermék* ez évre 15 000 £ és a nettótermék 2000 £. Tegyük most fel, hogy a tőkés a következő évben emberei felét egy gép építésében alkalmazza és másik felét táplálék és létfenntartási eszközök termelésében, mint szokta. Ebben az évben a 13 000 £ összeget fizetné bérre, mint szokta, és ugyanilyen tömegben adna el táplálékot és létfenntartási eszközt munkásainak; de mi lenne a helyzet a rákövetkező évben?

Mialatt a gép készülne, a táplálék és létfenntartási eszközök szokásos mennyiségének csak felét kapnák és ezek értéke csak a fele volna az azelőtt termelt mennyiségének. A gép 7500 £-et érne és a táplálék és létfenntartási eszközök 7500 £-et, s ennélfogva a tőkés tőkéje ugyanakkora volna, mint azelőtt; mert e két értéken kívül ott volna 7000 £ értékű állótőkéje, ami egészben 20 000 £ tőke és 2000 £ profit. Levonva ezt az utóbbi összeget saját kiadásaira, nem volna nagyobb forgótőkéje következő műveletei folytatására, mint 5500 £; és ennélfogva munka alkalmazására szolgáló eszközei a 13 000 £ : 5500 £ arányban csökkentek volna, s következésképpen *mindaz a munka, amelyet azelőtt 7500 £-gel alkalmazott, fölössé válnék.*"

{Ez volna azonban az eset akkor is, ha most a 7500 £-be kerülő gép révén épp ugyanakkora mennyiségű terméket termelnének, mint korábban 13 000 £ változó tőkével. Tegyük fel, hogy a gép kopása = $^1/_{10}$ egy év alatt, = 750 £, akkor most a termék értéke, korábban 15 000 £, = 8250 £ volna. (Eltekintve az eredeti 7000 £ állótőke kopásától, amelynek pótlásáról Ricardo egyáltalában nem beszél.) Ebből a 8250 £-ből 2000 £ volna a profit, mint korábban a 15 000 £-ből. Amennyiben a bérlő maga táplálékot és létfenntartási eszközöket fogyaszt jövedelemként, nyert volna. Amennyiben ez módot adna neki arra, hogy az általa alkalmazott munkások bérét csökkentse, szintén nyert volna, és változó tőkéjének egy része szabaddá válnék. Ez az a rész, amely bizonyos fokig alkalmazhatna új munkát, de csak mert a megtartott munkások *reálbére* esett volna. Az elbocsátottak egy csekély részét így – a megtartottak költségére – ismét foglalkoztatni lehetne. Az a körülmény azonban, hogy a termék pontosan akkora volna, mint korábban, mit sem használna az elbocsátott munkásoknak. Ha a munkabér ugyanaz

maradna, akkor nem is válnék szabaddá egyetlen része sem a változó tőkének. A termék értéke, 8250 £, nem emelkedett azáltal, hogy annyi létfenntartási eszközt és táplálékot képvisel, mint korábban 15 000 £. A bérlőnek 8250 £-ért kellene eladnia, részint a gépi berendezés kopásának, részint változó tőkéjének pótlására. Ha a táplálóknak és a létfenntartási eszközöknek ez az olcsóbbodása nem idézné elő általánosan a munkabér süllyedését, vagy pedig az állandó tőke újratermelésébe belekerülő tartozékok süllyedését, akkor csak a társadalom jövedelme bővülne, amennyiben ezt táplálékra és létfenntartási eszközökre költik. A nem-termelő és termelő munkások stb. egy része jobban élne. Voilà tout.* (Még meg is takaríthatna, ez azonban mindig jövőbeható cselekvés.) Az elbocsátott munkások továbbra is az utcán volnának, habár fenntartásuk *fizikai* lehetősége éppannyira léteznék, mint korábban. Ugyanazt a tőkét is alkalmaznák az újratermelésben, mint korábban. De a *terméknek* (amelynek értéke süllyedt) *egy része*, amely korábban *tőkeként* létezett, most *jövedelemként* létezik.}

„Annak a csökkent munkamennyiségnek, amelyet a tőkés alkalmazhat, a gép segítségével és a javításait szolgáló levonások után valóban 7500 £-gel egyenlő értéket kell termelnie, pótolnia kell a forgótőkét a teljes tőke 2000 £ profitjával együtt; de ha ez megtörtént, ha a nettójövedelem nem csökkent, akkor milyen jelentősége van a tőkésre nézve annak, hogy a bruttójövedelem 3000 £, 10 000 £ vagy 15 000 £ értékű-e?"

(Ez abszolúte helyes. A bruttójövedelem abszolúte közömbös a tőke számára. Az egyetlen, ami érdekli, a nettójövedelem.)

„Ebben az esetben tehát, habár a nettótermék értéke nem csökkent, habár áruvásárló ereje nagyon megnövekedhetett, a bruttótermék 15 000 £ értékről 7500 £ értékre esnék, és mivel a *népességeltartó és munkaalkalmazó erő mindig egy nemzet bruttótermékétől függ és nem a nettótermékétől*" {Innen ered A. Smithnek a bruttótermék iránti előszeretete, amely ellen Ricardo harcol. Lásd *XXVI. fejezet, „A bruttó- és nettójövedelemről"*, amelyet Ricardo ezekkel a szavakkal nyit meg: „Adam Smith állandóan eltúlozza azokat az előnyöket, amelyeket egy ország a nagy bruttójövedelemből merít, szemben a nagy nettójövedelemmel." (415. old.)}, „ezért *szükségszerűen csökken a munka iránti kereslet, népesség fölössé válik* és a dolgozó osztályok helyzete az ínség és szegénység helyzete lesz."

* – Ez minden. – *Szerk.*

(Tehát munka *fölössé válik*, mert a munka iránti kereslet csökken, és ez a kereslet a munka termelőerőinek fejlődése következtében csökken. Az utóbbi tétel Ricardónál *471. old.*)

„Mivel azonban *az az erő, hogy a tőkéhez való hozzátevés végett megtakarítsanak a jövedelemből, szükségképpen attól függ, hogy milyen a nettójövedelem hatékonysága* a tőkés szükségleteinek kielégítésében, ezért *az áruk árának a gépi berendezés bevezetéséből folyó csökkenéséből elmaradhatatlanul következik*, hogy *ugyanazon* szükségletek esetén" {de szükségletei nőni fognak} *„megnövekednének eszközei a megtakarításra – megnövekednék jövedelem tőkévé változtatásának könnyűsége."*

{Eszerint tehát előbb a tőke egy részét – nem értéke szerint, hanem a használati értékek szerint, anyagi elemei szerint, amelyekből áll – átváltoztatják jövedelemmé, transferred to revenue, hogy később a jövedelem egy részét megint átváltoztassák tőkévé. Pl. ameddig a 13 000 £-et változó tőkére fordították, a termék egy része 7500 £ erejéig a munkások fogyasztásába került bele, akiket a bérlő alkalmazott, és a terméknek ez a része a bérlő tőkéjének részét alkotta. A gépi berendezés bevezetése következtében pl., feltevésünk szerint, ugyanannyi terméket termelnek, mint korábban, de értéke már csak 8250 £-re rúg a korábbi 15 000 £ helyett. És ez az olcsóbbá vált termék nagyobb részben kerül bele akár a bérlő jövedelmébe, akár a táplálék és létfenntartási eszközök megvásárlóinak jövedelmébe. Ezek most jövedelemként fogyasztják el a termék egy részét, amelyet korábban szintén elfogyasztottak ugyan jövedelemként a bérlő munkásai (az elbocsátottak), de a bérlő tőkeként, iparilag fogyasztotta el. A jövedelem e növekedése következtében – amely azáltal keletkezett, hogy jövedelemként fogyasztják el a termék egy részét, amelyet korábban tőkeként fogyasztottak el – tőke újonnan-képződése és e termékrésznek tőkévé való visszaváltozása.}

„De a tőke minden növekedésével a tőkés több munkást alkalmazna"

{*mindenesetre* nem arányosan a tőke növekedésével, e növekedés teljes terjedelmével. Talán több lovat vásárolna, vagy guanót, vagy új kellékeket},

„és ezért *a munkából elsőben kivetett emberek egy adagja a továbbiak során alkalmazásra találna; és ha a gép alkalmazása következtében a megnövekedett termelés olyan nagy volna, hogy nettótermék alakjában olyan mennyiségű élelmiszert és létfenntartási eszközt nyújtana, mint amennyi azelőtt bruttótermék formájában létezett*, akkor *megvolna ugyanaz a képesség a teljes népesség alkalmazására*, és ezért nem volna *szükségszerű*" {de lehetséges és valószínű!} *„valamilyen népességfölösség."* (469–472. old.)

Az utolsó sorokban Ricardo tehát azt mondja, amit fentebb én megjegyeztem. Hogy jövedelmet ezen az úton tőkévé változtassanak, előbb tőkét jövedelemmé változtatnak. Vagy ahogy Ricardo kifejezi: Először a nettóterméket megnagyobbítják a bruttótermék rovására, hogy aztán a nettóterméknek egy részét megint visszaváltoztassák bruttótermékké. Termék az termék. Nettó vagy bruttó (habár az ellentét azt is magába zárhatja, hogy a *ráfordítások feletti többlet*, tehát a nettótermék növekszik, habár a termék össztömege, tehát a bruttótermék csökken), ez mit sem változtat a dolgon. A termék a termelési folyamatban általa elfoglalt meghatározott forma szerint válik egyikké vagy másikká.

„Amit bizonyítani kívánok, mindössze az, hogy a gépi berendezés feltalálása és használata együttjárhat a bruttótermék csökkenésével; és valahányszor ez a helyzet, mindig káros a munkásosztályra, mivel némelyiküket kivetik az alkalmaztatásból és *népesség fölössé válik az alappal összehasonlítva, amelynek alkalmaznia kell.*" (472. old.)

De ugyanez lehet és a legtöbb esetben lesz a helyzet még akkor is, ha a bruttótermék ugyanaz marad vagy gyarapszik; csupán azt a részét, amely korábban változó tőkeként működött, most jövedelemként fogyasztják el.

Ricardo ezután következő (472–474. old.) idétlen példájára a posztósról, aki termelését csökkenti gépi berendezés bevezetése következtében, fölösleges itt kitérni.

„Ha ezek a nézetek helyesek, akkor ebből következik:

1. Hogy a gépi berendezés feltalálása és hasznos alkalmazása *mindig az ország nettótermékének a növekedéséhez vezet*, habár nem okvetlenül növeli és egy jelentéktelen időköz után nem is növeli *ennek a nettóterméknek az értékét.*"

Mindig növelni fogja ezt az értéket, valahányszor csökkenti a munka értékét.

„*2.* Hogy egy ország nettótermékének növekedése összefér bruttótermékének csökkenésével, és hogy a gépi berendezés alkalmazásának indítékai mindig elegendők alkalmazása biztosítására, ha növeli a nettóterméket, habár csökkentheti és gyakran kell hogy csökkentse a bruttóterméknek mind mennyiségét, mind értékét."

„*3.* Hogy a munkásosztály által vallott vélemény, hogy a gépi berendezés alkalmazása gyakran hátrányos érdekeikre, nem előítéleten és tévedésen alapszik, hanem összeegyeztethető a politikai gazdaságtan helyes elveivel."

„*4.* Hogy ha a gépi berendezés használata következtében a tökéletesített termelési eszközök olyan nagy fokban növelnék egy ország nettótermékét, hogy a bruttótermék nem csökkenne (mindig az áruk mennyiségét, nem pedig értékét értem), akkor az összes osztályok helyzete javulni fog. A földtulajdonosnak és tőkésnek nem a járadék és profit növekedése válik javára, hanem az abból származó előny, hogy ugyanazt a járadékot és profitot igen jelentősen csökkent értékű árukra költi el" (ez a tétel ellentmond Ricardo egész tanának, amely szerint a létfenntartási eszközök, tehát a bérek olcsóbbodása emeli a profitot, míg a gépi berendezés, amely megengedi, hogy ugyanarról a földről kevesebb munkával többet húzzanak, szükségképp csökkenti a járadékot), „míg a munkásosztályok helyzete szintén jelentősen javul; először *a házicselédek iránti megnövekedett kereslet miatt*" (ez szép eredménye a gépi berendezésnek, hogy a dolgozó női és férfi osztály egy nagy részét szolgákká változtatja), „másodszor az ösztönzés miatt, amelyet egy ilyen bőséges nettótermék ad jövedelem megtakarítására, és harmadszor az összes fogyasztási cikkek alacsony ára miatt, amelyekre bérüket költik" {és aminek következtében bérüket csökkentik}. (474–475. old.)

A gépi berendezés egész apologetikus burzsoá ábrázolása nem tagadja,

1. hogy a gépi berendezés hol itt, hol ott, de állandóan fölössé teszi a népesség egy részét, az utcára dobja a munkásnépesség egy részét. Nem azért idéz elő többletnépességet (ezért egyes területeken, hol itt, hol ott, munkabércsökkentést), mert a népesség gyorsabban növekszik, mint a létfenntartási eszközök, hanem mert a létfenntartási eszközöknek a gépi berendezés következtében való gyors növekedése megengedi, hogy több gépi berendezést vezessenek be és *ezért a munka iránti közvetlen keresletet* csökkentsék. Nem azért, mert a társadalmi alap csökken, hanem mert növekedése révén relatíve csökken ennek az a része, amelyet bérekre költenek.

2. Még kevésbé tagadja ez az apologetika maguknak a gépi munkásoknak a szolgaságát és az általuk kiszorított és lehanyatló kézi- vagy kézműves munkások nyomorúságát.

Amit – és részben helyesen – bizonygat, az az, [először,] hogy a gépi berendezés (egyáltalában a munka termelőerejének fejlődése) következtében a nettójövedelem (profit és járadék) úgy növekszik, hogy a burzsoának több *házicselédre* van szüksége, mint korábban; ha termékéből korábban többet kellett termelő munkára fordítania, most többet fordíthat nemtermelő munkára, tehát a szolgák és más a nem-termelő osztályból élő

munkások szaporodnak. A munkások egy részének ez a fokozódó átváltozása szolgákká szép kilátás. Éppúgy, ahogy vigasztaló számukra, hogy a nettótermék növekedése következtében több terület nyílik a nem-termelő munka előtt, amelyek terméküket fogyasztják, és amelyeknek érdeke többékevésbé összetalálkozik a közvetlenül kizsákmányoló osztályokéval az ő kizsákmányolásukban.

Másodszor, hogy a felhalmozásnak adott sarkantyú következtében az új bázison – ahol kevesebb eleven munka szükséges a múltbelihez viszonyítva – a kizárt, pauperizált munkásokat vagy legalább a népességszaporulatnak azt a részét, amely helyükbe lép, szintén felszívják az üzlet bővülése révén vagy magukba a gépgyártó vállalkozásokba, vagy közvetett szakmákba, amelyek általuk szükségessé váltak és megnyíltak, vagy pedig új alkalmaztatási mezőkön, amelyeket az új tőke nyitott meg, és amelyek új szükségleteket elégítenek ki. Ez a második szép kilátás, hogy a munkásosztálynak viselnie kell minden „mulandó visszásságot" – a munkából való kivetést, munka és tőke áthelyezését –, *de azért mégsem vetnek véget a bérmunkának, sőt folyton növekvő szinten újratermelik, abszolúte növekvően, habár relatíve csökkenően az őt alkalmazó növekvő össztőkéhez viszonyítva.*

Harmadszor: hogy a fogyasztás *finomul* a gépi berendezés következtében. A közvetlen életszükségletek olcsóbbodása megengedi a luxustermelés körének bővítését. És ilymódon a munkásoknak az a harmadik szép kilátásuk van, hogy ugyanaz a munkáslétszám azért, hogy létfenntartási eszközeiket, azok ugyanazon mennyiségét megszerezze, módot ad a magasabb osztályoknak, hogy kiterjesszék, finomítsák és változatossá tegyék élvezeteik körét és ilyenképpen szélesítsék azt a gazdasági, társadalmi és politikai szakadékot, amely elválasztja a munkásokat feljebbvalóiktól. Pompás kilátások ezek és igen kívánatos eredmények a munkás számára, amelyekkel munkája termelőerőinek fejlődése kecsegteti.

Ricardo aztán még megmutatja, hogy a munkásosztályok érdeke,

„hogy a jövedelemből lehetőleg minél többet térítsenek el a luxuscikkekre való kiadástól, hogy házicselédekre [. . .] fordítsák". Mert akár bútorokat, akár házicselédeket tartok, ezáltal keresletet mutatok áruk iránt egy meghatározott összegben, és az egyik esetben körülbelül ugyanannyi termelő munkát hozok mozgásba, mint a másikban; de az utóbbi esetben hozzáteszek „a munkások iránti korábbi kereslethez, és ez a hozzátétel csak azért következnék be, mert jövedelmem elköltésének ezt a módját választottam". (475–476. old.) Ugyanígy nagy hajóhadak és hadseregek tartása esetén. (476. old.) „Akár az egyik módon, akár a má-

sikon költeném el" (a jövedelmet), *„ugyanakkora mennyiségű munka volna a termelésben alkalmazva,* mert a katona és tengerész táplálékának és ruházatának megtermelése ugyanakkora tömegű iparkodást kívánna meg, mint a fényűzőbb áruké; de háború esetén pótlólagos kereslet volna emberek mint katonák és tengerészek iránt, s következésképpen az olyan háború, amelyet egy ország jövedelméből, nem pedig tőkéjéből viselnek, kedvező a népesség növekedésére." (477. old.)

„Van még egy másik megemlítendő eset, amikor lehetséges *egy ország nettójövedelmének, sőt bruttójövedelmének a növekedése* s egyúttal a munka iránti kereslet csökkenése; és ez az, amikor lovak munkájával helyettesítik az emberét. Ha száz embert alkalmaztam a gazdaságomban és úgy találtam, hogy ezen emberek közül ötvennek a tápláléka lovak tartására fordítható és a lóvásárlás által felszívott tőke kamatának levonása után nagyobb nyerstermék-hozamot nyújt nekem, akkor előnyös lesz számomra, ha az embereket lovakkal helyettesítem, és eszerint is teszek; ez azonban nem állna az emberek érdekében, és hacsak nem növekednék kapott jövedelmem annyira, hogy az embereket is és a lovakat is módom legyen alkalmazni, *nyilvánvaló, hogy a népesség fölössé válnék* és a munkás helyzete az általános mércén süllyedne. Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaságban semmi körülmények között sem lehetne őt alkalmazni" (miért ne? ha a mezőgazdaság mezejét kiszélesítették?), „de ha az emberek lovakkal való helyettesítése révén a föld terméke növekednék, akkor alkalmazni lehetne őt az iparban vagy házicselédként." (477–478. old.)

Két tendencia van, amelyek állandóan keresztezik egymást; lehetőleg kevés munkát alkalmazni ugyanazon vagy nagyobb mennyiségű áru, ugyanazon vagy nagyobb nettótermék, többletérték, nettójövedelem megtermeléséhez; másodszor lehetőleg nagy munkáslétszámot alkalmazni (habár lehetőleg keveset az általuk termelt áruk mennyiségéhez viszonyítva), mert az alkalmazott munka tömegével – a termelőerő egy adott fokán – a többletérték és többlettermék tömege növekszik. Az egyik tendencia az utcára dobja a munkásokat és fölössé teszi a népességet; a másik megint felszívja őket és abszolúte kiszélesíti a bérrabszolgaságot. Úgyhogy a munkás sorsa [Los] folyvást ingadozik, és ő mégsem szabadul [loskommen] tőle soha. Ezért a munkás a saját munkája termelőerőinek fejlődését mint vele ellenségeset tekinti, és joggal; másrészt a tőkés őt mint állandóan a termelésből eltávolítandó elemet kezeli. Ezek azok az ellentmondások, amelyekkel Ricardo ebben a fejezetben bajlódik. Amit elfelejt kiemelni, az az egyik oldalon a munkások, a másik oldalon a tőkés és földtulajdonos

között a középen álló és egyre nagyobb terjedelemben, nagyrészt közvetlenül a jövedelemből táplálkozó középosztályoknak az állandó gyarapodása, akik teherként nehezednek a dolgozó alapzatra és a felső tízezer társadalmi biztonságát és hatalmát gyarapítják.

A burzsoák azt, hogy a gépi berendezés alkalmazása örökössé teszi a bérrabszolgaságot, a gépi berendezés „apológiájaként" állítják fel.

„Az imént, azonkívül, megjegyeztem, hogy *az árukban becsült nettójövedelem növekedése, amely mindig a tökéletesített gépi berendezés következménye*, új megtakarításokhoz és felhalmozásokhoz vezet. Emlékeztetni kell arra, hogy *ezek a megtakarítások évente* történnek és hamarosan *sokkal nagyobb alapot* kell létrehozniok, *mint a gép feltalálása miatt eredetileg elvesztett bruttójövedelem*, mikor is a munka iránti kereslet akkora lesz, mint azelőtt, és a nép helyzete még tovább javul a megnövekedett megtakarítások révén, amelyekre a megnövekedett nettójövedelem módot ad még nekik." (480. old.)

Először bruttójövedelmet vesztenek el és nettójövedelmet nyernek. Azután a megnövekedett nettójövedelem egy részét megint tőkévé és ezért bruttójövedelemmé változtatják. Ilymódon a munkásnak állandóan gyarapítania kell a tőke hatalmát, hogy, igen komoly zavarok után, elnyerje az engedélyt ugyanannak a folyamatnak nagyobb szinten való megismétléséhez.

„A tőke és népesség minden növekedésével az élelmiszer általánosan emelkedni fog, annálfogva, hogy nehezebb megtermelni." (478–479. old.)

Azután közvetlenül így folytatódik:

„Az élelmiszeremelkedés következménye béremelkedés lesz, és minden béremelkedésnek az a tendenciája, hogy *a megtakarított tőkét az azelőttinél nagyobb arányban* határozza meg *gépi berendezés alkalmazására. Gépi berendezés és munka állandó konkurrenciában vannak, és az előbbi gyakran nem alkalmazható, amíg a munka nem emelkedik.*" (479. old.)

A gép ilymódon eszköz a munka emelkedése ellen.

„Hogy megvilágítsam az elvet, feltételeztem, hogy tökéletesített gépi berendezést *hirtelen* fedeznek fel és kiterjedten használnak; az igazság azonban az, hogy ezek a felfedezések fokozatosak és inkább *azon tőke alkalmazásának meghatározására* hatnak ki, *amelyet megtakarítanak és*

felhalmoznak, mint arra, hogy tőkét jelenlegi alkalmazásából eltérítsenek." (478. old.)

Az igazság az, hogy nem annyira a kiszorított munka, mint inkább az új munkakínálat – a növekvő népesség ama része, amely a helyébe lép – az, amely előtt az új felhalmozások révén az alkalmaztatás új mezői nyílnak meg.

„Amerikában és sok más országban, ahol könnyű megszerezni az emberek élelmiszerét, korántsem akkora a kísértés gépi berendezés alkalmazására" (sehol sem alkalmazzák ezeket oly tömegesen, sőt, hogy úgy mondjuk, házi használatra, mint Amerikában), „mint Angliában, ahol az élelmiszer drága és termelése sok munkába kerül." [479. old.]

{Hogy milyen kevéssé függ a gépi berendezés alkalmazása az élelmiszer árától – ám függ*het* a munka relatív hiányától, mint Amerikában, ahol a relatíve kis népesség óriási földterületeken terjeszkedik el –, azt mutatja éppen Amerika, amely relatíve sokkal több gépi berendezést alkalmaz, mint Anglia, ahol mindig van fölös népesség. Így azt olvassuk, „*Standard*", 1862 szeptember 19., egy cikkben a kiállításról:[142]

„»Az ember gépkészítő állat« ... ha az amerikait az ember képviselőjének tekintjük, akkor a meghatározás ... tökéletes. Az amerikai ember rendszerének egyik sarkalatos pontja, hogy semmit ne tegyen a kezével, amit megtehet géppel. Bölcsőringatástól koporsókészítésig, tehénfejéstől erdőirtásig, gombfelvarrástól elnökválasztásig majdhogynem mindenre van gépe. Feltalált egy gépet, hogy megtakarítsa az étel megrágásának fáradságát... A *munka rendkívüli szűkössége* és ebből következő magas értéke" {az élelmiszer alacsony értéke dacára}, „valamint bizonyos veleszületett eszesség ösztönözték ezt a feltaláló szellemet... Az Amerikában termelt gépek, általánosan szólva, alacsonyabb értékűek az Angliában készülteknél ... egészükben inkább *szükségmegoldások munka megtakarítására,* mint találmányok korábban lehetetlen dolgok elvégzésére." {És a gőzhajók?} „... Az Egyesült Államok" kiállítási „részlegében ott van *Emery cotton gin-je**. A gyapotnak Amerikába való bevezetése után sok évig a termés igen kicsi volt; nemcsak azért, mert a kereslet meglehetősen korlátozott volt, hanem mert a termés kézi munkával való megtisztításának nehéz volta mindenné tette azt, csak kifizetődővé nem. Mikor azonban Eli Whitney feltalálta

* – *gyapotmagtalanító gépe – Szerk.*

a saw cotton gin-t, *azonnal megnövekedett a bevetett terület*, és ez a növekedés egész mostanáig majdnem mértani* haladványban folyt. Valóban nem túlzás azt mondani, hogy Whitney hozta létre a gyapotszakmát. Többé-kevésbé fontos és hasznos módosításokkal gin-je használatban maradt azóta is; és a mostani tökéletesítés és kiegészítés feltalálásáig Whitney eredeti gin-je pont olyan jó volt, mint a legtöbbje azoknak, amelyek szerették volna kiszorítani. A jelenlegi gép, amely Emery úrék – [...] Albanyból, N. Y. – nevét viseli, kétségtelenül [...] teljesen ki fogja szorítani Whitney gin-jét, amelyen alapul. Ugyanolyan egyszerű, de hatékonyabb; a gyapotot nemcsak tisztábban szállítja, hanem táblákban, vattaként, és ezért a rétegek, ahogy elhagyják a gépet, rögtön készen állnak a gyapotprés és a bálázás számára... Az [...] amerikai kiállítási területen voltaképpen alig van más, mint gépi berendezés [...] *fejőgép ... hajtószíj-váltó ... kenderkártoló- és -fonógép*, amely egy művelettel gombolyítja a fonalat közvetlenül a bálából... *Papírzacskó-készítő gép*, amely a papírt kivágja az ívből, csirizeli, hajtogatja és percenként háromszázat készít el... Hawes *ruhafacsarója*, amely két gumihengerrel kinyomja a ruhákból a vizet, úgyhogy ezek majdnem szárazon kerülnek ki [...] időt takarít meg, de nem árt a szövetnek ... *könyvkötészeti gépek ... cipőkészítő gépek*. Ismeretes, hogy ebben az országban a felsőrészt már hosszú idő óta géppel dolgozzák meg, itt azonban vannak gépek a talp rátevésére, mások a talp alakra-vágására és megint mások a sarok körülvágására... Egy *kőtörő gép*, igen erős és elmés, és kétségkívül kiterjedten használatba fog kerülni kavicsutak készítésére és ércek zúzására... Egy *tengeri jelzőrendszer*, W. H. Ward úré, Auburnből, New York... Az *arató- és kaszálógépek* amerikai találmányok, amelyek Angliában igen általánosan kedveltté válnak [...] *M'Cormické* [...] a legjobb... Hansbrow kaliforniai éremmel kitüntetett *nyomószivattyúja* egyszerűségében és hatékonyságában a legjobb [...] a kiállításon ... több vizet ad ugyanazzal az erővel, mint bármely más szivattyú a világon ... *Varrógépek* ..."}

„Ugyanaz az ok, amely emeli a munkát, nem emeli a gépek értékét, és ezért *a tőke minden gyarapodásával nagyobb arányos részét alkalmazzák gépi berendezésre. A munka iránti kereslet a tőke növekedésével továbbra is növekedni fog, de nem ennek növekedésével arányosan; az arány szükségképpen csökkenő arány lesz.*" ([Ricardo,] 479. old.)

---

* *A „Standard"-ben*: számtani – *Szerk.*

Az utolsó mondatban Ricardo a tőke növekedésének helyes törvényét mondja ki, habár indokolásai igen egyoldalúak. Jegyzetet ad ehhez, amelyből kiderül, hogy itt *Bartont* követi, akinek írására ezért még röviden kitérünk.

Előbb még egy megjegyzés: Ricardo előzőleg, ahol arról beszél, hogy a jövedelmet háziczelédekre vagy luxuscikkekre költik-e, azt mondja:

„Mindkét esetben a nettójövedelem ugyanaz volna, és a bruttójövedelem is, de az *előbbit más-más árukban realizálnák.*" (476. old.)

És így a bruttótermék is ugyanaz lehet értékét tekintve, de – a munkások számára igen érezhető módon – *„más-más árukban* realizálják", aszerint, hogy több változó vagy több állandó tőkét kell-e pótolnia.

[*2. Barton nézetei*]

[*a) Barton tétele, mely szerint a munka iránti kereslet a tőke felhalmozása folyamán relatíve csökken. Ennek összefüggése a tőkének a munka feletti uralmával*]

Barton írásának címe:

John Barton: „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society", London 1817.

Először összeállítjuk azt a kevés elméleti tételt, amely Bartonnál található.

„A munka iránti kereslet *a forgó- és nem az állótőke növekedésétől* függ. Ha igaz volna, *hogy e kétfajta tőke között az arány minden időben és minden országban ugyanaz*, akkor ebből valóban az következnék, hogy az *alkalmazott munkások száma arányban áll az állam gazdagságával.* De ilyen állítás még valószínűnek sem látszik. Ahogy a mesterségeket kiművelik és a civilizáció terjed, az állótőke *aránya egyre nagyobb lesz a forgótőkéhez képest.* Az egy vég brit muszlin termelésében alkalmazott állótőke-tömeg legalább százszor, valószínűleg ezerszer nagyobb a hasonló vég indiai muszlin termelésében alkalmazottnál. És az alkalmazott forgótőke aránya százszor vagy ezerszer kisebb. Könnyen felfogható, hogy bizonyos körülmények között egy iparkodó nép évi megtakarításainak egészét az állótőkéhez tehetik hozzá, amely esetben nem volna a munka iránti keresletet növelő hatásuk." (I. m. 16–17. old.)

(Ricardo ehhez a passzushoz megjegyzi, 480. old., jegyzet:

„Én úgy gondolom, nem könnyen fogható fel, hogy bármely körülmények között a tőke növekedését ne követné munka iránti megnövekedett kereslet; legfeljebb azt lehet mondani, hogy a *kereslet csökkenő arányú lesz*. Barton úr a fenti munkájában, úgy gondolom, *helyes nézetet* vallott az állótőke növekvő tömegének a munkásosztályok helyzetére gyakorolt némely hatásait illetően. Tanulmánya sok értékes felvilágosítást tartalmaz.")

Barton fenti tételéhez a következőt kell hozzávenni:

„Az állótőke [. . .] ha egyszer kialakult, többé már nem érinti a munka iránti keresletet" (nem helyes, mivel szükségessé tesz újratermelést, habár csak időközönként és lassanként), „de kialakulása folyamán pontosan annyi kéznek ad alkalmaztatást, mint amennyit akár forgótőke, akár jövedelem egyenlő tömege alkalmazna." ([Barton,] 56. old.)

És:

„A munka iránti kereslet [. . .] abszolúte a jövedelem és a forgótőke együttes tömegétől függ." (34–35. old.)

Bartonnak elvitathatatlanul van egy igen nagy érdeme.

A. Smith azt hiszi, hogy a munka iránti kereslet egyenesen abban az arányban nő, ahogy a tőke felhalmozódik. Malthus a túlnépességet onnan származtatja, hogy a tőke nem olyan gyorsan halmozódik fel (termelődik újra növekvő szinten), mint a népesség. Barton emelte ki először, hogy a tőke különböző szerves alkotórészei nem egyformán növekednek a felhalmozással és a termelőerők fejlődésével, hanem e növekedés folyamatában a tőkének az a része, amely munkabérre oldódik fel, aránylagosan csökken ahhoz a részhez képest (ő állótőkének nevezi), amely nagyságához viszonyítva csak jelentéktelenül befolyásolja a munka iránti keresletet. Ezért elsőként állítja fel azt a fontos tételt: „hogy az alkalmazott munkások száma" *nem* „áll arányban az állam gazdagságával", hogy ez inkább van úgy egy iparilag fejletlen, mint egy iparilag fejlett országban. Ricardo *„Principles"*-ének harmadik kiadásában, XXXI. fejezet, *„A gépi berendezésről"*, – miután korábbi kiadásaiban e pontban még teljesen Smith nyomdokaiban halad – átveszi Barton helyesbítését, mégpedig abban az *egyoldalú* megfogalmazásban, ahogy Barton adja. Az egyetlen pont, amelyben továbbmegy – és ez fontos – az, hogy nemcsak azt állítja fel, mint Barton, hogy a munka iránti kereslet *nem ará-*

nyosan növekszik a gépi berendezés fejlődésével, hanem hogy maga a gép „*fölössé tesz népességet*", tehát többletnépességet hoz létre. Csakhogy ezt a hatást tévesen arra a csak a mezőgazdaságban előforduló, általa az iparra is átvitt esetre korlátozza, amikor a nettóterméket a bruttótermék rovására növelik meg. In nuce* azonban ezzel halomra volt döntve az egész idétlen népesedési elmélet; nevezetesen a vulgáris közgazdászok szólama is, hogy a munkásoknak igyekezniök kell, hogy szaporodásukat a tőke felhalmozásának mércéje alatt tartsák. Megfordítva, Barton és Ricardo ábrázolásából az következik, hogy a munkásnépesség ilyen alacsonyan tartása, csökkentve a munka kínálatát és következésképp emelve árát, csak *meggyorsítaná* a gépi berendezés alkalmazását, a forgótőkének állótőkévé változtatását, és ezért a népességet mesterségesen tenné „fölössé": mivel ez a fölösség általában nem a létfenntartási eszközök mennyiségét, hanem az alkalmaztatás eszközeit, a munka iránti tényleges keresletet tekintve létezik.

Barton hibája vagy hiányossága abban áll, hogy a szerves megkülönböződést vagy összetételt csak abban a formában fogja fel, amelyben az a *forgalmi folyamatban* megjelenik – mint álló- és forgótőke –, olyan különbség, amelyet már a fiziokraták felfedeztek, A. Smith továbbfejlesztett és utána a közgazdászok előítéletévé vált: annyiban előítélet, hogy *csak* ezt a – rájuk hagyományozott – különbséget látják a tőke szerves összetételében. Ennek a forgalmi folyamatból fakadó különbségnek jelentős befolyása van egyáltalában a gazdagság újratermelésére, tehát azon részére is, amely a munkaalapot alkotja. De itt nem ez a döntő. Mint állótőke a gépi berendezés, építmények, tenyészállatok stb. a forgótőkétől *közvetlenül* nem a munkabérhez való valamilyen vonatkozás révén különböződnek meg, hanem csak forgalmuk és újratermelésük módja révén.

A tőke különböző alkotórészeinek az eleven munkához való *egyenes aránya* nem a forgalmi folyamat jelenségeivel függ össze, nem ebből fakad, hanem a *közvetlen termelési folyamatból*; ez az *állandó* és a *változó tőke* aránya, amelyek különbsége *csak* az eleven munkához való arányukon van megalapozva.

Így pl. Barton azt mondja: A munka iránti kereslet nem az *állótőkétől* függ, hanem csak a *forgótőkétől*. De a forgótőke egy részét, *nyersanyagot* és *segédanyagokat*, éppúgy nem cserélik ki eleven munkára, mint a gépi berendezést stb. Mindazon iparágakban, amelyekbe a nyersanyag az értékesítési folyamat elemeként belekerül, – amennyiben az

* – dióhéjban – *Szerk.*

állótőkének pusztán azt a részét tekintjük, amely belekerül az áruba – a *legjelentősebb* részét alkotja annak a tőkeadagnak, amelyet nem munkabérre fordítanak. A forgótőkének, tudniillik az árutőkének egy másik része olyan fogyasztási cikkekből áll, amelyek a nem-termelő osztály jövedelmébe kerülnek bele (azaz nem a munkásosztályéba). A *forgótőke* e két részének növekedése tehát nincs több befolyással a munka iránti keresletre, mint az állótőke növekedése. Ehhez hozzájárul, hogy a forgótőkének az a része, amely nyersanyagokra és segédanyagokra oldódik fel, ugyanabban, sőt nagyobb arányban nő, mint az a része, amelyet gépi berendezésként stb. rögzítenek.

Ramsay továbbépítette Barton megkülönböztetését. Kijavítja Bartont, de megreked az ő elképzelési módjában. Ténylegesen visszavezeti a különbséget állandó és változó tőkére, de továbbra is *állótőkének* nevezi az állandó tőkét, habár hozzászámítja a nyersanyagokat stb., és forgótőkének a változó tőkét, habár minden forgótőkét kizár ebből, amelyet nem közvetlenül munkabérre fordítanak. Erről később, amikor Ramsayhez érkezünk. Ez azonban mutatja a belső továbbhaladás szükségszerűségét.

Ha egyszer megragadtuk állandó tőke és változó tőke különbségét, amely tisztán a közvetlen termelési folyamatból, a tőke különböző alkotórészeinek az eleven munkához való arányából ered, akkor az is megmutatkozik, hogy e különbségnek önmagában semmi köze sincs a termelt fogyasztási cikkek abszolút tömegéhez, habár sok köze van ahhoz a módhoz, ahogyan ezeket realizálják – ez a mód azonban, ahogyan realizálják a bruttójövedelmet különböző árukban, nem *oka*, miként Ricardo mondja és Barton sejteti, hanem *okozata* a tőkés termelés immanens törvényeinek, amelyek oda vezetnek, hogy a termék össztömegével összehasonlítva csökken a termék azon részének aránya, amely a munkásosztály újratermelésére szolgáló alap. Ha a tőke nagy része áll gépi berendezésből, nyersanyagokból, segédanyagokból stb., akkor a munkásosztály összességéből egy csekélyebb rész fog a munkások fogyasztásába belekerülő létfenntartási eszközök újratermelésével foglalkozni. De a változó tőke újratermelésének ez a relatív csökkentése nem oka a munka iránti kereslet relatív csökkenésének, hanem fordítva, okozata. Ugyanígy: Az egyáltalában a jövedelembe belekerülő fogyasztási cikkek termelésével foglalkozó munkások egy nagyobb része fog olyan fogyasztási cikkeket termelni, amelyek a tőkések, földtulajdonosok és cselédeik (állam, egyház stb.) fogyasztásába, jövedelmének elköltésébe kerülnek bele, és kisebb része a munkások jövedelméül rendeltetett cikkeket. De ez megint okozat, nem pedig ok. A munkások és a tőkések társadalmi viszonyának

megváltozásával, a tőkés termelésen uralkodó viszonyok forradalmasításával ez azonnal megváltoznék. A jövedelmet „más-más árukban realizálnák", hogy Ricardo kifejezését használjuk.

A termelés hogy úgy mondjuk fizikai feltételeiben nincs semmi, ami erre kényszerítene. Ha a munkások uralkodnak, ha módjuk van önmaguk számára termelni, igen hamar és minden nagyobb erőfeszítés nélkül szükségleteik mércéjére hozhatnák a tőkét (hogy a vulgáris közgazdászok egyik szólamát használjuk). Az igen nagy különbség ez: Hogy a meglevő termelési eszközök mint tőke állnak-e velük szemben és ezért ők *csak* annyira alkalmazhatják-e azokat, amennyire ahhoz szükséges, hogy a többletértéket és a többlettermék gyarapítsák alkalmazóik számára, hogy ezek a termelési eszközök foglalkoztatják-e *őket*, vagy hogy ők, mint alanyok, alkalmazzák-e a termelési eszközöket, tárgyesetben, hogy önmaguk számára hozzanak létre gazdagságot. Természetesen eközben előfeltételeztük, hogy a tőkés termelés a munka termelőerőit egyáltalában már kifejlesztette a szükséges magasságra, amelyen ez a forradalom bekövetkezhet.

{Vegyük 1862 példáját (most ősz van). A lancashire-i alkalmaztatás nélküli munkások ínsége. Másrészt a londoni pénzpiacon „nehéz alkalmazást találni a pénznek", miáltal szédelgő társaságok alakulása majdnem szükségessé vált, mivel nehéz 2%-ot kapni a pénzért. Ricardo elmélete szerint – minthogy ott van az egyik oldalon a tőke Londonban, másfelől nem-foglalkoztatott munkaerők Manchesterben – „valamilyen más alkalmaztatásnak meg kellett volna nyílnia".}

[*b*) *Barton nézetei a munkabér mozgásáról és a népesség növekedéséről*]

Barton a továbbiakban kifejti, hogy a tőke felhalmozása csak lassan fokozza a munka iránti keresletet, ha a népesség *előzőleg* annyira meg nem növekedett, hogy a bérráta alacsony.

„Az az *arány, amelyben a munkabér valamely adott időben a munka* [...] *egész termékével áll* [...] határozza meg" a tőkének „az egyik" (álló) „vagy a másik" (forgó) „módon való alkalmazását." (I. m. 17. old.) „Ha [...] a bérráta esik, míg a javak ára ugyanaz marad, vagy ha a javak emelkednek, míg a bér ugyanaz marad, akkor növekszik az alkalmazó profitja, és ez arra bírja, hogy több kezet szegődtessen. Ha ellenben a bérek emelkednek az árukhoz viszonyítva [...] akkor

a gyáros a lehető legkevesebb kezet tartja – s igyekszik mindent gépi berendezéssel végezni." (17–18. old.) „Jó bizonyságunk van arra, hogy a népesség sokkal lassabban haladt a bér fokozatos emelkedésekor a múlt század korábbi részében, mint ugyanazon évszázad második részében, amikor a munka reálára gyorsan esett." (25. old.) „A bér emelkedése önmagától tehát sohasem növeli a munkásnépességet; a bér esése [. . .] igen gyorsan növelheti." Pl. tegyük fel, hogy az angol lesüllyed igényeiben az írhez. Akkor a gyáros többet fog alkalmazni „az eltartás csökkent költségének arányában". (26. old.) „Sokkal inkább *az alkalmaztatás találásának nehézsége, mint a bérráta elégtelensége* az, ami elveszi a kedvet a házasságtól." (27. old.) „Elismert dolog, hogy a gazdagság minden növekedésének az a tendenciája, hogy munka iránti friss keresletet teremtsen; de mivel valamennyi áru közül a munka kívánja meg termeléséhez a leghosszabb időt"

{ugyanezen okból a bérráta sokáig az átlag alatt maradhat, mert valamennyi áru közül a munkát a legnehezebb elvonni a piacról és ilymódon a tényleges kereslet színvonalára leszorítani},

„ezért valamennyi áru közül ez emelkedik leginkább [. . .] a kereslet adott növekedése miatt, és mivel a bér minden emelkedése a profit tízszeres csökkenését eredményezi, nyilvánvaló, hogy a *tőke felhalmozása csak jelentéktelen fokban* hathat ki *úgy, hogy hozzátesz* a munka iránti *hatékony kereslethez, hacsak nem előzi meg a népesség olyan növekedése, amelynek hatása a bérráta alacsonyan tartása.*" (28. old.)

Barton itt különböző tételeket állít fel:

Először: Nem a munkabér emelkedése az, amely önmagában gyarapítja a munkásnépességet, de a munkabér esése igen könnyen és gyorsan emelheti. Bizonyíték: A XVIII. század első felében a munkabér fokozatos emelkedése, a népesség lassú mozgása; ellenben a XVIII. század második felében a reálmunkabér nagy süllyedése, a munkásnépesség gyors haladása. Ok: Nem az elégtelen bérráta az, ami a házasságokat megakadályozza, hanem az alkalmaztatás találásának nehézsége.

Másodszor: Az alkalmaztatás találásának könnyűsége azonban fordított arányban áll a munkabér rátájával. Mert a munkabér magasságával vagy alacsonyságával fordított arányban változtatják a tőkét állóvá vagy forgóvá, azaz olyanná, amely alkalmaz munkát, vagy olyanná, amely nem alkalmaz. Ha a bér alacsony, akkor a munka iránti kereslet nagy, mert akkor hasznothajtó az alkalmazó számára sok munkát alkalmazni és ugyan-

azzal a forgótőkével *többet* alkalmazhat. Ha a bér magas, akkor a gyáros a lehető legkevesebb munkást tart és igyekszik mindent gépi berendezéssel végezni.

Harmadszor: A tőke felhalmozása egymagában csak lassan emeli a munka iránti keresletet, mert e kereslet minden emelkedése a munkát, ha ez ritka, gyorsan emeli és a profitot tízszerte nagyobb fokban süllyeszti, mint ahogy a munkabér emelkedik. Gyorsan a felhalmozás csak akkor hathat a munka iránti keresletre, ha *a felhalmozást a munkásnépesség nagy gyarapodása előzte meg*, a munkabér ezért igen alacsony rátán áll és még emelkedése után is alacsony marad, mert a kereslet inkább nem-foglalkoztatott kezeket szív fel, semmint teljes-foglalkoztatottakért konkurrál.

Mindez, cum grano salis*, helyes a teljesen kifejlődött tőkés termelésre vonatkozólag. De nem magyarázza meg magát a kifejlődését.

És ezért Barton történelmi bizonyítéka is ellentmond annak, amit bizonyítania kellene.

A XVIII. század első felében a munkabér fokozatosan emelkedő, a népesség lassan növekedő — és nincs gépi berendezés, a következő fél évszázadhoz viszonyítva kevés az egyéb állótőke is.

A XVIII. század második felében ellenben a munkabér állandóan esik, a népesség bámulatosan növekedő — és van gépi berendezés. De éppen a gépi berendezés volt az, amely egyrészt a meglevő népességet létszámfölöttivé tette és ilymódon a munkabért lesüllyesztette, másrészt, a világpiac gyors kifejlesztése következtében, megint felszívta, megint fölössé tette és megint felszívta, miközben másrészt a tőke felhalmozását rendkívülien meggyorsította és a változó tőkét, *tömegét* tekintve, megnövelte, habár ez relatíve, mind a termék összértékéhez, mind az általa foglalkoztatott munkástömeghez képest esett. A XVIII. század első felében ellenben még nincs nagyipar, hanem a *munka megosztására alapozott manufaktúra*. A tőke fő alkotórésze a változó, munkabérre fordított rész maradt. A munka termelőereje pedig lassan fejlődött, összehasonlítva a második fél évszázaddal. A tőke felhalmozásával csaknem arányosan emelkedett a munka iránti kereslet, tehát a munkabér. Anglia még lényegében mezőgazdasági nemzet volt, és továbbra is fennállt (még fejlődött is) egy igen kiterjedt, a földművesnépesség által űzött (fonó és szövő) házi manufaktúra. Egy csupán felburjánzó proletariátus még nem keletkezhetett, éppoly kevéssé, ahogy még nem voltak ipari milliomosok. A XVIII. század első felében a változó, a másodikban az állótőke volt

* — egy csipetnyi sóval (fenntartásosan; nem betű szerint) — *Szerk.*

a relatíve uralkodó; de az utóbbi számára emberanyag nagy tömege szükséges. Nagybani bevezetését meg kell előznie a népesség megnövekedésének. De a tények egész lefolyása ellentmond Barton ábrázolásának annyiban, amennyiben megmutatkozik, hogy itt egyáltalában a termelési mód változása ment végbe; a törvények, amelyek a nagyiparnak megfelelnek, nem azonosak azokkal, amelyek a manufaktúrának felelnek meg. Az utóbbi csak egy fejlődési fázis az előbbihez.

Érdekes azonban itt Barton néhány történelmi adata, részint a munkabérnek, részint a gabonaáraknak a mozgása miatt, összehasonlítva a XVIII. század első felét Angliában a másodikkal.

„A következő összeállítás megmutatja" („a bérek [...] a XVII. század közepétől [...] a XVIII. közepéig emelkedtek, mert a gabonaár ez idő alatt nem kevesebb, mint 35%-kal esett"), „hogy a *mezőgazdasági bérek* [...] milyen arányban voltak a gabonaárral [...] az utóbbi 70 év alatt.

Időszak	Heti fizetés	Búza quarteronként	Bér pint búzában
1742–1752	6 sh. 0 d.	30 sh. 0 d.	102
1761–1770	7 » 6 »	42 » 6 »	90
1780–1790	8 » 0 »	51 » 2 »	80
1795–1799	9 » 0 »	70 » 8 »	65
1800–1808	11 » 0 »	86 » 8 »	60."

(25–26. old.)

„A forradalom óta az egyes ülésszakokon elfogadott földbekerítési törvények[33] számának a Lord's Report on the Poor Laws-ban*" (1816?) „adott táblázatából látjuk, hogy az 1688-tól 1754-ig eltelt 66 évben számuk 123 volt, az 1754-től 1813-ig eltelt 59** évben" ezzel szemben „3315. – A művelés haladása az utóbbi időszakban körülbelül huszonötször gyorsabb volt, mint a korábbiban. De az első 66 évben folytonosan több és több gabonát termesztettek exportálásra, míg az utóbbi 59** év nagyobb részében [...] mindazt elfogyasztottuk, amit korábban külföldre küldtünk, de egyszersmind növekvő és végül igen nagy mennyiséget importáltunk saját fogyasztásunkra... A népesség növekedése az előbbi időszakban, összehasonlítva az utóbbival, még lassúbb" tehát, „mint azt a művelés haladása úgy lehet jelezni látszik". (11–12. old.)

* – a Lordok Háza elé terjesztett jelentésben a szegénytörvényekről – *Szerk.*

** *Bartonnál és Marxnál*: 69 – *Szerk.*

„1688-ban Anglia és Wales népessége Gregory King szerint,[143] aki azt a házak számából becsülte, $5\,^1/_2$ millió [. . .] 1780-ban Malthus [. . .] szerint[144] a népesség 7 700 000. Tehát nőtt 92 év alatt 2 200 000-rel – a következő 30 év alatt [. . .] több mint 2 700 000-rel nőtt. De az első növekedésről [. . .] valószínű, hogy [. . .] nagyobbik része 1750 és 1780 között következett be." (13. old.)

Barton jó források alapján kiszámítja, hogy „1750-ben a lakosok száma 5 946 000, ami a forradalom óta 446 000-es növekedés, vagyis 7200 évente". (13–14. old.) „A legalacsonyabb becslés szerint akkor [. . .] a népesség haladása tízszerte gyorsabb volt az utóbbi években, mint egy évszázaddal azelőtt. De lehetetlen azt hinni, hogy a tőke felhalmozása tízszerte nagyobb volt." (14. old.)

Nem az a kérdés, hogy milyen mennyiségű létfenntartási eszközt termelnek évente; hanem hogy mekkora rész eleven munka kerül bele évente az álló- és forgótőke termelésébe. Eszerint határozódik meg a változó tőke nagysága az állandóhoz viszonyítva.

Barton azt, hogy a népesség az utóbbi 50–60 évben majdnem egész Európában oly figyelemreméltóan megnövekedett, abból magyarázza, hogy az amerikai bányák termelékenysége megnövekedett, mivel ez a nemesfém-felesleg nagyobb fokban emeli az áruárakat, mint a munkabért, valójában tehát süllyesztette az utóbbit. Ilymódon a profitráta emelkedett. (29–35. old.)

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] A Linguet-ről szóló fejezet (1. rész 306–312. old.) után a kéziratban (X. füzet) egy Bray-idézeteket tartalmazó befejezetlen rész következik. A füzet tartalomjegyzékében (v. ö. 1. rész 3. old.) Marx az „f)" pont eredeti „Ricardo" címét „Bray"-re változtatta. A Bray-részlet beiktatására valószínűleg azzal kapcsolatban került sor, hogy Marx a Linguet-fejezet elején megemlíti a polgári gazdaságtan alapján álló szocialista írókat. A részletet a 3. részben, a „Közgazdászokkal szembeni ellentét" c. pontban helyeztük el, ahova a marxi tartalomjegyzék szerint (v. ö. 1. rész 5. old.) Bray elemzése tartozik. E pont szövegében Bray-ről nincs szó, ezért a tartalomjegyzék bejegyzése úgy értelmezhető, hogy Marx át akarta helyezni oda és ott akarta kidolgozni Bray elemzését. – Az „f)" pont címének megváltoztatása után Marx a „g)" pontnak adta a „Ricardo" címet, majd innen is törölte, és beiktatta a Rodbertusról szóló kitérőt. Ezen 1862 júniusában kezdett dolgozni. Annak, hogy a Rodbertus-rész megírására Ricardo előtt került sor, az a valószínű magyarázata (azonkívül, hogy Lassalle visszasürgette a Marxnak kölcsönadott Rodbertus- és Roscher-köteteket; v. ö. Lassalle 1862 jún. 2-i levelét Marxnak), hogy Marxot ez időben, mint levelezéséből kitűnik, a ricardoi járadék-elmélet fogyatékosságainak feltárása foglalkoztatta (elsősorban az abszolút járadék nem-létezése Ricardónál), és ezért Ricardo elemzésének részletes kidolgozását megelőzően számot akart vetni Rodbertus kísérletével az abszolút járadék megmagyarázására. – *5*

[2] Az „Anti-Proudhon"-ról van szó; Marx: „A filozófia nyomorúsága"; v. ö. II. fej. 4. § (Marx és Engels Művei, 4. köt. 158–166. old.). – *8*

[3] V. ö. Wade: „History of the Middle and Working Classes", Függelék. – *8*

[4] Az 1861–63-as kézirat IV. füzetében Marx a „munka első megosztásának" nevezi az egymástól független árutermelők közötti, társadalmon belüli munkamegosztást, a „munka második megosztásának" pedig az egy tőkés vállalkozáson belüli, manufaktúrán belüli munkamegosztást (v. ö. „Tőke", I. köt. 12. fej. 4. (Marx és Engels Művei, 23. köt. 329–337. old.)). – *12*

[5] Banfield: „Organization of Industry", 40., 42. old. – *12*

[6] Az „átlagár" kifejezést Marx itt „termelési ár" – vagyis termelési költségek ($c+v$) plusz átlagprofit – értelemben használja. V. ö. Marx és Engels Művei, 26/I. köt. 65. old. – *14 264*

[7] Stirling: „The Philosophy of Trade", 209–210. old. – *21 429*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[8] A Carey-féle felfogásról v. o. (Carey említése nélkul) 146. old., valamint „Tőke", III. kot. 36. és 37. fej. (25. kot. 567., 591. old.), Buchanan felfogásáról v. o. 145., 359–360. old.; Hopkins felfogásáról v. o. 118–123. old. – *22*

[9] Opdyke: „Treatise on Political Economy", 60. old. (Opdyke-nál „tőkeérték" helyett „tőke" áll.) – *22*

[10] A 22. oldalon a kapcsos zárójeles szövegrész a kézirat szerint a 80. oldalon levő ures sor helyén kovetkezik. – *22 80*

[11] V. o. West: „Essay on the Application of Capital to Land" (1815) és Malthus: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent" (1815) (Ricardo e muveket nevezi meg a járadékelmélet alapvetéseként; v. o. „Principles of Political Economy", Előszó), illetőleg J. Anderson: „Inquiry into the Nature of the Corn Laws" (1777), 45–48. old.; „Essays" (1775–1796); „Recreations in Agriculture" (1799–1802), V. kot. 401–405. old. – Malthus vitáját Ricardóval v. o. Malthus: „Principles of Political Economy" (1820), III. fej. 1., 2., 8., 10. szakasz. – *22*

[12] V. o. F. W. Newman: „Lectures on Political Economy", 155. old. (Newman szerint „e bérlők tobbségét tekintve, akik nem szegények, és akiket bizonnyal tőkéseknek kell neveznunk, úgy kell ítélnunk, hogy a falusi élet szeretete késztetí őket arra, hogy (állandó átlagban) beérjék *kisebb* nyereséggel, mint amennyit más uzletekben várhattak volna ugyanazon tőkétól"). – *25*

[13] V. ó. Ricardo: „Principles of Political Economy", II. fej.; 56., 63. old. (az utóbbi idézetet v. o. e kötetben 278–279. old.). – *30*

[14] V. o. Quesnay: „Analyse du Tableau économique", Daire kiad., „Physiocrates", I. rész, 65. skk. old.; v. o. továbbá 26/I. kot. 274–279., 292–304., 343–344. old. – *32*

[15] A kéziratban ezután egy áthúzott rész kovetkezik ezzel a szoveggel:

„Ha 100 £ = 4000 font gyapot (1 font = 6 d.), legyen 200 £ = 4000 font fonal (1 font fonal = 1 sh.). Ha a 4000 fontból a profit $^1/_{10}$-re rúg, akkor a 200-ból ez 20 £ profit és 180 ráfordítás. (Ez 20 volna 180-ra; azaz $^1/_9$, tehát = 11 $^1/_9$ %, ugyanígy a 4000 font azon része, amely a profitot képviseli, = 400 font. 3600-ra 400 = 36:4 = 11 $^1/_9$ %. Egyszerűbben, a számítás kedvéért, ha 100 £ = 4000 font, akkor 10 £ = 400, 110 £ = 4400 font. Ebből legyen 10 £, azaz 400 font = 10 %. Ezt a 4400 fontot a fonó 110 £-ért veszi. 4400 font fonal mármost 220 £-be kerül. Ha 10 % ebből a profit, az 440 font, vagyis 22 £. A szövő yardjai megint = 4400 yard, kerul 440-be. Ha tehát 10 % a profit, akkor ez 440 yard, vagyis 44 £. Tehát a kövekező haladványunk van:

Gyapottermesztő:	*Termék* = 4400 font gyapot	= 110 £	*Profit* = [10 £]
Fonó	*Termék* = 4400 font fonal	= 220 £	*Profit* = [20 £]
Szövő	*Termék* = 4400 font yard	= 440 £	*Profit* = [40 £]

A profitráta mindenutt = 10 %. A profitok úgy aránylanak, mint 10:20:40, de a ráfordítások aránya 100:200:400, ahol tehát feltesszuk, hogy a 110 £-nyi gyapoton kívul a fonónak 90 £ egyéb ráfordítása és a szovőnek a 220 £ fonalon kívul 180 £ egyéb ráfordítása van. Az egyetlen, ami bennunket ekozben érdekel, ez: Tegyuk fel, hogy a szövő termeli a gyapotot, a fonalat és a szovetet. Hogyan állna akkor a számadás?

Gyapot = 100 £. *Fonal* = 190 £. *Szovet* = 380 £. Egyutt 670 £. Erre 10 % = 67 £. És az előbbi osszprofit, amelyet a gyapottermesztő, a fonó és a szovő egyutt csinált, = 10 + 22 + 44 = 76 £. Tehát 9 £-gel kevesebb jonne ki. Az első esetben a szovőnek

a gyapotért 110 £-et kell fizetnie, a másodikban 100-at; a fonalért 220-at (ugyanis 10 £ profit a gyapoton és 20 a fonalon 30-at tesz); a másodikban 190-et.

A számítás hibás.

A szövő 440 £-jéből az első esetben lemegy 220 fonalra; egy fikarcnyival sem több, hiszen a 220 fonal már tartalmazza a 110 gyapotot. A második esetben a fonal 200 £-be *kerül* neki; a szovet 400-ba. 10 % 440-re = 44, 400-ra 40.

4 £-gel kevesebb volna, mivel lemegy a 22 £ ráfordítás.

A dolog a kovetkező.

Az első esetben a fonal 220 £-be kerul.

A második esetben 200-ba kerul." – *35*

[16] A VII. és VIII fuzetben levő, J St. Mill-lel foglalkozó kitérőről van szó, ezt a kitérőt a 3. részben, a ricardoi iskola felbomlását tárgyaló pontban helyeztük el, v. o. 26/I. kot. 65. jegyz. – *35*

[17] V. ö. 26/I. kot. 195–214. old. – *35 65 68*

[18] A „tőke általában" a kézirat eredeti felépítési terve szerint a tőke termelési folyamatát, a tőke forgalmi folyamatát és a kettő egységét fejtegeti, a „III. fejezet" vagy „tőke és profit" fejezet ennek harmadik része (a „III. fejezet"-be tartozó anyagokat a későbbi kidolgozásban a „Tőke" III. konyve tárgyalja; v. ö. még. I. rész 13. jegyz.), a „tőkék konkurrenciája" az eredeti terv szerint a „tőkéről általában" szóló vizsgálódás után kovetkezett volna. E tervrol v. o. az elószot, 26/I. kot. VI–VII. old. – *35 152 438 452 479 481*

[19] Marx a „London, 1851 július" felíratú (XII. sz.) kivonat-fuzetére utal; ennek 14. oldalán egy idézet van Hopkins „Economical Inquiries"-ából; ugyanezt az idézetet Marx később ráírta az „Értéktobblet-elméletek" XIII. fuzetének borítólapjára is; az idézetet lásd 123. old. (v. o. 50. jegyz.). – *41*

[20] Malthus: „Principles of Political Economy", 1836, 267–268. old. V. o. 26/III köt. 27–29. old. – *54*

[21] Ebben a jelolésmódban összekeveredik az arányszámokkal és az abszolút számokkal tortenő, ill. a társadalmi össztőkére és az adott áru termeléséhez előlegezett tőkére vonatkozó számítás. A továbbiakban ez a jelolésmód már nem fordul elő. – *55*

[22] A példa a VIII. fuzetben, a J. St. Mill-lel foglalkozó kitérőben van, lásd 3. resz 197. skk. old., v. ö. erről 16. jegyz. – *61*

[23] Marx változtatásait az idézetben ritkítással jeleztük; az idézet változtatás nélkuli szövegét lásd 44. old. – *66*

[24] V. ö. Ricardo: „Principles of Political Economy", XXXII. fej.; 491–492. old. (valamint XXIV. fej.; 392–393. old. – az utóbbi idézetet v. o. e kotetben 306. old.). – *74*

[25] V. ö. Anderson: „Calm Investigation", 35. skk. old.; az idézeteket v. ö. 127. old. – *74*

[26] Marx itt a járadékot a föld termékenységével kozvetlenül arányosnak veszi. A későbbiekben bevezetett szabatos tárgyalási mód szerint számítva és quarteronkénti 6 sh. 8 d. ($^1/_3$ £) árat alapul véve a járadék a II. osztályban 34 £, a III.-ban 62 $^4/_5$ £ és a IV.-ben 97 $^9/_{25}$ £. (A II. osztály $^1/_5$-del termékenyebb, mint az I., ennélfogva 360 ÷ 72 = 432 quartert hoz, ami 144 £-ért kel el; ebből 110 £ a termelési koltség plusz az átlagprofit;

járadékra marad 34 £. Ugyanígy számítható a III. és a IV. osztály.) A 87–88. oldalon Marx még ezekből a számadatokból indul ki, de a levezetés közben (a búza árának a számításba való bevonásától kezdve) áttér a szabatos számítási módra, és IV. különbözeti járadékára vonatkozóan le is vezeti a számszerű eredményt. ($207\,^{9}/_{25}$ £ – 120 £ = $87\,^{9}/_{25}$ £ különbözeti járadék; ez a 10 £ abszolút járadékkal együtt $97\,^{9}/_{25}$ £.) A továbbiakban már mindenütt a helyes számítást alkalmazza. – *82*

[27] V. ö. Storch: „Cours d'économie politique", 1815. II. köt. 78. skk. old., továbbá „Tőke" III. köt. 10. és 39. fej. (25. köt. 176., 624. old.). – *83 264*

[28] V. ö. erről „Tőke", III. köt. uo. – Itt végződik a X. füzet szövege. A további fejtegetése a XI. füzetben vannak. – *86*

[29] Az ír földbérleti jogról (Irish Right of Tenantry; Tenant-Right) v. ö. Marx cikkét a „New York Daily Tribune" 1853 júl. 11. számában (9. köt. 148–153. old.); v. ö. még „Tőke", III. köt. 37. fej. (25. köt. 594. old.). – *87*

[30] V. ö. 26/I. köt. 39–55., 65–67. old. – *89*

[31] A számok (100, 90, 80, 70) hozzávetőlegesek. (Az eset bekövetkezéséhez ugyanis elegendő, ha csökkenő sorozatot alkotnak.) Pontosan számítva a szöveg előfeltevéseiből: Ha I. terméke 330 bushel, II.-nek $^{1}/_{5}$-del nagyobb terméke 396 bushel 100 £ ráfordítással, a II.-n termelt 330 bushelra tehát a ráfordítás $^{330}/_{396} \times 100 = 83\,^{1}/_{3}$ £; stb. – *91*

[32] A 94–95. oldalon a zárójeles szövegrész a kézirat szerint ugyanezen az oldalon alább, az üres sor helyén következik. – *95*

[33] A földek „bekerítése" (enclosure; inclosure) a községi földeknek a földesurak által történő erőszakos kisajátítása az angol mezőgazdaság tőkés átalakítása idején; a „birtokok megtisztítása" (clearing of estates) a parasztok és a paraszti települések elsöprése a földterületekről. A földbekerítéseket a XVIII. sz.-tól esetenkénti parlamenti törvények hosszú (sokezres) sorával szentesítették. (V. ö. még 55. jegyz., továbbá „Tőke", I. köt. 24. fej. 2. (23. köt. 671–686. old.)) – *95 125 138 217 548*

[34] Anderson: „Inquiry into the Nature of the Corn Laws". (A vitakérdésről: a kiviteli jutalmak megszüntetéséről v. ö. 104. old., valamint 42. jegyz.) – *97*

[35] Marx a könyvek bibliográfiai adatait akarta ellenőrizni a British Museum könyvtárában. Ezeket szándéka szerint helyesbítettük. – *97*

[36] Ricardo: „Principles of Political Economy", az első kiadás (1817) előszava. – *98*

[37] Malthus: „Essay on the Principle of Population" (1798). – *98 101*

[38] Townsend: „Dissertation on the Poor Laws". – Townsend könyvét Marx az 1861–63-as kézirat III. füzetében idézi; az ott szereplő idézetek megvannak a „Tőké"-ben, I. köt. 23. fej. (23. köt. 604–605. old.). – *98*

[39] Malthus: „Inquiry into the Nature and Progress of Rent" és „Grounds of an Opinion". – *101*

[40] A 102. oldalon az utolsó előtti bekezdés a kézirat szerint a 103. oldalon az utolsó bekezdés után, a szakasz végén következik. – *102 103*

[41] Célzás Roscherra, aki lipcsei egyetemi tanár volt. – *103*

[42] MacCulloch: „The Literature of Political Economy". – Az 1773-as törvény megszüntette a gabonakiviteli jutalmat, ugyanakkor a belső gabonakereskedelmet megszabadították a még meglevő törvényhozási korlátozásoktól; Anderson a törvénynek a mezőgazdaságra káros hatásokat tulajdonított. A törvényről v. ö. MacCulloch, 66–67., 73. old. – *104*

[43] Roscher a „Grundlagen der Nationalokonomie" első kiadásának előszavában Thuküdidész szavaival fordul olvasóihoz. (V. o. még a XV. füzetben; 26/III. köt. 457. old.) – *104*

[44] A 106. oldalon a zárójeles bekezdés a kézirat szerint a 109. oldalon a csillag helyén következik. – A szóbanforgó 1815-beli írások közé tartozik West: „Essay on the Application of Capital to Land" és Ricardo: „Essay on the Influence of a Low Price of Corn". – *106 109*

[45] Ovidius: „Metamorphoses", II. könyv 5. sor. – *106*

[46] A 107. oldalon a második bekezdésben a csillagok közti idézet a kéziratban a XIII. fuzet borítólapjára van írva egy a profitráta csökkenéséről szóló megjegyzés (lásd 411. old.) és egy Berkeley-idézet (lásd 26/I. kot. 336. old.) kozott. (A Dietz-kiadás mellékletként közli.) – *107*

[47] V. o. Hopkins: „Economical Inquiries", 37–38. old. (Az idézet szovegét lásd alább, 122–123. old.) – *109*

[48] Az Avernus mérges kipárolgású tó Itáliában, a rómaiak az alvilág lejáratának képzelték; Aeneas is itt szállt le az alvilágba (v. o. pl. Vergilius: „Aeneis", VI. ének 126. sor). – *113*

[49] Roscher e nézeteire Marx nem tér vissza az „Értéktöbblet-elméletek"-ben; a 3. részben („A ricardoi iskola felbomlása" c. pont) azonban elemzi MacCulloch hasonló nézeteit. (Roscherről v. o. „Tőke", I. köt. III. szakasz 22. jegyzet (23. kot. 194. old.), és III. köt. 48. fej. (25. köt. 778 . old.)) – *114*

[50] A 123. oldalon a szakasz végén csillag után álló részlet a kéziratban a XIII. fuzet borítólapjára van írva. (A Dietz-kiadás mellékletként kozli.) – *123*

[51] Anderson itt Camillo Tarello de Lonato „Ricordo d'agricolturá"-jából (1567) idéz; a Mantova 1577-es kiadásra hivatkozik és egy francia nyelvu fordításra támaszkodik. – *127*

[52] A 131. oldalon a szakasz végén csillag után álló részlet a kéziratban a XIII. fuzet borítólapjára van írva a Berkeley-idézet után (v. o. 46. jegyz.). (A Dietz-kiadás mellékletként közli.) – *131*

[53] V. o. 26/I. kot. 67–76. old. – *133*

[54] J. Mill: „Elements of Political Economy", 198. old. – *134*

[55] A „Tőke" I. kot. 24. fej. 2. szerint (23. kot. 681. old.) 1801 és 1831 kozott 3 511 770 acre községi földet sajátítottak ki a földmúvesnéptől. – *139*

[56] Marx: „A filozófia nyomorúsága", II. fej. 4. §; az idézetet lásd Marx és Engels Művei, 4. köt. 160. old., a további idézeteket 163., 166., 161. old. – *141*

[57] Mezőgazdasági gépeknek nevezték (malthusi szóhasználattal) a különböző termékenységű talajfajtákat. (V. ö. 8. old. alul is.) – *142 299*

[58] Buchanan jegyzete Smith „Wealth of Nations"-ének általa sajtó alá rendezett kiadásához, II. kot. 55. old.; Marx itt Ricardo: „Principles of Political Economy", 66. old. jegyzet, alapján idézi. – *145*

[59] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", V. kiad. LXXXIII–LXXXIV. old. (VI. kiad. 41. old.). – *149*

[60] Marx a szorosabban vett adókról szóló fejezeteken (VIII–XVIII. és XXIX.) kívül ide számítja a „Kiviteli jutalmakról és behozatali tilalmakról" és „Termelési jutalmakról" szóló két fejezetet (XXII–XXIII.) is. (Ricardo elmélete szerint e jutalmakat is az adózásból fedezik.) – *149*

[61] Az átlagprofit akkor volna $20\,^{5}/_{26}\,\%$, ha a gyáros és a bérlő tőkeráfordítása egyenlő. A ráfordított tőkék különbségét számításba véve (bérlő: 800 £, gyáros: 1300 £, együtt: 2100 £) kettejük 400 £ egyuttes profitja $^{400}/_{2100} \times 100 = 19\,^{1}/_{21}\,\%$ átlagprofitot ad. – *168*

[62] Torrensről, J. Millről és MacCullochról v. ö. a „k)" pontot (a XIV. füzetben); lásd 26/III. köt. – *172*

[63] V. ö. Corbet: „Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals", 42–44. old. (Corbet szerint az iparban a legkedvezőbb feltételek között termelt áruk – és ezek alkotják mindenkor az illető árufajta túlnyomó részét – szabályozzák az áruk árait.) – *185*

[64] V. ö. 104–106. old. – *189*

[65] A 286–287. oldalon csillagok közt álló bekezdés és a 195. oldalon a szakasz végén csillag után álló zárójeles bekezdés a kézirat szerint a 345. oldalon a fejezet végén következik, az előző szövegtől vonallal elválasztva. – *195 287 345*

[66] Smitht Marx a Garnier-féle fordítás: „Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations", alapján idézi. Garnier fordítása az első angol kiadás tekintetbevételével készült. – *195*

[67] A kéziratban ezután egy áthúzott rész következik:

„Miért számítom bele a *profitot* is a költségekbe? Ha árumat olyan áron adnám el, amely *kevesebbet hozna, mint a környék átlagprofitját*, amelyet a környék többi tőkése csinál, be lennék csapva. Ha tőkémet a másik szakmába fektettem volna, az átlagprofitot csinálnám. Azt válaszolja tehát a kérdésre, hogy miért kerül bele egyáltalában a *profit* a költségárba: Mert be volnék csapva, ha nem kerulne bele *meghatározott magasságú profit*, legalább az átlagprofit magasságát elérő profit a költségekbe. Ez a helyes válasz a konkurrencia puszta szócsövének álláspontjáról." – *198*

[68] A „munkaképesség" kifejezésről v. ö. 26/I. kót. 14. jegyz. – *201*

[69] V. ö. Steuart: „Inquiry into the Principles of Political Economy", I. könyv XIV. fej.; v. ö. még Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" (46/II. köt. 236. old.). – *211*

[70] Hüllmann: „Städtewesen des Mittelalters", pl. IV. rész 5. főszakasz. – *214*

[71] V. ö. Rodbertus: „Dritter Brief", 194., 235–239. old. – *218*

[72] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv XI. fej. 1. rész (v. ö. az idézeteket e kötetben 326–327. old.). – *221*

[73] Azt a tételt, hogy az összjáradék egyenlő a piaci érték és a költségár különbözetével, Marx alább (v. ö. 265. old.) vizsgálja részletesebben. – *234*

[74] A kéziratban ezután egy az *A, B, C, D* táblázatot felölelő összeállítás következik, majd a következő oldalon egy újabb, rendezettebb összeállítás, amely az előbbieken kívül az *E* táblázatot is adja. Minthogy a második összeállítás az első összeállítás valamennyi adatát tartalmazza, ezért csak ezt a másodikat közöljük (238/239. old.). – Azoknak a földeknek az esetében, amelyek az abszolút járadék teljes összegét sem hozzák meg, Marx többféle leírási móddal kísérletezik: Előbb az abszolút járadékot változatlan nagyságként rögzítve az ehhez képest jelentkező hiányt negatív különbözeti járadékként tünteti fel; a továbbiakban végül az abszolút járadékot ilyen esetben kisebb összegűnek veszi és csak a teljes abszolút járadékon felüli pozitív különbözeti járadékot tünteti fel különbözeti járadéknak. – A „különbözeti érték" a piaci érték és az egyéni érték különbözete (a termékegységre számítva). – *238*

[75] V. ö. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 1. (13. köt. 45. old.). – *240*

[76] V. ö. 26/I. köt. 179–182. old. – *241*

[77] Itt végződik a XI. füzet szövege. A további fejtegetések a XII. füzetben vannak. – *248*

[78] A feltevés szerint a megnövekedett tőke termékének értéke változatlan, tehát a profit csökken, ami vagy onnan fakadhat, hogy az újonnan termelt érték tömege (az értéktöbbletrátával együtt) megváltozik, vagy onnan, hogy az újonnan termelt érték másképpen oszlik meg egyfelől munkabér és tőkeprofit, másfelől földjáradék között. Hasonló esetet vizsgál Marx a 423–427. oldalon. – *252*

[79] A 261. oldalon a csillagok között álló bekezdés a kézirat szerint a 277. oldalon az üres sor helyén következik. – *261 277*

[80] V. ö. Wakefield: „England and America"; v. ö. még „Tőke", I. köt. 25. fej. (23. köt. 714–722. old.). – *272*

[81] „The Morning Star" – angol napilap, 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban Cobden és Bright irányítása alatt; szabadkereskedő irányzatú. – *297*

[82] A 299–300. oldalon a szakasz végén csillag után álló részletek a kéziratban a XI. füzet borítólapjára vannak írva (A Dietz-kiadás mellékletként közli őket.) – *300*

[83] Smith: „Wealth of Nations", I. könyv XI. fej. 3. rész. – Az idézet második felében a Ricardóban szereplő „aránya" szó helyén Smithnél „értéke" áll. – *306*

[84] Uo. – *308*

[85] Uo. – *308*

[86] Ricardo a járadékot abban az értelemben nevezi „érték teremtésének", hogy módot ad a földtulajdonosoknak a társadalmi termék azon értékgyarapodása feletti rendelkezésre,

amely a ricardoi elmélet szerint a gabona bizonyos mennyiségeinek megtermelesével járó növekvő nehézségekből fakad. Ricardo ugyanott kifejti, hogy a járadék mit sem tesz hozzá a társadalom gazdagságához, hanem csak „átviszi a gabona és az áruk értékének egy adagját korábbi birtokosaikról a földtulajdonosokra" (XXXII. fej.; 484–485. old.). – *311*

[87] A „járadék második formája" a javított földért fizetett járadék. – *313*

[88] A 329–330. oldalon a szakasz végén csillag után álló részlet a kéziratban a XII. füzet borítólapjára van írva (előtte fel van jegyezve ugyanaz a Carey-idézet, amely a 149. oldalon olvasható). (A Dietz-kiadás mellékletként közli.) – *330*

[89] Smitht itt Marx Ricardo alapján idézi; az idézet: „Principles of Political Economy", XIV. fej.; 227. old., a kovetkező idézet: 229–230. old. – *338*

[90] A 338. oldalon hivatkozott Ricardo-passzus igy hangzik: „El kell ismernunk, hogy ezen adók hatásai olyanok lennének, ahogy azt Adam Smith leírta; de biztosan igen igazságtalan dolog lenne kizárólagosan megadóztatni egy kozosség valamelyik kulonos osztályának a jovedelmét. Az állam terheit mindenkinek eszkozei arányában kell viselnie ... És ha számba vesszuk, hogy a fold – kizárólagos adozás alkalmas tárgyaként tekintve – nemcsak alább esnék árában, hogy kárpótoljon ezen adózas kockázatáért, hanem a kockázat határozatlan természete és bizonytalan értéke arányában spekulációk alkalmas tárgyává is válnék, mely inkább rendelkezik szerencsejáték, mintsem higgadt kereskedelem természetével, valószínűnek látszik majd, hogy azok a kezek, amelyekbe a fold ez esetben leginkább esnék, olyanok kezei volnának, akik inkább bírnak a szerencsejátékos, mintsem a higgadt fejű tulajdonos minőségeivel, aki arra hajlik, hogy foldjét a legnagyobb előny elérésére kiaknázza." – A 338. oldalon a szakasz végén csillag után álló részlet a kézirat szerint a 357. oldalon a szakasz végén következett. Marx a csillag előtt állo rész végére odaírt egy „lásd"-os átutalást kézirata megfelelő későbbi oldalára: „*a házjáradékról*", a házjáradékról szóló későbbi passzus élén pedig „lásd"-dal visszautal erre a korábbi kéziratoldalra. Ennek alapján ezt a részletet osszefuggés szerinti helyére tettuk – *338 357*

[91] Say: „Traité d'économie politique", III. konyv VIII. fej.; II. kiad. II. kot. 353–354. old. – *350*

[92] A 355–356. oldalon a szakasz elején a csillagig terjedő részlet a kézirat szerint a 358. oldalon az ures sor helyén következik. – *355 358*

[93] A kéziratban ezután áthúzva: „(ez még maga Ricardo szerint is téves, mivel szerinte a *munka árának* emelkedése az árukat, tőkéjuk álló- és forgótőkéből való osszetételének kulönbözősége szerint, kulonbozőképpen érintené; [...])". – *359*

[94] Buchanan a Smith „Wealth of Nations"-ének általa sajtó alá rendezett kiadásához adott kiegészítő (IV.) kötetben, 37–38. old. – *360*

[95] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv VII. fej. (v. o. az idézetet e kotetben 320. old.), illetőleg Ricardo: „Principles of Political Economy", XVII. fej.; 289–290. old. – *360*

[96] V. ö. 155. skk. old. – *363*

[97] A példaeset feltevése, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének emelkedésével egyidejűleg a nem-mezőgazdasági munka termelékenysége változatlan marad. A mezőgazdasági munkások számának $^1/_4$-del való csokkenése után a mezőgazdasági tőke osszetétele ($60c + 40v$-ről) $60c + 30v$-re emelkedik; 100-ra számítva ez $66\,^2/_3c + 33\,^1/_3v$. A felte-

vés szerint a munkások számának csökkenése mellett a gabona árának csökkenése miatt a munkabér is $^1/_4$-del csökken. Ez ugyan szükségképpen kihat a nem-mezőgazdasági munka bérére is, de a mezőgazdasági tőkére (éppen annak alacsonyabb szerves összetétele miatt) nagyobb mértékben hat ki. E bércsökkenés folytán a mezőgazdasági tőke összetétele ($66\,^2/_3c+33\,^1/_3v$-ről) $66\,^2/_3c+25v$-re emelkedik; megint 100-ra számítva ez $72\,^8/_{11}c+27\,^3/_{11}v$. Ugyanezen bércsökkenés kihatása a nem-mezőgazdasági tőkére: az összetétel ($80c+20v$-ről) $80c+15v$-re emelkedik; 100-ra ez $84\,^4/_{19}c+15\,^{15}/_{19}v$. A folyamat nagyobb mérvű vagy ismételt végbemenése esetén a mezőgazdasági tőke összetételének a nem-mezőgazdaságiéhoz képest mutatott ezen tendenciája még erősebb. (A mezőgazdasági és az ipari tőke összetételének viszonyáról v. ö. még 8–9., 77–79., 92–93., 222–223. old.) – *364*

[98] A 365. oldalon üres sor után álló zárójeles rész a kézirat szerint a 391. oldalon az üres sor helyén következik. – *365 391*

[99] V. ö. Say jegyzeteit Ricardóhoz (v. ö. 101. jegyz.): a zárójegyzetet a XXX. fejezethez (II. köt. 260–261. old.), az I. fejezet jegyzetét (I. köt. 9–11. old.) stb. – Baileyről v. ö. 154., 373. old., valamint „Értéktöbblet-elméletek" 3. rész. (26/III. köt.) – *371*

[100] A 371. oldalon a szakasz végén csillag után álló részlet a kézirat szerint egy bekezdéssel lejjebb, a következő szakasz első bekezdése után az üres sor helyén következik. – *371*

[101] Ricardo: „Des principes de l'économie politique", ford. F.-S. Constancio, J.-B. Say jegyzeteivel; II. kiad., Párizs 1835, V. fej.; I. köt. 114–120. old. – Say jegyzetéről v. ö. 99. jegyz. – *372*

[102] V. ö. J. D. Hume: „Thoughts on the Corn Laws", 59. old. (J. D. Hume szerint Smith azon tételében, hogy a munka árát a gabona ára szabályozza, gabonán egyáltalában táplálékot kell érteni, mert minden mezőgazdasági terméknek természetes tendenciája van a kiegyenlítődésre.) – *374*

[103] Fluxió: newtoni terminus a differenciálra. – *379*

[104] Az 1861–63-as kézirat III. füzetében a „2. Abszolút értéktöbblet" c. pont. A szóbanforgó hely az „Egyidejű munkanapok" c. alpontban van. – *381*

[105] A fejezetcím helyén a kéziratban az „5. Profit-elmélet" cím áll, mint az előző fejezet második felébe került „1–4." tagolás folytatása. Ezen alcím helyébe írtuk a marxi tartalomjegyzék alapján a „Ricardo profit-elmélete" fejezetcímet. – *398*

[106] Itt végződik a XII. füzet szövege. A további fejtegetések a XIII. füzetben vannak. – *404*

[107] V. ö. Smith: „Wealth of Nations", I. könyv IX. fej. (v. ö. pl. az idézetet e kötetben 207. old.), valamint IV. könyv VII. fej. 3. rész. – *408*

[108] V. ö. elsősorban Say: „Traité d'économie politique", V. kiad., Előszó; LXXXI. old. (VI. kiad. 40–41. old.). (Say itt szemére veti Ricardónak, hogy „olykor elvont elvekre támaszkodva okoskodik, melyeknek túlságos általánosságot ad", és ilymódon a valóságnak meg nem felelő végkövetkeztetésekre jut.) Hasonlókat mond a Constancio-féle Ricardo-kiadáshoz írt jegyzeteiben. – *409*

[109] A 411. oldalon a szakasz végén csillag után álló részlet a kéziratban a XIII. füzet borítólapjára van írva, „*A profitráta csökkenése*" címmel. Utána egy megkezdett és áthúzott profitráta-számítási táblázat következik. (Ezután következik a 46. jegyzetben említett idézet.) (A Dietz-kiadás mellékletként közli.) – *411*

[110] Marx az eddigiekben 40-es munkáslétszámmal számolt; mi ott is egységesítettük 20-ra. – *412*

[111] A 422–423. oldalon csillagok között álló kapcsos zárójeles részlet a kézirat szerint a 429. oldalon a csillag helyén következik. – W. Blake „Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments" c. művének ide vonatkozó részét Marx „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai"-ban vizsgálta (46/II. köt. 243–245. old.). – *423 429*

[112] Az 1862 máj. 1-én megnyílt londoni világkiállításon. – Az idézet forrását nem sikerült megtalálni. – *429*

[113] A 432. oldalon csillagok között álló részlet a kézirat szerint a 434. oldalon az üres sor helyén következik. – *432 434*

[114] A 438. oldalon szereplő Ricardo-idézetet (Say ellen) Marx a kézirat egy későbbi helyén, az 520. oldalon befejeződő alszakasz végén megismétli és hozzáteszi: „Az utóbbi pozitíve téves »bizonyos körülmények között«." A részletet szögletes zárójelbe tette; az idézetben több szó alá van húzva. (V. ö. erről még „Tőke", III. köt. 22. fej. (25. köt. 338–339. old.)) – *438 520*

[115] Smith: „Wealth of Nations", II. könyv II. fej.; Ricardo tömörítve idézi. – *439*

[116] V. ö. erről még 408–409. old., valamint „Tőke", III. köt. 14. fej. V. (25. köt. 226–228. old.). – *439*

[117] V. ö. 26/I. köt. 94–105., 199–207. old. – *442*

[118] V. ö. uo. 105–116., 153–162., 207–214. old. – *442 457*

[119] A zárójeles utalást Marx ceruzával, utólag írta be a szövegbe. 1867 aug. 24-i levelében Engelsnek azt írta, utalva egy korábbi levelére, amelyben az amortizációs alapnak a felhalmozás céljára való felhasználását érinti (1862 aug. 20.), hogy *később* talált MacCullochnál ilyen kérdésfeltevést. V. ö. erről MacCulloch: „Principles of Political Economy", 181–182. old. (A kérdésre Marx még két helyütt visszatér az „Értéktöbblet-elméletek" 3. részében, a 48. és 57–58. oldalon.) – *449*

[120] Ryotok (raijatok) közvetlenül az államnak adózó egyéni birtokos parasztok Indiában. – *450*

[121] V. ö. „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet" (13. köt. 69–70., 107., 110–111. old.). – *460*

[122] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", II. köt. 441. old. (V. ö. még „Tőke", I. köt. 4. fej., 31. jegyzet. 23. köt. 156. old.)) – *460 468*

[123] V. ö. J. Mill: „Commerce Defended", továbbá „Elements of Political Economy", IV. fej. 3.; 186–195. old. (V. ö. erről még „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet", II. fej. 2. a. (13. köt. 70. old.)) – *460 470*

[124] V. ö. Bailey: „Critical Dissertation", 71–93. old. – *462*

[125] Kontinentális zárlat az I. Napóleon által elrendelt Anglia elleni gazdasági zárlat. A francia flotta trafalgari veresége után Napóleon gazdaságilag igyekezett Anglia hatalmát meg-

törni; 1806 nov. 21-i berlini dekrétumában többek között kijelenti: „A brit szigetek blokád alatt vannak... a brit szigetekkel való kereskedés és a velük való bármiféle kapcsolat tilos." A blokádban – Napóleon oroszországi vereségéig – Franciaország minden csatlósa és szövetségese részt vett. – *465*

[126] V. ö. Fullarton: „On the Regulation of Currencies" 165. old. és Roscher: „Die Grundlagen der Nationalökonomie", 368–370. old. – *465*

[127] A 471. oldalon a zárójeles bekezdés a kézirat szerint a 485. oldalon levő üres sor helyén következik. – *471 485*

[128] A 480. oldalon a szakasz elején álló zárójeles bekezdés a kézirat szerint a 483. oldalon levő üres sor helyén következik. – A 480–483. oldalon az üres sortól a szakasz végéig terjedő részlet a kéziratban a XIII., majd folytatólagosan a XIV. füzet borítólapjaira van írva, Marxnak a kézirat megfelelő oldalára utaló jelzésével; ennek alapján tettük e helyre. (A Dietz-kiadás olyan módon iktatja be ezt a részletet a szövegbe, hogy a 481. oldalon levő 5. bekezdés – a „4." pont – után megszakítja, és ide iktatja be a kiadásunkban az egész részletet megelőző zárójeles bekezdést.) – *480 483*

[129] Itt megy át a szöveg a XIII. füzet hátsó borítólapjáról a XIV. füzet első borítólapjára. A XIII. füzet hátsó borítólapjából hiányzik egy darab, amelyen esetleg még néhány szó állt. – *481*

[130] Az „utolsó oldal" a XIV. füzet hátsó borítólapja. A borítólap bal felső sarka hiányzik. A megmaradt szövegtöredékből úgy látszik, hogy a megcsonkult sorokban szó van azokról a válságokról, amelyek „a változó tőke *értékforradalmából*" keletkeznek. A „*szükséges létfenntartási eszközök* megdrágulása", pl. rossz termés „folytán, a változó tőke által mozgásba hozott" munkások költségeinek emelkedéséhez vezet. „Ugyanakkor ez az emelkedés" oda vezet, hogy a kereslet „*valamennyi többi áru* iránt esik, valamennyi áru iránt, amelyek nem" a munkások „fogyasztásába" kerülnek bele. Ezért lehetetlen „értékükön való eladásuk; újratermelésük első *fázisa*", az áru pénzzé változtatása meg van zavarva. Következésképpen a létfenntartási eszközök megdrágulása a termelés „más ágaiban válsághoz" vezet. Válságok keletkezhetnek a nyersanyagok megdrágulása következtében, „akár úgy van, hogy ezek a nyersanyagok anyagként az állandó tőkébe, akár úgy, hogy létfenntartási eszközökként" a munkások fogyasztásába kerülnek be. – *482*

[131] A 486. oldalon üres sorok között álló zárójeles bekezdés a kézirat szerint a 489. oldalon a szakasz végén következik. – *486 489*

[132] Smith: „Wealth of Nations", I. könyv XI. fej. 2. rész. – *490*

[133] Uo., II. könyv V. fej. – *491*

[134] Uo., IV. könyv II. fej. – *492*

[135] Uo., I. könyv XI. fej. 2. rész. – *492*

[136] V. ö. Say: „Lettres à M. Malthus" (Levelek Malthus úrhoz), Párizs–London 1820. 15. old. Idézve „An Inquiry into those Principles", 15. old., amelyet Marx kiírt a XII. kivonatfüzetébe. – *496*

[137] V. ö. Tooke: „History of Prices", I. köt. 1. rész I. fej., 7–9. old. – *497*

[138] V. ö. Sismondi: „Nouveaux principes d'économie politique", 371. old. (Sismondi szerint a válság a „termelés és a fogyasztás közti növekvő aránytalanság".) (V. ö. erről még Marx: „A filozófia nyomorúsága", 1. fej. 1. § (Marx és Engels Művei, 4. köt. 69. old.); a kérdésre Marx még visszatér a 26/III. kötetben, 45–46. old. – *498*

[139] V. ö. Say: „Traité d'économie politique", II. kiad., I. köt. 31. old. – *518*

[140] V. ö. Steuart: „Inquiry into the Principles of Political Economy", I. köt. 396. old. Idézve Marxnál 46/II. köt. 237. old. – *519*

[141] Ricardo 1819 dec. 16-i alsóházi beszédében (W. De Crespigny indítványához, amely bizottság alakítását javasolta R. Owennak a munkanélküliség megszüntetését és az alsóbb osztályok helyzete megjavítását célzó terve megvizsgálására) kijelentette, hogy általánosságban nem tagadható, hogy „a gépi berendezés nem csökkenti a munka iránti keresletet". – *520*

[142] Az „America in the Exhibition" (Amerika a kiállításon) c. (névtelen) cikkből. – „The Standard" – angol napilap, 1827-től az I. világháborúig jelent meg Londonban, 1857-től a konzervatív párt lapja. – *539*

[143] V. ö. G. King: „Natural and Political Observations". A mű annakidején nem jelent meg nyomtatásban; részleteit közli D'Avenant: „Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers", London 1699; itt ennek alapján idézve. (Teljes szövegét G. Chalmers jelentette meg először 1801-ben, egy saját munkájának függelékeként, majd 1804-ben külön kötetben.) – *549*

[144] V. ö. Malthus: „Essay on the Principle of Population", II. könyv IX. fej. (Malthus adata: 7 721 900.) – *549*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei)**

A

ABRAHAM A SANTA CLARA (Hans Ulrich Megerle) (1644–1709) – német hitszónok és író; népies és drasztikus nyelvű erkölcsnemesítő beszédekben és írásokban propagálta a katolikus vallást. – *103*

ANDERSON, James (1739–1808) – angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadékelmélet terén. – *22 74 97–100 103–105 107 112–113 126–131 141–142 144–145 216–218 221 223 249 291*

– *Essays relating to Agriculture and Rural Affairs.* (Tanulmányok a mezőgazdaságra és a falusi ügyekre vonatkozólag.) Edinburgh 1775–96. – *22 97 129–130* ([11])

– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Nature of the Corn Laws, with a View to the new Corn Bill proposed for Scotland.* (Vizsgálódás a gabonatörvények természetéről, tekintettel a Skócia számára javasolt új gabonatörvényre.) Edinburgh 1777. – *22 97 104 127–128* ([11 34 42])

– *An Inquiry into the Causes that have hitherto retarded the Advancement of Agriculture in Europe etc.* (Vizsgálódás azon okokról, melyek mindeddig hátráltatták a mezőgazdaság előmenetelét Európában stb.) Edinburgh 1779. – *129*

– *Recreations in Agriculture, Natural History, Arts and Miscellaneous Literature.* (Mezőgazdasági, természettörténeti, művességi mulatságok és vegyes írások.) London 1799–1802. – *22 97 128* ([11])

– *A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain etc.* (Higgadt vizsgálata azon körülményeknek, melyek a gabona jelen szűkösségéhez vezettek Britanniában stb.) II. kiad., London 1801. – *74 104 126–127* ([25 51])

ARBUTHNOT, John (XVIII. sz.) – angol közgazdasági író.

– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms. With Remarks on Population as affected thereby etc. By a Farmer.* (Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi ára és a bérletek nagysága közötti összefüggésről. Megjegyzésekkel arról, hogyan érinti ez a népesedést stb. Írta Egy bérlő.) London 1773. – *329–330*

B

BAILEY, Samuel (1791–1870) – angol filozófus és közgazdász; antiricardiánus. – *107 146 152 154 371 373 462* ([99])

– (Névtelenül:) *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt — nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva — mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan m egállapítható.

the Formation and Publication of Opinions etc. etc. (Kritikai értekezés az érték természetéről, mértékeiről és okairól; különös tekintettel Ricardo úrnak és követőinek írásaira. A „Tanulmányok a vélemények képződéséről és közléséről" stb. stb. szerzőjétől.) London 1825. – *154 373 462* (99 124)

– (Névtelenül:) *A Letter to a Political Economist; occasioned by an Article in the Westminster Review on the Subject of Value. By the Author of the Critical Dissertation on Value therein reviewed.* (Levél egy politikai gazdászhoz, a „Westminster Review"-nak az értékről szóló cikke indíttatására. A „Kritikai értekezés az értékről" – melyet ebben vizsgálnak – szerzőjétől.) London 1826. – *154*

BANFIELD, Thomas Charles (1795–1880) – angol közgazdász és statisztikus, antiricardiánus.

– *The Organization of Industry, explained in a Course of Lectures, delivered in the University of Cambridge in Easter Term 1844.* (Az ipar szervezete, kifejtve a cambridge-i egyetemen az 1844 húsvéti szemeszteren megtartott előadássorozatban.) (1845), II. kiad., London 1848. – *12* (5)

BARTON, John (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász. – *512 526 541–549*

– *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society.* (Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják.) London 1817. – *541–542 545–549*

BASTIAN, Adolf (1826–1905) – német néprajzkutató, a berlini egyetem tanára. – *106*

– *Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung.* (Az ember a történelemben. Egy pszichológiai világnézet megalapozásához.) Lipcse 1860. – *106*

BLAKE, William (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász, pénzforgalomról és szegényügyről szóló írások szerzője. – *428–429*

– *Observations on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of Cash Payments* (Észrevételek azokról a hatásokról, amelyek a kormánynak a készfizetések megszorítása idején eszközölt kiadásaiból eredtek), London 1823. – (111)

BUCHANAN, David (1779–1848) – angol közgazdász, a fiziokraták ellenfele; Smith egyik kiadója. – *22 359–360 364* (58)

– *Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Észrevételek dr. Smith „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól" c. könyvében tárgyaltakról.) Edinburgh–London 1814. – *144–145 359–360* (8 94)

C

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *21 140 149 283 299–300*

– *The Past, the Present and the Future.* (A múlt, a jelen és a jövő.) Philadelphia 1848. – *149 299–300* (8 88)

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, fanatikus malthusiánus. – *219 428*

COBBETT, William (kb. 1762–1835) – angol politikus és publicista; autodidakta; kezdetben konzervatív, majd következetesen radikális; a chartisták előfutára az általános választójogért és a dolgozók helyzetének megjavításáért vívott harcban. – *102–106*

CONSTANCIO, Francisco Solano (1772–1846) – portugál orvos, politikus és történész, Godwin, Malthus, Ricardo és mások műveinek francia fordítója. – *372* (101)

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol közgazdász, ricardiánus. – *185 219 465*

– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of*

Trade and Speculation explained. (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módjairól; vagy a kereskedés és az üzérkedés alapelveinek magyarázata.) London 1841. – *185* (63)

D

DARWIN, Charles (1809–1882) – angol természettudós, a fejlődéstan megalapítója. – *103*
– *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life.* (A fajok eredetéről természetes kiválogatódás révén, vagy az előnyben levő fajok megmaradása az életért folytatott küzdelemben.) (1859), London 1860. – *103*

D'AVENANT (Davenant), Charles (1656–1714) – angol politikus és közgazdász, merkantilista; tory. – *95 112* (143)
– (Névtelenül:) *Discourses on the Public Revenues and on the Trade of England etc.* (Értekezések a közjövedelmekről és Anglia kereskedelméről stb.) London 1698. – *95*

DE QUINCEY, Thomas (1785–1859) – angol író és közgazdász, ricardiánus. – *395–397 427–428*
– (Névtelenül:) *Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo.* (Három jogász beszélgetései a politikai gazdaságtanról, különös vonatkozással Ricardo úr „Alapelvei"-re.) „London Magazine", IX. köt., 1824, ápr.–máj. – *395–396*
– *The Logic of Political Economy.* (A politikai gazdaságtan logikája.) Edinburgh–London 1844. – *396–397 427–428*

DOMBASLE, Christophe-Joseph-Alexandre-Mathieu de (1777–1843) – francia mezőgazdász és vegyész. – *13*
– *Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole.* (Roville-i földművelési évkönyvek, vagy vegyes tanulmányok a földművelésről, a falusi gazdaságról és a földművelési törvényhozásról.) Párizs 1824–37. – *13–14*

E

EMERY, Charles Edward (1838–1898) – amerikai mérnök, feltaláló, a cotton gin tökéletesítője. – *539–540*

F

FORSTER, Nathaniel (kb. 1726–1790) – angol pap és közgazdász.
– (Névtelenül:) *An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions.* (Vizsgálódás az élelmiszerek jelenlegi magas árának okairól.) London 1767. – *107*

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. – *465*
– *On the Regulation of Currencies, being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict, within certain Fixed Limits, the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country* (A forgalmi eszközök szabályozásáról, egyben vizsgálata azon elveknek, melyeknek alapján javaslatba kerül, hogy az Angol Bank, valamint országszerte a többi bankvállalatok által a jövőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos rögzített korlátok közé szoríttassanak), London 1844; II. kiad., London 1845. – *465* (126)

H

HALLETT, Frederic Francis (XIX. sz.) – angol mezőgazdász, gabonanemesítő. – *429–430*

HANSBROW (XIX. sz.) – amerikai feltaláló és konstruktőr. – *540*

HAWES (XIX. sz.) – amerikai feltaláló. – *540*

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *217*

HERBERT, Claude-Jacques (1700–1758) – francia közgazdász, a népesedést vizsgálta. – *103*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *131*

– (Névtelenül:) *The Natural and Artificial Right of Property contrasted. A Series of Letters, addressed without Permission, to H. Brougham etc. by the Author of „Labour defended against the Claims of Capital".* (A tulajdon természetes és mesterséges jogának szembeállítása. Levélsorozat, címezve engedelem nélkül H. Broughamnak stb. „A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben" szerzőjétől.) London 1832. – *131*

HOPKINS, Thomas (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász, több gazdaságpolitikai és meteorológiai mű szerzője. – *22 41 109 118–121 123* (8)

– *Economical Inquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages and the Value of Money.* (Gazdasági vizsgálódások a járadékot, a profitot, a bért és a pénz értékét szabályozó törvényekre vonatkozóan.) London 1822. – *41 109 120 123* (19 47)

– *On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with Observations on the Operating Causes of the Condition of Labouring Classes in Various Countries.* (A földjáradékról és annak befolyásáról a létfenntartásra és népesedésre, észrevételekkel a különféle országok dolgozó osztályainak helyzetére kiható okokról.) London 1828. – *109 118–120*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, közgazdász, a merkantilisták ellenfele. – *107*

HUME, James Deacon (1774–1842) – angol közgazdász, állami tisztviselő.

– *Thoughts on the Corn Laws, as connected with Agriculture, Commerce and Finance.* (Gondolatok a gabonatörvényekről, azok kapcsolatáról a mezőgazdasággal, a kereskedelemmel és a pénzüggyel.) London 1815. – *300 374* (102)

HÜLLMANN, Karl Dietrich (1765–1846) – német történész, a bonni egyetem tanára, a pénzügy és a kereskedelem történetével foglalkozott. – *214*

– *Städtewesen des Mittelalters.* (A középkor városszervezete.) Bonn 1826–29. – *214* (70)

I

An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions *lásd* Forster

An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions *lásd* Arbuthnot

An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc. (Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr stb.) London 1821. – *452*

K

KING, Gregory (1648–1712) – angol statisztikus és genealógus. – *549*

– *Natural and Political Observations and Conclusions upon the State and the Condition of*

England. (Természeti és politikai észrevételek és következtetések Anglia állapotáról és helyzetéről.) 1696. – *549* (143)

KIRCHMANN, Julius Hermann von (1802–1884) – német jogász, politikus és filozófus; haladópárti képviselő. – *5*

L

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *119*

The London Magazine *lásd* De Quincey: Dialogues of Three Templars

M

MACCORMICK (M'Cormick), Cyrus Hall (1809–1884) – amerikai feltaláló és konstruktőr. – *540*

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *98 107 172 173* (49 62 119)

– *The Principles of Political Economy: with a Sketch of the Rise and Progress of the Science.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, a tudomány kialakulásának és előrehaladásának vázlatával.) Edinburgh 1825; II. kiad., London 1830. – *173 449* (119)

– *The Literature of Political Economy: a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, with Historical, Critical and Biographical Notices.* (A politikai gazdaságtan irodalma; e tudomány különböző területeibe vágó válogatott kiadványok osztályozott katalógusa, történelmi, kritikai és életrajzi jegyzetekkel.) London 1845. – *104 128* (42)

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *19 22 54 97–105 120 126–127 145 149 172 179 202 311 329 365 369 387 395 452 504 513 542 549* (57)

– (Névtelenül:) *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers.* (Tanulmány a népesedés elvéről, hogyan érinti az a társadalom jövőbeni tökéletesedését, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire.) London 1798. – *98 101 103 549* (37 144)

– *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated.* (Vizsgálódás a járadék természetéről és előrehaladásáról, valamint azokról az elvekről, amelyek szabályozzák.) London 1815. – *22–23 98 101 300* (11 39)

– *The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn; intended as An Appendix to „Observations on the Corn Laws".* (Egy vélemény alapjai a külföldi gabona behozatala korlátozásának politikáját illetően; függelékül szánva az „Észrevételek a gabonatörvényekről"-höz.) London 1815. – *101* (39)

– *Principles of Political Economy considered with a View to their Practical Application.* (A politikai gazdaságtan alapelvei, gyakorlati alkalmazásukat tekintve.) London 1820; II. kiad. London 1836. – *22–23 54 101–102* (11 20)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).

– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon.* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra.) Párizs–Brüsszel 1847. – *8 141–142* (2 56 138)

– *Zur Kritik der Politischen Ökonomie.* (A politikai gazdaságtan bírálatához.) Első füzet, Berlin 1859. – *240 460* (75 121 123)

M'Cormick *lásd* MacCormick

McCulloch *lásd* MacCulloch

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *134 172 460 470–472* (62)
– *Commerce Defended: an Answer to the Arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett and Others have attempted to prove that Commerce is not a Source of National Wealth.* (A kereskedelem védelme: Válasz azokra az érvekre, amelyekkel Spence úr, Cobbett úr és mások megkísérelték bebizonyítani, hogy a kereskedelem nem forrása nemzeti gazdagságnak.) London 1808. – *460 470* (123)
– *Elements of Political Economy.* (A politikai gazdaságtan elemei.) London 1821. – *134 460 470* (54 123)

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *35 105 469* (16 22)
– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy.* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről.) London 1844. – *105*

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *297* (81)

N

The Natural and Artificial Right of Property contrasted *lásd* Hodgskin

NEWMAN, Francis William (1805–1897) – angol közgazdász, történész, nyelvész és matematikus; radikális.
– *Lectures on Political Economy.* (Politikai gazdaságtani előadások.) London 1851. – *12 25 291–292* (12)

O

OPDYKE, George (1805–1880) – amerikai bankár és közgazdász, republikánus; 1862–63 New York polgármestere. – *22*
– *A Treatise on Political Economy.* (Értekezés a politikai gazdaságtanról.) New York 1851. – *22* (9)

OVIDIUS Naso, Publius (i. e. 43–i. sz. 17) – római költő.
– *Metamorphoses.* (Átalakulások.) – *106* (45)

P

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *95 112*
– *Political Arithmetic.* (Politikai számtan.) (1676.), „Several Essays in Political Arithmetic etc." (Különféle tanulmányok a politikai számtan köréből stb.), London 1699. – *95*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *8 141*

Q

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. – *32* (14)
– *Analyse du Tableau économique.* (A Gazdasági táblázat elemzése.) (1766), „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *32* (14)

Quincey *lásd* De Quincey

R

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász. – *544*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *5 7–9 16 19–22 30–31 42 51 58 60 71 74 80 86–92 97–98 100–102 104–108 111–112 114–115 121 127 132–138 140–141 144–196 199–200 206–207 214–228 231 245 247–249 263 270–271 277–294 296 298–312 322–323 328 333 335 338 345–353 356–360 363–378 380 382 384–411 413–414 416 418–419 422–424 427–440 443 454 459–461 464–473 483 485–487 489–494 498–507 509–526 529–545* (1 93 105 108 141)

–*An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock; shewing the Inexpediency of Restrictions on Importation; with Remarks on Mr. Malthus' two last Publications etc.* (Tanulmány egy alacsony gabonaár hatásáról a tőkeprofitra; kimutatja a behozatali korlátozások nem célravezető voltát; megjegyzésekkel Malthus úr legutóbbi két írásáról stb.) (1815), II. kiad., London 1815. – *106–107* (44)

– *On the Principles of Political Economy and Taxation.* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről.) (1817), III. kiad., London 1821. – *30–31 74 98 108 136 147 149–153 155–195 223–228 278–294 296 298–311 347–352 357–360 364–375 384–387 389–396 399–409 430–440 443 460–461 464–473 490–492 499–507 509–511 513–521 529–542 545* (11 13 24 36 58 60 86 89 95 114)

– *Des principes de l'économie politique et de l'impôt.* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről.) ford. F.-S. Constancio, J.-B. Say jegyzeteivel, Párizs 1819. – *371–372 409* (99 101 108)

– *On Protection to Agriculture.* (A mezőgazdaság vámvédelméről.) (1822), IV. kiad., London 1822. – *108*

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász, katedraszocialista. – *5 10 14 16 32–33 37 41–78 81 84–85 88–90 96 106–107 109–111 132–143 159 216–219 223 329* (1 71)

– *Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.* (Szociális levelek von Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardoi tanának megcáfolása és egy új járadékelmélet megalapozása.) Berlin 1851. – *5 41–45 51 54–61 64–77 90 132–133 135 137–140 142–143* (71)

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *104–107 114–115 189 465* (1 41 49)

– *Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende.* (A nemzetgazdaságtan alapzatai. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és egyetemi hallgatók részére.) III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858. – *104 106 465* (1 48 126)

S

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *115 147–149 194 350 371–372 437–438 460–461 467–469 496 518–519* (99 101 108 114 136)

– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdaság.) (1803), II. kiad., Párizs 1814; V. kiad., 1826. – *149 350 409 438 460–461 468 518* (59 91 108 114 122 139)

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *100 351 498*

– *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.) (1819), II. kiad., Párizs 1827. – *498* (138)

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *16 89 97 107 132–133 136 144–145 147–149 151–152 172 180 189 191–192 194–215 218 221 224–225 227 278–279 283 288–290 300 304–346 348 360 367–371 374–375 377 384–385 388 390 395 398 406 408–409 433 437–440 454 459 464–466 490–493 506 518–519 532 542–543*

– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) London 1776. – *97 107 192 306 308–311 338 360 438–439 490–492* (83 84 85 89 95 115 132 133 134 135)

– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) D. Buchanan jegyzeteivel és kiegészítő kötetével, Edinburgh 1814. – *145 192 306 308–311 338 360 438–439 490–492* (58 83 84 85 89 94 95 115 132 133 134 135)

– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) E. G. Wakefield kommentárjával, London 1835–39. – *370–371*

– *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations.* (Vizsgálódások a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól.) ford. és jegyz. G. Garnier, Párizs 1802. – *195–215 221 312–345 408* (66)

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *539–540* (142)

STEUART (Stewart), Sir James, Bart. (1712–1780) – angol klasszikus közgazdász, merkantilista. – *97–98 103 107 211 519*

– *An Inquiry into the Principles of Political Economy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations etc.* (Vizsgálódás a politikai gazdaságtan elveiről: egyben tanulmány szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról.) (1767), Dublin 1770. – *97 107 211 519* (69 140)

STIRLING, Patrick James (1809–1891) – angol közgazdász, antiricardiánus. – *22 428–429*

– *The Philosophy of Trade; or Outlines of a Theory of Profits and Prices, including an Examination of the Principles which determine the Relative Value of Corn, Labour and Currency.* (A kereskedelem filozófiája, vagy a profitok és az árak egy elméletének vázlata, magában foglalja azon elvek vizsgálatát, amelyek a gabona, a munka és a forgalmi eszköz relatív értékét meghatározzák.) Edinburgh 1846. – *21 428–429* (7)

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német-orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és Smitht. – *83 264*

– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák.) Szentpétervár 1815. – *83 264* (27)

T

TARELLO da Lonato, Camillo (XVI. sz.) – olasz mezőgazdasági író, váltógazdaság bevezetését szorgalmazta.

– *Ricordo d'agricoltura.* (Mezőgazdasági summárium.) (1567). – *127* (51)

THUKÜDIDÉSZ (i. e. 471 v. 460–kb. 400) – athéni történetíró (Roscher gúnyneveként használva). – *104–107 114–115*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *98 497*

– *A History of Prices and the State of the Circulation, from 1793 to 1837 etc.* (Az áraknak és a forgalom állapotának története 1793-tól 1837-ig stb.) London 1838. – *497* (137)

TORRENS, Robert (1780–1864) – angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. – *172* (62)

TOWNSEND, Joseph (1739–1816) – angol lelkész, reakciós közgazdász. – *98 103*

– (Névtelenül:) *A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher to Mankind.* (Értekezés a szegénytörvényekről. Írta Az emberiség egy jóakarója.) London 1786. – *98* (38)

U

URE, Andrew (1778–1857) – angol vegyész és közgazdász, a tőke és a gyárrendszer védelmezője. – *465*

W

WADE, John (1788–1875) – angol publicista, közgazdász és történész; liberális. – *8*

– *History of the Middle and Working Classes; with a Popular Exposition of the Economical and Political Principles which have influenced the Past and Present Condition of the Industrious Orders etc.* (A közép- és munkásosztályok története; népszerű kifejtésével a gazdasági és politikai elveknek, amelyek befolyást gyakoroltak az ipari rendek múltbeli és mostani helyzetére stb.) London–Dublin–Edinburgh 1833; III. kiad. 1835. – *8* (3)

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796–1862) – angol közgazdász és gyarmatpolitikus; Smith egyik kiadója. – *219 272 370–371*

– *England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations.* (Anglia és Amerika. A két nemzet társadalmi és politikai állapotának összehasonlítása.) London 1833. – *272* (80)

WALLACE, Robert (1697–1771) – angol pap, több könyvet írt a népesedés kérdéséről. – *103*

WARD, W. H. (XIX. sz.) – amerikai feltaláló. – *540*

WEST, Sir Edward (1782–1828) – angol közgazdász, a földjáradék egyik első teoretikusa. – *22–23 98 104 118 127 224*

– (Névtelenül:) *Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn etc. By a Fellow of University College, Oxford.* (Tanulmány a tőkének a földre való alkalmazásáról, észrevételekkel, melyek kimutatják, hogy a gabona behozatalának mindennemű nagy korlátozása oktalanság stb. Írta Az Oxfordi Egyetemi Kollégium egy tagja.) London 1815. – *22–23 98 106* (11 44)

– *Price of Corn and Wages of Labour, with Observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's Doctrines upon those Subjects etc.* (Gabonaár és munkabér, észrevételekkel Smith dr., Ricardo úr és Malthus úr e tárgyakra vonatkozó tanairól stb.) London 1826. – *118*

WHITNEY, Eli (1765–1825) – amerikai mérnök, a cotton gin feltalálója. – *539–540*

WILSON, James (1805–1860) – angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; az „Economist" alapítója és szerkesztője. – *465*

Y

YOUNG, Arthur (1741–1820) – angol író, közgazdász és statisztikus. – *119–120*

. Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer):

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05 kg
hundredweight (*cwt*)	50,80 kg
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59 g
uncia (*ounce, oz*)	28,35 g

Mértékek

Hosszmértékek:

mérföld ([*statute*] *mile*) (angol) = 1760 yard	1609,33 m
yard = 3 láb	91,44 cm
láb (*foot*) = 12 hüvelyk	30,48 cm
hüvelyk (*inch*)	2,54 cm
rőf (*Elle*) (berlini v. porosz)	66,69 cm

Területmértékek:

acre = 4840 négyzetyard	4046,8 m^2

Űrmértékek:

quarter = 8 bushel	290,79 l
bushel = 8 gallon	36,35 l
pint	0,568 l

*Pénznemek**

Angol:

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling	20,43 ℳ
korona (*crown*) = 5 shilling	5,10 ℳ
shilling (*sh.*) = 12 penny	1,02 ℳ
penny (*d.*)	8,51 Pf
farthing (a legkisebb angol rézpénz) = $^1/_4$ penny	2,12 Pf
guinea (régi angol aranypénz) = 21 shilling	21,45 ℳ

Francia:

frank (*franc, fr.*) 20 sou = 100 centime kb.	0,81 ℳ

Amerikai (*Egy. Áll.*):

dollár (*dollar*, $) = 100 cent kb.	4,20 ℳ

* A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik; 1 márka (ℳ) = 100 pfennig Pf) = 1/2790 kg színarany.

Tartalom*

Értéktöbblet-elméletek 2. rész

Nyolcadik fejezet. *Rodbertus úr. Kitérő. A földjáradék új elmélete* 5

1. Extra-értéktöbblet a mezőgazdaságban 5
2. A profitráta az értéktöbbletrátához való viszonyában. A mezőgazdasági nyersanyag értéke mint az állandó tőke eleme a mezőgazdaságban 10
3. Érték és átlagár a mezőgazdaságban. Abszolút járadék 14
   a) A profitráták kiegyenlítődése az iparban 14
   b) A földjáradék problémájának megformulázása 18
   c) A földmagántulajdon mint az abszolút járadék feltétele. Az értéktöbblet szétesése a mezőgazdaságban profitra és járadékra 25
4. A mezőgazdasági nyersanyag értékét számításon kívül hagyó nézet tarthatatlansága 32
5. Rodbertus járadék-elméletének téves előfeltevései 41
6. Az átlagár és az érték között az iparban és a mezőgazdaságban fennálló különbség meg nem értése 49
7. Téves felfogás a profitrátát és a földjáradék rátáját meghatározó tényezőkről 56
   a) Rodbertus első tétele 57
   b) Rodbertus második tétele 60
   c) Rodbertus harmadik tétele 70
8. A Rodbertus által eltorzított törvény igaz magva 76
9. Különbözeti járadék és abszolút járadék, kölcsönös viszonyukban 79
10. Járadékráta és profitráta. A mezőgazdasági és az ipari termelékenység aránya a történelmi fejlődés különböző fokain 90

Kilencedik fejezet. *Megjegyzések az úgynevezett ricardoi törvény felfedezésének történetéről. (Kitérő)* 97

1. Anderson mint a különbözeti járadék felfedezője. Anderson nézeteinek eltorzítása a földtulajdonosok érdekében Malthusnál. Ricardo tudományos becsületessége, szemben Malthusszal 97

* A marxi kéziratból vett címeket itt dőlt betűs szedéssel különböztettük meg. A többi cím a szerkesztőségtől származik.

2. Roscher elmélet-történeti hamisításai. Ricardo tudományos becsületességének példái ... 104
3. A járadék a természeti elemek kihasználásánál. A konkurrencia kettős hatása .. 108
4. Rodbertus tévedése és zűrzavara az érték és értéktöbblet közti arány kérdésében ... 109
5. Az abszolút járadék tagadása Ricardónál – értékelméletbeli hibáinak következménye ... 111
6. Ricardo tétele a gabonaárak állandó emelkedéséről. Az átlagos gabonaárak táblázata 1641–1859 ... 115
7. Hopkins az abszolút járadék és a különbözeti járadék különbségéről; a földjáradéknak a föld magántulajdonával való magyarázata ... 118
8. Művelésbevételi költségek. A gabonaárak emelkedésének és esésének periódusai 123
9. Anderson Malthus ellen. Tétele a mezőgazdaság fokozódó termelékenységéről és ennek a különbözeti járadékra való hatásáról ... 126
10. A ricardoi járadék-elmélet Rodbertus-féle kritikájának tarthatatlansága ... 132

Tizedik fejezet. *Ricardo és Adam Smith elmélete a költségárról.* (*Cáfolat*) 144

A) Ricardo ... 144

1. A fiziokrata elmélet megdőlése és a földjáradékra vonatkozó nézetek további fejlődése ... 144
2. Az érték munkaidővel való meghatározása – Ricardo elméletének alapzata. Ricardo vizsgálati módja ... 146
3. Zűrzavar az „abszolút" és „relativ" érték kérdésében. Az értékformák meg nem értése ... 152
4. *A profit, a profitráta, az átlagárak stb. ábrázolása Ricardónál* ... 155
   a) Az állandó és változó, illetőleg álló- és forgótőke felcserélése ... 155
   b) A költségár összekeverése az értékkel ... 170
5. *Átlag- vagy költségárak és piaci árak* ... 183
   a) Egyéni érték és piaci érték; piaci érték és piaci ár ... 183
   b) A piaci érték és a költségár képződési folyamatának összecserélése ... 186
   c) A „természetes ár" két különböző meghatározása. A költségárak változásai a munka termelékenységének változásai szerint ... 190

B) Smith ... 195

1. A költségár-elmélet téves előfeltevései. Az érték és költségár Smith-féle azonosításának megtartása Ricardónál ... 195
2. A munkabér, a profit és a járadék „természetes rátája" ... 200

Tizenegyedik fejezet. *Ricardo járadék-elmélete* ... 216

1. A járadék-elmélet kifejtésének történelmi feltételei Andersonnál és Ricardónál 216
2. Ricardo járadék-elméletének összefüggése költségár-magyarázatával ... 220
3. A ricardoi járadék-definíció elégtelensége ... 223

Tizenkettedik fejezet. *Magyarázatos táblázatok a különbözeti járadékról* 229

1. Változások a járadék tömegében és rátájában 229
2. A különbözeti és az abszolút járadék különböző kombinációi 231
3. A táblázatok elemzése. Az egyéni érték és a piaci érték viszonya. Ricardo járadékelméletének összefüggése a csökkenő termelékenység tételével 245
   a) *Az A táblázathoz* 246
   b) *Vizsgálódások, hogyan befolyásolja a létfenntartási eszközök és a nyersanyag értékében (tehát a gépi berendezés értékében is) bekövetkező változás a tőke szerves összetételét* 250
   c) A további táblázatok. Változások a járadékjövedelemben a piaci értéktől függően 262

Tizenharmadik fejezet. *Ricardo járadék-elmélete.* Befejezés 278

1. A földtulajdon nem-létezésének előfeltételezése. Új talajokra való áttérés a fekvéstől és termékenységtől függően 278
2. A járadéknak a gabona árára gyakorolt befolyása. Az abszolút járadék mint a mezőgazdasági termékek áremelkedésének oka 283
3. A mezőgazdasági termék „természetes árának" felfogása Smithnél és Ricardónál 288
4. Mezőgazdasági javítások és a földjáradékra gyakorolt befolyásuk 290
5. Smith járadékra vonatkozó nézeteinek ricardoi bírálata 300

Tizennegyedik fejezet. *Adam Smith járadék-elmélete* 312

1. Ellentmondások a probléma felvetésében 312
2. Smith tétele a mezőgazdasági termék iránti kereslet különös jellegéről. Fiziokrata vonás Smith járadék-elméletében. Történeti adalékok 324
3. A járadék kapcsolata a föld különféle termékeinek kínálatával és keresletével. A járadék megadóztatása 330
4. A föld termékeinek árváltozásai 339
5. A járadék mozgására és a különböző társadalmi osztályok érdekeire vonatkozó nézetek 344

Tizenötödik fejezet. *Ricardo értéktöbblet-elmélete* 346

A) Értéktöbblet-elképzelésének összefüggése a profitra és a járadékra vonatkozó nézeteivel 346
1. Az értéktöbblet törvényeinek összecserélése a profit törvényeivel 346
2. A profitráta megváltozásának különböző esetei 352
3. Az állandó és a változó tőke értékének ellenkező változásai és ezek hatása a profitrátára 355
4. A költségár összecserélése az értékkel és az adók 357
5. Az általános profitráta és az abszolút járadék rátája. A bércsökkentés hatása a költségárakra 359

B) Az értéktöbblet problémája 367
1. A munka mennyisége és a munka értéke 367
2. A munkaképesség értéke. A munka értéke 371
3. Értéktöbblet 376
4. Relatív értéktöbblet 388

Tizenhatodik fejezet. *Ricardo profit-elmélete* 398

1. Az értéktöbblet és a profit megkülönböztetésének egyes esetei Ricardónál .. 398
2. *Az általános profitráta (átlagprofit) (vagy „a profit általános rátája") („szokásos profit") kialakulása* 404
   a) Az eleve adott átlagprofitráta mint Ricardo kiindulópontja 404
   b) A gyarmati kereskedelem és a külkereskedelem befolyása a profitrátára .. 407
3. *A profitráta esésének törvénye* 409
   a) Ricardo téves előfeltevései 409
   b) Ricardo elgondolásáról, hogy a járadék lassanként elnyeli a profitrátát ... 411
   c) A profit egy részének és a tőke egy részének járadékká változása. A járadék nagyságának változása az alkalmazott munka mennyisége szerint 420
   d) Történelmi illusztráció a profitráta és a mezőgazdasági termékárak egyidejű emelkedésére. A munka termelékenységének növelhetőségéről 428
   e) A profitráta esésének ricardoi magyarázata és ennek összefüggése járadékelméletével 430

Tizenhetedik fejezet. *Ricardo felhalmozás-elmélete. Ennek kritikája. (A válságok kifejtése a tőke alapformájából)* 440

1. Smith és Ricardo hibája, az állandó tőke figyelmen kívül hagyása. Az állandó tőke különböző részeinek újratermelése 440
2. Az állandó tőke értéke és a termék értéke 443
3. A tőkefelhalmozás szükséges feltételei. Az állótőke kopása a felhalmozás folyamatában 446
4. A termelési ágak közti kapcsolat a felhalmozás folyamatában. Az értéktöbblet egy részének közvetlen átváltoztatása állandó tőkévé a mezőgazdaságban és a gépgyártásban 449
5. A tőkésített értéktöbblet átváltoztatása állandó és változó tőkévé 457
6. A válságok problémája. (Bevezető megjegyzések) 459
7. Az áruk túltermelésének tagadása és ugyanakkor a tőke fölös bőségének elismerése Ricardo követőinél 464
8. Az általános túltermelés tagadása Ricardónál. Az áru és a pénz belső ellentéteiben rejlő válság-lehetőség 466
9. Ricardo téves nézete a termelés és a fogyasztás viszonyáról 472
10. A válság lehetőségének valósággá fejlődése. A válság mint a polgári gazdaság összes ellentmondásainak összefoglalása 474
11. A válság formáiról 480
12. A termelés és fogyasztás közti ellentmondások. A vezető fogyasztási cikkek túltermelésének átváltozása általános túltermeléssé 483

13 A termeles bovulese es a piac bóvulese koztı meg nem feleles Rıcardo a fogyasztas novekedesenek es a belso piac bovulesenek korlatlan lehetősegerol 489

14 A termeloerok fejlodese es a fogyasztas korlatozottsaga kozti ellentmondas mint a tultermeles bazısa Az altalanos tultermeles lehetosegenek apologetikus tagadasa . 492

15 Rıcardo nezetei a tokefelhalmozas kulonbozo fajtairol es a felhalmozas gazdasagı kovetkezmenyeirol 499

Tızennyolcadık fejezet *Kulonfelek Rıcardoval kapcsolatban Rıcardo befejezése (John Barton)* 512

A) *Brutto- es nettojovedelem* 512

B) *Gepı berendezes* 516

1 Rıcardo nezetei . 516

a) Megsejtese, hogy a gepek munkasokat szoıtanak kı . 516

b) A tokeletesıtesek hatasarol az aruk ertekere A kiszorıtott munkasok es az „eltartasukra rendeltetett alap' . 517

c) Rıcardo tudomanyos elfogulatlansaga a gepekre vonatkozo nezeteinek megvaltoztatásaban Megmarado korabbi teves elofeltetelezesei 520

d) A gépi berendezes nehany a munkasosztalyt erınto kovetkezmenyenek helyes megallapıtása Apologetikus elkepzelesek a problema rıcardoi megvılagıtasaban . 529

2 Barton nezetei 541

a) Barton tetele, mely szerınt a munka ıranti kereslet a toke felhalmozasa folyamán relative csokken Ennek osszefuggese a tokenek a munka feletti uralmával 541

b) Barton nezetei a munkaber mozgasarol es a nepesseg novekedeserol 545

Fuggelék

Jegyzetek . 553

Mutato 565

Súlyok, mertekek es penznemek 575

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

75/4068. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató